

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI
ESKİ TÜRK EDEBİYATI BİLİM DALI



MEÂNÎ İLMİ AÇISINDAN BÂKÎ DİVANI'NDA SÖZ DİZİMİ
(Belirlilik, Eksiltme, Önceleme, Yineleme)

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN
PROF. DR. CAFER MUM

HAZIRLAYAN
İLHAN SOYLU

MALATYA 2026

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI
ESKİ TÜRK EDEBİYATI BİLİM DALI

**MEÂNÎ İLMİ AÇISINDAN BÂKÎ DİVANI'NDA SÖZ
DİZİMİ (Belirlilik, Eksiltme, Önceleme, Yineleme)**

DOKTORA TEZİ

HAZIRLAYAN
İLHAN SOYLU

DANIŞMAN
PROF. DR. CAFER MUM

MALATYA 2026

ONUR SÖZÜ

Prof. Dr. Cafer MUM'un danışmanlığında doktora tezi olarak hazırladığım “*Meânî İlmi Açısından Bâkî Divanı'nda Söz Dizimi (Belirlilik, Eksiltme, Önceleme, Yineleme)*” başlıklı tezimin bilimsel kurallara uyularak tarafımdan yazıldığını ve yararlandığım bütün kaynakların hem metin içinde hem de kaynakçada kurallara uygun bir biçimde gösterilenlerden oluştuğunu belirtir, bunu onurumla doğrularım.

İLHAN SOYLU



ÖN SÖZ

Dil, bir iletişim aracı olmanın ötesinde, anlam ve duygular üreten canlı bir varlıktır. Zira sınırlı lafızların ardı sıra dizilmesinde sınırsız incelikler vardır. Zevkiselim sahibi bir okurun dilin bu inceliklerine vakıf olması da öncelikle metni, söz dizimi ve vurgu açısından zihninde doğru kodlamasıyla gerçekleşir. Bu da ancak belagat kuralları belirlenmiş bir dille sağlanır. Denebilir ki icazlı söyleyişleri fark etmek, sözün değerini belirlemek meânî ilmini öğrenmekle mümkündür. Araplarda köklü bir geçmişi olan bu ilim, ne yazık ki Batı'da ve bizde hak ettiği değeri bulamamıştır. Hâlbuki duygu ve düşünceleri açık, yalın ve etkili bir tarzda dile getirmek, dilin sırlarına vakıf olmak için meânî ilmini bilmek şarttır. Son yıllarda giderek önem kazanan bu konuda akademik makale, tez vb. bilimsel çalışmalar yapılmışsa da bunlar, yapısalcı yaklaşımla sayım dökümlerin yapıldığı, umumiyetle anlam yönünün ihmal edildiği çalışmalardır. Tez, düşüncenin özünün dil olduğu, kuralları belirlenmemiş bir dilde ilim pınarlarının kuruyacağı endişesiyle hazırlanmış olup teorik anlamda yaklaşık bir asırdır gerekli ilgiyi görmeyen meânî ilmini konu edinirken pratikte ise *Bâkî Divanı*'nda söz dizimi üzerinedir. Bir başka ifadeyle tez; cümleyi, cümleyi güzelleştiren hususiyetleri, Osmanlı'da belagatin zirve şairi Bâkî'nin sıradanlıktan uzak gazellerinden hareketle cümle birimleri ve bu öğelerdeki belagat özelliklerini, kelimelerin cümledeki durumlarını ve anlamlarını, cümleler arası bağlantı yollarını ele alan, önemini kimsenin inkâr etmediği meânî ilmini Türkçe cümle bilgisi açısından yorumlayan ve söz dizimi ilkelerini belirleyen bir çalışmadır. Bu bağlamda Taftazânî'nin *Muhtasaru'l-Me'ânî*, Molla Câmi'nin *El-Fevâidü'z-Ziyâiyye fî Şerhi'l-Kâfiye* adlı kitapları Arapça aslından, Taftazânî'nin *Mutavvel* adlı eseri Türkçe çevirisinden, Abdülkâhir Cürcânî'nin *Delâilü'l-İ'câz* adlı eseri ise hem aslından hem de Türkçe çevirisinden okunmuş; *Bâkî Divanı*'1, amaçlı örneklem yöntemiyle belagat ve söz dizimi açısından taranmış; göstergeden hareketle gösterilene ulaşma ilkesiyle gazeller üzerinde söz dizimi çözümlemeleri yapıp beyitler, cümlelerin öğeleri ve ifadeyi güzelleştiren hususiyetler (belirlilik, eksiltme, önceleme, yineleme vb.) yönüyle işaretlenmiştir. Kuşkusuz şiirde her bir kelimenin tür ve yapısı, kelime grupları, ses, ahenk, sözcük vurgusu ve ezgi de oldukça önemli unsurlardır. Ancak hem ses hem de sözcük ve söz dizimi unsurlarının incelenmesi bir tezin sınırlarını aşacağından çalışmada fonetik ve morfolojik birimler değil sentaks ve cümle yapısına ait birimler incelemeye tabi tutulmuştur.

Tezi oluştururken cümle bilgisiyle ilgili birçok kaynakta karşılaşılan sınırları belirsiz tanımlar, mantık kaideleriyle örtüşmeyen tasnifler ve literatürde kökleşip yerleşmiş yanlış kavram ve terimler, çalışmayı önemli ölçüde güçleştirdi. Bu zorlukları aşmada, yöntemsel belirsizliklerin giderilmesinde ve kuramsal çerçevenin sağlamlaştırılmasında klasik belagat ekolünün önde gelen temsilcileri olan Abdülkâhir Cürcânî ve Taftazânî'nin eserleri, temel başvuru kaynakları olarak belirleyici oldu. Cürcânî'nin geliştirdiği nazım teorisi ile günümüz dil bilimi çalışmaları kıyaslanarak ortak noktalara sahip oldukları üzerinde duruldu. Meânî ilmi ve modern dil bilimi yöntemleri mezc edilerek Türkçenin söz dizimi teorisi, sağlam ve köklü kaynaklara dayandırılıp farklı bir bakış açısıyla yeniden ele alındı. Bu anlamda çalışmanın başarılı çevirilere kapı aralayacağı, tefsir çalışmalarına katkı sağlayacağı, üslup ve söz dizimi incelemelerine yepyeni bir bakış açısı getireceği, dahası teknolojinin her geçen gün geliştiği, bilgiye ulaşmanın ve onu tasnif etmenin kolaylaştığı, ilmî faaliyetlerin arttığı, modern teknik ve kuramların çeşitlendiği fakat insanın metafizik devinime, ruhun derinliğine ve dinginliğine, gönül hallerine bigâne olduğu günümüzde, hakikatte gizli bir hazine olan asırlık dil ve edebiyat ürünlerinin üstündeki sır perdelerinin kaldırılmasına katkı sağlayacağı umulmaktadır.

Bu tezi hazırlamamda doktora öğrenimim boyunca bilgi ve tecrübesiyle bana yol gösteren değerli danışman hocam Prof. Dr. Cafer Mum'a, belagat ilmindeki bilgi ve tecrübesiyle tezde hataya meylettiğimde latif ve ince ihtarlarıyla bana rehberlik eden muhterem hocam Prof. Dr. Süleyman Çaldak'a, tez izleme jürimde yer alarak öneri ve eleştirileriyle çalışmamın gelişimine katkı sağlayan kıymetli hocam Prof. Dr. Hamdi Onay'a, araştırmam süresince gerek kaynak temini gerekse Arap belagati hususunda ilgi ve desteğini benden esirgemeyen aziz dostum şair ve yazar Necat Çavuş'a, belagatin önemli eserlerinden Taftazânî'nin *Muhtasaru'l-Meânî* adlı eserini kendisiyle mütalaa ettiğim Abdussabur Durumlu'ya ve hayatımın her aşamasında manevi desteklerini üzerimde hissettiğim sevgili aileme minnet ve şükranlarımı sunarım.

KISALTMALAR

b.	: Beyit
bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
Ed.	Editör
G.	: Gazel
GTS	: Güncel Türkçe Sözlük
Hız.	: Hazreti
Hızl.	: Hazırlayan
H.	: Hicri
K.	: Kaside
M.	: Manzume
MEB	: Millî Eğitim Bakanlığı
ö.	: ölümü
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
TDK	: Türk Dil Kurumu
vb.	: ve benzeri
1a.	: Beytin ilk mısraı
1b.	: Beytin ikinci mısraı

ÖZET

Bu tez, duygu ve düşünceleri ifade etmenin en iyi aracı olan dil örgüsünden ve kelamın hâle uygunluğunu inceleyen meânî ilminden hareketle cümle düzeyinde sözü güzelleştiren husussiyetleri, Bâkî örneğiyle belirlemeyi amaçlamaktadır. Taftazânî'nin *Mutavvel*, *Muhtasaru'l-Me'ânî*, Abdülkâhir Cürcânî'nin *Delâilü'l-Î'câz* adlı belagat kitaplarındaki kuramsal çerçeve esas alınarak hazırlanmış olan tez, cümle birimlerindeki anlam, duygu ve estetiği ele almaktadır. Çalışmada *Divan*, betimleyici ve çözümleyici nitel yöntemlerle söz dizimi ve meânî ilkeleri doğrultusunda incelenmiş olup klasik belagat kuramı ve dil bilimsel analiz yöntemleri bir arada kullanılmıştır. Bu kapsamda kelimelerin söz dizimindeki tertibi, terkibi, tekidi, tekrarı, zikri, hazfî, takdim ve tehiriyle oluşan binbir anlam inceliği özgün bir söylemle dile getirilmiştir. Tez; giriş, beş ana bölüm ve bir lügatçeden oluşmaktadır. Giriş bölümünde metinlerarasılığın “her şey söylenmiştir ancak söyleme biçimleri sonsuzdur.” ilkesinden hareketle meânî, söz, şair sözü ve Divan şiiri üzerine değerlendirmelerde bulunulmuş, birinci bölümde söz dizimi, cümle kurma ilkeleri ve isnat üzerinde durulmuştur. Sonraki dört bölümde de sırasıyla belirlilik, eksiltme, öneleme, yineleme başlıkları altında ifadeyi güzelleştiren hususiyetler ele alınmıştır. Lügatçe ise tez boyunca söz dizimi ve anlam bilimiyle ilgili kullanılan kavram ve terimlerin anlamlarını içermektedir. Her bir bölümde meânî ilmi ve söz dizimi ilkeleri çerçevesinde umumiyetle *Bâkî Divanı*'ndan örnekler verilerek birçok ana ve ara başlığa yer verilmiş, böylece şairin dil, anlatım ve üslup bakımından maharetleri nesnel ve dil bilimsel ölçütlerle ortaya konmuştur. Çalışmada, Bâkî'nin dili kullanma becerilerinin yanı sıra dilin anlam üretim sürecinde meânî ilminin söz dizimiyle kurduğu derin ilişki de teorik bir çerçeveye oturtulmuştur. Böylece meânî ilminin çağdaş dil teorileri ve Türkçe söz dizimiyle dikkate değer bir düzeyde kesiştiği görülmüştür. Dil felsefesiyle irdelenmiş, köklü ve sağlam kavramlara sahip belagat nazariyesini, söz dizimi ve anlam bilimi ile ilişkilendiren bu tezin üslup çalışmalarına yeni bir zemin hazırlayacağı umulmaktadır.

Anahtar kelimeler: Belagat, Meânî İlmi, Söz Dizimi, Divan Şiiri, Bâkî.

ABSTRACT

This thesis aims to determine the features that beautify speech at the sentence level through the example of Bâkî, moving from the web of language-the best tool for expressing feelings and thoughts and the science of meânî (semantics), which examines the appropriateness of speech to the situation. Prepared based on the theoretical framework in the rhetoric books *Mutavvel* and *Muhtasaru'l-Me'ânî* by Taftazânî, and *Delâilü'l-Î'câz* by Abdülkâhir Cürçânî, the thesis addresses meaning, emotion, and aesthetics in sentence units. In the study, the *Divan* has been examined with descriptive and analytical qualitative methods in line with syntax and meânî principles, and classical rhetoric theory and linguistic analysis methods have been used together. In this context, the arrangement, composition, emphasis, repetition, mention, omission, presentation, and postponement of words in the syntax have been expressed with a unique discourse, creating a thousand and one nuances of meaning. The thesis consists of an introduction, five main chapters, and a glossary. In the introduction, based on the principle of intertextuality that “everything has been said, but the ways of saying it are infinite,” assessments are made on meânî, word, the poet’s word, and Divan poetry. In the first chapter, syntax, principles of sentence construction, and attribution are discussed. In the subsequent four chapters, features that beautify expression were discussed under the headings of definiteness, ellipsis, foregrounding, and repetition, respectively. The glossary contains the meanings of concepts and terms regarding syntax and semantics used throughout the thesis. In each chapter, generally within the framework of the science of meânî and syntax principles, examples were given from the *Bâkî Divanı*, including many main and sub-headings; thus, the poet's skills in terms of language, expression, and style were revealed with objective and scientific criteria. In the study, alongside Bâkî's language use skills, the deep relationship established by the science of meânî with syntax in the meaning production process of language was also placed within a theoretical framework. Thus, it was observed that the science of meânî intersects with contemporary language theories and Turkish syntax at a noteworthy level. It is hoped that this thesis, which associates the theory of rhetoric-examined through language philosophy and possessing deep-rooted and solid concepts-with syntax and semantics, will prepare a new ground for stylistic studies.

Keywords: Rhetoric, Science of Meânî, Syntax, Divan Poetry, Bâkî.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	v
KISALTMALAR.....	vii
ÖZET.....	viii
ABSTRACT.....	ix
İÇİNDEKİLER	x
GİRİŞ.....	1
MEÂNÎ İLMİ VE SÖZ.....	1
1. MEÂNÎ İLMİ	2
2. SÖZ (KELAM).....	7
3. ŞAİR SÖZÜ (ŞİİR).....	19
4. DİVAN ŞİİRİ.....	24
I. BÖLÜM.....	28
SÖZ DİZİMİ (NAHİV/SENTAX)	28
1.1. SÖZ DİZİMİ	29
1.2. CÜMLE KURMA/ YÜKLEME/BAĞDAŞTIRMA (İSNAT)	40
1.3. İFADEYİ GÜZELLEŞTİREN HUSUSİYETLER.....	47
II. BÖLÜM.....	49
BAKÎ DİVÂNÎ'NDA BELİRLİLİK - BELİRSİZLİK (MARİFE-NEKRE).....	49
2.1. Belirli (Marife) İsimler	52
2.1.1. Zamirler	53
2.1.1.1. Şahıs Zamirleri.....	55
2.1.1.1.1. Şahıs Zamirlerinin Söz Diziminde Özne Olması	56
2.1.1.1.1.1. Yüceltme ve Övgü (Tazim)	61
2.1.1.1.1.2. Küçümseme (Tahkir)	64
2.1.1.1.1.3. Karşılaştırma (Mukayese)	66
2.1.1.1.1.4. Pekiştirme (Tekit).....	68
2.1.1.1.1.5. Özgüleme (Hasr).....	69

2.1.1.1.1.6. Ahengi Sağlama (Vezin ve Kafiye).....	70
2.1.1.1.2. Şahıs Zamirlerinin Söz Diziminde Yüklem Olması	72
2.1.1.1.3. Şahıs Zamirlerinin Söz Diziminde Tümleç Olması	75
2.1.1.2. İşaret Zamirleri	80
2.1.1.2.1. İşaret Zamirlerinin Söz Diziminde Özne Olması	85
2.1.1.2.2. İşaret Zamirlerinin Söz Diziminde Yüklem Olması.....	89
2.1.1.2.3. İşaret Zamirlerinin Söz Diziminde Tümleç Olması	92
2.1.2. İyelik Grupları.....	93
2.1.2.1. İyelik Gruplarının Söz Diziminde Özne Olması.....	98
2.1.2.1.1. Özelleme (Tahsis).....	99
2.1.2.1.2. Yüceltme (Tazim)	100
2.1.2.1.3. Benzetme (Teşbih)	102
2.1.2.1.4. Pekiştirme (Tekit)	102
2.1.2.1.5. Özgüleme (Hasr).....	103
2.1.2.1.6. Karşılaştırma (Mukayese)	104
2.1.2.1.7. Ahengi Sağlama (Vezin ve Kafiye).....	104
2.1.2.2. İyelik Gruplarının Söz Diziminde Yüklem Olması	108
2.1.2.3. İyelik Gruplarının Söz Diziminde Tümleç Olması.....	109
2.1.3. Özel İsimler	111
2.1.3.1. Özel İsimlerin Söz Diziminde Özne Olması	114
2.1.3.1.1. Tazim ve Övgü	114
2.1.3.1.2. Zikrinden Lezzet Alma (Telezzüz).....	116
2.1.3.1.3. Küçümseme ve Aşağılama (Tasğir ve Tahkir).....	117
2.1.3.1.4. Hatırlatma (Telmih)	118
2.1.3.1.5. Soyutlama ve Mahlas (Tecrit ve Tahallüs).....	120
2.1.3.1.6. Belirleme ve Özelleme (Tayin ve Tahsis).....	122
2.1.3.2. Özel İsimlerin Söz Diziminde Yüklem Olması	123
2.1.3.3. Özel İsimlerin Söz Diziminde Tümleç Olması	124
2.1.4. İşaret Sıfatları.....	126
2.1.4.1. İşaret Sıfatlarının Söz Diziminde Özne Olması	132
2.1.4.1.1. Belirtme (Tayin).....	134
2.1.4.1.2. Tazim ve Övgü	134
2.1.4.1.3. Küçümseme ve Aşağılama (Tahkir).....	136
2.1.4.1.4. Benzetme (Teşbih)	137

2.1.4.1.5. Somutlama.....	139
2.1.4.2. İşaret Sıfatlarının Söz Diziminde Yüklem Olması	141
2.1.4.3. İşaret Sıfatlarının Söz Diziminde Tümleç Olması	142
2.1.5. İsim Tamlamaları.....	144
2.1.5.1. Kuruluşlarına Göre İsim Tamlamaları	148
2.1.5.2. İsim Tamlamalarının Söz Diziminde Özne Olması	154
2.1.5.2.1. İzâfet-i Beyâniye	155
2.1.5.2.2. İzâfet-i Mülkiye.....	157
2.1.5.2.3. İzâfet-i Tahsisîye	157
2.1.5.2.4. İzâfet-i Teşbihiye	158
2.1.5.2.5. İzâfet-i İstiariye.....	159
2.1.5.3. İsim Tamlamalarının Söz Diziminde Yüklem Olması	162
2.1.5.4. İsim Tamlamalarının Söz Diziminde Tümleç Olması	163
2.1.6. Fiilimsi Grupları.....	166
2.1.6.1. Fiilimsi Gruplarının Söz Diziminde Özne Olması.....	172
2.1.6.1.1. Tazim ve Övgü	175
2.1.6.1.2. Aşağılama (Tahkir)	177
2.1.6.1.3. Benzetme (Teşbih)	178
2.1.6.1.4. Betimleme ve Öyküleme (Tasvir ve Tahkiye)	179
2.1.6.1.5. Uyarma (Tenbih)	181
2.1.6.2. Fiilimsi Gruplarının Söz Diziminde Yüklem Olması	183
2.1.6.3. Fiilimsi Gruplarının Söz Diziminde Tümleç Olması.....	185
2.1.6.4. Fiilimsi Gruplarının Farsça -ki'li Yapıda Kullanımı.....	186
2.1.7. Belirtme Hâli Almış İsimler	189
2.1.8. Ünlem Grupları	196
2.1.8.1. Seslenme (Yönelme).....	200
2.1.8.2. Yalvarma (Dua ve Niyaz).....	201
2.1.8.3. Yüceltme (Tazim)	202
2.1.8.4. Aşağılama (Tahkir)	203
2.1.8.5. Benzetme (Teşbih)	203
2.1.8.6. Soyutlama (Tecrit).....	205
2.2. Belirsiz (Nekre) İsimler.....	206
2.2.1. Belirsiz Özne (Müsnedün İleyhin Nekre Olması).....	211
2.2.1.1. Teklik (Ferdîyet).....	215

2.2.1.2. Yüceltme (Tazim)	216
2.2.1.3. Aşağılama (Tahkir)	218
2.2.1.4. Tür (Cins)	218
2.2.1.5. Azımsama (Taklil)	220
2.2.1.6. Kapsama (Tamim)	220
2.2.2. Belirsiz Yüklem (Müsnedin Nekre Olması)	224
2.2.3. Belirsiz Tümleç	224
III. BÖLÜM	227
BÂKÎ DİVÂNÎ'NDA ANMA - EKSİLTME (ZİKİR-HAZF).....	227
3.1. Zamir Kullanımıyla Eksiltme	233
3.2. İyelik Eki ve Aitlik Zamiri “ki”nin Kullanımıyla Eksiltme	237
3.2.1. Söz Diziminde Hazfî Güzel Olan İyelik Zamirleri	238
3.2.2. Söz Diziminde Hazfî Zorunlu Olan İyelik Zamirleri	240
3.2.3. Söz Diziminde Zikri Zorunlu Olan İyelik Zamirleri.....	240
3.2.4. Söz Diziminde Zikri Güzel Olan İyelik Zamirleri.....	241
3.2.5. Aitlik Zamiri ki'den Kaynaklı Eksiltme.....	243
3.3. Tamlayanı ve Tamlananı Eksiltme.....	245
3.4. Adlaşmış Sıfatlarda Eksiltme.....	247
3.5. Ünlem/seslenme Yoluyla Eksiltme.....	250
3.5.1. Nida Edatı Zikredilen Ünlem Grupları.....	251
3.5.2. Nida Edatı Hazfedilen Ünlem Grupları	252
3. 6. Şartlı Cümlelerde Anma ve Eksiltme	256
3.6.1. Zikri Zorunlu Olanlar	256
3.6.2. Zikri Güzel Olanlar	259
3.6.3. Hazfî Zorunlu Olanlar	260
3.6.4. Hazfî Güzel Olanlar	261
3.7. Meçhul ve Edilgen Çatılı Eylemlerde Eksiltme.....	264
3.8. Söylemde Ortak Olan Öğeleri Anma veya Eksiltme	267
3.9. Söz Diziminde Öznenin Anılması ve Eksiltilmesi.....	271
3.9.1. Söz Diziminde Öznenin Anılması (Zikir)	271
3.9.2. Söz Diziminde Öznenin Eksiltilmesi (Hazf)	278
3.10. Söz Diziminde Yüklemin Eksiltilmesi (Hazf)	284
3.11. Söz Diziminde Nesnenin Eksiltilmesi (Hazf).....	287

3.12. Söz Diziminde Zarf Tümlecinin Eksiltilmesi (Hazf)	291
3.13. Söz Diziminde Dolaylı Tümlecini Eksiltmesi (Hazf)	294
3.14. Soru Cümlelerinde Eksiltme	295
3.15. Söylemde Bağlaç Eksiltme.....	297
3.16. Mecaz Yoluyla Eksiltme (Mecaz-ı hazf).....	299
IV. BÖLÜM	304
BÂKÎ DÎVÂNÎ'NDA ÖNCELEME-ÖTELEME (TAKDİM-TEHİR)	304
4.1. Söz Diziminde Özne (Takdim-Tehir)	321
4.1.1. Yüklemden Önce Getirilen Özne (Takdim)	322
4.1.2. Yüklemden Sonra Getirilen Özne (Tehir).....	328
4.1.3. Söz Diziminde Parçalı Özne	336
4.2. Söz Diziminde Yüklem (Takdim-Tehir).....	339
4.2.1. Söz Diziminde Öncelenen Yüklem (Takdim).....	340
4.2.2. Söz Diziminde Ötelenen Yüklem (Tehir)	348
4.2.3. Söz Diziminde Parçalı Yüklem.....	351
4.2.4. Söz Diziminde Cümle Öbeği Olan Yüklem	354
4.3. Söz Diziminde Nesne (Takdim-Tehir)	358
4.3.1. Söz Diziminde Öncelenen Nesne (Takdim)	358
4.3.2. Söz Diziminde Ötelenen Nesne (Tehir).....	362
4.3.3. Söz Diziminde Parçalı Nesne	365
4.3.4. Söz Diziminde Cümle Öbeği Olan Nesne	368
4.4. Söz Diziminde Dolaylı Tümleç	372
4.4.1. Söz Diziminde Öncelenen Dolaylı Tümleç (Takdim)	373
4.4.2. Söz Diziminde Ötelenen Dolaylı Tümleç (Tehir).....	377
4.4.3. Söz Diziminde Parçalı Dolaylı Tümleç	378
4.4.4. Söz Diziminde Cümle Öbeği Olan Dolaylı Tümleç	380
4.5. Söz Diziminde Zarf Tümleci (Takdim-Tehir)	382
4.5.1. Söz Diziminde Öncelenen Zarf Tümleci (Takdim).....	382
4.5.2. Söz Diziminde Ötelenen Zarf Tümleci (Tehir)	386
4.5.3. Söz Diziminde Parçalı Zarf Tümleci.....	388
4.5.4. Söz Diziminde Cümle Öbeği Olan Zarf Tümleci.....	389
4.6. Söz Diziminde Ünlem Grupları.....	390
4.6.1. Söz Diziminde Öncelenen Ünlem	393

4.6.2. Söz Diziminde Ötelenen Ünlem	395
4.6.3. Söz Diziminde Ortаланan Ünlem	398
4.6.4. Söz Diziminde Cümle Öbeği Olan Ünlem	399
V. BÖLÜM	402
BÂKÎ DÎVÂNÎ'NDA YİNELEME VE PEKİŞTİRME (TEKRİR ve TEKİT).....	402
5.1. Belirli (Marife) Kelimelerin Tekrarı	408
5.2. Belirsiz (Nekre) Kelimelerin Tekrarı.....	413
5.3. Yinelenen ve Pekıştirilen Yüklem	416
5.4. Yinelenen ve Pekıştirilen Özne.....	417
5.5. Yinelenen ve Pekıştirilen Tümleç.....	419
5.6. Yinelenen Bağlaç	421
5.7. Yinelenen Ünlem.....	422
5.8. Yinelenen Cümle (Nakarat/Kavuştak)	424
5.9. Ortak Kök Yönüyle Yinelemeler (İştikak).....	425
SONUÇ	429
KAYNAKÇA.....	434
EKLER	445
Söz Dizimi ve Anlam Bilgisi Terimleri Sözlüğü	445



GİRİŞ

MEÂNÎ İLMİ VE SÖZ

Tezin alanda yapılan ilk kapsamlı çalışma olma özelliği taşıması nedeniyle konunun kavramsal ve kuramsal sınırlarını belirlemek, literatürdeki yerini ortaya koymak için uzun bir giriş bölümü oluşturulması gerekli görülmüştür. Bu yönüyle giriş kısmı, tezin dayandığı düşünsel temelleri ve teorik arka planını ortaya koyan bir poetika işlevi üstlenmektedir. Dolayısıyla bu bölüm; dili, anlamları ve duyguları inşa eden bir sistem olarak tanımlayan, kelamın güzelliğini ve anlam derinliğini ele alan araştırmacının dil anlayışını, meânî ilmi ekseninde söz dizimine yaklaşım biçimini ve edebî metinlere bakış açısını yansıtmaktadır. Zira dil ve kelamdan bahsetmeden dilin zenginliğinden, kelamın çeşitliliğinden ve güzelliğinden bahsetmek, anlamdan söz açmadan anlam boyutlarından ve derinliğinden söz etmek temelsiz ve gereksiz bir çabadır. Bu bağlamda söz konusu bölümde meânî ilmi, söz (kelam), şair sözü (şiiir) ve Divan şiiiri üzerine ayrı başlıklar hâlinde değerlendirmelerde bulunulacaktır.

1. MEÂNÎ İLMİ

Dil veya söz, manayı açığa çıkaran canlı bir varlıktır. Duygular dil ile ifade edilir, düşünceler dil ile ortaya konulur. Olaylar, olgular, birikimler hatta hayaller ve vehimler hep dil aracılığı ile oluşur, korunur ve nesilden nesile aktarılır. Kısacası duymak, duyurmak, düşünmek, düşündürmek, anlamak, anlatmak, anlaşımak, bilmek, bildirmek, bilişmek vb. hayalî, zihinsel, kültürel ve sosyal faaliyetlerin temelinde hep dil vardır. Bireyler, hafıza sözlükleri nispetinde, bir araç olan dil ve onun kuralları sayesinde etkileşime geçer, maddi-manevi yaşamlarını sürdürürler. Ana malzemesi sesler ve sözcükler olan edebiyatta ise dil, araç olmanın da ötesine geçer. Ancak düşünce ve duyguların aktarıcısı olan dilin yapısı ve kuralları sağlam bir zemine oturtulmamışsa o milletin edebiyat ürünleri de saklı bir hazine olarak kalır. O halde bir edebî eseri okuyup anlamak, onun künhüne vakıf olmak için dil kurallarının açık olması gerekir. Zira kem âlât ile kemâlât olmaz.¹

Ne kadar gelişmiş olursa olsun, yapısal dil bilim henüz bir anlam bilim oluşturmamış, yani dilsel gösterilenin büründüğü biçimlerin sınıflandırılması yapılmamıştır (Barthes, 2005: 51). Bu yüzden güçlü bir mantık ve zekâyâ sahip olan

¹ İslâm coğrafyasındaki medreselerde tahsil olunan bütün ilimler, “aklî” ve “naklî” olmak üzere iki gruba ayrılıyordu. Osmanlı medreselerinde okunan ilimler farklı bir tasnifle “ulûm-ı âliye علوم آلیه ve “ulûm-ı ‘âliye علوم عالیه “olarak isimlendirilmişti (Hızlı, 2008: 29). İnsanı kemale ulaştıran ulvî ilimlerin kapısı kuşkusuz alet ilimleri ile aralanmaktadır.

insan, maalesef dil aracının sakat ve yetersiz oluşundan, meramını istenilen düzeyde ifade edemeyip ya yolunu şaşıyor veya yolda kalıyor. Dili en iyi kullanan şair ve yazarların eserlerini incelemek isteyen bir eleştirmen ve üslupçu da aynı şekilde Türk dilinin söz dizimi ve belagat ilkeleri ortaya konmadığından ne yazık ki bu güzide eserleri, nesnel ve bilimsel ölçütlerle değerlendirememektedir. Bu kapsamda, anlam ve estetik yönüyle dil kuralları asırlar öncesinden sağlam bir şekilde belirlenmiş olan, irap ve nahiv kuralları şekillenen, belagat ilmi her yönüyle sistemleştirilen dil Arapçadır. Belagat başlığı altında meânî, beyân ve bedî’ olmak üzere üç ana başlıkta incelenen bu ilimlere ilişkin Arap edebiyatında Hicri ikinci asırdan itibaren pek çok eser yazılmaya başlanmıştır. Bu eserlerden Sekkâkî’nin *Miftâhu’l-Ulûm*, Kazvinî’nin *Telhîsü’l-Miftâh*, Taftazânî’nin *Mutavvel* ve *Muhtasaru’l-Me’ânî*, Abdülkâhir Cürçânî’nin *Esrarü’l-Belâğa*, *Delâilü’l-İ’câz*, medreselerde ders kitabı olarak asırlarca okutulmuştur (Bulut, 2024: 21). Hallden, Batılıların ilm-i beyan ve ilm-i bedi üzerinde durduklarını ancak ilm-i meânîyi bir kenara bıraktıklarını, hâlbuki Müslüman ilim adamlarının ilm-i meânîyi belagatin en önemli kısmı olarak gördüklerini söyler (Çalışkan, 2015: 32). Sadece Batılılarda değil ne yazık ki Türkiye’de de meânî ilmi ihmal edilmiştir. Hâlbuki bu ilim, dil mantığının özüdür. Bir kelime grubu, cümle ve paragrafın dil ve mantık kaideleri çerçevesinde birbirine bağlanması meânî ilmi ile gerçekleşir. Bir başka deyişle maksadın açık ve yalın ifadesi bu ilimle sağlanır. Söz dizimini oluşturan birimlerin “belirli” veya “belirsiz”² kılınması, öncelenmesi, ertelenmesi, eksiltilmesi, tekrarlanması, vurgulanması vb. anlamı, duyguyu ve verilmek istenen mesajı doğrudan etkilemektedir. Yazıda söz dizimi, söyleyişte vurgunun anlam ve duyguyu (ana fikir ve tema) belirlediği ise muhakkaktır.

Dil, insanlar ve toplumlar arasında etkileşimi ve anlaşmayı sağlayan en önemli araçtır. “Dilin, yani ifade ve mesajın sırrı ve özü, insanın düşüncelerini başkalarına iletmesinden ibarettir. Düşünceleri iletmeyen bir ifade, değeri olmayan kıraç arazilere, ölü topraklara benzer” (İbn Haldun, 2024: 915). İnsanların gönüllerinde oluşan bazı duygular, zihinlerindeki suretler, içlerindeki heyecanlar, hayallerindeki şekil ve suretler, hafızalarındaki olay ve durumlar; başkaları için örtülü ve gizli, uzak ve ulaşılmaz, saklı ve sır dolu olup aslında zikredilmedikleri müddetçe sadece manalar âleminde mevcut olup lafız itibarıyla mevcut değildirler. Çünkü insan; dostunun vicdanını, arkadaşının ve

² Belirli ve belirsiz kelimeleri, marife ve nekre anlamında terim anlamıyla kullanıldığında “belirli”, “belirsiz” şeklinde tırnak içerisinde gösterildi. Sıfat ve zarf olarak kullanıldıklarında ise tırnak işareti olmadan yazıldı.

yoldaşının istek ve arzularını dil kalıbına dökülmeden bilemez. Saklı manalar ifade edilmeden, kişinin ancak başkaları aracılığıyla ihtiyaçlarını giderdiği durumlarda anlam kazanan ortaklık ve yardımlaşma, anlamını yitirir. İşte bu durumda kişi, dili kullanır, derunundaki bu manaları zikreder, dillendirmediği olaylardan haber verir ve böylece muhatap; onu anlamaya yaklaşır, zihni berraklaşır, biraz önce gizli olan manalar açık hale gelir. Saklı ve görünmeyenler görünür, uzak yakınlaşır, belirsizlik giderilir, düşümler çözülür, kullanılmayan ve hesaba katılmayan kayıt altına alınır, kayıt altına alınan kesinleştirilir, bilinmeyen bilindik kılınır, vahşi olan evcilleşir, belirsiz ve kilitli olan, damgalanmış hale getirilip belirli hale gelir. Bu esnada manayı açığa çıkaran göstergeler, ne kadar açık ve belîğ ise göndergeler de o derece belirgin, açık, aydınlık, yararlı ve etkili olur (El-Câhız, 2009: I/60).

Denebilir ki söz ve mana birbirinden ayrılmayan iki önemli unsurdur. Sözün işaret ettiği, düşündürdüğü varlık, nesne veya kavramların zihindeki tasavvurları manayı oluşturur. Söz olmadan yani kelimeler olmadan düşünce inşa edilemez. Dil olmadan belki sezebilir, hayal kurabiliriz fakat derin, soyut ve etkili düşünce ve hayaller ancak dil ile gerçekleşir. Dil kullanımı ise soyut ve somut varlıkları gösteren kelimelerle sağlanır. Ancak şu bilinmelidir ki manalar, kelimelere sığmayacak kadar geniştir. Bu da dil kullanımında kelimelere farklı anlamlar yüklemeyi, farklı söz dizimleri içinde kelimeleri türlü çağrışımlarla zenginleştirerek kullanmayı beraberinde getirmiştir. Bazı kelimeler, sözlük anlamları gereği özünde yüksek bir çağrışım gücüne sahip olup işitilir işitilmez muhatapta bir anlam evreni oluştururken bazıları da içinde bulundukları bağlamla anlam kazanır, değerli hâle gelir. Mesela “*göz, gönül, aşk, deniz, anne*” vb. kelimeler işitende geniş ve sınırsız bir anlam yelpazesi oluştururlar. Bu tür kelimelerin söz dizisinde etkili, yerinde ve güzel kullanımı, kelimelerin anlamsal ve çağrışımsal gücünü daha da artıracaktır. “*Göz gördü, gönül sevdi seni ey yüzü mâhım*” (Nâhîfî, G. 333/1) gibi... Anlam ve çağrışım değeri düşük, ilk bakışta sıradan görünen kelimeler de vardır: “*duvar, gömlek, gözlük, mahalle*” gibi... Bu tür kelimeler de yaşanmış bir olayın, özel bir anın ya da kişisel bir hatıranın içine yerleştiğinde büyük bir değer kazanırlar. Mesela gömlek, Yusuf’un gömleği olunca sıradanlıktan çıkar ve telmih ilgisiyle okuyucuyu bambaşka diyarlarda dolaştırır. Yine çağrışım değeri düşük olan “duvar” kelimesi, Necip Fazıl’ın “*Duvar, katil duvar, yolumu biçtin!/kanla dolu sünger, beynimi içtin!*” (Kısakürek, 1997: 421) mısralarındaki yorumuyla ve Peyami Safa’nın Dokuzuncu Hariciye Koğuşu adlı

romanında “Duvarlar... Yüksek, çıplak, mavi, dümdüz, dimdik duvarlar. Gözümün hiçbir görüş köşesi yok ki içine bir duvar parçası girmesin. Hep ve yalnız onları görüyorum. Onlardan kaçan gözlerim onlarla karşılaşılıyor. Bakıldıkça uzuyorlar, yükseliyorlar; sertleşiyor ve korkak, yumuşak bakışlarıma kaskatı çarpıyorlar, gözlerimi ezecekler. Bütün bu hastanenin, sessiz, hareketsiz, soğuk, bomboş anlarını onlar doğuruyorlar” (Safa, 2018: 99) şeklindeki sanatlı kullanımıyla bağlam gereği bambaşka bir hâl almış; canlı, dinamik ve çağrışım gücü yüksek bir kelimeye dönüşmüştür. Bunun yanı sıra sözcükler, her işitende farklı manalar ve duygular uyandırabilir. Çünkü telaffuz edilen her lafız, kişinin tecrübeleriyle birleştiğinde farklı anlamlara ve duygulara kapı aralar. Örneğin deniz kenarında hoşça vakitler geçiren biri için deniz kelimesinin çağrıştıracak manalar ile denize iki oğlunu kurban vermiş bir anne için çağrıştıracak manalar farklı olacaktır. Ya da alnı secdeye varmamış biri için “Kimsecikler okşamaz beni madem/ Sen öp beni alnımdan sen öp seccadem” (Kısakürek, 1997: 422) dizelerindeki “seccade” kelimesi ne anlam ifade edebilir ki? Bu da gösteriyor ki aynı kelime, farklı makam ve bağlamlarda farklı anlam ve duygulara yol açtığı gibi kişiden kişiye de etkisi farklılaşır. İşte manaları yerinde, etkili ve makama uygun şekilde ortaya koymayı amaçlayan meânî ilmi, sözcüklerin söz dizimindeki bu büyülü hâllerini ve zihinsel süreç ile başlayıp söz kalıbına dökülen dil göstergelerini, edim bilimsel yöntemlerle inceler.

Köken bakımından Arapça bir kelime olan meânî, lügat itibarıyla mananın çoğuludur. “Manâlar, anlatma usûlü” (Ahmed Vefik Paşa, 1293/1876: 1336), “nahvin mesâil-i dakîkasından bahseden bir ilm-i mahsûs” (Şemseddin Sâmî, 1317/1996: 1370)³, “lafzın muktezâ-yı hâle mutâbakatını bildiren hâlâtta bahseden ilim” (Mehmed Salâhî 2019: IV/359), “elfâz-ı işârâtta anlaşılacak olan merâmlar ve belâgata müteallık bir ilm-i mahsûs” (Hüseyin Remzi, 2018: II/590) anlamlarında kullanılmaktadır. İstilahî olarak ise meânî, “ibarelerin tertibi ve cümlelerin münasip şekilde kullanılışları ile alakadar ilim” (Gibb, 1943:103); “kendi vasıtasıyla Arapça lafızların hallerinin bilindiği bir ilimdir” (Taftazânî, 2019: 102). Bir başka ifadeyle dil biliminin bir alt dalı olan söz dizimini içeren, cümleyi sadece gramer yönünden değil mecaz, kinaye, istiare vb. yönlerden de inceleyen, mantık kuralları çerçevesinde dilin türlü kullanım yollarını ortaya koyan, belagat ve söz dizimi açısından cümlelerin öğelerini ve bu öğelerin anlama etkisini konu alan dahası cümlelerin birleşme ilkelerini belirleyen bir ilimdir. İlm-i meânînin

³ Tez boyunca Hicrî ve Miladî yıllar, aralarında eğik çizgi ile gösterilmiştir.

konusu, genel bir manaya sahip kelimeler değil özel bir durumda söz dizimi içinde kullanılarak sözlük anlamından sıyrılıp hususileşen kelime, terkip ve cümlelerdir.

Meânî ilmi, sözün yer ve zaman göz önünde bulundurularak söylenmesini, konuşan veya yazanın, dinleyen veya okuyanın durumlarına uygun düşecek ifadelerin dil bilgisi kurallarınca dile getirilmesi için belirlenen form içinde dile getirilmesini sağlayan ilimdir. Kısacası meânî, belâğatin cümle ile ilgili konularıyla ilgilenir ve sözü üretme şartları üzerinde yoğunlaşır, zaman ve şartların zorunlu kıldığı cümle çeşitlerine ve şekillerine ait kuralları belirler (Çaldak, 2004:248).

Meânî ilmi, kelimelerin tek tek sözlük anlamlarını değil onların bağlam ve söylem içerisinde kazandığı anlamları ve ifade ediliş biçimlerini inceler. Zaten ifadedeki letafet ve zarafet, mana ve derinlik bir malzeme olan dil marifetinden değil dilin kullanımından kaynaklanır. “Seçkinlik ve güzellik meramı ifade ediş ve bildiriş tarzındadır. Dolayısıyla bir niteliğin ifade ediliş biçimi bir anlam demektir” (El-Cürcânî, 2015: 618). Anlam da ancak kelimelerin zihinde doğuşu, tertibi ve terkibiyle oluşur. Telaffuzu kulağa en hoş gelen, manası en geniş ve güzel olan kelimeler, anlamsız bir şekilde peş peşe sıralandığında ifadede güzellik ve seçkinlikten söz edilemez. Cürcânî'ye göre (2015: 420) dil bilimciler, öteden beri lafzı anlamdan üstün tutmuş ve güzelliği salt lafza bağlamışlardır. Lafız da lafız deyip durmuş, kör bir taklit, kuruntu ve hayal batağına saplanmışlardır. Hâlbuki bir kelime, farklı bağlam ve metinlerde, şair ve yazarların kaleminde, bazen parlarken bazen sönük kalabilmektedir. İşte meânî ilmi, tam da söz dizimsel tercih diyebileceğimiz bu konuya odaklanır. Hatta Cürcânî, belagatin zirvesindeki Arap şairlerini susturan Kur'an'ın i'cazı ve ulaşılmaz oluşunun sırrının da söz dizimi olduğunu söyler. Zira Kur'an'daki lafız ve kelimeler, Arapların bildiği ve kullandığı kelimelerdir.

Kur'an'ın i'câzı, tek tek kelimelerin ve lafızların sedasında ve kulağa hoş gelmesinde olmadığı gibi kelimelerin sözlük anlamlarıyla da ilgili değildir. Kur'an'daki i'câz kelimelerin hareke ve sükûnlarının dizilişinde, ayet sonlarındaki ses benzerlikleri ve kafiyelerde de değildir. Kur'an'ın benzersizliği, söylenişi dile ağır gelmeyen harflerden kurulu kelimeleri ihtiva ediyor olmasına da bağlanamaz. O halde geriye söz diziminden başka bir nitelik kalmamıştır. İşte Kur'an'ın benzerini getirmekten onları aciz bırakan nitelik söz dizimidir. Kur'an'daki istiare, kinaye, temsil, teşbih ve diğer mecaz türleri de söz diziminin gereklerinden olup onunla ortaya çıkarlar çünkü nahiv kuralları dikkate alınarak telif edilmemiş olan tek tek kelimelerde bu sayılanlardan hiçbirisi tasavvur edilemez (El-Cürcânî, 2015: 446).

Belagat kitaplarında beyan ve bedi ile beraber ele alınmış olan bu ilim, ne yazık ki günümüzde -özellikle son bir asırdır- mekteplerde okutulmadığı gibi dil ve edebiyat sahasında da gerekli ilgiyi görmemektedir. Son asırda dil bilimi alanında önemli

gelişmeler sağlanmış olsa da yazılan tezler, makaleler, kitaplar bu alandaki eksikliği kapatmamış; aksine terim, kavram ve anlam bulanıklığını artırmış, dilsel düzeneği daha da karmaşıktır. Giriş ve I. Bölüm boyunca yapılan tanım ve sınıflandırmalar ile sona eklenen terimler sözlüğü, söz dizimi sahasındaki bu kafa karışıklığını gidermeyi amaçlamaktadır. Zira cümle bilgisi ile ilgili birçok kaynakta sınırları belirsiz tarifler, mantık kaidelerine uymayan gelişigüzel tasnifler, kökleşip yerleşmiş yanlış kavram ve terimler yer almaktadır. Bu bölümlerde dilin evrensel ilkelerinden hareketle hazırlanan, belagat ve söz dizimini konu edinen *Delâilü'l-İ'câz, Muhtasarü'l-Meânî, Mutavvel* adlı kitaplarda yer alan terim ve kavramların Türkçe karşılıkları tespit edilmiş, bu kaynaklar ışığında yeni tarif ve tasnifler yapılmıştır. Cür'ânî'nin geliştirdiği nazım teorisi ile günümüz dil bilimi çalışmaları-özellikle de üretici dönüşümsel dil bilgisi- kıyaslanarak ortak noktalara sahip oldukları üzerinde durulmuş, “Chomsky'nin bütün dillerin genel soyut birtakım yasalara bağlı dil bilgisel kurallara göre üretimler gerçekleştirdiği” (Daşkıran, 2018: 366) gerçeğinden hareketle Türkçenin söz dizimi teorisi, sağlam ve köklü kaynaklara dayandırılarak farklı bir bakış açısıyla yeniden ele alınmıştır.

2. SÖZ (KELAM)

Lügatte söz, “bir düşüncüyü eksiksiz olarak anlatan kelime dizisi, kelâm, laf, kavil” (GTS); “kelâm, kelime, lafız, lakırdı, kavil, dedikodu, suhen, ahd u va'd, nutk, mantık” (Ahmed Vefik Paşa, 1293/1876: 1184) “hurûf-ı harekâtta mürekkebin bir şeye delâlet eden lafız, kelîme” (Şemseddin Sâmî, 1317/1996:745); “kelâm, kelîme, lafz, kavil, 'ahd, va'd, güft ü gû” (Tevfik Ebuzyâ, 1306: 572); “kelime, lafız, lakırdı, kavil, bahs, atmak, zımmen dokunmak, dokunacak söz söylemek” (Mehmed Bahâeddin, 1924: 397) vb. anlamlarda kullanılmaktadır. Lügatlerde anlamdaş olarak görülen, dil ve edebiyat üzerine yazılan birçok bilimsel kitap ve makalede birbirine karıştırılan, tez boyunca da sürekli üzerinde durulacak olan dil, söz, sözcük, sözce, söylem, kelime, cümle, kelam, lafız, kavil ve gösterge kavramlarının açıklığa kavuşturulması gerekir.⁴ Aksi halde bir kavram ve anlam kargaşası oluşacak ve vermek istediğimiz hiçbir mesaj yerini bulmayacaktır.

Arapça *kelam, kelime, kavil* mefhumlarının Türkçedeki karşılıkları sırasıyla *söz, sözcük ve sözcedir*. Bunlar, Türkçe birçok lügatte anlamdaş olarak kullanılmış olsa da

⁴ Bin yıllık tarih, edebiyat, dil, kültür ve medeniyetimize mal olmuş bu kelimeleri yabana atıp sadece öz Türkçe kullanımlarıyla yetinemedik. Zira belagat ilminin özü olan dil Arapçadır.

aslında mana itibarıyla biri diğlerinden farklı kavramlardır. Sözcük ve sözce kök olan asla, farklı küçültme eklerinin getirilmesiyle oluşmuş iki türemiş isimdir. Dilde her yapım eki, işlevsel olup eklendiği kelimenin anlamına yeni bir anlam katar. “+Cık, adlara ve sıfatlara küçültme, pekiştirme, sevgi, acıma ifadesi katan, kalıcı adlar da türeten bir ektir” (Korkmaz, 2007: 42). “+CA ise, isimlere getirilen benzerlik ve azlık işlevinde küçültme sıfatları türeten bir ektir” (Korkmaz, 2007: 36). Her ikisi de küçültme eki almış olan bu kelimeler “söz”den bir yönüyle zaten ayrılmaktadır. O halde söz, muhataba tam bir fayda sağlayan, anlamlı bir tümdür. Sözce ve sözcük ise sözün cüzleri yani parçalarıdır. +Cık ve +CA eklerinin morfolojik kullanımları dikkate alındığında (azıcık, kitapçık, tepecik, kılçık; genişçe, büyükçe, epeyce, çokça vb.) “sözce”nin “sözcük”e göre daha kapsamlı ve geniş olduğu söylenebilir. O halde sözce “söz”e göre tikel ve özel iken “sözcük”e kıyasla da kül yani tüm olup sözcükler onun parçaları yani cüzleridir. Kısacası söz; eksiksiz, tam, tüm bir ifade iken sözce tümden biraz az bir ibare, sözcük ise sözden de sözceden de az, anlamlı en küçük birimdir. Şimdi bunu birkaç örnekle açıklayalım:

Gökyüzünün başka rengi de varmış!
Geç fark ettim taşın sert olduğunu.
Su insanı boğar, ateş yakarmış!
Her doğan günün bir dert olduğunu,
İnsan bu yaşa gelince anlarmış.

(Tarancı, 1970: 99)

Cahit Sıtkı Tarancı’ya ait yukarıdaki bentte “taş, yaş, su, ateş, dert” vb. göstergelere kendi başına anlamlı en küçük birim olan sözcük (kelime) denir. “Taşın sert olduğunu”, “Her doğan günün bir dert olduğunu” ve “bu yaşa gelince” kelime dizileri ise kendi bağlamında “sözce, kavı veya ibare” olarak adlandırılırken bağlamından koparılmış haliyle “cümlecik, yan cümle veya cümlemsi” adını alır. Şiirde geçen “Geç fark ettim taşın sert olduğunu” ve “Her doğan günün bir dert olduğunu, insan bu yaşa gelince anlarmış” söz dizileri ise kendi bağlamında “söz / kelam” tarifi içerisinde yer alırken bağlamından koparılmış haliyle de “cümle / tümce” olarak tanımlanır. Konunun daha iyi anlaşılması için Divan şiirinden de bir örnek verelim:

Bir yirde ki pertev sala envâr-ı tecellî
Hâcet mi kalur mihr ü meh-i envere cânâ
(Bâkî, G.1/2)

Bâkî’ye ait yukarıdaki beyitte de “pertev, hacet, mihr” vb. sözcük/kelime, “Bir yirde ki pertev sala envâr-ı tecellî” sözce/kavı, beytin tamamı söz/kelam olarak

adlandırılır. Bağlamından koparıldıkları takdirde ise hangi terimlerle ifade edilecekleri yukarıda izah edildiği için tekrara hacet yoktur.

Dilimize Arapçadan geçen *kelime*, *kavl* ve *kelam* göstergeleri de bu üç kavram yerine çokça kullanılmaktadır. Söz ve sözcük manalarında kullanılan “kelam ve kelime” lafızları, köken itibarıyla “yara, yaralama” anlamlarındadır. El-Câmî, İbnü’l Hâcib’in *Kâfiye* şerhinde, kelime ve kelamın “kelm”den türediğini ifade ettikten sonra konuyla ilgili şunları söyler: *الكلم وهو الجرح لتأثير معانيهما في النفوس كالجرح* “Kelm; yara, yarma, yaralama demektir. Kelime ve kelam da kişinin nefsinde (öz benliğinde, gönlünde) yara gibi etki eder” (1435/2014: 27). Molla Câmî, devamında bazı Arap şairlerin sözün etkisini yaraya benzettiğini beyan edip şu beyti kitabına almıştır:

جراحات السنان لها التمام ولا يلتام ما جرح اللسان

“Mızrak/ok yarası iyileşir, dil yarası iyileşmez.” şeklinde tercüme edilebilecek bu söz, Türkçede de “Bıçak yarası geçer, dil yarası geçmez” şeklinde kalıplaşmıştır.

Dilimizde de sözün etkisi üzerine çok sayıda atasözü⁵, dörtlük ve beyit mevcuttur. Yunus Emre, sözün tesirini; “Söz ola kese savaşı söz ola kestire başı/ Söz ola ağulu aşı bal ile yağ ede bir söz” (Yunus Emre, M.102/2) dizeleriyle dile getirmiştir. İslami Dönem Türk edebiyatının ilk eseri kabul edilen *Kutadgu Bilig*’te Yusuf Has Hacip de sözü, etkisi yönüyle kılıca, oka benzetmiştir:

Kılıç kan tamuzsa begi il alır
Kalemde kara tamsa altun kelir (2715. b)

“Kılıç kan damlatırsa memleket alır, kalemde mürekkep damlasa altın gelir.”

Bir başka beyitte ise şairlerin dilinin kılıçtan daha keskin olduğunu şöyle ifade eder:

Basa keldi şair bu söz tırgüçi
Kişig öggüçiler yime yirgüçi (4392. b)

Kılıçta yitirek bularning tili
Yana kıldı yinçe bu hatır yolu (4393. b)

“Sonra bu şairler gelir, söz dizener. İnsanları öven ve yerenler. Bunların dili kılıçtan daha keskindir, kalplerinin yolu ise kıldan incedir” (Arat, 2005: 511-736).

⁵ Söz var iş bitirir, söz var baş yitirir/ Söz var, dağa çıkarır; söz var, dağdan indirir/ El yarası onulur, dil yarası onulmaz/Tatlı dil yılanı deliğinden çıkarır/ Dilin cirmi küçük, cürmü büyük/ Bıçak yarası geçer, dil yarası geçmez./Dilim, seni dilim dilim dileyim; başıma geleni senden bileyim (GTS).

Tezde “gösterge, kelime” manalarına gelecek şekilde kullanılan ve üzerinde durulması gereken bir diğer kavram da “lafız”dır. Molla Câmî, yine İbnü’l Hâcib’in *Kâfiye* şerhinde bu kavramla ilgili şunları söyler:

لفظت التمرة “Lafz, lügatte “atmak” manasındadır. Hurmayı yedim, çekirdeğini attım, denilir” Lafaztu temrete yani onu/çekirdeğini attım. *لفظت التمرة* (1435/2014: 29). Buradaki atmak eylemi, sıradan bir atma değil Araplara özgü bir atma şeklidir. Araplar hurmayı yedikten sonra kurşuna benzeyen çekirdeğini, sert ve hızlı bir şekilde ağızlarından atarlar. Sertçe atılan bir taş, ok, mızrak, kurşun vb. muhatabı yaraladığı gibi lafızlar da gönlü, kalbi etkileme yönüyle yaralayıcıdır. Kur’an ve hadis kaynaklarında kalbe sükûnet, gönle huzur veren; tasavvuf erenlerine göre de kalbi ateş-i aşkla yakan yandıran en önemli kelime lafzatullah’tır. O halde “lafız, kelam, kelime” mefhumlarının lügat manaları dikkate alındığında hepsinde “etkileme, yaralama” manalarının mündemiç olduğu muhakkaktır. Türkçe “söz” kelimesinin de arkaik olarak sü- fiiline -z ekinin getirilmesi ile oluştuğu düşünüldüğünde yakın manalar çıkacaktır. Sözün ok ve bıçaktan daha yaralayıcı, kalemin kılıçtan daha keskin olduğu yönündeki atasözleri de hemen her milletin söz varlığında mevcuttur.

Cümle ve cümlecik de tez boyunca üzerinde durulan, sıkça tekrarlanan iki kavramdır. Bunlar söz, sözce kavramları ile karıştırılmamalıdır. Her ne kadar birbirinin yerine kullanılabilen müteradif kelimeler gibi görünseler de delalet yönüyle ayrışır. Herhangi bir iletişimde veya bağlamda yani özel ve dar anlamda kullanıldıklarında söz, sözce; bağlamından koparılıp genel ve kapsayıcı bir anlamda kullanıldıklarında ise cümle ve cümlecik adını alırlar. Bu mefhumlar için edim biliminde söz, sözce; dil bilgisinde ise cümle, cümlecik terimleri kullanılmaktadır. Sözün özü, herhangi bir bağlam içerisinde tikel bir kullanım esnasında söz, sözce, söylem; bağlamından koparılarak dil bilgisi terimi maksadıyla tümel bir manayı ifade edince de cümle, cümlecik⁶, metin kavramları kullanılmalıdır. Zira her bilimin kendi bünyesinde farklı ıstılahları vardır.

Cümle, lügatte “mecmû‘, bütün, top, birikmiş, mana ifade edecek kadar kelimedden mürekkep söz” (Şemseddin Sâmî, 1317/1996: 482), “Biri diğerine dayandırılmış iki kelimedden oluşan ibare” (Seyyid Şerîf el-Cürcânî, 1439/2018: 141) anlamlarında kullanılmaktadır. Her dilin belli söz dizimi kuralları vardır. Kelime ve cümleler de bu kurallara göre anlamlı bir bütün hâlinde bir araya gelerek şekillenir. “Duygular,

⁶ Dil bilimi kaynaklarında “cümlemsi” olarak da kullanılmaktadır.

düşünceler, olaylar ve durumlar cümle veya cümlelerden meydana gelen dil birlikleri ile karşılanır.” İstilahî manada ise “cümle bir dilin en küçük anlatım birimidir” (Karahan, 2010:9). Cümle, kendi kendine yeten bir yargı (Banguoğlu, 2000: 522), bir yargıyı dinleyende soruya yer bırakmayacak şekilde bildirme ve dilek yoluyla ifade eden, çekimli bir fiille veya sonuna cevheri fiil getirilen bir isimle kullanılan kelimeler dizisidir (Delice, 2016:131).⁷

Geleneksel dil bilgisine göre cümle, anlam açısından eksiksiz sayılan, bir kesinti ya da duraklama ile sınırlanan sözcük dizisi, psikolojik açıdan düşüncenin anlatımı, bağımsal dil bilgisine göre bir eylem öbeği, Aristo mantığıyla bakıldığında ise bir özne ve yüklemden oluşan birimdir (Toklu: 2003: 70-71). Efradını cami, ağyarını mani bir tarif yapacak olursak cümle; hakiki⁸ veya itibari⁹ en az iki kelimenin bir duygu, fikir, olay, durum, emir ve isteği tam bir şekilde karşılamak üzere belli kurallar çerçevesinde oluşan anlamlı söz dizisidir.

Söz ile karıştırılmaması gereken bir başka kavram da *dildir*. Dil; duyma, düşünme ve hayal etmeyi sağlayan bir vasıta, insanlar arasında iletişimi ve anlaşmayı temin eden bir ara bulucu; ses, harf, kelime ve göstergelerden kurulu doğal ve toplumsal bir yapıdır. Ünlü dil ve belagat âlimi Abdülkâhir Cürçânî’ye göre dil; “güzel açıklamanın kendisiyle ortaya çıktığı bir araç, içtekini haber veren bir dış, bilinmeyen hakkında bilgilendiren bir şahit, anlaşmazlığı sona erdiren bir hâkim, çirkini yasaklayan bir vaiz, güzele çağıran bir süsleyici, sevgi eken bir çiftçi, kin biçen bir hasatçı ve kulakların hoşuna giden bir eğlencedir” (2015:110). Muharrem Ergin’e göre ise “dil, insanlar arasında anlaşmayı sağlayan tabii bir vasıta, kendine mahsus kanunları olan ve ancak bu kanunlar

⁷ Cümle, bir fikri, bir düşüncüyü, bir hareketi, bir duyguyu, bir hadiseyi tam olarak bir hüküm hâlinde ifade eden kelime grubudur. Cümlelerin varlığı için asgari şart bir çekimli fiildir. Çekimli fiil cümlelerin varlığı için lazım ve kâfidir. Demek ki çekimli fiil olmak kaydıyla tek kelime de cümle olabilmektedir. Geliyorum, güzeldir gibi... Çekimli fiilde eklerin şahıs da ifade etmesi dolayısıyla fiilden başka fail ifadesi de vardır. Onun için çekimli fiilden ibaret tek kelimelik bir cümlede de biri kapalı olmak üzere fiil ve fail olarak iki unsur var demektir. Bu iki unsur zaten cümlelerin temel unsurlarıdır (Ergin,2000:398).

Bir yapma veya olmanın nitelendirildiği dil yapılarına cümle denir. (Karaağaç, 2017:220)

Cümle, en dar anlamıyla bir yargı grubudur. İçinde yargının bulunmadığı kelime toplulukları cümle oluşturmaz. Bir düşüncüyü, bir duyguyu, bir hareketi, bir olayı, bir isteği tam bir hüküm hâlinde ifade eden kelime veya kelime dizisine cümle denir. Başka bir ifadeyle cümle, sözü dinleyende soruya yer bırakmayacak biçimde tam olarak -haber ya da dilek yoluyla- bildiren kelimeler dizisidir (Özkan, Sevinçli, 2009: 99).

⁸ Dil ile ünlünen, harf ile imlenen.

⁹ Gizlenen, düşürülen, cümlede olduğu varsayılan sanal lafız.

çerçevesinde gelişen canlı bir varlık, temeli bilinmeyen zamanlarda atılmış gizli bir anlaşmalar sistemi, seslerden örülmüş ictimai bir müessesedir” (Ergin, 2000:4).

Roland Barthes, “kurum ve dizge niteliğinde olan dilin karşısında söz, özü bakımından bireysel bir seçme ve gerçekleştirme edimidir. Her gösterge, dilin bir ögesi olup bunlar sözün sonsuz çeşitliliğine göre birleşirler,” der (2005: 31). Ferdinand de Saussure ise *Genel Dilbilim Dersleri* adlı eserinde; “Dil yetisinin toplum ve bireyden bağımsız olan bölümü, dili ele alır. Bireysel yanı, daha açık bir deyişle seslemeyi kapsayan yönü ise sözü ele alır” diyerek külli olanı dil, cüzi olanı söz ile ifade eder. Yine o : “Sözün anlaşılabilirliği ve bütün sonuçlarını verebilmesi için dil zorunludur. Ama dilin yerleşebilmesi için de söz zorunludur.” diyerek dil ve sözün birbirinden ayıramayacağını söyler (1985: 22-23). “Dil, sözün hem aracı hem de ürünüdür” (1985: 22-23). Aracıdır çünkü dil olmadan söz meydana gelmez; ürünüdür zira söz varlığı neticesinde dil gelişir, değişir, zenginleşir ve hayat bulur. Saussure, dili sözden ayırmanın toplumsal olguyu bireysel olgudan, temel olguyu rastlantısal nitelikli olgudan ayırmak olduğunu ayrıca tarihsel açıdan söz olgusunun dil olgusundan daima önce ortaya çıktığını vurgular (1985: 22-23). Barthes de bir söz ancak dilden alınarak kullanılabilir, ama dil sözden hareketle olanaklıdır. Tarihsel bakımdan söz olguları, dil olgularından önce ortaya çıkar, (2005: 32) der. Ancak yaratılan ilk insanın bunun dışında tutulması gerekir. Çünkü Allah, Hz. Âdem’i çamurdan yaratıp ona ruh üflediğinde etrafında söz söyleyen kimseler yoktu. Yaratılış itibarıyla dil yetisi ve mantık kurallarıyla donatılmış olan bu yüce varlığa Yaratıcı, maddi ve manevi varlıkların, kavramların isimlerini öğretti.

“Allah, وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا ثُمَّ عَرَضَهُمْ عَلَى الْمَلَائِكَةِ فَقَالَ أَنْبِئُونِي بِأَسْمَاءِ هَؤُلَاءِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ” Allah, Âdem’e bütün varlıkların isimlerini öğretti. Sonra onları meleklerle göstererek, “Eğer doğru söyleyenler iseniz, haydi bana bunların isimlerini bildirin” (Bakara suresi, 31) dedi. Meleklerin dahi sahip olmadığı bir bilgiydi bu. Önce Âdem’in hafızasına yüklenen bu göstergeler; akıl, tefekkür ve tahayyül süzgecinden geçtikten sonra dile döküldü ve söz oldu. Yani tarihsel süreç içerisinde dil, beyandan öncedir. Aslında tarihsel açıdan bakıldığında söz olgusundan sonra ortaya çıkan dil değil edebiyattır.

Sözün ehemmiyetini vurgulayan kaynakların başında, Kur’an gelir. Rahman sûresinde Allah, “O, insanı yarattı” ayetinden sonra: **علمه البيان** “Ona beyanı (düşünüp ifade etmeyi) öğretti.” (DİB:55/4) buyurmaktadır. İnsanı diğer canlı varlıklardan ayıran da dil, düşünce ve beyandır. O halde insanı insan yapan, akıl nimeti ve muhakeme

gücünün pratiğe yansıyan yüzü, anlatma kabiliyeti olarak da bilinen beyandır. Ancak anlamadan anlatmak, duymadan duyurmak, bilmeden bildirmek mümkün değildir. Bahsi geçen salt zihinsel eylemler dil ile gerçekleştikten sonra söz ile beyan edilir. Kısacası bir insan önce içinden konuşur, tefekkür eder; konuşacaklarını doğuştan sahip olduğu doğru düşünme kanunu olan mantık, sonradan edindiği doğru konuşma bilgisi olan nahiv ve kelime dağarcığı vasıtasıyla akıl süzgecinden geçirir ve söz kalıbına döker. Dolayısıyla dil ile söz arasında nasıl ayrılmaz bir bağ varsa dil ile düşünce ve duygu (lisan ile his-tefekkür) arasında da sıkı bir ilişki vardır.

Şairler, divanlarında çoğu kez duygu, düşünce ve anlamı cana; kelime, ibare ve sözü tane benzeterek birinin diğerinden müstağni olmadığını, manalar hazinesinden irfan cevherlerinin söz ile kevn ü mekâna saçıldığını ifade etmişlerdir. Fuzûlî Farsça *Divan*'ının ön sözünde günümüz Türkçesine aktarılmış biçimiyle bu konuda şöyle diyor: “Söz, anlam hazinesinin incilerini tane tane sıraya dizen bir iptir. Anlamı düzene koyan sözdür, hiç bir anlam söz olmadan biçimlenip varlık kazanamaz.” (Dilçin, 2000: 33). Fuzûlî'nin söz ile ilgili bu ifadelerinde, sözün “anlamı biçimlendirme ve düzene koyma” özelliği de dikkatimizi çeker. Ali Şir Nevâî de; “Gönlümde ne mana doğsa dil, onu nazm elbisesi ile giydirdi.” (Üngör, 1990: 61) diyerek yine anlam ve ifade arasındaki münasebeti somutlaştırarak dile getirir. O halde dil veya söz, bir fayda, mana ve duygu ortaya koymayı amaçlayan en önemli araçtır. Edebî metinlerde dilin araç değil amaç olduğu söylene de aslında dil; duygu, düşünce, olay ve durumların ifade edilmesi için kullanılan bir araç; ondan hâsıl olan haz, menfaat, mana, duygu vb. ise amaçtır. Bir başka ifadeyle gösterge araç, gönderge amaçtır. Çünkü “manasız veya manası anlaşılmayan sözler insana yorgunluk ve sıkıntıdan başka bir şey vermez” (Taftazânî: 1442/2021: 127).

Istılâhî olarak söz (kelam), zihinde canlanan tasavvur ve hakikatlerin birbiriyle ilişkili ve peş peşe sıralanan kelimeler ile ifadesidir. Bir başka ifadeyle “en az iki sözcüğün birbirine dayandırılması ile oluşturulmuş, anlamlı, faydalı, üzerinde sükûtu gerektiren *deyiş*dir. Kelimeler de rastgele değil dil ve mantık kurallarına göre bir araya gelir. Dolayısıyla isnat, kelamın en önemli şartıdır. Dil biliminde bağlaşıklık ve bağdaşıklık olarak ifade edilen isnat, bir kelimeyi gramer kuralları ve anlam bütünlüğü içerisinde diğerine dayandırmaktır. Abdülkâhir Cürçânî'nin (ö.471-1078-79) “nahiv, anlamın lafız ile gerçekleşmesi, mantık ise akıl ile gerçekleşmesidir.” (2015: 57) derken kastettiği de aslında günümüz modern dil bilimi kitaplarında yerini bulan bu

kavramlardır. Beyan bakımından üstünlük, kelimelerin yan yana dizilişinden kaynaklanır. Bir sözün etkisi ve güzelliği, kelimelerin birbiri ile nahiv ve mantık kuralları çerçevesinde buluşması ve uyuşması sonucu yani isnat ile gerçekleşir. Bu da kelimelerin bütününden ortaya çıkan bir dizgedir.

İbnü'l-Hâcib, kelimelerin tarifi için (ö. 646/1249), “İki kelimenin isnadı ile oluşan lafız; Abdurrahman Molla Câmî ise: “İki kelimenin isnadı ile oluşmuş, muhataba tam bir fayda sağlayan, üzerinde sükûtu gerektiren lafız.” (El-Câmî, 1435/2014: 42) diyerek kelimelerin isnadın zorunluluğuna ve önemine işaret ederler. Demek ki isnat olmadan cümle veya söz oluşamaz. Yani bir kelimenin başka bir kelimeye dil bilgisi (bağlaçlılık) ve anlam bilgisi (bağdaşlılık) kurallarına göre dayandırılması, kelimelerin için en önemli şarttır. O halde, sadece bir kelimedenden oluşan cümle veya kelimelerden söz etmek mümkün değildir. Bir cümle, en az iki kelimedenden oluşur. Türkçe gramer kitaplarında yapılan cümle tanımlarında bu önemli noktaya pek vurgu yapılmamış hatta birçok dilci, cümlelerin tanımını yaparken “*kelime veya kelime dizisi*” demişlerdir. Aslında kelimelerin tek kelimedenden oluştuğunu öne sürenler, ya çekimli bir eylemi veya bağlamına göre tek kelimedenden oluşan eksilteli cümleleri kastetmişlerdir. Hâlbuki “Korktum”, dediğimizde “Ben geçmiş bir zamanda korktum”; “Gel” dediğimizde “Sen gel” demiş oluruz. Kısacası çekimli bir eylemde en az iki öge vardır. “Baban eve geldi mi? diyen muhatabımıza “Evet” dediğimizde de aslında “Evet, babam eve geldi.” demiş oluruz. O halde bir kelimeden, mütekellimin sadece telaffuzundan ibaret olmayıp o anda telaffuz etmediği ancak kendisinin ve muhatabın zihninde yer alan kelimeleri de kapsar. Burada da dilin isnattan sonra en mühim öğelerinden biri olan ve eski belagat âlimlerinin “muktezâ-yı hâl” (hâlin gereğine uygunluk) dedikleri bağlam dikkatimizi çekmektedir. Nitekim Abdülkâhir Cürçânî bu konuda: “Kelimelerin sözlük anlamları, cümle yapısında birer zihin olgusu olan gramatik işlevlere göre şekillenmektedir” (2015: 53) der. Eksilteli cümleler, zaten bağlamına göre, zihninizde tamamladığınız cümlelerdir. Halin gereğine uygun olmayan, söz veya cümle olan –aslında buna lakırtı desek daha doğru olur- fakat bağlamdan kopuk ifadeler, faydadan hâlidir. Taftazânî, *Muhtasarü'l-Me'ânî* adlı eserinde konuyla ilgili şöyle der: “Hâlin gereğine uygun, fasih olmayan yahut fasih ama hâlin gereğine uygun olmayan kelimeler, kelimeleri belâğ olamaz.” (1442/2021: 130) O hâlde efradını cami, ağyarını

mani bir kelim¹⁰ tarifi yapacak olursak şöyle diyebiliriz: Muhatabın merakını ve meramını gideren, sükûta sebep, tatmin edici; gramer, anlam ve bağlama göre biri diğerine dayandırılmış müphem veya sarih kelime dizisidir.

Gösterge ise lügatte; bir varlık veya mefhumu belirtmeye yarayan şey, belirti, im; gösterenle gösterilenin kaynaşmasından oluşan dil birimi, belirtke, işaret (GTS) anlamlarında kullanılmaktadır. Göstergeler, dil göstergeleri (delâlet-i lafziye) ve dil dışı göstergeler (delâlet-i gayr-ı lafziye) olmak üzere ikiye ayrılır. Edebiyatın malzemesi dil olduğu için burada bizi ilgilendiren dil dışı göstergeler değil dil göstergeleridir. Bir başka ifadeyle kelimeler, cümleler, dizelerdir. Her gösterenin de iki yönü vardır: Gösteren, gösterilen. Ses ve lafız yönü gösterene, anlam yönü ise gösterilene delalet eder. “Gösterge, gösteren ve gösterilenden kuruludur. Gösterenler, anlatım düzlemini, gösterilenler ise içerik düzlemini oluşturur” (Barthes, 2005: 47). Bir dildeki seslerin bir araya gelmesiyle anlamlı en küçük birim olan gösterge (sözcük); göstergelerin bir araya gelmesiyle kelime grubu düzeyinde gösterge (sözce); kelime veya kelime gruplarının başka bir kelime veya kelime grubuna isnadıyla da söylem düzeyinde gösterge (söz) oluşmaktadır. Kısacası dil, sestten metne belli kuralları olan, sınırlı sayıda kelimeyle sınırsız cümle ve metin üretebilen, sonsuz anlam incelikleri olan karmaşık ve canlı bir yapıdır. Dil ürünlerini sözcük, cümle, metin düzeyinde delalet olmak üzere geniş bir açıdan değerlendirmek gerekir. Söylem seviyesinde gösterenin yerini ifade, gösterilenin yerini muhteva almaktadır. Metni bütünüyle bir gösterge olarak düşünürsek onun göstereni şekil, gösterileni içeriktir (Aktaş, 2014: 13). Metinde verilmek istenen mesaj, ana duygu, ana düşünce ise göndergedir.¹¹ Tüm bu tespitlerin ötesinde, lafzın manaya delaletinde muhataba gereken melekeyi kazandıran da meânî ve beyan ilimleridir.

Delalette yani bir sözü anlamlandırmada en önemli unsurlardan biri de bağlamdır.¹² Çünkü her bir gösterge, bulunduğu bağlama göre sözlük anlamından çıkar ve yeni

¹⁰ Bağlam özelinde *söz*, bağlamdan bağımsız *cümle*

¹¹ Gönderge: Dış dünyada yer alan bir gösterenin belirttiği nesne veya varlık (GTS). Göstergeler aracılığıyla zihinde beliren nesne veya varlığın kendisi, hakikati.

¹² Dil bilimin günümüzde yaygınlaşan bir başka alanı da edim bilimidir. Bir iletişimde, dilin tüm dizgelerini bilmeniz de hangi bağlamda neyin uygun olduğunu kestiremiyorsanız yersiz iletiler kurabilirsiniz. Örneğin sizli bizli resmî bir ilişki içinde olunan birine “pencereyi açsana be kardeşim” denmez. Bu cümle dil kuralları açısından kabul edilebilir bir cümledir ama ortam ve bağlam açısından yani edim bilimi açısından kabul edilemez. Dilin hoş tarafı aynı içeriği farklı biçimlerde dile getirebilmemizdir (Erkman, Akerson, 2005:105). (Lütfen pencereyi açar mısınız?/ Pencereyi açabilir miyim?/Pencereyi açsak mı acaba?/Acaba pencereyi açsak mı?/ Rica etsem pencereyi açar mısınız?/ Pencereyi aç!/Aç pencereyi!/ Pencereyi açsana!

anlamlar kazanır.¹³ Saussure’e göre de “her gösterge bir dizge içinde yer almalıdır. Tek başına duran göstergenin anlamı oldukça kaypaktır. Gösterge asıl değerini dizge içinde kazanır. Yani dil, aslında bir dizgeler bütünüdür” (Erkman-Akerson, 2005: 99). Bir metindeki sesler dahi bağlamından bağımsız değerlendirilmemelidir. Nitekim duygu yüklü bir gazelde yer alan sesler ile hikmet içeren bir gazeldeki sesler, sesletimler¹⁴, vurgu, ezgi vb. farklılaşmaktadır. Gönül dinginliğini, aşkın gizli hâllerini anlatan lirik bir şiirde sert ve patlamalı ünsüzlerin değil sızıcı, kayıcı ve yumuşak ünsüzlerin fazlaca kullanılması; savaş, dövüş ve kahramanlığı ele alan epik bir şiirde ise sert ve patlamalı ünsüzlerin daha fazla kullanılması dilin gizli bir antlaşmalar sistemi olmasının bir gereğidir. İşte beyan, birbiriyle uyumlu ses, kelime, cümle ve paragrafları bir araya getirip kaynaştırarak muhatabı etkileyecek faydalı bir söylem/metin oluşturmanın yollarını ortaya koyar.

Şekil 1: Göstergeden Göndergeye Ses ve Anlam Katmanları



vb...) İşte bu ve buna benzer söylemlerin nerede, kime, ne zaman, söyleneceğini bilmek gerekir. Aksi takdirde söz anlamsızlaşır yahut yanlış anlamalara kapı aralamış olur.

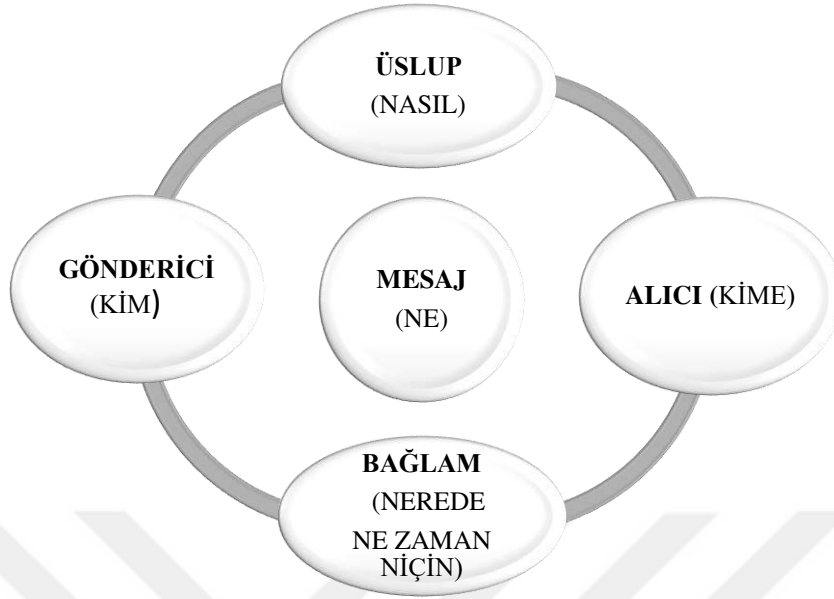
¹³ Sözlükteki tüm sözcükler tek başına düşünülürse kavramsal gösterge (tümel/küllî) olup genelleme ifade ederler. Ancak bireysel bir söylemin içine girip de belirtili bir gönderme yaptıklarında tikelleşirler. (tikel/cüzi gösterge) (Erkman-Akerson, 2005: 114). Kısacası bağlamdan bağımsız tümel/genel olan göstergeler herhangi bir bağlamda tikel/nitel göstergeye dönüşürler.

¹⁴ Sesletim: telaffuz (GTS)

Söylem ve metin düzleminde, sözün temelini oluşturan bir gösterge varlığı olan dil, kendisini oluşturan bu ögeler arasındaki ilişkilerden oluşan bir dizgedir (Toklu, 2003:132). Dil dizgesi içerisinde yer alan sözcüklerin gramer bağlamları değiştikçe anlam ve vurguları da değişir. Çünkü “her göstergenin bir sözlük manası bir de kullanıldığı yerde kazandığı manası vardır” (Aktaş, 2014: 14). Örneğin “Şakaklarıma *kar* mı yağdı ne var?” mısraı ile “*Kar* mı yağmış şu Harput’un başına?” mısraındaki “kar” sözcüklerinin söz dizimine bakıldığında her ikisi de eylemden ve soru edatından önce kullanılmış olup özne yerine geçen vurgulu ögelerdir. Anlamına bakıldığında ise ilk örnekte yer alan “kar” göstergesinin diğer mısradaki “kar” göstergesinden farklı olduğu muhakkaktır. Birinde delalet ettiği anlam teşbih ilgisiyle “saçların ağarması” iken diğerinde hakiki manası olan “donuk su buharı” anlamında kullanılmıştır. “Şu dağlarda kar olsaydım” ve “Kardır yağın üstümüze geceden” mısralarında ise hem gramer hem de anlam farklılaşmıştır. Dil bilgisi bağlamında biri cümlelerin nesnesi olup vurgulanan öge iken; diğeri cümlelerin yüklemi olup yine vurgulanan ögedir. Anlam bilgisi bağlamında ise biri *iltizami* diğeri *hakiki* anlamında kullanılmıştır. Cümle düzeyinde ifade ettiğimiz bu bağlam ilişkisi metinler için de söz konusudur. “Her metnin bir muhtevası bir de şekli vardır. Bir başka ifadeyle her metnin bir anlatı düzeyi bir de anlamsal düzeyi vardır.” (Aktaş, 2014: 36). Anlatı düzeyi üslubu, anlam düzeyi içeriği ve iletiyi oluşturmaktadır. İfade ediş tarzı büyük ehemmiyeti haiz olsa da asıl cevher manadır. Mana, öğretici ve bilimsel metinlerde genellikle açık ileti, sanat metinlerinde ise örtük ileti şeklinde verilir.

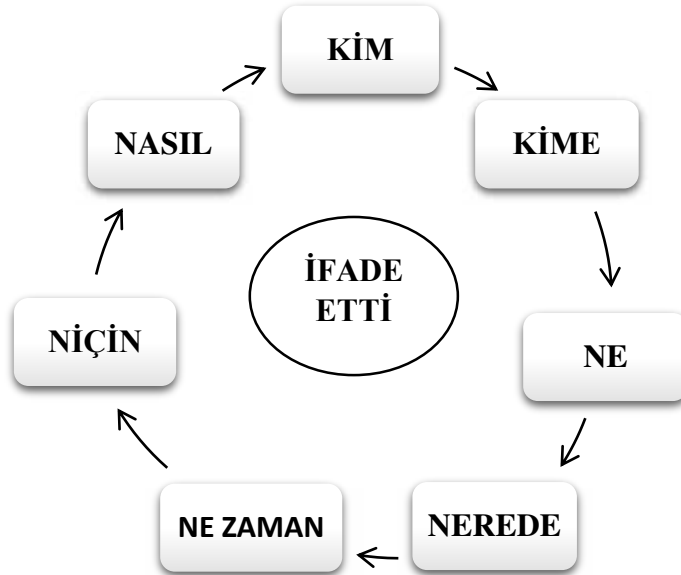
Kelam; söyleyen şahsa, söyleme amacına, hedef kitlesine, söylenen zaman ile mekâna ve söyleyiş tarzına göre anlam kazanır. Kaynağın duygulu, düşünceli, bilgili, yorgun, öfkeli, heyecanlı, ciddi, alaylı vb. olduğu durumlarda elbette ki söyleyiş farklılaşacaktır. Göndericinin amacı tebrik, taltif, tembih, teşci, tenkir, tenkit, tehzil, tasvir, teselli, dua, niyaz vb. olduğunda da ifade, üslup ve söz dizimi bağlamına göre değişecek ve değer kazanacaktır. O hâlde bir söylemde; “Kim söylemiş (mütekellim), kime söylemiş (muhatap), ne söylemiş (mesaj), nasıl söylemiş (üslup), ne zaman, nerede ve niçin (bağlam) söylemiş? (5N 2K) soruları büyük bir önem arz etmektedir.

Şekil 2: Dil ve İletişimin Temel Unsurları (5N 2K)



İletişimi başlatan kaynak yani gönderici, (mütekellim, yazar, konuşmacı) alıcıya (muhatap, dinleyici, okur) ne iletmıştır? İletilen bu mesaj, hangi bağlam ve ortamda, hangi niyetle gerçekleşmiştir. Mesajın yani iletilen içeriğin anlatış, ifade ediliş tarzı nasıldır? Sözün özü kim, kime, neyi, nerede, ne zaman, niçin ve nasıl iletmıştır?

Şekil 3: 5N 2K



Beliğ söz, birbiriyle uyumlu kelimelerin ve cümlelerin yukarıda bahsi geçen bileşen ve koşulların mutabakatıyla mümkündür. Sözün duyusal, duygusal veya düşünsel bir zevk veya fayda vermesi de en önemli hususiyetlerindendir. Bunun için duyguyu ifade

etmede, olay veya durumu tahkiye ve tasvirde, hikmeti talimde hatadan ve kapalılıktan sakınmak gerekir. “Kastedilen manayı ifadede hatadan ve kapalılıktan sakınmak için sarf, nahv, lügat, zevkiselim dışında meânî ve beyan ilimlerine de ihtiyaç vardır” (Taftazânî, 1442/2021:130). Buradaki hatadan kasıt, meânî ilmine aykırı bir kullanımın olmaması; kapalılıktan kasıt ise beyana aykırı bir kullanımın olmamasıdır. Meânî ilminden yoksun bir ifadede, kelime ve cümleler arasındaki bağlantı zayıftır. İfade, beyan ilmine muğayir olursa da söz muammaya dönüşür, okuyucuya sıkıntı ve yorgunluktan başka bir şey sağlamaz. Yoksa şiir dili, doğası gereği zaten kapalı bir anlatım özelliği taşımaktadır ve şairler mesajı gizlemeyi severler. Ancak şair, bunu yaparken, sözünü dilin ve belagatin kurallarına göre düzenlemeli, süslemeli ve söylemelidir.

3. ŞAİR SÖZÜ (ŞİİR)

Bir düşünceden ziyade söyleyicinin duygu ve heyecanını, gönül coşkunluğunu dile getiren edebî ürünler, her dilde belagatin zirvesini temsil eden metinlerdir. Bu metinleri çok yönlü okuyup anlamak, sözün muktezâ-yı hâle uygunluğu ve kelimelerin düzenlenişi bakımından değerlendirmek, elbette meânî ilmine vakıf olmayı gerektirir. Zira dilin anlam boyutunu ortaya koyan en önemli disiplin belagat ilmidir. Bu ilimden mahrum bir okurun estetik değere sahip, söz dizimi, anlam ve mecaz yönüyle zengin metinleri kavraması ve onlardan haz alması mümkün değildir. Edebî metinlerin de en etkili ve hoş giden türü hiç şüphesiz şiirlerdir. Kelimeler, en esrarlı hüviyetine şiir dilinde bürünür, cümleler en kıvrak ve en canlı hâlini yine şiirde bulur. Türlü anlam ve anlatım incelikleri olan şiir dilini çözümlemek, anlamak müşkil bir iş olup maharet ister. Şiir, sözlükte “Ahenk gözetilerek söylenen kafiyeli ve ölçülü söz.” (Seyyid Şerîf el-Cürçânî, 1439/2018: 202); “mevzûn ve mukaffâ, manen güzel tahayyülât ve tasavvurâtı câmi‘ kelâm.” (Şemseddin Sâmî, 1317/1996: 778); “manâsı bülent ve zarîf mevzûn kelâm, şair sözü” (Ahmed Vefîk Paşa, 1876:1199); “mevzûn ve mukaffâ söz, en belîğ, pek belîğ söz” (Muallim Naci, 1322: 500) anlamlarındadır. Yukarıdaki tanım ve sınırlamalardan anlaşılacağı üzere şiir mevzun¹⁵, mukaffa¹⁶, muhayyel, musavver¹⁷, zarif¹⁸ ve belîğ¹⁹ sözdür. Bir başka deyişle, ince hayaller ve coşkun duyguların zengin sembollerle, hoş

¹⁵ Vezinli, ölçülü

¹⁶ Kafiyeli

¹⁷ Bir şekle, bir biçime konulmuş, şekil ve sûret verilmiş; zihinde tasarlanmış, düşünülmüş, canlandırılmış, tasavvur edilmiş (<http://lugatim.com>).

¹⁸ Nükteli, ince, hoş giden (<http://lugatim.com>).

¹⁹ Etkili, güzel ve yerinde söylenmiş (<http://lugatim.com>).

giden sözlerle, seslerin uyumlu kullanımıyla insanı derinden etkileyen anlatım biçimidir. Buraya kadar yapılan tarifler, edebiyatta şiir ile ilgilidir. Mantık ilminde ise şiir, insanın içini açan veya daraltan önermelerden oluşan bir kıyas çeşididir (El-Ebheri, 2016: 164-165). Muhayyile hükümlerinden oluşan, insanın gönlüne dokunan, ruhunu okşayan, canını besleyen, hayal damarından insana etki eden, onu tahrik eden ve kalbinde güzel duygular, zihninde belirgin hayaller vücuda getiren ölçülü veya ölçüsüz, kafiyeli veya kafiyesiz sözlerdir. O hâlde bazı şiirler sadece edebiyat veya sadece mantık şartlarını taşıırken bazı şiirler de her iki şartı taşır.

Şiir ki akıl meyveleri onda toplanmıştır, bölük pörçük hikmetler onda birleşmiştir, insanların kalbinden geçen değerli nice manayı ve önemli nice bilgiyi şiirler kayıt altına almış ve geçmişle gelecek arasında köprü vazifesi görmüştür. Şiir hikmet isteyen, şeref arayan ve güzel söz ve fiilleri elde etmek için çalışan herkes için yüksek bir fener, dikilmiş bir yol işareti, yol gösteren bir kılavuz ve ıslah eden bir öğretmendir (El-Cürcânî, 2015: 18).

Duygu, düşünce ve hayal, şiirin özü; o özü sunma, ifade ediş, dili etkin kullanmak ise şairin üslubudur. “Kuşkusuz, şiirin özü kadar sunuluşu, söze dönüştürülmesindeki içtenlik, yakınlık, ses ve anlam bakımından şairin gösterdiği ustalık da önemlidir” (Aksan, 2016: 35). O hâlde bir şiir, şu üç özelliğe sahip olmalıdır:

- 1- Mantıksal Bir Bütünlüğü Olmalı (Tutarlılık, Anlamlılık, Bütünlük)
- 2- Gönle Hoş Gelmeli (Etkileyicilik, İçtenlik, Coşkunculuk)
- 3- Kulağa Hoş Gelmeli (Akıcılık, Selaset)

Ayrıca “şair, cümlelerin doğal yapısı içerisindeki şiirselliği yakalamalı (doğallık), kelime ve cümlelere bir cevher olan anlamı giydirmeli ve gizlemelidir”²⁰ (kapalılık). Kısacası üslup itibarıyla şiir kusursuz olmalı; kusurlu kafiyelerden, kaba kelimelerden, adi tabirlerden ve usanç veren tekrarlardan içtinap etmelidir (Gibb, 1943: 75).

Kuşkusuz şiirde, gönle ve kulağa hoş gelen kelimelerin seçimi, söz içerisinde dizilimi, vücut bulan bu lafızların manaya uyumu büyük bir önem arz eder. Demek ki şiirde şekil ve içerik bir insandaki ceset ve ruh gibi sağlam yapılmalıdır, birbirini tamamlamalıdır. Manalar, duygular birer cevherdir. Şairin mahareti bu cevherleri ustalıklı söz ipine dizmesidir. Necip Fazıl da şiir ile ilgili görüşlerini kaleme aldığı *Poetika*’sında şiirde his ve fikir olmak üzere başlıca iki unsur olduğunu, şiirin gayesinin mutlak hakikati aramak olduğunu ifade eder. Daha sonra ise “şekil ve kalıp, mananın

²⁰ Yüksek lisans ve doktora öğrenimim boyunca “Metin şerhi ve belagat” konularında bilgi ve deneyimlerinden istifade ettiğim hocam Süleyman Çaldak’ın derslerinde aldığım nottur.

iskeletidir, bütün dava mana iskeletlerine sanat ve vücut geçirebilmektir. Şiirin iç nefesi mutlaka dış kalıbını arayacak ve onu Fatihçe zaptedecektir; başka türlü şiir namevcuttur,” (Kısakürek, 1997:471-500) der. Duygu, fikir, ruh ve manaya nasıl bir vücut verileceği noktasında ise Cebeci şöyle der:

Şiir manayı insanın yüzüne bağırnamalıdır. Bu yönüyle şiir bir ima sanatıdır. Kelimeler, şairin istediği yere değil kendi istedikleri yere konulmalıdır. Kısacası şiir, şiiriyeti olan kelimelerle inşa olunmalıdır. Şiir, göze değil kulağa hitap etmelidir. Kulaktan insanın deruni âlemine akıp tesirini orada göstermelidir (2001: 16).

Şiir, *alışılmamış bağdaştırmalar, sözcük, dizim ve anlam sapmaları* (Toklu, 2003: 26) söz ve anlam sanatlarıyla hem kulağa hem de zihne ve hayale zevk verir. Eski belagat kitaplarında delalet-i tazammuniye ve iltizamiye olarak ifade edilen mecaz, teşbih, istiare, kinaye gibi anlam sanatlarıyla şiir, örtük ve derin bir anlam kazanır. Buna bir de karmaşık bir söz dizimi ve vurguyla değişen bir anlam zenginliği eklenince ifade ve mana daha da zenginleşir. Dahası kelimelerde, zevkiselim sahibi okuyucunun telezzüzü ve tesiri için sözün süslenmesi, kulağa hoş gelecek kelimelerin seçilmesi gerekir ki bu da ilm-i bediin kapsamındadır. Bu konuda Lamî Çelebi: “Söz, zarafet yüzü ve letafet sanatıyla ne kadar süslenirse ve her ne derece ibare düzenleri ve istiarelerin toplamıyla bezenirse tesiri yüzlerce defa daha fazla olur” der (Üzgör, 1990: 145). Ünlü belagat âlimi Câhız da “şiirin en iyisi cüzleri kaynaşmış olan, ağızdan kolayca çıkanıdır. Böylece onu eritilip dökülmüş tek bir kalıp gibi bulursun. O, dilde, dumanın akışı gibi akar”, (El-Câhız, 2009: I/67) der. Câhız’ın cüzler olarak ifade ettiği kelime, kelime grupları ve cümleler olup şiiri şiir kılan da cümlede geçen tek tek kelimeler değil şairin bu cüzlere yüklediği anlamlardır. Bir başka ifade ile kelimelerin kendisi, şaire ait değil şiirdeki diziliş ve gramer ona aittir. Nitekim “ipek dokuyan kişi için ibrişim kuyumcu için altın ve gümüş neyse şair için de kelimeler odur. Bir takı, kuyumcuya malzeme olarak kullandığı altın ve gümüşten dolayı değil üzerindeki işçilikten dolayı ait kılınır. İşte şiir de böyledir” (El-Cürcânî, 2015: 412).

Dili esrarlı bir biçimde kullananlar da şairlerdir. Dilleri dil yapanlar, âlim diller değil milletlerdir. Yani milletlerin dile bir güzel ses vermek için yaratılmış kadın erkek adsız evlatlarıdır. Bir de milletlerinin dillerini bilen, seven ve ilahi bir güzellikle kullanan büyük şairlerdir. Esasen bir millet için büyük şair demek, milletin dilindeki güzel sesi duyan ve duyuran insan demektir (Banarlı, 1972: 34). Şairler, sadece dili iyi bilen ve bunu uyumlu bir şekilde bina eden ustalar değil aynı zamanda zengin hayal, derin düşünce, coşkun bir gönül ve aykırı ruh hâllerleriyle toplumun önde gelen kişileridir. Onlar, “içindeki

heyecan ve duyguları ifade etmek ihtiyacını şiddetle duyar, önüne geçilmez bir ilham gücüyle duygularını dile getirir ve rahatlar” (Moran: 2018:102).

Şairler, eşya ve hadiselerle zekâlarıyla damgalarını vuran, gerçeği enfûsi âlemde arayan sanat erleridir. Onlar maddeyi taklit etmenin değil aşmanın derdindedir. Bunun için de aklın kanunlarını zorlar, kırmaya çalışır, isyan eder. Bu isyan eşyaya, maddeye esir olan insanın hürriyet çılgılığı gibidir (Cebeci, 2001: 15). Böylece şair, maddi ve sufli âlemi, eşyayı aşar. Sadece somut âlemi ve eşyayı aşmakla kalmaz göstergebilim âleminde yer alan kelimelerle de yetinmez, çağrışım ve ilham yoluyla zihninde beliren görüntülere yeni ifade biçimleri bulur. Dilin canlılığından, hayal ve zihin dünyasının yaratıcılığından da yararlanarak bütün hünerini gösterir. Dile yeni anlamlar yüklemekle kalmaz, dilin dizgesini bozar, cümleyi ters yüz eder, belirli kuralları çiğner, böylece dili alışık olmadığımız bir şekle sokar (Kolcu, 2011: 251). Ancak şairler, kelimeleri sözlük manalarının dışına taşırken yeni bağlamda kurdukları göstergelerin okuyucu tarafından anlaşılır olması önemlidir.²¹ Tabii ki şair, alışılmamış bağdaştırma, imgeler ve sembolik bir dille; teşbih, mecaz, kinaye vb. anlam sanatlarıyla anlatımını örtük ve gizemli bir hâle getirecektir. Hatta istikak, cinas vb. söz ve anlam oyunları ile sözünü süsleyecektir. Bir gelin misali süslenen söz, söz diziminde belirsizlikler de yaratılarak sadece iyi dil becerisine sahip okuyucuların kavrayabileceği bir yapıya bürünecektir. Mühim olan, iyi bir dil becerisine, bilgi birikimine ve geniş bir hayal dünyasına sahip okurun şiirden duysal, duygusal ve düşünsel bir zevk ve lezzet almasıdır. “Okurun eserdeki estetik yaşantıyı algılayabilmesi için de onun yaratılma kodlarını, iç ve dış yapısını, imge ve göndermeler dünyasını, ima ve derin anlamını iyi çözümlemesi gerekir” (Kolcu, 2011:105).

Şairler, iç dünyalarının coşkunluğunu dışa vurur, hayal ve gönül âlemlerini kaplayan sevgiliyi anarlar. “Sevgiliyi anmak da vecdi tahrik eder, arzuyu uyarır, sevgiyi mükemmelleştirir, aşka anlam katar, onu yüceltir, dehşet vb. duyguların ortaya çıkmasına sebep olur ki bunlar da kâmil insanların varlığında ve ermişlerin ruhlarındaki sevginin mükemmelliğinin neticesidir” (el-Kayserî, 2015: 53). Çoğu kez ulaşılmaz güzellikleri, gönül yakıcı güzelleri, aklın alamadığı manaları dile getirirler. Her biri birer hazine değerinde olan bu mevhum ve mefhumlar, büyük gayretler ve sancılar neticesinde ortaya

²¹ Eğer ipuçları fazla açıksa şiir basmakalıp olur, fazla kapalıysa da ya her okuyan tarafından başka başka yorumlanır ya da hiç anlaşılmaz. Barthes, göndergeye ulaşmamızı sağlayan ipucu göstergelere yerdeşlik oluşturma adını verir (Erkman-Akerson, 2005:125).

çıkart. İstırap çeken, iç âlemindeki yükü atmak, paylaşmak isteyen şair, şiirini kaleme alır ve rahatlar. Deruni duygular ve manalar genellikle kabına sığmayan, imgeli ifadelerle görünür hale getirilmiştir. Şairler umumiyetle gönül hâllerinden bahsetmiş; aşk, sevgi, muhabbet, hayret, hayranlık vb. kelimelere sığmayan olgu, olay ve durumları ifade etmişlerdir. Ya mutlak güzelliği, mutlak sevgiyi ve mutlak manayı dile getirmeye uğraşmışlardır ya da mutlak güzellik, sevgi ve mananın yansımalarını, parıltılarını ifade ipine dizmişlerdir. Bu coşkunuğu dile getirmek ancak sevgi ve mana hazinelerinin kaynadığı bir gönül için; şiir şeklinde ifadesini bulan bu lafızları anlamak da ancak ufku geniş, kalbi selim, dili sağlam okurlar için mümkündür. Bir başka ifadeyle mütekellimin estetik ve mana ufku ile kariin ufkunun aynı çizgide birleşmesi ile mümkündür.

Şiir, okurun yaratıcıya, topluma, çevresine ve eşyaya karşı duyarlılığını artırırken, kendi dünyasına da bir iç yolculuğu yapmasını sağlamalıdır. Hikmet ve ahlak dersi şiirlerde doğrudan olmasa da dolaylı olarak yer alır. Şiirin hikmet ve nasihat içermesiyle ilgili Ali Şir Nevâî *Divan* dibâcesinde: “Divan tertip edildiğinde onda arifane gazel bulunmasa ve bir gazelde öğüt verici bir beyit olmasa beyhude zahmet ve boşa emek sarf edilmiştir.” der. Fuzûlî de ilimsiz şiiri, temeli sağlam olmayan bir duvara benzeterek “Şiirim derecesinin ilim hırkasından soyunmuş olmasını ihanet sebebi bilip ilimsiz şiirden ruhsuz beden gibi nefret ederek bir müddet hayatımın sermayesini akli ve nakli ilimlerin inceliklerini öğrenmeye sarf ettim” der. XV. yüzyıl Divan şairi Necâti de “Necâti’nin sözleri hikmet doludur. Gerçi ibaredir ama ibret vericidir.” (Üzğör, 1990: 85-109) diyerek şiirlerinin hikemi ve ahlaki yönüne dikkat çeker.

Abdülkâhir Cürçânî, Sekkâkî, Taftazânî gibi meşhur belagat âlimleri, ittifakla “Kelâm manalı olmalı, muhataba fayda sağlamalı ve sükûtunu celbetmelidir.” derler. Şiir de bir kelam olduğuna göre bütün bu vasıfların onda da olması elzemdır. Zira şiir kelamın zirvesidir. Okuyucu, ilham eseri oluşan bu kelamı çözümlediğinde lisân-ı kâli samt u sükûta gömülürken lisân-ı hâli ise cûş u hurûşa gelmelidir. Burada üzerinde durulması gereken duyusal, duygusal ve mantıksal faydadır. O hâlde şiiri içeriği, yazılış amacı ve iletisi yönüyle üç sınıfta değerlendirebiliriz:

- 1- Mutlak bilginin parıltılarının dile getirildiği şiir (hikemî/mantıksal şiir)
- 2- Mutlak güzelliğin parıltılarının dile getirildiği şiir (hissî/duygusal şiir)
- 3- Sosyal hayat, tabiat, eşya ve hadiselerin dile getirildiği şiir (tasvirî/duygusal şiir)

Netice olarak şiirde sesler, kelime ve dizeler kalıbı oluştururken o ses, kelime ve dizelerin belli bir bağlam, anlam ve duygu ekseninde sıralanışı ve bütünleşmesi ise şiirin ruhunu oluşturur, diyebiliriz. Antika değeri olan kıymetli ev eşyaları; çatısı çökmüş, duvarları yıkılmış, kapı penceresi dağılmış bir evde dağınık ve anlamsız durdukları gibi her biri bir anlam hazinesi olan kelimeler de söz dizimi etkili olmayan şiirlerde öyle durur. Hatta düzenli bir evde eşyalar sıradan da olsa insanın içini rahatlatan bir etki bırakabilir (Dilçin, 2011: 338). Hâsılı dildeki göstergeler, şiirdeki duygu ve manayı ortaya çıkaran birer araçlardır. Coşku, heyecan, hüzn, sevgi, aşk gibi duygular ve hikmetli sözler en güzel ifadesini şiir dilinde bulurlar. Ancak bir şiiri, “sahip olduğu söz dizimi, tını, ritim, vezin, kafiye, vurgu, vb. özellikleriyle birlikte başka bir dile aktarmak zor olduğundan, şiir çevirilerinde kaynak metnin verdiği tadı aramamak gerekir” (Başaran, 2013: 91-105).

4. DİVAN ŞİİRİ

XIII. yüzyılın sonlarında filizlenmeye başlayan Divan şiiri, Osmanlı Devletinin yıkılışına kadar etkisini sürdürmüş yaklaşık altı asırlık bir şiir geleneğidir. Gelenekte, Türkçe, Farsça ve Arapça kelimelerden oluşan zengin lügatler, hecelerın açıklık ve kapalılığına dayanan aruz vezni, mısra sonlarındaki ses/harf benzerlikleri olarak ifade edilen kafiye, duygu ve düşünceleri örtük olarak anlatma sanatı olan mazmun, şiirin özünü oluşturan unsurlardır. Şekle, söyleyişe, ahenge büyük bir önem verilen Divan şiirinin mevzun, mukaffa ve muhayyel olması en önemli özelliğiydi. Öyle ki nesir, nazmın gölgesinde kalmış hatta çoğu zaman düzyazılar dahi secili yazılmıştır. Sözleri adeta saklı bir cevher olan Divan şairleri, bu gizliliği mazmunlarla ve söz dizimindeki kıvraklık ile gerçekleştirmişlerdir. Alışılmadık terkipler kurarak, teşbih, mecaz, kinaye gibi yollarla sözcüklere yeni anlamlar yükleyerek örtük bir anlatım oluşturmuşlardır. Şiir dilinde imge veya mazmun adı verilen bu kodlamalar, “geçici, sıkıcı ve sanat gücü olmayan imgeler değil okuyucuda karşılığı olan imgelerdir” (Tökel, 2005: 90).

Yaklaşık altı asır boyunca süregelen Osmanlı edebiyatını, hasseten ifadenin zirvesi diyebileceğimiz bu şiiri okuyup anlamak, birçok ilimde derinleşmeyi gerektirir. Zira Divan şiiri; Kur'an, hadis, fıkıh, tefsir, kelam, tarih, kısas-ı enbiya, ebcet, belagat, aruz, kavafi, tıp, astronomi, riyazat, hendese, musiki, felsefe, mantık vb. ilimlerden damıtılmıştır. Dil, kültür ve uygarlığımızı yansıtan bu edebiyat eserlerinin ruhuna nüfuz edebilmek için Türk dilini bütün incelikleriyle bilmek gerektiği gibi Arapça ve Farsçanın da gramer kurallarını bilmek gerekir. Bunun yanı sıra ifadelerin tertibi, kelime ve

cümlelerin hâlin gereğine uygun kullanılışlarını inceleyen ilm-i meânî; teşbih, mecaz, kinaye gibi sanatlarla kelâmın örtük, etkili ve mecazlı ifade yollarını ortaya koyan ilm-i beyan ve dil ürünleri olan edebî metinlerin akıcılığı, kulağa hoş gelmesi ve tezyini ile ilgilenen ilm-i bedî'den de haberdar olmayı gerektirir. Kısacası Divan şiiri, ciddi bir okuma, bilgi ve kültür birikimi gerektirir. Zira okurun donanımı; gâh düşünce ve bilgi birikimi, gâh duysal tecrübeleri gâh duygusal durum ve hayal gücü metnin anlamlandırılmasında önemli bir rol oynar. Günümüz okurları bilgiye ulaşma noktasında her ne kadar daha ileri bir düzeyde olsalar da birçok ilimde derinlemesine vukufiyetleri yoktur. Dolayısıyla İslami ilimler ve pozitif bilimlerden haberdar, üç dilde (Türkçe, Arapça, Farşça) şiir yazabilen, belagat ilmine vakıf Divan şairlerini anlamak hayli zordur. Divan şiirlerinin anlaşılmasının zorluklarından biri de soyut ve deruni konuların ele alınmış olmasıdır. Dış dünya ve maddenin insanı Allah'tan uzaklaştırdığını her defasında dile getiren Divan şairleri, eserlerini tecrit ve soyutlamaya dayandırmış,²² tasavvuf ve vahdet-i vücud anlayışıyla akıl ötesi şiirler kaleme almışlardır. Bu anlayış etrafında oluşan Divan şiirinde insanı, dünyayı, maddeyi hatırlatan şeyler yok denecek kadar azken ışıık, aydınlık, uzam duygusu, sonsuzluk, iç âleme yolculuk en önemli unsurlardır. Günümüzde soyutlama kuramı olarak ifade edilen bu anlayışta, kendinden vazgeçme, varlığını Tanrının varlığında eritme ve ebediyete ulaşma söz konusudur (Kolcu, 2011: 160-161). Divan şiirinde söyleyici âşık, bazen dünyevî bir buhran, coşku veya aşırı tutkuya bazen de manevî anlamda öyle hâl ve makamlara kapılır ki bu durumu kelimelerle ifade etmek kifayetsizdir. Tam da burada mübalağa, tezat, kinaye, teşbih, istiare gibi sanatlar devreye girer. Şair, içindeki fırtınaları somutlama, soyutlama ve karşıtlıklardan yararlanarak abartılı bir lisanla ifade eder. Bu şiirin zenginliklerinden biri de iktibas, telmih gibi metinsel ve tarihsel alıntı ve göndermelerin çokluğudur. Okuyucuların bu ima ve göndermeleri fark edebilmeleri için de tarihî şahsiyetler, kaynak eserler ve içerikleri hakkında malumat sahibi olmaları gerekir.

Divan şiiri, aynı zamanda Arapça, Farşça kelime ve terkiplerle yüklü bir dildir. Dil ve fikir daha çok Arap kültürünün; his ve sanat ise Fars kültürünün etkisinde şekillenmiştir. Asırlarca Anadolu coğrafyasında bir taraftan Gazâlî, Cürcânî, Zemahşerî, Sekkâkî, Taftâzânî, Birgivî, Râzî gibi ünlü âlimlerin kitapları okunup ilim ve fikirde ilerlemeler sağlanırken diğer taraftan Firdevsî, Genceli Nizamî, Mevlana, Sadî Şirazî,

²² Detaylı bilgi için Ali İhsan Kolcu, Edebiyat Kuramları; Soyutlama Kuramı, s.158-175

Hafız-ı Şirazî, Molla Câmî, Urf-i Şirazî, Saib-i Tebrizî, Bidil-i Dihlevî gibi Fars şairler de okunarak duygu ve estetikte hayli ilerlemeler kaydedilmiştir. Latin alfabesinin kabulü, medrese eğitiminin sonlandırılması, ülkemizdeki okullarda Doğu dilleri öğretiminin yerini Batı dillerinin alması, dönemin sosyo-kültürel yansımalarının giderek zayıflaması gibi sebeplerden dolayı günümüz nesli, ata yadigârı edebî mirasını değil anlamak okumaktan bile aciz hâle gelmiştir.

Alfabenin değişimiyle birlikte Divan şiirinin günümüz okurlarına ulaşması çeviri yazı ve dil içi çeviri ile sağlanmaktadır. Hâlbuki sanat eseri gerçek bir fenomen veya varlıktır. Bu varlık, canlı ve özgün şekliyle ancak yaratıldığı dilde vardır. Zira bir metinde daha önce de ifade edildiği gibi ses varlığı, kelime varlığı, söz dizim varlığı, anlam ve duygu varlığı söz konusudur. Ses ve söz dizim varlığı çevrilen, dönüştürülen metinlerin kuşkusuz anlam ve duygu varlığı da etkilenir. “Anlam ses tabakasını da oluşturan kelimelere dayanır. Bir başka dile çevrilen bir şiir, ilk aşamada kelime sesleri tabakasını kaybedecektir” (Kolcu, 2011:213). Divan şiiri, her ne kadar farklı bir dile sahip olmasa da hem kullanılan alfabe, kelime ve terkipler hem de söz dizimsel muamma bu şiirin anlamlandırılmasında ve duygu değerlerinin teslim edilmesinde ciddi güçlükler doğurmaktadır. “Divan şiiri, günlük konuşma dilinde gözlemlenen bütün söz dizimsel serbestliklere imkân tanımaktadır. Hatta günlük konuşma dilinde kısıtlamalar getirilen bazı yer değiştirmelere bile Divan şiirinin kuralları izin verir” (Andrews, 2017: 37). Başka bir deyişle Divan şiiri, doğal dilin kabul ettiği bütün imkânlardan yararlandığı gibi mecazlı ve sembolik bir dil kullanma, söylemde belirsizlikler yaratma, mısra sonundaki ses ahengini yakalama, kelimeleri vezne uygun hâle getirme vb. şiir dilinin de bütün imkânlarından yararlanır. O hâlde bu şiirin söz dizimi, şaire cümlelerin öğelerini dizme, mısraı örme ve beyti oluşturma konusunda büyük kolaylıklar sağlarken okurun dil becerisi ve yetkinliğini de fazlaca sınamaktadır. “Divan şiirinin özel söz dizimi, söylemin tespit edilmesini sağlayan önemli bir işarettir. Tonlama, vurgu, duraklama, söz dizimsel işaretlemeleri güçlendirmek ve daha anlaşılır bir hâle getirmek için kullanılan yöntemlerdir” (Andrews, 2017: 40).

Bu şiir geleneğinde gazel, kaside, mesnevi, murabba, terkihibent, terciibent, kıta, rubai, tuyuğ gibi nazım şekilleri kullanılarak dönemin zihniyeti, sosyal-kültürel yapısı, edebî yönü başarılı bir şekilde ortaya konmuştur. Geleneğin en yaygın ve sevilen nazım şekli ise kuşkusuz gazeldir. Divan edebiyatı denince akla nasıl ki şiir geliyorsa Divan şiiri

denince de akla gazel gelir. “Osmanlı şairleri, üslupçu sıfatı ile nefis olan maharetlerini göstermeye en çok gazellerde muvaffak olmuşlardır” (Gibb, 1943: 75).

Klasik Türk şiirinde aşkın merkezinde daima sevgili yer almıştır. Şairler âşıkâne gazellerinde, sevgilinin güzelliğini, tavır ve tutumlarını tasvir etmiş, bazen doğrudan ona seslenerek bazen de gıyabında kendisi ile ilgili duygularını, beklentilerini ve serzenişlerini dile getirmişlerdir (Mum, 2018: 246).

Divan şiirinin söz dizim yapısı, Türkçe dil kurallarına uygun olsa da yer yer Arapça ve Farsça kaidelerle kurulmuş kelime grubu ve cümlelere de rastlanır. Daha önce de ifade edildiği gibi bu şiiri okuyup anlamak, Arapça ve Farsça gramer kurallarını da bilmeyi gerektirir. Bunun yanında Osmanlı şiir dilini çözümlemek, beyitleri şerh etmek, anlam kapılarını aralamak için edebî bir dili kavramanın en önemli anahtarı sayılan belagat ilmine vakıf olmayı gerektirir. Netice olarak, Divan şairlerini anlama noktasında klasik şerh metotları veya belagat ilmi kusurlu, eksik veya yetersiz değildir. Sorun, *değişen dünya algısı* ile birlikte onların dünyasına olan *kültürel yabancılaşma* (Mengi, 2007: 407-417) ve okurun algı fukaralığıdır.

Divan şiirlerini anlayıp çözümlemek kadar bu şiirleri günümüz Türkçesine çevirmek de zor ve karmaşıktır. Zira birer söz mimarı olan Divan şairlerinin çoğu, dilsel gereç ve olanakları kullanmada ustadır. Denge, uyum ve simetrisinin olduğu bu şiir geleneğinde hiçbir kelimenin yeri ve sırası tesadüfî değildir (Dilçin, 2003: 12). Konuyla ilgili Faruk Kadri Timurtaş şunları söyler: “Divan şiirinde kelimelerin bir maksatla seçilmiş olması ve mazmunlar münasebeti geometrik bir mükemmeliyet meydana getirmiştir. Usta Divan şairlerinin şiirleri sağlam ve ölçülü biçilidir, hiçbir kelimesi değiştirilemez” (Timurtaş, 1981: 10). Böylesine hassas bir işçiliğin uygulandığı bu şiir yapılarını gelişigüzel bir şekilde Türkçeye çevirmek şaire, şiire yapılabilecek büyük bir haksızlıktır.

Divan şairlerinin vezni kullanışı, ahenk öğeleri, kafiye seçimi, rediflerin çağrışım ögesi olarak ele alınışı, beyitleri oluşturan paralel ve simetrik söz yapıları, söyleyiş kalıpları, kısa ve eksilteli anlatımlar, ortak ve benzer anlatım biçimleri, türlü tekrarlar ve bunların anlama kattığı değerler, sözü tersiyle anlatma ve karşıtlamalar, söz ve anlam sanatlarının birbirini destekleyici biçimde kullanımı, uzak çağrışımlar, söz dizimi açısından cümle öğelerini belli amaçlarla kullanma (önceleme), ses, biçim ve anlam sapmaları, alışılmamış bağdaştırmalar, sözü ve anlamı bir plan ve kompozisyon içerisinde düzenleme, şiire yapısal bir bütünlük kazandırma... gibi şiir dilini oluşturan öğeler, onların eserlerinin sanat yönünü açık olarak ortaya koymaktadır (Dilçin, 2003: 8)



I. BÖLÜM

SÖZ DİZİMİ

(NAHİV/SENTAX)

1.1. SÖZ DİZİMİ

Dil göstergeleri olan kelimelerdeki seslerin bir araya gelerek bir manayı ifade etmesi -yansımalar dışında- rastlantısaldır. Ancak bir söylemde veya metinde kelime ve cümlelerin seçimi ve dizilimi, rastlantısal değil mantıksaldır. Ses ve hece birlikleri kelimeleri, kelime birlikleri yine kelime gibi müfret olan terkipleri, bu birlikler de cümleleri oluşturur. Metin seviyesinde ise kelimeler arasında değil cümleden daha üst seviyede olan birlikler arasındaki ilişkilerin düzenlenmesi söz konusudur. Bu birliklere *ibare*, ibareler arası ilişkilerin düzenlenmesine de metnin söz dizimsel görünüşü adını verebiliriz (Aktaş, 2014: 37). Bu birlikler arasındaki söz dizimsel bağlam, sadece belli kurallar çerçevesinde meydana gelen bir gramer ilişkisi değildir. Aynı zamanda anlamlı bir örüntü de söz konusudur. Anlam da sözlük birimin manasından ibaret değildir. Göstergelerin dizilim esnasında kazandıkları anlamlar, vurgu ve tonlamayla ortaya çıkan anlamlar, çağrışım ve ilham yoluyla kelimelere giydirilen yeni anlamlar da vardır. Nitekim *şiiir*, “büyük ölçüde dilsel göstergelerin birden çok şeyi temsil etmesi üzerine kuruludur. Şiiir dili, çok yüksek bir telmih ve çoğul anlam potansiyeline sahiptir ve bu dil, okurları bir belirsizlik labirentine sokmadan söz konusu potansiyelden sonuna kadar yararlanma imkânı verir” (Andrews, 2017: 78-79). Bir dizge veya dizgeler bütünü olan dil, kendi kurallarına göre ses, söz dizimi ve anlam açısından belirli düzenlemeler yaparak tümceler oluşturma imkânı verir; bu düzenlemeleri bilen kimse uygun koşullar içinde verilen bildiriği çözümler (Aksan, 2016: 29). Oluşan bu dizgeler, harfler ve sözcükler gibi sınırlı değildir. Sınırlı sayıdaki kelimedenden oluşan bu sınırsız dizgeler, bazen açık ve anlaşılır bir yapı arz ederken çoğu zaman karmaşıktır. Saussure:

Dil dizgesi karmaşık bir düzenektir ve ancak mantıksal düşüncenin ışığında kavranabilir. Onu her gün kullananlar bile bu konuda koyu bir bilgisizlik içindedir. Bu türlü bir değişiklik ancak uzmanların, dil bilimcilerin, mantıkçıların vb. işe el koymasıyla gerçekleşebilir. Ne var ki deneyimler şimdiye değin bu türlü girişimlerin hiçbir başarıya ulaşmadığını gösteriyor, (1985: 79-80) der.

Amacımız, karmaşık ve derinliği olan bu ilmin genel bir çerçevesini çizmek, Divan şiiirindeki yansımalarını *Bâkî Divanı* üzerinde uygulamaya çalışmaktır.

“Dizim, her zaman ardışık iki ya da daha çok sayıda birimden oluşur” (Saussure, 1985: 133). Anlam ise ancak bir eklemlenmeden doğabilir. (Barthes, 2005: 65). Sözcükler bir zincirin halkaları gibi birbirine bağlanır. Bu ögeler, ipe dizilen inciler gibi

söz zincirinde birbiri ardınca sıralanır. Böylece tümel anlamlı göstergeler, tikelleşir ve bağlamına göre özel ve özgün bir anlam değeri kazanırlar.

Söz dizimi, “sözcüksel ve dil bilgisel biçim birimlerin iletişim sırasında bir araya gelerek oluşturdukları cümleleri, cümlelerin oluşum biçimlerini ve kurallarını inceleyen dil bilimin en eski dallarından biridir” (Toklu, 2003: 70). Bilgegil’e göre ise söz dizimi (nahiv = sentax), bir kelimenin veya kelime grubunun diğer bir kelime veya kelime grubu ile birleşmesini inceler (2009: 15). Yani, kelimelerin bir anlam ve gramer örüntüsü içerisinde birbirlerine bağlanmalarıyla oluşur. Beyan bakımından üstünlük, kelimelerin yan yana dizilişinden kaynaklanır. Bir sözün güzelliği, birinci kelimenin ikincisi; ikincinin üçüncüsü ile buluşması sonucu kelimelerin bütününden doğan uyumdur (El-Cürcânî, 2015: 52). “Söz diziminin konusu, yargılı bir anlatım birimi olan cümlelerin yapısı, işleyişi, görevleri ve anlam özellikleridir. Cümlelerin bağlanma şekilleriyle, bağlanan cümleler arasındaki şekil ve anlam ilişkileri de söz diziminin konusudur” (Karahana, 2010: 9).

Cümle bilgisi, sentaks, nahiv, nazım olarak ifade edilen söz diziminin lügat ve ıstılah manaları için bu ilmin en köklü ve sağlam kaynakları olan Arapça sözlük ve belagat kitaplarına müracaat edilmelidir. Bu bağlamda üzerinde durmamız gereken kelimeler ise nahiv, nazım ve iraptır. Türkçe söz dizimini açıklığa kavuşturmak noktasında bu kavramlardan hareket etmemiz yadırganmamalıdır. Zira her dilin kendine özgü kaideleri olmakla beraber bütün dillerde ortak olan genel dil bilim kuralları da mevcuttur. Nitekim Chomsky de tüm dillerin ortak ilkeler barındırdığını ifade eder.

Nahiv [nahv]²³; “irap (diziliş), bina (yapı) ve diğer yönlerden Arapça cümle kurma ilkelerinin kendisiyle bilindiği bir ilimdir” (Seyyid Şerîf el-Cürcânî, 1439/2018: 329). O hâlde söz dizimi de, Türkçe cümle kurma ilkelerinin kendisiyle bilindiği bir ilimdir. Lügat-ı Remzî’de “Kelâmda kelimelerin birbirine rabt u izâfet ve amel eylemelerine müteallık olan kavâidi şâmil ilim”²⁴ (1296: II/829) olarak tarif edilmektedir. Yani söz

²³ “Kelimelerin revabıtını müş’ir (emir ve işaret eden) ilim. Nahvî kavaide mutabık. Cem’i: nahviyyun, nuhat.” (Ahmet Vefik Paşa, 1876: 1417).

“Kelimelerin rabtıyla kelam teşkilinden ve rabt-ı kelamda aldıkları iraptan bahseden ilim ki sarftan sonra okunur. Araplar indinde eam olup sarfı dahi ihata eder.” (Şemseddin Sâmî, 1317/1996: 1457).

“Taraf, cihet, yol. Bu manada cem’i enhâ kullanılır. Kelam-ı Arab’ın irabını bildiren ilm-i maruf” (Muaalim Nâcî, 1322: 768)

²⁴ “Yol, cihet, taraf, canip manasına. Kast manasına gelir, bu manada zarf ve isim olur. Bir kimseye bir yanı üzere meyl edip ağmak ve bir nesneye bir tarafa sarf eylemek manasıdır. Kelamda kelimelerin birbirine rabt u izâfet ve amel eylemelerine müteallık olan kavâidi şâmil olup ilm-i nahv ıtlak olunan fenn-i ma’hud

dizimi (nahiv), cümle kurma esasına göre kelimelerin birbiriyle ilişkisini, tamlamaların oluşumunu ve bunların cümle içerisindeki konumlarını ve anlamlarını belirleyen bir ilimdir. Daha özlü bir ifadeyle kelimeyi cümle yönünden bilmedir. “Bilesin ki söz dizimi, cümle kurarken kullanılacak kelimeleri nahiv ilminin gerektirdiği şekilde sıralamak, nahiv kurallarına uymak ve bu ilimde belirlenmiş esasları koruyarak bunlardan hiçbirini çiğnememektir” (El-Cürcânî, 2015: 92).

İrap [i‘râb]²⁵, “lafzî ve takdirî âmillerden ötürü Arapça kelimelerin sonunun değişmesidir” (Seyyid Şerîf el-Cürcânî, 1439/2018: 88). Kısacası cümle kurma ilkelerine göre kelimelerin aldığı şekildir. Bu değişim, Arapçada hareke veya harf ile olurken Türkçede vurgu ve ek ile meydana gelir. Örneğin “Ev aldım, evi sattım, eve uğradım, evde kaldım, evden ayrıldım.” cümlelerinde söz diziminde yer alan fiiller değiştikçe isnat olunan ismin de sonu, aldığı ekle değişmektedir. Bazen de söz dizimindeki oynamalar, kelimenin şeklinde değil tür, anlam ve vurgusunda değişime sebep olur. Mesela “*Güzel* ne *güzel* olmuşsun / Görülmeyi görülmeyi” (Dilçin, 1997: 334); *Güzel* sevmek sarp bir kale / Ya alınır ya alınmaz” (Dilçin, 1997: 335); *Güzel* yüzün görülmezdi” (Şatiroğlu, 1991: 83) dizelerinde “güzel” sözcükleri söz dizisi içerisinde adlaşmış sıfat, zarf, sıfat olarak kullanılırken vurgu ve manaları da farklılaşmaktadır. Hatta adlaşmış sıfat olarak kullanılan iki örnekte bile farklı vurgu ve manalar söz konusudur. Karacaoğlu’nun a ait mısırda belli bir hüviyete sahip bir güzel, Erzurumlu Emrah’a ait mısırda ise mahiyetleri aynı olan bütün fertlere şamil güzeller söz konusudur. Anlam ve tanım içerikleri dikkate alındığında nahiv iraptan daha kapsayıcı ve geneldir. Çünkü nahiv, cümle kurma ilkelerini belirlerken irap, cümle kuruluşunda kelimelerin statüsünü inceler. Kelimeler de birbirine gramer ve anlam ilgisiyle bağlanarak söz dizimini oluştururlar.

Söz dizisinde lafız manaya tabi olup kelimeler cümle içinde anlamlarına göre dizilirler. Lafızlar anlamların zarfı oldukları için anlamların sırasını izlerler. Bir anlamın zihinde ilk sırayı alması gerekiyorsa onu ifade eden lafzın da onun gibi ilk sırada söylenmesi gerekir. Bir lafzın anlamını bilmeden cümlenin neresine yerleştireceğini bilemezsin. Önce anlamlar üzerine düşünür sonra lafızları sıralarsın (El-Cürcânî, 2015: 61-64).

işbu kast manasındandır zira onunla kelâm-ı Arab’ın semt ü minhâcî idrâk olunur“ (Hüseyin Remzî, 1296: 829).

²⁵ “Bir ibâre-i Arabîyeyi kavâid-i nahviyeye göre hal ederek tatbikatını icra etme.” (Şemseddin Sâmî, 1317/1996: 130). “Arabî kelimelerin ahirlerinin nahivli insirâfî.” (Ahmet Vefik Paşa, 1876: 868). “Kelimât-ı Arabîyenin âhîrinde değişen hareke veya harf.” (Muallim Nâcî, 1322: 110).

Söz dizimi için kullanılan Arapça mefhumlardan biri de nazımdır. Nazım [nazm], lügatte “sıra, tertîb, mevzûn ve mukaffâ kelâm” (Şemseddin Sâmî, 1317/1996: 1466), “hüsn-i tertîb üze dizme, düzgünlük, manzûm söz, şiir, teslik, ipe dizme” (Ahmet Vefik Paşa, 1876:1421), “vezn üze tertîb olunmuş kelâm, şiir” (Hüseyin Remzî, 1296: 864), “ipe inci dizme” (Seyyid Şerîf el-Cürcânî, 1439/2018: 333) vb. manalara gelmektedir. Istılahta ise “aklın gerektirdiği şekilde anlam çağrışımları ile kelime ve cümleleri bir araya getirme, düzenleme, sıralama” (1439/2018: 333); “şiirde vezin ve kafiye den ziyade efkâr-ı şairâne ve hayâlât-ı müheyyiceye itibâr olunan söz” (Şemseddin Sâmî, 1317/1996: 1466) anlamındadır. Ülker denilen küme yıldızlarına da verilen bu ad, her biri bir yıldız veya inci misali olan kelime veya cümlelerin belli bir kompozisyon dâhilinde bir araya getirilmesiyle oluşmuş söz dizimi demektir. Bir kelime ya da ibarenin yüksek ve parlak bir yıldız veya değerli bir inci, cevher oluşu da söz halkasındaki manasından kaynaklanır. “Aynı kelimeyi kullanan iki kişiye bakarsın birisi yıldızda değer diğeri yere çakılır” (El-Cürcânî, 2015: 54). Aynı dönemde yaşayan, aynı akım, gelenek ve kültür ortamında yetişen, takriben aynı kelime dağarcığı, terkip ve mazmunları kullanan iki şairden birinin dilden dile dolaşan ölümsüz mısralar bırakması, diğerinin unutulup gitmesi lafızlarla ilgili olmayıp lafızların söz dizimi içerisinde kullanımıyla ilgilidir. Kur’an-ı Kerîm’in belagatin zirvesinde olan Cahiliye Dönemi Arap şairlerini aciz bırakması da kullanılan kelimelerle değil kelimelerin kullanımıyla alakalıdır. Bir kelimenin bir söz dizisindeki kullanımı parıldayarak muhatabı kendisine hayran bırakırken aynı kelimenin bir diğer yerdeki kullanımının sönük ve yersiz olması, muhataba bıkkınlık ve yorgunluktan başka bir şey sağlamaması bu durumun açık bir göstergesidir. Abdülkâhir Cürcânî de, henüz XI. yüzyılda Kur’an’ın fesahatini, i‘câzını²⁶ nahiv ilmi ile açıklar. Zira Kur’an’daki kelimeler, Arapların telaffuz ve tahrir ettikleri kelimelerle aşağı yukarı aynıdır. O hâlde ilahi kitabın yüceliği, lafızlara yüklenen manalar ve kusursuz dizilişten kaynaklanır. O, lafızlar arasında sıralama yapmak için düşünmeye gerek olmadığını, gerçekte sadece anlamları sıralamak için düşünüldüğünü ise şöyle ifade eder: “Kişi hiçbir zaman lafız aramaz, manayı arar. Onu bulduğunda lafız onun yanında ve hemen gözünün önündedir” (El-Cürcânî, 2015: 72).

“Söz dizimi” ve “söz dizisi” kavramları üzerinde de durarak bu kavramın lügat ve terim manaları ile ilgili yaptığımız değerlendirmeleri noktalayalım. Dizmek fiilinden

²⁶ Tez boyunca “muhatabı aciz bırakan, benzersiz” anlamındaki اعجاز, bu imlayla gösterilmiştir.

türeyen “*dizi ve dizim*” kelimeleri arasındaki anlam farkını belirleyebilmek için öncelikle aldıkları eklerin işlevleri göz önünde bulundurulmalıdır. “İşlev bakımından “I” fiilin gösterdiği işin ürünü veya sonucu olan somut veya soyut adlar ve sıfatlar türetir” (Korkmaz, 2007: 82). “IM” ise genellikle fiilin gösterdiği işi ada çeviren, o işle ilgili hareket adı yapan bir ektir. Başka bir anlatımla fiilin gösterdiği işin adıdır” (Korkmaz, 2007: 89). Yani “dizim”, “dizi” ye göre daha kapsamlı ve tümel bir manayı ifade etmektedir.²⁷ Çeşitli lügat, kitap ve makalelerde “*sözdizim, söz dizim, söz dizimi, söz dizimi, söz dizgesi, söz dizisi*” vb. farklı imlaları olsa da dilin cümle kurma ilkelerini ve tümel anlamda cümle yapısını konu edinen nahiv ilmi için “söz dizimi”; sözcük ve sözcük gruplarının cümle içerisindeki konumlarını tikel olarak inceleyen irap ilmi için de “söz dizisi” kavramı kullanılmalıdır.²⁸ Bu kavramlar, sadece sözcüklerin birleşimi için değil tamlamalar, söz öbekleri, her uzunluk ve türdeki karmaşık birimler için de geçerlidir (Saussure, 1985:134).

Dil ve belagat âlimi Abdülkâhir Cürçânî, *Delâilü'l-İ'câz* adlı eserinde; “Bu ilimden daha köklü, dallı budaklı, meyvesi daha tatlı, suyu daha berrak, ürünü daha bol ve daha aydınlık bir ilim bulamazsın. Bütün bu faydalarına rağmen bu ilmin uğradığı gadre maruz kalmış başka bir ilim de bulamazsın” (2015: 6), diyerek söz diziminin önemini asırlar öncesinden vurgulamış ve bu ilmin genel ilkelerini ortaya koymuştur. İnsanların bu ilmin ne mana ifade ettiği konusunda yanıldıklarını dile getiren Cürçânî, dinî ve ilmî meselelerde nahvi önemsemeyen, söz dizimini idrak edemeyenleri karşısına alır ve onlara “Bunlar, dilin ancak düşünülerek tespit edilebilecek bazı incelikleri, akılla idrak edilebilecek nükteleri ve özel manaları olduğunun farkında olmayıp sözlerin birbirine oranla üstünlüğünü belirleyen nahiv ilmi hakkında yanlış bir kanı edinmişlerdir” (2015: 8), der. Andrews de, *Şiirin Sesi Toplumun Şarkısı* adlı kitabında belagatin en önemli kısmı olan meânî ilmiyle ilgili geçmişte ve günümüzde herhangi bir çalışma olmadığını şöyle dile getirir: “Söz dizimsel özelliklerin analizi ve yorumlanması, Osmanlı şiiri incelemelerinin geçmişte bir parçası olmamıştır; günümüzde de incelemelere temel oluşturacak herhangi bir yeni çalışmaya rastlanmamaktadır. Söz dizime ilginin artması nisbeten yeni bir gelişmedir” (Andrews, 2017: 33).

²⁷ Yazım, yazı; yapım, yapı; ölüm, ölü vb...

²⁸ Tez boyunca nahiv için söz dizimi, irap için söz dizisi terimleri kullanılacaktır.

Hallden ise, Batılıların beyan ve bedi ilmi üzerinde durduklarını ancak meânî ilmini bir kenara bıraktıklarını hâlbuki Müslüman ilim adamlarının meânîyi belagatin en önemli kısmı olarak gördüklerini söyler (Çalışkan, 2015: 32). Sadece Batılılarda değil ne yazık ki Türkiye’de de meânî ilmi ihmal edilmiştir. Hâlbuki bu ilim, dil mantığının özüdür. Bir kelime grubu, cümle ve paragrafın dil ve mantık kaideleri çerçevesinde birbirine bağlanması meânî ilmi ile gerçekleşir. Bir başka deyişle maksadın açık ve yalın ifadesi bu ilimle sağlanır.

Mine Mengi, Klasik Türk edebiyatı çalışmalarının metin incelemesi aşamaları ve metin tahlilleri ile ilgili bir makalesinde metin kurma ve şerh etme hususunda ürün ortaya koyan Mehmet Fuat Köprülü, Ahmet Ateş, Ali Nihat Tarlan, Tunca Kortantamer gibi ilk araştırmacılardan ve eserlerinden söz ettikten sonra; “Bununla birlikte, henüz sağlam metin kurmanın kuralları ve kurulan metni inceleme yöntemi konusunda hazırlanmış bilimsel bir çalışma, bir başvuru kitabı bulunmamaktadır” (Mengi, 2007:414) der. O günden bu güne Klasik Türk edebiyatı metinlerini oluşturma noktasında ciddi mesafe katedilmiş; divanlar, mesneviler, tezkireler, mecmualar, şerhler vs. büyük oranda Latinize edilmiştir. Yeni harflerle düzenlenen bu eserler üzerinde son yıllarda çokça tematik çalışma ve dil-üslup incelemeleri de yapılmıştır. Ne var ki bu çalışmalarda yöntem eksik ve hatalı olduğundan elde edilen sonuçlar da sağlıklı değildir. Zira eskilerin tabiriyle usulde hata yapan esasta hata yapmaya mahkûm olur. Abdülkâhir Cürcânî de konuyla ilgili “dınarı bile sarraftan başkasının tartması zorken bir sözü tartmak kolay mı sanırsın?” (2015:480) diyerek sözün değerini belirlemenin çok büyük bir dil hassasiyeti ve ustalığı gerektirdiğini ifade etmiştir.

Sınırlı lafızların birbirinin ardı sıra dizilmesinde sınırsız diziliş ve incelikler vardır. Bu i’câzlı söyleyişleri fark ve idrak etmek de meânî ilmini öğrenmekle mümkündür. Abdülkâhir Cürcânî, “nahiv bilmemek kendimizi hikmet basamaklarından yukarı taşıyacak anahtar bilgilerden mahrum etmektir” (2015: 34) diyerek bu duruma işaret etmektedir. Yine o, *Delâilü’l-İ’câz* adlı eserinde konuyla ilgili şöyle der:

Bazı görüşleri karşılaştırıp doğrusunu ve yanlışını seçmen gerektiğinde seni yanlışla düşmekten güvende kılacak olan nahiv ilmidir. Beğendiğin her söz ve güzel bulduğun her lafız için bilinen ve akılla açıklanabilir bir güzellik sebebi olmalı ve bizim bunu dille ifade edecek bir yolumuz, doğruluğunu ispat edecek bir delilimiz olmalıdır (El-Cürcânî, 2015: 48).

Bir başka deyişle bir kelime, dize veya şiirin diğerinden niye daha güzel ve etkileyici olduğunu nesnel ölçütlerle belirleyip anlatabilmemiz gerekir. Yaklaşık aynı

dönemde yaşayan, aynı kelime varlığıyla eser veren Bâkî'yi Zâtî'den üstün kılan nitelikler nelerdir? Kasidenin ustası niçin Nev'î değil de Nef'î'dir? İşte meânî ilmi, bize kişisel kıyas ve değerlendirmelerin ötesinde sağlam ve tutarlı delillerle tahlil yollarını aydınlatacaktır. Zira söz dizimi (nahiv), kullanılan kelime ve ifadelerin tam mı eksik mi, doğru mu yanlış mı, anlaşılır mı muğlak mı, güzel ve akıcı mı yakışıksız mı olduğunu tespit için başvurulabilecek en önemli ölçüttür.

Vurgulanan hece ve kelimeler, cümlede yerleri değiştirilen, başa alınan, yükleme yaklaştırılan veya gizlenen ögeler, ifadeye binbir anlam ve üslup inceliği katarlar. Bir sesin bile yeri geldiğinde bir manayı ifade ettiği düşünülürken sesten metne dil ve anlatım bakımından birçok letafet ve zenginlik olduğu muhakkaktır. Ancak ne yazık ki dildeki bu renklilik ve canlılık, dilin doğasında var olan bu yaratıcılık ve kıvraklık göz ardı edilmiş; hem kavram tanımlamalarında hem de metin çözümlemelerinde sadece biçimsel yaklaşımlar benimsenmiştir. Hatta “söz dizimi ve cümle terimleri biçimsel yaklaşımlarla tanımlanmış; efradını cami, ağyarını mani bir cümle tanımlı bile yapılamamıştır” (Börekçi, 2015:360). Hâlbuki bir kavram veya mefhum hakkında tasavvuri bir bilgiye sahip olmak için öncelikle tarif gerekir (El-Ebheri, 2016:164). Bu tarif de efradını cami, ağyarını mani olmalıdır. Yani kendisine ait olan her şeyi içerip yabancı olanları da tanımın dışında bırakmalıdır. Başından beri söz, sözcük, sözce, söz dizimi, söylem, kelime, kelimeler, dil, lafız, nahiv, nazım, irap, ibare, ifade vb. mefhumlar üzerinde durmamız zihnin sağlam ve doğru çalışması içindir. Zira zihin mefhumlarla çalışır. İlgili kavram, tanımlanarak zihinde belli bir sınır çizildikten sonra konusu ve amacı üzerinde durulmalıdır.

Bir metindeki oluş, kılış, hareket (hudûs ve teceddüd) bildiren fiil cümleleri; daha kesin, sabit ve devamlı (sübut ve devam) bir hükmü ifade eden isim cümleleri; bir emir, istek, niyaz, dua vb. bildiren dilek/inşa cümleleri; yüklemeyle başlayan vurgulu ve anlamı pekiştirilmiş cümleler, yüklemi sonda olan kurallı cümleler, öncelemeler, eksiltmeler, tekrarlar, ara sözler, açıklayıcı ifadeler, ünlemler vb. birimler²⁹, söz dizimi, anlam ve üslup cihetiyle ifadeyi zenginleştiren ve güzelleştiren unsurlardır. Bu durum, dilin canlı

29 Birim: 1. Bir kümenin her elemanı. 2. Bir çokluğu oluşturan varlıkların her biri, ünite. 3. Dilin, oluşturduğu yapı içinde, belli bir düzlemde yer alan öbür ögelerle kurduğu bağıntılarla tanımlanan ayrı nitelikli öge, ünite (GTS). Bir kelimede ses veya heceler, kelime grubunda kelimeler, cümlede kelime veya kelime grupları, metinde ise cümle veya mısralar birer birimdirler.

bir varlık oluşu ve sınırsız cümle oluşturabilme özelliğinden kaynaklanmaktadır. Ancak Türkçe söz dizimi çalışmalarının gramer ve anlam çerçevesi belirlenmediği için metin serhlerinde bu tür ayrıntılar ve incelikler gözden kaçmaktadır.

Söz dizimi konusunda gözden kaçan bir konu da müfret ve mürekkep bahsidir. Bizde müfret denilince kelime, mürekkep denilince de kelime grubu anlaşılmıştır. Hâlbuki kelime de kelime grubu da cümle içerisinde müfret cinsindendir. Mesela “*ağaç*”, “*çınar ağacı*”, “*memleketimizin en yaşlı çınar ağacı*” ibarelerinin hepsi de müfret olup aslında tek bir ögeden oluşmaktadır. Yine “*Arkadaşım babasına işlerinde yardım etti.*” cümlesinde yer alan bütün ögeler müfret olmalarına rağmen hiçbirisi tek kelime değildir. Özne ve dolaylı tümleç ögeleri iyelik grubu iken yüklem unsuru yardımcı eylemle kurulmuş birleşik bir fiildir. Müfret ve mürekkep ayrımının doğru yapılmaması, son zamanlarda yapısalcı yöntemlerle metni parçalara bölerek inceleyen araştırmacılar açısından ciddi sorunlara yol açacaktır. Çünkü yapısalcılar, tamamlanmış bir bütün olan dizgede, kelimenin öteki kelimelerle kurduğu izdivaçtan doğan anlamı ve çağrışımı esas alırlar. Onlar, metni parçalara bölerek ve bu parçaları yeniden düzenleyerek eseri baştan kurmaya ve metnin dünyasına girmeye çalışırlar. Bu noktada ortaya koydukları ilk şey de metnin bir gramerini çıkarmaktır (Kolcu, 2011: 262-63). Metnin gramerini oluşturmak için de bir dilin gramer kurallarının sağlam ve belirli olması gerekir. Bununla birlikte, metni parçalara bölüp çözümlemeye çalışmanın doğuracağı olumsuzluklar da vardır. Çünkü bir söz veya cümle, bağlamından koparıldığında vurgulanan duygu, çağrışım ve anlam da bundan olumsuz etkilenir. Tez boyunca, Bâkî’nin gazellerini incelerken göstergeden hareketle gösterilene ulaşma noktasında daha çok yapısalcılık ve göstergebilim kuramlarından faydalandık. Ancak gazellerdeki cümleleri belirlerken beyit ve gazel bütünlüğünü bozmadan tamamlanmış her bir metni kendi içerisinde cümlelere ayırdık ve bu cümleleri bağlamından koparmadan üzerinde yorum ve incelemelerde bulunduk. Çünkü bir cümle veya kelam, bağlamından koparıldığında artık o metinle irtibatı kesilir; özel veya nitel bir yargı değil genel ve tümel bir yargı ifade eder.

Söz, muhatabının bilişsel bağlamına en uygun biçimde şekillendirilir. Bir söz dizimi, cümle veya metin hem eski hem de yeni bilgiler içerir. Başarılı bir kelamda eski ve yeni bilgi dengeli olarak düzenlenmelidir. Dilin evrensel yapısında eski bilgi daima önce gelirken yeni bilgi de eklemeli olup sonda gelir (Turan, 2018:).³⁰ Türkçe kurallı bir

³⁰ de Swart ve de Hoop 1995:3.

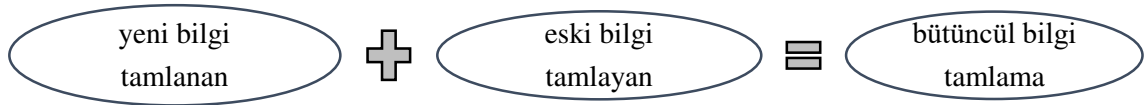
cümlede bilinen, eski bilgi önce, bilinmeyen, yeni bilgi sonra gelir. Bu durum devrik cümlelerde farklılık arz eder. Bilinen bilgi yüklem sağına atılırken yeni ve vurgulanmak istenen bilgi yüklemden hemen önce gelir. Arap gramerinde mübteda, Türkçede ise özne umumiyetle eski bilgiyi karşılarken haber yani yüklem de yeni bilgiye karşılık gelir.³¹ Türkçe tamlama ve kelime gruplarında da durum değişmez. Bilinen, eski bilgi başta; bilinmeyen, hakkında haber veya bilgi verilecek olan yeni bilgi sonda bulunur.³²

Şekil 4: Türkçede Cümleler ve Kelime Gruplarında Yer Alan Bilgi Değeri



Türkçe tamlamalarda tamlayan, her zaman için eski bilgi; tamlanan da yeni bilgi olup genellikle üzerinde söz söylenen, vurgulanan, söz konusu edilen unsur iken Arapça ve Farsça tamlamalarda durum bunun tam tersidir. Divan şiirinde, Türkçe tamlamalardan daha çok tercih edilen bu tamlamalarda izafeti oluşturan unsurların yeri ters yüz edilir. Bu da dil içi çeviride, anlam, duygu ve vurguyu ifade etmede, hayli zorluklara sebep olmaktadır. Çünkü şairin telaffuzunda acele davrandığı, öncelediği kelime -hele de zincirleme tamlamalarda- çok sonra ifade edilmektedir.³³

Şekil 5: Bilginin Değeri Açısından Farsça Tamlamalar



Farsça ve Arapça terkiplerin yaygın olarak kullanıldığı Divan şiirlerinde, dil içi çevirinin pek de sağlıklı olmayacağı ortadadır. Çünkü üçlü, dördü bir tamlamada Arapça ve Farsça kurallara göre önce telaffuz edilen kelime; üzerinde durulan, haber verilen, söz

³¹ Mesela “*Hasan’ın babası Ali’dir.*” cümlesinde “*Hasan’ın babası*” bilinen eski bilgiyken “*Ali’dir.*” lafzı yeni bilgidir.

³² Örneğin bahçe kapısının anahtarı tamlamasında “*bahçe kapısı*” gönderici ve alıcının hakkında fikir sahibi olduğu göstergeleri karşılarken “*anahtar*” kelimesi alıcının yeni duyduğu ve hakkında bilgi edineceği bir göstergedir.

³³ Örneğin “*mevc-i yem-i belâ*” (Nâilî, G.53/3) “*bela denizinin dalgaları*” terkinde üzerinde söz söylenecek yeni bilgi “*mevc*” olup Farsça söz dizisinde başta gelirken Türkçe söz dizisinde sonda gelir.

konusu edilen vurgulu unsur iken dil içi çeviride bu, en son telaffuz edilmektedir. Bazen de söz diziminde müphemiyeti artırmak için sona saklanan bir öge, dil içi çeviride hemen söylenerek esrar bozulmaktadır. Hâlbuki söz dizimi, söyleyici veya müellifin ağzından çıkan kelimelerin hangi sırayla çıktığını esas alır. Gazellerin çözümlemesinde dil içi çevirideki bu zorluğu aşmak için Türkiye Türkçesinin söz dizimi imkânlarından yararlanarak tamlayanla tamlananı yer değiştirip isim tamlamalarını öylece kurmak bu sorunu nisbeten ortadan kaldıracaktır. Ancak dilin doğası sıfat tamlamalarında böyle bir değişime müsaade etmediğinden bu tür tamlamaları olduğu gibi çevirmek gerekir.

Tamlamalarla ilgili bir başka sorun da Arap harfli Farsça tamlamaları okuma ve transkripsiyon sorunudur. Bu, Farsça tamlama olan yerde bazen tamlamayı göstermeme bazen de tamlama olmayan yerde tamlama varmış gibi cümle birimini transkribe etme şeklinde ortaya çıkan bir sorundur. Bu durumda özgün metin yanlış latinize edilmiş olur ve buna bağlı olarak dil içi çeviri de anlamını yitirir.

Eski yazıyla yazılan klasik metinlerin yeni yazıya veya çeviri yazı alfabesine doğru olarak aktarılabilmesi için bu metinlerin hem doğru okunmasında hem de doğru anlaşılmasında etki eden ana faktörlerin başında cümlenin söz dizimi, başka bir ifadeyle kelime gruplarının nereden başlayıp nerede bittiğinin doğru tespit edilmesi gelmektedir. Eski yazıda Farsça kurala göre yapılan tamlamalarda tamlama eki gösterilmediği için iki kelime arasında tamlama olup olmadığı şeklen anlaşılmamakta, sadece anlama dikkat etmekle tamlamanın olup olmadığının tespiti mümkün olabilmektedir. Söz dizimini doğrudan etkileyen bu husus, beraberinde kaçınılmaz olarak anlam bozuklukları veya farklılıkları ortaya çıkarmaktadır. Şayet araştırmacı kelime gruplarını yanlış tespit etmişse anlam da bozulmakta, zaman zaman söylenmek istenen şeye büsbütün ters bir şekil alabilmektedir. Bu durumlar, araştırmacının metni okurken veya anlamlandırırken son derece dikkatli olmasını zorunlu kılmaktadır (Kaya, 2016:282).

Türkçe cümle yapısında, dikkat ve özen gerektiren bir başka husus da söz dizimi kıvraklığıdır. Morfolojik açıdan sonuna eklenen yapım ekleriyle yapısı, anlamı, türü, işlevi değişen kelimelerin sentaks yönünden de aldıkları çekim ekleri ve dizilişteki hareketlilik ile türü, işlevi, anlamı farklılaşır. Cümlede öne alınan, arka plana itilen, gizlenen birimlerin her biri tür, görev ve anlam bakımından yeniden ve yenilenerek kavram sahnesine çıkar. Örneğin “göğün mavisî, mavi gök, gök mavi” dizgelerinde “mavi” kelimesi ilk örnekte tamlanan, isim ve asıl öge; ikinci örnekte tamlayan, sıfat, tamamlayıcı öge; üçüncü örnekte ise cümle ve yüklem işlevleriyle kullanılmıştır. Yine Yunus Emre’nin “Gerekse var bin hacca” (Yunus Emre, M. 91/5) mısraının söz dizimini, “Gerekse bin var hacca” şeklinde değiştirirsek “bin” kelimelerinin türü birinci cümlede

sıfat, ikincisinde fiil olacağından anlam da başkalaşacaktır. Dahası “Sen oraya gider gelirdin” cümlesini “Sen oraya gelir giderdin” şeklinde ifade edersek anlamda ve verilen mesajda ciddi değişimler olacaktır. Belagat ilmine vakıf dikkatli bir dinleyici, ilk cümlede mütekellimin sözü edilen mekânda bulunmadığı (nefy-i vücûd), ikincide mütekellimin söz konusu mekânda muhatabın geliş ve gidişine bizzat şahit olduğu (şâhid-i vücûd) sonucuna varacaktır.³⁴ “İş bitirildi” cümlesinde ise gerçek özne gizlenmiş olup bu hâliyle cümle aslında failin gizemi, önemi ve büyüklüğünü ortaya koymaktadır. “İş bitirildi” dediğimizde de bir harf olan çekim eki ile külli olan manayı hususileştirmiş oluruz. Dolayısıyla bir cümlede her bir kelimenin hatta ekin³⁵ bağlamına göre bir mana, duygu ve vurgu değeri vardır.

Orhan Veli’nin Kitabe-i Seng-i Mezar başlıklı şiirinde geçen “*Alacağı yoktu zaten rahmetlinin*” (Orhan Veli, 2021: 46) mısraını, söz dizimi bağıntılarının tamamını dikkate alıp olası cümlelerin hepsini sıralayarak konuyu noktalayalım. Üç ögeden oluşan cümlelerin 3x2x1= 6 farklı söz dizisi olması gerekirken isim tamlamalarında tamlayanla tamlanan yer değiştirebildiği için “rahmetlinin alacağı” iki ayrı birim olarak sayılır ve 4x3x2x1=24 farklı dizge kurulabilir. Kurulabilecek dizgeler şunlardır:

Tablo 1: Orhan Veli’nin “*Alacağı Yoktu Zaten Rahmetlinin*” Mısraının Söz Dizimi Hareketliliği

Tamlananın Öncelenmesiyle = 6 cümle	Tamlayanın Öncelenmesiyle = 6 cümle
Alacağı yoktu zaten rahmetlinin.	Rahmetlinin alacağı zaten yoktu.
Alacağı yoktu rahmetlinin zaten.	Rahmetlinin alacağı yoktu zaten.
Alacağı zaten yoktu rahmetlinin.	Rahmetlinin zaten alacağı yoktu.
Alacağı zaten rahmetlinin yoktu.	Rahmetlinin zaten yoktu alacağı.
Alacağı rahmetlinin zaten yoktu.	Rahmetlinin yoktu alacağı zaten.
Alacağı rahmetlinin yoktu zaten.	Rahmetlinin yoktu zaten alacağı.
Tümlecin Öncelenmesiyle = 6 cümle	Yüklemnin Öncelenmesiyle = 6 cümle
Zaten alacağı yoktu rahmetlinin.	Yoktu alacağı zaten rahmetlinin.
Zaten alacağı rahmetlinin yoktu.	Yoktu alacağı rahmetlinin zaten.
Zaten yoktu rahmetlinin alacağı.	Yoktu zaten alacağı rahmetlinin.
Zaten yoktu alacağı rahmetlinin.	Yoktu zaten rahmetlinin alacağı.
Zaten rahmetlinin alacağı yoktu.	Yoktu rahmetlinin alacağı zaten.
Zaten rahmetlinin yoktu alacağı.	Yoktu rahmetlinin zaten alacağı.
TOPLAM: 4.3.2.1 = 24	24 Cümle

³⁴ Bu misal, Sezai Karakoç’un vefatı sonrası değerli dostum şair ve yazar Necat Çavuş’a bir dostu tarafından atılan bir mesajdır. Mesajın (Sen oraya gider gelirdin) söz dizimsel içeriği ile ilgili bu notlar, bir telefon konuşması esnasında kendisinden işittiğim bilgilendirmelerdir.

³⁵ Dil bilimciler, yapım ve çekim eklerinin de anlamlı birer birim olduklarını ifade edip bunları sözcük birim, biçim birim ibareleriyle adlandırırlar.

Şair meânî ilminin gerektirdiği bu tür farklı kullanım yollarını aramalı ve makam, bağlam ve niyetine göre en etkili ve güzel dizilişi seçebilmelidir. Kelimelerin söz dizimindeki konumuyla ilgili Tahir Nejat Gencan ise:

Kelimeler, ya duyularla kazanılmış şeyleri ya da zihinle kazanılmış kavramları bildirir ve bunların yerli yerinde kullanılmaları gerekir. Yerinde kullanılmayan kelime ve kavramlar - farkında olunmazsa - zihinde yanlış, bozuk izlenimler, tepkiler uyandırır. Böyle sürüp giderse, düşünceyi karışıklığa uğratar; yanlış işaretler gibi çıkmaz yollara saptırır, der (1974: 12).

Bu konuda Abdülkâhir Cürçânî de “Bir sözün kullanıldığı yer seçkin olmadıkça ve herkesin başarabileceği bir sıradanlıktan uzak olmadıkça doğru yani gramer hatası yapmadan konuşmanın bizim açımızdan pek değeri yoktur.” (2015:110) der.

1.2. CÜMLE KURMA/ YÜKLEME/BAĞDAŞTIRMA (İSNAT)³⁶

İsnat [isnâd], lügatte “atfetme³⁷, râbîta” (Şemseddin Sâmî, 1317/1996: 114), “birinin üstüne atma” (Ahmet Vefik Paşa, 1876: 928), “nisbet etme/edilme, fiil ile fâil, mübtedâ ile haber beynindeki nisbet”, (Muallim Naci, 1322: 73), “bir düşünceyi, bir konuyu bir kişi veya sebebe dayandırma, yükleme; atfetme.” (GTS) anlamlarına gelmektedir. İsnat olmadan söz de cümle de oluşmaz. O hâlde bir cümle en az iki kelimedenden meydana gelir: müsnet ve müsnedün ileyh. “Müsnedün ileyh, hakkında yargıda bulunulan, müsned ise yargının kendisidir” (Ağaç, 2023: 25). İsnadı anlamının yegâne yolu da müsnet ve müsnedün ileyh’in hâllerini kavramaktan geçmektedir. Bu iki öge, Türkçe gramer yapısında ekseriyetle özne ve yükleme karşılanmaktadır.

“Bağlamsal dil bilgisi, geleneksel dil bilgisinden farklı olarak, cümleyi çizgisel düzeni içinde ele almaz. Özne ile yüklemi cümleyi kuran ögeler olarak değerlendirmez. Yola çıkış noktası, bir cümledeki birbiriyle ilişkili birimlerden birinin idarecilik işlemini yüklendiği diğerinin de ona bağlı olduğudur” (Toklu, 2003: 86). Türkçede, anlamlı bir söz dizimi için temelde gerekli iki öge vardır. Cümleler de isim cümlesi ve fiil cümlesi olmak üzere ikiye ayrılır. Zira yükleme (isnat), bir ismin yine bir isme yahut bir ismin bir fiile bağlanması yoluyla gerçekleşir. “İsim olmadan tek başına fiil veya başka bir isim

³⁶ Arap belagatinde, bir nisbet ile en az iki kelimeyi birbirine dayandırma olarak ifade edilen isnat için terimleşmesini tavsiye edeceğimiz kavram, hem ses uyumu hem de “yüklem”e yakın bir kavram olduğu için “yükleme” veya bağlaşıklık, bağdaşıklık terimleriyle alakalı olan “bağdaştırma”dır.

³⁷ Arapça bir kelime olan atf (عطف) şefkat, sevgi, merhamet, yakınlık duyma, acıma, duygusal yakınlık vb. anlamlardadır. İsnat ile birbirine bağlanan iki ögenin de ses, kelime yapısı, cümle kuruluşu, anlam vb. yönlerden tam bir yakınlık içinde olması gerekir.

olmadığında tek başına isim, söz sayılmaz. Çıktı deyip ardından isim getirmesen veya bir isme ait olan zamir takdir etmesen ya da Zeyd deyip ardından bir fiil veya isim getirmesen yahut içinden bir fiil veya isim takdir etmesen önu sonu bir ses çıkarmış olursun” (El-Cürânî, 2015: 468). Çünkü fiilin fiille; edat, bağlaç ve ünlemin isim veya fiille cümle oluşturması imkânsızdır. Zaten edat ve bağlaçlar, kendi başlarına anlam ifade etmeyip ancak başka sözcüklerle söz dizimine girer ve türlü anlamlar kazanırlar. İtiraz yoluyla “*Gel, dedi.*”, “*Of, sıkıldım.*” cümlelerinin birincisinde iki fiil, ikincisinde bir ünlem bir fiil cümle oluşturmuştur, desen biz deriz ki zikrettiğin ilk cümle “*O gel dedi*”, ikincisi ise “*Of, ben sıkıldım.*”dır. Birinci cümledeki “gel” fiili nesne, ikinci cümledeki “of” ünlemi ise cümle dışı unsurdur. Biri de kalkıp “*Kadar edattır.*” diye bir cümle kursa ona da cevap olarak deriz ki cümlenin aslı “*kadar sözcüğü edattır.*” şeklindedir.

Cümle kurma, sadece kelimelerin türü, yapısı ve çekimiyle ilgili bir durum değildir. Bir kelimenin diğerine yüklenmesi esnasında dil bilgisi kuralları bakımından tam bir uyum olması gerektiği gibi anlam bilgisi açısından da uyum olmalıdır. Anlam yönüyle yükleme (isnat) ise dört türdür: Yüklenen (müsnet) ve kendisine yüklenen (müsnedün ileyh) öğelerin ya ikisi de gerçek anlamlıdır ya biri gerçek diğeri mecazdır³⁸ ya da her ikisi de mecaz anlamdadır (Taftazânî, 2021: 153-156). Gerçek anlamdaysa haber cümlesi mi dilek cümlesi mi? Haber cümlesi ise olumlu mu olumsuz mu? Doğru mu, yalan mı, zan mı, şek mi, hayal mi? Dilek cümlesiyse emir mi, dua mı, nida mı, istek mi, gereklilik mi? Mecaz anlamda ise karineler sağlam ve tutarlı mı? Yoksa zayıf, tutarsız, anlaşılmayacak derecede örtük ve kapalı mı? Önceki ve sonraki cümlelerle uyumlu mu? İfade kulağa hoş geliyor ve gönlü okşuyor mu? Lezzet veriyorsa bu tekitle mi, tekrarla mı, takdim veya tehirle mi sağlanmış yoksa mecazlı ve kinayeli kullanımlar mıdır bu letafeti sağlayan? Bütün bunlar, isnat gerçekleşirken sorulabilecek sorulardan sadece bazılarıdır.

Kelimeler birbirine eklemlenip isnat gerçekleşirken, bilinmesi ve üzerinde durulması gereken en önemli hususlardan biri de kuşkusuz gönderici, alıcı ve bağlamdır. Bir başka ifadeyle cümle kurmada mütekellim, muhatap, makam ve muktezâ-yı hâl³⁹ kilit

³⁸ Özne gerçek, yüklem mecaz veya özne mecaz, yüklem gerçek anlamdadır.

³⁹ Tez boyunca gönderici, kaynak, konuşan, mütekellim; alıcı, muhatap, dinleyici; bağlam, ortam, makam, muktezâ-yı hâl gibi kavramları bir arada kullanmamız hem anlatımdaki tekdüzeliği kırmak hem de tekrara düşmemek içindir. Ayrıca zikri geçen kavramlardan bazıları Arap belagati mefhumları, bazıları ise modern dil bilimi terimlerdir.

rol oynamaktadır. Arap belagatinde muktezâ-yı hâl ve makam olarak zikredilen bağlam, sözün uygun zaman, mekân ve muhataba göre belli bir amaç doğrultusunda, uygun kelime ve terkiplerle söylenmesini ifade etmektedir. “Muktezâ-yı hâl, mütekellimin muhatap için özel olarak seçtiği üslup; sözü uzatması, kısa kesmesi, pekiştirme yapması, açık veya kinayeli konuşması gibi o andaki duruma özel bir söz dizimidir” (Ekinci, 2013: 24). Kaynak, sözü, önemli ifadeleri önceleyip geri kalan ibareleri hafifletmesi gereken dar bir zamanda mı yoksa eşref saatinde mi söylemiş? İletişim, gürültülü yahut sessiz bir ortamda mı gerçekleşmiş? Söylemin gerçekleştiği mekân, kapalı mı, açık mıdır? İletişimin gerçekleştiği bağlam, doğal ve özel bir bağlam mı yoksa yapay ve resmî midir? Zira resmî yerlerde kullanılan dil ile doğal ortamlarda kullanılan dil; sıkıntılı ve kısıtlı bir zamanda söylenen söz ile rahat ve geniş bir zamanda söylenen söz arasında çok büyük farklılıklar vardır. Yazılı metinler çerçevesinde ise bağlam, kelimeler ve cümlelerin yazılan türe, yazılış amacına, içeriğe ve verilmek istenen mesaja uygun olup olmadığı kısacası hâl ve makamın gerekliliğine uygunluğudur.

İsnadı etkileyen en önemli unsurlardan biri de mütekellimdir. Konuşanın inanç, bilgi ve duygu durumu, niyeti, vurgu ve ses tonu dile dökülen ifadelerin anlamlandırılmasında (isnatta) göz ardı edilmeyecek hususlardır. Belagatte mütekellim, dil biliminde gönderici veya kaynak diye adlandırılan konuşmacı/yazar, dil zevki olan zevkiselim sahibi biri midir? Zihin ve hayal dünyası zengin ve coşkulu mudur? Haber vereceği konuyla ilgili tereddüt, şek ve şüphelerden kurtulmuş mudur? Pişman, üzgün, karamsar veya kararlı mıdır? Amacı, alıcıya bilgi ve haber vermek mi yoksa onu uyarmak, coşturmak, korkutmak, tehdit, teselli veya ikna etmek midir? Serdettiği hükmü biliyor fakat bilmezden mi gelmektedir? İyi bir söylem ve metin analizi yapabilmek için bu tür sorular da gereği gibi cevaplandırılmalıdır.

Göndericinin itikadı da ifadede önemli bir rol oynar. Zira bir haberin doğru veya yalan oluşu, mütekellimin inanç ve itikadına göre değişir. “Bir haberin yalan oluşu, haber veren kişinin itikadına mutabık olmamasıdır. Örneğin inanarak “*Gök altımızdadır.*” diyen bir kişinin bu sözü doğruyken inanmadığı hâlde “*Gök üstümüzdedir.*” diyen kişinin sözü yalan olmaktadır” (Taftazânî, 2019: 116). Mütekellim ve muhatapın akıllı, zeki, itikadı sağlam ve kalbi uyanık olması da sözün tesirini artıran hususiyetlerdir. Söz, etkileyici olsa bile alıcı; akliselim, kalbiselim ve zevkiselim sahibi değilse onun letafetinden ve zarafetinden hissedar olamaz. İfadenin belâğ oluşu, eğer lafız ile ilgili olsaydı o cümlelerin

herkeste aynı etkiyi bırakması gerekirdi. Ancak ifade aslında kavli değil kalbî ve aklîdir. O yüzden de herkeste aynı etkiyi bırakması mümkün değildir. Herkes istidadına göre duyar ve duyurur. Aynı Kur'an ayetleri, işiten birinin kalbini ürpertip imanını artırırken (Enfal suresi, 1-2) diğerinin yüzünü karartıp inkârını artırmaktadır (Hac suresi, 72).

Her söz, her cümle etkileşim ve iletişimde bulunulan bir alıcıya yöneliktir. Dolayısıyla isnadı etkileyen en önemli unsurlardan biri de muhataptır. Zira mütekellim, muhatabın zeki, cahil, münkir olması gibi hâllerini dikkate alarak kelimeleri sıralar. Alıcının (muhatap) zihninin boş olması, tereddüt içerisinde olması, cahil veya inkârcı olması, inkârının derecesi, konuyla ilgili bilgi sahibi olması, ilminin gereğiyle hareket etmemesi vb. durumlara göre dizgedeki manalar farklılaştığı gibi göndericinin (mütekellim) ifade ve söylemleri de değişir. Örneğin “*O senin babandır, namaz farzdır*” diyerek seslendiğimiz muhatabımızın mevzu ile ilgili zihninin boş veya dolu olma durumuna göre bu ifadeler haber veya inşa anlamı taşır. Eğer muhatabımızın işaret edilen şahsın babası olduğu ve namazın farziyeti konusunda hiçbir tereddüdü yoksa ona bir bilgi veya haber vermiş olmayız. Aksine ona bildiğiyle amel etmesi için bir uyarı, tavsiye veya temennide bulunmuş oluruz (Taftazânî, 2021: 145-152).

Bir haber veya bilgi vermek, şüpheleri ve yanlış anlamaları gidermeye ya da muhatabı ikna etmeye çalışmak, duygularımızı açığa vurmak, bilmezlikten gelmek vb. amaçlar doğrultusunda söz söyleriz. Örneğin konuyla ilgili zihni boş olan muhatabımıza haber vermek maksadıyla “Meryem geldi” deriz. Tereddüt içinde olan muhatabın şüphesi kimin geldiği ile ilgiliyse vurguyla “**Meryem** geldi” deriz. Ancak gelip gelmediğinden şüphedeyseniz de yine vurguyla “Meryem **geldi**”, deriz. Konuyla ilgili tereddütten öte inkâr içinde olan muhatabımıza ise cümlenin başına “şüphesiz, kuşkusuz, muhakkak, kesinlikle, elbette, emin ol ki” vb. kesinlik belirteçleri getirerek sesleniriz. Bazen de muhatap konuyla ilgili bilgi sahibi olduğu hâlde konuşan, onunla sevinç ve hüznünü paylaşmak veya ona sitem ve öfkesini duyurmak için bildiği bir şeyi tekrarlar. Örneğin bir baba, bir haftadır ders çalışmayan ve bunun da farkında olan evladına: “Bugün de ders çalışmadın” derse ona bir haber vermiş olmaz; aksine sitemini dile getirmiş olur. Yine İmran'ın karısının Hz. Meryem'i doğurduğu zaman gaybın bütün anahtarları elinde bulunan Allah'a hüznünü ve hayal kırıklığını ifade etmek, derdini yanmak için “Onu doğurduğunda, Allah onun ne doğurduğunu en iyi bilirken ya Rabbi! Onu kız doğurdum.” (Ali imran suresi, 36) demesi bu duruma güzel bir örnektir. Kısacası muhatabın zikri

geçen konuyla ilgili zihni boş mu yoksa ön bilgisi var mı? Tereddüt içerisinde mi yoksa hükmü inkâr mı ediyor? Seslenilen ya da kendisi için tahrir edilen muhatap, çocuk mu, yetişkin mi, yaşlı mı, cahil mi, âlim midir? Âlimse bilgisinin gereği ile hareket ediyor mu, etmiyor mu? Zihinsel, duygusal ve duysal gelişim yönüyle zevkiselim, akliselim ve kalbiselim sahibi midir? Yorgun ve uykulu mu, öfkeli mi, sevinçli midir? Tebrik ve taltife mi, teselliye mi ihtiyaç duymaktadır? Bütün bunlar dikkatli bir konuşmacı, dinleyici, eleştirmen ve üslup bilimcinin hasseten belagat ehlinin bilmesi ve hesaba katması gereken dilin incelikleridir.

Daha önce de ifade edildiği gibi dil -ister anlama boyutunu teşkil eden dinleme ve okuma olsun isterse anlatma kapsamındaki konuşma ve yazma olsun- zihinsel faaliyetlerin ürünüdür. Bu durumda bir metni, söylemi, cümleyi veya sözü irdelerken gönderici ve alıcının⁴⁰ dilin görünmeyen arka planı olan düşünceleri, zihin dünyaları dikkate alınmalıdır. Bu bağlamda, Arap belagatinde haber veren kişinin muhataba ifade etmeyi kastettiği hükme *faide-i haber*; haber veren kişinin hükmü biliyor olması, yani hükmün suretinin kişinin zihninde hâsıl olmasına ise *lazım-ı faidei haber* denir (Taftazânî, 2019: 135). Haber veren kişinin kastı mezkûr şeyler olup muhatabın da hükümle ilgili zihni boş ve herhangi bir tereddüdü de yoksa gereksiz sözlerden sakınmalı ve ihtiyaç miktarınca ibare ile yetinilmelidir.⁴¹ Çünkü bu durumda hükmü pekiştiren ifadelere ihtiyaç yoktur (Taftazânî, 2019: 141). Ancak muhatap hüküm hakkında tereddütteyse, konuyla ilgili bir talep ve beklenti içerisindeyse bu durumda hükmü bir pekiştirme ile takviye etmek güzel olacaktır.⁴² Şayet muhatap hükmü inkâr eden ve onun tersine hareket eden biriye bu durumda da inkârın güçlülük ve zayıflığına göre hükmü tekit etmek zorunludur.⁴³ İnkârın fazlalığı ölçüsünde tekite de fazlalığa gidilmelidir (Taftazânî, 2019: 142; Taftazânî, 2021: 148). Bahsi geçen bu haber çeşitlerini, alıcının bilgisi, itikadı ve şüphesine göre örneklendirecek olursak zihni boş olan muhatabımıza “*Baban, bugün buraya gelmedi.*” dememiz yeterlidir. Ancak muhatabımız, babasının oraya uğradığını biliyor veya zannediyorsa bu durumda “*Baban, bugün buraya hiç gelmedi.*” dememiz daha güzel ve yerinde olacaktır. Muhatap, babasının geldiğini zannettiği gibi gelmediğini

⁴⁰ Mütekkellim ve samiin/ muhatap ve muhatabın/ muhbir ve muhberin

⁴¹ Arap belagatinde bu tür haberlere *ibtidai haber* denir.

⁴² Arap belagatinde bu tür haberlere *talebi haber* denir.

⁴³ Arap belagatinde bu tür haberlere *inkari haber* denir.

de inkâr ediyorsa konuşan, sözü daha da pekiştirerek “*Baban, bugün buraya hiç ama hiç gelmedi.*” demek zorundadır. Bazen de gönderici, alıcının tereddüt ve inkârının yanı sıra alıcıya verdiği bilgi ve haberin yüceliğine göre sözünü pekiştirir. Mesela Ömer’in adaleti ile ilgili zihninde olumlu veya olumsuz herhangi bir bilgi olmayan birine; “*Ömer, adil bir yöneticidir.*” dememiz yeterlidir. Ancak Ömer’in adaletinden şüphe eden yahut şüphesi olmadığı hâlde kendisine Ömer’in adaletini daha güçlü vurgulamak istediğimiz muhatabımıza; “*Kuşkusuz Ömer adil bir yöneticidir.*” deriz. Ömer’in adaletini inkâr eden veya inkârcı olmadığı hâlde kendisine Ömer’in adaletini çok daha güçlü vurgulamak istediğimiz muhatabımıza; “*Hiç kuşkusuz Ömer adil bir yöneticidir.*” deriz.

Tablo 2: Alıcının İtikadı, Şüphesi ve İnkârına Göre Haber Çeşitleri

Zihni boş olan muhataba	Tereddütte olan muhataba	İnkâr eden muhataba
Bir gün döneceğim. Seni unutmadım. Eken, er geç biçer.	Elbet bir gün döneceğim. Seni hiç unutmadım. Eken, gün gelir biçer elbet.	Elbette bir gün döneceğim. Seni asla unutmadım. Eken, mutlaka biçer.

Tablo 3: Göndericinin Takdir ve Beğenisine Göre Haber Çeşitleri

Takdir ettiğimiz muhataba	Sen büyük bir ahlak üzeresin.
Yücelttiğimiz muhataba	Şüphesiz sen büyük bir ahlak üzeresin.
Daha çok yücelttiğimiz muhataba	Hiç şüphesiz sen çok büyük bir ahlak üzeresin. ⁴⁴

Dolayısıyla, mütekellimin başarılı ve faydalı bir konuşma gerçekleştirebilmesi için muhatabın itikadı, arzusu oldukça önemlidir. İfade ve ibarelerini pekiştirmelerle, vurgu ve tonlamayla, söz dizimi çeşitliliği ile takviye etmesi muhatabın itikadının zayıflığı ve inkârıyla ters orantılıdır. Kısacası isnat gerçekleşmeden önce alıcının duygu durumu, itikadı, psikolojik hâli, dikkat, ciddiyet ve samimiyeti veya bunun tersi, göndereciyi olumlu veya olumsuz yönde etkileyecek; iletişim de buna göre başarılı ya da başarısız olacaktır. Yine kaynağın iç dünyasında, duygu ve düşüncelerinde yetkinlik, derinlik ve içtenlik yoksa kelimeler ne kadar süslü, şatafatlı olursa olsun etkileyici bir ifade meydana gelmez. Aynı şekilde kaynak, istediği kadar olgunluğa erişmiş olsun muhatap/ okur,

⁴⁴ وَأَنَّكَ لَعَلَىٰ خُلُقٍ عَظِيمٍ Kalem suresi 4. ayetin Türkçe çevirisi böyle olmalıdır. Zira cümle başında Arapça pekiştirme edatı ان ardından bir başka pekiştirme edatı ل gelmiş. Dahası, ahlakı nitelendiren sıfat da mübalağa sığasıyladır.

kemal sahibi değilse, kısır bir zihin ve gönül dünyasına sahipse bu durumda da istenilen hedefe ulaşamayacaktır. Tez boyunca edim biliminden, sözlü iletişimden ve dilin doğallığından dem vurmamız yadırganmamalıdır. Zira öykü, roman, tiyatro, şiir gibi sanat metinleri, bahsi geçen iletişim öğelerinin, ifade tarzlarının tamamının büyük bir ustalıkla kullanıldığı kurmaca ve teatral metinlerdir.

İsnatta dikkat edilmesi gereken hususlardan biri de kullanılan kelimeler, bu kelimelerin dizilişi, bağlantı yolları, ünlemler ve duygu aktarımlarıdır. Üslup biliminde bu hususlara da dikkat edilmelidir. Zira anlamdaş olarak düşünülen bazı cümlelerde bile dikkatlerden kaçan bir ek veya söz dizimindeki bir ayrıntı, manayı farklılaştırabilmektedir. Mesela “*O gelirse bu iş çözülür.*” ile “*O geldiğinde bu iş çözülür.*” ifadelerinin her ikisi de aynı manayı ihtiva ediyor görünse de birinci cümlede bir ihtimal anlamı ikinci cümlede ise bir kesinlik anlamı söz konusudur. Yahya Kemal’in meşhur *Sessiz Gemi* şiirindeki “Dünyada sevilmiş ve seven nafile bekler” (Beyatlı, 1995: 83) dizesinde “sevilen ve seven” demeyerek “sevilmiş ve seven” adlaşmış sıfatlarını tercih etmesinde de ince bir nükte söz konusudur. Seven sıfat-fiili *kesinlik*, *devamlılık*, *aktif bir irade* içerirken sevilmiş sıfat-fiili, -miş ekinden dolayı *geçicilik*, *tereddüt*, *hayal kırıklığı* ve belirsizlik anlamlarını bünyesinde barındırır.⁴⁵ Yine aynı şairin;

Dün kahkahalar *yükseliyorken* evinizden,
Bendim geçen, ey sevgili, sandalla denizden!
Gönlümle, uzaklarda bütün bir gece sizden
Bendim geçen, ey sevgili, sandalla denizden!

(Yahya Kemal, 1985: 121)

şarkısında geçen “yükseliyorken” ibaresi, Türkçe fiil çekimi⁴⁶ açısından kulağı tırmalasa da sesletim açısından kahkahaların şiddetini yansıtmaması, şimdiki zamanda gerçekleşen bir eylem olması ve o anda maşukun âşıktan habersiz olması hesaba katıldığında “yükselirken” şeklinde birbirine yakın iki ekin yan yana getirilmesindense “yükseliyorken”de olduğu gibi birbirine yabancı iki ekin bir araya gelmesi manayı daha iyi tamamlamaktadır.

Netice olarak, bir söylem veya metindeki bir cümleyi bağlamından koparıp üzerine yorumlar yapmak abesle iştigaldir. Hatta bazen söylem veya metindeki bir cümleyi ordan

⁴⁵ Bu nükte, 06.10.2023 tarihinde değerli dostum Necat Çavuş ile yaptığım telefon görüşmesi esnasında aldığım notların ürünüdür.

⁴⁶ -ken, ekseriyetle geniş zamanla çekimlenmiş fiillere (gelirken, giderken, beklerken, çalışırken vb.) getirilen bir ek fiildir. Şimdiki zamanla kullanımı oldukça sınırlıdır.

da bir kelimeyi alır ve “*Bununla şunu kastetti, şöyle demek istedi*” gibi çıkarımlarda bulunuruz ki bu son derece yanlıştır. Bir söylemin önünde ve ardında gelen cümleler, kelimeler, düşürülen ögeler, zamirle pekiştirilen isimler, kullanılan edat ve bağlaçlar, vurgulu ifadeler, mecazlı, istiareli ve kinayeli kullanımlar vb. söz dizisindeki bağlamı ifade etmekte olup manayı yakından ilgilendirir. Dahası bu görünen lafızların ötesinde mütekellimin niyeti ve muhatabın algı düzeyi gibi durumlar ve bunların aydın-avam, padişah-geda, âşık-maşuk, rint-zahit vb. kişilik özellikleri de kelimayı çözümlemeye önemli ipuçları barındırır. Zira kelime ve cümleler özel bir kalıba girince anlam kazanır. Sonsuz ifade şekillerinin yanı sıra sınırsız duyuş, düşünüş, kastediş ve algılayışlar da hesaba katılınca söz kalıbına dökülen her bir cümleyi layıkıyla anlamak ve anlamlandırmak çok ciddi bir çaba ve yeteneğin ürünüdür.

Sözün özü denebilir ki hiç bir ibare veya ifade şu yönleri irdelenmeden layıkıyla anlaşılamaz:

- a) Söylemin nedeni
- b) Söylendiği yer ve zaman
- c) Söylendiği durum ve koşullar
- ç) Söyleyenin durumu ve niyeti
- d) Dinleyeninin durumu ve niyeti
- e) Kelime veya cümlenin içinde bulunduğu öbek ya da paragrafın örgüsü

(Gencan, 1974: 263).

1.3. İFADEYİ GÜZELLEŞTİREN HUSUSİYETLER

Başlıkta kullanılan “güzelleştiren” ile kastımız, sözün duyularımızı ve duygularımızı okşamasıdır. Duyduğumuz bir söz, dinlediğimiz bir şarkı, inşat ettiğimiz bir şiir yahut okuduğumuz bir roman bazen bütün benliğimizi sarar, ruhumuzu okşar, iç dünyamızı etkisi altına alır. Öte yandan içerikleri aynı ancak ifade ediş tarzları farklı olan iki sözden biri sıkıcı, kırıncı ve incitici iken diğeri akıcı, etkileyici ve heyecan verici olabilmektedir. Bazen de basit, sıradan kelimelerle dile getirilen bir ifade; büyüklüğü, letafeti ve güzelliğiyle bizleri etkilerken görkemli, parlıtlı kelimelerle oluşturulan ise alelade olup bizlere bıkkınlık verebilmektedir. Peki, bu, neden kaynaklanmaktadır? Bir sözü yücelten yahut yere düşüren nedir? Bir söz gönülleri duyguyla doldurup coştururken benzeri başka bir söz neden insanda var olan duyguları da söndürmektedir? Bütün bu soruların kişiden kişiye değişmeyen, gözle görülür, akılla izah edilebilir bir cevabı

olmalıdır. Arap dil geleneğinin adı geçen eserlerinden esinlenerek hazırlanan bu çalışmada, cümle düzeyinde sözü güzelleştiren hususlar ele alınacaktır. Dolaylı olarak etkisi zayıf olan ifade ve metinlerin de sebebi ortaya konulmuş olacaktır. Abdülkâhir Cürçânî, *Delâilü'l-İ'câz* adlı belagat kitabında sözü güzelleştiren hususları genel anlamda beş başlık altında toplar: marife-nekre, zikir-hazf, takdim-tehir, mecaz-hakikat ve kasr. Çalışmada bu başlıklar belirlilik-belirsizlik, anma-eksiltme, önceleme-öteleme, mecaz-hakikat ve özgülleme başlıkları altında değerlendirildi. İfadenin kulağa, zihne ve gönle hoş gelmesini sağlayan bu hususlardan ikisi (kasr ve mecaz) tez sınırlarını aştığından dahası mecaz ve hakikat beyan ilminin konusu olduğundan üzerinde durulmayacak; ancak bu başlıklara yineleme ve pekiştirme (tekrir ve tekit) eklenerek cümleyi güzelleştiren hususiyetler dört ana bölüm ve ara başlıklar altında değerlendirilecektir. Örnekler de Türk şiiri, Divan şiiri ve *Bâkî Divanı* 'ndan olmak üzere genelden özele doğru verilecektir.⁴⁷

⁴⁷ Tezin ana omurgası meânî ilmi açısından söz dizimi olduğundan başlıklandırmalar da bu doğrultudadır. Bu nedenle çalışmada ana bölümlerdeki başlıklandırmalar haricinde “Bâkî” başlığını doğrudan taşıyan herhangi bir ara başlığa yer verilmemiş; ancak çalışmanın örneklem ve analiz bölümlerinde, her bir başlık altında ilgili beyitler, umumiyetle Bâkî Dîvânı'ndan alınmıştır. Nitekim okuyucu tezi taradığında, “Bâkî” isminin bin dört yüzü aşkın yerde geçtiğini görecektir.



II. BÖLÜM

BAKÎ DİVÂNİ'NDA BELİRLİLİK-BELİRSİZLİK (MARİFE-NEKRE)

BELİRLİLİK - BELİRSİZLİK (MARİFE-NEKRE)

Sözü güzelleştiren hususiyetlerden ilki, Arapların marife ve nekre olarak adlandırdıkları kelimelerin belirli ve belirsiz oluşlarıdır. Marife [ma‘rife] lügatte, “ta‘yîn ve tahsîs olunmuş” (Mehmed Bahâeddin, 1924: 697); nahv-i Arabîde, “medlûlü harf-i ta‘rîf ile ta‘yîn olunmuş isim” (Şemseddin Sâmî, 1317/1996: 1375) anlamlarındadır. İstilahî manası ise Seyyid Şerif el-Cürcânî’nin *Kitâbu’t-Ta‘rîfât* adlı eserinde şöyle geçmektedir: **ما وضع ليدل على شئ بعينه** “Aynıyla bir şeye delalet etmesi için bırakılan göstergedir” (1439/2018: 308). Yani anlamı belirli isim, göstergesi belli bir varlığa özgü olan kelimelerdir. Bir başka ifadeyle işitildiğinde zihinde belirli, özel ve tikel bir varlık, nesne veya kavramı karşılayan kelimelerdir. Dil felsefesi yönüyle ifade edilecek olursa da bir kavramın zihinde oluşturduğu hüviyetine ve vücud-ı haricideki belirli hakikatine verilen addır.

[Nekre], anlam ve kapsam yönüyle marifenin zıddıdır. Lügatte, “nahviyyûnda delâlet-i mahsûsası meçhûl olan isim, marifenin zıddı”, (Muallim Nâci, 1322: 909), “müphem, belirsiz, gayr-ı muarref, meçhûl” (Ahmet Vefîk Paşa, 1876:1424), “nahv-i Arabîde ismin muarref ve medlûlü muayyen olmaması, müphem ve gayr-ı muayyen olma, marifenin mukâbili” (Şemseddin Sâmî, 1317/1996: 1472) anlamlarındadır. İstilahî manası ise yine Seyyid Şerif el-Cürcânî’nin *Kitâbu’t-Ta‘rîfât* adlı eserinde şöyle geçmektedir: **ما وضع لشيئ لا بعينه** “Muayyen olmayan bir şey için vazedilmiş olan lafız.” (1439/2018:337). Nekre, belli/tikel bir varlığa delalet etmeyen, münhasıran bir varlık için vazedilmiş olmayan; yani anlamı belirsiz bir isim, göstergesi tıpatıp bir varlığa özgü olmayan kelimelerdir. Bir başka ifadeyle işitildiğinde zihinde belirsiz, genel ve tümel bir varlık, nesne veya kavramı karşılayan kelimelerdir. Dil felsefesi yönüyle ifade edilecek olursa da bir kavramın zihinde oluşturduğu mahiyetine ve vücud-ı haricideki belirsiz hakikatlerine verilen addır.

Marife ve nekre, Arap gramerine özgü terimler olsa da her dilde işitilir işitilmez zihinde varlığı ve nitelikleriyle beliren yahut işitilince zihinde hususileşmeyen belirsiz kelime ve kavramlar vardır. “Varlığın zihindeki karşılığı mahiyet, hariçteki karşılığı ise hakikattir” (El-Ebheri, 2016:163). Bir kavram, mefhum veya kelime ya zihinde sınırları belli bir varlığı ve hüviyeti ya da türleri olan, belirsiz bir varlık ve mahiyeti çağrıştırır. Mantık ve felsefe ilminde geçen külli, tümel, mahiyet, mefhum kavramları ekseriyetle

belirsiz (nekre) kelimeleri; cüzi, tikel, hüviyet, misdak, hakikat gibi kavramlar da belirli (marife) olan kelimeleri karşılar.

Söylemde “belirli” kelimelerin konumu, “belirsiz” kelimelerden öncedir. Zira mütekellim, kelama umumiyetle zihninde belirli olan kelimeleri zikrederek başlar. Bu belirlilik, cümle düzeyinde özne, öbek düzeyinde ise tamlayandır. Bir başka ifadeyle iletişimde, konuşan ve dinleyenin zihninde kayıtlı ve belirli olan varlık, nesne, eşya ve kavramlar genellikle önce; bunlarla ilgili haber, nitelik ve hususiyetler sonra dile getirilir. Tabii ki bu, dil bilgisi kurallarına uygun, dilin olağan kullanımının geçerli olduğu söylem ve metinler için söz konusudur. Zira şairlerin dilinde kelime, öbek ve cümleler şekil, anlam ve söz dizimi yönüyle -tabiri caizse- neye uğradığını şaşırır.

Belirli (marife) kelimeler, sözün etkisini artırır, ifadeyi tatlılaştırır, anlamı belirginleştirir. Nitekim marife kelimelerle ünsiyet ve ülfeti olan okur, iştir iştirmez zihin ve gönül dünyasında onlara bir yakınlık duyar ve lezzet alır. Hüviyetiyle bilinen bu kelimeler, muhatabın ruhunu okşar, kalbini letafetle sarar, içini ısıtır. Örneğin Abdurrahim Karakoç’un “Sarı saçlarına deli gönlümü/Bağlamışlar çözülüyor Mihriban” (Karakoç, 1997: 30) dizelerinde belirli olan kelime ve kelime grupları, şiire bir letafet ve lezzet katmaktadır. Şayet “*Sarı saçlara deli gönlü bağlamışlar çözülüyor sevgili*” şeklinde belirsiz (nekre) kelimelerle ifade edilse sözün bütün büyüğü ve fesahati bozulacaktır. Yine Fuzûlî’nin;

Vâ‘iz bize dün duzahı vasf etti Fuzûlî
Ol vasf senin külbe-i ahzânın içindir
(Fuzûlî, G.79/7)

beytinde de belirli kelimelerin sözün etkisini artırdığı görülür. Burada “vâiz” denilerek belirsiz bir kelimeyle başlanmış olsa da aslında “bize dün duzahı vasfeden vâiz” anlamında olup belirlilik kazanmıştır. “*Bize, Fuzûlî, senin külbe-i ahzânın*” ibareleri de belirli olup telaffuz edildiğinde hemen ruhu okşamakta, kalbi sarmalamaktadır. Okur, belirli (marife) kelimelere yakınlık hissettiğinden duyduğunda iç dünyasında hemen etki uyandırır. “Bir sözün seçkinliğinin kaynağı lafızlarla değil manalarla ilgilidir. Sözün seçkinliği kişinin kulağıyla duyduğu bir şey olmayıp düşünerek, kavrama ve hayal gücünden yardım alarak algıladığı bir husustur” (El-Cürcânî, 2015: 92).

Belirlilik ve belirsizlik isimlere özgüdür. Yani köken itibarıyla isim olan bir sözcük ya belirlidir ya belirsizdir. Türkçe gramer kitaplarında sadece nesneye hasredilen

bu nitelikler⁴⁸ aslında özne, dolaylı tümleç ve zarf tümleci hatta yüklem için de söz konusudur. Zira yüklemelerin de bir kısmı ek fiil almış isimlerden oluşur. Dahası çekimlenmiş hâliyle fillerde de belirlilik belirsizlik olduğu söylenebilir. Çünkü çekimli hâliyle her bir fiilin yapısında marifelik yönü en güçlü zamirlerden biri saklıdır. Fiiller, başlı başına bir tez konusu teşkil ettiğinden ve belirlilik isme özgü olduğundan burada sadece “belirli” isimler üzerinde durulacak. Bu bağlamda belagat kitaplarında yer alan marife isimlerden hareketle, Türkçede belli başlı belirli isimler tespit edilerek ortaya konulduktan sonra Türk şiirinden örnek mısra, beyit ve dördlüklerle açıklanıp ardından *Bâkî Divanı*’nda bu belirli isimlerin cümlelerin her bir ögesindeki kullanımlarına örnekler verilecektir.

2.1. Belirli (Marife) İsimler

Marife yani belirlilik, muayyen yani tikel olmayan bir şeye konulmuş lafızdır. Muhammed Abdurrahim el-Ömeri, *Şerhu’l-Muğnî* adlı eserinde marife için ما دل على شيء “aynıyla bir şeye delâlet eden kelimedir.”(2023: 51) dedikten sonra marifeleri (belirli isimleri) beş kısma ayırır. Bunlar alem, muzmer, esmâu’l-işâret, ism-i mevsûl, lâmu’t-ta’rif, nidâ edatı ve izâfet ile oluşan isimlerdir. Ali bin Muhammed Şerif el-Cürcânî ise muzmerât, a’lâm, mübhemât, lam ile marife olunmuş ve bunlardan birine izafe olunmuş isimler şeklinde sıralayıp sınıflandırır (1439/2018: 308). Arap gramerine özgü bu terimleri Türkçe olarak ifade edecek olursak “belirli” isimleri şu başlıklar altında toplamak mümkündür:

- 1- Zamirler
- 2- İyelik grupları
- 3- Özel isimler
- 4- İşaret sıfatlarıyla oluşmuş sıfat tamlamaları
- 5- Fiilimsi grupları
- 6- Belirtme hâli almış isimler
- 7- Ünlem grupları
- 8- İsim tamlamaları

⁴⁸ Belirtili nesne, belirtisiz nesne olarak dil bilgisi kaynaklarında geçen bu ifadelerin de aslında belirli ve belirsiz olmaları gerekir.

Belirli olan bu isimler, söz diziminde özne, yüklem, nesne ve tümleç olarak kullanılabilirler. Ancak belirlilik, daha çok cümlelerin temel öğelerinden özneye ait bir durumdur. Bu yüzden tez boyunca öznenin belirliliği üzerinde özellikle durulacaktır.

Özel isim, unvan grubu, şahıs zamiri, işaret zamiri, isim tamlaması, sıfat-fiil, sıfat-fiil yerinde kullanılmış “ki” bağlacını taşıyan kelime grubu, özne görevinde bulunduğu takdirde tanımlı (marife); bunların dışında kalıp üzerlerinde aynı görev bulunan diğer türden kelimeler belgisiz (nekre) sayılır (Bilgegil, 2009: 26).

Şimdi belirli isimleri tek tek açıklayarak söz dizimindeki kullanımlarını şahit mısra, beyit, bent ve dörtükler üzerinden değerlendirelim:

2.1.1. Zamirler ⁴⁹

Dilde belirlilik bakımından en güçlü kelimeler, Türkçede adıl olarak da ifade edilen ve ismin yerini tutan zamirlerdir. Zamir, Arapça bir kelime olup lügatte “iç yüz” (GTS), “kalp ve hâtırda gizli olan sır” (Hüseyin Remzî, 1296: II/21); “iç, hâtır, gönül” (Ahmet Vefik Paşa, 1876: II/1217); “iç, dâhil, her şeyin iç yüzü, bân, kalp, vicdân” (Şemseddin Sâmî, 1317/1996: 854) anlamlarına gelmektedir. İstilahî olarak da mütekellim, muhatap ve gaip kişiye delalet eden yahut bir veya birden fazla kelimeyle ifade edilmiş varlık, nesne, olay, olgu, durum vb. adların ve ad eylemlerin yerini örtük ve özlü bir şekilde tutan kelimelerdir. Esasen kelamda zamir kullanımı, kinayeli bir ifade tarzıdır. Çünkü zikredilecek olan isim yerine daha özlü, gizli ve zihinde belirgin olan bir zamir kullanılır. Bunlar, her dilin kendine özgü az sayıdaki kelimelerinden ibaret olup sınırlı olsalar da sınırsız sayıda ismin yerini tutabilirler. Bu da onlara söz diziminde geniş kullanım olanakları sunmaktadır.⁵⁰ Örneğin “*sen*”, her işitende ilgilendiği, sevdiği bir kişinin; “burada” ise yine her işiten için kendi gezdiği, gördüğü, bulunduğu özel bir mekânın yerini tutup zihinlerde farklı farklı mahiyetler canlandırabilmektedir.

Şairlere özlü ve kinayeli bir anlatımın kapısını açan zamirler, dinleyenin zihninde hemen belirli bir varlığı çağrıştırır. Zamirlerin sağladığı bu yakınlık ve tanışıklık, hâliyle sözün etkisini de artırır. Türkçenin güçlü sesi Yunus Emre’nin aşağıdaki dizelerinde birinci ve ikinci teklik şahıs zamirlerinin kullanımı, bu durumun en güzel örneklerinden biridir. Şiirde yapı bakımından ismin farklı hâl ekleriyle çekimlenen, söz dizim yönüyle

⁴⁹ Zamirler, gramer kitaplarında tür, şekil, yapı ve anlam yönüyle incelenmiş ancak mana derinliği ve belagat yönüne pek değinilmemiştir. Çalışmada zamirlerin belirli oluşu ve bunun belagat boyutu üzerinde durulacaktır.

⁵⁰ Kurulan son iki cümlede zikredilen “bunlar, bu ve onlara” zamirleri, bu drumun en bariz örneğidir. Bunlar, “zamirler”in; bu, “sınırsız sayıda ismin yerini tutabilmeleri” ibaresinin, onlara ise “zamirlere” sözcüğünün yerini örtük ve özlü bir şekilde tutmaktadır.

özne, nesne, tümleç görevlerinde kullanılan, ahenk bakımından ise tekrarlanarak kafiye ve redifi oluşturan “ben ve sen” zamirleri, coşku, ahenk ve manayı zirveye taşımışlardır. Zira şairin “ben” dediği kendi özü, “sen” dediği ise özünden öte kendine yakın hissettiği tek ve yüce sevgilidir:

Aşkın aldı *benden beni bana seni* gerek *seni*
Ben yanarım dün ü günü *bana seni* gerek *seni*

(Yunus Emre, M. 381/1)

Dilciler zamir kullanımını, söylemde tekrardan kaçınma, estetik bir anlatıma ulaşma, emek ve zaman tasarrufu ile izah etmişlerdir (Uzun, 2024: 72). Gerçekten de zamirler tekrara düşmemek, gereksiz ifadelerden sakınmak, özlülüğü ve çok anlamlılığı sağlamak bakımından büyük ehemmiyet arz ederler. Bazen tek heceden oluşan bir zamir, bünyesinde belirli birçok varlık veya kavramı barındırır. Okuyucunun hayal ve zihin dünyasına göndermede bulunan ibare ve ifadeler, çoğu zaman açık ve doğrudan ifadelerden daha etkilidir. Bu duruma örnek olarak yine Yunus Emre’nin;

Dünya *kime* kıldı vefâ
İşi daim cevır ü cefâ
Kanı Muhammed Mustafâ
Gülme gülme ağla gönül

Ebubekir siddîk velî
Peygambere dedi belî
Kanı Ömer, Osman, Alî
Gülme gülme ağla gönül

Anlar cihana geldiler
Hep gittiler, kalmadılar
Gülmediler, ağladılar
Gülme gülme ağla gönül

(Yunus Emre, M.76/2,3,4)

şiiri şahit olarak gösterilebilir. Şiirde geçen “*kime, kanı, anlar*” zamirleri, örtük bir anlam içerdiği gibi özlülüğü de sağlamışlardır. İfadeyi işiten okuyucuyu bir müddet düşünmeye sevk eden bu zamirler, manayı da yine ona buldurur. “Dünya *kime* kıldı vefâ?” sözü kulağına çalınan muhatap, kısa bir değerlendirmenin ardından içinden “Hiç kimseye...”⁵¹ cevabını bulur ve bu zihinsel buluştan lezzet alır. Aynı şekilde “*Kanı* Ömer, Osman, Alî?”

⁵¹ Hatta örtük ve özlü bir anlatım içeren “*kime*” zamirinden sonra içinden uzun uzun bir değerlendirme yapabilir: “*Falan gitti, filan gitti, bay u gedâ gitti, sayru gitti sağlar gitti*” gibi...

sorusunu da iç âleminde değerlendirir ve “Onlar da kalmadılar, hep gittiler” sonucuna varır. Şairin üçüncü beyitte okurun zihinsel buluşunu tekrarlaması ise anlamı daha da güçlü kılmıştır. Aynı beytin başında geçen “onlar” zamiri ise şairi tekrara düşmekten ve gereksiz ifadelerden sakındırmıştır. Zira zamir, kinaye yoluyla “Muhammed Mustafâ, Ebubekir Sıddîk velî, Ömer, Osman, Alî” özel isimlerini içermiştir.

Belirli zamirler; dönüşlülük ve şahıs zamirleri, iyelik zamirleri ve işaret zamirleridir. Bunları belirlilik yönüyle derecelendirecek olursak da dönüşlülük zamiri, şahıs zamirleri, iyelik zamirleri, işaret zamirleri şeklinde sıralayabiliriz. Belgisiz zamirler ve soru zamirleri ise anlam yönüyle belirsiz olan zamirler kapsamındadır. Şimdi belirli olan zamirleri, belirlilik derecelerine göre sıralayarak söz diziminde kazandıkları anlamlar, kullanım gayeleri ve üslup incelikleri üzerinde duracağız.

2.1.1.1. Şahıs Zamirleri

Belirlilik derecesi en güçlü zamirler, kuşkusuz dönüşlülük ve şahıs zamirleridir. Zamirlerin gönderici ve alıcının zihninde neye karşılık geldiği bellidir. İletişimde konuşanın yerini “ben”, muhatabın yerini “sen”, iletişim ortamından biraz veya tamamen uzak bulunan kişinin yerini “o” zamiri tutar. Ben ve sen zamirleri, bağlamına ve iletişimde gönderici ve alıcının rolüne göre yer değiştirebilir. Yani iletişim süreci içerisinde ben sana, sen bana dönüşebilir. Söylemde birden çok şahsın yerini tuttuklarında ise kastedilen isimleri örtülü olarak “biz, siz ve onlar” zamirleri karşılar. Bir başka ifadeyle konuşan veya konuşanlar birinci ağzı, kendisine söz söylenen veya söylenenler ikinci ağzı, sözü edilen şahıs veya şahıslar üçüncü ağzı temsil eder.

Eylemin kaynağa döndüğünü ifade eden, özü kastederek kişiyi pekiştiren dönüşlülük zamirleri, aslında bir nevi şahıs zamirleridirler. Bu zamirler, söylemdeki işleklik ve söz dizimdeki işlevsellik yönüyle kişi zamirleri kadar olmasa da mana ve derinlik bakımından şahıs zamirlerinden daha güçlü ve belirlidirler. “Dönüşlülük zamirleri, şahıs zamirlerinden daha güçlü bir anlam taşıyan, onları anlamca katmerli kılan pekiştirilmiş bir tür şahıs zamirleridir.” (Korkmaz, 2007: 414-415). Şahısların aslını, özünü bildiren ve “kendi” sözcüğüne iyelik eklerinin getirilmesiyle oluşan bu zamir, birinci kişide “*kendim, kendimiz*”, ikinci kişide “*kendin, kendiniz*”, üçüncü kişide ise “*kendisi, kendileri*” biçimleriyle bütün şahısları temsil eder. Yunus Emre’nin “*Beni bende deme, bende değilem /Bir ben vardır bende, benden içeri*” mısralarında dile

getirdiği “dış ben” şahıs zamiri; “benden içeri” diyerek söz ettiği “iç ben” de bir tür dönüşlülük zamiridir. Dönüşlülük zahirinin geçtiği birkaç mısra ile konuyu pekiştirelim:

İlim ilim bilmektir, ilim *kendin* bilmektir,
Sen *kendini* bilmezsin, ya nice okumaktır?

(Yunus Emre, M. 91/1)

Yunus’a ait olan bu mısralarda dönüşlülük zamiri ile kastedilen ben değil benliktir. Bir başka ifadeyle kişinin sureti ve yüzü değil kendi özüdür.

Faruk Nafiz Çamlıbel’in *Han Duvarları* manzumesinde geçen “Gurbet beni muttasıl çekiordu *kendine* / *Kendimi* kaptırarak tekerleğin sesine / Uzanmış kalmışım yaylının şiltesine” (1999:4) mısralarında da dönüşlülük zamiriyle kastedilen; bir varlık, mekân veya insanın yüzeysel boyutu değil, özü yani derunudur. Aynı başlık altında değerlendirdiğimiz marife yönü güçlü isimler olan bu zamirlerden, “*ben ve kendim*” zamiri, “*sen ve kendin*” zamirinden⁵² “sen ve kendin” zamiri de “*o ve kendisi*” zamirinden anlam ve vurgu açısından daha belirgin, sesletim yönüyle de daha vurgulu ve etkilidir.

Günlük konuşma dilinde ve edebî dilde, doğal olarak, en işlek zamirler, şahıs zamirleridir. Bunlar, ya çekimli bir isim ve fiilde gizlidir ya da söz diziminde açıkça dile getirilirler. Bu zamirlerin cümleden eksiltiyle gizlenmesi özlü bir anlatımın gereğiyle açıkça zikri, söz diziminde farklı anlam ilgilerinden kaynaklanır. Söz diziminde yalın hâliyle *özne*, belirtme hâli olarak *nesne*; yönelme, bulunma ve ayrılma hâl eklerini alarak da *yer tamlayıcısı*; ek fiil olarak *yüklem* olan bu zamirleri, söz dizimindeki konumu ve farklı anlam ilgileriyle ele almaya çalışacağız:

2.1.1.1.1. Şahıs Zamirlerinin Söz Diziminde Özne Olması

Her bir isim ve isim soylu sözcük, mana yönüyle ya belirli ya belirsizdir.⁵³ Ne var ki belirli veya belirsiz oluş, Türkçe dil bilgisi kaynaklarında sadece nesne için zikredilir. Hâlbuki bir cümlede yüklem dışındaki ögeler, genellikle isim ve isim soylu sözcüklerden oluştukları için anlam yönüyle ya belirli ya belirsizdirler. Bu durum özne için de nesne, zarf tümleci ve dolaylı tümleç için de geçerlidir. Belirli ve belirsiz oluşun anlam ve üslubu ne derece etkilediği göz önünde bulundurulduğunda, marife ve nekre yönüyle ögeler üzerinde durulması gerektiği daha iyi anlaşılacaktır. O hâlde belirli nesne, belirsiz nesne olduğu gibi aslında belirli özne, belirsiz özne ve belirli/belirsiz tümleçler de vardır.

⁵² Lirik anlatımda çoğu kez sevgiliyi ifade eden “sen” zamiri, “ben” zamirinden daha güçlü ve etkilidir.

⁵³ Belirlilik ve belirsizlik (marife ve nekre) fiiller için söz konusu değildir (Taftazânî, 2019:212).

“Müsnedün ileyhte aslolan marife olmaktadır. Müsnette ise durum tam tersi olup aslolan nekre olmaktadır” (Taftazânî, 2019: 214; Taftazânî, 2021: 175). Yani özne için asıl nitelik, belirli olması, yüklem için de belirsiz olmasıdır. Öznenin belirli bir kelime olarak aktarılması, muhataba tastamam bir hüküm bildirmek içindir. Hakkında konuşulan, haber verilen, yüklem ile nitelendirilen öge olduğu için öznenin bir başka deyişle konunun muhatap tarafından bilinmesi gerekir. Kişi zamirleri, işaret zamirleri, özel isimler, iyelik grupları, isim tamlamaları, işaret sıfatlarıyla belirtilen isimler, sıfat-fiil grupları, belirli yani marifedirler. Hatta bazen külli bir mana ifade eden ancak zihinde belirli bir tek varlığa karşılık gelen belirsiz (nekre) kelimeler de marifedir.⁵⁴

Özne olan şahıs zamiri, yalın hâlde olup ya çekimli bir yüklemde gizlidir ya da söz diziminde açıkça dile getirilir. Bu zamirler, özgülleme, pekiştirme, karşılaştırma vb. amaçlı kullanımları dışında, genellikle eylem veya yüklemde gizlidir. Bu durumda zamir, ek fiille çekimli bir isim ya da fiilin yapısına bitişik hâlde bulunan şahıs ekinin üzerindedir. Türkçe gramer kitaplarında bu tür özneler gizli özne denir. Hâlbuki lafızda şahıs eki şeklinde açık olan bu özne, zihinde de hemen açıkça belirmektedir. Hatta marife yönü en güçlü kelimeler de şahıs zamirleridir. Bunların gizli özne olarak adlandırılmaları tek kelime gibi görünen isim veya fiil çekimlerinin içinde yer almalarından kaynaklanmaktadır. Aslında yapı bakımından şahıs eki almayan, çekimli sözcüğün içinde aklî olarak tespit edilen ve kapalı, gizli denilebilecek tek özne, haber kiplerinde üçüncü şahıs, emir kipinde ikinci tekil şahıstır. Nitekim nahiv ilminde zamirler, muttasıl (bitişik) ve munfasıl (ayrı) zamirler olarak iki sınıfta değerlendirilmiş ve sadece üçüncü tekil şahıs ve emir çekimlerinde gizli özne anlamına gelen “*mustatir fail*” ifadesi kullanılmıştır. Doğrusu Türkçede de durum aynıdır. Her ne kadar çekimli fiil veya cevheri fiil ile çekimli isimlere bitişik olan bu tür özneler, bizde “*gizli özne*” olarak adlandırılrsa da çekimli yüklem sonuna yer alan şahıs ekinde ve muhatapın zihninde apaşikârdır.

Müsnedün ileyh, zamir olmakla marife olabilmektedir. Bu da makamın tekellüm, hitap veya gaybet makamı olması durumunda söz konusu olmaktadır. Hitapta aslolan –ister tek kişi olsun ister çok kişi- hitabın muayyen yani belirli bir muhataba yönelik olmasıdır. Bazen de hitap, bedel yoluyla bütün muhatapları içine alması için belirli bir muhataba değil de belirsiz bir muhataba yöneltilebilmektedir (Taftazânî, 2019:215).

⁵⁴ Bir metin bağlamında zihinde belirli ve eski bilgi haline getirilmiş olan “adam, kadın, çocuk vb. ifadeler her ne kadar belirsiz olsalar da muhatapın zihninde belirli bir varlığı karşıladıkları için marifedirler.

Kelamda birinci ve ikinci ağız olarak ifade edilen gönderici ve alıcı (mütekellim ve muhatap), elbette birbirinden haberdar olan, birbirini tanıyan iki kişidir. Söz içerisinde ister açık olsun (ben/biz, sen/siz) ister çekimli bir yüklemde (geldik, hastayım) gizli olsun bu tür özneler belirlidir. Yani işiten, bu zamirlerle kim veya kimlerin kastedildiğini bilir.⁵⁵ Ayrıca bu zamirler, umumiyetle çekimli yüklemde dercedilmiş olup açık zamir şeklinde gösterilmez. “Zamir-i fi’li ve zamir-i nisbîler, müsnedün ileyi gösterdiklerinden mütekellim (1.şahıs) ve muhatap (2.şahıs) şekillerinde çoğunlukla müsnedün ileyi gösterilmez. Geldim ve gelirsın, denilir” (Ahmet Cevdet Paşa, 2016: 87). Üçüncü şahıs ise, daha önce söylemde bahsi geçen ve gönderici ile alıcı arasında bilinen bir kimse için zikredilir. “Zamir-i gaip, ancak zikri geçtiği takdirde gösterilir. Nitekim evvelce ismi söylenmiş kimse hakkında o denilir” (Ahmet Cevdet Paşa, 2016: 89).

Marifeliği güçlü zamirler, birinci ağızdan üçüncü ağza doğru sıralandığı gibi belirli bir özne içeren çekimli eylem veya isimler de etkileyicilik yönüyle birinci ağızdan üçüncü ağza doğrudur. “Özneyi gizleme dereceleri farklılık arz eden şahıs zamirlerinin gizlilik derecesi en az, bilinirliği en çok olanları ben ve sen zamirleridir” (Demirci 2014: 105). Ancak “sen”in “ben”den öte olduğu lirik şiirlerde, heyecan ve coşkunun zirvede olduğu epik şiirlerde yahut muhataba derinden tesir eden öğüt içerikli didaktik şiirlerde yer yer ikinci teklik ağzın birinci ağız kadar hatta ondan daha vurgulu ve etkili olduğu görülür. Dahası seslenilen varlığın yüceliği, mütekellimin zihin ve gönül dünyasındaki yeri ve değeri, yer yer okuyucuda birinci ağızdan daha büyük bir etki yaratmaktadır. Şeyh Gâlip’in “*Fâriğ olmam eylesen yüz bin cefâ sevdim seni*” mısraında ikinci ağızla çekimlenmiş olan “eylesen” fiili, birinci ağızla çekimli “*fâriğ olmam ve sevdim*” fiillerinden etkileyicilik yönüyle neredeyse ayırt edilememektedir. Yunus’un “Yunus düşte gördü seni/Sayru musun sağlar mısın” mısralarında soru yoluyla seslenilen ikinci tekil şahıs, şiire birinci şahıs kadar etkili bir anlatım sağlamıştır. Yine Yunus Emre’nin “Taştın yine deli gönül / Sular gibi çağlar mısın / Aktın yine kanlı yaşım / Yollarımı bağlar mısın” (Yunus Emre, M.270/1) dörtlüğünde “*taştın*” ve “*aktın*” çekimli eylemlerinde gizli

⁵⁵ Gönderici ve alıcı arasında bahsi geçen şahsın doğal olarak kimliğinin belirli olması gerekir. Ancak bazen muhatap ve gaip makamlarında özne, bağlamdan bağımsız kapsayıcı ve belirsizdir. Örneğin bir mesire yerindeki “Lütfen çimlere basmayın” veya kapalı bir mekândaki “Burada sigara içmeyiniz.” bildirilerinin muhatabı belirli bir kişi değil belirsiz her kişidir. Yine Kur’an’da sıkça geçen “فَانْظُرْ (bak)”⁵⁵ ifadesinin muhatabı belirli bir kişi değil, varlık ve olaylara ibret nazarıyla bakması istenen herkeştir.

olan “sen” kişi zamiri, tecrit sanatı ve sesletimsel faktörlerin de etkisiyle en az *ben* zamiri kadar etkili olup okuyucunun ruhunu sarmaktadır.

Şiirlerde genellikle âşîğın maşuka (Allah, peygamber, padişah, mürşit, sevgili vb.) seslendiği yahut kaynağın dinleyiciye öğüt verdiği hitap makamındaki ifadelerin öznesi “sen”dir. Bu üslup, umumiyetle dua, niyaz, talep, temenni, emir, nasihat, teselli, şikâyet vb. mana ve makamlar içeren inşa/dilek cümlelerinde karşımıza çıkar. Örneğin üç cümleden oluşan Bâkî’ye ait aşağıdaki beyitte biri hazfedilmiş, biri açıkça zikredilmiş özneler (gönül) dışında âşîğın niyazda bulunduğu “*halas eyle*” cümlesinde gizli bir özne (sen) daha mevcuttur:

Göñül Yûsuf gibi çâh-ı zenahdânuñda kalmışdur
Halâs eyle benüm şâhum ki zindânuñda kalmışdur
(Bâkî, G.165/1)

Göndericinin alıcıya hikemi tavsiyelerde bulunduğu “*Sessizce yatma gaflet yatağında sabah vakti. Gel çayırılığa da inleyen kuşların velvelerini gör!*” anlamını içeren aşağıdaki beyitte⁵⁶ ise “*yatma, gel, gör*” olmak üzere emir kipiyle çekimlenmiş üç yüklem ve cümle olup özneleri, söz dizisinde zikredilmemiş gizli bir “sen”dir:

Hâmûş yatma bister-i gafletde subh-dem
Gel mergzâra gulgule-i murg-ı zârı gör
(Bâkî, G.122/4)

Benzer bir durum, şairin aşağıdaki beytinde de söz konusudur. Üç cümleden oluşan beyitteki her bir cümlelerin öznesi “sen”dir:

Kılma ‘alâka ‘âleme rûh-ı mücerred ol
Ya’nî mukayyed olma kuyûd-ı cihât ile
(Bâkî, G.418/3)

Âşîğın kendi hâminden dem vurduğu, şiir sanatını övdüğü tekellüm makamındaki haber cümlelerinde ise özne, genellikle gizli veya açık “ben”zamiridir. Bâkî’ye ait aşağıdaki beyitlerin ilkinde gizli olarak, ikincisinde açıkça zikredilerek yer alan “ben” zamiri, söz dizisinde özne olmuştur:

Âhum göge boyandı göge gök boyanmadın
Yandum o şem’ şevkine pervâne yanmadın
(Bâkî, G.397/1)

⁵⁶ Tez boyunca Bâkî Divânı’ndan alınan beyitlerin çoğunun dil içi çevirisi verilmiş olup anlamı açık ve anlaşılır olan beyitlerin dil içi çevirisine ihtiyaç duymamıştır.

Belâgat içre *ben* ol şeh-süvâr-ı meydânem
Ki eyledüm şu'arâ-yı zamâneyi pâ-mâl
(Bâkî, K. 20/41)

Bazen de şiirdeki söyleyici âşık, belirsiz üçüncü şahıslara (diğerleri), gaip makamında sevgilisi hakkında bir haber verir yahut serzenişte bulunur. Bu tür cümlelerde ise özne, gaip olup ya açık özne ya da üçüncü şahıs (o, kendisi) olarak gelir. Bâkî'ye ait aşağıdaki beyitlerde “*dilber, ol rüsvâ-yı âlem, cânâne*” ibareleri, hakkında söz söylenen (gaip) açık özne olarak cümlede kullanılırken, “*söylemez, söylesün*” cümlelerinde ise özne gizli olup üçüncü şahıs zamiri “o”dur:

Na're-i mestânemi gûş eyleyüp *dil-ber* dimiş
Kûyuma bir dahi *ol rüsvây-ı 'âlem* gelmesün
(Bâkî, G.355/6)
Söylemez küsmiş bana cânâne söyleñ *söylesün*
N'eyledüm ol yâr-ı 'âlî-şâne söyleñ *söylesün*
(Bâkî, G.395/1)

Bazen de söz diziminde gaip olan üçüncü şahıs özne, öneminden ve büyüklüğünden dolayı silinip zamiriyle yetinilir. İsmin azamet ve ululuğunun dile getirildiği bu tür kullanımlarda özne, genellikle yüklemde gizli olup bazı söz dizimlerinde zamir ile neyin kastedildiğini tahmin etmek de zorlaşır. Örneğin Necip Fazıl'ın “*Geçti* istemem gelmeni” (Kısakürek, 1997: 197) mısraındaki çekimli eylemde gizli olan o zamiriyle neyin kastedildiği muğlaktır. Yahut geçen şeyin önem ve azametinden dolayı özne, eksiltilip gizlenmiştir. Abdülkâhir Cürçânî, konuyla ilgili Hud suresi 44. ayeti⁵⁷ örnek verip şunları söyler: “Sonra gemi ifadesi açıkça zikredilmeyip zamiriyle yetinilmiştir ki bu olayın büyüklüğünü ve önemini gösterir” (2015: 94). Bâkî'ye ait aşağıdaki beytin ilk mısraında zikredilen yüklemelerin özneleri de kaynağın yüceliğinden ötürü gizlenmiş, okuyucunun merakı mısra sonunda “*ol şûh-ı tannâz*” denilerek giderilmiştir:

Geh *cefâ kıl*sun niyâz ehline geh *nâz eylesün*
Nâz iderse ‘âşık *ol şûh-ı tannâz eylesün*
(Bâkî, G.94/2)

Zamirlerin gizlenmesi ve eksiltilmesi konusunu, hazf ve zikir bahsine havale ederek bu başlık altında söz diziminde açık özne olarak zikri geçen zamirleri ele alalım. Şahıs zamirleri; yüceltme (tazim), özgülleme (kasr), karşılaştırma (kıyas), pekiştirme (tekit), aşâğılama (tahkir), benzetme, vezin ve kafiyeyle sağlama gibi sebeplerle söz diziminde

⁵⁷ وَقِيلَ يَا أَرْضُ ابْلَعِي مَاءَكَ وَيَا سَمَاءُ أَقْلِعِي وَغِيضَ الْمَاءُ وَقُضِيَ الْأَمْرُ وَاسْتَوَتْ عَلَى الْجُودِيِّ “Ey toprak suyunu yut! Ey gök sen de tut!” denildi. Su çekildi, hüküm yerini buldu. (Gemi) Cûdî'nin üzerine oturdu” (11/44, DİB)

özne olarak açıkça yer alırlar. “Çekimli fiillerin yüklem olduğu cümlelerde zamirler, pekiştirmeli özne olarak değerlendirilebilir” (Delice, 2016:139). Dildeki bu tür anlam inceliklerini ancak belagat ehli biri fark edebilir. Şimdi söz dizisinde özne olarak geçen şahıs zamirlerinin bu kullanım gerekçelerini şahit mısra, beyit, bent ve dörtlüklerle bilhassa *Bâkî Divanı*’ndan alıntılarla açıklayalım.⁵⁸

2.1.1.1.1.1.Yüceltme ve Övgü (Tazim)

Kişi zamiri olan özne, çoğunlukla söz diziminde *tazim/ululama* (yüceltme, övgü) gereği zikredilir. Genellikle söz diziminde başta yer alan bu özneler, üzerinde biraz da durularak vurgulu bir şekilde seslendirildiğinde daha etkili bir anlatım sağlanmış olur. Arif Nihat Asya’nın Fetih Marşı’nda geçen “**Sen** ki burçlara bayrak olacak kumaştasın/Fâtih’in İstanbul’u fethettiği yaştasın!” (Bir Bayrak Rüzgâr Bekliyor, 1975: 181) mısraları şahıs zamirlerinin yüceltme ilgisiyle kullanımına güzel bir örnek teşkil etmektedir. Faruk Nafiz Çamlıbel’in *Övün Ey Çanakkale* şiirinde yer alan “**Sen** bir büyük milletin savaşa girdiği gün/ Başına yüz milletin üşüştüğü yersin” (1938: 48) mısralarında ise “sen” denilerek kastedilen Çanakkale olup tazim gereği yine başa alınarak zikredilmiştir.

Bu durumun hiç şüphesiz en güzel örneklerden biri de kaynağın mısra başında “sen ki” denilerek övülüp yüceltildiği “Mehmet Akif Ersoy’un *Çanakkale Şehitlerine* manzumesidir:

Sen ki son ehl-i salîbin kırarak savletini,
Şarkın en sevgili sultânı Salâhaddîn'i,
Kılıç Arslan gibi iclâline ettin hayran...
Sen ki İslâm'ı kuşatmış, boğuyorken hüsrân,
O demir çenberi göğsünde kırıp parçaladın;
Sen ki rûhunla beraber gezer ecrâmı adın;
Sen ki a'sâra gömülse taşacaksın... Heyhât,
Sana gelmez bu ufuklar, seni almaz bu cihât...

(Ersoy, 2012: 385)

Bu tür kullanımlarda dikkat edilirse zaminin terk edilmesi -hatta cümle başında zikredilmemesi- verilmek istenen manayı söndürecek, anlatımı etkisiz kılacaktır.

⁵⁸ Meânî, Türk dilinde ilk defa ele alınan bir konu olduğundan-az da olsa-yeni Türk dili sahasından da örnekler vererek meselelere açıklık getirmek, çeşitli misallerle konuyu pekiştirmek ve farklı alanlarda üslup çalışması yapmak isteyenlere kapı aralamak istedik.

Divan edebiyatının en önemli övgü ve yergi şairi Nef'î, *Der Medh-i Sultân Murâd Hân* başlıklı aşağıdaki kasidesinin bir beytinde “sen” diyerek memduh Sultân Murâd Hân’ı, diğer beyitte ise “ben” diyerek kendisini övmüştür:

Sen ol şehenşeh-i âlî nijâd-ı âlemsin
Ki cümleden sana eyler zamâne ikrâmı

Ben ol sühenver-i mucizbeyân-ı devrânım
Ki tuttu âlemi hüsn-i edâ ile nâmı

(Nef'î, K. 21/35-36)

Bâkî’nin üçüncü tekil şahıs “ol” zamiriyle Sultan Murad’ı kastettiği aşağıdaki beyitte de zamir, tazim ve övgü amacıyla zikredilmiştir:

Murâduñ Hân Murâduñ himmetinden kıl recâ ey dil
Kim **ol** sultân-ı sûret pâdişâh-ı mülk-i ma’nâdur

(Bâkî, G.65/6)

Divan edebiyatının zirve şairlerinden Bâkî’nin “*Kızıl şarabı ve altından yapılmış kayığı/altın kadehi terk ettim. Ben, o gemi ile o ateş dolu denizden/şaraptan [vaz] geçtim.*” anlamını içeren aşağıdaki beytinin ikinci mısraında da zamir hazfedilmemiş, tazim gereği cümle başına alınarak zikredilmiştir:

Şarâb-ı la’l-fâm u zevrâk-ı zerrîni terk itdüm

Ben ol keştî ile ol âb-ı âteşnâkdan geçdüm

(Bâkî, G.316/2)

Yine Bâkî’ye ait “*Sen o dünya güzellerinin sultanısın ki eşiğinde nice yakışıklı ve güzeller hatta beyler kulundur.*” manasını içeren beyitte, ikinci tekil şahıs *sen* zamiri, beyit başında mütekellim tarafından muhatabı yüceltmek maksadıyla kullanılmıştır:

Sen ol sultân-ı hûbân-ı cihânsın kim işigünde

Kuluñdur nice kul oğlu güzeller belki begler hem

(Bâkî, G.343/2)

Tazim gereği zikredilen kişi zamirlerinin söz dizimsel olarak cümle başında gelmesi, anlam ve vurgu bakımından gereklidir. Örneğin yukarıdaki beyitte muhatabı yüceltmek için söz diziminde öncelenerek zikredilen “sen” zamirini; “Ol sultân-ı hûbân-ı cihânsın kim **sen** işigünde” şeklinde ifade edildiği takdirde mana ve sözün tesiri sönük kalacaktır.

Bununla beraber tazim ve övgü amaçlı her özne, mısra veya beyit başında öncelenerek yer almayabilir. Kişi zamiri olan bu özneler, ortada ve sonda da bulunabilirler. Ancak bu tür söz dizimsel kullanımların etkisi, genellikle sınırlıdır. Şairin

kendi şiir sanatını övdüğü aşağıdaki beyitte vezin gereği ortada zikredilen birinci tekil şahıs zamiri, vurgu yönüyle mısra başında olduğu kadar etkili değildir:

Belâgat içre **ben** ol şeh-süvâr-ı meydânem
Ki eyledüm şu'arâ-yı zamâne-yi pâ-mâl
(Bâkî, K. 20/41)

Aşağıdaki beyitte ise ahengi sağlamak, muhatabı küçümsemek gibi amaçlarla ikinci mısranın ortasında yer alan birinci kişi zamiri *ben*, söz dizisinde yine tazim gereği açıkça zikredilmiştir:

Beni âlûde-dâmen sanma vâ'iz mest gördünse
Senûñ bezmûñ gibi **ben** nice cây-ı pâkden geçdüm
(Bâkî, G.316/4)

Divan şiirinde bazen de zamirler, mısra sonlarında ahengi sağlamak için redif olarak açıkça zikredilirler. Gizli olan öznenin mısra sonunda açıkça zikredilmesiyle vurgunun artırıldığı bu kullanımlar, ahengi sağlamanın yanı sıra yüceltme gayesi de taşır. Bu duruma Bâkî'nin “*Ağlayıp inleyerek erdim o eşiğe ben/ İnleyiş ipiyle gökyüzüne çıktım ben*” anlamındaki beyti örnek verilebilir:

İrdüm figân u zâr ile ol âsitâne **ben**
Çık dum kemend-i nâle ile âsmâne **ben**
(Bâkî, G.357/1)

Birinci, ikinci ve üçüncü tekil şahıslar (mütekellim, müfret muhatap ve gaip), bazen tazim ve saygı gereği çoğul şahıs olarak zikredilirler. “Bazen muhataba daha ziyade tazim için cem-i muhatap yerine cem-i gaip zamiri getirilir. Zât-ı âliniz makamında zât-ı âlileri demek gibi...” (Ruşuklu Hayri, 1308: 26). Sait Faik'in *Havuz Başı* hikâyesindeki şu satırlar, ikinci tekil şahsın saygı veya tazim gereği ikinci çoğul şahıs olarak ifade edildiği güzel örneklerdendir: “Herkes geçti, siz geçmediniz... Kapıdan çıkıyorsunuz. Koşa koşa yanıma geliyorsunuz. Kolunuza bile giriyorum” (Abasıyanık, 2018: 2). Birinci teklik şahsın yüceltme ve övgü amacıyla birinci çoğul şahıs olarak kullanımı ise çok yaygındır. Özellikle methiye ve fahriye içerikli Divan şiirlerinde, bu tür kullanımlara sıklıkla yer verilir. Matla ve makta beyitleri verilen Bâkî'ye ait aşağıdaki gazelde şair, birinci çoğul ağzından bizzat kendini övmektedir. Gazelin matla beytinde zamirin zikriyle “*Biz ki tertemiz bir yaratılış, saf ve neşe dolu bir kalbe malikiz. (Bu yönüyle) sanki âlemi gösteren aynaya malikiz.*” diyen şair, kendi şahsını ve sanatını yüceltmıştır:

Biz ki tab’-ı pâk ü kalb-i pür-safâya mâliküz
Gûyiyâ âyîne-i ‘âlem-nümâyâ mâliküz
(Bâkî, G.191/1)

Gazelin makta beytinde ise “*Ey Bâkî! Bu devirde herkesten yüksek mümtaz bir yerdeyse şaşılır mı? Biz, sürâhi gibi bugün renkli ve parlak bir üsluba malikiz*” diyerek yine kendi sanat anlayışını övmüştür:

Ser-fîrâz olsak bu devr içre ‘aceb mi Bâkîyâ
Biz sürâhîveş bu gün rengin edâya mâliküz
(Bâkî, G.191/7)

Osmanlının zirve şairlerinden olan Bâkî, aşağıdaki makta beytinde ise -zamir olan özne, mısra başında olmasa da- kendi şairlik sanatını ve şiirlerini ünlü Fars şairi Molla Câmi ile kıyaslayıp yine kendini övmektedir:

Cihânı câm-ı nazmum şi’r-i Bâkî gibi devr eyler
Bu bezmün şimdi **biz** de Câmi-i devrânıyuz cânâ
(Bâkî, G.13/5)

Tazim gereği zamirin mısra başında kullanıldığı istiğna temalı aşağıdaki beyitte de Bâkî, birinci çoğul ağzıyla kendini yüceltip Allah’tan başka hiç kimseye itimat etmediğini “*Biz, makamın altın işlemeli yastığına/koltuğuna dayanmayız. Bizim dayanağımız, Hakk’ın tam ve noksansız lütuf ve ihsanıdır*” diyerek dile getirmiştir:

Biz müttekâ-yı zer-keş-i câha dayanmazuz
Hakkuñ kemâl-i lutfınadur istinâdumuz
(Bâkî, G.192/3)

Ünlü şairin aşağıdaki beytinde ise tazim ve övgü gereği zikredilen zamir, beytin ilk mısrasının/cümlesinin sonunda olup aslında ikinci mısranın başındaymış gibi telaffuz edildiği takdirde anlam ve vurgu daha etkili olacaktır:

Hân mânî n’eylerüz bu günbed-i mînâda **biz**
‘Âlemün sultânıyuz sırça sarâyâ mâliküz
(Bâkî, G.191/2)

2.1.1.1.2. Küçümseme (Tahkir)

Bazen de zamir kaynağı küçümseme, tahkir etme, aşağılama ve horlama gayesiyle kullanılır. Necip Fazıl’ın “*Ben ki, suçumu yuysam/Su biter kurnalarda*” (Kısakürek, 1997: 23) mısralarındaki “ben” zamiri, şairin kendisini büyük bir günahkâr addetmesinin neticesi olarak takdim edilip zikredilmiştir. Mehmet Akif Ersoy’un *Bülbül* manzumesinde geçen aşağıdaki mısralarda da “ben” zamiri, tahkir amacıyla zikredilmiştir:

Ne husrandır ki Şark'ın *ben* vefâsız, kansız evlâdı,
Serâpâ Garb'a çiğnettim de çıktım hâk-ı ecdâdı!

(Ersoy, 2012: 429)

Tahkir amaçlı kullanımlarda genellikle mütekellim, muhatap karşısındaki acziyetini, kimsesizliğini ve çaresizliğini dile getirir. Bazen de yaratıcı, sevgili, maşuk veya padişah olan muhatabının kulu, kölesi olduğunu gururla ve büyük bir övgüyle ifade eder. Fuzûlî'ye ait aşağıdaki terciibentlerin ilkinde, mütekellim kendisini çaresiz, kimsesiz ve evsiz olarak küçümserken ikincisinde de bir padişahın kölesi olarak nitelemiştir:

Men kimem bir bî-kes ü bî-çâre vü bî-hânumân
Tâli'üm âşüfte ikbâlüm nigûn bahtum yaman
(Fuzûlî, Terci-i bend I/1)

Dergeh-i pîr-i mugân ümmidgâhumdur menüm
Men anuñ bir çâkeri ol padişâhumdur menüm
(Fuzûlî, Terci-i bend VII/1)

Yine Fuzûlî'ye ait aşağıdaki beyitte şair, kendisini gedâ (köle), muhatabını şâh olarak addetmiş ve imkânsız da olsa o şaha yâr olmak arzusunu taşıdığını ifade etmiştir:

Men geda sen şaha yar olmak yok amma n'eyleyem
Arzu ser-geşte-yi fikr-i muhâl eyler meni
(Fuzûlî, G.266/4)

Bazen de mütekellim, üçüncü şahıslara serzeniş ve sitemde bulunarak onları cehalet ve düşüncesizlikle suçlar. Horlama amacıyla kullanılan aşağıdaki beyitte zamir, söz dizisinde ortadadır. “*Katlime sevgilimin parmakları işaret etsin, dert değil. O hangi câhildir ki kalemin/fermanın hükmünden incinir?*” anlamındaki beyitte, doğrudan bir küçümseme varsa da dolaylı ve kinayeli olarak bir meydan okuma ve övgü söz konusudur:

Katlüme engüş-i yâr itsün işâret gam degül
Kangı nâ-dândur o kim hükm-i kalemden incinür
(Bâkî, G.76/2)

Küçümseme amacıyla kullanılan bazı zamirler, yalın hâlde olup söz diziminde özne zannedilseler de önündeki isimle kaynaşan bu tür zamirlerin tümleç olarak kullanıldıkları görülecektir. Bâkî'ye ait aşağıdaki beyitlerin ilkinde “*ben zâr u bimârî*” nesne, ikincisinde “*ben nâ-tevâne*” dolaylı tümleç olarak kullanılmıştır:

Bırakdı yok hisâbına felek *ben zâr u bimârî*
Hele gâhî gelür yoklar gam-ı dildâr var olsun
(Bâkî, G.352/5)

Düşeli şîrîn lebûñ sevdâsına cânâ göñül
Hoş gelür Ferhâdveş *ben nâ-tevâne* taglar
(Bâkî, G.176/3)

2.1.1.1.3. Karşılaştırma (Mukayese)

Bazen de özne, *karşılaştırma* münasebetiyle açıkça zikredilir. Bir varlık veya şahsın başka bir varlık veya şahısla mukayese edildiği durumlarda zamirlerin hazfedilmesi mümkün olmayıp zikredilmesi zorunludur. Böylesi kullanımlarda zamir genellikle vurgulu olup bazen “ben de, sen de, biz dahi, bari sen vb.” şekilde bağlaçla beraber söz dizimindeki yerini alır. Necip Fazıl’ın “*Tam otuz yıl saatim islemiş ben durmuşum*” (Kısakürek, 1997: 36) mısraında kişi zahirinin özne olarak açık kullanımı iki varlığın karşılaştırılmasından kaynaklanmaktadır. Burada zamiri lafzen zikretmeyip çekimli eylemle (durmuşum) iktifa etmek olanaksızdır. Zira söz diziminde “saatim ve ben” olmak üzere iki öznenin mukayese söz konusudur. Şahıs zamirlerinin karşılaştırma ilgisiyle özne olarak zikredildiği en güzel şiirlerden biri, kuşkusuz Faruk Nafiz Çamlıbel’in *Sanat* başlıklı şiiridir. Şair, manzume boyunca “sen ve biz” kişi zamirlerini kıyas yoluyla güçlü ve etkili bir şekilde kullanmıştır. Burada kişi zamiri olan sözcüklerin vurgulu sesletimi, söylemin etkisini daha da artıracaktır:

Sen anlayan bir gözle süzersin uzun uzun
Yabancı bir şehirde bir kadın heykelini,
Biz duyarız en büyük zevkini rûhumuzun
Görünce bir köylünün kıvrılmayan belini...

...

Arkadaş, **biz** bu yolda türküler tuttururken
Sana uğurlar olsun... Ayrılıyor yolumuz!
(Çamlıbel, 1999: 10)

XVI. yüzyıl Divan şairi Bağdatlı Rûhî de birinci çoğul şahıs zamirini yine kıyas yoluyla ve tazim gereği benzerlik ilgisi içerisinde başarılı bir şekilde kullanmıştır:

Mâr ise adu *biz* yed-i beyzâ-yı kelimüz
Tûfân ise dünyâ *biz* geştî-i Nûh’uz
(Bağdatlı Rûhî, Terkib-i bent 12/4)

Benzer bir kıyas, Bâkî’nin “İlm bir bahrdurur sen aña dürr-i şehvâr” (K.25/24) mısraında da vardır.

Aşağıdaki beyitte de birinci çoğul şahıs zamiri, “*Biz, rüzgâr gibi geçici bir ikbale yönelmeye talibiz. Ömür bahçesinin gül yaprağı ise rüzgârla savrulup gidiyor.*” denilerek

kıyas yoluyla ve benzerlik ilgisi içerisinde hayatın doğasının gül yaprakları gibi narin ve gelip geçici olduğu vurgulanmıştır:

*Biz tâlib-i teveccüh-i ikbâl-i rûzgâr
Gül-berg-i bâg-ı ‘ömr ise ber-bâd olup gider
(Bâkî, G.141/5)*

Bâkî’ye ait aşağıdaki beyitte ise iki şahsın benzer bir durumu karşılaştırılmış ancak bunlardan muhatap zikredilmemiştir. Beyitte geçen “ben de” ibaresinden “senin gibi” edat grubunun söz diziminden eksiltilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Tecrit sanatının yer aldığı matla beyitte, “*Ey şâh! Seni kime anlatsam der ki Ey Bâkî, ona ben de senin gibi köle oldum*” denilerek etkili bir anlatım oluşturulmuştur:

*Kime vasf eylesem şehâ seni dir
Bâkıyâ oldum aña ben de gulâm
(Bâkî, G.329/7)*

Benzer niteliklerin mukayesesinin yer aldığı bir başka örnek, yine Bâkî’nin mütekellim ve gaip arasında “onlar gibi ben de” şeklinde ifade edebileceğimiz aşağıdaki beytidir:

*Bilürsin yüz sürerler âsitân-ı Ka’beye ben de
İşigüne yüzüm sürsem n’ola a Ka’bem a kıblem
(Bâkî, G.333/6)*

Aşağıdaki beyitte ise özne olarak açıkça telaffuz edilen şahıs zamirinin bağlaçlı kullanımı (biz dahi), şairin bir kıyasa yer verdiğinin delilidir. Birinci mısranın ilk cümlesinin öznesi *zevk ü şevk ehli*, peşi sıra gelen ikinci cümlesinin öznesi ise *biz* olup her iki özne arasında bir karşılaştırma ilgisi kurulmuştur:

*Şevk u zevk ehli çekildi biz dahi yâ Hû didük
Zevki gitdi ‘âlemün ehl-i mezâkı kalmadı
(Bâkî, G.533/3)*

Aşağıdaki beyitte ise ilk mısranın başında “sen”, ikinci mısranın başında “ben” zamirleri, karşılaştırma ve tezat ilgisiyle kullanılmış güzel örneklerdendir. “*Ey gül yanaklı servi! Sen feleğin gül bahçesinde dikenle salınırken benim ağlayıp inlemem revâ mıdır?*” diyerek aşkın ıstırabını ve sevgiliye olan sitemini dile getirmiştir:

*Sen hâr ile salınmada gülzâr-ı dehrde
Ben zâr olam revâ mıdur ey serv-i gül-’izâr
(Bâkî, G.180/6)*

2.1.1.1.4. Pekiştirme (Tekit)

Zamirler, bazen de sözü ve kaynağı pekiştirmek için tekrar edilir. Çekimli yüklemde dercedilmiş olan özne, söz diziminde açıkça zikredildiğinde özne tekrar edileceğinden ifadeye *pekiştirme* anlamı katar. Zira çekimli bir fiil ya da cevheri fiille çekimlenmiş bir ismin yapısında özne, zaten vardır. Bu durumda şahıs zamininin zikri, öznenin tekrarı anlamına gelir ve öznenin pekiştirilmesini sağlar. Dil bilgisi kaynaklarında şahıs zamirlerinin sadece dönüşlülük zamiri ile kullanımında pekiştirme olduğu söylene de “*Geldim, ben geldim, ben kendim geldim*” cümleleri arasında bariz bir vurgu ve anlam farkı olduğu görülmektedir. Yunus Emre’ye ait aşağıdaki ilahide, zamirlerin tekrarıyla sözün tesiri artırılmış, anlam pekiştirilmiştir. “*Severim **ben** seni candan içeri*” söz dizimi, kuşkusuz “*Severim seni candan içeri*” söz diziminden daha güçlü ve etkilidir. Pekiştirme görevindeki “ben” zamiri çıkarıldığında cümlemin çağrışım ve duygu gücünün, bellekte kalma etkisinin zayıflayacağı aşikârdır. Cümlede yüklem başa alınıp vurgusu artırılırken özne de tekrarlanarak etkisi artırılmıştır. İlahi söyleyen ve musiki ile uğraşanlar, bunları daha vurgulu ve şiddetli telaffuz ederek söze ayrı bir güzellik katarlar:

*Severim **ben** seni candan içeri*
Yolum ötmez bu erkândan içeri
***Beni bende** demen, **bende** değilim*
*Bir **ben** vardır **bende, benden** içeri*
***Senin aşkın beni benden** alıptır*
Ne şirin dert bu, dermandan içeri
(Yunus Emre, M. 290/ 1,3,7)

Fuzûlî’nin;

Ey olup sultan diyen dünyâda benden gayrı yok
Sen seni bir cuğd bil dünyânı bir virâne tut
(Fuzûlî, G.43/6)

beytinde, “*Ey olup sultan diyen dünyâda benden gayrı yok*” denilerek seslenilen kişi, “bil” ve “tut” yüklemeleri içerisinde örtük olmasına rağmen özne, açık olarak getirilmiş ve ikinci mısra da “sen” zamiriyle pekiştirilmiştir.

Yine Fuzûlî’nin “*Değildim ben sana mâil sen ettin aklımı zâil*” (G.256/6) mısraında da sıralanan her iki cümlede, açık özne olarak zikredilen şahıs zamirlerinden ilki tekit, ikincisi kasr amacıyla kullanılmış olup ifadeyi daha güçlü kılmıştır. Benzer bir durum,

Divan şiirinin son büyük temsilcisi Şeyh Gâlip'in aşağıdaki beytinde de söz konusu olup zamirin zikredilmesi anlamı pekiştirmiştir:

Ben bu sözden dönmezem devr eyledikçe nüh felek
Şâhid olsun aşkıma arz u semâ sevdim seni
(Şeyh Gâlip, Ş.10/1)

Bâkî'nin aşağıdaki beytinde ise “oldum, itdüm, eyler isem, nâ-merdüm” yüklemelerinde belirli olan “ben” zamiri, ilk cümlede açıkça zikredilerek “Mürîd-i ‘aşk oldum” cümlesini adeta muhataba haykırmıştır. Zamirin vezin gereği kullanıldığı zannedilse de göndericinin aşk eri olduğunu daha güçlü ve yüksek bir sesle dile getirmesi, ancak öznenin (ben) tekrarıyla mümkündür:

Mürîd-i ‘aşk oldum *ben* tecerrüd ihtiyâr itdüm
Eger meyl eyler isem bir zen-i dünyâya nâ-merdüm
(Bâkî, G.344/4)

Yine Bâkî'nin “*O ay yüzlü sevgilinin yüzünü nasıl görebilirim, bilmiyorum. (Zira) Gün yüzüne bakınca hemen gözüm yaşla doluyor*” anlamını içeren aşağıdaki beytinde ilk mısranın ikinci cümlesinde lafzen zikredilen “ben” zamiri, ifadeyi pekiştirmek maksadıyla kullanılmıştır:

Bilmezem nice göreyüm *ben* o mâhuñ yüzini
Bakıcak gün yüzine gözümü nemnâk eyler
(Bâkî, G.188/2)

2.1.1.1.1.5. Özgüleme (Hasr)

Zamirlerin açık özne olarak en güzel ve sanatlı ifade tarzlarından biri de kuşkusuz *özüleme (hasr)* amaçlı kullanımıdır. Bu tür kullanımlarda bir nitelik bütünüyle bir varlık veya şahsa hasredilir. Bu durumda özne olan açık zamir, vurgulu bir söyleyişle dile getirilir. Türk şiirinde dillerden düşmeyen “Dâ'im **sen** ol dilde sözüm, Benim her derdime ortak **sen** oldun, Çünkü sizde gizlenen dertleri **ben** bilirim” mısraları, özgüleme amacı taşıyan dizgelerden sadece birkaçıdır. Faruk Nafiz Çamlıbel'in *Han Duvarları* şiirinde geçen aşağıdaki mısralar da birinci kişi zamirinin bilmek eylemiyle hasredildiği çok güzel kullanımlarından biridir:

Ne zaman yolda bir han rastlasam irkilirim,
Çünkü sizde gizlenen dertleri **ben** bilirim
(Çamlıbel, 1999:8)

İkinci kişi zamirinin özgülleme (hasır) anlamıyla etkili ve güzel kullanımına da Necip Fazıl'ın şu mısraları örnek olarak verilebilir:

*Beni kimsecikler okşamaz madem
Öp beni alnımdan, **sen** öp seccadem!*
(Kısakürek, 1997: 422)

Bu tür kullanımlarda okuyucu, zikredilen zamirin önüne “başkası değil sen/ben” takdir eder. Fuzûlî'nin aşağıdaki beytinin “sen hâkimsen” cümlesinde dolaylı olarak “hâkim olan sensin, başkası değil; güç ve kudret sahibi ancak sensin.” denilmektedir:

*Men bilmezem mana geregin **sen** hakîmsen
Men'eyle verme her ne gerekmez sana mana*
(Fuzûlî, G.3/6)

Bâkî'ye ait aşağıdaki beyitte de “*Ey sabah yeli! Sevgilinin gönöl çelici zülüflerini sen kıpırdattın. Bu kadar fitne ve karışıklığa başkası değil sen sebep oldun.*” denilerek açık zamir, özgülleme kasdıyla söz dizisinde yer almıştır:

*Ey sabâ zülf-i dil-âvîzini tahrîk itdün
Bu kadar fitne vü âşûba **sen** oldun bâdî*
(Bâkî, G.520/3)

2.1.1.1.6. Ahengi Sağlama (Vezin ve Kafiye)

Bazen de kişi zamirleri, *vezin veya kafiye gereği* açıkça zikredilir. Bu tür kullanımlarda zamirlerin söz diziminde eksiltilmesi, anlamda bir eksikliğe ve anlatımda bir zayıflığa sebep olmamaktadır. Bu tür kullanımları tespit etmek zordur. Söz diziminde lafzen yer alan zamir, yukarıdaki anlam ilgilerinden herhangi biriyle kullanılmamışsa, cümleden çıkarılması hâlinde anlamda da bir daralma olmuyorsa bu durumda ahengi sağlamak için zikredildiği düşünölür. Örneğin Faruk Nafiz Çamlıbel'in *Han Duvarları* şiirinde birinci tekil şahıs “ben” zamiri, vezni sağlamak amacıyla ikinci mısranın başında yer almıştır. Yüceltme, karşılaştırma, özgülleme manası içermeyen bu ifade tarzında, pekiştirme olduğu düşünölse de zamirin cümleden çıkarılması anlamda herhangi bir daralmaya yol açmamaktadır.

*Bu gurbetten gurbete giden yolun üstünde
Ben üç mevsim değişmiş görüyordum üç günde*
(Çamlıbel, 1999:6)

Benzer bir kullanım, aynı şairin aynı manzumesinde yer alan aşağıdaki mısralarda söz konusudur:

Tanrı yardımcı olsun gayrı yolda kalana
Biz menzile vararak atları çektik hana.

Biz bu sonsuz yollarda varıyoruz, gitgide,
İki dağ ortasında boğulan bir geçide.

(Çamlıbel, 1999:6)

Manzumenin iki yerinde “biz” zamiri, vezinden ötürü özne olarak açıkça zikredilmiştir. Belagat ehli dikkatli bir okuyucu, bu mısralarda öznenin çekimli eylemde (çektik, varıyoruz) gizli kalıp zikredilmemesinin daha yalın ve özlü bir anlatım sağlayacağını bilir.

Bazen de kişi zamirleri, mısra sonunda redif olarak zikredilirler. Bu durumda, ahengi sağlamak için zamirin zikri zaruridir. Birçok Divan şairinin “*ben, sen*” redifli manzumeleri mevcut olup birkaç örnekle konuyu izah etmeye çalışalım. “Ben” zamirinin söz dizisinde tehir edilerek redif olduğu Nefî’nin aşağıdaki matla beytinde zamir, tazim amacı taşımanın yanı sıra ahengi sağlamak için mısra sonlarında açıkça zikredilmiştir:

Derdim nice bir sînede pinhân ederim *ben*
Bir âh ile bu âlemi vîrân ederim *ben*

(Nefî, G. 107/1)

Bâkî’nin “ben” redifli gazelinden alınan aşağıdaki matla beyitte de kişi zamirleri, hem kaynağı yüceltmek hem de vezin ve ahengi sağlamak amacını taşımaktadır:

İrdüm figân u zâr ile ol âsitâne *ben*
Çık dum kemend-i nâle ile âsmâne *ben*

(Bâkî, G.357/1)

Aşağıdaki beytin ikinci mısraı dikkatle incelendiğinde de hemen mısra başında zikri zorunlu olmayan “senün (yirün)” zamiri kullanılmış olup, ardından ünlem grubuyla muhatap belirli bir hâle getirilmişken “sen” zamirinin kullanılması, vezin yoluyla ahengi sağlamayı amaçlamaktadır:

Neden bu menzil-i hâkîde ârâm ihtiyâr itmek
Senün cândur yirün ey tîr-i dil-ber *sen* bedenden geç

(Bâkî, G.30/3)

Tablo 4: *Bâkî Divanı* 'nda Söz Diziminde Kişi Zamirlerinin Açıkça Zikredilme Amaçları

PEKİŞTİRME	Belâgat içre <i>ben</i> ol şeh-süvâr-ı meydânem Ki eyledüm şu'arâ-yı zamâne-yi pâ-mâl (K.20/41) Eylesün la'lini dermân dil-i bîmâra meded Dûstlar işte <i>ben</i> öldüm baña bir çâre meded (G.40/1)
ÖZGÜLEME	Cihânda bir kurı adı kalupdur çeşme-i Hızruñ <i>Sen</i> eylersin bu gün Âb-ı hayât ahkâmını icrâ (K.27/19) Ey sabâ zülf-i dil-âvîzini tahrîk itdün Bu kadar fitne vü âşûba <i>sen</i> oldun bâdî (G.520/3)
KARŞILAŞTIRMA	Yûsuf gibi 'izzetde <i>sen</i> Ya'kûb-veş mihnetde <i>ben</i> Dil sâkin-i beytü'l-hazen tenhâlara salduñ beni (G.531/4) <i>Sen</i> gül gibi gülşende gülmekde açılmakda İñler kafes-i tende mürğ-i dil-i nâlânım (G.338/5)
VEZİN VE KAFİYE	Bâkî musahhar oldı baña kişver-i suhan Geçdüm serîr-i nazma bu gün husrevâne <i>ben</i> (G.357/6) İltifat itme bu alçaklara <i>sen</i> ey Bâkî Himmetün mürğ-i hümâyûnı hümâdan yüksek (G.274/5)
ULULAMA	Hudâvendâ <i>sen</i> ol İskender-i pâkîze-meşrebsin Akıtdı tab'-ı pâkûn ayagina Âb-ı hayvânı (K.14/25) <i>Sen</i> güzellik tahtınuñ sultân-ı 'âlî-şânısın Mîhr ü mâh iki kuluñ girmiş kabâ-yı zer-keşe (G.431/3)

2.1.1.1.2. Şahıs Zamirlerinin Söz Diziminde Yükleme Olması

Her ne kadar söz diziminde yükleme uygun olan makam belirsizlik olsa da yükleme (müsned), belirli (marife) de olabilmektedir. “*Bazen müsnedün ileyh gibi müsned de marife olur. Şöyle ki bir şekilde bilinen bir şeyin üzerine diğer bir şekilde bilinen bir şeyle hükmedilir*” (Ahmet Vefik Paşa, 2016: 104). Bu, yükleme isim ve isim soylu olan cümleler için söz konusudur. Yükleme fiil olup bir olay veya durumu bildiren haber cümleleri, bir istek veya emri duyuran inşa cümleleri için belirlilikten söz edilemez.⁵⁹

⁵⁹ Haber ve inşa cümleleri, başlı başına bir tez konusu teşkil ettiğinden, tez boyunca fiillerin anlam yönü üzerinde durulmayacak, sadece takdim-tehir ve tekrar mevzusunda bahsi geçecektir.

“Belirlilik” yönü en güçlü şahıs zamirleri, özne oldukları gibi ek fiil olarak söz diziminde yüklem de olurlar. Yüklem oluşları, özne kadar işlek ve işlevsel değilse de anlatıma güçlü ve etkileyici bir hava kattıkları muhakkaktır. Şahıs zamirleri, birçok anlam ilgisiyle özne olarak kullanılırken yüklem olmaları, genellikle özgüleme (hasr) amacıyladır. Özne ile zikredilen olayları, durumları ve nitelikleri sadece belli bir şahsa tahsis eden bu tür kullanımlarda yüklem öncelenmesi, anlatımın etkisini daha da artırır. “*Sensün* dün ü gün endişem (384/1)”, “*Bendim* geçen ey sevgili, sandalla denizden”, “*Bizdik* o hücumun bütün aşkıyla kanatlı/ *Bizdik* o sabah ilk atılan safta yüz atlı” mısralarında yüklem zahir olması ve takdimi, üsluptaki coşkuyu ve etkiyi artırmıştır. Yahya Kemal’in *Bir Başka Tepeden* şiirindeki “Lakin efsunlu güzellikleri *sensin* yaratan.” (Beyatlı, 1995: 15) mısrasında da şahıs zamirinin - takdim edilmemiş olsa da- şiddet vurgusuyla yüklem olması, anlatımın etkisini artırmıştır. Yunus Emre’ye ait aşağıdaki beyitte ise üç yerde sen zamiri, ek fiil olarak yüklem olmuştur. Söz dizisinde, öznenin ve yüklem belirliliğinin yanı sıra kişi zamirlerinin tekrarının da anlamı pekiştirip akıcılığı sağladığı muhakkaktır:

Sensün bana cân u cihân *sensün* bana genc-i nihân
Senündurur assı-ziyân ne iş gele benden bana
(Yunus Emre, M. 8/5)

Üçüncü şahıs zamirinin yüklem olarak kullanımı, Divan şiirinde çoğunlukla Farsça -ki’li yapılarla birlikte yer alır. Zamir kullanımı yönünden hayli zengin olan *Yunus Emre Divanı*’nda yer alan aşağıdaki beyit, bu durumun en güzel örneklerindendir:

Cân odur kim Hakk’a ire ayak odur yola gire
Er oldur alçakda tura yüksekden bakan göz degül
(Yunus Emre, M. 166/3)

Bâkî Divanı’nda ise dört yerde “sen” zamiri ek fiil olarak yüklem olurken “ben” zamirinin ek fiil olarak yüklem olmasına rastlanmamıştır. Aşağıdaki beyitte, cümle başında tazim ve övgü niyetiyle yüklem olan zamir, söyleme bir canlılık ve etkileycilik katmıştır:

Sensin ey çeşm-i çerâğ-ı dūdmân-ı ma’delet
Şem’-i nûr-efşân-ı bezm-i hânedân-ı ma’delet
(Bâkî, Terci-i Bend, III/3)

Aşağıdaki beyitlerde ise şahıs zamiri olan yüklem, söz dizisinde cümle ortasında zikredilmiş olup özgüleme niyeti taşımaktadır. Öncelenmesi kadar tesiri ziyade olmasa da yüklem belirliliğinin bir zamir olması, okuyucunun ruhunu okşamakta, anlatımın

etkisini artırmaktadır. Beyitte “*Aşk ehli zühed ehli ile mücadele eder, çekişir. Seçkinler ve sıradan halk ne söyleseler de maksud ancak sensin.*” denilerek meyledilen ve kastedilen, muhataba hasredilmiştir:

Erbâb-ı ‘aşk ceng ider eshâb-ı zühed ile
Maksûd *sensin* eyleseler hâs u ‘âm bahs
(Bâkî, G.25/5)

“*Ey gönül! Bu zamanda bana yoldaş olan bir tek sensin. Gel, ney gibi inleyelim bari ağlaya ağlaya.*” anlamını içeren aşağıdaki beyitte ise söyleyici, hem-nefes olma vasfını sadece muhataba hasrederek etkili ve güzel bir üslup oluşturmuştur:

Ey dil bu demde *sensin* olan baña hem-nefes
Gel nây gibi inleyelim bârî zâr zâr
(Bâkî, Musammatlar, 4/7)

Yine Bâkî’ye ait aşağıdaki beyitte “*Rakibin gözleri, itlerinden başka bir şeyi görmez. Ey peri (gibi güzel sevgili)! Onu böyle bencil eyleyen hep sensin*” denilerek şahıs zamiri özgüleme amacıyla yüklem olmuştur:

İtleründen gayrıyı görmez rakîbun gözleri
Böyle hod-bîn eyleyen *hep sensin* anı ey perî
(Bâkî, G.515/2)

Divan’da, “o ve ol” zamiri ise 18 yerde “*âkil odur ki, dilber odur ki, insan odur ki, duam odur ki, korkum oldur, ehl-i nazar oldur ki*” vb. Farsça -ki’li yapıyla, 4 yerde doğrudan yüklem olarak kullanılmıştır. Üçüncü şahsın doğrudan temel cümlelerin yüklemi olduğu örneklerden biri aşağıda yer almakta olup ilk mısranın ortasındadır. Özgüleme anlamıyla kullanılan zamir, vurgulu ve etkili bir anlatım sağlamıştır. Müttekellim, “*Hazreti Allah’a yüz tut ki odur ariflerin kiblesi. Zira ibadet ve secdelerindeki maksat, (başka bir şey değil sadece) yüce Rabbinin rızasıdır*” diyerek ariflerin kiblesinin ve ibadetlerdeki maksadın o olduğunu özgüleme yoluyla dile getirmiştir:

Cenâb-ı Hazrete yüz tut kim *oldur* kible-i ‘ârif
Sücûdundan garaz zîrâ rızâ-yı Rabb-i a’lâdur
(Bâkî, G.65/4)

Aşağıdaki tahmiste ise manzumeyi oluşturan cümlelerin tamamının yüklemi zamir olup yine özgüleme kastıyla kullanılmışlardır:

Ne çâre çâre *andandur* dil-i bî-çâreye her dem
Çü yara uran *oldur* yine *andan* merhem ü çâre
(Tahmîs-i gazel-i Sultân Murâd Hân, IV/4-5)

Bâkî Divanı’nda zamirlerin Farsça -ki’li yapıyla yüklem olduğu örneklere çokça rastlanmaktadır. “*Mert isen aşâğılık dünyanın tuzağına düşme. Er odur ki feleğin bu yaşlı kocakarısını boşaya*” anlamını içeren aşâğıdaki beyitte zamir olan yüklem, tazim ve övgü maksadıyla kullanılmıştır:

Merd iseñ dehr-i denî mekrine meftûn olma
Er odur kim vire bu pîre-zen-i dehre talâk
(Bâkî, G.232/4)

Açıklama ve izah niyetiyle söz dizisinde yüklem olan “oldur” zamiri de yine Farsça -ki’li yapı şeklinde olup bağlaç, cümleden eksiltilmiştir:

Du’âmuz *oldur* ey Bâkî hatâdan saklasun Bârî
Hudâvend-i cihân sultân-ı ‘âdil Şeh Süleymânı
(Bâkî, G.494/7)

2.1.1.1.3. Şahıs Zamirlerinin Söz Diziminde Tümleç Olması

Şahıs zamirleri, cümlede özne ve yüklem olarak kullanılmalarının dışında tamamlayıcı öge olarak da kullanılmaktadırlar. Bir başka deyişle bu zamirler, geçişli fiillerin zorunlu ögesi olan ve yüklem bildiren öznenin yaptığı işten etkilenen (Karahan, 2010: 25) *nesne (düz tümleç)*; kaynağın yöneldiği, bulunduğu veya ayrıldığı mekânı belirten *dolaylı tümleç (yer tamlayıcısı)* görevleriyle de söz diziminde kullanılırlar. Önceki başlıklarda ifade edildiği gibi söylemde zamirlerin özne ve yüklem olup öne çıkarılması, anlatımda içtenliği ve duygu yoğunluğunu artırır. Bir cümlede tümleçlerin varlığı da özne ve yüklem kadar olmasa da anlatımı etkiler.

Şahıs zamirleri, ismin belirtme hâlini alarak cümlede belirtili nesne olurlar. Şimdi *Bâkî Divanı*’ndan örnek beyitler vererek şahıs zamirlerinin nesne olarak kullanımları açıklanacaktır. *Divan*’da birinci, ikinci ve üçüncü teklik şahıslar (beni, seni, anı) ile birinci çokluk şahsın (bizi) nesne olduğu görülmektedir. 70 yerde birinci teklik (beni), 34 yerde ikinci teklik (seni), 16 yerde üçüncü teklik (anı), 8 yerde birinci çoğul şahıs zamiri (bizi), ya temel cümlede ya da yan cümlecüğün nesnesi olarak kullanılmıştır. Söz diziminde çoğunlukla ortada veya sonda olan bu zamirler, özne bahsinde zikrettiğimiz anlam ilgileriyle cümlede yer almaktadır. Birinci şahıs, umumiyetle maşukun cevri ü cefâsından etkilenen, ilgisizliği yüzünden gam, dert ve keder içinde olan, yârin firâkı ve ağyâr eleminden acı çeken âşıktır. Bu da tahkir ve acıma maksadıyla zikrini öne çıkarmaktadır. Ancak bu, istenilen ve razı olunan bir tahkirdir. Aşağıda cümlede yer alan temel öğeleri olan yüklem (çâk çâk itsün) ve özne (şemşîr-i gamzen) ortasında bulunan “*beni*”

zamiri, öznenin yaptığı işten etkilenen öge olarak söz dizisindeki yerini almıştır. “*Paramparça etsin beni gamzenin kılıcı tarak gibi*” anlamındaki cümlede eylem başta, eylemden etkilenen ortada ve eylemi gerçekleştiren sondadır. Özne de nesne de belirli olduğu için şiirdeki içtenlik ve etkileyicilik de hâliyle ziyadeleşmiştir:

Çâk çâk itsün *beni* şemşîr-i gamzeñ şâneveş
Zülfüne tek ‘âkıbet olsun müyesser dest-res
(Bâkî, G.211/2)

Zamirlerin nesne olarak kullanımında dikkate değer bir konu da vurgu ve tonlamadır. Özne ve yüklemeler genellikle şiddet vurgusuyla telaffuz edilirken nesne, yüklendiği görev ve anlamına uygun olarak eylem ve eylemci arasında sınırlı ve zayıf bir vurguyla telaffuz edilir. Yukarıdaki beyti seslendiren belagat sahibi biri, güçlü bir anlam ve sesletime sahip özne ve yüklem arasında kalan ve Türkçe tabirle “paramparça etsin” ve “bakışın kılıcı” terkipleriyle sarmalanan “*beni*” ögesinin anlattığımız bu hususu örneklendirdiğini anlayacaktır.

Benzer bir örnek, şairin aşağıdaki beytidir. “*Medet, sevgilinin dert ve gamı beni öldürdü. Deli gönül için derman mümkün olmaz*” anlamındaki beyitte söz dizimsel açıdan “*öldürdü ve derd ü gam-ı cânâne*” kelimeleri arasında kalan nesne, marife olduğundan anlatımın etkisini daha da artırmıştır. Bununla birlikte nesnenin vurgusu özne ve yüklem gibi olmayıp daha hafiftir:

Medet öldürdü *beni* derd ü gam-ı cânâne
Kâbil olmaz dil-i dîvâne ise dermâne
(Bâkî, G.410/1)

Birinci kişi zamirinin tazim ve övgü amaçlı kullanımına da aşağıdaki beyit güzel bir örnektir. Görünüşte “rûy-ı zerd, müflis, eşk, dâğ” kelimelerinden ötürü tahkir amaçlı zannedilse de anlam itibarıyla söyleyici âşık, kendisini övmektedir. Zamirin söz diziminde başta yer alması da bu durumun bir göstergesidir:

Beni müflis sanur gerçi görenler rûy-ı zerdümden
Velî ag akçadur eşküm kızıl dînârdur dâgum
(Bâkî, G.335/3)

Dil içi çeviri: *Sararan yüzümden dolayı beni görenler her ne kadar müflis sansalar da doğrusu gözyaşım ak akçe, yaralarım kızıl dinardır.*”

Benzer bir anlam ve söz dizim ilgisi, şairin birinci çoğul şahıs zamirini (bizi), nesne olarak kullandığı aşağıdaki beyitte de vardır. “*Gönül ve divane*” kelimelerini tecrit yoluyla etkili ve güzel bir şekilde kullanan şair, “*Gönül, inleyerek sırlarımı açığa çıkardı.*

Bir divane, bizi âleme rezil etti” diyerek aslında gönül coşkunluğunu dile getirmekte ve dolaylı olarak kendisini övmektedir:

Râzımı nâle ile ‘âleme fâş itdi gönül
Bizi rüsvây-ı cihân eyledi bir dîvâne
(Bâkî, G.437/4)

İkinci teklik şahsın nesne olduğu beyitlerde ise mütekellim, ya tecrit yoluyla yine kendisini kastetmekte ya maşuka ya da *sufî*, *zahit* gibi muhataplarına seslenmektedir. Âşığın kendini soyutlayıp karşısına alarak söyleştiği beyitler, genellikle gazellerin makta beyitleridir. Aşağıdaki makta beyitte, mütekellimin “*seni*” diyerek kastettiği tecrit yoluyla bizzat kendisidir:

Vaslına cân dilerse dirîg itme Bâkiyâ
Zinhâr gâfil olma *seni* imtihân ider
(Bâkî, G.109/7)

“*Gönül, cevr ü cefânı çekmek için seni sevdi. Efendi, ben cihana derd ü bela çekmeye geldim.*” şeklinde nesir diliyle ifade edilebilecek aşağıdaki beyitte ise ikinci teklik şahıs zamiriyle maşuk kastedilmiştir:

Cevr ü cefânı çekmege sevdi gönül *seni*
Derd ü belâya geldüm efendi cihâne ben
(Bâkî, G.357/5)

Bazen de şair, “zâhid, sûfî, vâiz” diye seslendiği muhataplarına öğüt verir, onları uyarır. Hikmet içerikli bu tür beyitlerde ise “*seni*” zamiriyle, diğer muhatap ikinci şahıslar kastedilir. Mütekellimin, muhatabını (zâhid) uyardığı hikmet içerikli aşağıdaki beyit, bu durumun güzel örneklerinden biridir. “*Aşk abdallarının sırlarını anma sakın. Seni helak eder. Ey zâhit! Bunların sırları çok öldürücüdür*” denilerek muhatap, aşk erenleri konusunda uyarılmıştır:

Añma ‘aşk abdâlınuñ râzın helâk eyler *seni*
Bunlaruñ esrârı ey zâhid katı kattâl olur
(Bâkî, G.72/4)

İlk mısraında “*ben mecnûn*”, ikinci mısraında “*seni*” zahirinin nesne olarak söz dizisinde yer aldığı dedim-dedi’li aşağıdaki beyit de şahıs zamirlerinin düz tümleş (nesne) olarak kullanıldığı şahit beyitlerdendir:

Zülfüne bend eyle *ben mecnûn* didüm dil-bere
Didi kayd itdüm *seni* dîvâne geçdüñ deftere
(Bâkî, G.481/1)

İkinci ve üçüncü çoğul şahıs zamirinin nesne olarak örneğine rastlamadığımız *Bâkî Divanı*'nda, üçüncü teklik şahsın (anı) nesne göreviyle söz diziminde yer aldığı örnek sayısı 16'dır.⁶⁰ Bunların da çoğu bağımsız bir cümle değil yan cümlelerin nesnesi olarak yer almaktadır. Mana ve makam yönüyle bu tür zamirlerin de tecrit yoluyla mütekellimi ya da diğer üçüncü şahısları özlü ve örtük bir biçimde işaret ettiği görülmektedir. Belirlilik yönüyle güçsüz olması, işlevsel olarak da cümlelerin temel ögesi olmaması, hâliyle bu zamirin anlatımdaki önem ve etkisini birinci ve ikinci şahıslara göre azaltmaktadır. “*Harabat yolunun yoksulunu, taşa tutup ayıplamayın. Onu, merhametli Rabbi ile kendi hâline bırakın*” anlamını içeren aşağıdaki beyit, bu duruma örnek teşkil eder:

Urmañ gedâ-yı kûy-ı harâbâta seng-i ta'n

Koñ anı kendü hâline Rabb-i Rahîm ile

(Bâkî, G.403/4)

Tablo 5: *Bâkî Divanı* 'nda İşaret Zamirlerinin Nesne Olarak Kullanımı

ŞAHIS ZAMİRİ	ÖRNEK BEYİT
Belirleme (Tayin)	‘Aşkuñı saklar idüm sînede ammâ şimdi Âh idersem <i>beni</i> ‘ayb eyleme fûrkat demidür (G.81/4)
Soyutlama (Tecrit)	Bâkî şarâb-ı ‘aşk ile rûsvây olup gezer <i>Anı</i> gerekse yahşî gerekse yaman tutuñ (G.281/6)
Yüceltme ve Övme (Tazim)	Agyâr diñler oldı pes-i perdeden <i>bizi</i> ‘Âlemde ehl-i ‘aşka görünmez belâ budur (G.57/5)
Horlama (Tahkir)	Yâr ışiginde rakîbüñ yirin umma sûfî Bağlamaz kimse <i>seni</i> ol kapuda har yirine (G.422/4)

Bâkî Divanı'nda şahıs zamirleri, söz diziminde yönelme, bulunma ve ayrılma hâl eklerini alarak dolaylı tümleç de olmuşlardır. Mütekellim ve muhatap tarafından bilinen bir kişi için kullanılan bu zamirler, yer yer etkili bir anlatım da sağlamışlardır. Başkasına muhtaç olmama (istiğna) anlamını içeren ve dil içi nesir çevirisi “*Şarap, ab-ı hayat ve altın kadeh güneş olsa, cânân olmasa bana cennetler içinde meclis gerekmez*” olan aşağıdaki beyitte “bana” zamiri ululama (tazim) niyetiyle kullanılmıştır:

Şarâb âb-ı hayât u câm-ı zerrîn âfitâb olsa

Cinân içre gerekmez *baña* cânân olmasa meclis

(Bâkî, G.208/3)

⁶⁰ *Divan*'da 36 yerde “anı” zamirine yer verilmiş olsa da bunlardan 20'si, şahıs zamiri değil işaret zamiri olduğundan burada mevzubahis edilmedi.

“Ey yâr! Gel, hakikat yolunu benden öğren. Gam, beni günde bin kez öldürürken (bile o yolu) terk etmiyorum.” anlamındaki beyitte ise ayrılma tümleci olan birinci şahıs zamiri (benden), yine tazim ve ululanma gayesiyle zikredilmiş olup söz dizisinde başta yer almıştır:

Benden öğren gel hakikat yolını ey yâr kim
İtmezem terk günde biñ kez öldürürken gam beni
(Bâkî, G.536/4)

“Ana ve sana” kişi zamirlerinin yönelme tümleci olarak söz dizisinde yer aldığı aşağıdaki beyitte de üçüncü şahıs, tecrit ilgisiyle zikredilmişken ikinci şahıs da yüceltme niyetiyle ifadedeki yerini almıştır. “Ana, cânâ, sana” kelimeleri arasındaki ses uyumu da eklenince beyitte, canlı ve akıcı bir üslup ortaya çıkmıştır:

Vefâ ummaz cefâdan yüz çevürmez Bâkî ‘âşıkdur
Niyâz itmek aña cânâ yaraşur saña istiğnâ
(Bâkî, G.6/5)

Birinci ve ikinci şahıs zamirlerinin bulunma tümleci olup söz dizisinde karşılaştırma ilgisiyle kullanıldığı aşağıdaki beyitte de, yukarıda olduğu gibi tekrar eden sesler ve kelimeler ahenk ve etkiyi artırmıştır:

Ne sende mihr ü vefâ var ne bende sabr u karâr
O yok bu yok ne ‘aceb bizden ictinâb itdün
(Bâkî, G.259/3)

Tablo 6: *Şahıs Zamirlerinin Bâkî Divanı'nda Tümleç Olarak Kullanımına Örnek Beyitler*

TÜMLEÇ	ŞAHİT BEYİT
Düz Tümleç (Nesne)	Ger ölürsem hasret-i kaddiyle ol servüñ <i>beni</i> Bir yire defn eyleñüz kim sâye-i ‘ar’ar düşer (G.119/2) Görse seyrinde <i>seni</i> bir gice nâ-geh Bâkî Hep mu’abbirler <i>anı</i> vuslata ta’bîr ideler (G.177/5) Sâhib-cemâlüñ ehl-i kemâlüñ muhibbiyüz Bâkî kul eyledi <i>bizi</i> ol hüsn-i ber-kemâl (G.291/5) Döne döne <i>anı</i> zâr itmez idi âhum eger Bâkî çarhına tokunmasa idi gerdûnuñ (G.283/5)
Dolaylı Tümleç (Yer Tamlayıcısı)	Hâr-ı hecrüñde görüp hâlüm <i>baña</i> öykündiler Bülbülân-ı bâg-ı ‘âlem âh u zârum aldılar (G.178/2) Ayırdı sihr idüp yâri sipihr-i pîre-zen <i>benden</i> Ne lu’b itdi <i>baña</i> gör bi’llâhi oynaşum (G.322/5) Zülfüñ gibi yanuçca salınmak diler gönül Tîğ-ı cefâ vü cevır ile <i>senden</i> kesilmedi (G.486/2) Ayaguñ altına bak eyle nazar <i>ben hâke</i> Şeh-süvârum yiter itdüñ <i>beni</i> pâ-mâl yiter (G.151/3)

2.1.1.2. İşaret Zamirleri

İşitilir işitilmez zihinde hemen yer edinen, muhatabı etkileyen belirli zamirlerden biri de işaret zamirleridir. Bunlar, varlık veya nesneleri bir yer içinde işaret etmek, göstermek suretiyle karşılayan kelimelerdir (Ergin, 2000: 273). Bir başka deyişle işaret yoluyla, örtülü olarak adların yerini tutan sözcüklerdir. Türkçede kullanılan en yaygın işaret zamirleri “bu, şu ve o” dur. “Bu” zamiri yanımda ve yakınımızda bulunanı, “şu” zamiri biraz uzakta olanı, “o” zamiri en uzak veya gaip olanı işaret etmek için kullanılır. İşaret edilecek şahıs, varlık veya nesne birden fazlaysa bu durumda zamirlerin çoğul hâli olan “bunlar, şunlar ve onlar” getirilir. “Bura/sı, şura/sı ve ora/sı” zamirleri de daha çok bir mekânı belirtmek ve göstermek için özne olarak kullanılabilen işaret zamirleridir. Yapım eki almaya pek elverişli olmayan bu zamirler, sadece birkaç yapım eki alabilirler.

Tablo 7: *Belirlilik Derecelerine Göre İşaret Zamirleri*

Derecesi	Zamir	Çekim ekleriyle kullanımı	Yapım ekli kullanımı
Belirli/ Uzak	O, Ora	Onu, ona, onda, ondan, onun Orası, oraya, orada, oradan	Onsuz, oralı, onca Oracıkta, ançılayın
Daha Belirli/ Yakın	Şu, Şura	Şunu, şuna, şunda, şundan, şurası, şuraya, şurada, şuradan	şuralı, şuracık, şunca, şuracıkta.
En Belirli/ DahaYakın	Bu,Bura	Bunu, buna, bunda, bundan, burası, burayı, burada, buradan	Bunsuz, buralı, buracık, bunca, bunçılaysın

Kişi zamirleri kadar olmamakla birlikte işaret zamirleri de marife yönü güçlü kelimelerdir. Çünkü mütekellim, ya muhatabın gözü önünde olan belirli bir varlık için ya da söylemde zikri geçen ve zihinlerde yer edinmiş bir kişi, nesne veya varlık için işaret zamirlerine başvurur. Örneğin Yunus Emre, aşağıdaki şiirde işaret zamirleriyle, hemen yanı başında ve gözü önünde olan kabirleri ve orada yatanları işaret eder:

Şunlar ki çokdur mâlları gör niçe oldı hâlleri
Sonucı bir gönlek geymiş anun da yokdur yenleri
(Yunus Emre, M. 368/2)

Bunlar bir vakt begler idi kapucılar korlar idi
Gel şimdi gör bilmeyesin beg kangıdur ya kulları
(Yunus Emre, M. 368/6)

Böylesi bir kullanım, anlatımda canlılık, kapalılık ve derinliği sağladığı gibi söyleyicinin bahsi geçen varlıklara yakınlık durumunu da ortaya koymaktadır. Ayrıca tahkir amacıyla hemen mısra başında kullanılarak muhatabın ilgi ve düşüncesi kabirde yatanlara yöneltilmiş; beyler, zenginler olarak adı sanı dünyayı sarmış uluların “bunlar, şunlar” olduğu hikemî bir üslupla dile getirilmiştir.

Kişi zamirleri gibi işaret zamirleri de cümlede eksiltmeyi, özlü ifadeyi sağlarlar. Zira bazen uzun bir kelam, darb-ı mesel, bir vaka veya durum, eski bilgi hâline geldiğinde tekrar edilmek yerine zihne havale edilip işaret etmekle yetinilir. Örneğin Divan edebiyatının zirve şairlerinden Fuzûlî’ye ait aşağıdaki beyitte, “gazap vakti cefanın adet olması” ibaresinin tekrarı yerine ifadede eksiltmeye gidilerek “bu” zamiriyle yetinilmiştir:

Cevr olur âdet gazab vakti ne âdettir *bu* kim
Cevrin az eyler baña ol mâh çün eyler gazâb
(Fuzûlî, G.33/2)

Bazen de okuyucunun merakını artırmak, anlatımı daha canlı ve etkili kılmak için içerik, zamirden sonraya bırakılır. Nef'î'ye ait aşağıdaki beyitte önce işaret zamiri kullanılmış, ardından zaminin içeriği dile getirilmiştir. Beyitte “*Senin gibi bir memdûh dururken benim gibi bir üstâdın başkasına kaside tertip etmesi revâ mıdır*” manasındaki ifade, aslında işaret zamirine ihtiyaç bırakmamaktadır. Ancak şair, sözü pekiştirmek, özneyi hemen yüklem peşi sıra getirerek etkiyi artırmak yahut ahengi sağlamak amacıyla zamir kullanmıştır:

Revâ mıdır *bu* dururken senin gibi memdûh
Kasîde tarh ede gayra benim gibi üstâd
(Nef'î, K.29/53)

Benzer bir kullanım, Şeyhülislâm Yahyâ'ya ait aşağıdaki beyitte de vardır. Farsça -ki'li yapıyla birlikte kullanılmış olan işaret zamiri, cümleden çıkarıldığı takdirde manada herhangi bir kayıp yaşanmayacaktır. Ancak işaret zamininin yüklemden hemen sonra kullanımı, anlatımı daha etkili kılmıştır:

Gönlünde senün gayr u sivâ sûreti n'eyler
Lâyık mı *bu* kim Ka'beye büt-hâne disünler
(Şeyhülislâm Yahyâ, G.92/4)

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü üzere, işaret zamirlerinde daha evvel söylem veya metinde zikri geçmiş olan bir isim yahut gönderici ve alıcının gözü önünde olan belirli bir varlık, zihne havale edilerek eksiltilir. O yüzden konuşan, işaret zamirlerinin üzerinde şiddet vurgusuyla biraz durur; sanki düşürülmüş olan ismi zihnen zamire ekler ve diğer öğeleri ondan sonra telaffuz eder. Örneğin Fuzûlî'nin aşağıdaki beytinde aslında okuyucu “*Sorun kim bu (sevda)*” ifadesinde zamirden sonra biraz duraklar, özlü bir anlatım gereği hazfedilen *sevda* kelimesini zihnen anımsar ve ardından “*ne sevdadır?*” diyerek cümleyi tamamlar:

Fuzûlî rind-i şeydâdır hemîşe halka rüsvâdır
Sorun kim *bu* ne sevdâdır bu sevdâdan usanmaz mı
(Fuzûlî, G.256/7)

“Bu” dışındaki işaret zamirleri, pek şairane olmadığından şiirlerde kullanımları da kısıtlıdır. *Fuzûlî Divanı* 'nda “*şu*” işaret zamininin özne olarak kullanımına rastlanmamış; *Bâkî Divanı* 'nda bu zamir, sadece iki yerde Farsça -ki'li cümle yapısıyla birlikte kullanılmıştır. Bu yapı günümüz Türkçesine fiilimsi grubu şeklinde çevrilmektedir: “*Şu kanaat eden, fakirlik köşesini seçti. Kandili güneş olsa bakmaz, köşk ve saray istemez.*”

anlamındaki beyitte, “şu” işaret zamiri, belirsiz bir şahsı göstererek belirli bazı niteliklerle sınırlama amacıyla zikredilmiştir:

Fakr küncin ihtiyâr itdi *şu* kim kâni’ olur
Şem‘ası şems olsa bakmaz tâk-ı eyvân istemez
(Bâkî, G.206/2)

Yine Bâkî’ye ait aşağıdaki beyitte işaret zamiri, okuyucunun dikkatini çekme ve işaret edilen şahıs hakkında önemli bir hükmü haber vermek maksadıyla söz dizisinde yer almıştır. Birinci mısra da “*Bu devirde kendisine sabrı sermaye olarak kalan şu kimse,*” denilerek muhatapta bir merak uyandırılmış, ardından hemen ikinci mısra da “*çayır çemendeki fidan gibi mal ve servete boğulur.*” hükmüyle merak giderilmiş, isnadın tamamlanmasıyla ifade sonuçlandırılmıştır:

Bu fasl içinde *şu* kim sabrı kaldı ser-mâye
Olur nihâl-i çemen gibi gark-ı mâl u menâl
(Bâkî, K.21/5)

Müsnedin müsnedün ileyhten önce getirildiği “*Diken yaralarının zahmetine katlanmayan, hedeflenen gülü ele getirmez.*” anlamını içeren aşağıdaki beyitte de üçüncü şahıs kişi zamiri, Farsça -ki’li cümle yapısıyla kullanılmış olup beyitte doğal ve içten bir üslup özelliği görülmektedir:

Gül-i maksûd ele götürmez *o kim*
Zahmet-i zahm-ı hâre katlanmaz
(Bâkî, G.200/3)

İşaret zamirlerinin çokluk hâlleri de şiir dilinde pek kullanılmamıştır. Taranan *Şeyhülislâm Yahyâ, Nâilî, Nedîm, Hayâlî, Bâkî, Fuzûlî Divan*larında özne olarak sadece birkaç örneğine rastlanan bu zamirlerin yüklem ve tümleç oldukları örnekler de sınırlıdır. Kuşkusuz en güzel kullanımlarından biri, *Hayâlî Divanı*’nda cümle başında harabat ehlini tazim gereği kullanılan “*bunlar*” zamiridir:

Harâbât ehline duzah azabın anma ey zâhid
Ki **bunlar** ibn vakt oldu gam-ı ferdâyı bilmezler
(Hayâlî, G. 126/2)

İşaret zamirlerin söz diziminde tekrar edilmesi anlatımda akıcılığı ve etkileyciliği daha da artırır. Nedîm’in İstanbul’u methettiği aşağıdaki beytin ikinci mısraında peş peşe iki defa zikredilen *bu* zamiri, anlamı pekiştirmiştir:

Altında mı üstünde midir cennet-i a'lâ
El-hak **bu** ne hâlet **bu** ne hoş âb u hevâdır
(Nedîm, K.21/4)

İçinde bulunulan yakın bir yeri işaret yoluyla belirten *bura*, anlatana biraz uzakta olan bir yeri gösteren *şura* ve daha uzakta olan bir yeri işaret eden *ora* sözcükleri de işaret zamiri olup şiirlerde yer yer kullanımlarına rastlanmaktadır. Telaffuzu gönle hoş gelen bu zamirlerin marife ve mana bakımından güçlüden zayıfa doğru sıralanışı da “*bura - şura - ora*”dır. Faruk Nafiz Çamlıbel’in *Han Duvarları* şiirinde, *bura* işaret zamiri, ismin üç farklı hâl ekini alarak (*Burada* son fırtına son dalı kırıyordu/ Bizden evvel *buraya* inen üç dört arkadaş/ Bizim garip Şeyhoğlu *buradan* geçmemiştii) gösterme işleviyle kullanılmış olup etkili bir anlatım sağlanmıştır.

Bekir Sıtkı Erdoğan’ın *Binbirinci Gece* başlıklı şiirinin ilk dördlüğüne nazarıdikkatle bakıldığında görülecektir ki “*gelmişim, yorgunum, gözüm*” kelimelerinde mündemiç olan “ben” zamirleri; “ger ve ser” fiillerinde gizlenen “sen” zamirlerinin yanı sıra mısranın başında yer alan “*şuraya*” işaret zamiri; içtenliği, sözün fesahatini ve etkisini artıran hususlardır:

Gurbetten gelmişim yorgunum hancı
Şuraya bir yatak ser yavaş yavaş
Aman karanlığı görmesin gözüm
Beyaz perdeleri ger yavaş yavaş
(Özkan, Durbaş, 1999: 538)

Yine sözleri İbrahim Karaca, bestesi Kemal Sahir Gürel’e ait aşağıdaki türkü, ezgisiyle beraber dikkatle dinlendiğinde mısra sonlarındaki “*oyalı, nereli ve oralı*” kelimelerinden gönle en hoş gelenin marife olup üçüncü mısradaki geçen işaret zamiri (oralı) olduğu görülecektir:

Mendilinde kimin ismi *oyalı*
Bilemedim senin aslın *nereli*
Söyle güzel ben de olam *oralı*
O kömür gözlerin del’etti beni

Bâkî Divanı’nda ise bu tarz işaret zamirleri, bir yerde özne olarak yer almıştır. Sevgilinin kemer beli, ayın hilal şeklindeki zarafeti ve parlaklığı, ı harfinin yine sevgilinin hançeri ve kaşlarıyla benzerliği, belindeki hançerin keskin, parlak ve öldürücü hâli düşünüldüğünde şairin “*burası*” zamiriyle neyi ifade etmek istediği, okuyucunun zihninde netlik kazanmaz. Bu beyit, aslında zamirlerin kinayeli bir anlatıma sahip olduğunun da açık bir göstergesidir:

Gitmez o mehûñ râ gibi hançer kemerinden
Üftâdelerin öldürür âh işte *burası*
(Bâkî, G.508/3)

Beyitteki zamirin içerdiği anlamlarla ilgili Haluk İpekten, şunları söyler:

“Burası” kelimesi beyitte şu anlamları ifade etmektedir: 1- Âşıkları, ay yüzlü güzelin râ harfine benzeyen hançerinin kemere takılmış hâlinin güzelliği öldürür. 2- Âşıkları, bu hançerin takıldığı yer, yani sevgilinin belinin inceliği öldürür. 3- Âşıkları sevgilinin bu râ harfine benzeyen hançeri öldürür (2010: 144).

İşitilir işitilmez muhatabı etkileyen ve gönlü saran işaret zamirleri de söz diziminde farklı anlam ilgileriyle özne, yüklem, tümleş gibi hâllerde bulunabilirler. Şimdi, özellikle *Bâkî Divanı*’ndaki kullanımlarından hareketle işaret zamirlerinin Divan şiirinde anlam ve üsluba katkısı ele alınacaktır.

2.1.1.2.1. İşaret Zamirlerinin Söz Diziminde Özne Olması

İşaret zamirleri de söz diziminde yalın hâlde, şahıs zamirleri gibi özne olarak kullanılırlar. *İşaret zamirlerinde uygun olan makam, özneyi duyular yoluyla madden işaret ederek muhatabın zihninde belirginleştirmektir* (Taftazânî, 2019:235). Belirli olup sesletim bakımından da güçlü olan bu zamirler, cümlelerin temel ögesi olarak kullanıldıklarında üsluba önemli katkı sağlamaktadırlar. Zihinlerde belirli bir varlığı karşılayan bu zamirler, şiddet vurgusuyla telaffuz edildiklerinde söyleyişteki canlılık ve coşkunluk da artar. Özlü ve etkili bir anlatım sağlamanın yanı sıra işaret zamiri olan özne, temyiz için yani öznenin uzak mı yakın mı ortada mı olduğunu beyan etmek için kullanılır. Cümlede özne olduklarında gösterme, uyarma, yüceltme, pekiştirme, aşağılama, ahengi sağlama gibi farklı anlam ilgileri ve amaçlarla yer almaktadırlar. Bu zamirler de şahıs zamirleri başlığı altında değerlendirilen anlam ve amaçlarla söz diziminde kullanıldıkları için tek tek başlıklar hâlinde ele alınmayacak, sadece örnekler verilerek izah edilecektir.

Zihinlerde belirli bir varlığı karşılayan, duyularla algılanabilen işaret zamirleri, söyleyişe bir canlılık ve coşkunluk katmakla beraber, *tazim amacıyla* başarılı bir şekilde kullanılmışlardır. İşaret zamirinin tazim ve övgü amaçlı kullanımlarından biri Yahya Kemal’in *Kar Musikileri* şiirinde geçen “bu” redifli aşağıdaki beytidir. Mısra ve cümle sonuna ötelenen zamir, ahengi de sağlayarak etkili ve güzel bir anlatım oluşturmuştur:

Bin yıldan uzun bir gecenin bestesidir **bu**
Bin yıl sürecektir zannedilen kar sesidir **bu**
(Beyatlı, 1995: 40)

Bu redifli olup tazim gereği kullanılan en güzel manzumelerden biri de kuşkusuz Nâbî'nin *Hicaz Kasidesi*'dir. Ruhen ve kalben Hz. Peygamber'e yakın olan Divan şairlerinden Nâbî, hac farızası için çıktığı uzun yolculuğun ardından bedenen de ona yakınlaşmış ve makamında şu beyti terennüm etmiştir:

Sakın terk-i edebden kûy-ı mahbûb-ı Hudâdır **bu**
Nazargâh-ı ilâhîdir makâm-ı Mustafâdır **bu**

Mürâ'at-ı edeb şartıyla gir Nâbî bu dergâha
Metâf-ı kudsiyâdır busegâh-ı enbiyâdır **bu**
(Nâbî, *Hicaz Kasidesi*/3)

Beyitte işaret zamiri, yüceltme amacı taşımakla birlikte, söyleyici âşığın işaret edilen varlığa olan yakınlığını ve yakınında bulunmanın verdiği mutluluk ve heyecanını dile getirmektedir. Redif olarak sonda zikredilen bu zamir, hem marife hem de cümlelerin temel birimi olan özne olması hasebiyle anlatımdaki coşku ve lirizmi artırmıştır. Nâbî'nin Hz. Peygamberin makamı için söylediği ve yüceltme gayesiyle terennüm edilen “bu” işaret zamiri,⁶¹ ses ve söz dizimi yönüyle benzer bir durumda olan Fuzûlî'nin *Su Kasidesi*'ndeki “su” redifinden daha şairane ve etkilidir.⁶²

Saçma ey göz eşkden gönlümdeki odlare *su*
Kim bu deñlü tutuşan odlare kılmaz çare *su*
(Fuzûlî, K.3/1)

Bunun bir sebebi “b” ünsüzünün patlamalı ve daha vurgulu olmasıdır. Mana yönüyle değerlendirildiğinde de yine “bu” redifinin daha güçlü olduğu görülmektedir. Çünkü işaret zamirleri belirli yani marife sözcüklerdir. Ancak Fuzûlî'nin kasidesinde geçen “su” kelimesi belirsiz yani nekredir. “Bu” redifini daha güçlü kılan bir başka sebep de “su” redifi nesneyken “bu” redifinin özne yani mûsnedün ileyh olmasıdır. Şüphesiz makam itibarıyla özne ve yüklem umde olup mütemmimât-ı kelimât olan tümleçlerden üstündürler.

Bâkî Divanı'nda da işaret zamiri olan öznenin tazim gereği kullanıldığı beyitler mevcuttur. Şairin işaret zamiriyle, şiirlerini ve sanat anlayışını kastettiği aşağıdaki beyit, bu duruma şahit beyitlerdendir:

⁶¹ Sait Paşa, manzumedeki “bu” işaret zamirini, sâmiin gabâvetine ta'riz mevkiidir, şeklinde ifade etmiştir.

⁶² Bu kıyaslama, bir telefon konuşması esnasında değerli hocam, dostum, şair ve yazar Necat Çavuş ile yapılan bir görüşmeden alınmıştır.

Cihân enfâs-ı müşgînünle teldi
Saña Hakdan ‘atâdur Bâkıyâ **bu**
(Bâkî, G.398/10)

Dil içi çeviri: *Cihan, senin misk kokulu nefesinle (şiiirlerinle) doldu. Ey Bâkî! Bu, sana Hak’tan bir armağandır.*

Bâkî’nin yine kendi şiir sanatını övdüğü aşağıdaki beyitte de işaret zamiri **bu**, şairin mucizevi şiirlerinin yerini tuttuğu için ululama amacı taşır. “*Ey sultanım! Şiir değil Mesih’in nefesi, sözüdür bu. Tatalım başkalarının şiirleri, apaçık bir sihir olsun.*” anlamını içeren beyitte, Bâkî, mucizevi şiirlerini İsa Mesih’in diriltici nefesine benzetmiştir:

Serverâ şi’r degül nutk-ı Mesîhâdur **bu**
Tatalım gayrılar eş’ârı ola sihr-i mübîn
(Bâkî, K.26/28)

Kendi şiirlerini üstün vasıflarla niteleyip “**bu**, canlılık ve hayat veren bir su, o ebedi bir hayat kaynağıdır” diyerek övdüğü bir başka beyitte ise, işaret zamirleri, tazim gereği özne olarak yer almaktadır:

Safâ-yı şi’r-i Bâkî bâ’is-i mihr ü mahabbetdür
Bu âb-ı zindegânî **ol** hayât-ı câvidânîdür
(Bâkî, G.54/7)

İşaret zamirinin övgü ve tazim amaçlı en güzel kullanımlarından biri de Bâkî’nin “şeb bu” ve “şebbû” kelimeleri ile cinas sanatını oluşturduğu aşağıdaki beytidir:

Ehl-i diller şiken-i zülfüne şebbû didiler
‘Âlemi kıldı mu’attar nice şeb **bu** didiler
(Bâkî, G.184/1)

Gönül ehli olanlar, saçının bükümlerine şebboy dediler. Bu, nice geceler âlemi kokuya bürüdü, dediler.” şeklinde dil içi çevirisi yapılabilecek beyitte, işaret zamiriyle sevgilinin geceleri etrafı kokuyla kaplayan siyah ve bükümlü saçları kastedilmiş olup övgü gereği söz dizisinde yer almıştır.

İşaret zamirlerinin çoğul hâliyle tazim gereği özne oluşuna *Bâkî Divanı*’nda rastlanmamıştır. Çağdaşı Fuzûlî’de çokluk işaret zamirinin yüceltme ilgisiyle söz dizisinde bir kez yer aldığı görülmektedir. “*Gönül, eğer aşk kılıcıyla paramparça olursa hor bakmayın çünkü bunlar (ehl-i muhabbet), delilik gülzârının açılmış gülleridir.*” anlamındaki beyitte işaret zamiri özlü ve örtük bir ifadeyle aşk ve gönül ehli olanları karşılamaktadır. Ayrıca zamir, ikinci mısra da “kim bunlar” denilip anlam ve makama daha uygun bir şekilde başa alınabilecekken ahenk gereği mısra ortasındadır:

Hor bakman ger gönül çâk olsa tîğ-ı ışkdan
Kim cünûn gülzârının **bunlar** gül-i handânıdır

(Fuzûlî, 93/4)

İşaret zamirlerinin şahıs zamirleri gibi kullanım amaçlarından biri de tahkir (horlama, küçümseme)dir. Nefî'nin babasını hicvettiğı aşağıdaki beyit, Divan şiirinde işaret zamirinin tahkir amaçlı kullanımı konusunda hemen akla gelecek en güzel örneklerden biridir. “Bu” zamiriyle babasını kasteden hiciv şairi, “belâ-yı siyehdür” diyerek babasını yerden yere vurmaktadır:

Peder degül **bu** belâ-yı siyehdür başıma
Sözüm yerinde n'ola güç gelirse ger Hâne

(Nefî, Sihâm-ı Kazâ)

Aynı şair, bu redifli aşağıdaki gazelinde ise dünyayı kastedip “*bir âlemi yok, mihneti çok bir künc-i gam imiş bu*” diyerek aşağılamaktadır:

Dünyâ deme ey dil *buna* künc-i gam imiş **bu**
Bir âlemi yok mihneti çok âlem imiş **bu**

(Nefî, G.115/1)

Nedîm'in aşağıdaki beytinde ise “*onlar*” zamiri ile tarihin en ünlü filozofları olan Aristo ve Eflatun kastedilmiş ancak “*mahrûm-ı basîret*dir” denilerek söz dizisinde tahkir ilgisiyle yer almıştır:

Aristolar Felâtunlar ki nâmın yâd ederler halk
Budur zannım ki **onlar** dahı mahrûm-ı basîret

(Nedîm, K.14/4)

İşaret zamirinin tahkir (horlama, küçümseme) amaçlı kullanımlarına *Bâkî Divanı*'nda da rastlanmaktadır. Dünyayı işaret ederek horladığı aşağıdaki beyit, bu duruma örnektir:

Gedâ-yı bî-ser ü pâyı semend-i nâza çiğnetme
İñende hüsne magrûr olma sultânım *bu* dünyâdur

(Bâkî, G. 52/4)

Benzer bir örnek, şairin aşağıdaki beytidir. İşaret zamiriyle dünyanın kastedilip horlandığı beyitte, “*Âşık bazen sevdiğine kavuşur, bazen sevgiliden ayrılır. Bu dünya böyledir, bazen matem bazen düğün olur*” denilerek tezat ve tekrar sanatlarıyla da etkili ve güzel bir üslup sağlanmışır:

Gehî vuslatda ‘âşık gâh mehcûr
Bu dünyâdur gehî mâtem gehî sûr

(Bâkî, G.132/4)

Bâkî Divanı’nda Farsça -ki’li cümle yapısıyla birlikte kullanılan “şunlar” çoğul zamiri de söyleyici âşğın kendisiyle aralarına mesafe koyduğu, hâl ve makam bakımından uzağında bulunan kimselere işaret etmektedir. “*Aşk kokusundan eser almadılar şunlar ki gonca gibi gönülleri kan dolu, göğüsleri paramparça değil. (Gönülleri kan dolu, göğüsleri paramparça olmayanlar, aşk kokusundan eser almadılar).*” anlamını içeren beyitte zamir, muhabbet kokusundan eser almayanları işaret etmekte olup tahkir amacıyla kullanılmış ve söz diziminde özne olarak sonda yer almıştır:

Almadı bûy-ı mahabbetden eser şunlar kim
Goncaveş dilleri hûn sîneleri çâk degül
(Bâkî, G.309/6)

2.1.1.2.2. İşaret Zamirlerinin Söz Diziminde Yüklemleri Olması

İşaret zamirleri, cümlede ek fiil olarak yüklemler de olabilirler. Zaten işaret zamirlerinin özne ya da yüklemler olduğu cümleler, genellikle iki öğeden oluşan isim cümleleridir. Ekseriyetle “*bu*” işaret zamirinin ek fiil olarak yüklemler olduğu Bâkî’ye ait aşağıdaki beyitlerde, kinayeli ve özlü bir anlatım sağlandığı gibi anlam ve vurgu da daha güçlü bir hâl almıştır. Belki bir cümle ile dile getirilebilecek ifadeler, mütekellim ve muhatabın zihninde belirli olan kavram, durum ve varlıklar “*bu, budur, bu mudur, bu imiş*” vb. denilmek suretiyle tek kelime ile özlü bir şekilde dile getirilmiştir. Örneğin aşağıdaki beyitte, “*Ey bulut! (Yârin) saçlarının arzusu, seni avare kılmıştır. Gözyaşının sel gibi akmasına sebep, budur.*” denilerek yargı, işaret zamirinde gizlenmiştir. Böylece hem gereksiz ifadelerden sakınılmış hem de kinayeli bir anlatımın kapısı aralanmıştır:

Hevâ-yı zülfi kılmışdur seni ey ebr âvâre
Gözün yaşı budur seyl-i firâvân olmaga bâ’is
(Bâkî, G.27/2)

Benzer bir kullanım, yine aynı zâminin bu kez soru yoluyla yüklemler olduğu “*Bâkîyi ağlatıp zayıf ve düşkün hâle getirdin yigitlik bu mudur? Sen, güçlü bir delikanlı; o, güçsüz bir aşk piri (bu revâ mıdır?)*” anlamındaki beytidir:

Bâkîyi zâr u zebûn itdün yigitlik **bu mudur?**
Sen tevânâ nev-cevân ol nâ-tevân bir pîr-i ‘aşk
(Bâkî, G.235/7)

Beyitte, önceki cümlede belirtilen hüküm, ikinci cümlede “*bu mudur?*” (Yigitlik, Bâkîyi zâr u zebun etmek midir?) denilerek hem gereksiz ifadelerden arındırılmış hem de soru yoluyla etkili bir anlatım sağlanmıştır. Bu tür örtük kullanımlar, aynı zamanda doğal ve içten bir anlatım sağlar, ifadeyi resmî ve tekdüze olmaktan çıkarırlar. Aşağıdaki

beyitte, devrik bir yapıda gelen “odur” zamiri de manzumeye içten ve doğal bir hava katmıştır. Ayrıca beyitte şair, “*Bizim kırgınlığımız, rakibin cevri ü cefası değildir. Sevgilinin dudağına hat geldi, bu üzüntümüz ondandır.*” diyerek üzüntü ve kederinin sebebini rakibin eziyet ve cefasına değil sevgilinin dudaklarındaki ayva tüylerine hasretmiştir.

Ancak rakîb cevri degül infi’âlümüz
Hat geldi la’l-i yâre *odur* bu melâlümüz

(Bâkî, G.207/1)

Hâlbuki beyitte, işaret zamiri kaldırılarak cümle, “Ancak rakîb cevri degül infi’âlümüz/ La’l-i yâre hat geldiğindendir bu melâlümüz” şeklinde kurulduğu takdirde anlatımdaki tabiiyet ve şiirsellik de kaybolacaktır. Özlü ve doğal bir anlatımın sağlandığı, söz diziminde kurallı yapının esnetildiği benzer bir örnek de aşağıdaki beyittir. “*Akıllıysan aşağı ve alçak dünyaya güvenme. Kadeh dönsün, ayın dolaşımından maksat budur*” anlamını içeren beyitte, belagat ehli biri, “*devr-i kamerden budur murâd*” ifadesinin “*devr-i kamerden murâd budur*” ifadesine nazaran daha etkili, vurgulu ve doğal olduğunu anlar. Zira yüklemden sonraya bırakılan öge, vurguyu üzerine çeker:

Gerdûn-ı dûna ‘âkil iseñ kılma i’timâd
Dönsün piyâle devr-i kamerden *budur* murâd

(Bâkî, G.38/1)

Bazen de okuyucuyu verilecek habere hazırlamak, dikkat ve merakını canlı tutmak için işaret zamiriyle yüklem hemen telaffuz edilir. Ancak yüklem neyi içerdiği sonra söylenir. Bu tür ifadeler, çoğu zaman Farsça -ki’li yapılar ile sağlanır. Günümüz Türkçesinde bu tür cümle yapıları fiilimsilerle oluşturulur. Örneğin aşağıdaki beyitte ifade edilmek istenen aslında şudur: “*Çölleri ve dağları gezip dolaşmam, divâne gönlümü egleyecek bir yer istediğimdendir.*” Dikkat edilirse dil içi çeviride herhangi bir zamire ihtiyaç duyulmamaktadır. Ancak şiir dilinde “*bu kim*” denilerek dikkatler gelecek olan yargıya çevrilmiş, peşi sıra zamirin açıklayıcısı zikredilmiştir:

Sahrâ vu kûhı geşt ü güzâr itdügüm *bu* kim
Dîvâne gönlüm egleyecek bir yir isterin

(Bâkî, G.386/3)

Aşağıdaki beyitte ise “*bu imiş*” işaret zamiri, örtük bir ifadeye sahip olup ek fiilin rivayet çekimiyle yüklem olmuştur. “*Ey Bâkî! Madem ezelden başındaki yazı buymuş. Kalem gibi kaderin yazgısına başını eğ*” anlamındaki beyitte de mütekellim, muhatabı ikinci mısradaki vereceği ibretlik öğüde hazırlamaktadır:

Bâkiyâ çün ezeli başuña yazı *bu imiş*
Ser-fürü eyle kalem gibi hat-ı fermâne
(Bâkî, G.410/7)

Divan şiirlerinde, genellikle birinci mısranın sonunda yer alan bu işaret zamirlerinden sonra getirilen “*ki, kim*” bağlacı da bazen eksiltilir. Dil içi çeviride zamir de düşürülür. :“*Ey sâkî! Bezm içre sürâhi gibi kan ağlamam, kızıl şarabın dudaklarına kan yağı/düşmanı olmasındandır.*”anlamını içeren aşağıdaki beytin ilk mısranın sonunda yer alan işaret zamiri, ek fiili düşürülmüş yüklem olup peşi sıra “*kim*” bağlacı da getirilmemiştir:

Bezm içre sürâhi gibi kan ağladugum bu
Sâkî lebüñe kan yağı oldu mey-i hamrâ
(Bâkî, G.5/4)

Teşbih ilgisinin kurulduğu, “*odur ve bu*” işaret zamirleriyle özlü ve etkili bir anlatımın sağlandığı güzel beyitlerden biri de şudur:

Mu’attar zülf ü hâlûñ seyr idenler ey gözi âhû
Dimişlerdür hakikat misk *odur* ‘âlemde ‘anber *bu*
(Bâkî, G.402/2)

Dil içi çeviri: *Ey ceylan gözlü! Güzel kokulu saçlarınla benini seyredenler gerçekte âlemde misk odur anber bu, demişlerdir.*

Şairin “*bundadır*” redifli gazelinde de işaret zamirleri, yüklem olarak söz dizisinin sonunda yer almışlardır. “*Zülüflerin kâkülünle el birliği edip gizlediler. Hâsılı gönül mührü, ya ondadır ya bundadır*” anlamını içeren dördüncü beyitte “*ya...ya...*” bağlacının tekrarı ve işaret zamirlerinin peş peşe zikri etkili bir anlatım sağlamıştır.

Zülfüñ el bir eyleyüp turrañla pinhân itdiler
Hâtem-i dil hâsılı *ya andadır ya bundadır*
(Bâkî, G.157/4)

Şairin “budur” redifli gazelinin tamamını aşağıya alarak bu bahsi noktalayalım.

Bak câm-ı ‘ayşa âyine-i pür-safâ *budur*
Gel gör habâb-ı sagarı necm-i hüda *budur*

La’l-i nigâra cân disem isbâta kâdirin
Erbâb-ı ‘aşk öñinde bu gün müdde’â *budur*

Gönlüm akıtdı şimdi beni turmaz agladur
Ol şüh-ı dil-sitân ile hep mâcerâ *budur*

Dil mûy-ı yâri memleket-i Çine beñzedür
İller sevâd-ı mülk-i Hutendir hatâ *budur*

Agyâr diñler oldı pes-i perdeden bizi
‘Âlemde ehl-i ‘aşka görünmez belâ *budur*

Âheng-i âhı turma hemân eyle ey göñül
Sâz u nevâ-yı ‘aşka münâsib hevâ *budur*

Bâkî kelâmı cümleden a’lâ edâ eder
Hakk-ı suhanda hâsıl efendi edâ *budur*

(Bâkî, G. 57)

2.1.1.2.3. İşaret Zamirlerinin Söz Diziminde Tümleç Olması

İşaret zamirleri, yalın hâlde özne, ek fiil olarak yüklem olurken ismin hâl eklerini alarak da cümlede tümleç olurlar. *Bâkî Divanı*’nda eylemin gerçekleştiği, yöneldiği veya ayrıldığı yeri, işaret yoluyla belirten bu zamirlerin kullanımı sınırlı sayıdadır. Etkili ve güzel bir teşbihle sevgilinin yanaklarının cennet bağına benzetildiği aşağıdaki beyitte bulunma tümleci (anda), “*cennet bağında*” terkinin yerini özlü bir şekilde tutmuş, söz dizisinde oluşacak gereksiz tekrarları ve sıkıcılığı önlemiştir. “*Ey sevgili! Yanaklarını cennet bağına benzetsem şaşılır mı? Orada yaz kış, taze şeftaliler eksik olmaz.*” anlamındaki beyitte teşbih ilgisiyle çarpıcı bir anlatım sağlandığı gibi dolaylı tümleç görevindeki “*anda*” işaret zamiriyle de özlü bir anlatım sağlanmıştır:

Ruhların teşbih idersem n’ola cennet bâğına
Eksük olmaz tâze şeftâlûler *anda* yaz u kış

(Bâkî, G.227/2)

Aşağıdaki beyitlerde de sırasıyla “kûy-ı yâr ve akl” ibarelerinin yerini kinayeli bir şekilde tutan “*anda ve andan*” zamirleri, dolaylı tümleç olup söz dizisinde özlü ve etkili

bir anlatım sağlamışlardır. “Sevgilinin mahalli, aşk ehline acayip bir şifahanedir. Oraya hasta ve nahoş varan biçare, gayet hoş ayrılır.” anlamındaki beyitte, *anda* zamiriyle *kûy-ı yâr* kastedildiği söz dizisinden anlaşılmaktadır:

Bir ‘aceb dârü’ş-şifâdur kûyı derd ehline kim
Anda hep nâ-hoş varan bî-çâre gâyet hoş gelür
(Bâkî, G.56/4)

“Akıl, madem aşk hâllerini tercih etmedi, biz de kendi tercihimizle ondan vazgeçelim” manasını içeren aşağıdaki beyitte ise işaret zamiri (*andan*) örtülü ve özlü bir biçimde “akıl” kelimesinin yerini tutmuştur:

Etvâr-ı ‘aşkı itmedi çün ihtiyâr ‘akl
Andan ferâgat eyleyelüm ihtiyâr ile
(Bâkî, G.416/4)

Aşağıdaki beyitte de yer tamlayıcısı (*bunda*), tazim gereği takdim edilerek mısra başında zikredilmiştir. İşaret yoluyla “*bezm-i mey*” ter kibini ifade eden bu tümleç de zihinde belirli olan bir varlığı özlü olarak karşıladığı gibi mana ve vurguyu da etkilemiştir:

Her gedâ-tab’ anlamaz âyîn-i Cemdür bezm-i mey
Bunda bir şâhâne tavr u özge ‘âlem vardur
(Bâkî, G.58/3)

“O şûh, saçlarıyla yüz hatlarını örtermiş, derler. Ama sabah rüzgârı, kimseye orayı açmadı.” anlamındaki beyitte de “*orayı*” işaret zamiri, nesne olup okuyucunun zihninde söz dizimsel bağlamdan hareketle beliren “*hatt-ı yâr*”i örtük bir şekilde karşılamaktadır:

Ser-i zülfiyle hatın örter imiş dirler o şûh
Açmadı kimseye ammâ *orayı* bâd-ı sabâ
(Bâkî, G.9/2)

2.1.2. İyelik Grupları

Marife yönü güçlü, işitilir işitilmez ruhu saran, gönle tesir eden birimlerden biri de içerisinde gizli veya açık bir zamir barındıran iyelik gruplarıdır. Türkçe dil bilgisi kaynaklarında ad işletme eki, adlarda iyelik/sahiplik/aitlik (Korkmaz, 2007: 259), iyelik zamirleri (Banguoğlu, 2000: 361), kişi zamirleriyle kurulan isim takımları (Gencan, 1974: 131) gibi başlıklar altında zikredilen bu zamirler, marife kategorisinde olan kelime gruplarıdır. İyelik grupları, zamirlerden sonra belirlilik derecesi en güçlü isimlerdir. Belirsizlik anlamı taşıyan isimler, iyelik eki alarak hem izafet oluşturur hem de belirlilik kazanırlar. Yani, belirsiz bir isme iyelik eki getirilmesi, o ismi sadece “bir nesne” olmaktan çıkarır, mütekellim veya muhatapla bağ kuran, duygu yüklü bir kavrama

dönüştürürler. Örneğin “*gönül*” kelimesi belirsiz iken, Yunus Emre’nin dilinde “*Gönlüm düştü bir sevdaya gel gör beni aşk neyledi*” (Yunus Emre, M. 404/1) ifadesine dönüşmüş ve artık belli bir gönlü - aşkın, taşkın ve coşkun Yunus Emre’nin gönlünü- karşılar olmuştur. Demek ki “iyelik ekleri, adı kişiye ya da nesneye tahsis ederek belirli kırlarlar. Başka bir deyişle iyelik eki, ada bir ikinci kavram ekler ki belirtme öbeklerinde olduğu gibi bunlardan biri ötekini belirtmeye yarar” (Banguoğlu, 2000: 325). Göstergenin karşıladığı varlığın kime veya neye ait olduğunu bildirdikleri (Korkmaz, 2007: 259), bir bağıllık, aidiyet ve mülkiyet (Ergin, 2000:129) ifade ettikleri için kullanımı, beyanda içtenliği ve etkileyiciliği ziyadeleştirir.

Fuzûlî’nin bir gazelinde geçen aşağıdaki beyitler, bu canlılık ve içtenliğe güzel bir örnek teşkil etmektedir:

Şeb-i hicrân yanar *cânım* döker kan *çeşm-i giryânım*
Uyarır halkı *efgânım* kara *bahtım* uyanmaz mı

Gül-i ruhsârına karşı *gözüm*den kanlu akar su
Habîbim fasl-ı güldür bu akar sular bulanmaz mı
(Fuzûlî, G. 256/4-5)

Gazelde eğik yazıyla işaretlenen iyelik grupları çağrışım gücü yüksek, anlam bakımından zaten etkileyici kelimeler olup iyelik ekleriyle birleşince bu etki ve coşku daha da artmıştır. Beyitte geçen “*habîbim*” ifadesi, anlam, vurgu ve coşku yönüyle diğer iyelik gruplarından daha tesirlidir. Nedeni ise bu kelimenin, anlam içeriği ve aldığı iyelik eki dışında, ruhu saran ve belirliliği sağlayan ünlem grubuyla da desteklenmesidir. Yunus Emre’nin “Gel ey *gözüm* ağla gülmezem ayruk/ Cânım dosta gider gelmezem ayruk” (Yunus Emre, M. 129/1) mısralarında geçen “*gözüm*” ibaresinde de benzer bir durum söz konusudur. İbarenin marifelik yönü en güçlü iyelik grubu olmasının yanı sıra ünlem grubu oluşu belirli olma özelliğini bir kat daha arttırmış, buna sözün mecazlı kullanımı da eklenince ifade, belagat bakımından zirveye çıkmıştır. Mehmet Akif Ersoy’un Bülbül şiirinde geçen aşağıdaki dizelerde ise marifelik yönü güçlü ikinci tekil şahıs iyelik ekinin “*eşin, aşıyanın, baharın, derdin, yurdun*” kelimelerinde peş peşe kullanımı ile “*beklerdin, kondun, kurdun*” çekimli fiillerinin yapısında mevcut olan “*sen*” gizli zamiri el ele vererek anlatıma içtenlik, etkileyicilik ve coşkunluk katmış, muhatap alınan bülbülü daha görünür hâle getirmişlerdir. Bu görünürlük, hem kelimelerin iyelik eki olarak belirli olmaları hem de cümlelerin önemli bir ögesi (özne) olmalarından kaynaklanır:

*Eşin var aşîyanın var baharın var ki beklerdin
Kıyametler koparmak neydi ey bülbül nedir derdin
O zümrüt tahta kondun bir semavi saltanat kurdun
Cihanın yurdu hep çiğnense çiğnenmez senin yurdun*

(Ersoy, 2012: 429)

İyelik ekleri, adlara bağlanarak kullanılan *vurgulu* eklerdendir. Bu ekler kendilerinden sonra başka bir ek almadıkları ve ad sonunda bulundukları zaman vurgu hep iyelik ekini taşıyan hece üzerindedir (Korkmaz, 2007: 263). Eklendikleri adlara sahiplik, aitlik ve bağlılık anlamları katan bu ekler, üçü teklik üçü çokluk olmak üzere altı şahısta çekimlenebilmektedirler. Bunlardan anlam, vurgu ve sesletimsel yönden en güçlü olanlar, birinci ve ikinci teklik şahıslardır. Şiir dilinde de en çok bu iki iyelik eki kullanılmakta olup eklemlendikleri adlar ve bağlandıkları cümlelerde içten ve etkili bir üslup sağlamaktadırlar. Birinci teklik şahıs, söyleyicinin bizzat sahip olduğu ya da bağlandığı varlık ve durumlara işaret ederken ikinci teklik şahıs, tecrit yoluyla yine söyleyicinin sahip olduğu veya bağlandığı bir adı yahut muhataba ait bir varlığı, sahip olduğu bir nesneyi gösterir. İyelik eki almış her bir ismin yapısında dercedilmiş bir zamir mevcut olduğu için bu tür kelimeler, marife olup belirlilik dereceleri de mütekellim, muhatap ve gaip olarak sıralanır.

Tablo 8: *Belirlilik Derecelerine Göre Ayrık Kişi Zamirleri ve İyelik Zamirleri*⁶³

Derecesi	Kullanılan Ağız	Ayrık kişi zamiri	İyelik zamiri
Belirli	3. kişi/ağız (gaip)	O, onlar	Lütfu, yardımcısı, evleri,
Daha Belirli	2. kişi/ağız (muhatap)	Sen, siz	Derdin, gözlerin, yolunuz
En Belirli	1. kişi/ağız(mütekellim)	Ben, biz	Gönlüm, felaketim, arabamız

İyelik gruplarının birinci teklik ağızıyla belîğ kullanımına güzel bir örnek, *Fuzûlî Divanı*’nda geçen, anlatımın ahengini ve etkisini artıran aşağıdaki beyitlerdir:

*‘İzzetüm şem’-i münevver tâli’im azm-i kavî
Devletüm hükm-i revân ayşum evi ma’mûr idi*
(Fuzûlî, G.253/3)

⁶³ Kanaatimizce zamirlerin söz dizim yönüyle ayrık ve bitişik zamirler, anlam yönüyle de belirli ve belirsiz zamirler olarak tasnif edilmesi gerekir. İsme ve fiile bitişen zamirler de (iyelik ve şahıs ekleri) kaynak ve alıcının zihninde mevcut olduğu için belagat, dil ve üslup incelemelerinde hesaba katılmalıdır. Öyle ki gramer kaynaklarımızda gizli özne denilen öge, sadece cümlenin yapısında gizlidir. Mütekellim ve muhatapın zihninde gün gibi aşikârdır. Yapı olarak da gizli olan aslında sadece üçüncü şahıstır. Çünkü diğer çekimlerde özneyi belirten bir ek gramatikal olarak mevcuttur.

Men kimem bir bî-kes u bî-çâre vü bî-hânumân
Tâli'im âşufte ikbâlüm nigûn bahtum yaman

(Fuzûlî, Terci-i bent I/1)

Bir varlık veya şahsı, kulağa hoş gelecek şekilde müteaddit sıfat ve isimlerle anmayı ifade eden (Tâhirül- Mevlevî, 2019: 212; Bilgegil, 2023: 263) tensîku's-sıfat sanatının da belirgin bir şekilde yer aldığı Nesîmî'ye ait aşağıdaki gazel, aynı zamanda her biri ünlem grubu olan birinci teklik iyelik zamirlerinin tekrarıyla güçlü bir anlatım ve ahengin sağlandığı güzel örneklerden biridir:

Nigârım dilberim yârim enîsim mûnisim cânım
Refîkim hemdemim ömrüm revânım derde dermânım

Şehim mâhım dil-ârâum hayâtım dirliğim ruhum
Penâhum maksadım meylim medârım fikrim ü cânım

Kamer-çehrem perî-rûyum zarîfim şuhum u şengim
Semen-bûyum gül-endâmım zehi serv-i gülistânım

Latîfim nâzikim hûbum habîbim turfe mahbûbum
Hicâzım Ka'be vü Tûrum behiştim hûr u rıdvânım

Gülüüm reyhânım eşcârım abîrim anberim ûdum
Dürüm mervâridim kânım akîkim la'l u mercânım

Dil-efrûzum vefâdârım ciğersûzum cefâkârım
Hüdâvendim cihândârım emirim şâh u sultânım

Çerâğım şem'im ü nûrum ziyâım yıldızım şemsim
Hezârım bülbülüm kebkebim Nesîmî-i hoş elhânım

(Nesîmî, G. 242)

Söze bir samimiyet, senli benli bir konuşma havası katan ikinci teklik ağızla oluşturulan iyelik gruplarına ise anlatımda etkileyicilik ve akıcılığın sağlandığı ve teşbih ilgisiyle oluşturulmuş Bâkî'nin "benzer" redifli gazeli güzel bir örnek teşkil eder. Makta beyti hariç bütün beyitlerinde -hatta mısralarında- zikredilen ikinci tekil şahıs iyelik grupları, şiirdeki lirizm ve ahengi zirveye çıkarmıştır:

Ruhuñ berg-i gül-i sîr-âba beñzer
Leb-i la 'lûñ şarâb-ı nâba beñzer

Fürûg-ı dâg-ı 'aşkuñ sînem üzre
Şu'â'-ı mihr-i 'âlem-tâba beñzer

İşigüñ Mescid-i Aksâya mânend
Yüzüñ kible kaşuñ mihrâba beñzer

Ser-i zülf-i siyehkâruñ şeb-i târ
'Îzâruñ pertevi meh-tâba benzer

Cihân efsânedür aldanma Bâkî
Gam u şâdî hayâl-i hâba benzer
(Bâkî, G.116)

Üçüncü teklik şahsın iyelik grubu oluşturmaya en güzel örneklerden biri de Bâkî'nin "hoş gelür" redifli gazelidir. Söyleyici âşığın hâkim bakış açısıyla sevgiliyi vafsettiği gazelin her beytinde yer alan bu belirli kelime grupları, üslubu daha canlı ve etkili kılmıştır:

İllere *mihr ü vefâsı* hoş gelür
Bendeye *cevr ü cefâsı* hoş gelür

Bir 'aceb dârü'ş-şifâdur kûy-ı yâr
Haste varan mübtelâsı hoş gelür

Hûr u gılmân aña kim her 'âşıkâ
Kendü yâr-ı bî-vefâsı hoş gelür

Mülk-i gamda eşk ü âh egler beni
Ol yirüñ *âb u hevâsı* hoş gelür

Gayrı dermân istemez Bâkî kuluñ
Zahmına *derdüñ devâsı* hoş gelür
(Bâkî, G.148/)

İyelik gruplarında söz dizimsel açıdan tamlayanla tamlanan arasına birçok öge girebilir. Bu, vezin ve kafiye kaynaklanabileceği gibi türlü anlam inceliklerinden de kaynaklanabilir. Aşağıdaki beyitte "*benüm meylüm*" iyelik grubunun her bir ögesi, mısranın bir ucuna atılarak terkip, ters yüz edilmiştir:

Meylüm cihânda bâde-i gül-günâdur benüm
Ma'cûn olursa bârî leb-i dil-ber isterin
(Bâkî, G.386/6)

İyelik grupları, isim ve sıfat tamlamaları içerisinde yer alabilirler. Bu durumda zaten marife olan ibare, daha belirli ve etkili kılınmış olur. Bâkî'ye ait aşağıdaki beytin ilk mısraında iyelik grubu, zincirleme isim tamlamasıyla, ikinci mısraında ise sıfat tamlamasıyla izafet oluşturmuş olup belirlilik derecesi artmıştır:

Benüm dûd-ı kebûd-ı nâr-ı âhum başdan aşmışdur
Senüñ zülf-i siyâhuñ ayaguñla bes⁶⁴ ber-â-berdür
(Bâkî, G.50/2)

İyelik grupları, söz diziminde peş peşe sıralanarak sözün etkisini artırabilir. Dört cümleden oluşan aşağıdaki beytin her bir cümlesinin öznesi iyelik grubundan oluşmakta olup peş peşe sıralanan ve belirlilik yönü güçlü olan bu terkipler, anlatımın etkisini artırmıştır:

‘İzzetüm şem’-i münevver tâli’im azm-i kavî
Devletüm hükm-i revân ayşum evi ma’mûr idi
(Fuzûlî, G.253/3)

Sözün özü, belagat ehli biri, bir kelime ya da kelime grubunu, belirli hâle getirmek ya da belirsiz hâliyle kullanmak arasında hangisinin etkili ve güzel olduğunu bilmelidir. Dahası belirli olan iyelik gruplarının zamirini eksilterek mi yoksa zikrederek mi daha dokunaklı bir ifade sağlayacağını bilir.

2.1.2.1. İyelik Gruplarının Söz Diziminde Özne Olması

Zihinde belirli bir varlık veya nesneyi karşılayan iyelik grupları, bünyesinde zamir barındırdığından zamirler kadar etkilidirler. Şiir dilinde oldukça işlek bir kullanıma sahip olan bu kelime grupları, söz diziminde özne olduklarında içten ve etkili bir üslup oluştururlar. Daha önce de ifade edildiği gibi özne, cümlelerin en önemli ögesi olduğundan bu işlevle kullanımları üzerinde ayrıntılı olarak durulmuş, diğer ögeler ise tekrara düşmemek için kısaca dile getirilmiştir.

İyelik grupları da zamirler gibi cümlede farklı anlam ilgileriyle kullanılırlar. Tamlayanı düşürülmüş olanlar, cümlede özne olduklarında genellikle özelleme⁶⁵ (tahsis)

⁶⁴ Bâkî Divanı'nda (Sabahattin Küçük) “bas” olarak geçmektedir.

⁶⁵ Tezin yazımında seçtiğimiz Arapça ve Farsça kökenli her bir kelime ve kavram için Kâmûs-ı Türkî, Lügat-ı Nâci, Lehçe-i Osmanî gibi eski Türkçe sözlükler tek tek dijital ortamda taranmış; modern kelime ve kavramlar için ise Türk Dil Kurumunun resmî internet sitesine müracaat edilmiştir. “Özelleme” kelimesi

ululama (tazim) ve teşbih niyetiyle kullanılırlar. Tamlayanın terkip içerisinde gerekli görülüp eksiltilmemesi durumunda ise kişi zamiri ilgi eki alarak⁶⁶pekiştirme (tekit), özgülleme (hasr), ululama (tazim), karşılaştırma (mukayese), vezni ve kafiyei sağlama amaçlarıyla söz dizimindeki yerini alır. Şimdi bu anlam ilgilerini başlıklar hâlinde ele alarak örneklendirelim.

2.1.2.1.1. Özelleme (Tahsis)

İyelik eki almış olan her bir isim, tayin ve tahsis amacı taşır. Ancak bu başlık içerisinde değerlendireceğimiz örnekler, tahsis anlamı dışında tazim, tekit, hasr gibi başka özel bir niyet taşımayan iyelik gruplarıdır. İyelik grubunun birinci unsuru olan tamlayanın hafzedildiği (cismüm, çeşmüm) Bâkî'ye ait aşağıdaki beyitlerde tayin ve tahsis söz konusudur. Aşkın ıstırabının dile getirildiği “*Ey sevgili! Cismim, baştan ayağa yaralardan görünmez oldu. (Öyle ki) beni yakmaya cismimde yer kalmadı.*” anlamını içeren aşağıdaki beyitte, tamlayanı düşmüş iyelik grubu olan “cismüm” ibaresi, belirli özne olup tayin ilgisiyle söz dizisinde yer almıştır:

Görinmez dâğdan *cismüm* ser-â-pây
Beni yakmaga cânâ kalmadı cây
(Bâkî, G.516/1)

“Gözüm, kanlı gözyaşıyla kırmızı mürekkep hokkasına döndü. *Cismim de baştan ayağa kalem gibi kana boyandı.*” anlamındaki beyitte de “çeşmüm ve cismim” iyelik grupları aynı anlam ilgisiyle belirli özne olarak kullanılmışlardır:

Çeşmüm devât-ı surha dönüp hûn-ı eşk ile
Cismüm boyandı kana ser-â-pâ kalem gibi
(Bâkî, K. 16/3)

Aşağıda Bâkî'ye ait beytin her iki mısraının ortasında yer alan “*gönlüm*” ve *benüm pâdişehüm*” iyelik grupları, tayin ve tahsis anlamında kullanılmış olup birincisi belirli özne, ikincisi cümle dışı unsur olup ünlem görevindedir:

Geh kulkul-ı mey *gönlüm* açar gâh dem-i nây
Maksûd *benüm pâdişehüm* hüsn-i edâdur
(Bâkî, G.105/5)

Aşağıdaki beyitte de her iki mısraının ortasında yer alan bağlama gruplarına eklenen üçüncü teklik şahıs iyelik eki, tahsis maksadıyla söz dizisinde belirli özne olarak yerini

TDK'nin söz varlığı içerisinde bulunamasa da tahsisin zıddının tamim yani genelleme olduğu göz önünde bulundurularak tahsis için özelleme tabiri kullanılmıştır.

⁶⁶ Benim, senin, onun, bizim, sizin, onların.

almıştır. “*Başkalarına dostluğu ve vefası hoş gelir. Ben kuluna zulüm ve cefası hoş gelir*” anlamındaki beyitte aynı zamanda özne olan iyelik grupları kafiye, yüklemler de redif olup ahengi sağlamışlardır:

İllere *mihr ü vefâsı* hoş gelür
Bendeye *cevr ü cefâsı* hoş gelür
(Bâkî, G.148/1)

Bâkî’ye ait aşağıdaki gazelde de özne olan “*hem-derdüm, yaram, derdüm*” iyelik gruplarının tahsis ilgisiyle söz dizisinde kullanıldığı görülmektedir. Manzumede bu iyelik gruplarının yanı sıra “*düşdüm, cüdâ oldum, garibem, baş eğmem, şifâ ummam*” yüklemlerinde gizlenmiş marife yönü güçlü “ben” özneleri de üslubu etkileyen unsurlardandır:⁶⁷

Diyâr-ı gurbete düşdüm cüdâ oldum mekânımdan
Bu yirlerde garibem yokdurur yanunca *hem-derdüm*

Tabîb-i şehre baş egmem güzellerden şifâ ummam
Oñulmaz yaradur *yaram* devâsuz derddür *derdüm*
(Bâkî, G.344/3-5)

2.1.2.1.2. Yüceltme (Tazim)

İyelik grupları, muhatabı ve zikri geçen varlık veya şahsı övmek, yüceltmek için de kullanılırlar. Bu amaçla kullanıldıklarında tamlayan görevindeki zamir, umumiyetle açıkça zikredilir. Şeyyat Hamza’nın Hz. Peygamber’i övdüğü naatinden alınan aşağıdaki beyitlerin her ikisinin başında geçen iyelik grubundaki zamirin zikri, tazim gereği olup mütekellimin hitap makamını uzatarak sevdiği, yücelttiği şahsın varlığını daha fazla hissetmesi amaçlanmaktadır:

Senin aşkın kamu derde devadır ya rasulallah
Senin katında hacetler revadır ya rasulallah

Senin nurun gören gözler ne ay gözler ne yıldızlar
Nurundan gece gündüzler ziyadır ya rasulallah
(Özer, 2008: 35)

Bâkî kendi sanat anlayışını övdüğü “*Ey Bâkî! Söz söylemede bugün sana denk kimse yok. Yüksek şiir kabiliyetin, belagatin zirvesindeki Hüma kuşudur.*” manasındaki beyitte de iyelik grubunu ikinci mısranın başında özne kılarak tecrit yoluyla kendisine

⁶⁷ Marife değeri yüksek iyelik gruplarına, isim veya fiil çekimlerinde gizlenmiş olan zamirler de eklenince ifade daha canlı ve etkili bir hâl alır.

seslenmiş, yüksek bir sanat ve şiir anlayışı ile belagatin zirvesinde olduğunu tazim yoluyla dile getirmiştir:

Bâkî suhende saña bugün hem-cenâh yok
Tab'-ı bülendüñ evc-i belâgat hümâsıdur
(Bâkî, G.80/4)

Özne olan iyelik grupları, devrik cümle yapısıyla söz diziminde ötelenerek sonda yer alabilirler. Bu, ya yüklem özneye oranla daha çok önemsenmesinden ya da merak unsurunu mısra veya beytin sonuna kadar diri tutma düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Özne ve yüklem arasındaki benzerlik ilgisiyle kurulan “*Dağınık saçlarım, sevgilinin aşk kaplanının ormanı, başım da dert ve mihnet diyarının dağlık bölgesidir.*” manasını içeren aşağıdaki beyitte, birinci ağızla belirli kılınmış iyelik grupları, yüceltme amacıyla zikredilmiş olup ikinci mısradaki zamirin açık zikri (benüm) vezin gereğidir:

Peleng-i ‘aşk-ı yâruñ bîşesidür mûy-ı jülîdem
Diyâr-ı derd ü mihnet kûhsârıdur benüm başum
(Bâkî, G.322/2)

İyelik grupları, mecazlı ve mübalağalı ifadelerle terkip oluşturduklarında üslup daha canlı ve etkili bir hâle gelir. “*Senin la’l dudaklarının sâkisi, aşk ehline akla cila, kalbe safa, ruha gıda olan şu kadehi sunar*” anlamındaki beyitte, kişileştirilen iyelik grubu (sâki-i la’lûñ), anlatımın etkisini daha da artırmıştır:

‘Aşk ehline şol câmı sunar sâki-i la’lûñ
Kim ‘akla cilâ kalbe safâ rûha gıdâdur
(Bâkî, G.106/4)

Bâkî’ye ait aşağıdaki gazelde de eğik yazıyla belirtilen ve cümlelerin öznesi olan birinci çoğul kişi iyelik grupları, tazim ve tahsis anlamı taşımakta olup aynı zamanda söz dizisinin sonunda ahengi de sağlamıştır:

Fermân-ı aşka cân ile var inkıyâdımız
Hükm-i kazâyâ zerre kadar inâdımız

Baş egmezüz edânîye dünyâ-yı dûn içün
Allâhadur tevekkülümüz i’timâdumuz

Minnet Hudâyâ devlet-i dünyâ fenâ bulur
Bâkî kalur sahîfe-i ‘âlemde adumuz
(Bâkî, G.192/1-2-6)

2.1.2.1.3. Benzetme (Teşbih)

İyelik gruplarının teşbih ilgisiyle söz diziminde özne olarak kullanımları da oldukça yaygındır. Bâkî, sevgilinin güzellik unsurlarını gazellerinde başarılı bir şekilde dile getirmiştir. Şair, her bir iyelik grubunu müşebbeh olarak benzerlik ilgisiyle takdim ettiği aşağıdaki üç beyitte, sevgilinin güzellik unsurlarını tazim etmiştir. Marife ve mecaz unsurlarının birleştiği beyitlerde ifade, belagatin zirvesine çıkmıştır:

Miyânun rişte-i cân mı gümüş âyîne mi sînen
Binâgûşunla mengûşun gül ile jâledür gûyâ
(Bâkî, G.6 /4)

Dil içi çeviri: *Belin can ipliği mi gümüş ayna mı sinen. Kulağınla küpen, gül ile jaledir sanki.*

Ruhuñ gül-berg-i bûstân-ı İremdür
Dehânuñ gonca-i bâğ-ı ‘ademdür
(Bâkî, G.147/1)

Dil içi çeviri: *Yanağın İrem bahçelerinin gül yaprağıdır. Ağzın yokluk bağının goncasıdır.*

Mevzûn kaddi şî’r-i bülendüm misâlidür
Nâzûk miyânu anda bir ince hayâldür
(Bâkî, G.100/4)

Dil içi çeviri: *Ölçülü ve uzun boyu, yüce şiirlerim gibidir. Nazik beli, onda bir ince hayaldir.*

Bazen de iyelik grubunun tamlayanı tamlanandan sonraya bırakılır. Bu durumda tamlayan ahengi sağlamak, bir söz veya anlam sanatı oluşturmak için tehir edilir. Bâkî’nin ilk mısraı özne olan ve tamlayanı tehir edilen “*Senin yanağında o iki örgülü zülfün, benim için suya konmuş iki parlak, göz alıcı ve taze sümbüldür*” manasındaki beytinde “*ârızuñ-su, ol iki zülf-i girih-gîrûn-iki garrâ tâze sünbül ve senüñ- baña*” kelimeleri arasında teşbih ilgisiyle leff ü neşr-i mürettep sanatına da yer verilerek etkili bir anlatım ve ahenk sağlanmıştır:

‘Ârızuñda ol iki zülf-i girih-gîrûn senüñ
Suya konmuş iki garrâ tâze sünbüldür baña
(Bâkî, G.12/2)

2.1.2.1.4. Pekiştirme (Tekit)

İyelik grupları söz diziminde pekiştirme amacıyla da özne olurlar. Bu durumda da genellikle zamir, açıkça zikredilir. Ömür sözcüğünün iyelik ekiyle belirli kılınıp özne

olduğu, samimi duygu ve yakarışların terennüm edildiği Yunus Emre'ye ait aşağıdaki mısralarda zamir, *pekiştirme* amacıyla zikredilmiştir:

Geldi geçdi '*ömrüm* benüm şol yil esüp geçmiş gibi
Hele bana şöyle gele şol göz açup yummuş gibi
(Yunus Emre, M. 388/1)

Bâkî'ye ait aşağıdaki beyitlerde de tamlayanla tamlananı yer değiştirerek söz dizimindeki yerini alan iyelik grupları, özne görevinde olup tamlayanın zikri, vezin ve ahengi sağlamanın yanı sıra *pekiştirme* amacı da taşımaktadır. Sanat kudretini dile getirdiği aşağıdaki beyitte, şiirlerini topladığı *Divan*'ının sevgilinin vasıflarının incisiyle adeta bir sadefe dönüştüğünü ifade etmiştir:

Bir sadefdür dürr-i evsâfuñla *dîvânım* benüm
Ârif almış koynına mânend-i 'ummân gizlemiş
(Bâkî, G.214/5)

“*Ey sabah yeli! Bir haber ver bana; benim gül bahçem noldu, o ince ve uzun boylu servim (sevgilim), kimlerle salınır?*” anlamını içeren aşağıdaki beyitte de iyelik gruplarının zamiriyle birlikte zikredilmesi, *pekiştirme* amacı taşımaktadır:

Bir haber vir ey sabâ n'oldı *gülistânım* benüm
Kimler ile salınur *serv-i hırâmânım* benüm
(Bâkî, G.345/1)

2.1.2.1.5. Özgüleme (Hasr)

İyelik gruplarının söz diziminde *özüleme (hasr)* için kullanımı kuşkusuz en güzel ve etkili kullanımlarından biridir. Tamlananın, zikri geçen tamlayana hasredildiği bu söyleyiş tarzında vurgu ve anlam oldukça güçlüdür. Bu durumda tamlayan olan zamirin zikredilmesi zorunlu olup düşürülmesi hâlinde mana neredeyse yok olur. *Bâkî Divanı*'nda tespit edilen aşağıdaki iki beyit, özne olan iyelik gruplarının *özüleme* amaçlı kullanımına örnektir. “*Padişahım! Bâkî kulun, şiirde Selman olmaya hep senin lütfun yardımcı olmuştur. İyilik ve ihsanın açıktır*” anlamındaki beyitte, özne, *özüleme (hasr)* ilgisiyle söz dizisinde yer almıştır:

Husrevâ *Bâkî kuluñ* nazm içre Selmân olmağa
Hep *senüñ* *lutfuñ* mu'în olmuştur *ihsânuñ* zahîr
(Bâkî, G.145/5)

“*Ey Bâkî! Düşman ister istemez senin şiir tarzına ve üslubuna baş eğdi. Senin tabiatının kılıcı, Murtaza'nın Zülfikar'ıdır ancak.*” manasını içeren beyitte de iyelik grubu, *özüleme* amacıyla zikredilmiştir:

Zarûrî ser-fürû kıldı edâña düşmen ey Bâkî
Senüñ şemşîr-i tab'un Zülfekâr-ı Murtazâ ancak
(Bâkî, G.234/7)

2.1.2.1.6. Karşılaştırma (Mukayese)

İyelik gruplarının tamlayanı olan şahıs zamirleri, bazen de *mukayese* amacıyla açıkça zikredilirler. Karşılaştırma ilgisiyle söz diziminde açıkça zikredilen bu zamirleri eksiltmek -anlamda bariz bir daralmaya sebep olacağından- mümkün değildir. Yani bu durumda iyelik grubunun tamlayanını zikretmek zorunludur. “Sen” zamirinin Leylî ve Şirin, “ben” zamirinin Mecnûn ve Ferhâd ile eşleştiği Fuzûlî’ye ait aşağıdaki beyitte “*senün âşıkun*” iyelik grubu, *karşılaştırma* ilgisinden dolayı zikredilmiştir:

Kıl tefâhur kim *senün hem var men tek âşıkun*
Leylinün Mecnûnı Şîrînün eger Ferhâdı var
(Fuzûlî, G.88/3)

Söyleyicinin kendisiyle muhatabı kıyasladığı Nedîm’e ait aşağıdaki beyitte de benzer bir durum söz konusudur:

Benimdir suç ki vardım bezme verdim sana can nakdin
Senin yokdur efendim bunda hiç cürm ü günâhın gel
(Nedîm, G.77/3)

Maşukun sîm-sîmâ, serv-bâlâ meh-likâlarla mukayese edildiği Bâkî’nin “*Gümüş yüzlü, servi boylu ay yüzlüler çok ama kimsede sendeki eda ve tavır yoktur*” anlamını içeren aşağıdaki beytinde karşılaştırmanın yanı sıra hasr ilgisi de kurulması anlamı daha belirgin kılmuştur:

Sîm-sîmâ serv-bâlâ meh-likâlar çok velî
Kimsede yokdur *senüñ evzâ' u etvâruñ* gibi
(Bâkî, G.485/3)

2.1.2.1.7. Ahengi Sağlama (Vezin ve Kafiye)

İyelik gruplarında tamlayanın açıkça zikredilme sebeplerinden biri de *vezin ve kafiye*yi sağlamaktır. Tamlayan olan zamirin redif olarak zikredildiği şiirlerde, sona devrik olarak yer alan iyelik grubu, vezin zaruretiyle dolayısı ile açıkça zikredilebilmektedir. Fuzûlî’nin “*senün*” redifli gazellerinden alınan aşağıdaki matla beyitlerde tamlayan olan zamir, ahengi sağlama ve pekiştirme amacıyla zikredilmiş, kafiye ve redif uyumu için de zikri tehir edilmiştir:

Kıldı zülfün tek perîşân hâlimi *hâlin senün*
Bir gün ey bî-derd sormazsın nedir *hâlin senün*
(Fuzûlî, G.149/1)

Eyle ra'nâdur gülüm *serv-i hırâmânun senün*
Kim gören bir kez olur elbette *hayrânun senün*
(Fuzûlî, G.153/1)

Bâkî'ye ait “*Gönül Yusuf gibi çene çukurunun kuyusunda kalmıştır. Kurtar benim şahım çünkü zindanında kalmıştır*” anlamındaki aşağıdaki beyitte ise “*benüm*” zamirinin hazfedilmesi daha güzelken vezin gereği zikredilmiştir:

Gönül Yûsuf gibi çâh-ı zenahdânuñda kalmışdur
Halâs eyle *benüm* şahım ki zindânuñda kalmışdur
(Bâkî, G.165/1)

Benzer bir kullanım, aşağıdaki beyitlerde geçen *benüm pâdişehüm* ve “*peykânun senün*” terkipleri için de söz konusudur. Eksiltmeleri manaya herhangi bir zarar vermediği hâlde zamirlerin söz diziminde yer alması ahengi sağlamak içindir:

Dür-i fazl ile murassa'kılıcuñdur Bâkî
Anı dūr itme *benüm pâdişehüm* yanuñdan
(Bâkî, G.346/8)
Zahm-ı sînem içre cânâ kanlu *peykânun senün*
Goncada pinhân olan berg-i gül-i ra'nâ mıdur
(Bâkî, G.120/2)

İyelik gruplarının mısra sonlarında kafiye ve redifi sağlamak için devrik bir şekilde zikredilmesine en güzel örnek, “*benüm/senün*” redifli gazellerdir. Bâkî'nin aşağıdaki “*benüm*” redifli gazeline özne olan iyelik grupları, vezin ve ahengi sağlamak ve anlamı pekiştirmek için mısra sonlarında tekrar edilmiştir:

Bir haber vir ey sabâ n'oldı *gülistânun benüm*
Kimler ile salınur *serv-i hırâmânun benüm*

Bülbül-i müştâkuñun agladuğın yâr işidüp
Hârlarla açılır mı *verd-i handânun benüm*

Hîç bilür mi mey yirine dem-be-dem kan yutdugum
İşidür mi ney yirine *âh u efgânun benüm*

Sebzeler dil uzadup topraga sürerler yüzün
Kimseden incinmesün *bu nahl-i bûstânun benüm*

Bâkıyâ bir mürgdur gûyâ giriftâr-ı kafes
Kûy-ı yâri ańıcak uçmak diler *cânun benüm*
(Bâkî, G.345)

Bâkî Dîvânı'nda iyelik gruplarının özne oluşunu, güzel bir gazel örneğiyle noktalayalım. “Girdiler” redifli aşağıdaki gazelde -hüsn-i makta beyti hariç- benzetme ve mecazlı ifadelerle ikinci teklik ve birinci teklik şahıs iyelik grupları zikredilerek son derece etkili ve içten bir anlatım sağlanmıştır:

Oklarüñ kim tende zahm-ı hûn-feşâna girdiler
Öldürüp ben hasteyi yok yire kana girdiler

Gözlerüñ sabr u karâr u ‘aklı târâc itdiler
Şol harâmîler gibi kim kârbâna girdiler

Cân evinden *hân mânûm* aldı düzd-i gamzeler
Olmadı hiç kimse vâkıf nâzûkâne girdiler

Sîm-tenler *cûybâr-ı eşkümi* akıtdılar
Der-kenâr olmag içün âb-ı revâna girdiler

Halka-i zikre girüp ‘âşıklar itdiler semâ’
Ehl-i diller ‘aşk odına yana yana girdiler

Sîne-i pür-dâğ-ı Bâkîde gezer *nâveklerüñ*
Serv-kadler gonca-femler gülsitâne girdiler
(Bâkî, G.182)

Tablo 9: *Bâkî Divanı*'nda Özne Olan İyelik Gruplarının Söz Dizimsel Anlam Katmanları

ÖZELLEME (TAHSİS)	Ne dem kim gamuñ câna hem-râz olur <i>Yaşum</i> âh u nâlemle dem-sâz olur (G.112/1) Temâşâ-yı gül ü gülşende ârâm eylemez <i>cânum</i> Ser-i kûyında cânânuñ garaz ârâm-ı cânumdur (G.128/3)
ULULAMA (TAZİM)	<i>Ruhuñ</i> berg-i gül-i sır-âba benzer <i>Leb-i la 'lûñ</i> şarâb-ı nâba benzer (G.116/1) Cihânı <i>câm-ı nazmum</i> şî'r-i Bâkî gibi devr eyler Bu bezmüñ şimdi biz de Câmî-i devrânıyuz cânâ (G.13/5)
PEKİŞTİRME (TEKİT)	<i>Senüñ nazm-ı ciger-sûzuñ</i> tutupdur dehri ey Bâkî Gözin açsun kamu şâ'ir uyanıklık zamânıdır (G.541/5) Hele ey lâle-i sır-âb-ı çemen-zâr-ı cefâ Bagrumuz yakdı <i>senüñ hasret-i hâl-i dehenüñ</i> (G.248/4)
ÖZGÜLEME (HASR)	Husrevâ <i>Bâkî kuluñ</i> nazm içre Selmân olmağa Hep <i>senüñ lutfuñ</i> mu'în olmışdur <i>ihsânuñ</i> zahîr (G.145/5) Gönüllerini cihân halkınuñ <i>senüñ 'aşkuñ</i> Akıtdı kendüye deryâ niteki enhârı (G.497/2)
KARŞILAŞTIRMA (MUKAYESE)	Sîm-sîmâ serv-bâlâ meh-likâlar çok velî Kimsede yokdur senüñ evzâ' u etvâruñ gibi (G.485/3) Câme-i dîbâ ile hûrşîd zîbâlanmasun Şimdi andan <i>hil'at-i hüsnüñ senüñ</i> şöhratlüdür (G.60/2)
AHENGİ SAĞLAMA (TEVZİN)	Zahm-ı sînem içre cânâ kanlu peykânuñ <i>senüñ</i> Goncada pinhân olan berg-i gül-i ra'nâ mıdur (G.120/2) <i>Kevkeb-i bahtum benüm</i> bürc-ı hilâl üstündedir <i>Âfitâb-ı tâli'im</i> her gün zevâl üstündedir (G.168/1)

2.1.2.2. İyelik Gruplarının Söz Diziminde Yüklemlerin Olması

İsim cümlelerinde yüklemler, iyelik grubu şeklinde belirli olarak söz diziminde yer alabilir. Bu tür kelimelerin zihinde hemen belirlediği ve gönle tesir ettiği düşünüldüğünde, anlatımda öznellik, açıklık ve etkileyiciliği artırdıkları söylenebilir. Örneğin tamlayanı düşmüş “*kuluñdur*” ikinci tekil şahıs iyelik grubu, aşağıdaki beyitte, vurgu, anlam ve etkiyi artırmıştır. Belirsiz olarak zikredildiği takdirde (*kuldur*), aynı anlam ve etkiyi sağlayamayacağı muhakkaktır. Sözün canlılığını artıran bir diğer birim de beyitte yer tamlayıcısı olan “*işigüñde*” iyelik grubudur:

Sen ol sultân-ı hûbân-ı cihânsın kim işigüñde
Kuluñdur nice kul oğlu güzeller belki begler hem
(Bâkî, G.343/2)

Aşağıdaki beyitlerde ise dize sonundaki isimlere eklenen birinci tekil şahıs iyelik ekleri, ifadeye daha güçlü bir aidiyet kattıkları gibi vurguyu daha belirgin hâle getirmişlerdir:

Ruhun ‘aksiyle sahn-ı dîde bâg u gülsitânumdur
Nihâl-i ser-bülendüñ hayliden hâtır-nişânumdur
(Bâkî, G.128/1)
Göñül iñler gamuñdan dem-be-dem rûh-ı revân ağlar
Bu bâguñ çeşmesârı hep benüm eşk-i revânumdur
(Bâkî, G.128/2)

Kelamda, genellikle özne belirli, yüklemler belirsiz olduğu hâlde aşağıdaki beyitte durum bunun tam tersidir. Beytin ilk mısraındaki özneler belirsizken yüklemler, iyelik grubu olup belirlidir. İçki meclislerinin vazgeçilmez iki unsuru olan sürâhi ve câm, sevgiliye yakinken söyleyici âşık, bir yudum şarap gibi uzağa atılmıştır. Söz dizisinde yer alan “sürâhi ve câm”, belirsiz olduğu hâlde yüklemleri belirli; “ben” ise belirliyen yüklemi, anlam ve bağlama da uygun olarak belirsizdir:

Sürâhî hem-nişîñüñ hem-demüñ câm
Niçün ben cür’a gibi atılam dūr
(Bâkî, G.132/2)

Beyitlerinin tamamında iyelik gruplarının yüklemler olduğu Bâkî’nin bir gazeliyle bu konuyu noktalayalım. Gazelde eğik yazıyla gösterilen ibareler iyelik grubu olup cümlede belirli yüklemler olmuştur. Bu da ister istemez şiirdeki öznelliği ve içtenliği artırmıştır:

Sanma iklîm-i tene hâkim olan cânumdur
Sînede tîr-i gam-ı gamze-i cânânumdur

Hâb-ı gafletde yatur baht-ı siyâhum ammâ
Giceler ‘âlemi bî-dâr iden efgânumdur

Görinen encüm-i eflâk degüldür ey meh
Dûd-ı âh-ı şerer-âlûd-ı dil ü cânumdur

Ney-şeker vâsf-ı lebûñ yazdugum işitdi meger
Ki kemer-beste-i kilik-i şeker-efşânumdur

Zâhirâ gerçi gedâ-sûretem ammâ Bâkî
Mahzen-i genc-i ma’ânî dil-i vîrânumdur
(Bâkî, G.118)

2.1.2.3. İyelik Gruplarının Söz Diziminde Tümleç Olması

İyelik grupları söz diziminde özne ve yüklem olabildikleri gibi tümleç de olurlar. Nesne olmaları hâlinde belirtme hâli genellikle düşürülür. Bu da hem özlülüğü hem de ahenk ve akıcılığı sağlar. Örneğin “*Taptaze gül yapraklarını goncalar içinde gizleme. Yani çöz düğmelerini ki seyreyleyelim sineni*” anlamındaki aşağıdaki beyitte “*gül-berg-i terüñ, düğmelerüñ*” iyelik gruplarında belirtme hâli düşürülmüşken “*sîneñi*” ibaresinde düşürülmeyip zikredilmiştir:

Goncalar içre nihân eyleme gül-berg-i terüñ
Ya’nî seyr eyleyelüm sîneñi çöz düğmelerüñ
(Bâkî, G.277/1)

Sevgilinin bakış ve kirpiklerinin savaşa hazır asker ve ordular gibi tasvir edildiği aşağıdaki beyitte, tazim ve övgü gereği öncelenen “*müje haylin*” iyelik grubu da nesne görevindedir. “*O cilveli ve baştan çıkarıcı bakış, kirpik ordularını saf saf dizer. Sanki saf saf dizilen süngülü askerler cenge gider*” anlamındaki beytin hemen başında zikredilen söz dizisindeki bu belirlilik, şiirsel bir etki ve duygusal bir derinlik yaratmıştır:

Müje haylin dizer ol gamze-i fettân saf saf
Gûyiyâ cenge turur nîze-güzârân saf saf
(Bâkî, G.229/1)

“*Ağzımızı parlak ve renkli bir nükteyle tatlandırır. Ey yüzü gül bahçesi gibi olan sevgili, saf yakut gibi olan dudağın ne kadar nazik ve hayat vericidir*” anlamını içeren aşağıdaki beyitte de hemen beyit başında iyelik grubu nesne göreviyle yer almıştır.

Birinci çoğul şahıs iyelik grubu olup söz diziminde öncelenerek yer alan bu nesne (ağzumuz), marife olduğundan anlatım, özelleşmiş ve belirginlik kazanmıştır. Böylece anlatım açık, öznel ve içten bir hâl almıştır:

*Ağzumuz şîrîn ider bir nûkte-i rengîn ile
La'l-i nâbuñ ey yüzi gülşen ne nâzûk cân olur*
(Bâkî, G.159/3)

Ahenk gereği tamlayanın (benüm) da zikredildiği; “*Tenimde taze taze aşk yaraları yakmasam hiç kimse benim çılgın bir âşık olduğumu asla bilmezdi*” anlamındaki beyitte ise iyelik grubu, söz dizisinde parçalıdır. Öznenin belirsiz olduğu bu beytin okuyucunun gönlüne tesir etmesi, manzumede belirli tümleçler olan iyelik grupları sayesinde:

*Benüm bilmezdi kimse ‘âşık-ı şeydâlıgum hergiz
Tenümde tâze tâze yakmasam dâg-ı mahabbetler*
(Bâkî, G.166/1-2)

“*Ey vâiz! Beni sarhoş gördünse de günahkâr sanma. Ben, senin meclisin gibi nice temiz makamdan geçtim*” anlamını içeren aşağıdaki beytin söz diziminde ise “*beni, ben, vâ’iz*” belirli (marife) kelimelerinin nesne- özne ve ünlem olarak yer almasının yanı sıra ayrılma tümlecinin (*senüñ bezmüñ gibi nice cây-ı pâkden*) de belirli olması, anlatıma sıcak ve samimi bir hava katmıştır:

*Beni âlûde-dâmen sanma vâ’iz mest gördünse
Senüñ bezmüñ gibi ben nice cây-ı pâkden geçdüm*
(Bâkî, G.316/4)

Aşağıdaki beyitte ise birinci şahısla çekimlenen “*feryâduma*” terkihi, okuyucuda bir yakınlık hissi uyandırırken üçüncü şahısla belirli tümleç olan “*anuñ gûşına*” terkihi, söyleyici âşığın bakış açısını ortaya koyduğu gibi sevgilinin duyarsızlığı ve ulaşılmazlığını da dile getirmektedir:

*Feryâduma ol kâmeti şimşâd yitişmez
Beñzer ki anuñ gûşına feryâd yitişmez*
(Bâkî, G.201/1)

Belirli nesne ve yer tamlayıcısının iyelik grubu olarak söz dizisinde yer aldığı aşağıdaki beyitte de şair, “*Ey Bâkî! Kimse şiir sanatında senin noksanını tutamaz. Allah’a hamdolsun, tabiatın ve şairlik yeteneğin düzgün, aklının terazisi dürüştür*” diyerek son derece doğal ve içten bir anlatımla kendi şiir ve sanat anlayışını övmektedir:

*Bâkiyâ fennüñde tutmaz kimse noksânuñ senüñ
Hamdû li’llâh tab’ mevzûn ‘akl mîzânı dürüst*
(Bâkî, G.22/6)

“*Ey gönül! Gözyaşlarım, bir bir gizli sırlarımı ayan etti. Ne kovucu ve fitneciymiş*” anlamındaki beyitte de hem belirtili nesne hem de özne, iyelik grubu olup etkili ve güzel bir anlatım sağlamıştır:

‘Ayân itdi bir bir *nihân râzumu*
Dilâ *eşk-i çeşmüm* ne gammâz olur
(Bâkî, G.112/3)

2.1.3. Özel İsimler

Arapçada alem denilen özel isimler, zamirlerden sonra belirlilik (marife) yönü en güçlü isimlerdir.⁶⁸ Bir başka deyişle zamirlerden sonra marifelik yönü en güçlü olan isimler, telaffuz edildiğinde muhatabın zihninde tam olarak beliren, başka bir varlıkla karıştırılması muhal olan, belirli bir tek varlığı karşılayan özel adlardır. Kişi adları, yer adları, hayvan adları, millet adları, dil, din, ırk, mezhep adları, savaş, barış, göç gibi tarihe mal olmuş adlar vb. birçok canlı, cansız varlık, nesne ve olayı karşılayan bu isimler, işitildiğinde zihinde tıpatıp o varlığın kendisi belirir. Bu da muhatapta yakınlık ve tanışıklık hissi uyandırır. İfadede anlamsal bir derinlik yaratır. Üslubu daha canlı ve etkili kılar. İfadeyi daha etkileyici, anlam bakımından katmerli bir hâle getirdikleri gibi söyleyişi kulağa ve gönle hoş gelen ezgili isimler, vurguyu da güçlendirir. Bu yüzden şairler, bilinçli bir şekilde özel isimleri seçerek eserlerine anlam derinliği ve üslup zenginliği kazandırır. Sanat metinlerinde sıkça kullanılan bu adlar, okuyucuya ayrı bir lezzet verir.

Türk edebiyatının telmih ve özel isim kullanım yönüyle en zengin şairlerinden olan Yunus Emre, bu üslup aracılığıyla şiirlerinde içten, coşkun ve etkili bir anlatım oluşturmuştur. İşitilir işitilmez hemen belirli olay ve peygamberleri akıllara getiren aşağıdaki mısralar, bunun en güzel örneklerindendir. Kullanılan özel isimlerden ötürü çağrışım yönü çok zengin olan şiirde, zikri geçen peygamberlerle duygusal bir bağ kuran şair, onlarla aynı bağlam, zaman ve durumlarda Mevla’yı çağırmaktadır:

⁶⁸ Bu ifadede, iyelik grupları da zamir kategorisinde değerlendirildi.

Gökyüzünde *İsa* ile
Tur dağında *Musa* ile
Elindeki asa ile
Çağırayım mevlam seni

Derdi öküş *Eyyûb* ile
Gözü yaşlı *Yakûb* ile
Şol *Muhammed* mahbûb ile
Çağırayım mevlam seni

(Yunus Emre, M. 181/3-4)

Yine Yunus, aşağıda sadece birkaç dörtlülüğü verilen şiirinde, birçok peygamberi zikrederek telmih, tenasüp, istifham gibi sanatlarla sözün gücünü artırmıştır:

Hani *Meryem*, hani ya oğlu *İsa*,
Ejderha olurdu elinde asa.
Firavun kavmiyle cenk eder *Musa*,
O da kurtulmadı mevtin elinden.

Yunus balık ile deryada yüzdü,
İskender seyredip âlemi gezdi.
İndi *Süleyman*'ın tahtını bozdu,
Sen de kurtulmazsın mevtin elinden.

Nemrut İbrahim'le çok cenk eyledi,
Semaya çıkmaya hem kasdeyledi.
Sonunda bir sinek helak eyledi,
Sen de kurtulmazsın mevtin elinden.

(Yunus Emre, M.110/3-5)

Zikri geçen bu özel ve “belirli” adları bilmeyen bir okur, şiirden hiçbir tat alamayacağı gibi hiçbir şey de anlayamaz. Hele de kinaye, teşbih, istiare, tevriye gibi örtük ifadeli şiirlerde bu, daha zor ve çetrefillidir. Örneğin Nâzım’ın;

Meryem-i fikrim olup hâmile-i feyz-i Hudâ
Doğdu gehvâre-i tab’ımda Mesîh-i ma’nâ

(Yahya Nazîm, Na’t 3/1)

beytinde, fikrimin Meryem’i (Meryem-i fikrim) ve mana Mesih’i (Mesîh-i ma’nâ) olarak çevirebileceğimiz bu iki tamlamayı anlamak için beyitte geçen özel adları tanımak ve onlarla ilintili olayları ve durumları iyi bellemek gerekir.

Türk edebiyatında özel şahıs, tarihî olay ve mekân isimleriyle tanınan, başlığıyla bile hemen gönlü saran çokça şiir vardır. *Çanakkale Şehitlerine*, *İstanbul’u Dinliyorum*,

Bursa'da Zaman, Süleymaniye'de Bayram Sabahı, Sakarya Türküsi, Fahriye Abla, Mona Roza, Ayten, bunlardan sadece birkaçıdır. Zihinde belirli olan bu mekân, zaman, şahıs ve olaylarla duygusal, yaşamsal veya kültürel bir bağ kuran okuyucu, bunların kulağına çalınmasından büyük bir haz duyacaktır. Mesela bütünüyle özel bir mekânı tasvir eden Yahya Kemal Beyatlı'nın *Süleymaniye'de Bayram Sabahı*, ve Ahmet Hamdi Tanpınar'ın *Bursa'da Zaman* başlıklı şiirlerinde “Süleymaniye, Üsküdar, İstanbul, Beyazıt, Orhan, Bursa, Çaldıran” vb. özel isimlerle ülfet ve yakınlığı olan bir okur, şairin duyduğu hazzı ve hissi duyacak ve o büyüleyici atmosferi yaşayacaktır. Bunlardan Yahya Kemal'in *Süleymaniye'de Bayram Sabahı* adlı şiirinin bir bölümü, özel adlar eğik yazıyla belirlenip alıntılanarak aşağıya alınmıştır:

Gökte top sesleri var, belli, derinden derine;
Belki yüzlerce şehir sesleniyor birbirine.
Çok yakından mı bu sesler, çok uzaklardan mı?
Üsküdar'dan mı? Hisar'dan mı? Kavaklar'dan mı?
Bursa'dan, Konya'dan, İzmir'den, uzaktan uzağa,
Çarpıyor birbiri ardınca o dağdan bu dağa;
Şimdi her merhaleden, taa Beyazıt'dan, Van'dan,
Aynı top sesleri bir bir geliyor her yandan.
Ne kadar duygulu, engin ve mübarek bu şehir!
Kadın erkek ve çocuk, gönlü dolanlar, yer yer,
Dinliyor hepsi büyük hatıralar rüzgârını,
Çaldıran topları ardınca Mohaç toplarını.
Gökte top sesleri, bir bir, nerelerden geliyor?
Mutlaka her biri bir başka zaferden geliyor:
Kosova'dan, Niğbolu'dan, Varna'dan, İstanbul'dan..
Anıyor her biri bir vak'ayı heybetle bu an;
Belgrad'dan mı? Budin, Eğri ve Uyvar'dan mı?
Son hudutlarda yücelmiş sıra-dağlardan mı?
Deniz ufkunda bu top sesleri nereden geliyor?
Barbaros, belki, donanmayla seferden geliyor!..
Adalar'dan mı? Tunus'tan mı, Cezayir'den mi?
Hür ufuklarda donanmış iki yüz pare gemi
Yeni doğmuş aya baktıkları yerden geliyor;
O mübarek gemiler hangi şehirden geliyor?
Ulu mabedde karıştım vatanın birliğine.
Çok şükür Tanrıya, gördüm, bu saatlerde yine
Yaşayanlarla beraber bulunan ervâhı.
Doludur gönlüm ışıklarla bu bayram sabahı.

(Beyatlı, 1995: 3-6)

2.1.3.1. Özel İsimlerin Söz Diziminde Özne Olması

Özel isimler, telaffuz edildiğinde muhatabın zihninde tek ve belli bir varlık belirir. “Müsnedün ileyh, özel isim olmakla da marife olabilmektedir. Ya zatıyla / şahsıyla ya da ona has ismiyle başlangıçta ilk kez muhatabın zihninde var kılınmak için özel isimle marife yapılır” (Taftazânî, 2019:211; Taftazânî,2021:177). Öznenin (müsnedün ileyh) özel isim ile belirtilmesi (marife kılınması), onu bütün tanınmış özellikleriyle dinleyicinin zihnine getirivermek içindir. Her yönüyle zihne ve göz önüne gelen bir varlık, şahıs veya mekânla birlikte ifade de daha açık, anlaşılır ve etkili olmuş olur.

Özne; tahsis, tazim, taltif, tahkir, telezzüz ve teberrük için özel isimle belirli kılınarak kullanılır (Taftazânî, 2019:220; Ahmet Cevdet Paşa, 2016: 90). Özel isimler bu amaçlardan başka Türk şiirinde telmih (hatırlatma) ve tahallüs (mahlas kullanma) için de çokça kullanılmıştır. Örneğin Yunus Emre’ye ait aşağıdaki şiirde “Kur’an, Muhammed” adları *tazim*, “Süleyman ve Lokman” isimleri *telmih* gereği kullanılmışken “Yunus Emre” ismi *mahlas* olarak kullanılmıştır.

Gökten *Kur’an* ayet ayet inerdi,
Dertli olanlara derman olurdu,
Dünyada kalsa *Muhammed* kalırdı,
Sen de kurtulmazsın mevtin elinden

Yunus Emre ister dünyada iman,
Hani tahtın yel götüren *Süleyman*,
Lokman da bulmadı derdine derman,
O da kurtulmadı mevtin elinden

(Yunus Emre, M. 110/5-6)

Şimdi, özel isimlerin söz dizimindeki bu anlam ilgileri, başlıklar hâlinde ele alınacaktır.

2.1.3.1.1. Tazim ve Övgü

Özel adlar, daha çok tazim ve övgü maksadıyla söz diziminde yer alırlar. Bazen doğrudan zikri geçen özel şahıs, mekân veya olayın kendisi övülürken bazen de mütekellim, şahsını veya muhatabını övmek için söz diziminde özel isimlere yer verir. Zikrini ettiği özel isimde bulunan yücelik ve değeri, kastettiği varlık veya kendisiyle özdeşleştirir. Bu da daha güçlü bir anlatımın oluşmasına yardımcı olur. Divan şairi Nedîm, bir taşına bütün Acem diyarını feda ettiği İstanbul’u, cümle başında tazim gereğiyle yine belirli olan bir işaret sıfatı ile kullanarak doğrudan bir övgüye yer vermiş, söze bambaşka bir letafet ve halavet katmıştır:

Bu şehir-i Sitanbul ki bî-misl ü behâdır
Bir sengine yek pâre Acem mülkü fedadır
(Nedîm, K.21/1)

Benzer bir kullanım, Yahya Kemal Beyatlı'nın İstanbul'un bir semti için yazdığı şu satırlarda da vardır:

Üsküdar, bir ulu rüyayı görenler şehri!
Seni gıptayla hatırlar vatanın her şehri
(Beyatlı, 1995: 22)

Burada, “Üsküdar”ın hem “belirli” olması hem de cümle başında kullanımı, bahsi geçen bu mekânın ululuğunu, söz dizim ve anlam bakımından ortaya koymaktadır.

Özel isimler, *tazim ve övgü* maksadıyla özne olduklarında genellikle söz diziminde takdim edilirler. Divan şiirinde hasseten kasidelerde çokça örneğine rastlanan bu tür kullanımlarda özel ad, sıfatlarla bezenerek uzun terkipler şeklinde karşımıza çıkar. Hatta bazen özne için bu methiyelerle yetinilmeyip yüceltme gayesiyle “*ki, kim, ol kim*” denilerek muhatabın dikkati övgüler dizilen özel ada yönlendirilir. Bâkî'nin iki ayrı kasidesinden alınan aşağıdaki beyitler bu durumun güzel örneklerindendir. Beyitlerde yüceltilerek methedilen padişahın özel adı zikredildikten sonra “ol kim” denilmek suretiyle özne tekrarlanarak daha vurgulu hâle getirilmiştir. Ünlü şair, aşağıdaki kasidesinin 13. beytinde Osmanlı padişahı Sultan Süleyman'ı “*Zamanın hâkimi, bu çağın hükümdarı Şâh Süleymân öyle bir padişaktır ki devrin bütün hükümdarları atının ayağına yüz sürer.*” diyerek övmüştür:

Dâver-i devr-i zamân Şâh Süleymân ol kim
Yüz sürer pâ-yi semendine mülûk-i devrân
(Bâkî, K.2/13)

Sultan Murad'ın övüldüğü aşağıdaki kasidenin 8. beytinde ise yine özel isim olan özne, takdim edilerek zikredildikten sonra müşarun ileyh hakkında “*Varlığı, dünya üzerinde Allah'ın lütfunun bir gölgesidir*” denilerek methiyeler dizilmiştir:

Cihân-ı ma'delet kân-ı mürüvvet Hân Murâd ol kim
Vücûdî sâye-i lutf-ı ilâhîdür cihân üzre
(Bâkî, K.8/8)

“*Sevgilinin dudakları ölüye canlar verir, hastaya sıhhat. (Sanki) Lokman'ın hikmeti ve Mesih'in mucizesi bu dudaklardadır*” anlamındaki beytin ikinci mısraında ise telmih ilgisiyle beraber övgü ve yüceltme amacıyla iki özel isme yer verilmiştir:

Mürdeye cânlar virür bîmâra sıhhat *lebleri*
Hikmet-i Lokmân u i 'câz-ı Mesîhâ bundadur

(Bâkî, G.157/3)

Özellikle kasidelerde, mütekellim muhatabı övmek, yüceltmek, zikriyle bereket ummak amacıyla özneyi uzattıkça uzatır. Konuyla ilgili son olarak Bâkî'nin devrin şeyhülislamı Ebu's-su'ûd Efendi'yi övdüğü kasideden ilk beş mısraı özne olan bir bölüm alınmıştır:

Ser-i efâzıl-ı âfâk müftî-i 'âlem
Sipîhr-i fazl u kemâl âfitâb-ı câh u celâl
İmâm-ı saff-ı efâzıl emîr-i hayl-i kirâm
Emîn-i dîn ü düvel hâce-i huçeste-hisâl

Ebû Hanîfe-i sâni Ebu's-su'ûd ol kim
Fezâ'il içre efâzıl olupdur aña 'iyâl

(Bâkî, K. 21/13-15)

2.1.3.1.2. Zikrinden Lezzet Alma (Telezzüz)

Özel isimler, zikrinden lezzet alındığı için de kullanılırlar. Şairler, bazen duygusal bir lezzet almak, estetik bir zevk yaratmak, zikriyle bereketlenmek için özel isimlere yer verirler. Anlam derinliği olan, zikredildiğinde veya işitildiğinde ruhu saran özel isimleri, eksiltmek yerine söz diziminde zikreder hatta tekrarlarlar. Taftazânî, *Muhtasarı'l-Me'ânî* adlı eserinde müsnedün ileyhin zikri hususunda “zikrinden lezzet alındığı için yani işitenin kulağına ve oradan gönlüne hoş gelen bir özel ismin bulunması” der ve içerisinde *Leyla* adının iki defa özne olarak kullanıldığı şu Arapça şiiri örnek verir (2021: 179):

بالله يا طبيبات القاع قلن لنا ليلى منكن ام ليلى من البشر

“*Billah söyleyin bize ey ovanın ceylanları! Leyla sizden mi yoksa Leyla nev-i beşerden midir?*” şeklinde Türkçeye çevirebileceğimiz beytin ikinci mısraında dikkat edilirse iki yerde özel isim özne olarak yer almıştır. Taftazânî, buradaki alem ismin düşürülebilecekken zikredilmesinin; telaffuz ve tesamü'ünün (sesletilmesi ve işitilmesinin) lezzet vermesi, hoşla gitmesi ile ilgili olduğunu ifade eder. Zira fonetik açıdan ezgili ve söyleyişi rahat isimler, okurda ve dinleyicide daha hoş bir duygu uyandırır.

Allah ve Peygamber aşığı olarak bilinen Yunus Emre de şiirlerinde “Allah, Hak, Çalap, Tapduk, Tanrı”, Cebbâr, Rahmân, Rahîm; “Muhammed, Ahmed, Mustafa” özel isimlerini zikrinden lezzet alma (telezzüz) niyetiyle döne döne zikretmiştir. Zira o, Allah

ve peygamber zikrinin gönle şifa, ruha gıda, kalbe cila olduğuna içten inanmaktadır. Zikriyle lezzet alıp bereket umduğu şu dörtlük, bu duruma güzel bir örnektir:

Allah diyelüm dâim
Allah görelüm n'eyler
Yolda turalum kâ'im
Allah görelüm n'eyler
(Yunus Emre, M. 71/1)

Tamamı 13 dörtlükten oluşan ilahide 17 kez Allah lafzı geçmektedir. Hâlbuki mütekellim, “Görelim neyler” diyerek açık özne olan “Allah” lafzını söz diziminden eksiltse muhatap, zihnen cümleyi tamamlayabilir. Ancak Yunus -Allah sevgisiyle gönlü dolu şair- zikirlerin en güzeli ile coşmakta; dahası ilahi boyunca yüceler yücesi yaratıcıdan rahmet, bereket ve mağfiret ummaktadır.

Yunus Emre; Ahmet, Muhammed, Mustafa isimlerini de en çok kullanan şairlerin başında gelir. Hak ve peygamber aşığı şairin bu özel isimleri de zikretmesinin temel sebebi, kuşkusuz zikrinden lezzet aldığı sevgilinin adını dilden düşürmemektir. Örneğin aşağıdaki beytin ilk mısraındaki özel isim, söz dizisinden hafzedilse de (Ol âlem fahri nebîler serveridür/ Vir salâvât ‘ışkıla ol günâhlar eridür) muhatap tarafından anlaşılacaktır. Ancak şair, kaynağı hem övmek ve yüceltmek hem de ismiyle bereketlenmek için özel ismi zikretmeyi tercih etmiştir:

Ol ‘âlem fahri Muhammed nebîler serveridür
Vir salâvât ‘ışkıla ol günâhlar eridür
(Yunus Emre, M. 81/1)

2.1.3.1.3. Küçümseme ve Aşağılama (Tasğir ve Tahkir)

Özel isimler, *tahkir* veya *tasğir* (aşağılama/küçümseme) amacıyla özne olarak söz diziminde yer aldıklarında umumiyetle iki şahıs, varlık veya durumun karşılaştırması söz konusudur. Şair, çoğunlukla kendisini yahut memduhu överken zikri geçen diğer şahısları da küçük görür. Örneğin aşağıdaki beyitte “Mecnûn” özel adı, *tahkir* amaçlı olup şair mukayese yoluyla Mecnûn’un aşkını küçümseyip kendi aşkını üstün görmektedir:

Aşk etvârîñ müselleme eyledi *gerdûn* baña
Bunca kim yeldi yügürdü yetmedi *Mecnûn* bana
(Fuzûlî, G.13/1)

Nef’î de aşağıdaki beyitte kendi sanat ve şiir kabiliyetini Fars şairleri Firdevsî ve Hâkânî ile kıyaslamakta ve kendisini üstün görüp onları aşağılamaktadır:

Ben ol vassâf-ı ahdim ki gelince medh ü evsâfa
Benimle hemzebân olmaz *ne Firdevsî ne Hâkânî*

(Nef'î, K. 11/37)

Bâkî'ye ait aşağıdaki beyitte ise “*Senin adaletinin yanında Keykubâd'ın adaleti sitem ve zulüm; senin gazabının yanında Kahraman'ın kahrı lütuf ve keremdir*” denilerek memduhun adaleti karşısında Keykubad'ın adaleti ve yine memduhun gazabı mukabilinde Kahraman'ın kahrı küçümsemiştir:

‘Adluñ katında cevır ü sitem *dâd-ı Keykubâd*
Hışmuñ yanında lutf u kerem *kahr-ı Kahramân*

(Bâkî, K.1/21)

2.1.3.1.4. Hatırlatma (Telmih)

Özel isimler bazen tarihî bir şahsiyeti ve olayı *hatırlatmak için* telmih yoluyla özne olarak kullanılırlar. Anlatılan bu tarihî olaylara ve şahsiyetlere aşina olan, duyar duymaz zihninde her yönüyle beliren bir muhatap için şiirdeki bu ifadeler tatlılaşır, ruhunu okşar, dimağında derin anlamlar kazanır ve ibret nazarıyla gönül âlemini sarmalar. Bir başka deyişle söz dizimindeki özel isimlerle ilgili malumat sahibi bir okur, geçmişe seyahat eder, farklı tarihî-kültürel mekânlarda bulunur, tarihe ve topluma mal olmuş peygamberler, kahramanlar ve büyük şahsiyetlerle buluşur. Bu da ifadeye anlamsal bir derinlik katar. Özel isimlerin kullanımıyla ortaya çıkan bu yaşamsal ve duygusal derinliğin yanı sıra belirli mekân ve şahsiyetlerin anılmasıyla somut bir bağlam da oluşur. Tarihî vaka ve şahsiyetlerin özne olarak zikredildiği özel isim kullanımlarında kıyas yoluyla bahsi geçen varlık veya durum, umumiyetle ya yüceltilir ya da aşağılanır. Yani özel isimlerin telmih yoluyla zikri, tazim ve tahkir gayelerinden birini de içinde barındırır. Şair, kendisinin farklı meziyet ve kabiliyetlerini, muhatabının kahramanlık, güzellik, vefasızlık, zulüm vb. hususiyetlerini güçlü ve tarihî bir şahsiyetle özdeşleştirerek aktarır. Örneğin Mehmet Akif Ersoy, *Çanakkale Şehitlerine* şiirinde “*Bedrin aslanları ancak bu kadar şanlı idi*” diyerek özel ismi telmih ve tazim amacıyla kullanmıştır. Dağları delen Ferhat ve çöllere düşen Mecnun'un hatırlatıldığı aşağıdaki beyitte de şair, aşk fennini tamamlayarak üstad-ı kâmil olduğunu söyleyip kendini yüceltirken “kimdir, ne cahildir” diyerek bahsi geçen efsanevi âşıkları küçümsemektedir:

Göñül tekmi-i fenn-i ‘aşk iden üstad-ı kâmindür
Anuñ yanında kimdür *Kûh-ken Mecnûn* ne câhildür

(Bâkî, G.89/1)

Dil içi çeviri: *Ey gönül! Aşk sanatını tamamlayan, yetkin ve kâmil bir üstattır. Onun yanında dağları delen (Ferhat) kimdir? Mecnun, ne kadar da cahildir.*

Leff ü neşr sanatı ve telmih sanatının birlikte etkili bir anlatım sağladığı Bâkî'ye ait aşağıdaki beyitte de “*Câm-ı Cem ve Âyîne-i İskender*” özel adları, özne olarak geçmekte olup yine tahkir ve tasğir amacıyla tarihî vaka ve şahsiyetlere işaret edilirken muhatap övülmektedir:

Câm la'lüñdür senüñ âyîne rûy-ı enverüñ
Adı var Câm-ı Cem ü Âyîne-i İskenderüñ
(Bâkî, G.258/1)

Dil içi çeviri: *Kadeh dudaklarındır senin, ayna parlayan nurlu yüzün. Adı var Cem'in kadehi ve İskender'in aynasının.*

“*Cahiller, senin kadr u kıymetini inkâr etse şaşılır mı? Seçilmiş Ahmed'i Ebu Cehil ikrar etti mi ki?*” anlamını içeren aşağıdaki beyitte ise Ebu Cehil'in Hz. Muhammed'in davetini kabul etmeyip inkâr ettiği hatırlatılarak memduh yüceltilmiştir:

Ne 'aceb fazlına nâ-dân eger inkâr itse
İtdi mi Ahmed-i Muhtâra Ebû Cehl ikrâr
(Bâkî, K.25/24)

Aşağıdaki beyitte, “*O güzellik Mısırın sultanı, asla hâlîme bakmaz. Nil gibi gözyaşı selim durmadan coşup akmada*” denilerek Hz. Yusuf'a göndermede bulunulmuştur. Bu da daha önce ifade edildiği gibi özlü ve yoğun bir anlatımın kapısını aralayıp muhatapı, zihnen ve hayalen başka âlemlerde gezdirken kalben coşturmaktadır:

Bakmaz ol sultân-ı Mısr-ı hüsn hergiz hâlûme
Nîlveş cûy-ı sirişküm turma tугyân itmede
(Bâkî, G.414/5)

“*Ey Bâkî! Gözyaşı dirhemlerim nice zamandır tükenmez. Karun'un malının yeri meğer benim cismimim toprağıdır.*” anlamındaki beyitte de özne olan özel isim, zenginliğiyle meşhur Karun'a işaret etmektedir:

Dirhem-i eşküm dükenmez nice demdür Bâkiyâ
Hâk-i cismümdür meger kim mâl-ı Kârûnuñ yiri
(Bâkî, G.548/5)

Divan şiiri, telmihler ve özel isimler yönünden oldukça zengindir. Özel isimlerin bu edebiyat geleneğinde genellikle tazim ve telmih amacıyla kasidelerde kullanıldığı görülmektedir. Aşağıdaki beyitler Nedîm'in “*Der-Vasf-ı Sa'd-âbâd-ı Nev-Bünyâd*”

başlıklı kasidesinden alınmış olup Acem, Yunan ve Babil kahramanları tarihî şahsiyetleri ve adları ile zikredilmiştir:

Nerede buldu *Ferîdun* bu celâl ü câhı
Nerede gördü ya *Kisrâ* bu bülend eyvânı

Düşde görmüş mü ya *Dârâ* bu kadar dârâtı
Husrev etmiş mi tasavvur bu kadar unvânı

Kurabilmiş mi *Sikender* bu kadar dîvânı
Sürebilmiş mi yahud *Cem* bu kadar devrânı

Sana *İskenderî* teşbîh edenin aklı mı var
Olabilmez o senin dergehinin derbânı

Gerçi *İskender* olunmaz sana teşbîh ammâ
Yine bir vech ile temsîl ederim ben anı

Ki o etmişdi *Aristoyu* zamânında vezîr
Eyledin sen de vezîr *Âsaf-ı âlî-şânı*
(Nedîm, K.19/30-35)

Bâkî Divanı da özel isimler ve telmihler yönünden hayli zengindir. Özellikle kasidelerde çokça özel isim peş peşe zikredilmiştir. 15. kasideden alınan aşağıdaki beyitlerde, telmih amacıyla kullanılmış özne, nesne ve zarf tümleci görevlerinde dört özel isim yer almaktadır:

İrişdi hâkden *bûy-ı bahûr-ı Meryem* eflâke
Mu'attar eyledi göklerde *dâmân-ı Mesîhâyı*

Gülûñ *pîrâhen-i Yûsuf* gibi dâmânı çâk olmuş
Nesîm-i perde-der kıldı meger *mekr-i Zelîhâyı*
(Bâkî, K.15/5-6)

2.1.3.1.5. Soyutlama ve Mahlas (Tecrit ve Tahallüs)

Özel adlar, Türk şiirinde yaygın olarak şiirin son dörtlük veya beytinde *mahlas* olarak kullanılırlar. Bu durumda söz diziminde genellikle ünlem grubu içerisinde olan bu takma adların ünlem dışında özne göreviyle kullanıldıkları da görülür. Bâkî'ye ait aşağıdaki beytin ilk mısraında mahlas olarak şairin adı yer almış, ikinci mısra da ise iç kafiye ile etkili bir ahenk sağlanarak mısra sonunda zikredilen özel ad (Beytü'l- Ma'mûr), tazim gereği kullanılmıştır:

Ruhlaruñ medhini eflâke çıkardı *Bâkî*
Şevkden toldı bugün nûr ile *Beytü'l- Ma'mûr*
(Bâkî, G.125/5)

Mahlaslar, cümlede özne olduklarında nida edatı almazlar. Ünlem anlamını vurgunun sağladığı mahlasların bu kullanımlarında cümledeki özel adın ünlem mi özne mi olduğu, ancak söz dizimsel çözümleme ile anlaşılır. “*Bâkî, feleğin kubbesinde güneşin meşalesi yanmadan evvel aşk ateşiyle ateşlerde yanardı*” anlamını içeren aşağıdaki beyitte mahlas olarak kullanılan ad, özne görevinde kullanılmış olup vurgu da ona göre olmalıdır:

Bâkî yanardı âteş-i ‘aşk ile odlara
Tâk-ı felekde meş’ale-i mihr yanmadın
(Bâkî, G.397/6)

Ünlemin “cânâ” olduğu “*Bâkî, vefa beklemes, cefadan yüz çevirmez çünkü âşıktır. Ey sevgili! Niyaz etmek ona, sana da nazlanmak yaraşır*” anlamındaki beyitte de “Bâkî” mahlası, tecrit yoluyla iki cümlelerin ortasında zikredilerek özne görevinde kullanılmıştır:

Vefâ ummaz cefâdan yüz çevürmez *Bâkî* ‘âşıkdur
Niyâz itmek aña cânâ yaraşur saña istiğnâ
(Bâkî, G.6/5)

Özel isimlerin tecrit yoluyla kullanımına güzel bir örnek de *Ferhad, Bisütûn ve Bâkî* özel isimlerinin telmih, tazim, tahkir ve tecrit yoluyla yer aldığı aşağıdaki beyittir. Beyitte, telmih yoluyla Şirin’in aşkı için *Bisütûn* dağını delme macerası hatırlatılmış, “*Bâkî, gam Bisütûnu’nda mihnet taşı kesmede öyle bir üstat oldu ki Ferhad’a sanat öğretir*” denilerek Ferhad tahkir edilmiş, tecrit yoluyla Bâkî yüceltilmiştir:

Bî-sütûn-ı gamda *Bâkî* seng-i mihnet kesmede
Şöyle üstâd oldu kim *Ferhâda* san’at gösterür
(Bâkî, G.51/6)

Manzumelerin sonlarında yer alan mahlaslar, bazen de özne değil ünlem grubu oluştururlar. Ünlemin (nida edatı) hafzedildiği durumlarda söz diziminde yalın hâlde olan bu özel adlar, özne ile karıştırılmamalıdır. Aşağıdaki iki beyitte mahlas, “ey, ya, hey, eyâ” vb. herhangi bir ünlem ile terkip oluşturmayıp cümle başında gelerek özne gibi görünse de söz dizimsel çözümlemesi yapıldığında, özne olmadığı görülecektir. Zira beyitlerdeki cümlelerin özneleri sırasıyla “*kişver-i suhan, ben ve varak*”tır. Mahlas olan Bâkî özel adları ise nida edatı hafzedilmiş cümle dışı unsurlar (ünlem) olup şiddet vurgusu ile okunmaları, anlam bakımından öznenen ayırt edilmelerini sağlayacaktır:

Bâkî musahhar oldu baña *kişver-i suhan*
Geçdüm serîr-i nazma bugün husrevâne *ben*

(Bâkî, G.357/6)

Dil içi çeviri: *Ey Bâkî! Söz ülkesi bana boyun eğdi. Bugün şiir tahtına şahlara yaraşırçasına ben geçtim.*

Bâkî çemende hayli perişan imiş *varak*
Beñzer ki bir şikâyeti var rüzgârdan

(Bâkî, G.371/5)

Dil içi çeviri: *Ey Bâkî! Yaprak çimenlikte hayli perişanmış. Anlaşılan rüzgârdan bir şikâyeti var.*

Söz dizimsel çözümlemesi yapıldığında aşağıdaki beyitte ortada yer alan mahlasın da ünlem olduğu görülecektir:

Gam degül gelse dile **Bâkî** pey-â-pey derd ü gam
Eksük olmaz tekyedür mihmân mihmân üstine

(Bâkî, G.438/5)

2.1.3.1.6. Belirleme ve Özelleme (Tayin ve Tahsis)

Özel isim kullanımıyla mütekellim, genel itibarıyla vasıfları ve sınırları belli bir kişiyi, mekânı, olayı ya da varlığı ifade eder. Arap belagatinde özel isimler, müsnedün ileyh olduğunda tahsis ilgisiyle de kullanılırlar. Bizde de özel isimler özne olduklarında belirleme ve özelleme ilgisiyle söz diziminde yer alır. Bâkî'ye ait aşağıdaki beyitler bu duruma örnek teşkil etmektedir:

Önünce peyk-i hidâyet delîl ü reh-ber ola
Yanuñca *Hızr 'aleyhi's-selâm* yoldaşuñ
(Bâkî, Kıta, 4/2)

Serv-kâmetler iki yanın alurlar yoluñ
Râh-ı gülzâre döner *yolları İstanbûluñ*

(Bâkî, G.266/1)

Tablo 10: *Bâkî Divanı* 'nda Özel Adların Özne Olarak Söz Diziminde Kazandıkları Anlamlar

ÖZELLEME/BELİRLEME (TAHSİS / TAYİN)	Egerçi kahvenüñ bir gûne vardır 'âlemi amma İki kâse mey içre seyr iderler <i>Çîn ü Fagfûr</i> (G.547/3) <i>Nûh</i> 'ömrin virsün <i>Allâhum</i> hatâdan saklasun Yıksa bünyâd-ı sarây-ı 'âlemi tûfân eger (K.13/15)
ULULAMA(TAZİM)	Bi-hamdi'llâh şeref buldı yine <i>mülk-i Süleymânî</i> Cülûs itdi sa'âdet tahtına <i>İskender-i sâni</i> (K.5/1) Zülâlinden 'ibâretdür nesîminden kinâyetdür <i>Safâ-yı çeşme-i Kevser hevâ-yı Cennetü'l-me'vâ</i> (K.27/12)
KÜÇÜMSEME /AŞAĞILAMA (TASĞİR ve TAHKİR)	Murassa' câmlarla bir 'aceb şâhâne meclisdür Düşinde görmedi <i>Cem</i> böyle 'işret-hâne-i zîbâ (K.27/5) 'Adluñ katında cevri ü sitem <i>dâd-ı Keykubâd</i> Hişmuñ yanında lutf u kerem <i>kahr-ı Kahramân</i> (K.1/21)
HATIRLATMA (TELMİH)	Hâne-i kalbüm eylesün termîm Ka'be yapmak dilerse <i>İbrâhîm</i> (G.342/1) Kûyına varsa 'aceb mi dil-berün gâhî rakîb Cennet idi bir zamân <i>İblîs-i mel'ûnuñ yiri</i> (G.548/3)
SOYUTLAMA /MAHLAS (TECRİD / TAHALLÜS)	Ruhlaruñ vafında <i>Bâkî</i> bir gazel nazm itdi kim Ehl-i diller kodılar adını mir'âtü's-safâ (G.15/6) <i>Bâkî</i> hecrüñ gamıyla cân virdi Dâd ey pâdişâh-ı 'âlem dâd (G.36/5)

2.1.3.2. Özel İsimlerin Söz Diziminde Yüklemlerin Olması

Özel isimler, söz diziminde özne kadar işlek olmasa da yüklemler de olurlar. Bu da ya isme ek fiil getirilerek ya da ek fiil hazfedilerek olur. *Bâkî Divanı* 'nda tespit edilen örnek kullanımlar; ululama (tazim), hatırlatma (telmihi) ve özgülleme (hasr) amaçlı olup özel ismi içeren yüklemler sonradır. Yüklemin “belirli” olduğu bu tür cümlelerde, özne de genellikle “belirli”dir. İkinci mısraı tamamıyla yüklemler olan aşağıdaki beyitte, Sultan Süleyman'ın ve makamının yüceltildiği görülmektedir. Beyitte, tazim anlamının dışında vurguyla hasr anlamı da söz konusudur. Yani “*rûy-ı niyâz, sadece âsitân-ı Hazret-i Sultan Süleymân Hânadur.*” anlamında yalvarma ciheti, yalnız Sultan Süleyman'ın eşiğiyle sınırlandırılmıştır:

Bâkiyâ baş egme dehr-i dûna çün rûy-ı niyâz
Âsitân-ı Hazret-i Sultan Süleymân Hânadur

(Bâkî, G.136/5)

Tazim, tahkir, telmih ve teşbih manalarını bir arada taşıyan aşağıdaki beyitte ise şair, “*Atının nalı İskender’in aynası, semtinin köpeğinin çanağı Cem’in kadehidir*” diyerek memduhu överken dolaylı olarak göndermede bulunduğu tarihî şahsiyetleri memduha kıyasla aşağılamaktadır:

Semendûn na’li *mir’ât-ı Sikender*
Seg-i kûyuñ sifali *Câm-ı Cemdür*

(Bâkî, G.147/4)

Bir diğer beyitte ise şair, “*Görünüşte her ne kadar köle şekline büründüysem de marifet memleketinin makamının Dârâ’sıyım*” diyerek İran kahramanlarından Dârâ’yı söz dizisinde tazim ve telmih gereği yüklem olarak kullanmıştır:

Süretâ gerçi gedâ şeklin urındum ammâ
Mesned-i memleket-i ma’rifete Dârâyem

(Bâkî, G.315/4)

Özellikle kaside ve methiyelerde memduh anılmadan evvel onunla ilgili övgüler peş peşe sıralanır, ardından memduhın ismi zikredilir. Şiir ve hitabet dili açısından daha güçlü bir anlatım sunan bu kullanımlarda, dilin olağan söz diziminin aksine özel isim olan yüklem, sonda yer alır. Hâlbuki “belirli” olan kelimeler özne olup söz diziminde başta gelir. Bu, söz dizimsel oynaklık boşuna ve anlamsız değildir. Peş peşe zikredilen övgü ve vasıflar, okuyucuda bir merak uyandırmakta, ardından yüklemle getirilmesiyle etkili bir bitiriş sağlanmaktadır. Hatta bu tür kullanımlarda yüklemdeki ek fiil eksiltilerek daha şiirsel bir üslup da sağlanır. Tazim ve övgü amacıyla terennüm edilen aşağıdaki beyit, bu duruma örnektir:

Sâye-i Yezdân penâh-ı dîn ü devlet *Hân Murâd*
Dâver-i devrân mu’izz-i saltanat *Sultân Murâd*

(Bâkî, Musammatlar III, V/8)

2.1.3.3. Özel İsimlerin Söz Diziminde Tümleç Olması

Özel isimler, söz diziminde tümleç olarak da yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Bu isimlerin zikri, cümlelerin hangi ögesi olursa olsun, cümlelerin neresinde yer alırsa alsın okuyucuda büyük bir etki uyandırır. Bu etki, tabii ki okur ile özel isim arasındaki tanışıklık derecesiyle ilgilidir. Örneğin hikmet ve öğüt içeren aşağıdaki beyitte, nesne

olarak zikredilen “*behre-i Behrâm-ı Gûrî*” ibaresindeki “Behrâm-ı Gûr”⁶⁹ hakkında malumat sahibi olmayan bir okur, şiirdeki anlamsal derinlik ve hazdan nasiplenemeyecektir:

Cihân mülkinden ey Bâkî ne hâsıl
Bilürsin *behre-i Behrâm-ı Gûrî*
(Bâkî, G.511/5)

Benzer bir durum, yine *telmih* maksadıyla kullanılan aşağıdaki beyitte de söz konusudur. “*Devin bir zamanlar Hz. Süleyman’ın mührünü gizlediğini işittik*” anlamındaki ikinci mısra da nesne olarak yer alan kelime grubu, özel bir ismi ve olayı havidir:

Dilde mihr-i hâtem-i la’lün nihân itmiş *rakîb*
Dîv işitdük bir zaman mühr-i Süleymân gizlemiş
(Bâkî, G.214/3)

Aşağıdaki beyitte ise söz dizisinin sonunda *tayin ve tahsis* ilgisiyle yer alan “*feth-i Şîrvânî*” kelime grubu cümlede yine nesne görevindedir:

Bi-hamdi’llâh ki yâri kıldı ferr-i baht-ı sultânî
Müyesser eyledi *Bârî Te’âlâ* feth-i Şîrvânî
(Bâkî, G.546/1)

Aynı anlam ilgisiyle söz dizisinde tamlama içerisinde geçen “*İstanbûl*” özel ismi ise dolaylı tümleç olarak kullanılmıştır. “*Gönül çelen güzeller ve güzelliklerle dopdolu her yolun. (Bu yüzden) Gönül, İstanbul’un güzellerinden vazgeçemez*” anlamını içeren beyitte şair, İstanbul’un güzelleri ve güzellikleri karşısındaki hayranlığını gizleyememektedir:

Dil-rübâlarla ‘aceb kesreti var her yoluñ
Geçemez *hûblarından* gönül *İstanbûluñ*
(Bâkî, G.267/1)

Özne ve dolaylı tümlecın özel isimlerden oluştuğu aşağıdaki beyitte ise benzetme ve *telmih* ilgisiyle “*Minnetsizce sevgilinin güzelliğinin gül bahçesini seyretmek için Mecnun’un göz bebeği, Leyla’nın yanağında ben olmuş*” şeklinde dile getirilerek zarif ve etkileyici bir üslup sağlanmıştır.

⁶⁹ İranlıların ava düşkün, çok yönlü, yetenekli ve güçlü bir hükümdarı olduğu, ömrünün sonunda yine bir av esnasında yaban eşiği kovalarken bir çukura düşüp öldüğü rivayet edilmektedir (Levend, 2018:164; Pala, 2018: 63).

Temâşâ kılmaga gülzâr-ı hüsn-i yâri bî-minnet
Sevâd-ı dîde-i Mecnûn ruh-ı Leylâda hâl olmuş
(Bâkî, G.215/2)

“Ey şâhum! Emret, hakir kulun Çîn ü Mâçîne erişsin. Türkistan coğrafyasını fethedip Hakan’ın tahtını ele geçirsin” anlamındaki beyitte de dolaylı tümleç ve nesne, özel isim olup söz dizisinde belirleme (tayin) ilgisiyle zikredilmişlerdir:

Buyur kem-ter kulun şâhum irişsün Çîn ü Mâçîne
Açup iklîm-i Türkistânı alsun taht-ı Hâkânı
(Bâkî, G.546/4)

Teşbih ilgisiyle sevgilinin öldürücü bakışının Haydar’ın kılıcına, yanak sayfasının Hz. Osman’ın mushafına benzetildiği aşağıdaki beyitte de müşebbehün bih olan unsurlar, beyitte özel isim olup nesne görevindedir:

Hançer-i gamze-i hûn-rîzûne tîg-ı Hayder
Safha-i ‘ârîzuña mushaf-ı Osmân dirler
(Bâkî, G.144/3)

Dil içi çeviri: *Kan dökücü bakışlarının hançerine Haydar’ın kılıcı, yanağının sayfalarına ise Osman’ın mushafı derler.*

Şairlerin genellikle son beyitte mahlaslarını cümle dışı unsur ve özne olarak kullandıklarından söz ettik. Mahlas beyitlerdeki özel isimler, az da olsa söz dizisinde nesne ve tümleç olarak da kullanılmaktadır. Bunun örneklerinden biri “Gül bahçesindeki bülbülü mecliste gazelhan edelim de Bâkî’nin sevgilinin yanaklarını vafsettiği şiirlerini okusun” anlamını içeren aşağıdaki beyittir. Beyitte mahlas olan özel isim, terkip içerisinde olup nesne göreviyle söz dizisinde yer almıştır.

Okusun vaf-ı ruh-ı yâr ile Bâkî şî’rin
Bülbül-i gülşeni meclisde gazel-hân idelüm
(Bâkî, G.323/5)

2.1.4. İşaret Sıfatları

Müsnedün ileyhin (özne) ism-i mevsul (fiilimsi) olmakla marife olması bahsinde Taftazânî, “Aslında burada uygun olan, Kazvinî’nin ism-i işaret (işaret sıfatları) ism-i mevsule takdim etmesiydi. Zira ism-i işaretler, ism-i mevsullerden daha marifedirler. Çünkü muhatap, ism-i mevsullerin tersine ism-i işaretlerin medlulünü hem kalbiyle/aklıyla hem gözüyle bilmektedir.” (2019: 222) der. Biz de büyük belagat âlimi Taftazânî’nin bu görüşünü esas alarak işaret sıfatlarını fiilimsi gruplarından önce zikredeceğiz.

İşaret sıfatları, anlam, vurgu ve üslup açısından ifadeyi zenginleştiren sözcüklerdir. Belirtme sıfatlarından olan bu sözcükler, aslında *sıfat olarak kullanılan işaret zamirleridir*. Önündeki varlık, kişi, nesne veya kavramı işaret ederek belirten bu sıfatlar, eklendiği kelimeye “mekânda, zamanda veya tasavvurda uzaklığına göre bir yer tayin ederler” (Banguoğlu,2000:351). Türkiye Türkçesinde bu işlevi yüklenmiş olan bu, şu (< şol), o (< ol) aslında birer zamirdir. Herhangi bir işletme eki almadan adlar önünde sıfat görevi üstlenirler (Korkmaz, 2007:385): bu dert, şol cennetin ırmakları, o köy gibi... İşte “belirli” (marife) isimlerden biri de bu işaret sıfatlarıyla belirtilen sıfat tamlamalarıdır. Nitekim işaret edilen bir şey, görülen, bilinen, zihinde belirli olan bir varlıktır. Örneğin “*bu bahçe*” dediğimizde ya içerisinde bir hikâyemizin olduğu ya da gördüğümüz, tanıdığımız bir bahçeden söz ederiz. Mehmet Akif Ersoy’un “Bu ezanlar ki şehadetleri dinin temeli” dediği ezanlar, belirli ezanlar; Orhan Veli’nin “*Beni bu güzel havalar mahvetti*” (Orhan Veli, 2021: 57) mısraında belirttiği havalar da yine mütekellimin zihninde belirli olan havalardır. Ancak her sıfat, önündeki ismi belirli kılmaz. Örneğin yanık ezan, güzel havalar denildiğinde, anlam belirli hâle dönüşmeyip sadece hususileşir.⁷⁰ O hâlde işaret sıfatlarıyla oluşan sıfat tamlamaları, marife yönünden diğer sıfat türleriyle kurulan sıfat tamlamalarına göre daha güçlüdür. Zihinde belirli olma, gösterilen varlığa yakınlık düzeyi sıfatlarda da işaret zamirlerinde olduğu gibi sırasıyla “bu, şu (şol), o (ol)” şeklindedir.

İşaret sıfatları, işaret zamirleri gibi ifadenin etkisini artırır, anlatıma belirliliğin yanı sıra canlılık, içtenlik ve öznellik katarlar. Bu sıfatlar, aynı zamanda gönderici ile işaret edilen varlık, nesne, kavram veya kişi arasındaki mekânsal, duyuşsal ve duygusal ilişkiyi dile getirirler. Örneğin “*Bu dert benim münisimdir yârimdir*” ifadesinde kaynağın özümsemişi, sevdiği ve kendisine yakınlığını daima hissettiği bir varlıktan, duygusal bir yakınlıktan söz edildiği anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra Cahit Sıtkı Tarancı’nın *Otuz Beş Yaş* şiirindeki “Benim mi Allah’ım bu çizgili yüz?” dizesinde mekânsal bir yakınlık dile getirilmiştir. Aynı şekilde şairin “*Nerden çıktı bu cenaze? Ölen kim?*” dizesinde ise işaret

⁷⁰Arap gramerinde, marife isimler dışında bir de marifeye yakın hususileşmiş isimler vardır. İşaret sıfatları ile oluşmuş sıfat tamlamaları dışında belirtilen veya nitelenen adlar bu kategoride değerlendirilebilir. Örneğin “Ağır ağır çıkacaksın *bu merdivenlerden*! Eteklerinde *güneş rengi bir yığın yaprak*” mısralarında geçen “*bu merdivenlerden*” belirli (marife), “*güneş rengi bir yığın yaprak*” ise marife ile nekre arasında hususileşmiş bir tamlamadır.

sıfatıyla, somut bir varlık (ölü, cenaze) bağlamında düşünüldüğünde mekânsal bir yakınlık, soyut ve kavramsal (ölüm) bağlamda ise zamansal bir yakınlık ifade edilmiştir. Yahya Kemal Beyatlı'nın bir şarkısından alınan, ayrılık ve özlemin dile getirildiği aşağıdaki bentte geçen “*o yer, o fecr*” tamlamaları da mütekellimin zihninde belirli bir yeri ifade etmektedir. Ancak “o” işaret zamirinin kullanılması okuyucuya zamansal, mekânsal, duyusal hatta duygusal bir uzaklığı hissettirir:

Gönlümle oturdum da hüznümlendim *o yerde*,
Sen nerdesin, ey sevgili, yaz günleri nerde!
Dağlar ağırırken konuşmuştuk tepelerde,
Sen nerde *o fecrin* ağaran dağları nerde!

(Beyatlı, 1995: 145)

Yine dil zevkine sahip belagat sahibi bir okur, Yahya Kemal'in *Kar Musikileri* şiirinin aşağıdaki beytinde, esrarlı ve etkili anlatımı sağlayan hususların belirlilik derecesi yüksek kelimeler olan “*zihnim, Tanbûri Cemil Bey, bu şehirden, bu devirden*” kelime grupları ile tezatlı ve mecazlı söyleyişler olduğunu bilir. Şair, en yakın işaret olan “bu” sıfatını kullanıp peşinden karşıtlık içeren “uzakta” kelimesini getirerek manayı daha güçlü kılmıştır:

Zihnim bu şehirden, bu devirden çok uzakta,
Tanbûri Cemil Bey çalışıyor eski plâkta

(Beyatlı, 1995: 40)

Şiirin hemen başında iki yerde geçen “bu” işaret sıfatları, şiirden çıkarılarak bir de aslı korunarak okunduğunda, işaret sıfatlarının anlam ve vurguya etkisi gün gibi ortaya çıkacaktır.

İşaret sıfatları, göndericinin zihninde belirli olan bir şeyi alıcının zihninde de var kılmanın söz konusu olduğu durumlarda kullanılır. Ancak soyut, görünmeyen hatta görünmesi imkânsız bir varlığı işaret yoluyla göstermek (bu can, bu gönül, bu kalp, bu cennet, bu cehennem vb.) daha çarpıcı ve etkileyicidir. Konuyla ilgili Taftazânî şunları söyler:

İsm-i işaretlerde aslolan, duyu sahasında olup görülen yakın veya uzak şeylere işaret edilmesidir. Şayet ism-i işaretle duyu sahasında olup da görülmeyen bir şeye işaret edilmişse veya duyumsanması ve görülmesi imkânsız bir şeye işaret edilmişse böylesi bir işaret, o şeyi görülen bir varlık gibi kılmak yahut soyut işareti somut/hissi işaret konumuna indirgemek için olmuştur (2019:235).

Söz diziminde belirsiz olan bir ismin başına uzaklık, yakınlık gibi konum bildiren işaret sıfatları getirildiği zaman, o ismin mütekellim ve muhatabın zihninde veya gözünün

önünde belirli olduğu anlaşıldığı gibi ifade de net ve somut hâle gelmiş olur. Şu da bilinmelidir ki Türkçede bir ismin başına “bu, şu, o” getirildiğinde o isim, “belirli” (marife) olurken “her, bir, hiçbir” vb. getirildiğinde belirsiz (nekre) olmuş olur (Ahmet Vefik Paşa, 2016: 90). Burada önemli olan, şairin hangi bağlamda belirli hangi makam ve bağlamda belirsiz öğeleri seçtiğidir. Çünkü söz diziminde bazen belirsizlik elverişliyen bazen de belirlilik elverişlidir. *Yunus Emre Divanı*’nda sıkça tekrarlanan “dünya ve ömür” kelimeleriyle konuyu örneklendirip açıklamaya çalışalım. Büyük mutasavvıf şair, bu iki kavramı bazen yalın hâlde ve işaret etmeden belirsiz olarak kullanırken bazen de hâl ekleriyle ve işaret sıfatlarıyla göstererek belirli kılmıştır. Örneğin bir bağlamda “dünyâ kimseye kalmaz” diyerek belirsiz bir ifade ile duygu ve düşüncelerini dile getirirken başka bir bağlamda “ Bu dünyâ kimseye kalmaz” şeklinde belirli olarak duygu ve düşüncelerini dile getirmiş ve anlatıma netlik kazandırmıştır:

Gelün taşuk idelüm işi kolay tutalum
Sevelüm sevillelüm *dünyâ* kimseye kalmaz
(Yunus Emre, M.103/5)

Bize dîdâr gerek *dünyâ* gerekmez
Bize ma'nî gerek da'vâ gerekmez
(Yunus Emre, M.101/1)

Bu dünyâ bir gelindür yeşil kızıl donanmış
Kişi yeni geline bakubanı toyamaz
(Yunus Emre, M.105/3)

Bu dünya kimseye kalmaz
Anadur ölmeği zinhar
Bu ömür payidar olmaz
Anadur ölmeği zinhar
(Yunus Emre, M. 36/1/)

Yukarıdaki dörtlükte “dünya” dışında “ömür” kelimesinin de işaret sıfatıyla belirli kılındığı görülmektedir. “Dost diyü geçdi *bu ‘ömrüm* başarmadum dost kullığın” (Yunus Emre, M.174/4) dizelerinde ise zaten iyelik ekiyle belirli kılınmış olan kelime, işaret sıfatıyla daha belirgin hâle getirilmiştir.

Bâkî Divanı’ndan örneklerle konuyu daha da pekiştirelim. “*Salınan servi ağacına dolanan şu yasemin, sevgilinin boyu üzre dökülen yasemin kokulu saça benzedi*” anlamını içeren beyitte Bâkî’nin “*şol yâsemen*” diyerek bahsettiği mekânsal bir yakınlık içinde olduğu, duygusal bir bağ kurduğu ve kendi zihninde belli olan bir varlıktır. Yani terkip, “belirli” bir sıfat tamlaması olup marifedir:

Ol kâmet üzre zülf-i semen-bûya beñzedi
Şol yâsemen ki serv-i hırâmâne sarmaşur

(Bâkî, G.47/7)

Bâkî'ye ait “Vuslat (*kavuşma*) hazinesini isteyen aşığı, ejderha gibi halka halka olmuş ve birbiri içine dolanmış o saçlar öldürür” anlamındaki beyitte de belirsiz olan “zülf” ismini işaret yoluyla belirten “ol” sıfatı, hem ifadeyi zihinde belirli kılmış hem de ifadeye içtenlik ve öznelilik katmıştır:

Genc-i visâl tâlibini ejdehâ-sıfat
Ol halka halka zülf-i ham-ender-ham öldürür

(Bâkî, G.133/2)

İşaret sıfatlarıyla “belirli” kılınan adlar; iyelik eki, fiilimsi, özel isim, ünlem vb. sözcükleri “belirli” kılan kelime ve ekleri aldıklarında belirlilik dereceleri artar. Örneğin aşağıdaki beyitte işaret sıfatıyla belirtilen “*ol meh-likâ*” terkibi “*bu gönlüm hanesin rûşen iden*” fiilimsi grubuyla nitelenerek daha belirli hâle getirilmiştir.

Şeb-i fûrkatde ey Bâkî tülû’-ı mihr-i enverden
Bu gönlüm hanesin rûşen iden ol meh-likâ yigdür

(Bâkî, G.186/6)

“Ey Bâkî! Ayrılık gecesinde, bu gönlüm hanesini aydınlatan o ay yüzlü sevgili, parlayan güneşin doğuşundan yeğdir.” şeklinde dil içi çevirisi yapılabilecek yukarıdaki beyitte özne olan “*Bu gönlüm hanesin rûşen iden ol meh-likâ*” kelime grubu; iki işaret sıfatı, bir iyelik eki ve bir fiilimsi ile betimlenmiş olup belirlilik derecesi artırılmıştır.

Tablo 11: *Belirlilik Derecelerine Göre Sıfat Tamlamaları*

DERECESİ	Tamlama	Örnek mısra
Belirli/Marife	Şu dağ Şu minare O köy Bu çarh u eyvân Bu lutf u ihsân	Ne söyler <i>şu dağa</i> çoban çeşmesi? <i>Şu mihrap</i> Sinanüddin, <i>şu minâre</i> Sinan' dır. Gitmesek de görmesek de <i>o köy</i> bizim köyümüzdür Ey şâh-ı cihân <i>bu çarh u eyvân</i> kimin? Îcâd kimin <i>bu lutf u ihsân</i> kimin?
Nitelenen/Hususi	Sarı gül Garip bülbül Yanık yolcu Kuşça can	Dikenler içinde <i>sarı gül</i> vardır <i>Garip bülbül</i> gibi ah u zar etme Kaç <i>yanık yolcuya</i> soğuk su verdi. Emanettir <i>kuşça canın</i> /Issı vardır alır bir gün
Belirsiz/Nekre	Her mihnet Bir yer Her şey Bir gün Hiçbir yer	<i>Her mihnet</i> kabulüm <i>Bir yer</i> var, biliyorum; <i>Her şeyi</i> söylemek mümkün; Sevip kazandığın mallar, Varislere kalır <i>bir gün</i> . Görmedim, gezmediğim, sevmediğim <i>hiçbir yer</i> .

Türkçede isimlerin önüne gelerek onları belirten veya işaret eden, eklendiği kelime ve kelime grubunu sıfatlaştıran -ki de işaret sıfatıdır ve eklendiği her ismi “belirli” kılar. İşlev ve anlam bakımından işaret sıfatlarıyla benzer özellikler taşıyan bu birim (-ki) de önündeki adın düşürülmesi hâlinde zamire dönüşür. Faruk Nafiz Çamlıbel’in *Han Duvarları* şiirinde geçen “Yüzlerdeki çizgiler, gözlerdeki çizgiler” ibarelerinde duyular yoluyla görülen bir şeyin okuyucuya gösterilmesi amaçlanmış olup bu duruma güzel bir örnektir:

Gitgide birer ayet gibi derinleştiller
Yüzlerdeki çizgiler, gözlerdeki çizgiler...

(Çamlıbel, 1999:5)

Mehmet Akif Ersoy’un “Alınır kal’â mı göğsündeki kat kat îman?” (Ersoy, 2012:386) mısraında özne olan “göğsündeki kat kat iman” ibaresi ise okuyucuda duygusal bir farkındalığı sağlamayı amaçlayan bir sıfat tamlamasıdır. Ahmet Haşim’in *Tahattur* başlıklı şiirinde geçen “üstündeki kuşlar” tamlaması da sıfatlaştıran -ki ile belirli hâle getirilmiş olup belirtilen varlığın konumunu ifade etmektedir:

Gök yeşil, yer sarı, mercan dallar
Dalmış *üstündeki kuşlar* yâda.
Bize bir zevk-i tahattur kaldı
Bu sönen, gölgelenen dünyada.

(Ahmet Haşim, 2022: 219)

Divan şiirinde sıfatlaştıran -ki'nin örnekleri azdır. En güzel örneklerinden biri, söz dizisinde yönelme tümleci olarak geçen Fuzûlî'nin *Su Kasidesi*'nin ilk beytidir:

Saçma ey göz eşkden *gönlümdeki odlare* su
Kim bu deñlü tutışan odlare kılmaz çare su

(Fuzûlî, K.3/1)

Dikkat edilirse sıfatlaştıran -ki'nin eklendiği sözcük, zaten iyelik ekiyle “belirli” kılınmıştır. Sıfatlaştıran -ki ile sıfat tamlamasına çevrildiğinde belirliliği güçlü bir terkibe dönüşür. Benzer bir durum, şairin aşağıdaki beytinde geçen “mendeki gam” terkibi için de geçerlidir:

Olsaydı *mendeki gam* Ferhâd-ı muhtelâda
Bir âh ile verirdi bin Bîsutûnı bâda

(Fuzûlî, G.234/1)

Fuzûlî'deki örnekler kadar belirlilik yönü güçlü olmasa da *Bâkî Divanı*'nda sıfatlaştıran -ki'nin belirliliği sağladığı örnek bir beyit “*Madem görünürdeki eşya Hak nurudur. Ey Bâkî! Arada görünen bu sebeplerin suretleri de nedir?*” manasındaki şu beyittir:

Nûr-ı Hakdur çü *mezâhirdeki eşya* Bâkî
Görünen arada bu sûret-i esbâb nedür

(Bâkî, G.172/5)

2.1.4.1. İşaret Sıfatlarının Söz Diziminde Özne Olması

İşaret sıfatları da işaret zamirleri gibi cümlede özne olabilirler. Ancak zamirler, işaret ettikleri ismin düşürülmesiyle kendi başına o ismin yerini tutarak özne olurken işaret sıfatları -uzak veya yakın, soyut veya somut- işaret ettikleri isimle beraber özne olurlar. Sıfat tamlamalarının belirlilik değil hususiyet kazandığını ifade etmiş olsak da işaret sıfatlarıyla kurulmuş sıfat tamlamaları, bu genellemenin dışındadır. Zira işaret sıfatları, göndericinin zihninde belirli olan bir şeyi alıcının zihninde de var kılmanın söz konusu olduğu durumlarda kullanılır. Bu sıfatlar, ya mütekellimin hazır bulunup duyularıyla şahit olduğu ya da duygularıyla bir bağ kurduğu varlıkları belirtirler. Örneğin Bâkî'ye ait aşağıdaki beyitte gözlem neticesinde duysal bir yakınlık kurulan bir varlık, işaret sıfatıyla gösterilmiştir:

Çemende su gibi sūfî şarâb içmek gerek şimdi
Behey sūfî *bu mevsimler* ne ayıklık zamânıdır

(Bâkî, G.181/2)

Sıfat tamlamaları olup gönderici veya alıcının zihninde belirli bir varlığı çağrıştırmayan “*la’l-i leb-i sîr-âb, dîr-i nâ-yâb, bahr-ı bî-kerân*” ibareleri, aşağıdaki beyitlerde “ol ve bu” işaret sıfatlarıyla “belirli” kılınmış ve söz dizisinde özne kılınmıştır. Bu sayede üslup ve anlatım, daha canlı ve etkili bir hâle gelmiştir. Hâlbuki şair, 29/1 nolu beyitte yine özne ve sıfat tamlaması olan “*şarâb-ı nâb*” ibaresini “belirli” kılmamıştır. İşte belagatte asıl olan müellif veya mütekelimin belirlilik ve belirsizlik yönüyle uygun olanı, zihnen bulup lafzen söz dizisine taşımasıdır:

Gözüm yaşına *ol la’l-i leb-i sîr-âb* olur bâ’is
Dem-â-dem kana ey sâkî *şarâb-ı nâb* olur bâ’is

(Bâkî, G.29/1)

“*Ey sâkî! Gözümün yaşına o suya doymuş parlak ve kırmızı dudaklar, sürekli akan kana ise saf şarap sebep olur*” anlamını içeren yukarıdaki beyitte, uzakta olanı gösteren “o” işaret sıfatı, anlam ve bağlama uygun olup âşık ile maşuk arasındaki mesafeyi ve sevgilinin ulaşılmazlığını gözler önüne sermektedir:

Firâk-ı dürr-i dendânuñla cârî gözlerüm yaşı
Bu bahr-ı bî-kerâna ol dîr-i nâ-yâb olur bâ’is

(Bâkî, G.29/4)

“*Bu cömertlik kılığında gam, Bâkî’ye iyi geldi. Gam olmasaydı o dertli, şimdi ne yerdi?*” anlamındaki beyitte ise mecazlı ifadelerle içten ve etkili bir anlatımın sağlandığı görülmektedir. Beyitte “bu ve ol” işaret sıfatlarının kullanımı da anlatımdaki belirlilik, doğallık ve içtenliği artırmıştır:

Bâkîye hoş bulındı *bu kaht-ı keremde gam*
Ol derd-mend şimdi ne yir olmasaydı gam

(Bâkî, Matlalar 15)

İşaret sıfatları, söz diziminde gösterdiği adı belitme ve ona marifelik kazandırma anlamları dışında yüceltme (tazim), aşağılama (tahkir), pekiştirme (tekit), somutlaştırma (tecsit), soyutlama (tecrit), hatırlatma (telmi), merhamet etme (terahhüm) anlamlarını karşılamak üzere de kullanılırlar (Taftazânî, 2019:238; Ahmet Vefik Paşa, 2016: 89). Şimdi bu anlamları örnek beyitler üzerinde görmeye ve göstermeye çalışalım:

2.1.4.1.1. Belirtme (Tayin)

İşaret sıfatları, gösterdiği adı belirtme ve ona marifelik kazandırma anlamıyla söz diziminde yer alır. Belirtme ilgisiyle söz diziminde yer alan sıfatlar, işaret ettikleri varlık veya kavramı somutlaştırıp belirgin kılar. Bu da hem mütekellim hem de muhataba, işaret edilen varlığın yanında olduğu hissini verir. Şiddet vurgusuyla seslendirilen bu terkipler, anlatımın etkisini ve duyguyu ziyadeleştirir. Bâkî, muhatabına, “*Aldanma bu devrin makam ve talihine, bu rüzgâr kalmaz, gider. Gör ki hazan rüzgârı bağı, baharı neyledi*” diyerek öğüt verdiği hikmet içerikli aşağıdaki beyitte, “bu rüzgâr” terkipleriyle bizzat içerisinde bulunduğu ve yaşadığı zaman dilimini kastetmiştir. Söz dizisinden işaret sıfatı çıkarıldığında ifadedeki açıklık ve müşahhas olma hâli de kaybolacaktır:

Aldanma câh u bahtına kalmaz *bu rüzgâr*
Bâg u bahârı n’eyledi bâd-ı hazânı gör
(Bâkî, G.77/4)

Benzer bir anlam ve üslup özelliği aşağıdaki beyitte de vardır. Şair burada da “bu sohbet” demek suretiyle meclisteki ayş u işreti müşahhas hâle getirmekte, adeta okuyucunun zihninde canlandırmaktadır.

Sâkiyâ kalmaz imiş çünkü *bu sohbet* bâkî
Mey-i gül-gûn içelüm bâde-i cennet bâkî
(Bâkî, G.525/1)

Şairin tecrit yoluyla kendisine seslendiği aşağıdaki mahlas beyitte de işaret sıfatı söz dizisinde öncelenerek zikredilmiştir. Çünkü anlık bir sitem ve serzeniş söz konusudur. “*Ey Bâkî! Bu şikâyet de nedir? İnsâf et. Sen safasını süresin de başkası mı dert ve gamını çeksin*” anlamını içeren beyitte, mütekellim, “bu şikâyet” diyerek aslında aşikâr olan ve aşınası olduğu görünür bir şikâyetten bahsetmektedir.

Bu şikâyet nedür insâf idelüm ey Bâkî
Sen safasın süresin el mi çeker ya gamını
(Bâkî, G.506/6)

2.1.4.1.2. Tazim ve Övgü

Türk şiirinde çok yaygın bir kullanımı olan bu anlam ilgisi, üslubu da canlı ve etkili kılar. İşaret sıfatları, söz diziminde öncelendiği takdirde daha belîğ bir anlatım sağlar. Örneğin Necmettin Halil Onan’ın *Bir Yolcuya* şiirinde geçen ve söz diziminde en başta yer alan “*bu tümsek*” ibaresi, yüceltme maksadıyla kullanılmış olup özne görevindedir. Söz diziminde bağımsız küçük bir toprak yükseltisini ifade eden bu sıfat tamlaması;

vurgu, önceleme, işaret sıfatı ve sonraki mısralarla birleşince sıradan bir toprak parçası olmaktan çıkıp kutsal bir mekânı ifade etmiştir.

Bu tümsek, koparken büyük zelzele
Son vatan parçası geçerken ele
Mehmedin düşmanı boğduğu sele
Mübarek kanını kattığı yerdir
(Onan, 1927: 49)

Benzer bir kullanım, Orhan Şaik Gökyay’ın *Bu Vatan Kimin* şiirindeki “**Bu vatan**, toprağın kara bağrında/ Sıra dağlar gibi duranlarındır” (1994: 4) ölümsüz mısralarıdır. Tazim edilen varlık veya kişi, ulaşılmaz bir yükseklik ve yücelikteyse bu durumda umumiyetle “o (< ol)” sıfatı kullanılır. Divan şiirinde bu sıfat, özellikle sevgiliyi ve memduhu yüceltmek, ona bir kutsallık ve ulaşılmazlık atfetmek içindir. Bâkî’ye ait aşağıdaki beyitlerde “o ve ol” işaret sıfatlarıyla “belirli” kılınan “*yâr, şuh, meh-likâ, gamze-i fettân*” vb. isimler, okuyucuda sevgilinin uzak, ulaşılmaz, aşığa mesafeli, onun acısını ve ıstırabını umursamayan biri olduğu izlenimini uyandırır. Ancak bu tür sıfat tamlamalarında söyleyici âşık, işaret edilen varlık veya kişiye mekân itibarıyla uzak olsa da duygusal bir yakınlık içindedir:

Gün yüzün ‘arz eyledi nev-rûzda *ol meh-likâ*
Mihir altun kaplı bir âyîne virdi rû-nümâ
(Bâkî, G.8/1)

“*O ay yüzlü güzel, nevrüzda gün yüzünü arz eyledi. Güneş (de kendisine) yüzünü gösteren altın kaplı bir ayna verdi*” anlamındaki beyitte, sevgilinin eşsiz güzelliği ve göz alıcı parlaklığı, baharın gelişi ile birleştirilerek yüceltilmiştir.

Sevgilinin ilgisizliğini ve merhametsizliğini dile getiren “*Yaraladı fakat yaralarımı sarmadı o yâr, eller ışıtip de yâre sarıldı demesin diye*” anlamındaki beyitte bu uzaklık ve kayıtsızlığı ifade etmek üzere, yine belirlilik derecesi en düşük işaret sıfatı olan “ol” kullanılmıştır:

Zahm urdı velî yaralarum sarmadı *ol yâr*
Agyar işidüp tâ dimeye yâre sarıldı
(Bâkî, G.535/3)

“*O yâr, öyle bir naz uykusuna varmış ki bütün cihan halkı figan etse uyanmaz*” anlamındaki beyitte de sevgili, umursamaz tavırları ve duyarsızlığı, mağrur ve ulaşılmaz güzelliğiyle yüceltilmiştir:

Şöyle nâz uyhusına varmış *o yâr* ey Bâkî
Ki cihân halkı figân eylese bî-dâr olmaz

(Bâkî, G.194/5)

Bâkî Divanı’nda yer alan ve ikinci mısranın başında öncelenerek zikredilen “ol” işaret sıfatı, aşağıdaki beyitlerde de tazim amacıyla zikredilmiştir. “*O can doktoru, derdi hastalığı olmayanı durmadan tedavi edip derdine ilaç olmaktayken, hastasını ise tedavi etmez.*” anlamındaki beyitte özne, ikinci mısranın başında üçüncü şahısla işaret edilmiş olup sevgilinin ulaşılmazlığı ve kayıtsızlığını dile getirmektedir.

Bî-derd olana eylemede turmadın devâ
Ol cân tabîb hastesine eylemez ‘ilâc

(Bâkî, G.31/2)

Anlam, üslup ve söz dizim açısından benzer bir örnek de “*Bâkî Mecnûn’un (deli divanen) olmuştur dedim. O saçı Leyla, kemendini (kuşağını) gösterir*” anlamındaki beyittir.

Bâkî Mecnûnuñ olupdurur didüm
Ol saçı Leylâ kemendin gösterür

(Bâkî, G.174/5)

İşaret sıfatları, işaret ettiği adı “belirli” kılıp yücelttiği gibi vurguyla anlamını pekiştirir; söyleyiş ve ahengi daha etkili kılarlar. *Bâkî Divanı*’ndan alınan aşağıdaki beyitlerde geçen “*ol şûh*” ve “*ol gamze-i fettân*” tamlamaları, söz dizisinde tazim gereği özne olup bu duruma örnektir:

Rişteyle bağlayup lebin *ol şûh* didi kim
Mihmân-ı hân-ı vasluma bu diş kirâsıdur
(Bâkî, G. 80/2)

Dil-i Bâkî nice âbâd olur kim
Yıkar *ol gamze-i fettân* yakar ruh
(Bâkî, G.33/5)

2.1.4.1.3. Küçümseme ve Aşağılama (Tahkir)

İşaret sıfatları, zamirlerde olduğu gibi tahkir amacıyla da kullanılırlar. İşaret edilen varlık veya şahsın hafife alındığı, küçümsendiği ya da aşağılandığı durumlarda görülen bu hususiyet, tazim amaçlı kullanıma göre şiirlerde daha sınırlıdır. Özellikle eleştiri amacı taşıyan hiciv, taşlama ve satirik şiirlerde bu tür kullanımlar yaygındır. *O Belde* şiirinde geçen “bu sefil iştiâ, bu kirli nazar” terkiplerini örnek olarak verebiliriz. Ayrıca manzumede belirlik derecesi güçlü “*sana, bana, sende bende*” kişi zamirlerinin peş peşe

kullanımı ve yine “belirli” olan işaret sıfatlarının tekrarı, ifadeye bambaşka bir sıcaklık ve içtenlik katmıştır.

*Sana yalnız bir ince tâze kadın
Bana yalnızca eski bir budala
Diyen bugünkü beşer,
Bu sefil iştiâ, bu kirli nazar,
Bulamaz sende, bende bir ma'nâ.*

(Ahmet Haşim, 2022:149)

İşaret sıfatlarının tahkir niyetiyle kullanımına, *Bâkî Divanı*’nda -övgü ve tazim gibi yaygın olmasa da- örnekler vardır. Dünya metanın ve çabucak geçen ömrün hafife alındığı “*Dünya malı değersiz bir puldur, şu çabucak geçen ömür akar. Ey Bâkî! İşte onun için mal mülkten, sebeplerden vazgeçtim*” anlamını içeren aşağıdaki beyitte “*şu ‘ömr-i müsta’cel*” özne olup tahkir amaçlı kullanılmıştır:

*Metâ’-ı dehr bir puldur akar şu ‘ömr-i müsta’cel
Anuñ’çün Bâkiyâ esbâbdan emlâkden geçdüm
(Bâkî, G.316/6)*

İşaret sıfatının küçümseme ve aşağılama amacıyla kullanıldığı bir başka örnek, öznenin (bu menzil-i fâni) yine ötelenerek söz dizisinde yer aldığı “*Ey Bâkî! Dünya endişesini gönlünden gider. Bu fani dünya bu kadar rağbete değmez*” anlamındaki beyittir:

*Bâkî gider endîşe-i dünyâyı gönülünden
Degmez bu kadar ragbete bu menzil-i fâni
(Bâkî, G. 545/5)*

Yine Bâkî’ye ait diğer bir beyitte ise sıfat, önündeki adı tam anlamıyla tahkir manası taşımasa da hafife alma (tahfif), azımsama anlamı taşımaktadır. “*Tedariğini eyle, bu çağlar geçer, gider kalmaz. Fırsat zamanı, akan bir sele benzer*” anlamını içeren beyitte, işaret sıfatıyla “belirli” kılınan “*bu çağlar*” ibaresi, söz dizisinde özne olup *azımsama* ilgisi taşımaktadır:

*Tedârük eyle bu çağlar geçer gider kalmaz
Zamân-ı fırsatı seyl-i revâna beñzetdüm
(Bâkî, G.337/6)*

2.1.4.1.4. Benzetme (Teşbih)

İşaret sıfatlarının tazim ve övgü amaçlı kullanımlarında, yüceltilen sevgilinin güzellik unsurları, çoğunlukla benzerlik ilgisiyle dile getirilir. Yüceltme ilgisiyle kullanımında olduğu gibi “o ve ol” işaret sıfatlarının söz diziminde tercih edildiği

görülmektedir. Bu tür kullanımlarda işaret edilen varlık veya kişi de cümlede eksiltildiğinden özlü ve daha etkili bir anlatım sağlanmış olur. Örneğin; “*O hilal kaşlı (sevgili), güzellik burcuna bir aydır. Güzellik kandilinin ışığı gündün güne durmadan artar*” manasındaki beyitte, kaşların hilale benzetilmesi, mecazlı söyleyişle sağlanan eksiltme ve işaret sıfatının kullanımı ifadeyi zirveye taşımıştır:

Güzellik burcına bir mâh-ı nevdür *ol hilâl-ebrû*
Çerâg-ı hüsnine gündün güne turmaz ziyâ artar
(Bâkî, G.64/5)

Sevgilinin boyunun şimşir ağacına benzetildiği aşağıdaki beyitlerde de işaret sıfatı, anlam ve vurguyu daha güçlü kılmıştır. Sevgilinin ulaşılmaz bir makamda oluşu ve aşığa ilgisizliği dolayısıyla yine “ol” işaret sıfatıyla belirtildiği “*Feryaduma o boyu şimşir ağacı gibi olan sevgili, yetişmez. Anlaşılan onun kulağına feryat yetişmez*” anlamındaki beyitte, özne “belirli” olup teşbih ilgisiyle zikredilmiştir:

Feryâduma *ol kâmeti şimşâd* yetişmez
Beñzer ki anuñ gûşına feryâd yetişmez
(Bâkî, G.201/1)

Benzer bir örnek, şairin yine sevgilinin boyunun yanı sıra feryad u figanını da yücelttiği aşağıdaki beytidir:

Feryâduma irmezse n’ola *ol boyı şimşâd*
Kûyında feleklerden aşar nâle vü feryâd
(Bâkî, G.35/1)

İstiareli bir kullanım ve yüceltme ilgisiyle söz dizisinde sonda yer alan “*ol şûh-ı perî-zâd*” ve “*ol serv-i revân*” tamlamalarındaki gösterme sıfatları da özneyi “belirli” kılıp anlatımın etkisini artırdıkları gibi okuyucunun merakının beyit sonuna kadar canlı kalmasını da sağlamışlardır. “*Ey gül yüzlü sâkî! Gel, sen de ısrar edip zorlamayı bırak. O peri gibi güzel ve işveli sevgili, zaten olan aklımızı da almıştır*” manasını içeren beyitte, işaret sıfatı yüceltme ve benzetme ilgisiyle kullanılmıştır:

İbrâmı gel ey sâkî-i gül-çihre ko sen de
Almışdur olan ‘aklumuz *ol şûh-ı perî-zâd*
(Bâkî, G.35/6)

“*O salınarak yürüyen endamlı servi (sevgili), gönül hastası Bâkî’nin boylu boyunca kanına girmiş. Onun erguvanî elbise giymiş olduğunu sanmayın*” anlamını içeren beyitte de belirli özne, aynı anlam ilgisiyle söz dizisindeki yerini almıştır:

Kanına girmiş boyınca Bâkî-i dil-hastenüñ
Ergavânî câme geymiş sanmañ *ol serv-i revân*
(Bâkî, G.390/6)

2.1.4.1.5. Somutlama

Sıfatlar, duyumsanması ve görülmesi imkânsız bir şeye işaret ettikleri takdirde somutlaştırma gayesiyle kullanılırlar. Taftazânî'nin de ifade ettiği gibi böylesi bir işaret, o şeyi görülen bir varlık gibi kılmak yahut soyut işareti somut/hissi işaret konumuna indirgemek içindir (2019: 235). Bâkî'ye ait aşağıdaki beyitte soyut bir varlık olan nefis, “*bu*” işaret sıfatıyla somutlaştırılmış olup beyitte nefsin gerçekliğini ve insanın ona olan yakınlığını ifade etmektedir:

Komaz serkeşliğin *bu nefs-i hod-rây*
Müdârâ eyleseñ vay itmesen vay
(Bâkî, G.546/1)

“*Bu dik başlı nefis, serkeşliğini bırakmaz. İyi davransan bir dert davranmasan bir dert.*” diye günümüz Türkçesine çevrilebilecek beyitte ayrıca bir serzeniş ve horlama manası da vardır. Aşağıdaki beyitte ise “*aşk*”, işaret sıfatıyla “belirli” kılınmış olup (bu *aşk*) sıfat, söyleyicinin duygusal yakınlık kurduğu soyut bir kavram olan *aşk*ı somutlaştırmıştır:

Bir ‘aceb hâletdurur *bu ‘aşk* olmaz müstemîr
Gâh mihnet gâh hasret gâh fûrkat gâh şevk
(Bâkî, G.237/2)

Dil içi çeviri: *Bir acayip hâldir bu aşk, bir karar üzre durmaz. Bazen sıkıntı bazen hasret ve üzüntü bazen ayrılık bazen arzu ve heves.*

Tablo 12: *Bâkî Divanı* 'nda *İşaret Sıfatlarının Özne Göreviyle Söz Diziminde Kazandığı Anlamlar*

Belirtme (Tayin)	<i>Bu cihân</i> kimine kasr-ı tarâb u ayş u safâ Kiminüñ mihnet ile başına zindân ancak (G.238/3) <i>Şu câmu</i> sundı baña serverâ <i>bu sâkî-i dehr</i> Şarâbı zehr ile âlûde dârû-yı kattâl (K.20/29)
Yüceltme (Tazim)	Dün togdı mâh-ı nev gibi <i>ol şûh-ı meh-likâ</i> Şehr içre şimdi şöhre-i devrân olup gezer (G.138/3) Güzellik burcına bir mâh-ı nevdür <i>ol hilâl-eburû</i> Çerâg-ı hüsnine günden güne turmaz ziyâ artar (G.64/5) Kanımı içmege <i>ol âfet-i cânum</i> özenür Meyl ider ölmege dil rûh-ı revânum özenür (G.75/1)
Horlama (Tahkir)	Aldanma câh u bahtına kalmaz <i>bu rüzgâr</i> Bâg u bahârı n'eyledi bâd-ı hazânı gör (G.77/4) Hadden efzûn mihrüm <i>ol nâ-mihrbân</i> bilmezlenür Hep bilür çok sevdüğüm ammâ hemân bilmezlenür (G.73/1)
Pekiştirme (Tekit)	Nedür <i>bu handeler bu 'işveler bu nâz u istiğnâ</i> Nedür <i>bu cilveler bu şiveler bu kâmet-i bâlâ</i> (G.6/1) Nedür <i>bu 'ârız u hadd ü nedür bu çeşm ü ebrûlar</i> Nedür <i>bu hâl-i Hindûlar nedür bu habbetü's-sevdâ</i> (G.6/3)
Benzetme (Teşbih)	Gamzeler tîg-zen olmışdur <i>ol ebrû kavvâs</i> Râh-ı 'aşkı bu gün <i>ol kaşı kemânum</i> gözedür (G.68/2) Ben âb-ı revân itmek cân üzre gözüm yaşın Tek meyl-i kenâr itsün <i>ol serv-i hırâmânum</i> (G.338/2)
Hatırlatma (Telmih)	Kıyâs eyler mi Nîl-i Mısra <i>ol Yûsuf-likâ</i> yaşum Anuñ mikyâsı yokdur turmaz <i>ol mâ dâ'imâ</i> artar (G.64/2) Ya'kûb-sıfat Bâkîyi <i>ol Yûsuf-ı sâni</i> Hüzn içre komaz kıssayı ihvâna tuyurma (G.405/5)
Somutlama	Ömrüm oldukça güzel sevmeyeyin dirdüm lîk N'ideyin <i>bu dil-i şeydâ</i> beni yalan itdi (Kıta 16/1) Yâr bir meclîs kurar mı k'anda <i>bu gamgîn göñül</i> Devr elinden tâs tâs aguyı bir dem içmeye (Kıta 14/1)

2.1.4.2. İşaret Sıfatlarının Söz Diziminde Yükleme Olması

Türkçedeki söz dizimsel hareketlilik, mütekellime isim ve isim soylu her bir sözcüğü, cümlelerin her yerinde ve her görevde kullanma imkânı sağlar. İşaret sıfatları da cümlede özne oldukları gibi yükleme de olurlar. Bu durumda açıklanacak yüceltilecek, aşağılanacak, pekiştirilecek veya hatırlatılacak varlık ve durum, umumiyetle okuyucunun merakını canlı tutmak için sona saklanır. Böylece cümle, etkili bir vurguyla sonlandırılır. Bâkî'ye ait “bâ'is” redifli aşağıdaki gazellerde, “yaşımız dökmeye, gönlümüz düşmeye, dili zâr etmeye, derd ü gam çekmeye” ifadeleri söz diziminde önce zikredilmiş, okuyucuda oluşan merak mısra sonlarında “*ol dürr-i 'Adendür, ol çâh-ı zekândur, ol vech-i hasendür, bu fendür*” denilmek suretiyle giderilmiştir:

Yaşumuz dökmeye *ol dürr-i 'Adendür* bâ'is
Gönlümüz düşmeye *ol çâh-ı zekândur* bâ'is
(Bâkî, G.26/1)

Dil içi çeviri: *Gözyaşı dökmemize sebep, o Aden incisi (gibi parlak ve güzel sevgili)dir. (Ona) Gönlümüzün düşmesine sebep ise o çene çukurudur.*

Perde-i nâleleri çıkısa Hüseyinîye n'ola
Dili zar itmege *ol vech-i hasendür* bâ'is

Dil içi çeviri: *İnleyişimin perdeleri, Hüseyinî makamına çıkısa şaşılır mı? Gönlü inletmeye sebep o güzel güzeldür.*

Tûtîyi lezzet-i guftârı giriftâr eyler
Derd ü gam çekmege Bâkîye *bu fendür* bâ'is
(Bâkî, G.28/4-5)

Dil içi çeviri: *Tutiye sözün lezzeti kendisine bağlayıp esir eder. Bâkî'nin dert ve üzüntüsüne sebep bu sanattır.*

Aşağıdaki beyitte ise Bâkî, şiirlerinin üslup ve mana bakımından güzel, parlak ve etkileyici olduğunu ifade ettikten sonra, “*şiir erbabını hasede düşüren hep bu manadır*” diyerek beyti, belirli sıfat tamlamasıyla sonlandırmıştır. Bu da vurguyu güçlendirirken anlamı pekiştirmiştir:

Edâsı hûbdur ma'nâsı ra'nâ şi'r-i Bâkî'nüñ
Aña reşk itdüren erbâb-ı nazmı hep *bu ma'nâdur*
(Bâkî, G.127/5)

2.1.4.3. İşaret Sıfatlarının Söz Diziminde Tümleç Olması

İşaret sıfatlarıyla “belirli” kılınan sıfat tamlamaları, söz diziminde tümleç olarak da çokça kullanılmıştır. Bâkî, anlamı pekiştirme, memduhu ve muhatabını yüceltme, okuyucunun zihninde somut görüntüler oluşturma, etkili ve vurgulu bir söyleyiş sağlama vb. sebeplerle şiirlerinde işaret sıfatlarından oluşan terkipleri, tümleç olarak kullanır. Şiirlerinde ekseriyetle dolaylı tümleç göreviyle söz diziminde yer alan bu sıfatlar, işaret edilen varlık veya mekânları alıcıya yakınlaştırıp anlam ve vurguyu sağlamlaştırır. Örneğin “*Gönül verdik bu fani mülke*” ifadesinde, işaret sıfatının anlam ve vurguya katkısı yadsınamaz. İşaret sıfatı olmadan (*Gönül verdik fani mülke*) kullanıldığında genel, kapsayıcı ve soyut bir anlam ifade ederken işaret sıfatıyla birlikte kullanıldığında (*Gönül virdük bu fânî mülke*) anlamı daha özel, belirgin ve somut hâle getirir:

Gönül virdük *bu fânî mülke* Bâkî
Aceb gafletde kalduk hey meded hey
(Bâkî, G.514/5)

Bâkî, özellikle hikemî şiirlerinde bu tarz belirli ve somut anlatım tarzına çokça yer vermiştir. İşaret sıfatıyla oluşturulan bu tür sıfat tamlamaları, sözün hem duyuşsal hem zihinsel hem de duygusal etkisini artırmıştır. “*Ey gönül! Feleğin bu sırça sarayından kararlılık bekleme. Zira nicelerinin mirasa girdiği harap olmuş bir hanedir*” anlamını içeren aşağıdaki beyitte, dolaylı tümleç görevindeki işaret sıfatıyla “belirli” kılınan tamlama (*Çarhuñ bu sırça sarâyından*), tahkir niyetiyle kullanılmış olup ifadeye içtenlik ve canlılık katmıştır:

Çarhuñ ey dil umma *bu sırça sarâyından* sebât
Kim nice mîrâsa girmiş hâne-i vîrânedür
(Bâkî, G.136/3)

“*Akıllı olan, dünyanın cilvesine gönül vermez. Beyim, kimse bu dünyadan bir pay almadı.*” şeklinde günümüz Türkçe dil kurallarıyla ifade edebileceğimiz beyitte ise işaret sıfatı, ifadedeki belirliliği ve etkileyiciliği artırdığı gibi didaktik tonu da güçlendirmiştir:

İşve-i dehre gönül virmez o kim ‘âkildür
Almadı behre begüm kimse *bu dünyâdan* bil
(Bâkî, G. 299/4)

Nasihat içerikli aşağıdaki beyitte de “*bu beyâbânda*” terkiibi, muhatapta yakınlık ve belirginlik hissi yaratırken mütekellimin hitap gücünü de artırmaktadır:

Tutalum Ka’be-i tevfik-i ilâhî yolını
Bu beyâbânda ‘abes gezmeyelüm âvâre

(Bâkî, G. 426/2)

“Bâkî, bu meydanda kendini ibadete vererek göğsünü gererken ansızın muhabbet oku canına dokundu ki kazayı gör!” anlamındaki beyitte yer alan dolaylı tümleçte de benzer bir durum söz konusudur:

Göğsün gererdi zühd ile Bâkî bu ‘arsada
Nâ-geh tokındı tîr-i mahabbet kazâyı gör

(Bâkî, G.129/7)

Mey içüp mest-i müdâm olmayıcak ey Bâkî
Ne gönül baglasun âdem bu harâb-âbâda

(Bâkî, G.423/7)

Aşağıdaki beyitte de “*bu harâb-âbâda*” terkiibi, belli bir mekânı yani tahkir yoluyla bu dünyayı ifade etmektedir. Tamlamada “bu” işaret sıfatının etkisiyle gösterilen varlık, okuyucuya yakınlştırılıp somutlaştırılmıştır. Hikmet ve öğüt içeren bu beyitte de işaret sıfatı, beytin mesajını daha açık hâle getirdiği gibi anlamı ve vurguyu da güçlendirmiştir. Benzer anlam özellikleri, zarf tümleci olarak kullanıldıklarında da görülür. İşaret edilen zaman dilimi, genel ve soyut bir zaman olmaktan çıkar; somut, belirli, özel ve dar bir zaman dilimine dönüşür. Bu da anlatımda açıklık ve etkileyciliği artırır. Örneğin “*Bu gece uyku askerleriyle hayli savaş oldu. Gözüümün çukuru, gözyaşı ordularına dar geldi*” anlamını içeren aşağıdaki beytin hemen başında zikredilen işaret sıfatı, belirli ve özel bir geceyi ifade etmekte olup canlı ve coşkulu bir üslup sağlamaktadır:

Bu gice leşker-i hâb ile hayli ceng oldu
Fezâ-yı dîde sipâh-ı sirişke teng oldu

(Bâkî, G.489/1)

Benzer bir durum, aşağıdaki beyitte de söz konusudur. Öncelenen “*Bu devr içinde*” terkiibi, Bâkî’nin içinde bulunup yaşamını sürdürdüğü XVI. yüzyılı belirtmektedir:

Bu devr içinde benem pâdişâh-ı mülk-i suhan
Bana sunuldu kasîde bana virildi gazel

(Bâkî, Matlalar 13)

Daha önce ifade edildiği gibi “o ve ol” işaret sıfatları, umumiyetle uzaklık, ulaşılamazlık ve tazim amacıyla söz diziminde yer alırlar. Aşağıdaki beyitteki “*ol yâr-ı âlî-şâne*” terkiibi, söz dizisinde dolaylı tümleç görevinde olup bunun güzel örneklerinden biridir:

Söylemez küsmiş bana cânâne söyleñ söylesün
N'eyledüm ol yâr-ı 'âlî-şâne söyleñ söylesün

(Bâkî, G.395/1)

Bâkî Divanı 'nda işaret sıfatlarının cümlede nesne (düz tümleç) olarak kullanıldığı da tespit edilmiştir. Tümleçlerdeki üslup özellikleri, anlam ve vurgu incelikleri nesne göreviyle zikredilen “*bu mihnet-hâneyi*” ibaresi için de söz konusudur. “*Ey aşâğılık ve değersiz dünyanın talibi! Gaflet uykusu, nasıl bir şeyse bu zahmet evini rahat yeri sandın.*” anlamını içeren beyitte nesne, işaret sıfatıyla “belirli” kılınıp tahkir kasdıyla söz dizisinde yer almıştır:

Hâb-ı gaflet nice bir ey tâlib-i dünyâ-yı dîn
Var ise râhat yiri sandun *bu mihnet-hâneyi*

(Bâkî, G.509/5)

2.1.5. İsim Tamlamaları

Nahiv ilminde kelimenin marife olmasının bir veçhi de izafettir. Türkçe ifade edecek olursak en az iki ismin bir araya gelmesiyle oluşmuş isim tamlamalarıdır. “Belirli” olan bir kelime, diğer bir kelimeyle tamlama kurduğunda daha “belirli” hâle gelmiş olur. Türkçede tamlama ve kelime grubuna karşılık gelen izafet “katma, ilave etme/ekleme, rabt/bağlama” (Şemseddin Sâmî, 1317/1996: 124), “kâide-i mahsûsası üzere bir kelimeyi diğer kelimeye rabt etmek” (Muallim Nâcî, 1322: 81) anlamlarına gelmekte olup ifade ve ibarede belirliliği sağlar. Muhammed Şerif el Cürânî ise izafet için *حالة نسبية متكررة بحيث لا يعقل احداهما الا مع الاخرى* “Birinin ancak diğeriyle bağlantılı olarak anlaşılabilceği şekilde yinelenen göreceli bir durum” (Seyyid Şerîf el-Cürânî, 1439/2018: 85) tarifini getirir.

“Türkçede kelime grupları birer belirtme gruplarıdır. Tek bir nesneyi veya hareketi belirtmek için gruplar içinde yan yana gelen, birbirine bağlanan kelimeler bir iş birliği yapar ve birbirlerini tamamlarlar” (Ergin, 2000: 375). Birbirlerine mevzu, mana ve gramer bütünlüğü içerisinde bağlanan bu kelime veya kelime grupları iki unsurdan oluşur: tamlayan, tamlanan. Bunlardan birincisi yardımcı birim, ikincisi asıl birimdir. Bir başka ifadeyle birinci unsur eski bilgiyi, ikinci unsur yeni bilgiyi ihtiva eder. Örneğin bir göndericinin “köy”den habersiz bir alıcıya “köyün itleri” diyerek köpeklerden; “okul”dan habersiz bir alıcıya ise “okulun bahçesi” diyerek belirli bir bahçeden söz etmesi imkânsız ve anlamsızdır. Ancak belirtili isim tamlaması, sadece ilgi hâli ekinin varlığıyla da alakalı bir durum değildir. O hâlde ilgi eki olmadığı için bir terkinin belirtisiz isim tamlaması

olduğunu⁷¹ söylemek doğru değildir. Mesela “Çanakkale köprüsü, Kömürhan köprüsü” dediğimizde belirsiz köprülerden değil mütekellim ve muhatabın zihninde belirli köprülerden söz etmiş oluruz. Hâlbuki Türkçe gramer kaynaklarında belirtili isim tamlaması sadece ilgi ekinin varlığına bağlanmıştır.⁷² Aslında bu, dilin mantığına aykırıdır. Zira Ankara Kalesi, Ayasofya camii, İstiklal caddesi, Allah kelamı, Elazığ valisi gibi tamlamalar, tamlayan eki almadıkları hâlde belirlidir. Bu konuda Tahir Nejat Gencan, “*özel isimlerle yapılan tamlamalarda genellik anlamı daralır ve belirtisizlik anlamı silinir*” (Gencan,1974: 89) diyerek doğru bir tespitte bulunmuştur. Dahası sadece özel adlar değil cümleler ve fiilimsi gruplarından oluşan tamlayanlar da ilgi eki almasalar da belirtili isim tamlaması meydana getirirler. Örneğin Yahya Kemal’in *Mohaç Türküsü* şiirindeki “Uçtuk Mohaç ufkunda görünmek hevesiyle” (1995: 18) mısraında *Mohaç ufkunda görünmek hevesi* tamlamasına dikkatli bir nazarla bakıldığında belirli bir hevesten söz edildiği görülecektir. Yine Tarık Buğra’nın *Küçük Ağa* romanında geçen “Çakırsaraylı Akşehir’i basacakmış haberi” tamlamasında haber, daha ne kadar belirli olabilir? O hâlde tamlamalarda, tamlayan ilgi eki almışsa yahut “belirli” (marife) bir isim ise tamlama da genellikle “belirli” olmuş olur.

Bir tamlamanın belirli mi belirsiz mi olduğu söz diziminden anlaşılır. Zira söz diziminde bağlamdan hareketle anlam ve dil bilgisi kaidelerini ters yüz eden kullanımlar vardır. İlgi eki alarak belirtili isim tamlaması olmuş bir isim grubu, söz diziminde tikel değil tümel bir varlık veya durumu ifade edebilir. Örneğin “Kadının fendi erkeği yendi” atasözünde belirtili yapıdaki isim tamlaması, cinsin tamamı için kullanılmıştır.⁷³ Bunun yanı sıra ilgi eki almadığı hâlde söz dizimi içerisinde belirli bir varlığı karşılayan

⁷¹ Mustafa Özkan ve Veysi Sevinçli, *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi* adlı kitaplarında “Palandöken dağı, Tuz gölü, Adilcevaz ilçesi, İstanbul şehri gibi belirtisiz isim tamlamalarını belirtili isim tamlamasına dönüştürmenin imkânı yoktur” (Özkan-Sevinçli, 26) diyerek özel adlarla kurulan tamlamaların belirtisiz olduklarını ifade etmişlerse de kanaatimce özel adlarla kurulan ad tamlamalarının belirtili mi belirtisiz mi oldukları ilgi hali eki ile değil anlam yönüyle belirlenmelidir. Örneğin Van kedisi, Maraş dondurması belirtisiz ad tamlaması, Ağrı dağı, İstanbul boğazı gibi tamlamalar ise belirtilidir.

⁷² Birinci unsur ilgi hali eki taşıyan isim tamlaması belirtili isim tamlaması; birinci unsurunda ilgi hali eki bulunmayan isim tamlaması ise belirtisiz isim tamlamasıdır ve bu tamlama; belirsiz, genel bir nesneyi veya türü karşılar (Karahana, 42-44). İsim tamlamalarının tamlayanı ekli veya eksiz çekimde olmasına göre belirtili veya belirtisiz türleri vardır (Karaağaç,2017:209). Tamlayanı ilgi hâli eki (-in, -in, -un, -ün; -nin, -nin, -nun, -nün) almış olan tamlamaya belirtili isim tamlaması, tamlayanı ilgi hâli eki almayan tamlamaya belirtisiz isim tamlaması denir (Özkan-Sevinçli, 19).

⁷³ İbn Hişâm’ın marife kelimeler için yaptığı sınıflandırma (İbn Hişâm, 1424/2004: 85), isim tamlamaları için de düşünülebilir. Örneğin “Ali’nin arabası” ahdi tarif için, “şehrin güzellikleri” cinsi tarif için, “insanın varlığı, bilimin ışığı” tamlamaları ise istigrak içindir

tamlamalar da vardır.⁷⁴ “*Masa lambası nerede?*” diyerek iletişime geçen gönderici ve alıcının zihninde -tamlama “belirsiz” de olsa- belirli bir masa ve lamba vardır. Kısacası isim tamlamalarının belirli ve belirsiz oluşu dil bilgisi kurallarına indirgenecek kadar basit değildir. Kelimelerin söz dizimindeki anlamsal ve yapısal kıvraklık ve değişkenliği kelime grupları ve tamlamalar için de geçerlidir.

İsim tamlamaları, belirlilik durumlarına göre de derece derecedir. Tamlayan ve tamlananı “belirsiz” (nekre)⁷⁵ isimlerden oluşan ve ilgi hâl eki de almamış olan tamlamalar “belirsiz”, ilgi hâli eki almış olanlar “belirli”⁷⁶, tamlayan veya tamlananı marife olup ilgi eki almış olan isim tamlamaları ise daha belirlidir. Dahası iyelik eki, belirtme hâli eki aldıklarında belirtisiz isim tamlamaları “belirli”, belirtili isim tamlamaları ise daha belirli hâle gelirler. Örneğin *gönül sahnesi* belirtisiz, *gönlümün sahnesi* veya *gönül sahnem* belirtili, *aşk ateşiyle yanan gönlümün sahnesi* daha belirlidir. Bu durumu Ahmet Cevdet Paşa da şöyle dile getirir: “İsm-i âm, marifeye bağlanmakla marife olur ve nekreye bağlanmakla tahsis olunur yani özel bir hâle getirilir” (2016: 88).

İsim tamlamalarının başına veya ortasına ünlem⁷⁷, fiilimsi,⁷⁸ işaret sıfatı,⁷⁹ iyelik grubu⁸⁰ vb. marifeler ve niteleyici unsurlar (sıfatlar) getirildiğinde de ibarenin belirliliği

⁷⁴ Yapı bakımındank belirsiz (nekre) görünen bir tamlamanın, yerine göre belirlilik kazandığı bir durum da tamlanan eki ile üçüncü şahıs iyelik ekinin üst üste geldiği belirtisiz isim tamlamalarıdır. Bu tür tamlamalarda, biri sahiplik diğeri aitlik ifade eden bu iki ekten biri düşürülür. Örneğin “Uçak bileti kaybolmuş.” cümlesi, iki farklı mana ihtiva etmektedir. Sadece tamlanan eki olarak kabul edildiğinde genel, belirsiz bir biletin kaybolduğu ifade edilmiş olur. Tamlanan+iyelik eki olarak söyleme girdiğinde ise mütekellim ve muhatap arasında bahsi geçen ve zihinlerinde üçüncü şahıs olarak yer edinen birinin biletinin kaybolduğu dile getirilmiş olur. O halde iyelik ekli isim tamlamaları belirtili, tamlananı aitlik eki almış olanlar çoğunlukla belirtisizdir.

Tamlanan /Aitlik Eki/ Belirsiz	İyelik / Sahiplik Eki/ Belirli
Uçak bilet-i kalmamış.	Uçak bilet-i kaybolduğu için sıkıntı yaşamış.
Okul çanta-sı da alalım mı?	Okul çanta-sı da yok, ona bir çanta da alalım.
Dün buradaydı, yeşil bir başörtü-sü takmıştı.	Başörtü-sü yeşildi, az önce buradaydı.

⁷⁵ Bir isim tamlaması genellikle belirsiz + belirsiz (yol durumu) ya da belirli + belirsiz (Ali’nin arabası) kelimelerin bağlanması yoluyla oluşur. Her ikisi de belirli(marife) (belirli + belirli) olan kelimelerin bir araya gelmesi ise nadirdir: Benim Ali’m, Ali’nin Ayşesi gibi... Tamlayanı belirsiz tamlananı belirli bir tamlama da muhaldir. Zira söze, zihinde belirli olan ifadelerle başlanır.

⁷⁶ Nitekim mantıkta da kaide böyledir. Müellefin külli veya cüzi oluşu müfrede bağlıdır. İsağojî’de “müellef müfrede tabidir. Eğer onu oluşturan müfretler/cüzler külli ise müellef de külli olur. Cüzi cüzlerden oluşuyorsa da müellef cüzi olur (El-Ebheri, 2016: 28-29) denilmektedir. Arap nahvinde ise “muzaf-ı ileyh marifeyse izafeti marife kılar. Nekreyse de tahsis ilgisi kurar, hususileştirir, marifeye yaklaştırır” (Muhammed el-Meylânî, 2023: 132-133), şeklinde ifade edilmektedir.

⁷⁷ Ey cümle halkın maksudu

⁷⁸ Ömrümün geçtiği köy yolları/ fethin ülkeyi parlattığı gecenin sabahı

⁷⁹ Bu dünyanın meseli

⁸⁰ Bağrımın başı, gözlerimin yaşı

artar. Yahya Kemal'in *Süleymaniye'de Bayram Sabahı* şiirinde geçen “*Kendi gök kubbemiz altında bu bayram saati*” (1995: 3) mısraında “*bayram saati*” her ne kadar belirtisiz ad tamlaması olsa da “*bu*” işaret sıfatı, tamlamanın önüne gelerek ifadeyi “belirli” kılmıştır. Faruk Nafiz Çamlıbel'in “*Ey garip çizgilerle dolu han duvarları*” (1999:8) mısraında da ünlem ve fiilimsi grubu, belirtisiz isim tamlamasını “belirli” kılmıştır. Bâkî'ye ait aşağıdaki beyitte ise “*senin şiir defterinin satırları*” anlamındaki “*sütûr-ı defter-i şi'rûn*” terkihi de ikinci tekil şahıs iyelik grubuyla beraber daha belirli kılınmıştır:

Kenâr-ı bahr-ı nazma yine dürler dizmiş ey Bâkî
Sütûr-i defter-i şi'rûn meger emvâc-ı deryâdur
 (Bâkî, G.52/5)

Tamlayan ya da tamlanandan biri özel isim olduğunda da terkihin belirlilik derecesi daha güçlü, anlam katmanları daha geniş olacağından anlatımın etkisi artacaktır. Bâkî'ye ait “*Züleyha'nın elinden elbisesi yırtılmasa Kenan'ın Yusuf'u gönül sırlarını açığa vurmazdı*” manasını içeren aşağıdaki beyitte “*Yûsuf-ı Ken'an*” terkihi, telmih ilgisiyle kullanılmış olup zikri, okuyucunun zihin, hayal ve gönül dünyasında birçok çağrışımlar yaptığından belirli bir tamlamadır:

Fâş itmez idi râz-ı dili *Yûsuf-ı Ken'an*
 Çâk olmasa dâmânı *Züleyhânun* elinden
 (Bâkî, G.359/6)

“*Felek, eline altın işlemeli bir kadeh sunsaydı Bâkî'nin yüzü, şafak gibi gül renkli olurdu*” anlamındaki mahlas beyitte de tamlayanın özel isim olması (*çihre-i Bâkî*), hem izafetin belirlilik derecesini artırmış hem de tecrit yoluyla etkili ve güzel bir anlatım sağlamıştır:

Gül-gûn olurdu *çihre-i Bâkî* şafak gibi
 Devrân sunaydı destine bir câm-ı zer-nigâr
 (Bâkî, G.160/5)

Tablo 13: *Belirlilik Derecelerine Göre İsim Tamlamaları*

Belirsiz	Belirli	Daha belirli	En belirli
Gök süsü	Göğün süsü	<i>Mavi göklerin süsü</i>	Mavi göklerin beyaz ve kırmızı süsü
Aşk odu	Aşkın odu	<i>Aşkının odu</i>	<i>Yüreğimi yakan</i> aşkının odu
Dağ gülü	Dağın gülü	<i>Dağlarımızın gülü</i>	Toros dağlarımızın gülü
Köy yolu	Köyün yolu	<i>Köyümüzün yolu</i>	<i>Ey köyümün yaşlı yolları!</i>
Mabet mimarı	Mabedin mimarı	<i>Ulu mabedin mimarı</i>	<i>Bu ulu mabedin mimarı</i>

Tablo 13’te belirtisiz isim tamlaması olan ilk sütundaki “belirsiz” ibareler, ikinci sütunda belirtili isim tamlaması hâline getirilerek “belirli” kılınmış, üçüncü sütunda iyelik zamiri ve sıfatlarla daha belirli hâle getirilmiş, son sütunda ise fiilimsi, özel isim, ünlem, işaret sıfatı gibi belirliliği sağlayan unsurlarla en belirli hâle getirilmiştir. Bu durumu bir şiir üzerinden örneklendirerek belirsiz ve belirli isim tamlamaları arasındaki üslup farkını ortaya koymaya çalışalım: Faruk Nafiz Çamlıbel’in *Han Duvarları* manzumesinin aşağıdaki mısralarında peş peşe gelen iki belirtili isim tamlaması şiire içtenlikli bir anlatım katmıştır:

Kendimi kaptırarak *tekerleğin sesine*
Uzanmış kalmışım *yaylının şiltesine*
(Çamlıbel, 1999:4)

Aşağıda görüldüğü üzere manzumedeki belirtili isim tamlamaları belirtisiz olduğu takdirde anlam ve etkileyicilik ortadan kalkacaktır:

Kendimi kaptırarak *tekerlek sesine*
Uzanmış kalmışım *yaylı şiltesine*

2.1.5.1. Kuruluşlarına Göre İsim Tamlamaları

Edebiyatımızda Türkçe, Arapça ve Farsça olmak üzere üç farklı yapıda kullanılagelen isim tamlamaları, son derece canlı bir yapıya sahiptir. Bu, dilin hareketli bir yapıya sahip olmasının yanı sıra gramer kurallarından da kaynaklanır. Zira Divan şairleri, eserlerinde üç farklı dil kaidesiyle tamlamalar kurmuşlardır. Belagat yönüyle bizi burada ilgilendiren, hangi bağlamda hangi kelimelerin hangi dil kaideleriyle bir araya getirildiği; Farsça, Türkçe ve Arapça kurallarla zikredilen tamlamaların yerini ve yapısını yadırgayıp yadırgamadığı, ses ve anlam bakımından bir bütünlük oluşturup oluşturmadığıdır.

Farsça ve Arapça tamlamalar oluşturururken Türkçe tamlamaların aksine asıl unsur (tamlanan) başta, yardımcı unsur (tamlayan) sonda gelir. Divan şiirinde sıkça kullanılan bu tamlamalar, Türkçeye çevrilirken tamlayanla tamlanan yer değiştirdiği için söz dizimindeki anlam inceliği de zarar görmektedir. Mütekellimin ağzından ilk çıkan unsur, baş veya odak denilen tamlanan olmasına rağmen Türkçe çevirilerde tamlayandan sonra telaffuz edilmektedir. İzafetlerdeki ögeler arttıkça (üçlü, dörtlü, beşli tamlamalar vb.) temel öge olan tamlananın zikri daha da gecikeceğinden dil içi çevirinin sakıncaları

ve zorluğu da artacaktır.⁸¹ Örneğin Bâkî'nin, Necâtî'nin bir gazeline yazdığı tahmiste geçen “*nâr-ı gam-ı ‘aşk*” ve “*hûn-ı ciğer*” Farsça gramer yapısına uygun isim tamlamaları olup asıl unsur olan nâr (ateş) ve hûn (kan), izafetin başında yer almaktadır. Ancak bu tamlamalar, Türkçeye çevrildiğinde “*aşk gaminin ateşi*”, “*ciğer kanı*” olmakta ve asıl birim, terkinin sonuna kayarak anlatımın etkisi azalmaktadır:

Kaynadup *nâr-ı gam-ı ‘aşk* ile *hûn-ı ciğeri*
Gözlerümden akıdur kendü görünmez o perî
(Bâkî, Tahmîs-i Gazel-i Necatî 8/2)

Dilde belagat ve fesahati bozan hususlardan biri, üç veya daha fazla kelimenin peş peşe aynı ekle (tetabü’-i izâfet, ilgi eki) birbirine bağlandığı zincirleme tamlamalardır. Yerini veya komşu kelimeyi yadırgayan kelimelerin olması durumunda ise Arap belagatinde *garâbet* (Taftazânî, 2019: 53; Ahmet Vefik Paşa, 2016: 48) denilen ve manadaki akışı sekteye uğratan daha büyük bir kusur oluşur.

Tetâbu’-i izâfet” ya dilimizde kullanılan Arapça tamlamalarda yahut Türkçe tamlamalarda olur. Arapça tamlamalar, tenafür meydana getirecek şekilde art arda sıralanırsa fesahate hâle verir; tenafür oluşturacak şekilde olmazlarsa eğer, bazen letafeti bile artırırlar. Türkçe tamlamalar ikiden fazla olursa mutlaka “sakîl” olur; tamlama durumu ekinde bulunan “nazal n” harfinin tekrarından zorluk hâsıl olması doğaldır. Tekerrür fesahati bozmaz fakat sıkıntı verecek surette bulunursa sözün fesahati bozulur (Sait Paşa, 2007: 43).

Ancak usta şairler, zincirleme tamlamaları bile mihenk taşı gibi, kelimeler arasındaki anlam ve ahengi titizlikle koruyarak başarılı bir şekilde kullanmışlardır. Nedîm’e ait aşağıdaki beyit, bu duruma güzel bir örnektir:

Güllü dîbâ giydin amma korkarım azar eder
Nâzeninim *sâye-i hâr-ı gül-i dibâ* seni
(Nedîm, G.154/3)

⁸¹ Vurgu, anlam ve önemsenen ögenin ötelenmemesi için dil içi çeviride öğeleri yerli yerine koymakla beraber özellikle üçlü, dördü tamlamalarda şiir diline uygun olarak tamlananı takdim etmek, özgün manaya yakın bir anlam elde etmemizi sağlayacaktır. Örneğin Nâilî’ye ait aşağıdaki beyitte geçen “*telatum-ı deryây-ı iştîyâk*” tamlamasını dil içine çevirirken “*hasret denizinin dalgalanması*” değil de tamlananı önceleyerek “*dalgalanması hasret denizinin*” şeklinde çevirmek, daha yerinde ve şairane olacaktır.

Der-kâr olur *telatum-ı deryây-ı iştîyâk*
Bir mevce o cebhe-i berrâkdan kopar
(Nâilî, G.63/5)

Aşîkâr olur dalgalanması hasret denizinin
Bir dalga o parlak, ışıklı cepheden kopar

Dört kelimenin bir araya getirilerek oluşturulduğu bu isim tamlamasının anlam yönü (ipek elbisenin üzerindeki gülün dikeninin gölgesi) düşünüldüğünde ancak tetabü'-i izâfet ile böyle bir anlamın sağlanabileceği görülecektir. Benzer bir tamlama da aşağıdaki beyitte yine özne olarak yer alan Bâkî'nin teşbih ilgisiyle oluşturmuş olduğu “manalar hazinesinin deposu” anlamındaki “*mahzen-i genc-i ma'ânî*”dir:

Zâhirâ gerçi gedâ-sûretem ammâ Bâkî
Mahzen-i genc-i ma'ânî dil-i vîrânumdur
(Bâkî, G.118/5)

Tetabü'-i izâfet yoluyla söz diziminde özne olarak kullanılan bir örnek de şu beyittir:

Hâkimi ide sifâl-i sünbül ü reyhân *felek*
Gitmeye başdan *hevâ-yı bûy-ı zülf-i dil-rübâ*
(Bâkî, G.3/2)

“*Felek, toprağımı sünbül ve reyhan kokan çömlek ede ki sevgilinin saçlarının kokusunun arzusu baştan gitmeye*” şeklinde günümüz Türkçesine çevirebileceğimiz bu beyitte “*hevâ-yı bûy-ı zülf-i dil-rübâ*” tamlaması dört kelimededen oluşmuş olup izafet kesreleri dile ağır gelmekte ve kulağı tırmalamaktadır. Türkçe tamlama kurallarıyla ifade ettiğimizde de (*sevgilinin saçlarının kokusunun arzusu*) birbirini ardınca gelen ilgi ekleri fesahati bozmaktadır. Ancak şairlerin, çoğu kez bu tür zincirleme tamlamaları bir varlık, olay ya da durumu abartılı bir şekilde ifade etmek için kullandıkları da göz ardı edilmemelidir. Söyleyici âşığın burada, sevgilinin saçlarının kokusunu değil kokusunun arzusunu dahi yitirmeye tahammülü yoktur. Nedîm de yukarıdaki beyitte “*sâye-i hâr-ı gül-i dibâ*” izafetiyle mübalağalı ve son derece ince bir söylem oluşturmuştur. Beyitte söyleyici âşık; gülün dikenini, gülün dikeninin gölgesi şöyle dursun sevgilisinin elbisesinin üzerindeki gülün dikeninin gölgesinin onu inciteceği endişesini taşıdığını dile getirmiştir. Arapların tetabü'-i izâfet dediği bizde ise zincirleme tamlama olarak ifade edilen bu tamlamalar, söz diziminde çok farklı formatlarda yer alırlar. Üç veya üçten fazla birimin yer aldığı bu tür tamlamalarda şairler, bazen devrik söz dizimi ile farklı dil kaidelerini bir arada kullanarak, bazen de tamlama arasına farklı öğeleri veya cümle dışı unsurları ekleyerek çözümlenmesi zor ve karmaşık ibareler meydana getirmişlerdir.⁸² Örneğin Bâkî'ye ait aşağıdaki beytin ikinci mısraında tamlayanla tamlananı yer değiştirmiş, Türkçe

⁸² Türkçede düğümlleme olarak ifade edebileceğimiz bu söz ve anlam karışıklığı Arap belagatinde *takid* olarak adlandırılır (Taftazânî, 2019: .65; Ahmet Vefik Paşa, 2016: 55).

ve Farsça kaidelerin birleşmesiyle oluşmuş bir isim tamlaması (*dil-i sengîni cânânuñ*) söz konusudur. “*Ey Bâkî! Sevgilinin taş kalbi, âşıkların hâline acımasa şaşılır mı? Onun gönlü rakibe çok meyillidir*” anlamındaki beyitte, zincirleme tamlamadaki devrik yapı, ifadenin telaffuzunu hafifletmiştir:

N’ola rahm eylemezse Bâkiyâ ahvâl-i ‘uşşâka
Dil-i sengîni cânânuñ rakîbe katı mâ’ildür
(Bâkî, G.89/5)

Türkçe ve Farsça kaidelerin birleşmesiyle oluşmuş bir başka zincirleme tamlama ise aşağıdaki beyitte yer alan “*âhumuñ dūd-ı kebûdı*”dır:

Baňa çok cevır itdüğüñ’çün ey sipîhr-i bî-vefâ
Âhumuñ dūd-ı kebûdı uydı ulaşdı saňa
(Bâkî, G.15/1)

Ayrıca zincirleme tamlalarda bazen bir nükte, bir söz ve anlam oyunu, bir derinlik ve incelik yahut abartma söz konusu olabilir. Türkçe kurallarla oluşturulmuş aşağıdaki beyitte “*Terk ehlinüñ başı*” tamlamasında, bir nükteden dolayı tamlayanla tamlanan arasına ünlem grubu ve miktar belirten bir zarf girmiştir:

Her tâc olamaz fakr u fenâ şâhına ser-tâc
Terk ehlinüñ ey hâce biraz başı kabadur
(Bâkî, G.106/2)

Dil içi çeviri: *Her tac, yokluk ve yoksulluk şahına baş tacı olamaz. Ey hoca! Terk ehlinin başı biraz kaba olur.*

Burada Türkçe kurallara göre değil de Farsça izafet şeklinde kullanılması hâlinde tamlamanın ser-i ehl-i terk olması gerekir. Hâlbuki söz diziminde hem “baş kabadır” ibaresinin tevriyeli kullanımı hem de izafette “*terk*” kelimesinin diğer kelimelere nazaran daha canlı, vurgulu bir söyleyiş ve anlam derinliğinin olması dikkate alındığında mısra başında zikredilmesi, daha etkili ve güzel bir anlatım sağlamıştır.

Farklı gramer kaideleriyle tamlamalar kurabilen Divan şairleri, aynı beyit içerisinde Türkçe, Farsça hatta Arapça terkiplere de yer vermişlerdir. Belagat açısından mühim olan, daha önce de ifade edildiği gibi şairin kelime seçimlerinin, kelimeler arasındaki anlam ilgisinin yerinde olması ve bağlama uygun dil kaidesiyle izafeti kurmasıdır. Bâkî'ye ait aşağıdaki beyitte ilk mısırda Farsça isim tamlamaları, ikinci mısırda ise Türkçe bir tamlama yer almaktadır. Beyitte “çeşm ve hâb” kelimelerinin anlamsal içeriği ve vurgularından dolayı öncelenmesi gerektiğinden Farsça izafet tercih edilirken, ikinci mısırda vasıta ekinin “bülbüller” kelimesiyle oluşu anlam ve iletiye daha uygun düşeceğinden Türkçe tamlama tercih edilmiştir:

Uyandır çeşm-i canı hab-ı gafletten seherhiz ol
Çemen bülbüleriyle subh-dem zikreyle mevlâyı
(Bâkî, K.15/2)

Dil içi çeviri: *Seher vakti, can gözünü gaflet uykusundan uyandır. O çemen bülbüleriyle sabahleyin zikreyle Mevlâ'yı.*

Terkibi oluşturan kelimelerin ahenk, anlam ve vurgu açısından uyumlu olması gerektiği gibi vezin ve kafiye yönüyle de uyumlu olması gerekir. “*Ey sevgili! Bâkî sözünü, senin dudaklarının vafı, saf bal eyler. Şirin sözü onun için böyle şanlıdır*” anlamını içeren aşağıdaki beyitte de, birinci mısırda Farsça, ikinci mısırda Türkçe bir tamlama aynı zamanda iyelik grubu olarak söz dizisinde yer almaktadır:

Bâkî sözünü vaf-ı lebûñ şehd-i nâb ider
Şîrîn kelâmı anuñ için böyle şânludur
(Bâkî, G.102/6)

Bâkî'nin “*Gözyaşlarımın nemiyle gönül yaraları, senin gül yüzünle [de] âlemin gül bahçesi sürekli taze.*” diyerek benzerlik ilgisiyle güzel ve çarpıcı bir üslup oluşturduğu aşağıdaki beyitte ise ilk mısırda “*gönül dağı*” Türkçe tamlama şeklinde zikredilirken ikinci mısırda yine benzerlik ilgisi ile “*gülşen-i âlem*” Farsça terkip şeklinde söz dizisindeki yerini almıştır:

Nem-i eşkümle gönül dâğı dem-â-dem tâze
Gül-i ruhsârûñ ile gül-şen-i 'âlem tâze
(Bâkî, G.454/1)

Bâkî Divanı'nda Türkçe ve Farsça tamlamalar kadar işlek olmasa da Arapça kaidelerle kurulan izafetler de vardır. Daha çok süslü, sanatlı ve ağır bir dilin tercih edildiği kasidelerde rastlanan bu tamlamalar, makam ve bağlama uygun olarak kullanıldığında etkili bir anlatım oluşturur. Örneğin Bâkî'ye ait bir kasideden alınan ve

dil içi çevirisi “*Adaletli padişah Süleyman Han Gazi! Devleti yücelten sultanlar sultanı!*” olan aşağıdaki beyitte, tazim ve övgü kastıyla zikredilen Arapça tamlamalar, kaynağı yüceltmektedir.

Şeh-i ‘âdil Süleymân Hân-ı Gâzî

Mu’izzü’-d-devle sultânü’s-selâtîn

(Bâkî, K.4/2)

Tamlamalarda icazı⁸³ sağlayan önemli hususlardan biri de eksiltmeler (hazf)dir. İzafetle daha açık ve “belirli” kılınan ibare ve ifadeler, zamir, ilgi eki, belirtme hâl eki gibi kelime ve eklerin düşürülmesiyle daha özlü ve yalın bir hâle gelirler.

Aşağıdaki beytin ilk mısraında teşbih ilgisiyle kurulan Türkçe belirtili isim tamlaması (gamzeñ okı), ilgi ekinin hazfedildiği örneklerdendir:

Bir ân içinde *gamzeñ okı* nice kan ider

Dil cân evinde saklayup anı nihân ider

(Bâkî, G.109/1)

“*Bâkî! Gözüümün yaşı, vücudumun hanesini sele verir*” anlamını içeren ve 19 heceyle ifade edilecek aşağıdaki beytin ilk mısraı, tamlamalarında yer alan iki ilgi eki ve bir belirtme hâlinin hazfedilmesiyle 16 heceye düşürülmüş; böylelikle 4 mefâîlün kalıbıyla etkili bir ahenk sağlanmıştır:

Vücûdum hânesin seyle virür Bâkî gözüüm yaşı

Fenâ-yı dâr-ı bî-bünyâduma bu âb olur bâ’is

(Bâkî, G. 29/5)

⁸³ Tez boyunca “özlülük, kısa ve öz” anlamındaki ايجاز yukarıda gösterildiği yazılmıştır.

Tablo 14: *Bâkî Divanı'nda Dil Kaidelerine Göre İsim Tamlamaları*

Tamlama	Örnek Beyit
Türkçe İsim Tamlamaları	<i>Cevânlık 'âlemi gitdi ne vaktin togrılam yâ Rab</i> <i>Egildüm bâr-ı 'aşk-ı yâr kaddüm bükdi pîr itdi</i> (G.523/4) <i>Giceler kâküli sevdâsı ile dildâruñ</i> <i>Haddi pâyânı mı var dûr u dirâz efkârũ</i> (G.276/1) <i>Firâk-ı dürr-i dendânuñla cârî gözlerũm yaşı</i> <i>Bu bahr-ı bî-kerâna ol dūr-i nâ-yâb olur bâ'is</i> (G.29/4)
Farsça İsim Tamlamaları	<i>Ey mübtelâ-yı şîve-i bâlâ-yı yâr olan</i> <i>Sevdâ-yı zülfî başuñna düşün belâyı gör</i> (G.129/5) <i>Seyr-i deryâya ne hacet dem-i sahrâ geldi</i> <i>Gûyiyâ sahn-ı çemen şimdi yem-i ahdardur</i> (G.175/3) <i>Ma'mûre-i derûnı harâb itdi gam velî</i> <i>Mahrûsa-i mahabbetũñ âbâd olup gider</i> (G.141/2)
Arapça İsim Tamlamaları	<i>Hâris-i memleket ü devlet ü ikbâlim ola</i> <i>Mâlikü'l-mülk Hudâvend-i cihân 'azze ve cel</i> (Kıta,1/11) <i>Ruhlarũ medhini eflâke çıkardı Bâkî</i> <i>Şevkden toldı bugün nûr ile Beytü'l- Ma'mûr</i> (G.125/5)

2.1.5.2. İsim Tamlamalarının Söz Diziminde Özne Olması

İsim tamlamaları, anlatımdaki belirsizliği giderip ifade gücünü artırır. Türkçe dil bilgisi kaynaklarında belirtili ve zincirleme isim tamlaması olarak zikri geçen tamlamalar belirlidir. “Belirtisiz isim tamlamaları niteleme, belirtili isim tamlamaları ise belirtme grubu oluşturur. Ayrıca belirtisiz isim tamlamaları, tamlamalar arasında en kalıcı kuruluşları oluştururlar” (Gemalmaz, 1996:165).

İsim ve isim soylu sözcüklerin özne olabilecekleri göz önünde bulundurulduğunda, “belirli” olan bu tamlamalar, söz diziminde özne olarak yer alabilirler. En az iki kelimenin izdivacıyla belirlilik kazanmış olan isim tamlamaları, cümlenin temel unsuru olan özne olduklarında, anlatım daha güçlü hâle gelmiş olur. Zira iki ismin birleşerek tamlama oluşturmasında türlü anlam özellikleri ve incelikleri vardır. Ancak bir araya gelip tek bir

anlam ifade eden bu kelimelerin izdivacında bir gurbet değil kurbet, tamlayan ile tamlanan arasında bir vahşet ve bürudet değil ülfet ve ünsiyet olmalıdır.

Anlam yönüyle tamlayan, tamlananı açıklamak (izâfet-i beyaniye), sahiplik (izâfet-i mülkiye) ya da aitlik (izâfet-i tahsisiye) bildirmek, benzerlik ilgisi kurmak (izâfet-i teşbihiye), hayalî ve sembolik bir çağrışım yaratmak (izâfet-i istiariye)⁸⁴, yer-konum işaret etmek⁸⁵, için gelir.⁸⁶ Özellikle tamlamalar, teşbih, telmih, temsil ve istiare ilgisi kurduklarında mecazlı, etkili, şairane bir anlatım sağlanmış olur.

Şimdi örnek beyitlerle, isim tamlamalarının cümlede farklı anlam, şekil ve söz dizim özellikleriyle özne oluşunu açıklamaya çalışalım.

2.1.5.2.1. İzâfet-i Beyâniye

Tamlayanın tamlananın cinsinin açıkladığı bu tür tamlamalarda umurun hususa izafeti söz konusudur (Şahinoğlu, 1997: 93). Kısacası tamlayan ile tamlananın ne olduğunun ve türünün açıklandığı tamlama çeşididir. İlk mısraında belirtili, ikinci mısraında belirtisiz bir isim tamlamasının özne olarak yer aldığı Bâkî'ye ait “*Uçup gitti inleyen gönlümün kuşu bu ufuklardan. Huzur bulamaz oldum artık [çünkü bende] yolculuk endişesi var*” anlamını içeren aşağıdaki beyitte tamlamalar, sırasıyla benzetme (izâfet-i teşbihiye) ve açıklama (izâfet-i beyaniyeye) ilgisiyle zikredilmiştir. İlk mısrada gönül kuşa benzetilirken ikinci mısrada tamlanan olan efkâra açıklık getirilmiştir. İzafetteki kelimelerin anlam, gramer ve ses yönüyle izdivacı mutabık olup tamlamalar, okuyucunun hayal ve zihin dünyasını okşamakta, kulağına hoş gelmektedir:

Uçdı bu fezâlardan *murg-ı dil-i nâlânûm*
Ârâm idemez oldum *efkâr-ı seyâhat* var
(Bâkî, G.171/2)

Açıklama (beyaniye) ilgisiyle kurulan Bâkî'ye ait aşağıdaki beyitte de “*aşk eri*” tamlaması, “belirsiz” olup hususiyet ifade etmektedir. Söz dizisinde başta yer alması gereken özne, “ne...ne” bağlacıyla kurulan iki cümlelerin tam ortasına düşürülmüştür. Beyitteki anlam yönü en güçlü kelimenin aşk olduğu, daha önce ifade ettiğimiz gibi kelama anlamca etkili bir kelimeyle başlamanın sözü güzelleştiren hususlardan olduğu dikkate alındığında özne, yerini yadırgıyor görünmektedir. Ancak ilk mısrada bir

⁸⁴ İzâfet-i temsiliye, izâfet-i itibariye olarak da bilinmektedir.

⁸⁵ Arap gramerinde zarf-ı mekân, Türkçede isim tamlaması olarak ifade edilen bu tür tamlamalarda tamlanan “alt, üst, üzeri, arka, ön, yan, aşağı, yukarı, iç, dış vb. yer-yön bildiren kelimelerdir.

⁸⁶ Şekil ve içerik bakımından tamlamalar, ayrı bir tez konusu oluşturacak kadar geniş ve derinlikli olduğundan burada kısaca bahsedildi.

olumsuzlama vurgulanmak istendiğinden “ne” bağlacıyla başlanmıştır. Bunun yanı sıra vezin, leff ü neşr gibi ses, söz ve anlam incelikleri de dikkate alındığında öznenin hiç de yerini yadırmadığı görülecektir:

Ne la’l-i kâna mâ’il ‘aşk eri ne tâlib-i zerdür
Sirişk-i âl ü rûy-ı zerd aña hoş zîb ü zîverdür
(Bâkî, G.149/1)

Günümüz Türkçesine söz dizimini bozmadan “*Ne kırmızı billur la’l madenine hevesli aşk eri, ne altın taliplisidir/Kanlı gözyaşları ve sararmış bir yüz ona en iyi süstür.*” şeklinde çevirebileceğimiz beyitte, tamlamanın “erbâb-ı aşk” gibi güçlü seslerle ve söz başında şiddet vurgusuyla değil Türkçe tamlama yapısıyla (aşk eri), söz dizisinin ortasında ve cılız bir vurguyla gelmesi; aşk, gözyaşı ve ıstıraptan başka hiçbir şeye mail ve talip olmayan aşk erinin mecalsiz oluşunu anlatması bakımından da dikkate değerdir. Şairin *Divan*’ı incelendiğinde “aşk eri” isim tamlamasının yukarıdaki beyit dışında bir yerde daha kullanıldığı ve bu kullanımının da mısra ortasında olduğu görülmektedir. Mana bakımından yukarıdaki beyit gibi olumsuzlama içermekte olan beyitte aşk eri de yine çaresiz, cefa oklarıyla yüreği paramparça olmuş vaziyette tasvir edilmiştir. Bu durumda tamlamanın belirtisiz olması, söz diziminde ortada yer alması, tamlayanın “erbâb” gibi güçlü bir kelime ile değil de şiddet vurgusu zayıf bir kelime olan “er” ile izdivacı, şairin belagat yönünün ne kadar güçlü olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Bâkiyâ tîg-ı cefâdan sîne kim sad-çâk ola
Kâdir olmaz ‘aşk eri derd-i dilûñ ihfâsına
(Bâkî, G.409/5)

Rum diyarının en büyük şairi olan Bâkî’nin “aşk eri” ile yaklaşık aynı manayı haiz “erbâb-ı aşk” ibaresini ise Farsça tamlama şeklinde *Divan*’ında dört kez mısra başında bir kez mısra sonunda olmak üzere toplam 5 yerde vurgulu olarak kullandığı görülmektedir.

Cânlar fidâ mahabbet-i cânâne ser degül
Erbâb-ı ‘aşka terk-i ser itmek hüner degül
(Bâkî, G.290/1)

Erbâb-ı ‘aşk ceng ider eshâb-ı zühâ ile
Maksûd sensin eyleseler hâs u ‘âm bahs
(Bâkî, G.25/5)

Cümlede özne görevinde olan benzer bir tamlama, Bâkî’nin aşağıdaki beytinde ikinci mısradaki geçen “*derd-i muhabbet*”tir. Cümlede özne belirtisiz isim tamlaması iken

yüklem, iki Farsça tamlamanın Türkçe tamlama kaideleriyle birleşmesi sonucu oluşmuş zincirleme ad tamlamasıdır:

‘Uşşâkı zîr-i hâke iletse n’ola gamuñ
Derd-i mahabbet ehl-i dilüñ yâr-ı gârıdur
(Bâkî, G.99/4)

Belirtisiz isim tamlamasının özne olarak etkili ve güzel kullanımlarından biri de “Ey Bâkî! Aşk hevesi, ne zor bir belaymış. Benden nasihat istersen heves eyleme” anlamındaki şu beyittir:

Bâkî hevâ-yı ‘aşk ne müşkil belâ imiş
Benden nasîhat ister iseñ eyleme heves
(Bâkî, G.209/5)

2.1.5.2.2. İzâfet-i Mülkiye

Genellikle şuurlu varlıklara delalet eden özel isimler ile onların yerini tutan hükmî şahıslar arasında oluşan, iyelik ve nisbet bildiren tamlamalardır. Cemşid’in kadehi, Karun’un hazinesi, senin aşkın gibi (Şahinoğlu, 1997: 92). Bir başka ifadeyle gerçek anlamında kullanılmış iki kelimenin sahiplik ve malik olma ilişkisi çerçevesinde bir araya gelerek kurduğu tamlamalardır. Sade ve anlaşılır bir dilin tercih edildiği aşağıdaki beyitte Türkçe tamlama yapısıyla sonda ve ortada olmak üzere yine iki özne vardır. “Bâkî kuluñ” sahiplik ve soyutlama ilgisiyle (izâfet-i mülkiye), “derdüñ devâsı” ise tamlananı beyan etmek üzere (izâfet-i beyâniye) kullanılmıştır:

Gayrı dermân istemez Bâkî kuluñ
Zahmına derdüñ devâsı hoş gelür
(Bâkî, G.148/6)

Dirhem-i eşküme dükenmez nice demdür Bâkiyâ
Hâk-ı cismümdür meger kim mâl-ı Kârûnuñ yiri
(Bâkî, G.548/5)

Şi’r-i Bâkî seb’a-i iklîme oldukça revân
Okınursa yiridür bu nazm-ı garrâ semt semt
(Bâkî, G. 23/6)

2.1.5.2.3. İzâfet-i Tahsisiye

İzâfet-i mülkiye gibi mülkiyet değil ihtisas (özgülük) ve intisap bildiren, şuurlu varlıklar dışında kalan varlıklar arasında meydana gelen ve aitlik ilişkisiyle kurulan tamlamalardır (Şahinoğlu, 1997: 92). Bir başka ifadeyle gerçek anlamında kullanılmış iki kelimenin aidiyet ilişkisi çerçevesinde bir araya gelerek kurduğu tamlamalardır.

Tamlayanın tamlananı nitelediği, aitlik bildirdiği veya özgülediği bu tür izafetlerde, somut bir anlam ilişkisi söz konudur. Aşağıdaki beyitte ötelenerek söz diziminde yer alan iki özne olup birinci mısradaki tamlama aitlik bildirmek (izâfet-i tahsisiye), ikinci mısradaki ise eğretilemek (izâfet-i istiariye) amacıyla kullanılmıştır.

Sildi gubâr-ı gussayı dilden *nesîm-i subh*

İrdi yitişdi *himmət-i merdân-ı rüzgâr*

(Bâkî, G.130/2)

Gül-sitân bezm-i şarâb u *câm-ı mey* güldür baña

Kulkul-ı halk-ı surâhî savt-ı bûlbûldür baña

(Bâkî, G.12/1)

2.1.5.2.4. İzâfet-i Teşbihiye

Şairler, terkipler aracılığıyla soyut kavramları somutlaştırır, duygularını etkileyici bir dille aktarır, ifade etmede zorlandıkları duygularını açığa çıkarırlar. (Belli, H., & Mum, C. 2021:82). Böylelikle izâfet-i teşbihiye adı verilen ve tamlayanla tamlanan arasında benzerlik ilgisinin kurulduğu tamlamalara yer verilir. *Bu tamlamalar, benzeyenin benzetilenle ya da benzetilenin benzeyenle doğrudan meydana getirdiği tamlamalardır* (Şahinoğlu, 1997: 92). Şimdi de soyut bir kavramı somut hâle getirmek yahut bir şeyi daha etkili bir şekilde anlatmak amacıyla benzetme ilişkisi kurularak yapılan bu tür tamlamaların (izâfet-i teşbihiye) özne oluşuna birkaç örnek verelim.

Bâkî'ye ait aşağıdaki beyitte “*seyl-i eşküm*” (gözyaşı selim) tamlaması, benzerlik ilgisi (izâfet-i teşbihiye) kurmuş olup cümlede özne görevindedir. Mecazlı ve mübalağalı bir anlam içeren tamlamadaki kelimeler arasında, ses yönüyle de tam bir uyum söz konusudur:

Ol melâhat Mısırınûñ Yûsuf-cemâli şevkine

Seyl-i eşküm Nîlveş günden güne efzûn olur

(Bâkî, G.142/2)

Çağdaşı Fuzûlî'nin aşağıdaki beytinde ise gözyaşları ile inci taneleri arasında benzerlik ilgisi kurulmuş olup izâfet-i teşbihiye, iyelik ekiyle birlikte canlı ve güzel bir anlatım sağlamıştır:

Dem-be-dem ger *dürr-i eşküm* düşse gözden vechi var

Yaş uşaklardur yetîm anlarda yoh resm-i edeb

(Fuzûlî, G.36/4)

Bâkî'nin Türkçe tamlama kaideleriyle oluşturduğu ve yine gönlü kuşa benzettiği (*gönül murgı*) aşağıdaki beyitte de isim tamlaması, özne olarak kullanılmıştır. Fakat belirlilik yönüyle “*murg-ı dil-i nâlânım*” tamlamasının “*gönül murgı*”ndan çok daha

güçlü olduğu unutulmamalıdır. Bu üstünlük, tamlamanın iki ismin bir araya gelmesi dışında iyelik eki almış olması ve gönlü niteleyen bir sıfatla bezenmesinden kaynaklanmaktadır. Bir başka deyişle birinin belirtili, diğerinin belirtisiz isim tamlaması olmasından ötürüdür:

Karâr itmez gönül mürğü bu bâguñ degme şâhında
Nihâl-i kadd-i dil-ber gibi bir serv-i bülend ister

(Bâkî, G.143/3)

Benzetme ilgisiyle kurulan ve cümlede özne görevini üstlenen güzel örneklerden biri de şairler sultanının ömrü bahçedeki gül yaprağına benzettiği “Biz, rüzgâr gibi geçici bir ikbale yönelmeye talibiz. Ömür bahçesinin gül yaprağı ise rüzgârla savrulup gidiyor.” anlamını içeren aşağıdaki beytidir:

Biz tâlib-i teveccüh-i ikbâl-i rüzgâr
Gül-berg-i bâg-ı ‘ömr ise ber-bâd olup gider

(Bâkî, G.141/5)

2.1.5.2.5. İzâfet-i İstiarîye

Tamlayan ile tamlanan arasında bazen doğrudan teşbih ilgisi kurulmaz. Örtülü bir benzetmenin yapıldığı bu tür tamlamalara *izâfet-i istiarîye* denir. Bu tamlama, “benzetilene ait ve lazım olan bir şeyin ismini benzeyene izafe etmekten ibarettir. Ölüm pençesi, ecel kılıcı gibi... Bu tamlamalarda ölüm arslana, kılıç cellada benzetilmiş, ardından arslana lazım olan pençe ölüme, cellada lazım olan kılıç ecele izafe edilmiştir” (Şahinoğlu, 1997: 92). İki isim arasında doğrudan bir aidiyet, sahiplik hatta benzerlik ilişkisi değil, anlam derinliği yaratmak için mecazlı bir tarzda alışılmamış bağdaştırmalarla kurulan *izâfet-i istiarîye* Divan şiirinde sıkça rastlanan şairane tamlamalardandır. Usta şairler, bu tür tamlamaları kullanarak ifade gücünü artırmış, imgelerle duygusal ve estetik bir anlam zenginliği yaratmışlardır. Eğretileme maksadıyla yapılan bu tamlamaları benzerlik ilgisiyle kurulanlarla karıştırmamalıdır. Bâkî’ye ait aşağıdaki beyitlerde geçen “*nâvek-i gamzelerün*” terkibi, *izâfet-i teşbihîyeye*; “*dest-i zamâne*” ise *izâfet-i istiarîyeye* birer güzel örnektir. Söz dizisinde özne olarak geçen bu tamlamalardan birincisinde sevgilinin bakışları oka benzetilmişken, ikincisinde tamlanan karinesinden (dest) yola çıkılarak feleğin kişileştirildiği anlaşılmaktadır:

Tîg-ı hecrünle berâber kıldı
Nâvek-i gamzelerün zahmı ziyâd

(Bâkî, G.37/3)

Dil içi çeviri: *Ayrılık kılıcının yanısıra yan bakışlarının okları, yarayı daha da ziyadeleştirdi.*

Şol dil ki câm gibi el üzre tutardı Cem
Dest-i zamâne yirlere çaldı hazef gibi
(Bâkî, G.522/3)

Dil içi çeviri: *Cem'in kadeh gibi el üstünde tuttuğu şu gönlü, zamanın eli çömlek gibi yere çaldı.*

İsim tamlamasının istiare ilgisiyle özne olarak kullanımına güzel bir örnek de ilk mısraında tehir edilerek ikinci mısraında ise takdim edilerek özne kılınan aşağıdaki beyittir:

Çâk itmeyeydi sînemi şemşîr-i cevr-i yâr
Derd-i derûnum olmaz idi halka aşîkâr
(Bâkî, G.101/2)

Dil içi çeviri: *Yârin zulüm kılıcı, sinemi paramparça etmeseydi gizli dertlerim halka aşîkâr olmazdı.*

Bâkî'nin “Bâkî'yi kalem eyledi [zayıflattı/şairliğe ve yazmaya itti] ayrılığının kılıcı. [Yine de] bir kere nasip olmadı parmaklarını öpmek.” anlamını içeren aşağıdaki beytinde, ayrılık keskin bir kılıca benzetilmiş olup tamlamanın ikinci tekil şahıs iyelik ekiyle “belirli” kılınması ve söz diziminde tehir edilmesi anlamı daha güçlü ve belirli kılmıştır:

Bâkî'yi kalem eyledi şemşîr-i firâkuñ
Bir kerre nasîb olmadı takbîl-i enâmîl
(Bâkî, G.298/5)

Aşağıdaki beytin ikinci mısraında ise kişileştirme ve abartma ilgisi ile kurulan “bâr-ı ‘aşk-ı yâr” terkihi, özne görevindedir:

Cevânlık ‘âlemi gitdi ne vaktin togrılam yâ Rab
Egildüm bâr-ı ‘aşk-ı yâr kaddüm bükdi pîr itdi
(Bâkî, G.523/4)

Nesne, kavram veya varlıkların birbiriyle doğrudan değil temsili bir anlam ilişkisi kuracak şekilde kullanıldığı sembolik anlatım içeren bu tür tamlamalara *izâfet-i temsiliye* de denilir. Bâkî'ye ait aşağıdaki beyitte aşkın amel defterini yazmaya memur *kâtib-i gam* ile beytin ikinci mısraındaki *tîg-ı dil-ber* terkipleri *izâfet-i istiarîye* yoluyla oluşmuş birer tamlamadır:

Kâtib-i gam nâme-i a'mâl-i ‘aşkum yazmaga
Tîg-ı dil-ber şerhalardan sîneme mıstar çeker
(Bâkî, G.183/4)

“Leşker” kelimesiyle tamlama oluşturmuş çok derin ve zengin hayallerin ürünü olan aşağıdaki iki beyitte de eğik yazıyla gösterilen tamlamalarda temsili teşbih olup özne olarak kullanılmışlardır. Birinci beyitte günümüz Türkçesiyle “*Gam askerleri, bölük bölük gönül şehrine kondu ve yer yer fitne, semt semt kavga ve karışıklık ortaya çıktı.*” denilerek gönle dolan hüznün ve keder parlak bir temsil ile ifade edilmiştir. İkinci beyitte ise bulut ordularının düşman Tatar orduları gibi çemen mülküne akın ettiğinden söz edilerek aslında sağanak yağış betimlemektedir. Burada da başarılı bir temsil ve tasvir ile güçlü bir anlatım sağlanmıştır:

Leşker-i gam geldi dil şehrine kondı cavk cavk
Kopdı yir yir fitne vü âşûb u gavgâ semt semt
 (Bâkî, G.23/3)

Leşker-i ebr çemen mülkine akın saldı
Turma yagmada yine niteki yagı Tâtâr
 (Bâkî, K. 18/5)

Tablo 15: *Bâkî Divanı’nda İsim Tamlamalarının Anlam Katmanlarına Örnek Beyitler*

İzâfet-i Beyâniye	Belâ ‘âşıklara rûz-ı ezelde kısmet oldukda Tabîbüm <i>derd-i hicrân</i> uñ dil-i bîmâre düşmişdür (G.173/2) Nem-i eşkümle <i>gönül dâğı</i> dem-â-dem tâze Gül-i ruhsârûñ ile <i>gül-şen-i âlem</i> tâze (G.454/1)
İzâfet-i Mülkiye	Nice <i>câm-ı Cem</i> nice <i>mir’ât-ı İskender</i> dilâ Dest-i mihnetden cefâ taşıyla bulmuşdur şikest (G. 24/2) Rengîn ider evsâf-ı ruhuñ <i>hâme-i Bâkî</i> Ol sûreti virmez sanemâ nakşına Bih-zâd (G. 35/7)
İzâfet-i Tahsisiye	Çıkdı bir yirden <i>sadâ vü sît-ı mürgân-ı çemen</i> Gûyiya <i>etfâl-ı mekteb</i> hatm-i Kur’ân eyledi (K.7/3) <i>Haber-i hecrüñ</i> ile tende dil ü cân ditrer Esicek bâd-ı hazân <i>berg-i dırahtân</i> ditrer (G.137/1)
İzâfet-i Teşbihiye	Ârzû-yı dâne-i hâl-i ruhuñla ‘âkibet Düşdi hayfâ <i>mürğ-ı dil</i> sayyâd-ı zülfüñ dâmına (G. 480/3) Kûyuñ yolında döne döne akdı gözyaşı <i>Seyl-âb-ı dide</i> Dicle-i Bagdâd olup gider (G.141/3)
İzâfet-i İstiariye	Göğsin gererdi zühd ile Bâkî bu ‘arsada Nâ-geh tokındı <i>tîr-i mahabbet</i> kazâyı gör (G.129/7) Bu devr içinde benem <i>pâdişâh-ı mülk-i suhan</i> Bana sunuldı kasîde bana virildi gazel (Matla‘lar 13)

2.1.5.3. İsim Tamlamalarının Söz Diziminde Yüklemler Olması

İsim tamlamaları, söz diziminde özne oldukları gibi yüklemler de olurlar. İsim cümlelerinde görülen bu tür tamlamalar, söze belirlilik ve derinlik katarken belirlilik derecesine göre sözün etkisini de artırır. Tanımlama, betimleme, karşılaştırma, benzetme, övme vb. anlam ilgileriyle kullanılan bu tamlamalar, ek fiil yardımıyla söz diziminde yüklemler olurlar. Örneğin işaret sıfatı ve özel bir ismin de içerisinde yer aldığı, tazim ve övgü niyetiyle kullanılan aşağıdaki isim tamlaması (Bu bezmüñ Câmî-i devrânıyuz), “*Ey can! Nazmımın kadehi, Bâkî’nin şiirleri gibi dünyayı dolaşır. Şimdilerde biz de bu mecliste zamanın şöhrat ve itibar sahibi Câmî’siyiz*” anlamını içeren söz dizisinde yüklemler olup etkili bir anlatım sağlamıştır:

Cihânı câm-ı nazmum şi’r-i Bâkî gibi devr eyler
Bu bezmüñ şimdi biz de Câmî-i devrânıyuz cânâ
(Bâkî, G.13/5)

Söz diziminde belirlilik ve derinliğin sağlandığı, tazim niyetiyle zikredilen bir başka yüklemler de yine şairin “*mejdân-ı nazmuñ Hayder-i Kerrâriyam*” diyerek kendini övdüğü aşağıdaki beytidir. “*Ey Bâkî! Ben, nazm mejdânının/şiir sahasının Haydar-ı Kerrâriyam. Kalemin ucu Zülfikar, şairlik mizacı ise Düldül’dür benim için.*” anlamındaki söz dizisinde, özel isimle kurulu asıl unsur olan tamlanan (Hayder-i Kerrâriyam), tamlayandan önce zikredilerek anlatımın gücü ve etkisi daha da artırılmıştır:

Hayder-i Kerrâriyam mejdân-ı nazmuñ Bâkiyâ
Nevk-i hâme Zülfekâr u tab’ Düldüldür baña
(Bâkî, G.12/5)

İyelik ekiyle belirlilik derecesinin, benzerlik ilgisiyle etkileyiciliğin artırıldığı aşağıdaki isim tamlaması (‘Ârızuñ mir’âtıdur) da söz dizisinde takdim edilip yüklemler olarak kullanılmış ve etkili bir anlatım sağlamıştır:

Gözüme ‘âlem görünmez görmesem ruhsârûñı
‘Ârızuñ mir’âtıdur âyîne-i âlem-nümâ
(Bâkî, G.15/4)

Dil içi çeviri: *Ey sevgili! Senin yüzünü görmesem gözüme âlem görünmez. Dünyayı gösteren ayna, senin yüz ve yanaklarının aynasıdır.*

Benzer bir örnek yine isim tamlamasının öncelenerek yüklemler olduğu “*Ey uzun boylu servi [sevgili]! Meğer ırmaklar, senin pak ve mübarek yüzünün aşığıdır. [O yüzden] semt semt seni arar*” anlamındaki beyittir:

‘*Âşık-ı dîdâr-ı pâküñdür* meger kim cûylar
Cüst ü cû eyler seni ey serv-i bâlâ semt semt
(Bâkî, G.23/2)

Özne ile yüklem arasında benzerlik ilgisinin kurulduğu “*Ey gonca ağızlı sevgili! Seni gören; yanağın yabani gül yaprağıdır, siyah saçların şebboy⁸⁷dur, der*” anlamını içeren aşağıdaki beyit de isim tamlamasının yüklem olarak kullanımına güzel bir örnek teşkil eder. Müttekellim, “ruhuñ” diyerek okuyucuyu vereceği önemli habere hazırlamış, ardından belirli isim tamlamasını (berg-i gül-i hod-rû) yüklem kılarak kaynağı teşbih yoluyla nitelemiştir:

Ruhuñ ey gonca-dehen *berg-i gül-i hod-rûdur*
Dir gören zülf-i siyehkâruñ için şeb-bûdur
(Bâkî, G.46/1)

Aşağıdaki beyitlerde ise “*bezm-i şarâb, savt-ı bülbül, sûret-i dîvâr*” ibareleri, belirtisiz isim tamlaması olarak söz dizisinde yer almış olup yine yüklem görevinde kullanılmışlardır. Beyitte, “*Gül bahçesi şarap meclisi ve şarap kadehi güldür bana. Sürahinin ağzındaki şırıltılı kulkul sesi ise bülbül sesidir bana.*” denilerek özne ve yüklem birimleri arasında benzetme ilgisiyle etkili bir anlatım sağlanmıştır:

Gül-sitân *bezm-i şarâb* u câm-ı mey güldür baña
Kulkul-ı halk-ı surâhî *savt-ı bülbüldür* baña
(Bâkî, G.12/1)

“*O ay yüzlü sevgili, bugün âlemi aydınlatan güneş olmuştur. Ona nisbetle parlayan ay duvar suretidir*” anlamını içeren aşağıdaki beyitte de ikinci cümlemin yüklemi, isim tamlaması olup teşbih ve tahkir ilgisiyle söz dizisinde yer almıştır:

Mihr-i ‘âlem-tâb olupdur ol büt-i mehveş bu gün
Aña nisbet mâh-ı enver *sûret-i dîvârdur*
(Bâkî, G.58/6)

2.1.5.4. İsim Tamlamalarının Söz Diziminde Tümleç Olması

İsim tamlamaları, söz diziminde özne ve yüklem olabildiği gibi tümleç olarak da kullanılabilmektedirler. Düz tümleç, yer tümleci ve zarf tümleci olarak önem ve vurgusuna göre cümlemin başında, ortasında ve sonunda yer alabilen tamlamalar, söze de canlılık, açıklık ve belirlilik katarlar. Özellikle nesne olarak kullanılan isim

⁸⁷Turpgiller familyasından, özellikle geceleri kokusu etrafı kaplayan, güzel kokulu, değişik renkli çiçekler açan, dik saplı süs bitkisi (<https://lugatim.com>).

tamlamalarında ilgi eki ve belirtme hâli ekinin düşürüldüğü görülür. Bu da şairin ahengi sağlama ve daha özlü bir ifade oluşturma endişesinden kaynaklanır. Günümüz Türkçesiyle “*Göğsümün yaralarından okunun parçalarını hep alma. Allah’ını seversen dursun, hele biraz medet et.*” şeklinde ifade edebileceğimiz aşağıdaki beyitte, tamlama kaideleriyle oluşmuş “*okuñ pârelerin*” terkibi, söz dizisinde nesne olup ilgi eki ve belirtme hâl ekinin düşürülmesiyle özlü bir anlatım sağlanmıştır:

Zahm-ı sînemden *okuñ pârelerin* hep alma
Tursun Allâhı severseñ hele bir pâre meded
(Bâkî, G.40/2)

“*Aşk ehlinin gönlünü incitme, kalbini kırma. Yine sana ait, yine sana döner*” anlamındaki beyitte, Farsça ve Türkçe kaidelerin birleşimiyle oluşmuş olan “*erbâb-ı ‘aşkuñ zamirin*” zincirleme terkibi de yine nesne olup anlatımda açıklık ve belirliliği sağlamıştır:

Zamîrin şikest itme *erbâb-ı ‘aşkuñ*
Yine saña râci’ yine saña ‘â’id
(Bâkî, G.42/2)

Tazim gereği takdim edilerek birinci kişi iyelik ekiyle belirlilik derecesinin artırıldığı “*Yaralarımın ateşinin parlaklığı, güneşten daha parlak oldu. Ahımın ateşinin dumanını göklerden aşırdım.*” anlamındaki beytin ikinci mısraındaki “*duhân-ı âteş-i ahum*” (ahımın ateşinin dumanı) zincirleme isim tamlaması da nesne görevindedir:

Fürûg-ı şu’le-i dâgum güneşden tâbnâk oldu
Duhân-ı âteş-i ahum felekden ser-bülend itdüm
(Bâkî, G.336/3)

Bâkî’ye ait aşağıdaki beyitlerde ise zincirlemeli bir şekilde detaylandırılmış isim tamlamaları, ayrılma, bulunma ve yönelme hâlleriyle söz dizisinde dolaylı tümleç olarak yer almışlardır:

Gel ey dil *halka-i müşgîn-i zülf-i pür-şikenden* geç
Düşersin *dâm-ı tezvîre reh-i mekr ü fitenden* geç
(Bâkî, G.30/1)

Dil içi çeviri: *Gel, ey gönül! Sevgilinin kıvrım kıvrım ve misk kokulu saçlarının buklesinden vazgeç. [Yoksa] aldatma tuzağına düşersin. Hile ve fitne yolundan vazgeç.*

Gam-ı hicrânda hâlet var demişler ehl-i derd ammâ
Mülâyim dil-ber-i şûhuñ dem-i vaslında ‘âlem var
(Bâkî, G.63/3)

Dil içi çeviri: *Ayrılık acısında bir hâl var demişler dert ehli olanlar ama uysal ve cilveli gönül alıcı güzelin kavuşma anında âlem var.*

Reşk itme ‘ömr-i devlet-i dünyâyâ Bâkiyâ
Kim hâb-ı gaflet içre hemân bir hayâldür
(Bâkî, G.96/5)

Dil içi çeviri: *Ey Bâkî! Dünya saadetinin ömrüne özenme. Zira o, gaflet uykusu içerisinde çabucak geçen bir hayalden ibarettir.*

“*Ey Bâkî! Dünya yurdunun saadetinin ve ömrün kalıcı olmadığını Dârâ’nın kıssasından anla*” anlamını içeren aşağıdaki beyitte ise dolaylı tümleç olan “*kıssa-ı Dârâdan*” terkinin tamlayanı özel isim olduğundan çağrışım değeri yüksek ve etkisi daha fazladır:

Devlet-i dâr-ı cihân devr-i zamân ey Bâkî
Pâydar olmadığın *kıssa-ı Dârâdan* bil
(Bâkî, G.299/5)

Önem ve değerinden dolayı cümle başında zikredilen “*dem-i visâlde*” terkihi ise aşağıdaki söz dizisinde zarf tümleci olarak kullanılmıştır. “*Bahar günleri seherde uyku nasıl lezzetli ve hoş oluyorsa kavuşma anında senin yüzünü görüp ölmek de öyle hoştur*” anlamındaki beyitte, zarf tümleci görevindeki isim tamlaması, kuşkusuz anlam ve vurgu açısından söylemin en önemli birimidir ve söz dizisinde takdim edilmiştir:

Dem-i visâlde hoşdur yüzün görüp ölmek
Bahâr günleri olur seherde hâb lezîz
(Bâkî, G.45/2)

Bâkî’ye ait tam bir gazel ile tamlamalar konusunu da noktalayalım. Bir beyti haricinde Farsça ve Türkçe isim tamlamalarının özne olarak yer almasının yanı sıra nesne ve yer tamlayıcısı olarak da kullanılan tamlamalar, gazelde hoş giden, etkili bir anlatım sağlamıştır.

Ehl-i diller şiken-i zülfüne şebbû didiler
‘Âlemi kıldı mu’attar nice şeb bu didiler

Götürüp ayağı *rindân-ı selef* kesretten
Çekdiler *câm-ı fenayı* bize yâ Hû didiler

Nâfeye beñzedicek hâlûni *erbâb-ı nazar*
Nergis-i mestûni yâd eyleyüp âhû didiler

Ölmedin yoluña cân virmege ‘ahd itmiş idüm
Şol zamân *‘âlem-i ervâha* ki mûtû didiler

Gördiler hançerüññ zahmı virür câna hayât
'Âşık-ı teşne-cigerler bir içim su didiler

İltifâtuñ göricek Bâkîye kapuñda şehâ
Hased ehli nice bir bunda gelür bu didiler
(Bâkî, G.184)

2.1.6. Fiilimsi Grupları

Arap gramerinde marife isimlerden biri de ismü'l-mevsul olarak adlandırılan (İbn Hişâm, 1424 / 2004: 139-150) kelime gruplarıdır. “ما , ای , من , التي , الذي” gibi yapılarla kurulan bu tür terkiplere, sıla cümlesi de denir. *Bu takılar, muhatabın içeriğini daha önceden bildiği bir cümlenin başına gelirler* (Cürcânî, 2015: 234). Bir başka deyişle bir kişi, mekân, nesne gibi herhangi bir varlığın başından bir olay geçmiş ve muhatap da onu o olayla tanıyorsa o varlıktan söz edilmek istendiği zaman ism-i mevsuller kullanılır. “İsm-i mevsul kullanmak için uygun olan makam, bir şeyin zihin açısından kendisine aidiyeti malum olan bir cümle vasıtasıyla muhatabın zihninde var kılınmasının söz konusu olabilmesidir” (Taftazânî, 2019: 222). Türkçede bütün bu nitelikler, fiilimsiler ve mana bakımından fiilimsilere yakın çeşitli sıfat ve adlaşmış sıfatlarla sağlanır. Cümlenin her ögesi olabilen fiilimsiler ya bizzat bir oluş, kılış veya hareketin adı olurlar ya kendisinden önce geldiği ismi nitelerler ya da bir eylemi/yüklemi zaman ve durum yönünden tamamlarlar. *Fiilimsilerin asıl fonksiyonu geçici hareket isimleri yapmaktır* (Ergin, 2000:333). Hareketten başka zaman ifadesi de taşıyan bu kelime veya kelime gruplarının bir kısmı da geçici⁸⁸ olmayıp kalıcı ve sürekli⁸⁹ hâlleri ifade ederler.

Arap gramerinde sıla cümlesi, Türkçede yan cümlecik olarak ifade edilen ve belirtilen varlık, kişi veya kavramın bir yargı ile birlikte zihinde canlanarak muhataba malum olduğu hâldir. Abdülkâhir Cürcânî, *Delâilü'l-İ'câz* adlı eserinde, ism-i mevsul ile ilgili öğrenilecek nice bilgi ve incelik olduğunu ifade ettikten sonra şöyle der: ”Bunları araştırıp zihinde tasarladığın zaman gönlü çelen, göğsü kar gibi serinleten birçok nüktenin farkına varırsın” (2015: 230). O hâlde Arap gramerinde ism-i mevsul, Türkçede fiilimsi

⁸⁸ Nahiv ilminde ism-i fail olarak adlandırılan âlim, cahil, şair, katil, sahip, malik, kadir gibi kelimeler geçici hareket isimleri türetilip Türkçede genellikle “-An” sıfat-fiil ekiyle gösterilse de (bilen, bilmeyen, öldüren vb...) Arapça kullanımları da dilimizde mevcuttur. Bu tür kullanımlarda hazfedilmiş bir yardımcı eylemsi (olan) söz konusudur. Cahil insanlar yani cahil olan insanlar gibi...

⁸⁹ Nahiv ilminde sıfat-ı müşebbehe olarak adlandırılan tembel, çalışkan, gayretli, cömert, kıskanç, korkak, güzel, vb. sıfatlar, bir kişi, nesne veya eşyanın kalıcı özelliklerini bildirirler. Bu tür sıfatlarla oluşmuş tamlamalarda hazfedilmiş bir yardımcı eylemsi (olan) söz konusudur. Kıskanç kadın yani kıskanç olan kadın gibi...

grupları, ancak cümle veya cümlelerle nitelenebilen, muhatabın önceden bildiği varlık ya da kişiler hakkında konuşmak için kullanılır. Nitekim Cürcânî de “الذى” ancak muhatabın içeriğini daha önceden bildiği bir cümlenin başına gelir” der ve “*dün senin yanında şiir okuyan adam*” örneğini verir (2015: 230).

Arap belagatinde sıla cümlesinin yanı sıra cümle veya cümlecik şeklinde bir ismi niteleyen ve ona marifelik kazandıran bir kavram da sıfat cümlesidir (El-Câmî, 1435/2014: 387). Bunlar da fiilimsi grubunda değerlendirilebilecek yapıda olup Türkçeye çevirilerde bu kalıplar için genellikle sıfat-fiil ekleri ve eklendiği kök veya gövdeyi sıfatlaştıran yapım eklerinden biri⁹⁰ tercih edilir.

İsm-i mevsul ve sıfat cümlesi denilen ve kendi içerisinde sınıflandırılan kavramların Türkçedeki karşılıklarını bulmak için bir yandan Arapça tarif, tasnif ve misaller incelendi; diğer yandan Türkçe tanım, kavram, sınıflama ve örnek cümleler üzerinde duruldu. İki dilin karşılaştırılmasıyla genel dil mantığı çerçevesinde belirlenmeye çalışılan konunun son derece karmaşık ve bir yönüyle morfoloji bilimiyle alakalı olduğu görüldü. Neticede, fiilimsi gruplarının, adlaştırmış sıfatların bu kategoride değerlendirilebileceği sonucuna varılıp belirli (marife) isimlerden biri olarak da fiilimsi grupları başlığı açıldı. Sıfat tamlaması, sıfat-fiil grubu, tamlananı düşürülmüş adlaştırmış sıfat, zarf fiil veya isim-fiil şeklinde söz diziminde yer alan bu kelime grupları “belirli”dir. Ancak bu belirlilik, bağlam içerisinde terkipten terkibe farklılık gösterir. Nitekim “Bir kadın” dediğimizde “belirsiz” (nekre) bir kadından söz ederken “Dün yolda rastladığım kadın” dediğimizde ise belirli birinden söz etmiş oluruz. Yine Nazım Hikmet’in *Davet* şiirinde geçen “Yaşamak! Bir ağaç gibi tek ve hür” dizesinde ağaç, türünün bütün örneklerini kapsayan genel ve belirsiz bir ağacı, Faruk Nafiz’in *Han Duvarları* şiirinde geçen “Gök sarı, toprak sarı, çıplak ağaçlar sarı.” (1999:3) dizesinde hususiyet kazanarak türü içerisinde yapraklarını dökmüş ağaçları, Melih Cevdet Anday’ın *Rahatı Kaçan Ağaç* şiirinde geçen “Tanıdığım bir ağaç var / Etlik bağlarına yakın” dizesinde ise fiilimsilerle belirlilik kazanmış, türleri içerisinde ayırt edilebilen, göndericinin zihninde belirli bir ağacı ifade etmektedir.

⁹⁰ -k,İk (kırık, yanık, açık, düşük, sönük...), -Ak (dönek, ürkek, korkak, kaçak...), -Gİn (kırgın, seçkin, yatkın, durgun, düzgün...), -GAn (alınan, girişken, unutkan...), -İcİ (geçici, yapıcı, yüzücü, koruyucu...), -ç, Aç (gülünç, güleç, kıskanç, iğrenç, korkunç...), -İ (asılı, yazılı, örülü, dikili, ekili...), -lı (tozlu, içli, güçlü, kanlı...), -sİz (işsiz, taşsız, korkusuz, güçsüz...).

Türk edebiyatının ölümsüz mısralarından örnekler vererek konuyu biraz daha açıklığa kavuşturalım. Saf şiirin önemli temsilcilerinden Ahmet Haşım'ın “Yârin dudağından getirilmiş/bir katre alevdir bu karanfil” (2022: 86) mısralarında “*alev*”; Faruk Nafiz Çamlıbel'in Kayseri yolundaki gözlemlerini yansıttığı “Önde uzun bir kışın soldurduğu etekler / Sonra dönen, dönerken inleyen tekerlekler” (1999: 4) mısralarında da “*etek ve tekerlek*” isimleri, fiilimsilerle belirli hâle gelmiş; böylelikle anlatım tekdüze olmaktan çıkıp canlı ve etkili bir hâl almıştır.

Tablo 16: *Fiilimsilerle Belirlilik Kazanmış İsimlere Türk Şiirinden Örnekler*

Belirsiz(Nekre)	Nitelenen/Hususi	Fiilimsilerle Oluşan Belirli (Marife) İsim
Bir <i>genç</i>	Uzun boylu <i>genç</i>	Mehlika Sultan'a âşık (olan) yedi genç
<i>Dağlar</i>	Karlı <i>dağ</i>	Harami gibi yoluma aykırı inen karlı <i>dağ</i>
Bir <i>bahçe</i>	Geniş <i>bahçe</i>	Hafızın kabri olan <i>bahçede</i>
Bir <i>dünya</i>	Aldatıcı <i>dünya</i>	Sultan Süleyman'a kalmayan <i>dünya</i>
<i>Otlar</i>	Kuru <i>otlar</i>	Yazın bastığımız <i>otlar</i>
Her <i>yer</i>	Bereketli <i>yer</i>	Doğduğum <i>yer</i>
<i>Bir ateş</i>	Yanan <i>ateş</i>	Yüreğimin yaktığı <i>ateş</i>
<i>Aynalar</i>	Tozlu <i>aynalar</i>	Yıllar yılı dost bildiğim <i>aynalar</i>

Fiilimsilerle kurulan bu tür terkipler, gönderici ve muhatabın zihin dünyasında mevcut olan bir olay veya durumun cümlecikler şeklinde damıtılmış hâlidir. Fiilimsilerin iyelik ekleriyle kullanılması durumunda bu belirlilik daha güçlü olup ibare veya ifadenin muhataba vereceği lezzet de bambaşka olacaktır. Zira bu durumda iki belirli (marife) nitelik bir araya gelmiş olur. Necip Fazıl'a ait aşağıdaki mısralarda geçen üç fiilimsi de en güçlü şahıs ve iyelik eki olan birinci tekil şahısla çekimlendikleri için niteledikleri renk, ses ve nefes kelimeleri, işitende ayrı bir letafet ve yakınlık hissi uyandırmaktadır.

Göz kaptırdığım renkten, kulak verdiğim sestem,
Affet senden habersiz aldığım her nefesten...

(Kısakürek, 1997: 60)

Şiirde sıfat-fiiller, iyelik eki olmadan kullanıldığı takdirde üsluptaki canlılık ve içtenliğin azaldığı görülecektir:

Göz kaptırılan renkten, kulak verilen sestem,
Affet senden habersiz alınan her nefesten...

Cahit Sıtkı Tarancı'nın *Korktuğum Şey* şiirinde de “*bel bağladığım tepelerden*” ifadesi, fiilimsiye gelen iyelik ekiyle daha pekişmiş ve tatlılaşmıştır. O hâlde fiilimsi gruplarında gizli ya da açık bir zamirin varlığı, belirliliği sağlar veya artırır, diyebiliriz.

Ne yardan geçilir, ne serden;
Korkuyorum *bu* gecelerden.
Bel bağladığım tepelerden
Gün doğmayabilir bir daha
(Tarancı, 1970: 24)

Gizli ya da açık bir zamirin kendilerine döndüğü fiilimsi gruplarında marifelik derecesi de birinci ağızdan üçüncü ağza doğrudur. Yani belirliliği en güçlü fiilimsi grupları, birinci ağızla çekimlenmiş olanlardır. Fuzûlî'nin aşağıdaki beytinde “*âheylediğim*”, Yunus Emre'ye ait manzumede “*bu kılduğun*”, Necip Fazıl'a ait şiirde ise “*güleni ve ağlayanı*” fiilimsi grupları sırasıyla birinci, ikinci ve üçüncü kişi ağzıyla çekimlenerek belirlilik kazanmış kelime gruplarıdır:

Âheylediğim serv-i hırâmânun içündür
Kan ağladığım gonçe-i handânun içündür
(Fuzûlî, 79/1)
Bir kez gönül yıkdunısa *bu kılduğun* namâz degül
Yitmiş iki millet dahı elin yüzün yumaz degül
(Yunus Emre, M. 166/1)
Ana gibi yâr olmaz, İstanbul gibi diyar;
Güleni şöyle dursun, *ağlayanı* bahtiyar...
(Kısakürek, 1997:167)

Fiilimsi gruplarının belirlilik dereceleri, söz dizisinde yer alan kelimelerin “belirli” ve “belirsiz” oluşlarına göre artar ya da azalır. Söz dizisinde zamir, özel isim, işaret sıfatı gibi marife kelimeler varsa belirlilik dereceleri artar. O hâlde fiilimsiler, genel ve tümel bir kişi veya mefhumu niteleyebildikleri gibi özel ve tikel kişi ve mefhumları da niteleyebilmektedirler. Örneğin Yunus Emre'ye ait olan “*Kanı bizden öğüt alan kalmadı dünyaya gelen/ Dün gün arı taat kılan o sıratı geçer gider*” mısralarında “*bizden öğüt alan*” ibaresi “*dünyaya gelen*”e göre daha özel ve dar anlamlıdır.

İki marifenin bir arada kullanımı bununla sınırlı değildir. Fiilimsi gruplarının nitelediği ismin ardından bir başka isim eklenerek isim tamlaması oluşturulması durumunda yahut fiilimsi grubunun başına bir işaret sıfatı veya ünlem getirilerek oluşan kelime gruplarında da belirlilik (marife) pekiştirilmiş olur. Yahya Kemal'in “*Dönülmez akşamın ufkundayız vakit çok geç/ Bu son fasıldır ey ömrüm nasıl geçersen geç*” (1995:

86) beytinde isim tamlaması; Cahit Sıtkı'nın *Yalan Dünya* şiirinde geçen “Gökyüzü belledik *şu ürperen maviliği / Yaman çalacak o çalmayası saat yaman*” (Tarancı, 1970: 104) ifadelerinde ise fiilimsiden önce gelen işaret sıfatı, manayı kuvvetlendirmiştir. Faruk Nafiz Çamlıbel'in *Çoban Çeşmesi* şiirinde “*Ey* suyun sesinden *anlayan* bağlar”, *Han Duvarları*'nda “*Ey* köyleri hududa *bağlayan* yası yollar/Dönmeyen yolculara *ağlayan* yası yollar!” (1999: 8) mısralarında ise fiilimsiden önce gelen ünlem manayı daha belirgin kılmıştır.

Fiilimsi gruplarında Farsça -ki'li yapıların etkisi de dilimizde oldukça yaygındır. Divan şairlerinin çokça başvurduğu bu doğal ve dolaylı anlatım biçimini modern şairlerimiz de kullanmıştır. Bu tür cümleler, öğelerine göre sıralanıp kurallı bir cümle yapılacağı zaman tam bir cümle olan -ki'li yapı, fiilimsi yardımıyla bir cümlecığe çevrilir. Yahya Kemal'in *Kar Musikileri* şiirinde geçen şu beyit, bu duruma güzel bir örnektir:

Sandım ki uzaklaştı yağın kar ve karanlık
Uykumda bütün bir gece Körfez'deyim artık
(Beyatlı, 1995: 40)

Devrik yapıdaki birinci mısrayı kurallı bir cümle hâlinde ifade edersek “Yağın kar ve karanlığın uzaklaştığını sandım.” deriz. Ancak bu durumda sözün büyüğü tamamen ortadan kalkacaktır. Fuzûlî'nin *Leyla vü Mecnun* mesnevisinde geçen “Gördü ki bir avcı dam kurmuş (b. 1160), Bilmezsen mi ki kana kandır” (b. 1168) mısraları da cümleleştiren⁹¹ -ki'ye örnek olarak zikredilebilir. “Gördü ki bir avcı dâm kurmuş” ifadesi, “Bir avcının tuzak kurduğunu gördü” cümlesiyle aynı temel anlamı ihtiva etse de üslup açısından belirgin farklılıklar taşır: İlk cümle dolaylı ve sanatsal, ikinci cümle doğrudan ve açıklayıcı bir anlatım tarzına sahiptir. Ki'li cümle daha çok muhatapta duygusal bir etki yaratırken fiilimsili cümle duygusal bir etki oluşturmaktadır. Yine ilk cümlede vurgu görme eyleminin üzerindeyken ikinci cümlede “bir avcı ve tuzak kurma” ibareleri üzerindedir. Dahası “*gördü ki*” ifadesi, hikâye anlatımına uygun bir geçiş sağlayıp okuyucuyu olayın içine çekerken diğer cümle, bir gözlem durumunu nesnel bir şekilde ifade etmektedir.

Yavuz Bülent Bakiler'in *Anadolu Gerçeği* şiirindeki “Bilir misin köylerde akşam olunca / Çekilir el ayak ortalıktan...” (Bakiler, 2003: 39) mısralarında ise cümleleştiren -ki düşürülerek daha özlü ve etkili bir anlatım sağlanmıştır. Zira dizeler “Köylerde akşam

⁹¹ Türkçede “sıfatlaştıran -ki” kavramından hareketle “cümleleştiren -ki” kavramını kullandık.

olunca el ayağın ortalıktan çekildiğini bilir misin?” söz dizimiyle doğrudan dile getirildiğinde estetik, anlam, vurgu ve üslup tamamen ortadan kalkacaktır. Cahit Sıtkı Tarancı’nın *Otuz Beş Yaş* şiirinde ise fiilimsi gruplarının hem Türkçe kurallı cümle yapısına uygun olarak kullanımı hem de bağımsız cümle şeklinde kullanımı aynı bentte bir arada görülmektedir:

Gökyüzünün başka rengi de varmış!
Geç fark ettim taşın sert olduğunu.
Su insanı boğar, ateş yakarmış!
Her doğan günün bir dert olduğunu
İnsan bu yaşa gelince anlarmış.

(Tarancı, 1970: 98)

Aslında şair doğrudan bir anlatımla “gökyüzünün başka renginin olduğunu, taşın sert olduğunu, suyun insanı boğduğunu, ateşin yaktığını geç fark ettim. (Ne yazık ki) insan, her doğan günün bir dert olduğunu bu yaşa gelince anlarmış” demektedir. Ne var ki şiir dili, daha etkileyici ve güzeldir.

Sıfat, adlaşmış sıfat ve fiilimsi gruplarında dikkat edilmesi gereken bir konu da kelimelerin aldığı yapım ekinin manayı belirlediğidir. Zira bazı ekler, varlığın o an içinde bulunduğu durumu anlatan geçici, değişken ve cüzi hareket isimleri türetirken bazıları varlığın kendisinde sabit ve sürekli olan kalıcı ve külli hareket isimleri türetirler. Velhasıl ürkek ile ürken, kırılgan ile kırık, yüzücü ile yüzen, unutkan ile unutan aynı manayı ifade etmezler.⁹²“Ormandaki avcılarını görüp ürken ceylan” dediğimizde marifelik yönü güçlü bir ceylanın o an içinde bulunduğu özel bir durumdan söz etmiş oluruz. “Ürkek ceylanlar gibi kaçma benden” dediğimizde ise bütün zamanları ve türünün tamamını kapsayan belirsiz ceylanların değişmeyen genel hâlerinden söz etmiş oluruz. O hâlde, bir kelime aldığı ekle daha güçlü ve belirli bir manayı karşılarken bir başka ek tersi bir durum arz edebilmektedir.⁹³

Türkçeye anlatım gücü ve kıvraklığı kazandıran, söz dizimsel olarak cümleleri akıcı, kolay biçimde birbirine bağlayan, birden fazla yargıyı bağlaç kullanmadan bir araya

⁹² “Çalışan, bilen, yüzen, giren, sürünen, unutan, kıran, korkan, gezen, olan” geçici bir kılış veya durumu; çalışan, bilici/bilgin, yüzücü, giren, sürünen, korkak, kırıcı/kırılgan, gezegen ve olağan” ise kalıcı bir durumu ifade etmektedir.

⁹³ Tezde fonetik ve morfoloji bilimlerine değinilmeyeceği aksi takdirde çalışmanın tez sınırlarını çok çok aşacağı ifade edilmiş olsa da önemli görülen bazı noktalara değinmenin bu konuda bilimsel araştırma yapmak isteyenlere kapı aralayacağı düşünülmüş kısaca değinilmiştir.

getiren fiilimsiler (Özkan,2020:1322), Türkiye Türkçesinde çok yaygın bir kullanıma sahiptirler. Dile anlatım gücü zenginliği ve kıvraklık sağlamanın yanı sıra isteneni kısa yoldan anlatma olanağı sağlayan, yan cümle kurabilen, bağlaçların yerine geçebilen dil bilgisel unsurlardır (Bayraktar, 2004:3). Biçimsel olarak tayin edilmeleri ve sınırlandırılmaları her ne kadar mümkünse de işlevsel yönden kayıt altına alınmaları mümkün değildir. Söz dizimi çeşitliliğini kapsayan ve dönüşümcü dil bilgisinin konusu olan fiilimsilerin işlevsel özellikleri, saymakla bitmez.

2.1.6.1. Fiilimsi Gruplarının Söz Diziminde Özne Olması

Arap belagat kitaplarında müsnedün ileyhin ism-i mevsul olmakla marife olması başlığı altında (Taftazânî, 2019: 222; Taftazânî, 2021: 181-185) ele alınan öznenin bu hâli, Türkçede fiilimsi grubu şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Belirliliği sağlayan fiilimsi grupları, zihinlerde belirli bir durumu ifade etmek, özne ile ilgili daha fazla ayrıntı vermek için kullanılırlar. Cümlede canlı ve etkili bir anlatım oluşturan bu tür kullanımlar, şairlerin en çok başvurduğu yollardan biridir. Böylesi bir kullanım, mütekellime bir varlığı türlü yönlerden niteleme, tanıtmaya ve “belirli” kılma imkânı sağlar. Bu tür kullanımlarda özne, bütün fertleri ihtiva eden genel durum ve nitelikleri ile dile getirildiğinde belirliliği sınırlıyken zamir, işaret sıfatı, özel isim gibi lafzında ortaklık kabul etmeyen tikel kelimelerle dile getirildiğinde marifelik (belirlilik) yönü güçlüdür. Örneğin Fuzûlî’ye ait aşağıdaki beyitte birinci teklik ve ikinci teklik iyelik gruplarıyla hakkında ayrıntılı ve özel bilgilerin verildiği “*aşkında mübtelâlığını ayb eden (kişi)*” ibaresi, Yunus Emre’ye ait belirtisiz bir tamlama ile nitelenen “*Hakikat şerbetin içen âşıklar*” ibaresinden daha belirlidir:

Aşkında mübtelâlığını ayb eden sanır
Kim olmak ihtiyâr iledir mübtelâ sana
(Fuzûlî, G.19/4)

Hakikat şerbetin içen âşıklar
Başı açık teni üryan gerekdir
(Yunus Emre, M. 38/7/)

“İsm-i mevsul olan müsnedün ileyh, haberin (yüklemin) hangi vech veya yol ile geleceğini haber verir. Örneğin “ibadetimden yüz çevirenler” diye başlayan bir cümlemin haberi belli ki olumsuz gelecektir. İsm-i mevsul şeklinde gelen özne, yüklem de olumlu mu olumsuz mu olacağını, tazim mi tahkir mi ifade edeceğini haber verir” (Taftazânî, 2021: 183-184).

Türk şiirinden birkaç örnekle bu duruma açıklık getirelim:

İy dostını düşmân dutan gaybet yalan söz söyleme
Bunda gammâzlık eyleyen anda yiri tar olısar

(Yunus Emre, M. 63/2)

Yunus Emre’ye ait yukarıdaki beyitte, fiilimsi grubu olan özne (*bunda gammâzlık eyleyen*), olumsuz bir durum ifade etmekte olup haberin de olumsuz bir hüküm bildireceğine delalet etmektedir. Nitekim hüküm bildiren sözcük grubu da (anda yiri tar olısar) zaten kaynak için ağır ve büyük bir durumu ifade etmiştir. O hâlde özne olarak görev alan fiilimsi grupları, yüklemın anlam ve içerik yönüyle gelişini önden hazırlayan ve haber veren “belirli” ibarelerdir. Aşağıdaki beyitte zikredilen “*hemîşe sa’y iden*” fiilimsi grubu, yüklemın de olumlu bir niteliği haber vereceğini işaret etmektedir. Nitekim beyitte, “*Ey Bâkî! Muradun, kavuşma Kâbe’sinin huzur ve neşesi ise gayret et. [Zira] devamlı gayret edip çalışan, menziline (hedefine) vardı*” denilerek olumlu bir haber verilmiştir:

Bâkî safâ-yı Ka’be- i vuslat murâd ise
Sa’y it *hemîşe sa’y iden* irdi menâzile
(Bâkî, G.477/5)

‘Aynına sanma gubârı ala erbâb-ı nazar
Bizi hayrân iden esrâr-ı leb-i dil-berdür
(Bâkî, G.107/3)

“*Bizi hayrân iden*” fiilimsi grubunun özne olduğu yukarıdaki beyitte ise olumlu bir durumdan söz edilmiş, *bir hata, yanlış hususunda muhatabı uyarmak* (Taftazânî, 2019: 226) amaçlanmıştır. Ayrıca burada fiilimsi, haberin büyüklüğüne de delalet etmektedir. Muhatap, mütakellimden Türkçe dil içi çeviri ile ifade edecek olursak “(Biz) düşünce ehlinin toprağa aldırış ettiğini sanma! *Bizi hayran eden*” ifadelerini işittiğinde, yüklemın önemli ve çarpıcı bir haber (sevgilinin dudaklarının sırlarıdır) vereceğini sezer.

Fiilimsi gruplarının kullanılma gayelerinden biri de örtük ve kinayeli bir anlatım sağlamaktır. Bilhassa adlanmış sıfat olan fiilimsi grupları ve kalıcı sıfatlarda⁹⁴ nitelenen varlık, nesne veya kişi açık ismiyle zikredilmez. *Bir şeyi açık ismiyle zikretmeme hususu da bir belagat üslubu olduğundan* (Taftazânî, 2019:226- El-Cürcânî, 2015:172) bu tür

⁹⁴ Arap gramerinde sıfat-ı müşebbehe, ism-i fâil, mübalağa-i fâil olarak adlandırılan bu kavramlar, genellikle kalıcı sıfatlar türettiğinden böyle adlandırdık. Zira bazı sıfatlar varlık, kişi veya nesne üzerinde geçici iken bazıları kalıcıdır. Örneğin “yürüyen, koşan, gezen, bekleyen, giden, gelen, gülen, ağlayan” vb. niteleyici sıfatlar geçici bir hareket ve durumu ifade ederken “şair, cömert, kıskanç, kör, sağır, âşık, güleç, ağlak, tembel, bencil, evcil, unutkan, çekingen, çalışkan” gibi sıfatlar ise nitelenen varlık üzerinde süreklilik ve alışkanlık ifade ederler. Bu tür sıfatların tamamında eksiltilmiş bir isim olduğundan kinayeli bir anlatım söz konusudur.

sıfatlarla kurulan cümlelerde etkili ve kinayeli bir anlatım söz konusudur. Bunun en güzel örneklerinden biri Bâkî'nin aşağıdaki ölümsüz beytidir:

Âvâzeyi bu 'âleme Dâvûd gibi sal
Bâkî *kalan* bu kubbede bir hoş sadâ imiş
(Bâkî, G. 218/53)

Beyitte, bâkî kelimesi zarf olarak düşünüldüğünde “*Bâkî kalan*”, özel isim olarak algılandığında ise “*kalan*” sözcüğünün özne olduğu görülecektir. Her iki durumda da sıfatın önünde düşünülen isim (amel, davranış, iyilik vb...) düşürülmüştür. Adlaşmış sıfatı vurgulu bir söyleyişle okuyup ardından, bağlamda hazfedilmiş bir kelimenin varlığını hissettirecek kadar duraklamak, üslubun daha çarpıcı ve güzel olmasını sağlayacaktır. Sıfat-fiil gruplarının özne olduğu aşağıdaki örneklerde de mevsuf düşürülmüş olup anlatımda özlülük sağlanmıştır. “*Ufukları güzel kokuyla dolduran misk kokulu saçın mıdır, dedim. Kâküllerini dağıtıp dedi ki budur.*” şeklinde günümüz Türkçesiyle ifade edebileceğimiz beyitte, adlaşmış sıfat (*mu'attar iden âfâkî*) özne olarak kullanılmıştır:

Didüm müşgîn saçun mıdır *mu'attar iden âfâkî*
Perîşân eyleyüp kâküllerini didi kim *budur*
(Bâkî, G.170/4)

Benzer bir durum, aşağıdaki beyit için de söz konusudur. “*Senin dudaklarını arzulayan, saf şaraba kanmaz. Kevsere susamış ve istekli olan, serapla doyup kanar mı?*” anlamını içeren beyitte, “*lebûñ ârzû iden*” ve “*teşne-i Kevser*” terkipleri adlaşmış sıfat grupları olup söz dizisinde özne görevindedirler:

Kanmaz şarâb-ı nâba *lebûñ ârzû iden*
Sîr-âb olur mu *teşne-i Kevser* serâbdan
(Bâkî, G.365/3)

Sıfat-fiiller gibi isim-fiiller de söz diziminde özne olabilirler. Türkçede her fiile eklenmek suretiyle dilin işlek hâle gelmesine ve söz varlığına önemli katkılar sunan isim-fiiller, gerek kelime grupları gerekse cümle içerisinde farklı anlam ve görevler üstlenirler (Çiçek, 2022: 695). Fiildeki oluş, kılış veya hareketi zaman bildirmeden ada dönüştürme özelliği taşıyan (Korkmaz, 2007: 91) isim-fiiller, Türkçe cümle yapısında özne olarak yaygın bir şekilde kullanılırlar. Bâkî'nin şiirlerinde de yer yer rastlanılan bu isim-fiil grupları söz diziminde bir olay, oluş ya da hareketin adı olup özne olarak kullanılmışlardır: “*Hasta gönlün yâre sarılmak istemesine şaşılır mı? [Nitekim] yaralanınca yaranın sarılması lazım olur.*” şeklinde dil içi çevirisini yaptığımız ve cinas

sanatıyla etkili bir anlatımın sağlandığı aşağıdaki beyitte isim-fiil grupları, özne görevinde kullanılmışlardır:

*İsterse n'ola haste göñül yâre sarılmak
Mecrûh olıcak lâzım olur yara sarılmak*

(Bâkî, G.247/1)

Özne ve yüklem arasındaki tezatlı söyleyişle etkili bir anlatımın sağlandığı “*Her ne kadar beni düşkün sanıp biçaredir deseler de vallahi, kapında yolunun toprağı olmak benim için bir yüceliktir.*” anlamındaki beyitte de isim fiil grubu olan “*Kapuñda hâk-i râh olmak*” öznedir. Burada öznedeki belirliliği pekiştiren ise iyelik ekidir:

*Kapuñda hâk-i râh olmak baña va'llâhi rif'atdûr
Egerçi kim beni düşkün sanup üftâdedûr dirler*

(Bâkî, G.185/4)

Aşağıdaki beyitte sıfat-fiil eki olarak zikredilen ve günümüz Türkçesine “benüm dünyâ cefâsını çekmem” şeklinde isim-fiil olarak çevirebileceğimiz “*benüm dünyâ cefâsın çekdiğüm*” lafzı da söz dizisinde özne olarak kullanılmıştır:

*Hep senüñ'çündür benüm dünyâ cefâsın çekdiğüm
Yogsa 'ömrüm varı sensüz n'eylerin dünyâyı ben*

(Bâkî, G.381/4)

Asıl fonksiyonları cümlede geçici hareket isimleri yapmak olan fiilimsilerin (Ergin, 2000: 333), özne olarak sayısız anlam ilgisiyle örneğine rastlamak mümkündür. Nitelenen varlık, nesne ve kişiyi açıklamak, tanıtmak, yüceltmek, büyük göstermek; özneyi nitelemek ya da pekiştirmek; daha fazla ayrıntı vermek; bir hata, yanlış hususunda muhatabı uyarmak, haberin yüceliğine veya bina edilme veçhine imada bulunmak (Taftazânî, 2019: 226-228), öznenin vaziyetinin büyüklüğüne tarizde bulunmak, alaya almak yahut küçümsemek, kişileştirme ve benzerlik ilgisi kurmak, bir olayı kısaca öykülemek, daha canlı ve etkili bir anlatım sağlamak vb. gayeler için kullanılırlar. Şimdi bu anlam ilgilerini tek tek başlıklar hâlinde ele alıp örneklendireceğiz.

2.1.6.1.1. Tazim ve Övgü

Zikredilen yahut kastedilen varlığı yüceltmek (tazim), ona dikkat çekmek için özne, fiilimsilerle “belirli” kılınır. Süleyman Çelebi'nin Hz. Peygambere işaret ettiği ve onu yücelttiği aşağıdaki beyit, işaret sıfatı ve fiilimsinin tazim amacıyla özne oluşuna en güzel örneklerden biridir:

*Bu gelen ilm-i ledün sultânıdır
Bu gelen tevhîd ü irfân kânıdır*

(Süleyman Çelebi, Faslon fî Velâdet-i Aleyhi Etemmü's-Salavât/22)

Haberin yahut müsnedün ileyhin vaziyetinin büyüklüğüne tarizde bulunmak için ism-i mevsul kullanılır: “*Semayı yükselten zat*, bizim için direkleri sağlam bir ev bina etti.” (Taftazânî, 2021:184). Türkçe olarak ifade edecek olursak bazen de özne ve haberin büyüklüğüne işaret etmek için fiilimsi grubu kullanılır. Bâkî’ye ait “hüsrevâ” ünlem grubu ile başlayan aşağıdaki beyitte fiilimsi grubunu oluşturan her bir kelime, marife değeri taşımakta olup kaynak (özne), üstün vasıflarla tarif edilirken haberin içeriğinin büyüklüğüne de tarizde bulunmaktadır. Nitekim söyleyici şair, “*Pâdişâhım! Sen[in gibi bir] önderi pâdişâhlar padişahı eyleyen [zât], ben kulunu [da] şiir erbabına baş tacı eyledi.*” diyerek hem zât-ı ilâhîyi hem muhatabını hem de kendini övmüştür:

Husrevâ sen serveri ol şâh-ı şâhân eyleyen
Ben kuluñ erbâb-ı tab’a mîr-i mîrân eyledi
(Bâkî, K.7/27)

Aşağıdaki beyitte ise Bâkî, teşbih ve kinaye sanatlarını kullanarak etkili ve benzersiz bir üslupla özneyi zikrederken (*bu nüh dülâbı gerdân eyleyen/ bu dokuz feleği döndüren*), teşbih ve mübalağa sanatlarıyla bildireceği haberin büyüklüğüne imada bulunmaktadır. Ardından “*gözyaşı selimdir. Yaşımın pınar başından bahsedersem macera daha da artar*” diyerek mübalağalı bir şekilde ima edilen büyük haberi bildirir:

Bu nüh dülâbı gerdân⁹⁵ eyleyen seyl-âb-ı eşkümdür
Yaşum ser-çeşmesinden bahs idersem mâcerâ artar
(Bâkî, G.64/3)

Fiilimsilerin hazfedildiği⁹⁶ “*Kirpikleri ok, kaşı keman, saçının lüleleri avını tuzağa düşürüp yakalayan kement olan cilveli ve baştan çıkarıcı bir güzel, gönlümü avladı*” anlamındaki beyitte de özne, tazim ve teşbih amacıyla zikredilmiştir:

İtdi şikâr gönlümü bir şûh-ı şeh-levend
Müjgânı tîr ü kaşı kemân turrası kemend
(Bâkî, G.34/1)

Bâkî’ye ait aşağıdaki beyitlerin de ilk mısraları özne olup tarif ve tazim niyeti taşımaktadır. Muhatap, özne zikredildikten sonra ikinci mısradaki söze, bir övgü ve yüceltmeyle devam edileceğini sezinlemektedir. “*Başı [senin] mızrağının ucuna eren,*

⁹⁵ دوار، سیار، گردنده ۱.

⁹⁶ جاری، روان، سیال ۲.

متحول، متغیر، منقلب ۳.

<https://vajehyab.com/motaradef> (Erişim tarihi:25.11.2024)

⁹⁶ Kirpikleri ok (**olan**), kaşı keman (**olan**), kıvrım kıvrım saçları kement (**olan**), güzeller güzeli işveli bir kadın, gönlümü avladı.

cihan halkı içinde yücelip üstün olur.” anlamını içeren beyitte, müsnedün ileyh, müsnedin hangi vech ile geleceğini haber vermiştir:

*Ser-i nîzeñe irgüren başını
Cihân halkı içre ser-efrâz olur
(Bâkî, G.112/2)*

Benzer bir durum “*Kâinatın nakşını, kadehin neşesinden seyreden [kişi], âlemi gösteren aynanın sayfalarını neylesin?*” anlamındaki beyitte de söz konusudur.

*Kâ'inâtuñ seyr iden nakşın safâ-yı câmdan
Safha-i âyîne-i 'âlem-nümâyı neylesün
(Bâkî, G.370/2)*

2.1.6.1.2. Aşağılama (Tahkir)

Fiilimsi grupları bazen de kaynağı aşağılamak, küçümsemek ve alaya almak için özne olarak zikredilirler. Alaylı bir tonla seslendirilen ve tahkir içeren bu söz diziminin ardından haberin önemli ve büyük bir hakikati dile getireceği de anlaşılır. Üç fiilimsi grubunun yer aldığı, tamlananların hazfedildiği aşağıdaki mısralar bunun güzel örneklerindendir:

*Nefsi doyunca yiyenler kana kana uyuyanlar
Dili gaybet söyleyenler cehenneme düştü gider
(Yunus Emre, M.87/2)*

Olumsuz niteliklerle kaynağın aşağılandığı bu öznelere sonra, yüklem de kötü ve büyük bir haber verereceği rahatlıkla öngörülebilir.

Fuzûlî'nin 53. gazelinin aşağıdaki beyitlerinde bahsi geçen şahıs, sıfat-fiil grubu içerisinde tahkir edilirken sevginin servi boyu ve inci saçan dudakları tazim edilmektedir. “*Güzellikle şimşir ağacının boyunu yâd eden, senin naz ile salınarak yürüyen servi boyunu görünce utanmaz mı? [Ve yine] nazıklık ile gülen gonca ağzını gören, inci saçan dudaklarını görünce utanmaz mı?*” diyerek ilk mısralarda fiilimsi grubuyla özne kıldığı şahsı, tahkir ederken ikinci mısralarda sevgiliyi yüceltmektedir:

*Ra'nâlık ile kâmet-i şimşâdı kılan yâd
Olmaz mı hacil serv-i hırâmânıñ görgeç*

...

*Nâziklik ile gonca-i handânı eden zıkr
Etmez mi hayâ lâ'l-i dūr-efşânıñ görgeç
(Fuzûlî, G.53/3, 6)*

Bâkî'ye ait “*Hakk’ın yaratma kaleminde hata olmaz. Öyle idrak edenler, ahmaktır*” anlamındaki beyitte ikinci mısırda eğik olarak yer alan fiilimsi grubu, özne olup söz dizisinde tahkir amacıyla kullanılmıştır:

Kalem-i sun’-ı Hakda sehv olmaz
Öyle idrâk idenler ahmakdur
(Bâkî, G.162/5)

Benzer bir durum “*Sevgili canıma eziyet etse ne olur ki? [Cânânenin cefâ kılması], cana neşe ve huzur verir. Yabancıların elemi çekmemiz beladır [sevgiliden gelen cefa değil]*” anlamını içeren beyitte de söz konusudur. İlk mısırda özne görevindeki bir fiilimsi grubu hazfedilmişken ikinci mısırda bir başka fiilimsi grubu, tahkir niyetiyle özne olarak yer almıştır:

Cânâne cefâ kılssa n’ola câna safâdur
Ağyâr elemin çekdüğümüz ya ne belâdur
(Bâkî, G.106/1)

2.1.6.1.3. Benzetme (Teşbih)

Bazen de fiilimsi grupları, kaynak ile haber, özne ile yüklem arasında benzerlik ilgisi kurmayı amaçlar. Bu tür kullanımlar Divan şiirinde hayli fazladır. Öznelerin Farsça -ki’li bir yapıyla sıfat-fiil oluşturduğu Nâilî’ye ait aşağıdaki beyitte özne ile yüklem yani birinci mısralar ile ikinci mısralar arasında teşbih ilgisi kurulmuştur. Şair, “*Semtinde hasret çeken gönülden kopan inilti, sanki Hicaz’da âşıklardan kopan bir nağmedir*” diyerek âşıkların sevgilinin hasretiyle çektikleri iniltiyi Hicaz’da âşıklardan kopan bir nağmeye benzetmiştir:

Kûyunda nâle kim dil-i müştâkdan kopar
Bir nagmedür hicâzda ‘uşşâkdan kopar
(Nâilî, G.63/1)

Bâkî ise aşağıdaki beyitte “*Nergis üzerindeki sararmış yapraklar ve çiğ taneleri, er çerağına dizilmiş altın ve gümüş paralardır*” diyerek nergis üzerindeki sararmış yapraklar ve çiğ tanelerini yine teşbih ilgisiyle er çerağına dizilmiş altın ve gümüş paralara benzetmiştir:

Nergis üzre berg-i zerd ü jâleler kim vardır
Er çerağına dizilmiş dirhem ü dînârdur
(Bâkî, G.110/1)

“Ey sevgili! *Senin gibi taş kalplinin gönlünde yer eyleyen, âlemde mermer üzerine sikke kazan gibidir*” şeklinde dil içi çevirisinin yapılabileceği aşağıdaki beyitte de özne ile yüklem arasında benzerlik ilgisi kurulmuştur:

Sen seng-dilüñ şol ki derûnında yir eyler
Âlemde hemân sikke kazar mermere cânâ
(Bâkî, G.1/4)

Sevgilinin saçlarının altındaki yüzünün, ilkbahar bulutlarının gül bahçesine gölge salması şeklinde etkili ve güzel bir benzetmeyle dile getirildiği aşağıdaki beyit de fiilimsi gruplarının benzetme ilgisiyle özne oluşuna örnektir:

Zîr-i zülfüñde görenler hattıñı ebr-i bahâr
Sâye salmış sandılar sahn-ı gülistân üstine
(Bâkî, G.438/5)

Dil içi çeviri: *Saçlarının altında yüzünü görenler, ilkbahar bulutları gül bahçesinin üstüne gölge salmış sandılar.*

Sevgilinin saçları ve beninin misk ve anbere benzetildiği “*Ey ceylan gözlü! Güzel kokulu saçlarını ve benini seyredenler gerçekte âlemde misk odur anber bu, demişlerdir*” anlamındaki beyitte de fiilimsi grubu özne görevindedir:

Mu’attar zülf ü hâlüñ seyr idenler ey gözi âhû
Demişlerdür hakikat misk odur ‘âlemde ‘anber bu
(Bâkî, G.402/2)

“*Servi fidanı gibi ince ve uzun boyunun aksini suda görenler; [su], ayağını öpmeye düşmüş, sana düşkündür, derler.*” anlamını içeren aşağıdaki beyit de Bâkî’nin fiilimsi grubunu teşbih ilgisiyle kullandığı güzel örneklerdendir:

Nihâl-i serv-i bâlâñuñ görenler ‘aksini suda
Ayaguñ öpmege düşmiş saña üftâdedür dirler
(Bâkî, G.185/2)

2.1.6.1.4. Betimleme ve Öyküleme (Tasvir ve Tahkiye)

Fiilimsi gruplarının cümlede özne olarak kullanım gayelerinden biri de bir varlığın durumunu göz önünde canlandırmak veya bir olayı tahkiye etmektir. Muhatabın zihninde herhangi bir şahıs, mekân, durum ya da olayın görünür kılındığı bu tür fiilimsi grupları şiirlerde sıkça kullanılır. Bâkî’ye ait öznenin sıralı iki cümle şeklinde zikredildiği “*Aşk elemi ni çekmeyip uyuyan, senin semtinde benim seher vakitleri ahlarımı ve inlemelerimi ne bilir?*” anlamındaki beyitte, tahkiyeli ibareyi ancak fiilimsilerle (*aşk elemi ni çekmeyip uyuyan*) günümüz Türkçesine çevirmek mümkündür:

Ser-i kûyuñda benüm âh-ı sehergâhlarum
Ne bilür ‘aşk elemin çekmedi ol dahi uyur

(Bâkî, G.125/4)

“Kara bahtım, gaflet uykusundadır ama geceleri âlemi uykusundan eden, benim ağlayıp inlemelerimdir.” manasındaki beyitte de özne tahkiyeli bir anlatımla söz dizisindeki yerini almıştır:

Hâb-ı gafletde yatur baht-ı siyâhum ammâ
Giceler ‘âlemi bî-dâr iden efgânumdur

(Bâkî, G.118/2)

Günümüz Türkçesine “Gam denizinin dibindeki o cevheri kenara çıkarayım diyen, sakın kenara çıkmasın çünkü cevher kenarda olmaz.” şeklinde çevrilebilecek aşağıdaki beytin ilk mısraı da tahkiyeli bir öznedir:

Kenâr itsem diyen ol gevheri ka’r-ı yem-i gamdan
Kenâra çıkmasun hergiz ki gevher der-kenâr olmaz

(Bâkî, G.195/3)

Bâkî’nin yaşama sevinci ve rindâne konulu şiirlerinin yanı sıra dervişâne bir söyleyişin hâkim olduğu beyitleri de vardır. Tasvir ve tahkiye yoluyla bir divanenin resmedildiği aşağıdaki beyit, bu duruma güzel bir örnektir. “Çöllerde dolaşmak ve halktan uzaklaşıp hüznlerle dolu bir köşeye çekilmek istemeyen divane var mıdır?” manasındaki beyitte şair, tasavvufî bir edayla uzlet ve yalnızlık isteğini dile getirmiştir:

Var mı bir dîvâne kim geşt-i beyâbân istemez
‘Uzlet idüp halkdan bir beyt-i ahzân istemez

(Bâkî, G.206/1)

Bâkî’ye ait aşağıdaki beyitlerde de özne, fiilimsi gruplarından oluşmuş olup tahkiyeli bir anlatım söz konusudur. “Nazlı bir edayla salınan servi boylu bir sevgilinin dudaklarını öpüp beline biraz sarılmak, bana nasip olmadı” anlamındaki beyitte, mastar ekiyle elde edilen isim-fiil grubu, söz dizisinde özne görevindedir:

Olmadı müyesser baña bir serv-i revânuñ
La’lini öpüp beline bir pâre sarılmak

(Bâkî, G.247/2)

“Dünyanın bu zahmet ve mihnetlerle dolu sarayına gelip zevk ü sefa süren, bir zaman keyif olsa da çoğu zaman baş ağrısı çeker” manasını içeren aşağıdaki beyitte de tahkiye niyetiyle zikredilen ilk mısra, tümüyle özne olup sıfat-fiil grubudur:

Mihnet-sarây-ı dehre gelüp ‘ayş u nûş iden
Bir dem hoş olsa bir nice gün derd-i ser çeker

(Bâkî, G.163/3)

2.1.6.1.5. Uyarma (Tenbih)

Fiilimsi grupları uyarma, öğüt verme, dikkat edilmesi gereken bir durumu hatırlatma, bir hatadan döndürme vb. gayelerle de söz diziminde özne olabilir. “Yalın veya kelime grubu hâlindeki -mAk’lı isim-fiil, temel cümlede genellikle özne görevi üstlenir” (Korkmaz, 2007:865). Bâkî’ye ait “*Ey Bâkî! Güzeller merhametli olmaz demek yanlışdır. Olur, vallahi billahi olur. Yeter ki yalvarı⁹⁷ görsünler.*” anlamını içeren aşağıdaki beyitte -mAk’lı isim fiil grubu, bir yanlış anlamının önüne geçmek ve muhatabı konuyla ilgili bilgilendirmeyi amaçlamak niyetiyle söz dizisinde özne olarak yer almıştır:

Güzeller mihribân olmaz demek yañlıştır ey Bâkî
Olur, va’llâhi bi’llâhi hemân yalvarı görsünler
(Bâkî, G.55/5)

Aşağıdaki beyitte de fiilimsiler, hikmet ve tenbih gereği söz dizisinde kullanılmışlardır. “*Cana ezeli güzelliğin aynası olan nedir?*” denilerek ilk mısradaki soru sorulmuş, ikinci mısradaki ise öğüt vermek suretiyle “*idrak sahibi olan, güzel algılar*” denilmiştir:

Nedür cânâ mir’ât-ı hüsn-i ezel
Güzel fehm ider sâhib-idrâk olan
(Bâkî, G.349/3)

Farsça -ki’li yapıyla fiilimsi grubu oluşturup söz dizisinde özne olan bir başka örnek de aşağıdaki beyittir. “*Akıllı olan, dünyanın cilvesine gönül vermez. Beyim, kimse bu dünyadan bir pay almadı.*” şeklinde günümüz Türkçe dil kurallarıyla ifade edebileceğimiz beyitte, bir uyarı ve öğüt söz konusu olup öznenin belirliliği yüklemle tamamlanmıştır:

İşve-i dehre gönül virmez o kim ‘âkildür
Almadı behre begüm kimse bu dünyâdan bil
(Bâkî, G. 299/4)

Fiilimsi grubunun özne olduğu, kaynağın nitelendiği, hikmet ve öğüt içeren bir başka örnek de “*Aşk lezzetini tadan, sıkıntı ve eziyet çekmekten incinmez. Âşıkların hasta gönlüne senin derdin devadan daha iyi gelir*” anlamındaki şu beyittir:

Mahabbet lezzetin idrâk iden mihnetden incinmez
Gelür derdün dil-i bîmâr-ı ‘uşşâka devâdan yig
(Bâkî, G.271/3)

⁹⁷ Yalvar, filori anlamına gelen bir para birimi olup beyitte, tevriyeli bir kullanım söz konusudur (İpekten, 2010: 112). Beyitteki bu ifade, hem “yalvarıdursunlar” hem de “parayı görsünler” anlamlarına gelebilmektedir.

Sözün özü fiilimsiler, dondurulmuş cümleciklerden oluşan kelime gruplarıdır. Söz dizimi gibi canlı ve kıvrak bir yapıya sahip olduklarından türlü anlam, yapı ve görevlerle ifade edilirler. Söz diziminde tayin, tarif, tespit, tazim, takdir, tahkir, tasğir, tasvir, tahlil, teşbih gibi birçok amaçlar için özne olurlar. Kısacası Arap gramerinde mûsnedün ileyhin ism-i mevsul ile marife yapılmasındaki nükteler bir kayıt altına alınamayacak kadar çok (Taftazânî, 2019: 231) olduğu gibi Türkçede de öznenin fiilimsilerle belirli kılınma hususiyetleri, tayin edilemeyecek derecede çoktur. Son olarak fiilimsi gruplarının özne oluşu yönünden hayli zengin olan Bâkî'nin “Bilür” redifli gazeline işaret ederek konuyu noktalayalım. Yedi öznenin yer aldığı gazelde, fiilimsiler, özneleri çeşitli yönlerden tarif, tasvir ve tahkiye ederek “belirli” kılmıştır:

Dil derdini *gamuñla dil-efgâr olan* bilür
Bimâr hâlini yine *bîmâr olan* bilür

‘Aşkuñ gamıyla sırrını eşk-i revânumuñ
Cûyâ-yı yâr u ‘âşık-ı dîdâr olan bilür

Âsîb-i rûzgârı gülistân-ı dehrde
Sen serv-i gül- ‘izâra hevâdâr olan bilür

Cân acısını *haste-i derd-i firâk olup*
Dil-dâde-i nigâr-ı sitemkâr olan bilür

Sevdâ-yı zülf-i yâr ile Bâkî ne çekdügin
Bend-i kemend-i ‘aşka giriftâr olan bilür
(Bâkî, G.83)

Tablo 17: *Bâkî'nin Gazellerinde Fiilimsi Gruplarının Özne Olarak İşlevsel Kullanımı*

ULULAMA (TAZİM)	Birine beñzemez <i>ben sevdiğüm dil-dâr</i> hüsn ile Cihân içinde çokdur Bâkiyâ gerçi ki âfetler (G.166/5) <i>Nüktelerüñde Bâkiyâ 'âlem-i 'aşkı seyr iden</i> Meşreb-i sâf ü pâküñe Câm-ı cihân-nümâ didi (G.528/5)
AŞAĞILAMA (TAHKİR)	Ser-i kûyuñda benüm âh-ı sehergâhlarum Ne bilür ' <i>aşk elemîn çekmedi ol dahi uyur</i> (G.125/4) <i>Gül gibi ter-dâmene teşbîh iden</i> kimdür seni Yâsemen gibi cihânda alnuñ açuk yüzün ağ (G.227/3)
TASVİR ve TAHKİYE (BETİMLEME/ÖYKÜLEME)	Gözüme 'âlem görünmez görmesem ruhsârûñı 'Ârızûñ mir'âtıdur <i>âyîne-i âlem-nümâ</i> (G.15/4) Bâr-ı girân-ı gussayı çekmez <i>şu kimse kim</i> <i>Sahn-ı çemende gül gibi rıtl-ı girân çeker</i> (G.154/6)
BENZETME (TEŞBİH)	<i>Eş 'ârum içre vâsf-ı leb-i yâr gûyiyâ</i> Âb-ı zülâl içinde yatur la'l-pâredür (G.92/4) <i>Nihâl-i serv-i bâlâñuñ görenler 'aksini suda</i> Ayaguñ öpmege düşmiş saña üftâdedür dirler (G.185/2)
UYARI (TENBİH)	<i>Bâkî-i dil-hasteye cevri-firâvân itmeden</i> <i>Kasduñ öldürmek mi yogsa nâz u istignâ mıdur</i> (G.120/5) <i>Ol âfitâb-ı tal'ata kim dirse mâh-rû</i> Olsun cihânda meh gibi dâ'im siyâh-rû (G. 401/1)

2.1.6.2. Fiilimsi Gruplarının Söz Diziminde Yüklemler Olması

Fiilimsi grupları, cümlede özne oldukları gibi bazen yüklemler de olurlar. Yukarıda bahsi geçen anlam ilgileriyle yüklemler de olabilen fiilimsiler, bunun dışında kaynak hakkında haber vermek, kaynağı nitelemek ve belirtmek amacıyla da kullanılırlar. Bir kavram veya durumun tanımlanması, açıklanması, imgesel anlatımı gibi gayelerle de fiilimsi grupları söz diziminde yüklemler olurlar. Aşağıdaki beyitte özne olan soyut kavramlar, fiilimsi grubu olan ve öncelenen yüklemlerle dile getirilmişlerdir. “*Benim için izzet ve şerefîn mayası ile mutluluk ve nasibin derecesi, yârin kapısının kölesi olmaktır*” anlamındaki beyitte kaynak, öznel bir değerlendirme ile tanımlanmıştır:

Bâkiyâ baña gedâ-yı der-i yâr olmakdur
Mâye-i ‘izz u şeref pâye-i baht u ikbâl
(Bâkî, G.294/5)

Benzer bir kullanım, “hüner” soyut kavramının yine soyut bir anlatımla nitelendirildiği aşağıdaki beyittir. “*Ey zâhit! Sakın şarap dersem üzüm suyundan yapılmış şarabı anlama. Hüner, kapalı lafızlardan mananın sırlarını anlamaktır*” anlamını içeren beyitte, yüklem, görüldüğü üzere isim-fiil grubundan oluşmaktadır:

Sakin mey dirsem ey zâhid mey-i engûrı fehm itme
Hüner esrâr-ı ma’nâ anlamakdur lafz-ı muglakdan
(Bâkî, G.366/4)

“*Şiirlerimde sevgilinin dudaklarının vafı, sanki berrak bir su içinde yatan yakut parçasıdır*” anlamını içeren aşağıdaki beyitte fiilimsi grubunun yer aldığı tamlama, benzerlik ilgisi içerisinde imgeli bir söyleyişle öznel bir tanımlama yapılarak yüklem olmuştur:

Eş’ârüm içre vaf-ı leb-i yâr gûyiyâ
Âb-ı zülâl içinde yatur la’l-pâredür
(Bâkî, G.92/4)

Benzer bir kullanım, şairin cihanı, zahirde ve batında diyerek imgesel bir anlatımla tanımladığı aşağıdaki beytidir. Fiilimsi grubunun ilk mısraında yüklem olduğu “*Gerçekte cihan, bir duman meydana getirmiş bir ateştir. Surette ise bir güzel çini, kubbeli bir köşk ve saraydır*” anlamındaki beyitte şair, dünyayı geçiciliği, aldatıcılığı ve yakıcılığı yönüyle bir ateşe benzetmiştir:

Ma’nîde bir dūd peydâ kılmış âteşdür cihân
Sûretâ bir hûb kâşî kubbelü kâşânedür
(Bâkî, G.136/4)

Öznenin hazfedildiği (bu demler) aşağıdaki beyitte ise duygusal bir durumun dile getirildiği görülmektedir. Mütekellim, “*Ağlayan gözlerinden dökülen kanlara bak. Ey dostum! Bu demler, Bâkî’ye merhamet edilecek demlerdir.*” diyerek sıfat-fiilden oluşan terkihi, özel ve öznel bir kullanımla yüklem kılmıştır:

Dökilen kanlara bak dîde-i giryânından
Dûstum Bâkîye rahm eyleyecek demlerdür
(Bâkî, G.108/5)

2.1.6.3. Fiilimsi Gruplarının Söz Diziminde Tümleç Olması

Fiilimsi grupları, söz diziminde amaç, sebep, zaman, durum, koşul, hedef, yer-yön vb. ifade etmek üzere tümleç olarak işlek bir şekilde yer alırlar. Anlatımı detaylandırıp zenginleştiren, ifadedeki açıklık ve etkileyiciliği artıran fiilimsilerin farklı bağlamlarda nesne, zarf tümleci ve dolaylı tümleç olarak kullanıldığı görülmektedir. *Bâkî Divanı*’nda birçok örneğine rastlanılan bu tür kullanımlara birkaç örnek verelim. “*Şu “ölünüz” dedikleri ruhlar âleminde, ölmeden yoluna can vermeye söz vermiştim*” anlamını içeren beyitte, isim fiil grubu olan “*Ölmedin yoluña cân virmege*” ibaresi, eylemin amacını belirtmekte olup dolaylı tümleç görevindedir:

Ölmedin yoluña cân virmege ‘ahd itmiş idüm
Şol zamân ‘âlem-i ervâha ki mûtû didiler
(Bâkî, G.184/4)

“*Minnetsizce sevgilinin güzelliğinin gül bahçesini seyretmek için Mecnun’un göz bebeği, Leyla’nın yanağında ben olmuş*” anlamındaki beyitte de isim fiil grubu olan “*temâşâ kılmaga gülzâr-ı hüsn-i yâri*” ibaresi, eylemin yönünü belirtmekte olup yine dolaylı tümleç görevindedir:

Temâşâ kılmaga gülzâr-ı hüsn-i yâri bî-minnet
Sevâd-ı dîde-i Mecnûn ruh-ı Leylâda hâl olmuş
(Bâkî, G.215/2)

Eylemin gerçekleşme zamanını ve durumunu bildiren aşağıdaki beyitlerde de eğik yazıyla gösterilen zarf fiil grupları, cümlede “belirli” olup zarf tümleci görevindedir. “*O kanlı celladın yüzünde görünen ağızdır, sanmayın. Âşığını kurban ederken bir damla kan sıçramış yüzüne*” anlamındaki beyitte, fiilimsi grubu eylemin gerçekleşme zamanını belirtmektedir:

Çihresinde görinen sanmañ o hûnînüñ dehân
Âşıkın kurbân iderken sıçramış bir katre kan
(Bâkî, G.373/1)

Fiilimsi grubunun eylemin durumunu ifade ettiği aşağıdaki beyitte ise “*Jaleler, kış ordularını taşa tutup yine gül bahçesi diyarını ele geçirmeye kasdettiler*” denilerek renkli ve çarpıcı mecaz unsurlarıyla etkili bir betimleme yapılmıştır:

Cünd-i şitâyı taşa tutup yine jâleler
Kasd itdiler ki milket-i gülzârı alalar
(Bâkî, G.103/1)

“Bir kez [gönül alıcı sevgilinin] tavafını etmeyi bin ömre değişmem. Ey hacı! Kâbe sana, gönül alıcı sevgilinin semti bana” anlamını içeren aşağıdaki beyitte tazim ve övgü niyetiyle takdim edilen ve bir durumu belirten “bir kez tavâfın itmeği” isim fiil grubu da “belirli” olup söz diziminde nesne olarak zikredilmiştir:

Bir kez tavâfın itmegi bin ‘ömre virmezin
Ey hâcî Ka’be saña baña kûy-ı dil-rübâ
(Bâkî, G.10/3)

2.1.6.4. Fiilimsi Gruplarının Farsça -ki’li Yapıda Kullanımı

Farsçadan alıntılanan ve Türkçede asırlardır kullanılagelen -ki’li cümle yapısının Türkçeye girişi hayli eskiye, ta Orta Asya’ya dayanmaktadır. Bir temel cümle ile onu tamamlayan ve bildirilen yargıyı kuvvetlendiren bir veya birden fazla yardımcı cümlelerin ‘ki’ veya ‘kim’ bağlacıyla oluşan cümlelerdir. Bu cümlelerde yardımcı cümle tek başına bir hüküm taşısa da anlam bakımından temel cümleye bağlıdır (Doğan, 2020: 79-80). Arap gramerinde ism-i mevsul denilen bu yapılar, Farsçada -ki’li cümle yapısı, Türkçede de fiilimsi gruplarına özdeştir. Fiilimsi grupları, Divan şairleri tarafından sıklıkla Farsça -ki’li yapılar şeklinde kullanılmıştır.⁹⁸ Divan şiirinde yaygın bir şekilde kullanılan bu gramer yapıları, söz dizisinde önündeki isimden sonra “*ki/kim*” bağlacı getirilerek, belirtilen adın durumu ve niteliği ile ilgili malumat verip belirtilen ismi, daha belirgin ve somut hâle getirir. Cümle veya cümlelerle ifade edilebilecek bir iş, oluş, hareket ya da nitelik, bu gramer yapılarıyla ifade edilir. Böylesi kullanımların Türkçe dil içi çevirisi yapılırken umumiyetle ki’den sonra gelen cümle, bir sıfat-fiil aracılığıyla aktarılır. Örneğin Bâkî’ye ait aşağıdaki beytin ikinci mısraı, -ki’li bir cümle yapısı olup haberin takdim, öznenin tehir edildiği beytin Türkçe dil içi çevirisi şöyle olmalıdır: “*Kanlı, katil ve insan avcısı (olan) ceylan gözlerin, bir bakış ile anında bin adam öldürür.*”

Bir gamze ile lahzada biñ âdem öldürür
Hûnî gözün ki âhû-yı merdüm-şikârdur
(Bâkî, G.90/2)

Doğal ve içten bir anlatım oluşturan bu tür kullanımlar, şiirde ahengi, vurguyu ve hareketli bir söyleyişi de sağlarlar. Bu etki biraz da ki’den sonra söylenen niteliğin büyüklüğü ile ilgilidir. Şairler, önem arz eden kelime ya da kelime gruplarını ya söz başında hemen söyleyerek etkiyi artırır ya da sona saklayarak okuyucuda bir merak ve

⁹⁸ Arapçada ism-i mevsullerin, Türkçede fiilimsi gruplarının üstlendiğini Farsçada -ki’li yapılar karşılar.

gizem oluşturmaya hedeflerler. Örneğin aşağıdaki beytin ikinci mısraı, günümüz Türkçe kaidelerine göre oluşturulduğunda⁹⁹ anlam da vurgu da sönük kalacaktır:

Zülfüñ hamında haddüñi hûrşîde virmez
Şem'i n'ider şu kimse k'anuñ şeb-çerâğı var
(Bâkî, G.53/2)

Yine Bâkî'ye ait aşağıdaki beyitlerde, “şol ve o” işaret zamirleri ile belirtilmiş olan Farsça -ki'li yapılar, söz dizisinde özne görevindedir. “*Ne renk ve kokuya düşkün ol ne gürültü patırtıya ey Bâkî! [Çünkü] Akıllı ve bilgili olan bu fânî dünyadan bekâ temenni etmez*” anlamını içeren aşağıdaki beyitte “*şol ki dâñadur*” ifadesi, ancak fiilimsilerle günümüz Türkçesine çevrilebilmektedir:

Ne reng ü bûya meftûn ol ne hây u hûya¹⁰⁰ ey Bâkî
Bu fânîden bekâ itmez temennâ *şol ki dâñadur*
(Bâkî, G.135/6)

Şairin, “*Ey cân! Akıllı olan, gonca gibi altın saklamayıp gül gibi olan akçeyi kadehe/şaraba yatırandır*” diyerek akıllı olanı, çeşitli niteliklerle dile getirdiği aşağıdaki beyitte de Farsça -ki'li yapıyla zikredilen “*âkil odur kim*” ibaresi, özne görevindedir:

Zer saklamaya gonca-sıfat ‘*âkil odur kim*
Gül gibi olan nakdi koya sâgare cânâ
(Bâkî, G. 1/5)

Söz diziminde tümleç olan aşağıdaki beytin ilk mısraı da yine -ki'li yapıda bir cümledir. Beytin günümüz Türkçe dil kaideleriyle dil içi çevirisi yapıldığında yine fiilimsilerden yararlanıldığı görülecektir: “*Dilberin dudaklarını vasfeyleyen hoş ve güzel şiirlerime kimse nazire söyleyemez. [Zira nazmım] çok latiftir.*”

Nazm-ı rengîñüme kim vasf-ı leb-i dil-berdür
Diyemez kimse nazîre katı rengînterdür
(Bâkî, G.189/1)

İşaret sıfatları da çoğu kez Farsça ki'li yapılarla beraber kullanılarak belirlilik dereceleri artırılmıştır. Söz diziminde sıfat tamlamasının peşi sıra “ki/kim” bağlaçları getirilir, ardından işaret edilen varlıkla ilgili bir iş, oluş, hareket ya da nitelik daha verilerek belirlilik derecesi artırılır. Aşağıdaki beyitte belirsizliğe gömülmüş “*kimse*” zamiri, işaret sıfatıyla “belirli” kılınmış olsa da şair, birinci mısranın sonunda “kim” dedikten sonra ikinci mısradaki belirtilen kişinin durumunu niteleyen bir cümle ile

⁹⁹ Şem'i n'ider şeb-çerâğı olan şu kimse

¹⁰⁰ hây u hûy: gürültü patırtı (<https://www.lugatim.com>).

belirliliği daha da artırmıştır. Beyti günümüz Türkçesiyle şöyle ifade edebiliriz: “*Sahn-ı çemende gül gibi büyük şarap kadehi çeken şu kimse, gamın ağır yükünü çekmez.*”

Bâr-ı girân-ı gussayı çekmez *şu kimse* kim
Sahn-ı çemende gül gibi rıtl-ı girân çeker
(Bâkî, G. 154/6)

Tablo 18: Fiilimsilerin Söz Dizimsel Belirliliğe Katkıları

Belirsiz (Nekre)	Kimse
Belirli (Marife)	<i>Gül gibi büyük şarap kadehi çeken</i> kimse
Daha Belirli	<i>Sahn-ı çemende gül gibi büyük şarap kadehi çeken</i> kimse
En Belirli	<i>Sahn-ı çemende gül gibi büyük şarap kadehi çeken şu kimse</i>

Benzer bir kullanım, şairin “*Aldatıcı dünya konağında huzur bulmak isteyen kimse, uykusunda bile rahat yüzü göremez*” anlamındaki beytinde de söz konusudur. İlk mısraının sonunda “*şu kimse kim*” denildikten sonra ikinci mısradaki cümle şeklinde bir ifadeyle öznenin belirsizliği giderilmiştir.

Râhat yüzini hâbda görmez *şu kimse* kim
Meyl-i huzûr-ı menzil-i dârü’l-gurûr ide
(Bâkî, G.420/4)

“[Sana] *Kavuşma meyvesini arzulayan şu âşık, mızrak boyunun fidanını zihnine nakşetmesi gerek*” anlamındaki beyitte de benzer bir durum söz konusudur.

Şu ‘âşık kim visâlûñ mîvesinden ârzû eyler
Nihâl-i kâmet-i nîzen gerek zihninde merkûzı
(Bâkî, G. 530/6)

Dikkat edilirse Farsça -ki’li yapıdaki öznelerin çevirisi de fiilimsiler aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Yine ilk mısraları işaret sıfatlarıyla Farsça -ki’li yapının birleşiminden oluşan ve fiilimsilerle daha “belirli” kılınan aşağıdaki beyitlerde de sırasıyla “*Senin aşkının belasından helak olan şu âşık, yanak bağının etrafını devreden şu gönül*” anlamındaki ifadeler özne, “*kervana girmiş olan şu haramiler gibi*” anlamındaki ifade ise zarf tümleci olarak kullanılmıştır.

Şu ‘âşık kim senüñ ‘aşkun belâsından helâk oldu
San ol bîmârdur sıhhat yitişdi vardı uykuya
(Bâkî, G.458/3)
Şol gönül kim devr ider pîrâmen-i bâğ-ı ruhuñ
Zülf-i müşgînüñ gibi yıllarca ser-gerdân olur
(Bâkî, G.159/2)

Gözlerüñ sabr u karâr u ‘aklı târâc itdiler
Şol harâmîler gibi kim kârbâna girdiler
(Bâkî, G.182/2)

2.1.7. Belirtme Hâli Almış İsimler

Türkçede belirtme hâl eki, ilgi eki ve iyelik ekleri bir kelimeyi “belirli” kılan takılardır. İyelik eklerinden, iyelik grupları; ilgi eklerinden isim tamlamaları başlığı altında bahsedildi. Bu bölümde ise isme getirilen belirtme hâl eki “(y) -ı, ı, u, ü” üzerinde duracağız. İsminden de anlaşılacağı üzere bu ek, eklendiği sözcüğü cümlede “belirli” (marife) kılar. Çekim ekleri, yapım ekleri gibi sözcüklere bağımsız olarak eklenmeyip sadece söz dizimi içerisinde dâhil olan eklerdir. Türkçede adın gösterdiği şeyin belli bir nesne, bilinen bir varlık olduğunu açıklamaya yarayan (Aksan, 2007: 91) bu ek, genellikle isim ve isim soylu sözcüklerin sonuna gelir. Bilinmelidir ki kullanım sahasında belirtme hâl eki almış olan bir isim, gönderici ve alıcının zihninde bilinen bir isimdir.

Nahiv ilminde marife olarak adlandırılan bu kelimeler “ال” takısıyla gösterilir. Marife olan “ال” üç kısımdır: ahdi tarif için, cinsi tarif için ve istiğrak için (İbn Hişâm, 2004/1424: 139-150). Lügatte *malumat*, *sözleşme*, *anlaşma* manalarına gelen ahit [ahd]; iletişime geçenler arasındaki ortak bilinenleri kapsamaktadır. Arapça bir kelimada mütekellim ile muhatabın zihinlerinde hazır ve ortak olan bilgi kelimelere dökülürken “ال” takısı kullanılır. Bu durum, nahiv ve belagat âlimleri tarafından *ahd-i zihnî* olarak adlandırılır. Türkçede buna mukabil takı, belirtme hâl ekidir. Örneğin bir gönderici, tüm cinsleri içeren kediler dışında hiçbir malumatı olmayan bir alıcıya “Kediyi gördün mü?” diye bir söylemde bulunamaz. Ancak kendi zihnindeki kedisiyle ilgili az çok bilgisi olan birine böyle bir cümle kurabilir. Çünkü belirtme hâl eki zihinde belirli olan bir varlık için kullanılır. Aynı şekilde iletişimde bulunanların zihinlerinde belirli olan tikel ve özel bir kapı ve pencere için “pencere kapattın mı, kapı aç” da denemez. Bu durumda, “belirli” (marife) olan bu kelimeler belirtme hâli ile “pencereyi kapattın mı, kapıyı aç” şeklinde ifade edilmelidir. Fakat dilde, belirtme hâl eki almadığı hâlde belirli olan kelimeler de vardır. Bu, nahiv ilminde ahd-i zikri olarak adlandırılıp söylem veya metinde önceden zikri geçen ve muhatabın zihninde artık yer edinen isimlerin tekrar zikredilmesi neticesinde oluşur. Örneğin aşağıdaki metinde geçen birinci aslan “belirsiz” iken ikinci aslan artık muhatabın zihnen tanıdığı belirli bir aslandır. “Ormanda **bir aslan** varmış. Bir gün aniden hastalanmış. Avlanamadığı için de hastalığı her geçen gün artıyormuş. Gün

gelmiş aslan ¹⁰¹*yerinden kalkamaz olmuş.*” Bazen de kaynak ve alıcının zihinlerinde belirli olan bir kişi, nesne ve varlık zikri geçmediği hâlde belirsiz bir şekilde ifade edilir. Mesela bir dairede müdürü bekleyen birine muhatabı: “Geldi” yahut “müdür geldi” dediğinde aslında belli bir kişiden söz etmiş olur. Tarık Buğra’nın *Oğlumuz* hikâyesinde anlatıcı ve karısı arasında geçen “-Yahu! - Ne var? -Geldi, -İyi ya işte!” diyaloglarında okuyucu, başlangıçta zihinlerinde belli bir kişi olan anne ve babanın kimden bahsettiğini, kimin geldiğini anlayamamaktadır. Ne zaman ki anlatıcı, “*Oğlum yatağına daha yeni giriyordu. Ona, bu yaptığının ümitsiz bir isyan olduğunu anlatmalıydım.*” deyince okuyucu, hikâyede bahsi geçen üçüncü kişinin kim olduğunu öğrenip bu buluş ve belirsizlikten kurtuluştan büyük bir haz duyar. Hikâyenin hemen başındaki bu üslup inceliği aslında Arapların ahd-i zihnî diye adlandırdıkları bu *belirsiz belirlilik*ten kaynaklanmaktadır. Kısacası lafzen “belirsiz” olduğu hâlde manen “belirli” olan isimler de vardır. *Bâkî Divanı*’nda bu tür kullanımların örneğine çokça rastlanmaktadır. Özellikle âşığın kendi hâlinde dem vururken kullandığı “cân, gönül, gözyaşı” gibi kelimeler, sureten “belirsiz” olsalar da bağlam yönüyle “bu gönül, bu cân, gözyaşım” gibi anlamlara gelecek şekilde kullanılmıştır. “*Sonbahar rüzgârı estiğinde nasıl ki ağaçların yaprakları titriyorsa senin ayrılığının haberi ile tende bu can u gönül titrer.*” manasındaki beyitte “dil ü cân”, *belirsiz belirli* bir ibare olup tazim gereği nekre olarak zikredilmiştir.

Haber-i hecrûn ile tende *dil ü cân* ditrer
Esicek bâd-ı hazân berg-i dırahtân ditrer
(Bâkî, G.137/1)

“*Semtinin yolunda gözyaşım döne döne aktı, Gözyaşı selim, Dicle-i Bagdâd olup gider*” anlamındaki aşağıdaki beyitte de “gözyaşı ve dide” sözcükleri görünüşte “belirsiz” olsalar da mütekellim ve muhatap arasında zihnen belirli kelimelerdir.

Kûyûn yolında döne döne akdı gözyaşı
Seyl-âb-ı dide Dicle-i Bagdâd olup gider
(Bâkî, G.141/3)

Harf-i tarifin (ﺝ takısı) bir diğer işlevi *cinsi* ifade etmesidir. Burada belli olan, varlığın genel anlamda türü olup zihindeki mahiyetidir. Özelde bahsi geçen veya hariçte tek ve belirli olarak mevcut olan bir varlık söz konusu değildir. Örneğin “Tanrı, *erkeği* kadından güçlü, *kadını* erkekten merhametli kıldı.” dediğimizde belirtme hâl eki almış olsalar da genel itibarıyla erkek ve kadın cinsini kastetmiş oluruz. Yoksa özelde bir kadın

¹⁰¹ Yani bu aslan. Arapçada ikinci aslan marifelik kazandığı için “-el takısı”yla yazılır.

bir erkekten güçlü, bir erkek de bir kadından merhametli olabilir. Yani bu ifadeyle herhangi bir erkek bir kadından güçlü, herhangi bir kadın da bir erkekten merhametlidir, sonucuna varılamaz (İbn Hişâm, 1424/2004: 139-150). Bir başka örnekle konuyu daha da pekiştirelim: “Para, kadın ve makam insanı helak etti.” cümlesinde belirtme hâl eki almış olan ve cümlede belirtili nesne görevi üstlenen “insanı” kelimesi, insan nevinin tümünü kapsamaktadır. Ancak, kullanış sahasında bu söz, hakikatte ilk insandan kıyamete kadar yaşayan bütün insanları kapsamayıp ayrıntı ve istisnaları göz önünde bulundurulmadan umumu ifade etmektedir. Zira para, kadın ve makamın helak etmediği insanlar da vardır. Kısacası belirtme hâlinin (harf-i tarifi) cinsi tarifinde ise belirlilik bir belirsizlik söz konusudur. O hâlde lafzen “belirli” olduğu hâlde manen türünün tamamını kapsayan belirsiz isimler de vardır. *Bâkî Divanı*’ndan seçilen aşağıdaki iki beyitte geçen “şem’i ve mûsikârı” kelimeleri bu duruma örnektir. Her iki kelime de belirtme hâl eki aldıkları hâlde, söz diziminde türünün tamamını kapsayan bir anlamda kullanılmıştır.

Zülfûn hamında haddüñi hûrşîde virmez
Şem’i n’ider şu kimse k’anuñ şeb-çerâğı var
(Bâkî, G.53/2)
Ten-i zârunda pehlûm üstühânı sayılır bir bir
Beni seyr itmeyen ahab mûsikârı görsünler
(Bâkî, G.55/4)

Harf-i tarifi (ج takısı) bir diğer işlevi de *istiğrak* ifade etmesidir. Sözlükte “*dalma, boğulma*” manalarına gelen *istiğrak*, istilâhî manada fert olarak, cemaat olarak, tür olarak hiçbir istisna dışarda bırakmadan zikredilen ismi her yönüyle kapsayan harf-i tarifli kelimedir. Bunu Türkçede belirtme hâl ekiyle örneklendirecek olursak şöyle diyebiliriz: “İnsanı insan yapan başındaki aklıdır.” veya “Allah, insanı zayıf ve aceleci yarattı.” Her iki örnekte de insan kelimesi belirtme hâl eki almış ancak türünün tamamını içine alacak şekilde kullanılmıştır. Ayrıca bu örneklerde fert veya cemaat olarak da hiçbir insan, kümenin dışında değildir. Sezai Karakoç’un “Gün batsa ne olur *geceyi* onaran bir mimar vardır” mısraındaki “*geceyi*” kelimesi de günün ardından gelen karanlık bir zaman dilimini işaret ettiği gibi *istiğrak* için olup bütün geceleri içeren bir anlama da sahiptir. Mehmet Akif Ersoy’un “Zulmü alkışlayamam, zalimi asla sevemem” (Ersoy, 2012: 358) dizesindeki zulüm ve *zalim* kelimeleri ise aldıkları hâl ekleri ile “belirli” olsalar da bütünüyle *istiğrak* manası taşımaktadır. Zulüm ile kastedilen geçmişten bugüne işlenmiş bütün zulümler, zalim ile ifade edilmek istenen de yine geçmişten bugüne bütün

zalimlerdir. İstiğrak manası taşıyan bir başka örnek de Yunus Emre'nin bir ilahisindeki “gönülleri, dağı taşı ve sultanları” ifadeleridir:

Gönüllere yol eder, dağı taşı kül eder,
Sultanları kul eder, La ilahe illallah...

(Yunus Emre, M. 139/6)

Bu kullanımlar dışında ismin belirtme hâli, genellikle tikel ve belirli bir varlığı karşılamak üzere isimlerin sonuna eklenir ve bu isim, cümlede belirtili nesne görevini üstlenir. Bâkî'ye ait “Baştan ayağa dikkatle yâri seyrederez. Eğer vefâsı olsa görmez miydik?” anlamını içeren aşağıdaki beyitte “yâri” kelimesi, hâl eki ile “belirli” kılınmış olup söz dizisinde nesne konumundadır:

Dikkatler ile seyr iderüz yâri ser-â-pâ
Görmez mi idük biz de eger olsa vefâsı

(Bâkî, G.508/5)

“Gâfil geçirme fırsatı ki âlem bağının gül devri gibi olan saadeti geçicidir” anlamındaki beyitte ise “fursatı” kelimesi, yine belirtili nesne görevindedir:

Gâfil geçürme fursatı kim bâğ-ı ‘âlemün
Gül devri gibi devleti nâ-pâydârdur

(Bâkî, G.152/3)

Belirtme hâl eki, yine kendisi gibi anlamsal belirliliği sağlayan iyelik eki ile beraber de kullanılır. Marifelik derecesi artırılmış olan bu tür kullanımlarda önce *iyelik*, ardından *belirtme eki* getirilir. Aşağıdaki beyitlerde “*aklumu, gönlümi ve tîgını*” kelimelerine sırasıyla birinci teklik iyelik + belirtme hâli, üçüncü teklik iyelik + belirtme hâli ekleri eklenmiş, belirlilik dereceleri artırılmıştır.

Aklumu itdi perişân gönlümi kıldı harâb
Vaz’-ı nâ-hemvâr-ı ‘âlem kâr-ı bî-tedbîr-i ‘aşk

(Bâkî, G.236/4)

Agyâra kıldı hançer ile gamzesi hücum
Küffâra çekdi tîgını san pâdişâh-ı Rum

(Bâkî, G.326/1)

İki ekin üst üste geldiği bu tür kullanımlarda bazen vezin gereği, çoğu zaman dildeki ekonomik kullanım ve söyleyiş rahatlığına bağlı olarak sonda gelen belirtme hâl eki düşürülür. Aşağıdaki beyitlerde üçüncü teklik iyelik eki ile beraber belirtme hâli de almış olan “*gögsin ve göñlin*” kelimelerinin son eki olan belirtme durum eki düşürülmüştür. Bu birim eksiltme, hem rahat ve akıcı bir söyleyişi hem de vezni sağlamıştır:

Saňa açmaz efendi gerçi Bâkî
Gamuñdan göğsin itdi pâre pâre
(Bâkî, G.468/7)

Göñlin alup goncaveş âl ile dil-teng itdiler
Bülbül-i şûrîdeye güller ‘aceb reng itdiler
(Bâkî, G.121/1)

Ancak aynı şairin bir başka beytinde belirtme durum ekinin düşürülmeyip vezin gereği zikredildiği görülmektedir:

Dîvânelik zamânıdur âvâre göñlini
Zencîrlerle zabt idemez cûybârı gör
(Bâkî, G.122/5)

Daha önce de ifade edildiği gibi belagat, söylemde veya yazıda bağlam, niyet ve manaya göre hangi kelime veya ekin zikredileceği, hangisinin tekrar edileceği, hangisinin de eksiltileceğini bilme işidir. Belirtme hâlinin eksiltilmesinin salt vezin gereği olduğunu ifade etmek yanlıştır. Zira bu tür eksiltmeler, Eski Anadolu Türkçesi döneminden beri nesir dilinde varolagelmıştır. Aşağıdaki beyitte sonda zikredilen nesnelerde belirtme hâl ekleri düşürülmüşken “sîneñi” kelimesinde düşürülmediği görülmektedir. Vezin, kafiye, vurgu, söyleyiş, mana gibi hususiyetler dikkate alınarak belirtme hâli eki, ya korunur ya da düşürülür:

Goncalar içre nihân eyleme gül-berg-i terüñ
Ya’nî seyr eyleyelüm sîneñi çöz dügmelerüñ
(Bâkî, G.277/1)

Tamlayanı düşmüş bu tür iyelik gruplarında üst üste gelen ekler, şayet ikinci veya üçüncü tekil iyelik eki ve belirtme hâli eki ise manaya dikkat edilmelidir. Aksi hâlde birbirine karıştırılabilir. Her ne kadar Arap harfli yazmalarda ikinci tekil iyelik eki için kaf-ı nunî (ك), üçüncü tekil iyelik eki için nun (ن) harfi kullanılsa da günümüz Latin harfli yazmalarda imla bakımından aralarında herhangi bir fark olmayıp sadece vurgu ve söyleyiş farklıdır. Mana yönü ise hazfedilmiş “onun, senin ve kendi” zamirlerinden biriyle tamamlanır. Aşağıdaki beyitte nesne olan “la’lini” kelimesi bu duruma örnek olarak verilebilir:

Eylesün la’lini dermân dil-i bîmâra meded
Dûstlar işte ben öldüm baña bir çâre meded
(Bâkî, G.40/1)

Belirtme hali eki almış olan kelime, marife olsa da başına “bir, her” getirildiği takdirde mana belirsizleşir. Yahya Kemal’in *Vuslat* başlıklı şiirinden alınan aşağıdaki

bölümde geçen “*bir uykuyu ve bir hazzı*” kelime grupları belirtme hâl eki aldıkları hâlde ismin başına gelen bir sözcüğü isimleri “belirli” olmaktan çıkarmıştır.

*Bir uykuyu cânanla beraber uyuyanlar,
Ömrün bütün ikbâlini vuslatta duyanlar,
Bir hazzı tükenmez gece sanmakla zâmanı,
Görmezler ufuklarda, şafak söktüğü ânı...*
(Beyatlı, 1995: 121)

Benzer bir örnek Bâkî’ye ait “*Ey gönül! Vefası olsun olmasın bir genç güzeli sev. Dünyada aşksız olmaktansa âşık olmak yeğdir.*” anlamındaki aşağıdaki beyitte geçen “*bir nev-cevânı*” ibaresidir.

*Dilâ bir nev-cevânı sev vefası olsun olmasın
Cihânda ‘aşksuz olmakdan ise mübtelâ yigdür*
(Bâkî, G.186/4)

Belirtme hâl eki; özel ad, zamir, iyelik grubu, isim tamlaması, fiilimsi grubu gibi kelimelere eklendiğinde ise zaten marife olan bu kelimelerin belirlilik dereceleri artar. Cemal Safi’nin “*Açtığın yarayı sar da öyle git*”, mısraında belirtme hâl eki almış olan “*yarayı*” isiminin önündeki iyelik grubu, ifadenin marifelik değerini ve gücünü artırmıştır. Kaldırıldığı takdirde anlam sönükleşecektir. Mehmet Akif Ersoy’un Çanakkale Şehitlerine şiirinin aşağıdaki bölümünde belirtme hâl eki, özel adların sonuna (Kâbe’yi, Yedi Kandilli Süreyya’yı), isim tamlamalarının sonuna (rûhumun vahyini, gök kubbeyi), iyelik grubunun sonuna (avizeni), sıfat tamlamasının sonuna (tüllenen mağribi) ve belirsiz bir ismin sonuna (mehtâbı) getirilerek anlam, “belirli” ya da daha belirli kılınmıştır.

*Bu, taşındır diyerek Kâ’be’yi diksem başına;
Rûhumun vahyini duysam da geçirsem taşına;
Sonra gök kubbeyi alsam da, ridâ namıyla,
Kanayan lâhdine çeksem bütün ecrâmıyla;
Mor bulutlarla açık türbene çatsam da tavan
Yedi kandilli Süreyyâ’yı uzatsam oradan;
Sen bu âvîzenin altında, bürünmüş kanına,
Uzanırken, gece mehtâbı getirsem yanına,
Türbedârın gibi tâ fecre kadar bekletsem;
Gündüzün fecr ile âvîzeni lebriz etsem;
Tüllenen mağribi, akşamları sarsam yarana...
Yine bir şey yapabildim diyemem hâtırana.*
(Ersoy, 2012: 387)

Bâkî'ye ait “*Can, dudaklarını arzular, yâr ise kanını içmek ister. Ya Rab, bu ne vâdidir ki can susamış, canan susamıştır*” anlamını içeren aşağıdaki beyitte de “*la’lin ve kanımı*” kelimeleri, belirtme hâl ekinin yanı sıra iyelik eki de aldıklarından belirlilik dereceleri daha güçlüdür.

Cân la’lin eyler ârzû yâr içmek ister kanımı
Yâ Rab ne vâdîdür bu kim *cân* teşne *cânân* teşnedür
(Bâkî, G.69/2)

Aşağıdaki beyitlerde de eğik yazıyla işaretlenmiş kelime grupları, belirtme hâliyle beraber izafet kurmaları, iyelik eki almaları sebebiyle daha güçlü ve etkili bir anlatıma sahiptirler.

Bâkî gider *endîşe-i dünyâyı* gönülden
Degmez bu kadar ragbete bu menzil-i fânî
(Bâkî, G. 545/5)
Ayaguñ toprağın özler bulurken gökde yir kevkeb
İşigüñ cânibin gözler zehî ‘âlî-nazar kevkeb
(Bâkî, G.17/1)

Belirtme hâli, marifelik yönü çok güçlü bir ek olmasa da eklendiği “belirsiz” bir ismi “belirli” kılar ve söz dizimi içerisinde temel cümle veya yan cümlecğin belirtili nesnesi kılar. Ek almayan belirtisiz nesnelerin söz dizimindeki yeri, genellikle yüklemiden hemen önceyken belirtili nesneler, hareketli bir söz dizim serbestliğiyle cümlelerin her yerinde konumlanabilirler. “*Bağ, nakış ve suretlerle doldu, baharı severim. Hevesli ve meyilliyim baharın nakışlarına, en çok da sevgiliyi severim*” anlamındaki beyitte, belirtme hâli almış isimler yükleme yaklaştırılarak vurgulanmışlardır.

Bâğ pür-nakş u nigâr oldu *bahârı* severin
Mâ’ilem nakşına gâyetde *nigârı* severin
(Bâkî, G.385/1)

Benzer bir örnek de aşağıdaki beyittir. Burada da belirtili nesne görevindeki isimler, yükleme yaklaştırılarak anlam ve vurguları güçlendirilmiştir.

Kûyuñ gedâsı oldu *dil-i mübtelâyı* gör
Sevdâ-yı mülk ü saltanat eyler gedâyı gör
(Bâkî, G.129/1)

Bâkî'ye ait “*Can acısını, ayrılık derdinin hastası olup zalim sevgiliye gönül vermiş olan âşık bilir*” anlamını içeren aşağıdaki beyitte ise belirtme hâl eki alan nesne, öneminden ötürü takdim edilmiştir:

Cân acısını haste-i derd-i firâk olup
Dil-dâde-i nigâr-ı sitemkâr olan bilür

(Bâkî, G.83/4)

Anlamı açık olan aşağıdaki beyitte de belirtme hâl eki alan nesne (dünyâyı), tehir edilmiş olup söz dizisinde yüklemden sonra zikredilmiştir:

Hep senüñ'çündür benüm dünyâ cefâsın çekdüğüm
Yogsa 'ömrüm varı sensüz n'eylerin *dünyâyı* ben

(Bâkî, G.381/4)

“Denizin acı ve tuzlu suyu, senin dudaklarından lezzeti alsa tatlı ve lezzetli çeşmeyle bahseyledi” anlamındaki beyitte ise “lezzeti” sözcüğü belirtme hâliyle “belirli” kılınmış olup söz dizisinin ortasındadır:

La'lûñden alsa *lezzeti* milh-i ücâc-ı bahr
Bahs eyler idi çeşme-i 'azb-i furât ile

(Bâkî, G.418/5)

2.1.8. Ünlem Grupları¹⁰²

Ünlemler, isimlerden ve unvanlardan önce gelerek hitap hareketini belirten, her türlü duygu ve heyecanı ifade etmek için kullanılan sözlerdir (Hacıeminoğlu,1992:284) Ünlemler bilhassa seslenme ünlemleri, çok kuvvetli bir vurguya sahip kelimelerdir (Ergin, 2000: 350). Bir seslenme edatı ile bir ismin birleşmesinden meydana gelen ünlem gruplarında seslenme edatı önce, isim unsuru sonra gelir (Kültürel, 2018: 18). İnsanların ruhsal durumlarıyla ortaya çıkan, anlatımda içtenlik ve doğallığı sağlayan ünlemler, umumiyetle şiir, roman, tiyatro, manzum hikâye gibi sanatsal metinler ve konuşma dilinde yer alırlar. Burada, tek tek ünlemler üzerinde duracak değiliz. Bizi ilgilendiren, belirlilik bakımından önüne geldikleri isimleri zihinde belirli kılan seslenme ünlemleridir.

Arap belagatinde nida ¹⁰³ olarak ifade edilen seslenme ünlemleri, önüne geldikleri kelimeleri “belirli” (marife) kılarlar. Nahiv ve belagat kitaplarında; “Nidâ, münadâyı marife kılar” (Muhammed el-Meylânî, 2023; İbn Hişam, 1445/2023) denmektedir. Zira bir insan ancak zihninde yer edinmiş olan tanıdığı, ünsiyet kurduğu birine seslenebilir. Uzak veya yakın “belirsiz” bir ismin önüne getirilen seslenme ünlemi o ismi “belirli” kılar: “Ey oğul, ey gönül, yâ rab, yâ nebi, eyâ sultan, behey sûfi” gibi... Ünlemler, anlam

¹⁰² Ünlemler, başlı başına kapsamlı bir konu olup burada tür, şekil bilgisi ve cümle dışı unsur olması gibi özellikleri üzerinde durulmayacak; sadece isimleri belirli kılma ve söz dizimindeki anlam ve üslup özellikleri üzerinde durulacaktır.

¹⁰³ Seslenme, çağırma, bağırma (<https://lugatim.com/>).

yönüyle zihinde belirli olan veya “belirli” kılınan münâdayla muhatap arasındaki acıma, beğenme, sitem, özlem, öfke, övme, yüceltme, hayret, dua gibi çeşitli duygu ve heyecanları doğal, içten ve etkili bir anlatımla ifade etme olanağı sağlarlar. Söz dizimini tekdüzelikten kurtarıp göndericiye canlı ve vurgulu bir söyleyiş imkânı sunan ünlemler, ifadeye duygusal bir derinlik de katarlar. Zeynep Korkmaz da *Türkiye Türkçesi Şekil Bilgisi* adlı eserinde anlam yönleri konumuzun dışında olmakla beraber ünlemler, cümlelere anlam derinliği katan ve onları süsleyen ögelerdir, der. Ayrıca hacimli kitabında ünlemleri gramer ve anlam bakımından ayırdıktan sonra şekil bilgisi ve görevleri yönüyle cümle dışı unsur olarak değerlendirmiş, anlam bilgisi açısından ise ünlemleri cümle dışı unsur olarak kabul etmenin mümkün olmadığını dile getirmiştir (2007:1142-1143).

Bir duyuyu, bir dileği canlı bir şekilde anlatan ünlemler, söyleyişte çok çeşitlenirler ve söz diziminde farklı anlatım ve üslup özellikleri gösterirler. Yazıda bu ayrılık ve aykırılıkları fark etmeyiz ancak okurken sözün gelişine göre bir dereceye kadar kestiririz (Banguoğlu, 2000: 396-397). Bizim de maksadımız belagat ve söz diziminin anlam incelikleri olduğundan ünlemleri; marife olma, takdim-tehir, anma-eksiltme vb. anlam ve üslup özellikleriyle değerlendireceğiz.

Türkçede bir ismin başına gelerek onu “belirli” kılan seslenme ünlemleri “ey, hey, behey, yâ, eyâ, yâhu, bre, be, vây, ay, a” gibi kelimelerdir. Bunlar umumiyetle hitap edilen varlıkla birlikte kullanılarak ünlem grubu oluştururlar. Bağlamına göre mütakellimin niyetini, duygularını yansıtan bu ünlemler, söz diziminde farklı üslup özellikleri ile kullanılırlar. Örneğin “ey, eyâ”, genellikle resmî ve hikemi bir üslup; “hey, yâ, vây” içten, canlı ve lirik bir üslup; “bre, behey” ünlemleri ise kaba, alaycı ve epik bir üslup özelliği taşırlar. Aynı şekilde “ey, hey, a, be” nidaları daha çok yakında olana, “yâ ve eyâ” uzakta olana seslenmek içindir (Taftazânî, 2019: 686). “Yâ, eyâ¹⁰⁴, heyâ” aslında uzakta olana seslenmek için belirlenmiş olan nida harfleridir. Yakında olan kimseye seslenmek için ise “ey” veya hemze kullanılır (Zemahşerî, 1433/2012: 238; Muhammed el-Meylânî, 2023:383). Yine de kesin çizgilerle bu ünlemleri birbirinden ayırmak ve belli bir gayeye hasretmek mümkün değildir.

¹⁰⁴ İbn Hişâm, Muğni’l-Lebîb adlı eserinde “eyâ” nidası için hem uzak hem de yakın için kullanıldığını zikreder (1445/2023:47-48).

Dua, niyaz, tazim, temenni, teselli, şikâyet vb. temalarla duygulu ve coşkulu bir söyleyişin hâkim olduğu şiirlerde “yâ, eyâ” gibi uzun ünlülü ünlemler daha çok kullanılır. Şair, kime yakarıştta bulunuyorsa -ki bu Allah, peygamber, padişah, şeyh veya maşuka olabilir- onun ismini ya da sıfatlarından birini anarak niyazda bulunur. Seslendiği her kim ise onu tazim için yahut ifadede duyguyu ziyadeleştirmek için uzun ünlülü ünlemleri tercih eder. Tazim ve yalvarış makamında söylenen bu tür şiirlerde ünlem grupları da genellikle ya başta ya da sondadır. Fuzûlî’ye ait “*Yâ Rab devamlı lütfunu kıl yoldaş banal Gösterme bana o yolu ki ulaşmaz sana*” anlamını içeren aşağıdaki beyitte, ünlem grubu söz dizisinin başında coşkulu bir anlatım sağlamıştır:

Yâ Rab hemîşe lutfunu kıl reh-nümâ bana

Gösterme ol tarîki ki yetmez saña bana

(Fuzûlî, G.3/1)

“Gençlik ve güzellik devri gitti ne vakit doğrulam ya Rab! Eğildim, yârin aşk yükü belimi büktü, yaşlandırdı beni.” anlamını içeren duygu ve coşku yüklü beyitte ise aynı ünlem grubuna mısra sonunda yer verilmiştir:

Cevânlık ‘âlemi gitdi ne vaktin togrılam *yâ Rab*

Egildüm bâr-ı ‘aşk-ı yâr kaddüm bükdi pîr itdi

(Bâkî, G.523/4)

Ünlem cümlelerinde, seslenenin seslenilen kişiye duygusal ve duygusal yakınlığı büyük önem arz etmektedir. Bazen mekânsal yakınlık olduğu hâlde gaflet ve uyku gibi sebeplerle bir uzaklık söz konusudur. Bazen de mütekellimin kalben ve hayalen yakınlık içerisinde olduğu muhatapla arasında duygusal değil duygusal bir uzaklık vardır. Arap belagat âlimi Taftazânî de konuyla ilgili nida bahsinde; “يا, هيا seslenme ünlemleri, uzakta olan kişiler için kullanılmaktadır. Bazen uzakta olmayan kişi, uzakta olan biri yerine de konulabilmektedir. Bu da muhatapın ya gafil olması ya da yüksek bir vaziyette olmasından kaynaklanmaktadır. Hatta öyle yücedir ki münâdi, bütün gayretini sarf etse ve gücünü harcasa da münadaya hakkını verememekte ve sanki ondan gafil ve uzak olmaktadır, der (2019:685). Biri Fuzûlî’ye diğeri Bâkî’ye ait aşağıdaki beyitlerde yer alan “yâ ve eyâ” ünlemleri, bu durumu örneklendiren kullanımlardandır:

Habs-i hevâda koyma Fuzûlî-sıfat esîr

Yâ Rab hidâyet eyle tarîk-i fenâ bana

(Fuzûlî, G.3/7)

İrdi Selmâna sözi şi’ri kemâlin buldı

Lutfuña kaldı *eyâ husrev-i sâhib-dîvân*

(Bâkî, K.2/37)

Mütekkelimin muhataba tembih ve uyarılarda bulunduğu, öğüt ve hikmet içeren, zihinsel bir uyanıklık ve didaktik bir söyleyişle terennüm edilen şiirlerde umumiyetle “ey, hey” gibi kısa ünlülü ünlemler kullanılır:

Ey esîr-i dâm-ı gam bir gûşe-i mey-hâne tut
Tutma zühhâdîñ muhâlif pendini peymâne tut
(Fuzûlî, G.43/1)
Câm tut der sâki-i gül-çihre zâhid terk-i câm
Ey gönül fîkr eyle gör kim hansıdır tutmalı pend
(Fuzûlî, G.63/6)

Diğer marife kelime ve kelime gruplarında olduğu gibi ünlem gruplarında da belirlilik dereceleri artar. Bu, ünlenenin (münâdâ) belirlilik içeren bir kelime ya da kelime grubu olup olmamasıyla alakalı bir durumdur. Ünlenen zamir, özel isim, iyelik eki vb. olduğunda iki belirlilik üst üste geleceğinden kelimadaki belirliliği ve etkisi artar. Rıza Tevfik Bölükbaşı’nın *Uçun Kuşlar* şiirinin son dördlüğünde geçen “*Hey Rıza* kederin başından aşkın” mısraında “Rıza” özel isim olduğu için zaten belirlidir. Başına “hey” de eklenip ünlem grubu oluşturulunca belirlilik derecesi daha da artmıştır.

Yahya Kemal’in *Rindlerin Akşamı* şiirinin hemen başında geçen şu mısralarda da zaten iyelik zamiriyle “belirli” olan “*ömrüm*” kelimesi ünlemle birlikte ikinci mısranın tam ortasında şiddet vurgusuyla zikredilmiş olup samimi, canlı ve etkili bir üslup oluşturmuştur:

Dönülmez akşamın ufkundayız, vakit çok geç.
Bu son fasıldır *ey ömrüm*, nasıl geçersen geç!
(Beyatlı, 1995: 85)

Türkçe gramer kitaplarında cümle dışı unsur olarak değerlendirilen ünlem (nida), Arap gramerinde yüklemi hazf olmuş¹⁰⁵ eksiltili cümle sayılır. Hatta seslenmelerde bazen ünlem de düşürülür.¹⁰⁶ Bu durumda anlam ve duygu, şiddet vurgusuyla sağlanır. Bâkî’ye ait aşağıdaki matla beyitte nida edatı, söz dizisinden eksiltilmiş olup münadayla yetinilmiştir. Bu da gazelde daha özlü ve etkili bir anlatım sağlamıştır.¹⁰⁷

Açıl *bâğuñ gül ü nesrîni* ol ruhsârı görsünler
Salın *serv ü sanavber* şîve-i retfârı görsünler
(Bâkî, G.55/1)

¹⁰⁵ Nidâ, ya lafzen ya da takdireن ادعو "çağırıyorum, sesleniyorum" fiilinin yerine geçen bir harfle muhatabın yönelmesini talep etmektir (Taftazânî, 2019:685, Taftazânî, 1442/2021:384).

¹⁰⁶ Ey gönül, sana sesleniyorum < Ey gönül < **Gönül**

¹⁰⁷ Eksiltme başlığı altında II. Bölüm’de ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

Bir heyecanın etkisiyle içten kopup gelen duyguları anlatmaya yarayan ünlemler (Gencan, 1974:245) yönelme, seslenme, iltifat, tecrit, dua, aşağılama, alaya alma, meydan okuma, övme ve yüceltme gibi anlam ilgileri ile cümledeki yerlerini alırlar. “Nida, yönelme talebi dışında teşvik, tahsis, yardım dileme/sığınma, taaccüp, tahassür ve teveccü/acı ve ıstırap çekme” gibi (Taftazânî, 1442/2021:385) manalarda da kullanılmaktadır. Şimdi bu anlam ilgileriyle kullanımları Divan şiirinden örneklendirelim.

2.1.8.1. Seslenme (Yönelme)

Ünlemler, genellikle söz diziminde muhataba seslenme, ilgisini çekme, dikkatini müttekillime yöneltme gayesiyle kullanılırlar. Örneğin Bâkî’ye ait “*Ey zâhit! Günahımın çokluğunu görme, şu âlemi mağfiret deryasına gark eden bağışlayıcı Allah’ı gör*” anlamındaki beyitte “*ey zâhid*” yönelme/seslenme ve okuyucunun dikkatini çekme ilgisiyle zikredilmiştir:

Görme *ey zâhid* günâhum çoklugin şol ‘âlemi
Mağfiret deryâsına gark eyleyen Gaffârı gör

(Bâkî, G. 71/6)

“*Şarap kadehi sun, ey sâkî! Bir parça can gelsin bize. Feleğin gamıyla mecalsiz kaldık. Uyuşukluk ve tembellik öldürdü bizi*” anlamını içeren aşağıdaki beyitte, ünlemin zikriyle seslenme ve anlatımı canlı kılma amaçlanmıştır:

Câm-ı mey sun *sâkiyâ* bir pâre gelsün cânumuz
Bî-mecâl olduk gam-ı dehr ile öldürdi kesel

(Bâkî, G.310/5)

“*Hakir görerek bakma dostum! Hasta hâlli âşıkları da Allah yaratır*” anlamındaki beyitte de benzer bir durum söz konusudur:

Çeşm-i hakâret ile nazar kılma *dûstum*
‘Uşşâk-ı haste-hâli de Allâh yaradur

(Bâkî, G.92/5)

“*Naz kılıcıyla bağrımı kan eyledin. Neyledin hey âfet-i devrân! Yine kan eyledin*” manasını içeren aşağıdaki beyitte de ünlem, tazim ve seslenme ilgisiyle zikredilmiştir:

Bagrumı hûn eyledün şemşîr-i istignâ ile
N’eyledün *hey âfet-i devrân* yine kan eyledün

(Bâkî, G.272/5)

2.1.8.2. Yalvarma (Dua ve Niyaz)

Ünlemler; yalvarma, dua ve niyaz maksadıyla da söz diziminde sıklıkla kullanılırlar. “*Yâ Rabbi, yâ Rab, ilâhî, yâ ilâhî, meded Allâh, Allâh’ım*” vb. seslenmelerle zikredilen bu tür ünlemlerde lirizm ve coşku ön plandadır. Anadolu sahasının lirizm yönü en güçlü şairlerinden Yunus Emre’ye ait aşağıdaki beyitlerin birinde “*Îlâhî bir ‘ışk vir*” denilerek doğrudan diğerinde ise “*Günâhkâr kulların gufrânı sensin [Ben günâhkâr kulunu da affet]*” denilerek dolaylı bir yakarış ve dua söz konusudur.

Îlâhî bir ‘ışk vir bana ben benliğüm bilmeyeyin
Yavu kılayın ben beni isteyüben bulmayayın
(Yunus Emre, M. 269/1)

Îlâhî derdümün dermânı sensin
Günâhkâr kulların gufrânı sensin
(Yunus Emre, M. 282/1)

Yunus Emre’den sonra Fuzûlî’de yaygın bir şekilde görülen bu anlam özelliğine söz dizisinde sonda ve başta olmak üzere iki beyit örnek olarak verilmiştir:

Menüm tek hiç kim zar u perişan olmasun yâ Rab
Esir-i derd-i ışk u dağ-ı hicrân olmasun yâ Rab
(Fuzûlî, G.24/1)

Dil içi çeviri: *Yâ Rab! Benim gibi hiç kimse ayrılık yarasıyla aşk derdinin esiri olmasın, Yâ Rab! Benim gibi hiç kimse ağlayıp perişan olmasın.*

Habs-i hevâda koyma Fuzûlî-sıfat esîr
Yâ Rab hidâyet eyle tarîk-ı fenâ maña
(Fuzûlî, G.3/8)

Dil içi çeviri: *Yâ Rab! Heva ve heves hapsinde Fuzûlî gibi esir bırakma, yokluk yoluna erdir beni.*

Bâkî Divanı’nda da - az da olsa - söz başında “*yâ Rabbi ve meded Allâh meded*” şeklinde yalvarış ve yakarış içeren örneklere rastlanmaktadır. “*Ey Bâkî! Dünyadaki bunca bela ve çile, boşa mı gidecek? Yoksa ya Rabbi, gönül sahibi sevgiliye sarılmak nasip olacak mı?*” anlamını içeren aşağıdaki beyitte, mütekellim doğrudan olmasa da soru yoluyla dolaylı olarak (nasîb ola mı yani nasip et) dua ve yakarışta bulunmaktadır:

Zâyi’ola mı bunca belâ dünyede Bâkî
Yâ Rabbi nasîb ola mı dildâra sarılmak
(Bâkî, G.247/5)

Bâkî Mihrimah Sultan'ın vefatından duyduğu derin acıyı dile getirdiği aşağıdaki mersiyede ise “*Meded Allâh meded yardım ve ihsan senden. Bu ayrılık ateşine dayanmaya güç ve kuvvet senden*” diyerek yalvarmakta ve Allah'tan yardım istemektedir:

Meded Allâh meded ‘avn ü ‘inayet senden

Bu firak âteşine döymege tâkat senden

(Mersiye-i Mihrümâh Sultân, III/8)

2.1.8.3. Yüceltme (Tazim)

Ünlemler, seslenme ve yalvarma dışında övmek ve yüceltmek için de söz diziminde kullanılırlar. Anlam ve duyguyu derinleştiren, seslenilen varlığı yücelten bu tür kullanımlar, şiir dilinde oldukça yaygındır. Örneğin Mehmet Akif Ersoy'un *Çanakkale Şehitlerine* manzumesinin son beytindeki ünlem, seslenilen varlık olan şehitleri yüceltmek gayesiyle söz başında kullanılmıştır:

Ey şehîd oğlu şehîd, isteme benden makber!

Sana âgûşunu açmış duruyor Peygamber.

(Ersoy, 2012: 387)

Nedîm'e ait aşağıdaki beyitte “*eyâ âsaf-ı cihân*” denilerek seslenilen devrin veziri, “*gökyüzü edeple gelip ayağını öpsün*”, denilerek övgü ve hayranlıkla yüceltilmiştir:

‘İydin mübârek olsun *eyâ âsaf-ı cihân*

Gelsin edeble pâyini bûs etsin âsmân

(Nedîm, K.23/1)

Bâkî'ye ait “*Güzelliği ey Yusuf'tan güzel, ey güzellerden güzel! Yüzünü görüp esir olan gönül Mısır'ında padişah olur*” anlamını içeren aşağıdaki beyitte de “*ey Yûsufdan ahsen ey güzellerden güzel!*” denilmek suretiyle seslenilen muhatap, övülmüş ve yüceltilmiştir:

Mısır-ı dilde şâh olur yüzün görüp olan esîr

Hüsni *ey Yûsufdan ahsen ey güzellerden güzel*

(Bâkî, Musammat, 5/II-5)

Bâkî'ye ait aşağıdaki beyitlerde de “*ey şâh-ı cihân, eyâ kân-ı kerem, ey âfet-i devrân*” ünlemleriyle münâdâ, övülmüş ve yüceltilmiştir:

Gözeden ‘âlemi müjgânun ile gamzeñdür

Dime *ey şâh-ı cihân* tîg u sinânum gözedür

(Bâkî, G.68/4)

Dil içi çeviri: *Ey cihânın padişahı! Âlemi gözetip koruyan, kirpiklerinle yan bakış (ok) larındır. Deme kılıcımın oklarım korur, gözetir.*

Lutf-ı Hakk ile bu gün oldu *eyâ kân-ı kerem*
Bir nice fazl senüñ şân-ı şerîfüñde ‘ayân
(Bâkî, K.2/26)

Dil içi çeviri: *Ey kerem sahibi, cömertlik madeni! Bugün, (başta) Allah’ın lütfu ve ihsanıyla ve senin şerefli şan ve itibarınla nice iyilik ve erdemler ayan oldu.*

Kandasın biz de gel *ey âfet-i devrân* görelüm
Nice bir öpe kuca görîşe tavr u kemerün
(Bâkî, G.277/3)

Dil içi çeviri: *Nerdesin, ey âfet-i devrân! Gel de görelim. Sarılıp gerdanlığını ve kemer belini nice bir öpelim, kucaklayalım.*

2.1.8.4. Aşağılama (Tahkir)

Ünlemler söz diziminde her zaman seslenme, övme, yüeltme ve yakarma manalarında kullanılmazlar. Bazen bağlamına göre seslenilen varlığı horlama ve aşağılama maksadıyla da zikredilirler. Bu durumda umumiyetle “ey, behey, bre, be, a” gibi ünlemler tercih edilir. Bâkî’ye ait aşağıdaki beyitlerde eğik yazıyla gösterilen ünlem grupları bu duruma örnek olarak verilebilir. “*Ey sûfî! Çemende su gibi şarap içmek gerek şimdi. Behey sûfî! Bu mevsimler ayıklık zamanı değildir*” anlamındaki beyitte, iğneleyici bir üslupla seslenilen muhatap konumundaki sufi, eleştirilmiştir:

Çemende su gibi sûfî şarâb içmek gerek şimdi
Behey sûfî bu mevsimler ne ayıklık zamânıdır
(Bâkî, G.181/2)

“*Ey aşağılık ve değersiz dünyanın talibi! Gaflet uykusu, nasıl bir şeyse bu zahmet evini rahat yeri sandın.*” anlamını içeren aşağıdaki beyitte de münâdâ, tahkir ilgisiyle söz dizisinde yer almıştır:

Hâb-ı gaflet nice bir *ey tâlib-i dünyâ-yı dîn*
Var ise râhat yiri sandun bu mihnet-hâneyi
(Bâkî, G.509/5)

2.1.8.5. Benzetme (Teşbih)

Ünlem gruplarında münada yani seslenilen öge, benzetme ilgisiyle de söz diziminde yer alabilir. Bu durumda ya sadece benzetilen ya da benzeyen ve benzetilen unsurlar bir arada verilir. Bu tür mecazlı kullanımlar, ünlemle birlikte anlatımın etkisini daha da artırır. Zira söylemi güzelleştiren hususlardan biri de mecazdır. Bâkî’ye ait aşağıdaki ilk beytin ünlem grubunda “*ey yüzi gül*” ifadesiyle sevgilinin yüzü güle benzetilirken ikinci

beyitte “*ey gözi âhû*” denilerek sevgilinin gözü ceylana benzetilmiştir. Böylesi bir sesleniş, kuşkusuz şiirdeki lirizmi ve duygusal etkiyi daha da artırmıştır:

Derûnuñ pür-ma’ârif hem-nişînüñ merd-i ‘ârif kıl
Açılma *ey yüzi gül* şahs-ı nâ-dâna kitâbâsâ
(Bâkî, G.2/3)

Dil içi çeviri: *Ey gül yüzlü! İçini marifetle doldur, ariflerle otur kalk. Cahillere kitap gibi açılma.*

Göñül tîg-i müjeñden yüz çevürmez *ey gözi âhû*
O bir şemşîr-i bürrâna varur şîr-i dil-âverdür
(Bâkî, G.50/4)

Dil içi çeviri: *Ey ceylan gözlü! Göñül, kirpiklerinin kılıcından yüz çevirmez. O, keskin bir kılıca dayanıp göğüs geren cesur bir aslandır.*

Aşağıdaki beyitlerde ise ünlem gruplarında benzeyen de düşürülerek istiareli bir söyleyişle ilk beyitte “*âfitâb-ı hüsn* (güzellik güneşi)”, ikinci beyitte ise “*meh* (ay)” denilerek sevgiliye seslenilmiştir. Tazim ve teşbih ilgisiyle tehir edilerek söz dizisinde yer alan bu ünlem grupları, anlatımda coşkunluğu sağlamıştır:

Öykünse haddüñe ne gam *ey âfitâb-ı hüsn*
Mâh-ı sipihr kemdür o ne yüzi karadur
(Bâkî, G.92/2)

Dil içi çeviri: *Ey güzellik güneşi! Gökteki ay, senin yanaklarına öykünse dert değil. O eksiktir, yüzü karadır.*

Görünen encüm-i eflâk degüldür *ey meh*
Dûd-ı âh-ı şerer-âlûd-ı dil ü cânumdur
(Bâkî, G.118/3)

Dil içi çeviri: *Ey ay [gibi parlak ve güzel sevgili]! Görünen, gökteki yıldızlar değildir. Görünen, can ve gönlümün ateşli âhının dumanıdır.*

Divan’da seslenme ünlemlerinin en yaygın kullanıldığı anlam ilgisi teşbih ve istiareyle mecazlı ve etkili bir anlatımın sağlandığı bu anlam ilgisidir. Gayemiz burada tek tek bu beyitleri tespit edip çalışmaya eklemek değildir. O yüzden son bir örnekle bu konuyu da noktalayacağız. “*Gerçek bu ki şimdiye dek senin boyun gibi bir fidana rast gelmedim ey gül bahçesindeki servi!*” anlamındaki beyitte, dize sonunda yine istiareli bir kullanımla seslenilen varlık, şiire etkili bir söyleyiş ve vurgu katmıştır:

Hakkâ budur ki şimdiye dek râst gelmedüm
Kaddüñ gibi nihâle *eyâ serv-i gül-’izâr*
(Bâkî, G.101/4)

2.1.8.6. Soyutlama (Tecrit)

Ünlemler, soyutlama (tecrit) anlamında da şiirlerde sıklıkla kullanılmıştır. Zira Divan ve Halk şairlerimiz, mahlas adı verilen şiirin son biriminde kendilerine seslenmişlerdir. Aynı zamanda bir edebî sanat da sayılan nida ve tecrit, neredeyse her şiirin son biriminde yer almaktadır. Mahlasını kullanarak kendisine veya gönlüne seslenen şair, böylelikle etkili ve içten bir anlatım da sağlamış olur.

Nedîm'in bir gazelinin mahlas beytinde geçen ve tecrit sanatının güzel örneklerinden olan “*Ey Nedîm, ey çılgın bülbül! Neden suskunsun? Sende önceleri çok nağmeler, güfteler vardı*” anlamını içeren aşağıdaki ifadelerde ünlem grubunu oluşturan belirli özel ad, anlatımı daha içten ve etkili hâle getirmiştir:

*Ey Nedîm ey bülbül-i şeydâ niçin hâmûşsun
Sende evvel çok nevâlar güft ü gûlar var idi*
(Nedîm, G.149/5)

Duygusal yoğunluk ve sanatsal etkinin arttığı bu tür kullanımlar *Bâkî Divanı*'nda da hayli fazladır. Şairin “*ey dil, ey gönül, cânâ*” diyerek kendine seslendiği aşağıdaki beyitler bu duruma güzel birer örnek teşkil etmektedir:

*O gonca-leb yanında hoş gör ey dil hâr-ı ağyârı
Asel cem' eyleyen nûş eyler ekser nîş-i zenbûrî*
(Bâkî, G.547/4)

Dil içi çeviri: *Ey gönül! O gonca dudaklı sevgilinin yanında yabancılardan dikenlerini hoş gör. Bal toplayan ekseriyetle arının iğnesini de tadar.*

*Mağrûr idüñ vefâsına bir şûhuñ ey gönül
Rüsvây-ı ‘âlem eyledi şimdi cefâyı gör*
(Bâkî, G.129/6)

Dil içi çeviri: *Ey gönül! İşveli bir güzelin vefasına güvenmiştin. Şimdi bak, cefası seni âleme rezil rüsva etti.*

*Dil-i dîvâne senüñ görmeyeli zülf ü ruhun
Sanma cânâ giceden gündüzi idrâk eyler*
(Bâkî, G.188/4)

Dil içi çeviri: *Ey cân! Deli gönül, senin yüzünü ve saçlarını görmeyeli gecedan gündüzü ayırır sanma.*

2.2. Belirsiz (Nekre) İsimler

Sözcükler, hem eski hem yeni bilgiler içerir. Başarılı bir iletişim bu eski ve yeni bilgilerin dengeli olarak düzenlenmesi ile oluşur. Bilginin değeri, göndericinin zihnindeki söz varlığı ile ilgili, dinleyicinin neyi bilip neyi bilmediğine ilişkin “*tanıdıklık varsayımı*”na dayanır (Turan, 2018:141). İletişimden önce mütekellim ve muhatabın zihinlerinde var olan, belirli, bilinen bilgi eski bilgiyi oluştururken iletişim esnasında doğan ve muhatabın henüz öğrendiği bilgi ise yeni bilgiyi oluşturur. Mütekellim, muhatabın dildeki bağlam ve zihinsel ön bilgilerine dayalı olarak kelimelerini seçer. Yani iletişim, konuşmacı ile dinleyici arasında müşterek bir bilgi ve zihinsel bir mutabakatla gerçekleşir. İşte sözlü ve yazılı iletişim esnasında kelimelerde mevcut olan belirsiz yeni bilgiler ve kavramlar nekreyi işaret eder.

[Nekre] sözlükte, “Nahviyyûn ıstılâhında delâlet-i mahsûsası meçhul olan isim, marifenin zıddı, meçhul” (Mehmed Salâhî, 2019: IV/591), “nahv-i Arabîde ismin muarref ve medlûlî muayyen olmaması, mübhem ve gayr-ı muayyen olma” (Şemseddin Sâmî, 1317/1996: 1472) anlamlarına gelmektedir. İstilahî olarak da hakikatleri aynı, bütün fertleri ortak olan şamil mefhum; gösterdiği nesne veya kavram açıkça belirlenmemiş ve sınırlandırılmamış külli kelimelerdir. Muhammed el-Meylânî, *Şerhu’l-Muğnî* adlı eserinde “belirsiz” (nekre) kelimeler için, مَا شَاعَ فِي أَمْتِهِ (1439: 57) yani cinsinde ortak olan, taksim edilmemiş, hâliyle her şeyi kapsayan, aynıyla bir şeye delalet etmeyen kelimedir, der. Yani bütün alt dallarını, türü kapsamında olan her şeyi içeren kelimedir. İbn Hişâm da nekre bahsinde şunları söyler: “Nekre genellikle meçhuldür. O da ya am (genel/kapsamlı) ya has (özel/dar) olur. Am olana örnek olarak biri nefy, biri istifham üzere gelen şu iki örnek verilebilir: “Evde *hiç kimse* yok.” “Allah’la beraber *başka ilahlar* mı var?” Has olana örnek ise “Mü’min bir köle, müşrik bir köleden hayırlıdır, ayetidir” (İbn Hişâm, 1424/2004: 156). Türk edebiyatının ölümsüz mısralarından birkaç örnek bu belirsizlik (nekre) durumunu daha açık bir şekilde izah etmeye çalışalım. Yahya Kemal’in “Sana dün *bir tepeden* baktım aziz İstanbul!” (Beyatlı, 1995: 15) mısraında geçen “*bir tepeden*”, has/özel bir belirsizliği ifade ederken aynı şairin *Geçmiş Yaz* adlı şiirinde geçen “Hâlâ doludur *bahçeler* en tatlı sesinle!” mısraındaki bahçeler sözcüğü ise am/genel bir belirsizliği ifade etmektedir.

Mehmet Akif Ersoy’un “*Bir Gece*” başlıklı şiirinde geçen “*beşer ve bir insan*” kelimeleri, am ve has belirsizliğe güzel bir örnek teşkil etmektedir:

Sırtlanları geçmişti *beşer* yırtıcılıkta;
Dişsiz mi *bir insan*, onu kardeşleri yerdi!
(Ersoy, 2012: 455)

Abdülkâhir Cürçânî, nekre bahsinde Bakara suresinin 96. ayetinde geçen **وَلَتَجِدَنَّهُمْ** **أَحْرَصَ النَّاسِ عَلَى حَيَاتِهِ**¹⁰⁸ “hayat” kelimesinin “belirsiz” (nekre) gelişiyile ilgili şunları söyler: “Hayat kelimesinin nekre gelmesinin paha biçilemeyecek derecede güzel, yerinde ve etkili olduğunu görürsün. Kelimeyi marife yaptığında ise ifade sönükleşir ve parıltısını kaybeder. Bunun sebebi ayette yaşamamanın kendisinin değil sürmesinin kastediliyor oluşudur. Çünkü yaşamamanın sürmesine ancak yaşamakta olan kişi düşkün olabilir” (2015:334). Bundan da anlaşılmaktadır ki söz diziminde yerli yerince zikredilen “belirsiz” bir kelime, en az marife bir kelime kadar güzel ve etkili olabilir.

Her kelimenin telaffuz edilince zihinde ve gönülde bıraktığı bir etki vardır. Bir de her kelimenin farklı söz dizimleri içerisinde sürekli değişen özel bir etkisi vardır. Genel anlamda, zihinde belirli olan kelimelerin yani marifelerin etkisi daha fazladır. “Belirsiz” (nekre) olan kelime, “belirli” kelimeye nazaran faydasız ve anlamsız gibi görünüp muhatabı daha az etkilese de bazen genelleme, yüceltme, aşağılama vb. manaları ifade etmek üzere kullanılır ve bu, sözün etkisini artırır. Yunus Emre’ye atfedilen aşağıdaki dörtlükte “kervan” ve “tellallar” sözcükleri, zihinde belirsiz olsalar da okuyucuya önemli bir duyuruyu ve büyük bir yolculuğu hissettirdikleri için tesiri aşikârdır.

Ah nice bir uyursun uyanmaz mısın?
Göçtü *kervan* kaldık dağlar başında
Çağrışır *tellallar* inanmaz mısın?
Göçtü *kervan* kaldık dağlar başında.

Ahmet Haşim’in *Süvari* adlı şiirinde ise belirli bir yerden belirsiz, önemli ve yüce bir varlığın, ısı ve ışık kaynağı olan güneşin zuhuru “bir süvari geliyor” denilerek dile getirilmiştir.

Şu bakır zirvelerin ardından
Bir süvari geliyor kan rengi
Başlıyor şimdi melül akşamda
Son ışıklarla bulutlar cengi
(2022:221)

¹⁰⁸ “Sen onları yaşamaya insanların en düşkününü görürsün.”

Özel isim, işaret sıfatı gibi marife kelimeler ve mecazlı ifadelerle daha etkili bir anlatımın sağlandığı aşağıdaki beyitte de “gam” sözcüğü, mısra sonunda hem tazim gereği hem de vezin ve kafiyei sağlamak maksadıyla belirsiz olarak zikredilmiştir.

Bâkîye hoş bulındı bu kaht-ı keremde *gam*
Ol derd-mend şimdi ne yir olmasaydı *gam*
(Bâkî, Matlalar 15)

“Belirsiz” (nekre) olan kelimeler, genellikle yalın hâlde gelirler. İsmin belirtme hâl ekini, iyelik ve ilgi eklerini almazlar. Aldıkları takdirde “belirsiz” olmaktan çıkarlar. Tamlamaya girdiklerinde genellikle belirtisiz tamlama şeklinde kurulurlar. Sıfat aldıklarında ise “belirsiz” olmaktan çıkıp hususileşirler. Dahası bazı kelimeler, nekreye özgüyken bazıları da sadece marife olmaya elverişlidir. Bazı sözcükler de hem nekre hem marife olabilmektedir. Örneğin Necip Fazıl’a ait aşağıdaki mısralarda “*her şey, biri, nerede, hangi*” kelimeleri her bağlamda nekre olarak kullanılırken şiirde nekre olarak gelen “su, tarih, yıldız, fikir” kelimeleri farklı bağlamlarda “belirli” (marife) olarak da kullanılabilmektedir.

Her şey akar, su, tarih, yıldız, insan ve fikir;
Oluklar çift; birinden nur akar, birinden kir.
(Kısakürek, 1997: 399)
Büyük randevu... Bilsem *nerede, saat kaçta?*
Tabutumun tahtası, bilsem *hangi ağaçta?*
(Kısakürek, 1997: 135)

Dikkat edilirse yukarıdaki mısralarda “belirli” olan tek kelime “tabutumun tahtası” terkididir. Manzumedeki bu tek marife kelimeyi, “tabut tahtası” şeklinde “belirsiz” olarak ifade ettiğimiz takdirde ifade sönükleşir, bütün parıltısını kaybeder. Aynı şairin aşağıdaki mısralarında ise “tabut” sözcüğü “belirsiz” (nekre) olup şair, burada da nekreyi yerli yerinde kullanmıştır. O hâlde belagatte önemli olan şairin “belirli” veya “belirsiz” kelimeleri kullanması değil bunları nerede ve nasıl kullandığıdır.

Düşün mü, konuş mu, sus mu, unut mu?
Buradan *insan* mı çıkar, *tabut* mu?
(Kısakürek, 1997: 421)

Marife bahsinde zamirlerin “belirli” olduklarını ifade etmiştik. Ancak belgisiz zamirler ve soru zamirleri, “belirsiz” (nekre) kelimelerdir. Bu iki zamir türü kişi, işaret, dönüşlülük ve iyelik zamirleri gibi “belirli” olmayıp zihinde belirsiz olan kişi, varlık, nesne veya kavramları gösterirler. Zira “bazıları, birkaçı, biri, hepsi, hiçbirisi, tümü, herkes,

kimi, kimisi” vb. derken zihinde belirsiz olan varlık ve kavramlardan söz ederiz. “Kim, kimi, ne, nerede, nereye” gibi soru zamirleri ise mütakellimin zihninde tamamıyla belirsizdir. Ancak cevap verildiği takdirde belirsizlik ortadan kalkar. Yahya Kemal *Süleymaniye’de Bayram Sabahı* şiirinde bu muazzam ve mübarek camiye her bir yönden ve kapıdan akın akın giren belli belirsiz insanları, melaikeleri, asırlar öncesinden dirilip bu ulvi atmosfere giren ruhanileri betimlerken belirsizlik zamirlerini çok başarılı bir şekilde kullanmıştır:

Kimi gökten, *kimi* yerden üşüşüp her kapıya,
Giriyor, birbiri ardınca, ilahi yapıya.

...

Ne kadar saf idi siması bu mü’min neferin!

Kimdi? Banisi mi, mimarı mı ulvi eserin?

(Beyatlı, 1995: 4)

Öznenin “her” sıfatıyla, yer tamlayıcısının ise “bir” sıfatıyla belirsiz kılındığı Yahya Kemal’e ait aşağıdaki mısralar da külli manalar içeren belirsiz isimlere güzel bir örnektir:

Ömrü oldukça yürür *her yolcu*,
Varmadan *menzile bir yerde* ölür.

(Beyatlı, 1995:116)

Belirsizlik ve soru zamirleri, iyelik eklerini alarak- özellikle birinci ve ikinci kişi-bağlamına göre belirsiz olmaktan çıkıp nisbeten “belirli” hâle gelebilirler: “hangisi, hanginiz, hangimiz, kiminiz, biriniz, neyin, neyim” gibi... “Gözlerimde yaştan gayrı *ne’ m* kaldı?” mısraındaki *ne’ m* (neyim) soru zamiri bunun güzel örneklerinden biridir. Dikkatli bir okur, “ne” ile “neyim” zamirleri arasında anlamca bir fark olduğunu, birinin tümel bir mana ifade ederken diğlerinin nisbeten tikel bir mana taşıdığını bilir. Bu ibarelerin bağlamdan hareketle doğrudan zihinsel karşılıkları olan “hiçbir şey (kaldı)” ile “hiçbir şeyim (kaldı)” arasında da aynı farklılık söz konusudur. İyelik eki alan zamir, belirsizlikten çıkarak nisbeten “belirli” hâle gelmiştir. O hâlde zamirlerin türüne göre belirlilik dereceleri farklılaştığı gibi söz dizimi ve bağlamına göre de belirlilikleri değişebilir. Nitekim zamirler, gönderici ve alıcının zihinlerinde kodladıkları varlık, kişi ve nesneleri örtülü olarak ifade ettikleri için bağlam içerisinde değerlendirilmeleri gerekir. İşaret sıfatları da işaret zamirleri gibi -sınırlı da olsa- belirsiz bir mekân ya da varlığı işaret edebilmektedir. Orhan Veli’nin *Gün Olur* başlıklı şiirinde geçen “Şu ada senin, bu ada benim” mısraı, buna güzel bir örnektir:

Gün olur, alır başımı giderim,
Denizden yeni çıkmış ağların kokusunda.
Şu ada senin, bu ada benim.
Yelkovan kuşlarının peşi sıra.

(Orhan Veli, 2021: 113)

“Belirli” kelimelerin belirlilik dereceleri artırılabilirdi gibi “belirsiz” kelimeler de söz dizimi içerisinde “belirli” kılınabilir veya belirsizlikleri artırılabilir. Marife bahsinde de ifade edildiği gibi “belirsiz” (nekre) kelimeler, başına “ bir, hiç, hiçbir, nice, çok” gibi sıfatlar getirildiğinde daha belirsiz olurken “bu, şu, o” gibi sıfatlar getirildiğinde ise “belirli” hâle gelmiş olurlar. Örneğin Şeyhülislâm Yahyâ’nın aşağıdaki beytinde geçen “şehir” kelimesi belirsizken Nedîm’e ait beyitte aynı kelimenin başına işaret sıfatı getirilip “bu şehir içre” denilerek “belirli” kılınmıştır.

Hûb-rûlar bî-‘aded şehir içre cânân bir degül
Nice vîrân olmasun dil mülki sultân bir degül
(Şeyhülislâm Yahyâ, G.231/1)
Yok bu şehir içre senin vasf etdiğin dil-ber Nedîm
Bir perî-sûret görünmüş bir hayâl olmuş sana
(Nedîm, G.2/8)

“Belirsiz” kelimeler, ilk harfî düşürölüp yakıştırma “m” ünsüzü getirilerek kurulan ikilemelerle (ev mev gibi...) de daha belirsiz hâle gelirler. Bunun güzel örneklerinden biri Necip Fazıl’ın “Hayat Mayat” adlı şiiridir.

Hayat mayat diyorlar
Benim gözüm mayat'ta
Hayatın eksîği var
Hayat eksik hayatta.

Takınsam, kanat manat
Kuş muş olsam seğırtsem
Bomboş vatana inat
Matana doğru gitsem...

(Kısakürek, 1997: 418)

Tablo 19: “Dağ” Kelimesinin Farklı Bağlamlarda Belirli ve Belirsiz Kullanımları

Belirli/Belirsizlik Durumu	Örnek Mısra
Belirsiz	<i>Dağlar</i> ile taşlar ile çağırayım Mevla'm seni
Hususileşmiş	Savaş bizi <i>karlı dağlara</i> götürdüğü gün
İşaret sıfatıyla belirli kılınmış	Bahtına lanet olsun aşmadınsa <i>bu dağı</i> ! Ne söyler <i>şu dağa</i> çoban çeşmesi?
Sıfat-fiille belirli kılınmış	<i>Şu karşıma göğüs geren</i> taş bağırlı <i>dağlar</i> mısın?
Özel adla belirli kılınmış	On yıl var ayrayım <i>Kına Dağı</i> 'ndan Arkada zincirlenen yüksek <i>Toros Dağları</i> .
İsim tamlamasıyla belirli kılınmış	Sen nerde <i>o fecrin ağaran dağları</i> nerde!
İyelik ekiyle belirli kılınmış	Körpe maral idin <i>dağlarımızda</i>
Belirtme hâl ekiyle belirli kılınmış	O hızla <i>dağları</i> Ferhad yarınca Başlamış akmağa çoban çeşmesi
Ünlemle belirli kılınmış	Pınarınız çağlar akışır dağlar

2.2.1. Belirsiz Özne (Müsnedün İleyhin Nekre Olması)

Arap gramerinde müsnedün ileyhin nekre olması (Taftazânî, 2019:260) başlığı altında ele alınan bu konuyu biz de belirsiz özne başlığı altında değerlendirdik. Özne, cümlelerin temel unsurlarından biri olduğu için muhatabın zihninde belirli veya belirsiz bir kişi, varlık veya nesne olması büyük bir önem arz eder. Yüklem dışındaki bütün ögeler marife ve nekre olabildiği gibi özne de hem malum bir şahıs ve varlığı hem de bilinmeyen, belirsiz bir varlığı karşılayarak söz diziminde yer alabilir. Her ne kadar özne (müsnedün ileyh) için esas olan “belirli” (marife) olmaksa da “bazen nekre olur veya bir yönüyle tahsis edilir. Nitekim bugün bir efendi geldi, denilir” (Ahmet Cevdet Paşa, 2016: 87).

Zihnen malum olanla belirsiz olan özne, Arap gramerinde ال takısıyla¹⁰⁹ ayırt edilirken Türkçede, adın başına belirsizlik sıfatı “bir, her, hiçbir” vb. getirilerek ifade edilir. Herhangi bir sıfatla belirtilip nitelenmeyen, belirtme ve ilgi hâl ekleri almayıp yalın hâlde olan isimler de söz diziminde külli bir mana ifade etmektedirler. Belirli öznelerde kaynağı muayyen hâle getirme, özgülleme, sınırlandırma, zihinde somut ve gerçekçi kılma söz konusu iken belirsiz öznelerde müphem hâle getirme, genelleme, belirsizleştirme söz

¹⁰⁹ جاء الرجل “Bir adam geldi” جاء الرجل “Adam geldi” الرجل قد جاء “Adam geldi”
جاء قاض “Bir hakim geldi.” جاء القاضي “Hakim geldi.” vb...

konusudur. Örneğin Fuzûlî'nin aşağıdaki beytinde “el” kelimesi belirsiz özne olup umumiyet ifade etmektedir. “*Ey Fuzûlî! Sen, gönlünün hâlini söylemesen şaşılır mı? El, parçalanmış yakarı görünce anlar (zaten).*” şeklinde dil içi çevirisini yaptığımız beyitte özneyi “başkaları, gören herkes, her gören” şeklinde yorumlamak mümkündür.

Sen hâl-i diliñ söylemeseñ n’ola Fuzûlî
El fehm kılar çâk-ı giribânıñı görgeç
(Fuzûlî, G.53/7)

Bâkî’ye ait “*Kavuşma anı geldiğinde âşığın gözünde yaşlar artar. İlkbahar olunca akarsular da coşar, su artar*” anlamını içeren aşağıdaki beyitte de yalın hâlde özne olarak zikredilen “*bükâ, sular, evvel bahar ve mâ*” kelimeleri mütekellim ve muhatabın zihninde umumiyet ifade etmekte olup belirsizdirler.

Dem-i vasluñ irişse çeşm-i ‘âşıkda *bükâ* artar
Sular tугyân ider *evvel bahâr* oldukça *mâ* artar
(Bâkî, G.64/1)

Ancak nekre görünümlü olup belirliliği sağlayan ekleri almadıkları hâlde, mütekellim ve muhatabın zihinlerinde mevcut ve belirgin olan varlık ve kavramları işaret eden kullanımlar da vardır. Bu tür isimler, söz dizim veya iletişim esnasında önceden zikredildikleri için yahut o bölgede o nitelik ve özellikleri taşıyan tek kişi/varlık olduğu için gönderici ve alıcının zihinlerinde mevcuttur. Bir tek öğretmen ve doktorun olduğu bir köyde “Öğretmen geldi, doktor odasında” demek buna örnektir. Arap gramerinde ahd-i zihnî (Taftazânî, 2019: 239; Taftazânî, 2021:198; Ahmet Cevdet Paşa, 2016: 91) olarak bilinen bu terim, bizde dil bilimi kaynaklarında eski bilgi, etkinleştirilmiş bilgi¹¹⁰ olarak geçmektedir. “Örneğin hizmetçisini bir yere gönderip de gelmesini bekleyen efendiye: “Uşak geldi”, denildiğinde “O uşak geldi” demek olur” (Ahmet Cevdet Paşa, 2016: 91).

Modern dil biliminde eski bilgi olarak ifade edilen ahd-i zihnî, Sekkâkî’ye göre “muhatabın zihnindeki anlamlar ve tasavvurlar” (Sekkâkî, 1407/ 1987: 161), İbn Hişâm’a göre ise “muhatap tarafından zihinsel olarak bilinen bir anlama yapılan gönderme, önceden sahip olunan bilgiye bağlı malumat”tır (İbn Hişâm, 1424/2004:140). O hâlde cümlede takdim edilen, tazim amacı taşıyan ve herhangi bir belgisiz sıfatla da

¹¹⁰ Hâlihazırda dinleyicinin zihninde bulunan söylem varlıkları eski, dinleyicinin zihninde bulunmayan söylem varlıkları ise dinleyici için yenidir. Kullanılmamış yeni bilgi, toplumsal-kültürel bağlam içinde uzun süreli bellekte yer alan ama bilişte etkinleştirilmemiş bilgidir. Etkinleştirilmiş bilgi ise, söylemde o anda sözü edilen söylem varlığıdır (Turan, 2018:141-142).

belirtilmeyen isimler, “belirsiz” gibi görünseler de bağlamına göre “belirli” olabilirler. Bu duruma Bâkî’nin şiirlerinden örnekler vererek konuyu pekiştirmeye çalışalım:

*Göñül inler gamuñdan dem-be-dem rûh-ı revân ağlar
Bu bâguñ çeşmesârı hep benüm eşk-i revânumdur*

(Bâkî, G.128/2)

“Göñül, inler gamundan; her an ruhum ağlar. Bu bağın çeşmesi, hep benim akan gözyaşlarımdır.” anlamındaki beyitte, aslında belirsizlik anlamı taşıyan “Göñül inler” ifadesi, bağlam içerisinde “Bu gönül inler” manasını havi olup belirlidir. Lafzen “belirsiz” manen “belirli” öznelerle şeklen “belirsiz” “ten ve dil” kelimelerinin “*bu ten, bu dil*” manalarını havi aşağıdaki beyit de örnek verilebilir. Beytin dil içi çevirisinde “belirsiz” görünen bu özneleri işaret sıfatıyla “belirli” kılmayı yeğledik: “*Sevgilinin gam oklarıyla bu ten yara yaradır, zulüm kılıcıyla da bu gönül paramparçadır.*”

*Tîr-i gam-ı nigâr ile ten yara yaradur
Şemşîr-i cevri-yâr ile dil pâre pâredür*

(Bâkî, G. 92/1)

Belirsiz oldukları hâlde bağlamda marife olan öznelerle ilgili Bâkî’ye ait bir başka beyit ise şudur:

*Haber-i hecrûñ ile tende dil ü cân ditrer
Esicek bâd-ı hazân berg-i dırahtân ditrer*

(Bâkî, G.137/1)

“Sonbahar rüzgârı estiğinde nasıl ki ağaçların yaprakları titriyorsa senin ayrılığının haberi ile tende bu can u gönül titrer.” söz dizimiyle dil içi çevirisini yaptığımız beyitte “belirsiz” olarak geçen “dil ü cân” ibaresini “bu can u gönül” şeklinde “belirli” hâle getirdik. Zira bağlamda mütekellim, sevgilinin ayrılığından söz etmektedir. Nitekim ayrılığın vuku bulduğu bir durumda ayrılan (muhatap), ayrıldığı yer olan can ve gönle önceden aşinadır.

Önceki bölümde *belirsiz belirli* olarak tanımladığımız bu kullanımlara *Bâkî Divanı*’nda çokça rastlanmaktadır. “*Zâhit, Bâkî’nin şiirlerine kulak tutmasa şaşılır mı? Söz[ü] cevherdir; cahil, cevherin kadrini ne bilsin?*” şeklinde dil içi çevirisi yapılabilecek aşağıdaki beyitte “söz” lafzen belirsiz bir özne olsa da aslında kastedilen Bâkî’nin şiirleri olup manen belirli bir öznedir. Yani mütekellim “söz cevherdir” derken aslında “sözü cevherdir” demek istemiştir. Aynı beyitte geçen “nâ-dân ve zâhid” kelimeleri de nitelenen fertlerin tamamını içerdiğinden belirsiz öznedir:

*Şi’r-i Bâkîye kulak tutmasa zâhid ne ‘aceb
Söz güherdür ne bilür kadrini nâ-dân güherüñ*

(Bâkî, G.277/ 5)

Üç belirsiz öznenin yer aldığı aşağıdaki beyitte¹¹¹ de “*sular çağlar, kûhsâr inler, sît u sadâ artar, bahar eyyâmıdır, tuyûr âvâzesinden*” ifadelerinin tamamı belirsiz olup baharın gelişi, ilkbaharın coşkulu ve hareketli doğası, adeta görsel bir tablo hâlinde canlı bir üslupla betimlenmiştir:

*Sular çağlar tuyûr âvâzesinden kûhsâr inler
Bahar eyyâmıdır şimden girü sît u sadâ artar*

(Bâkî, G.64/4)

Aşağıdaki beyitte ise çokluk anlamı ve kişileştirme ilgisiyle lafzında ortak bütün jaleleri kapsayarak zikri geçen “*jâleler*” mefhumu, belirsiz özne olup etkili ve güzel bir ifade oluşturmuştur:

*Cünd-i şitâyı taşa tutup yine jâleler
Kasd itdiler ki milket-i gülzârı alalar*

(Bâkî, G.103/1)

Divan şairleri, “belirsiz” çoğul özneleri çoğu zaman Arapça ve Farsça kaidelerle kullanırlar. Aşağıdaki beyitlerde “*uşşâk, zühhâd*” kelimeleri Arapça kaidelerle (cem-i teksir) çoğul hâle getirilmiş, “*yanar*” ise Farsça kaidelerle çoğul olup söz dizisinde genel ve belirsiz bir mana ifade etmektedirler. “*Âşıklar, gayeye herkesten evvel erişirler. O mertebeye zahitler, çalışarak yetişemezler.*” anlamını içeren beyitte yer alan özneler, türünün tamamını kapsayan külli bir mana ifade etmekte olup belirsizdirler:

*Ser-menzile ‘uşşâk irişür cümleden evvel
Ol mertebeye sa’y ile zühhâd yitişmez*

(Bâkî, G.201/2)

Benzer bir örnek, “*etibbâ (doktorlar)*” sözcüğünün Arapça kaidelerle cem‘ kılınp söz dizisinde belirsiz özne olarak kullanıldığı “*Ey Bâkî! Şöyle bil ki aşk derdi ilaç verdikçe daha da artar. Doktorlar ona çare bulmada aciz kalmıştır*” anlamını içeren aşağıdaki makta beyittir:

*Derd-i ‘aşk artar ilâç itdükçe Bâkî şöyle bil
Âciz olmuştur etibbâ aña dermân itmede*

(Bâkî, G.414/7)

“*Ey Bâkî! Dostlar, kadr u kıymetini musalla taşında bilip karşında saf saf olup el bağlayalar*” anlamındaki beyitte ise Farsça kaidelerle çoğul hâle getirilmiş “*yârân*” kelimesi belirsiz özne olarak yer almaktadır:

¹¹¹ Beyitte belirli olan bir tek özne olup o da hazfedilmiştir (*Bu demler, bahar eyyâmıdır*).

Kadrini seng-i musallada bilip ey Bâkî
Durup el bağlayalar karşına *yârân* saf saf
(Bâkî, G.229/9)

Türü kapsamında olan her varlığı içine alan nekre isimler, “belirli” kelimeler gibi işitilir işitilmez muhatabı saran ve gönle hoş gelen içten bir üslup yaratmasalar da külli bir mana ifade etmeleri yönüyle okuyucunun ufkunu açar ve ona daha geniş bir pencereden düşünme ve hayal kurma imkânı sağlarlar. Bu isimler de belirli özneler gibi söz diziminde birçok anlamda kullanılırlar. Arap gramerinde mûsnedün ileyhin nekre olması başlığı altında değerlendirilen bu tür isimler, cümlede genelleme (umumiyet), teklik (ferdiyet), yüceltme (tazim), aşağılama (tahkir), azımsama (taklil), tür (cins) ifade etme vb. gayeler taşırlar.¹¹² Şimdi belirsiz öznelerin söz diziminde kullamı üzerinde durarak örnek beyitlerle izah etmeye çalışacağız.

2.2.1.1. Teklik (Ferdiet)

Mûsnedün ileyhin nekre olarak kullanım gayelerinden biri, Arap belagatinde “*للأفراد* ifrad için” (Taftazânî, 2021:197, Taftazânî, 2019: 261) şeklinde zikri geçen teklik bildirmektir. Yani özne, muayyen olmayan bir tek ferdi kastetmek üzere “belirsiz” kılınabilir. Türkçe bu tür kullanımlarda, umumiyetle sözcüğün başına belirsizlik sıfatı “bir” getirilir. “İçeriye *bir adam* girdi.” gibi... Yahut Yahya Kemal’in *Rindlerin Ölümü* şiirinde geçen “Hâfız’ın kabri olan bahçede *bir gül* varmış” (Beyatlı, 1995: 87) dizesindeki bir gül ibaresi gibi... İşte bu iki örnekte geçen “bir adam ve bir gül” sözcükleri, muhatabın iletişim öncesinde haberdar olmadığı ve yeni öğrendiği bir bilgi olup belirsiz bir tek varlığı ifade etmek üzere kullanılmıştır. Bu üslup ve anlam ilişkisine Bâkî’nin şiirlerinden örnekler vererek konuyu daha da pekiştirelim:

Çemende goncaya bakup dimiş *bir ehl-i nazar*
O yârûñ agzına nisbet tarâveti yokdur
(Bâkî, G.169/5)

Dil içi çevirisini “Çemende *bir zevk sahibi, goncaya bakıp o yârin ağzına nispette [goncanın] bir tazeliği ve canlılığı yoktur, demiş*” şeklinde ifade edebileceğimiz yukarıdaki beyitte özne olup söz dizisinin sonunda zikredilen “*bir ehl-i nazar*” terkiibi, önüne gelen belirsizlik sıfatından ötürü nekre olmuş ve müphem bir şahsiyeti

¹¹² Detaylı bilgi için Taftazânî’nin, *Muhtasaru’l-Me’âni* ve *Mutavvel* kitaplarına bkz.

karşılamıştır. Ayrıca beyitteki nekre isim, genelleme ve aynı türden varlıkları eşitleme manası taşımaktadır.

Aşağıdaki beyitte ise ilk dizede bulunan özel isim (Bâkî), belirli özneyken ikinci dizede yer alan sıfat tamlaması (bir üstâd) belirsiz bir öznedir. Övgü ve özgülleme manasını içeren bu mahlas beyitte de belirsiz özne (nekre isim), üstâd vasfını taşıyan bütün şairleri bir kefeye koyup âlemde hiçbir üstadın Bâkî'ye yetişemeyeceğini bildirmektedir:

Bu ‘arsada *Bâkî* nice üstâda yitişdi
Âlemde bu gün aña *bir üstâd* yitişmez
(Bâkî, G.201/5)

“*Şarap içen münâfıktır demiş minberde bir vâiz. Ne çare ey Müslümanlar, zaman münâfıklık zamanıdır*” anlamındaki beyitte de “*bir vâiz*” terkihi, belirsiz özne olup ferdiyet ifade etmektedir:

Müdâm içen münâfıkdur demiş minberde *bir vâ’iz*
Ne çare hey müselmânlar münâfıklık zamânıdır
(Bâkî, G.181/3)

Belirsizlik sıfatı olan “bir” sözcüğü, görüldüğü üzere ferdiyet amacıyla “herhangi bir, hiçbir, bir tek” gibi anlamlarda kullanılmaktadır.

2.2.1.2. Yüceltme (Tazim)

Belirsiz öznenin söz dizimindeki kullanım amaçlarından biri de yüceltme (tazim)dir. Anlamı güçlendirmek için yüceltilen, dikkat çekilen varlık, söz diziminde genellikle başa alınır. Abdülkâhir Cürçânî, *dikkat çekme, ancak bilinen bir şey için söz konusudur*, der (2015:166). O hâlde belirsiz ve muhatabın zihninin boş olduğu bir kelime ile cümleye başlanılamayacağından tazim amaçlı bu kullanımlar ya mütekellim ve muhatabın zihninde belirli olan kelimelerdir ya da büyük bir itina ile dikkat çekilmek istenen varlık, kişi ve kavramlardır.¹¹³ Örneğin “yâr” kelimesiyle başlayan Fuzûlî’ye ait aşağıdaki beyitte, önemsenen ve yüceltilen varlık da takdim edilen bu “yâr” kelimesidir:

Yâr bî-dâd eylemez uşşâk feryâd etmeden
Her nice rûzi mukadder olsa vâcibdir *taleb*
(Fuzûlî, G. 33/6)

“*Yâr, zulüm eylemez âşıklar feryâd etmeden/Her ne kadar nasip yazılmışsa da vaciptir talep*” şeklinde dil içi şiir çevirisi yapılan beyitte son kelime de tehir edilmiş *belirsiz* bir

¹¹³ Arap gramerinde bir söz dizimine belirsiz (nekre) bir kelimeyle başlanamaz. Öne alınan, kendisiyle söze başlanan kelime belirli (marife) olmalıdır (El- Câmî, 1435/2014; İbn Hişâm, 1424/2004).

öznedir. “*Cân, cânân, yâr*” kelimelerinin söz dizisinde özne olduğu “*Can, dudaklarını arzular, yâr ise kanını içmek ister. Ya Rab, bu ne vadidir ki can susamış, canan susamıştır*” anlamındaki beyitte de özne, tazim amacıyla kullanılmış olup muhatabın kaynağa (özne) karşı hayret, hayranlık ve saygısı artırılmak istenmiştir:

*Cân la’lin eyler ârzû yâr içmek ister kanımı
Yâ Rab ne vâdîdür bu kim cân teşne cânân teşnedür*
(Bâkî, G.69/2)

Benzer bir örnek de şairin “*Gönül, yârin zülüflerinin kıvrımına düşkündür. Cân da [tablo gibi güzel] sevgilinin gözlerindeki işveli bakışların hastasıdır*” anlamındaki beytinde yer alan “dil ve cân” kelimeleridir. Belirsiz özne olan bu kavramlar da tazim amacıyla zikredilmiş olup söz dizisinin başındadır:

*Dil beste-i kemend-i ser-i zülf-i yârdur
Cân haste-i kirişme-i çeşm-i nigârdur*
(Bâkî, G. 90/1)

Bâkî’ye ait aşağıdaki beyitte ise mana yönüyle belirli olan “gözyaşı” kelimesinin lafzen belirsiz kullanımı, tazim amaçlı olup gözyaşlarının benzersiz, özel ve inci gibi değerli oluşunu ifade etmektedir:

*Derdüm hisâba gelmedi kıldum muhâsebe
Gözyaşı dâne dâne dökildi rakam gibi*
(Bâkî, K.16/4)

Gözyaşı gibi Divan şairleri tarafından yüceltilen, abartılı bir dille ifade edilen kavramlardan biri de âşığın inlemesi ve feryadıdır. “*Ey Bâkî! Bela meclisinde neye döndük bir bilsen? Feryad u fîgan ney gibi bağrımızı deldi*” anlamındaki beyitte belirsiz özne olarak zikredilen “*nâle vü efgân*” ibaresi de tazim amacıyla söz dizisinde kullanılmıştır:

*Bâkiyâ bezm-i belâda neye döndük görseñ
Nây-veş bagrumuzı nâle vü efgân deldi*
(Bâkî, G.501/5)

Aşağıdaki beyitte ise söyleyici âşık “gönlüm, bu gönül” gibi belirli ibarelerle değil de belirsiz bir özne olan “gönül” ile kendini soyutlamıştır. Bağlamdaki bu belirsizlik de yine tazim amaçlı olup gönlün makamının yüceliğini ifade etmektedir:

*Cevr ü cefâñı çekmege sevdi gönül seni
Derd ü belâyâ geldüm efendi cihâne ben*
(Bâkî, G.357/5)

2.2.1.3. Aşağılama (Tahkir)

Belirsiz özneler, söz diziminde bazen de aşağılama (tahkir) amacıyla kullanılırlar. Bir kişi, nesne veya kavramı değersizleştirme niyeti taşıyan bu tür belirsiz özneler, sıkça başvurulan bir belagat özelliğidir. Muhatabın zihninde meçhul bir vaiz ve zâhidi çağrıştıran Nâilî'ye ait aşağıdaki beyitler, belirsiz öznenin tahkir amaçlı kullanımına güzel birer örnektir. “*Vaiz cûra gibi sarhoşluk yolunun toprağı olmayınca meyhanecinin mertebesini ne bilir?*” anlamındaki beyitte vâiz, “*Zahit, sarhoşluk günahının onda ancak cuma gününün ayıklığı sayıldığı rindlerin mezhebini ne bilir*” anlamındaki beyitte ise zâhid, tahkir edilerek kullanılan belirsiz öznelerdir:

Vâ'iz ne bilür mer-tebe-i pîr-i mugânı
Tâ olmayıcak cur'a gibi hâk-ı reh-i mest

Zâhid ne bilür mezheb-i rindânı ki anda
Hûşyârî-i âzînedür ancak güneş-i mest
(Nâilî, G.23/2,3)

Bâkî'ye ait aşağıdaki beyitte de “vâ'iz” kelimesi belirsiz olup söz dizisinde “riyâz-ı cennet ve vâ'iz” küçümsenirken “âşık ve maşukun dîdârı” yüceltilmiştir:

Ögmesün 'âşıklara vâ'iz riyâz-ı cenneti
Bâğ-ı hurrem olmaz ehl-i 'aşka dîdârûn gibi
(Bâkî, G.485/5)

2.2.1.4. Tür (Cins)

Bazen de belirsiz özne, çeşit/tür bildirmek içindir. Yani “müsnedün ileyh, cinsin içine aldığı bir çeşidi kastetmek üzere nekre kılınır. Gözlerinde bir perde vardır¹¹⁴; bir çeşit perde anlamında” (Taftazânî, 2019: 261). Belirsiz öznenin bu anlamda kullanımında kaynağın sınırlayıcı olması söz konusu olup özel kimliği ve detaylı özellikleri belirtilmez. Türk edebiyatının önemli şairlerinden Faruk Nafiz Çamlıbel'in *Han Duvarları* şiirinde geçen “Her tarafta **yükseklik**, her tarafta **ıssızlık** / Yalnız arabacının dudağında **bir ılık!** /Serpilmeye başladı **bir yağmur** ince ince.” (1999:6) mısralarında kalın yazı tipiyle gösterilen belirsiz özneler de tür/cins ifade etmektedirler. Şimdi, Divan şiirinden şahit beyitlerle konuyu daha da pekiştirelim. Nedîm'e ait aşağıdaki beytin ikinci dizesinde “*Bir perî-sûret ve bir hayâl*” belirsiz terkipleri, özne olup söz dizisinde tür bildirmek için kullanılmıştır:

¹¹⁴ وَعَلَىٰ أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌ (Bakara, 7)

Yok bu şehir içre *senin vasfettiğin dil-ber* Nedîm
Bir perî-sûret görünmüş *bir hayâl* olmuş sana
(Nedîm, G.2/8)

Beytin dil içi çevirisini yapacak olursak belirsiz öznelerin önüne “bir çeşit” ifadesini ekleriz: “*Ey Nedîm! Bu şehirde senin vasfettiğin dil-ber yok. Bir çeşit peri suret görünmüş bir çeşit hayal olmuş sana [galiba].*”

Bâkî’ye ait aşağıdaki beyitte ise belirsiz özne, hem tazim hem de tür ifade etmek üzere söz diziminde yer almıştır. Dil içi çevirisini “*Dünyanın gösterişinden el çekmeye bir çeşit niyet var. Yakında yokluk dedikleri bir şehre büyük bir yolculuk var.*” söz dizisiyle yaptığımız beytin ilk mısraında belirsiz olan “niyyet” tür, ikinci mısraında yer alan “azîmet”, yüceltme niyetiyle zikredilmişlerdir:

Âlâyîş-i dünyâdan el çekmege *niyyet* var
Yakında ‘adem dirler bir şehre ‘*azîmet* var
(Bâkî, G.171/1)

Gönderici ve alıcının zihinlerinde belli ve ortak bir varlığı karşılamayan tür adları da yalın hâliyle söz diziminde belirsiz özne olur. Umumiyet manası taşıyan bu adlar, yukarıda ifade edildiği gibi bağlamına göre yüceltme, küçümseme, azımsama, belirsiz teklik, tür, soy ve zümre anlamlarında kullanılırlar. Çoğul hâlde ise bu külli mefhumlar, daha kapsayıcı bir mana ifade ederler. Bâkî’ye ait aşağıdaki beytin ilk mısraında çoğul bir tür adı (güller), ikinci mısraında ise tekil bir tür adı (bûlbûl) belirsiz özne olarak kullanılmış olup çokluk anlamı taşıyan ad, daha genel bir mana taşımaktadır. Tabii ki bu bağlamdan bağlama değişebilir:

Güller safâda hurrem u handân u şâdmân
Bûlbûl belâda bencileyin zâr u bî-karâr
(Bâkî, G.130/7)

“*Ey Bâkî! İnsan şarap içip sarhoş olmayacaksa bu harap olası dünyaya ne diye gönül bağlasın?*” anlamını içeren aşağıdaki beyitte de “âdem”, “belirsiz” olup türünün tamamını kapsamaktadır.

Mey içüp mest-i müdâm olmayacak ey Bâkî
Ne gönül baglasun *âdem* bu harâb-âbâda
(Bâkî, G.423/7)

2.2.1.5. Azımsama (Taklil)

Belirsiz özneler, bazen de azımsama, küçümseme, yetersiz bulma anlamlarında kullanılır. Bu tür kullanımlarda “belirsiz” ismin başına genellikle “bir, biraz, az” gibi miktar bildiren kelimeler getirilir. Aşağıdaki beyitte şair, sevgilinin ilgi ve vefasının azlığından dem vurmaktadır. “*Kılıcını ve hançerini daima başkalarına çekip çıkarasın da arzularına kavuşamamış aşığa bir hisse bile çıkarmayasın bu revâ mıdır?*” anlamındaki beyitte, eğik yazıyla belirtilen ifade, azımsama niyeti taşıyan bir belirsiz öznedir:

Dâ'im revâ mı gayra çıka tîg u hançerüñ
Bir hisse dahi 'âşık-ı nâ-kâma çıkmaya
(Bâkî, G.474/6)

Yine Bâkî'ye ait “*Bedende bir eski elbise, elde biraz ekmek olsun. Yeter ki başsız ve ayaksız âşık, kendi başına sultan olsun*” anlamındaki beyitte de benzer bir durum söz konusudur:

Tende bir kühne kabâ elde biraz nân olsun
Âşık-ı bî-ser ü pâ başına sultân olsun
(Bâkî, G.354/1)

2.2.1.6. Kapsama (Tamim)

Belirsiz isimler, türünün tamamını kapsayacak şekilde tümel bir mana taşıyabileceği gibi zikredilen tür içerisinde belli bir zümreyi veya belirsiz tek bir ferdi de karşılayabilir. Türün tamamını kapsayacak şekilde kullanıldıklarında “her, hiç, kimse”; türün bir kısmını karşılamak üzere “kimi, bazı, birkaç”, belirsiz bir tek fert için kullanıldıklarında ise “bir” gibi belgisiz sözcükler kullanılır. Her üç durumda da özne belirsizdir ancak anlam bakımından biri diğerinden daha geniş kapsamlıdır.

Belli bir zümreyi yahut daha dar bir topluluğu ifade eden Bâkî'ye ait “*Âlemin hâli, ezelden beri böyle karışıktır ancak. Kimi gülmekte kimi ağlamakta kimi inlemekte ancak. Kimisi sevgilinin gül yanağı için inleyen bülbül kimisi sevgilinin yüzünün mumuna pervanedir ancak*” anlamını içeren aşağıdaki beyitlerde, bütün içerisinde belirsiz bir topluluk “kimi, kimisi” sözcükleriyle özne olarak dile getirilmiştir:

Hâl-i 'âlem ezelî böyle perîşân ancak
Kimi handân kimi giryân kimi nâlân ancak
Kimisi bülbül-i nâlân-ı gül-i ârız-ı yâr
Kimi pervâne-i şem'-i ruh-ı cânân ancak
(Bâkî, G.238/1,2)

Aynı gazelin “*Ey Bâkî! Hayret âleminin dergâhında hemen her gelen bu sırlarla hayran ancak*” anlamındaki makta beytinde de “her gelen kimse” terkibi, türünün tamamını kapsayacak şekilde belirsiz özne olmuştur:

Bâkiyâ hânkah-ı ‘âlem-i hayretde hemân
Her gelen kimse bu esrâr ile hayrân ancak
(Bâkî, G.238/5)

“*Tenimde taze taze aşk yaraları yakmasam hiç kimse, benim çılgın bir âşık olduğumu asla bilmezdi*” anlamını içeren aşağıdaki beyitte de özne, umumu kapsayacak şekilde zikredilmiştir:

Benüm bilmezdi *kimse* ‘âşık-ı şeydâlıgum hergiz
Tenümde tâze tâze yakmasam dâg-ı mahabbetler
(Bâkî, G.166/2)

Dil içi çevirileri önceki başlıklar altında verilen aşağıdaki beyitlerde de “kimse” sözcükleri belirsiz özne olup ayırt etmeksizin herkesi kapsamaktadır:

Bâkiyâ fennüñde tutmaz *kimse* noksânüñ senüñ
Hamdû li’llâh tab’ mevzûn ‘akl mîzânı dürüst
(Bâkî, G.22/6)

Nazm-ı rengînüme kim vâsf-ı leb-i dil-berdür
Diyemez *kimse* nazîre katı rengînterdür
(Bâkî, G.189/1)

“Belirli” bir kelime grubunun başına “her, her kim, kim, bir, her bir, hiçbir” gibi belirsizliğe boğan ifadeler geldiğinde anlam belirsiz bir hâle dönüşür. Bu durumda öznenin kapsayıcılığı da artmaktadır. Aşağıda öznesi “*her kim*” ile “belirsiz” kılınmış olan “*Ey zâhit! Boyu Tûbâ ağacı gibi bir güzelin kavuşma meyvesine her kim eriştiyse[o], ermiş bir kişidir*” anlamındaki beyitte, yüklem de söz dizisinde “belirsiz” olarak yer almıştır:

Mîve-i vâslına bir kâmeti Tûbâ güzelüñ
Zâhidâ her kim irişdiyse yitişmiş erdür
(Bâkî, G.107/4)

Genelleme ilgisiyle belirsizlik anlamı yüklenmiş benzer bir kelime grubu da “*O güneş yüzlü sevgiliye kim ay yüzlü derse dünyada ay gibi daima yüzü kara olsun*” anlamını içeren aşağıdaki beyitte “*kim*” zamiriyle sağlanmıştır:

Ol âfitâb-ı tal ‘ata kim dirse mâh-rû
Olsun cihânda meh gibi dâ’im siyâh-rû
(Bâkî, G. 401/1)

Yine aşığıda her iki mısraının başında belirsiz bir özne bulunan beyitte, nitelenerek hususileşen “tıfl-ı nâ-resîde” terkihi, “her” sıfatıyla “belirsiz” kılınmıştır:

*Dil-ber beşikden öğrenür oldu salınmagı
Her tıfl-ı nâ-resîde hırâmân olup gezer
(Bâkî, G.138/4)*

Bir kelime veya terkihin başına gelip onu belirsizliğe boğan bir başka kelime de “nice”dir. Divan şairleri tarafından sıkça kullanılan bu “belirsiz” kelimeye Bâkî’nin gazellerinde de rastlanmaktadır. Aşığıdaki beyitlerde “şehler ve sâgar” kelimeleri “belirsiz” oldukları hâlde söz dizisinde başlarına eklenen “nice” belgsiz sıfatı, anlamdaki bu belirsizliği ve kapsayıcılığı daha da pekiştirmiştir. “Bâkî, ebedilik yurduna göç etse sıkıntı değil. (Zira) bu ölümlü dünyada nice padişahlar bâkî kalmadı, ölüp gitti” anlamındaki beyitte “nice şehler” ibaresi, tahta konup göçen bütün padişahları ifade etmekte olup belirsiz öznedir:

*Gam degül Bâkî bekâ semtine kılsa irtihâl
Nice şehler bu fenâ mülkinde bâkî kalmadı
(Bâkî, G.533/5)*

“Aşkın meclisinde başlar yitirilse gam değil. [Zira] şarap meclisinde de nice kadehler kırılır” anlamındaki beyitte de belirsiz olan “sâgar” kelimesi, önüne gelen “nice” belirsizlik sıfatıyla daha da belirsiz kılınmıştır:

*Başlar yitürse meclis-i ‘aşkuñda gam degül
Bezm-i şarâbda nice sâgar şikest olur
(Bâkî, G.98/3)*

“Ey gönül! Bu dünya meclisinde kimse sonsuza kadar var olmaz. Hiçbir zaman kadehi elden bırakma, fırsat yerinde sabit kalmaz” anlamını içeren beyitte de her iki mısrada eğik yazıyla belirtilen kelimeler, belirsiz öznedir.

*Dilâ bezm-i cihânda kimse âhir pâydâr olmaz
Müdâm elden koma ayagı fırsat ber-karâr olmaz
(Bâkî, G.195/1)*

Tablo 20: *Bâkî’de Belirsiz Öznelerin Söz Diziminde Kullanım Amaçları*

YÜCELTME (TAZİM)	Hecr-i la’lûnle dem-â-dem gözyaşı mey-gûn olur <i>Dîde</i> dilden <i>dil</i> hadeng-i gussadan pür-hûn olur (G.142/1) <i>Gönül</i> câm-ı lebûnle sâkiyâ âvâre düşmişdür Görelen çeşm-i mestûn hâne-i hammâre düşmişdür (G.173/1)
AŞAĞILAMA (TAHKİR)	Birine beñzemez <i>ben sevdiğüm dil-dâr</i> hüsn ile Cihân içinde çokdur Bâkiyâ gerçi ki <i>âfetler</i> (G. 166/5) Gözüme ‘<i>âlem</i> görünmez görmesem ruhsâruñı ‘Ârızuñ mir’âtıdur âyîne-i âlem-nümâ (G. 15/4)
TEKLİK (FERDİYET)	Bu ‘arsada Bâkî nice üstâda yitişdi Âlemde bu gün aña <i>bir üstâd</i> yitişmez (G.201/5) Gül-gûn olurdu <i>çihre-i Bâkî</i> şafak gibi Devrân sunaydı destine <i>bir câm-ı zer-nigâr</i> (G.160/5)
TÜR (CİNS)	Bu devr içinde benem <i>pâdişâh-ı mülk-i suhan</i> Bana sunuldu <i>kasîde</i> bana virildi <i>gazel</i> (Matlalar 13) Devr elinden Bâkiyâ gam çekme <i>âlem</i> böyledür <i>Gül</i> nasîb-i hâr u has <i>bûlbûl</i> giriftâr-ı kafes (G.211/5)
AZIMSAMA (TAKLİL)	Tende <i>bir kühne kabâ</i> elde <i>biraz nân</i> olsun Âşık-ı bî-ser ü pâ başına sultân olsun (G.354/1) Çihresinde görinen sanmañ o hûnîñ dehân Âşıkın kurbân iderken sıçramış <i>bir katre kan</i> (G.373/1)
KAPSAMA (TAMİM)	Kâr-ı düşvâr olsa kıl azm-i cenâb-ı mey-fürûş Himmet-i merdân ile âsân olur <i>her müşkil iş</i> (G.217/5) Sînene ‘aşk ile elifler kes Bilsün ol servi sevdiğüñ <i>herkes</i> (G.210/1)
BENZETME (TEŞBİH)	Ruhlarıñdur <i>gül-i ter gonca</i> leb-i mey-gûnuñ Saña meyl itdi <i>gönül</i> bana gerekmez <i>gül ü mül</i> (G.296/3) <i>Dil</i> derd-i ‘aşk-ı yâr ile bezm-i belâdadur <i>Kad</i> çeng ü <i>nâle</i> nây u <i>ciger hûnı</i> bâdedür (G.87/1)

2.2.2. Belirsiz Yükleme (Müsnedin Nekre Olması)

Söz diziminde özne, “belirsiz” olduğu gibi yükleme de “belirsiz” olabilir. Fiiller için belirlilik-belirsizlik söz konusu olmasa da yüklemi isim olan cümlelerde belirli ve belirsiz yüklemden söz edilebilir. Yargının kapsama ve genelleme manasıyla kullanıldığı cümlelerde yükleme, nekre olur. Bâkî’ye ait aşağıdaki beyitlerde sırasıyla “*bir tıflıdır, meseldür, dervîşdür*” ibareleri belirsiz olup söz dizisinde yükleme olarak yer almışlardır. “*Gözbebeğim, yeni yaşına girmiş bir çocuk gibi kendini boğarcasına ağlıyor*” anlamını içeren cümlede, yan cümlecüğün yüklemi belirsiz bir yüklemidir:

Şöyle aglar merdûm-i çeşmüm ki gark itdi özin
Gûyiyâ *bir tıflıdır* ol şimdi girdi yaşına

(Bâkî, G.421/5)

Fiil cümlelerindeki yükleme için belirlilik ve belirsizlikten söz edilemez. Marife, daha önce de ifade edildiği gibi isimlere özgüdür. O yüzden aşağıdaki beyitte “revân oldu, seyl olur, dimişler” ibareleri yükleme olsa da bunlar için belirlilik ve belirsizlik söz konusu değildir. “*Kapında çok aktı, hâlâ sel olur akar gözyaşım. Meseldir akarsu yine aktığı yerde, demişler*” anlamındaki beyitte sadece “meseldür” yüklemi açısından belirsizlik vardır:

Kapıında çok revân oldu dahi çok seyl olur yaşım
Meseldür akduğı yerde dimişler yine akarsu

(Bâkî, G.402/3)

Benzer bir yükleme de “*Vaktine malik olan dervîştir, vaktin sultanıdır. Saltanat makamı ve itibarı [için] cihan kavgasına değmez*” anlamındaki beyitte geçen “dervîşdür” ifadesidir:

Vaktine mâlik olan *dervîşdür* sultân-ı vakt
İzz u câh-ı saltanat degmez cihân gavgâsına

(Bâkî, G.408/5)

2.2.3. Belirsiz Tümleç

Belirsiz isimler, cümlede özne ve yükleme oldukları gibi tümleç de olabilirler. Umumiyetle ismin başına getirilen “*bir, hiçbir, her*” gibi belirsizlik sıfatlarıyla sağlanan bu tür tümleçler, söz diziminde tazim, tahkir, genelleme, eşitleme, belirsizlik ve tanımsızlık ifade ederler. Örneğin Ahmet Muhip Dıranas’ın “*Sonunda varmışsın bir Erzincanlıya*” (1992: 55) mısraı ile Yavuz Bülent Bakiler’in “*Bir güzel kadına bir güzel kızal*” Bakarken ölebilirim” (Bakiler, 2003:179) mısralarındaki dolaylı tümleçler genelleme ve eşitleme anlamı içermektedirler. Bâkî’ye ait aşağıdaki beyitlerde ise “*hîç*

bir nâzûk hayâl ve bir nev-cevânı” ibareleri başlarına getirilen belirsizlik sıfatı ile tanımsız ve belirsiz kılınmış olup cümlede nesne görevindedirler:

Dikkat itdüm şol kadar vâsf-ı miyânuñ kılmaga
Bulmadum aña münâsib *hiç bir nâzûk hayâl*
(Bâkî, G.293/3)

Dilâ *bir nev-cevânı* sev vefası olsun olmasun
Cihânda ‘aşksuz olmakdan ise mübtelâ yigdür
(Bâkî, G.186/4)

“*Asla, ne kıymet ve makam ne altın ve gümüş isterim. Servi boylu, gümüş göğüslü bir dilber isterim.*” manasındaki beyitte de nesne görevli kelime grupları, belirsiz olup cümlede dar ve özel bir anlam değil kapsamlı ve geniş bir anlam çerçevesi oluşturmuşlardır:

Hergiz *ne kadr u câh u ne sîm ü zer* isterin
Bir serv boylu dil-ber-i sîmîn-ber isterin
(Bâkî, G.386/1)

“*O nadir bulunan cevher için gözümden gözyaşım aksa gözyaşı sel, sel deniz, deniz de padişahlara layık bir inci olur. [Ve yine] yüzünün hasretiyle sinemde oluşan yaralar üzerinde ateş yansa ateş nur, nur güneş, güneş de nurlar saçar.*” manasındaki beyitte de hem özneler hem de nesneler “belirsiz” olup tazim ve övgü amacıyla kullanılmışlardır:

Aksa eşküm dîdeden ol gevher-i nâ-yâb için
Eşk seyl ü seyl yem ü yem *pür-dür-i şehvâr* olur

Yansa dâg-ı sînem üzre hasret-i haddüñle nâr
Nâr nûr u nûr hûr u hûr pür-envâr olur
(Bâkî, G.114/2-3)

Divan edebiyatının aşk anlayışını yansıtan, umumi bir öğüt içeren “*Ey gönül! Vefası olsun olmasın bir genç güzeli sev. Dünyada aşksız olmaktansa âşık olmak yeğdir.*” manasındaki beyitte de “bir nev-cevânı” ifadesi belirsiz nesne olup cümleye genel ve kapsayıcı bir anlam katmıştır:

Dilâ *bir nev-cevânı* sev vefası olsun olmasun
Cihânda ‘aşksuz olmakdan ise mübtelâ yigdür
(Bâkî, G.186/4)

Belirsiz bir zaman dilimini (bir gece, her nefes vb.) ifade eden zarf tümleçleri de şiir dilinde hayli fazladır. Ahmet Haşim’in “Ve bir zaman bakacaksın semaya ağlayarak” (Ahmet Haşim, 2022: 79) dizesi ile Yahya Kemal’in “Her seher bir gül açar her gece bir bülbül öter” (Beyatlı, 1995: 87) dizesinde “*bir zaman ve her gece*” tümleç olup sınırları

belirsiz bir zaman dilimini ifade etmektedirler. *Bâkî Divanı*’nda da benzer örnekler çoktur. Bunlardan biri “*her lahza*” terkininin belirsiz tümleç olduğu “*Senin gül renkli yanağının üzerindeki baştan çıkarıcı benin, fitneden uzak değil, her an tuzak üstündedir/tehlikededir*” anlamını içeren aşağıdaki beytidir:

‘Ârız-ı gül-gûnuñ üzre hâl-i fettânuñ senüñ
Fitneden hâlî degül her lahza âl üstündedür
(Bâkî, G.124/2)

Benzer bir örnek de yine Bâkî’nin “*Ey gönül! Her gece, ateşli ahlarından dolayı insafsız feleğın yerini ateş eyledin*” anlamını içeren aşağıdaki beytidir. Beyitte “her şeb” terkinî, belirsiz zarf tümleci olup vurgulu bir şekilde mısra başında yer almaktadır:

Her şeb ey dil âh-ı âteşnâkden
Çarh-ı bed-mihrüñ yirin od eyledüñ
(Bâkî, G.263/4)

Bu bölümde nahiv ilminde marife denilen “belirli” kelimelerin nekre olarak adlandırılan “belirsiz” kelimelerden umumiyetle daha güçlü oldukları, dinleyende daha büyük bir etki uyandırdıkları ifade edildi. Türkçede belirli olan kelime ve kelime gruplarının neler oldukları başlıklar hâlinde ortaya kondu. Ayrıca bu belirli kelimelerin cümlede hangi anlam ilgileriyle kullanıldıkları *Bâkî Divanı*’ndan örneklerle açıklandı. Belirli bir kelimenin cümlenin temel öğelerinden biri olduğunda muhatapta daha büyük bir etki yarattığı vurgulandı. Ardından belirsiz kelimeler, kullanıldıkları anlam ilgilerine göre sınıflandırıldı. Belirsiz olan kelimelerin de tamim, tazim, yüceltme gibi gayelerle zikredildiklerinde ifadeye büyük katkı sağladıkları belirtildi. Bütün bunlar Türkçe dil bilgisi çalışmalarında ilk kez ortaya konulan ve dillendirilen kavramlar, tanımlar ve açıklamalardır. Evrensel dil bilimi ilkelerinin ele alındığı nahiv ve belagat kitaplarından hareketle bir çerçeve çizmeye çalıştığımız bu bölümde elbette ki eksiklerimiz ve hatalarımız olacaktır. Temennimiz, bizden sonra alanda konuyla ilgili araştırma yapacak olanların çalışmamızdaki kusur ve noksanları tespit edip Türkçe meânî ilminin ilkelerini, sözü güzelleştiren unsurları, üslubu belirleyen etmenleri daha etraflıca ve derinlikli olarak değerlendirmeleridir.



III. BÖLÜM

BÂKÎ DİVÂNI'NDA ANMA-EKSİLTME (ZİKİR-HAZF)

ANMA - EKSİLTME (ZİKİR-HAZF)

Sözün icazını sağlayan güzelliklerden biri de Arap belagatinde hazf olarak bilinen dizgedeki bir kelime, kelime grubu veya cümleyi eksiltmektir. Lügatte “Hafifletme sebebiyle düşürmek” (Seyyid Şerîf el-Cürcânî, 1439/2018: 146), “aradan kaldırma, giderme, tayy, silme; kelimenin bir harfini, harekesini, noktasını düşürme” (Şemseddin Sâmî, 1317/1996: 542); “aradan çıkarma, çıkarılma, yok etme, silme, ortadan kaldırma, giderme, düşürme” (Devellioğlu, 1997: 350) manalarına gelen hazf, cümle bağlamında anlamı kolayca anlaşılan sözcük veya söz öbeklerini eksiltme, düşürme, muhatabın belleğine bırakma olarak ifade edilebilir. Tahirü'l Mevlevî de *Edebiyat Lügatı* adlı eserinde hazf ile ilgili şunları söyler:

Meânî tabirlerindendir. Söylenilmesi icâb etmeyen sözün ibârede irâd olunmamasıdır. Söylenilmesi lazım gelen sözün irâdına da zikir derler. Zikir ve hazf, tabir-i diğerle irâd ve ihmâl, meâninin mühim bahislerindendir. Sözün nerede zikri, nerde hazfı iktizâ eylediğine dair bazı kaideler beyan edilmişse de en doğrusunu tayin edecek zevkiselimdir.”(2019: 70).

Sarf âlimlerinin çoğunluğu, hazfı “*Bir kelimededen hareke veya harfî düşürmek*” diye tanımlarken nahiv ve belagat âlimleri genel olarak “*bir sözcüğün, söz öbeğinin ya da cümlelerin çeşitli gerekçelerle delile dayanarak düşürülmesi*” şeklinde tarif ederler (Cevher, Müftüoğlu 2024:333). Söz tasarrufu olarak kabul edilen hazf, sözün etkisini artırırken konuşanın dil hâkimiyetini ve sözü etkili kullanma kabiliyetini de ortaya koyar. Konuyla ilgili Abdülkâhir Cürcânî, *Delâilü'l-İ'câz* adlı eserinde şunları söylemektedir:

Bu, incelikli, olağanüstü ve sihre benzer bir konudur. Çünkü burada bir kelimenin zikredilmemesinin yani sözden düşürülmesinin bazen zikredilmesinden daha fasih olduğunu, bir şeyi söylemeyip susmanın maksadı daha iyi ifade ettiğini, konuşulmadığında daha çok şey söylendiğini, açıklama yapılmadığında konunun daha açık ortaya konduğunu görürsün (2015:166).

Arap gramer kaynaklarında *hazf* başlığı altında ele alınan kavram, Türkçede *eksilti*, *eksiltim*, *eksiltme*, *düşürme* gibi kavramlarla karşımıza çıkmaktadır. Korkmaz eksiltim olarak adlandırdığı hazfı, *Gramer Terimleri Sözlüğü*'nde şöyle tanımlar: “Anlatımda kolaylık sağlamak üzere bir kelimenin, kelime grubunun ya da cümlelerin bazı öğelerinin söz diziminden atılarak kullanılması olayı. Bu olayda, bazı ses veya kelimeler atılmış olduğu hâlde, anlamı aksatmayan kendine özgü bir dil şekillenmesi ve bütünlüğü vardır” (2003: 53). Eksiltme, dilde en az çaba kuralına bağlı olarak anlatımda vurgu, hız ve yoğunluk gibi çeşitli sebeplerle bir sesin, kelimenin, kelime grubunun veya cümle

ögesinin düşürülmesidir. Halliday ve Hasan’a göre (1976: 144) bir cümleyi yorumlamak için dinleyicinin elinde her zaman cümlelerin kendisinde bulunandan çok daha fazla kanıt vardır (Yılmaz, 2023:592). Sonuç olarak eksiltmeye dayalı anlatımda pek çok araştırmacının da ifade ettiği gibi az çaba ile kalıcı ve etkili bir anlatım esas alınmaktadır. Örtülü ve özlü bir anlatım olarak da değerlendirilen bu dil olayı, bir anlamda gizli bir anlaşma biçimidir (Kültürel, 2018: 57).

Her dilde eksiltme esastır. Diller, yapısı gereği kolay ve kısa olana yönelir. Eksiltmede, söylem veya metindeki bazı ek, kelime ve cümleler dile getirilmeyip muhatabın zihin ve hayal dünyasına bırakılır. “Yeni bilgi değeri taşımayan, alıcıya fayda sağlamayan cümle yığınlarının metin değeri yoktur. Sadece bir söz kalabalığıdır. Eksiltme, metnin özlü ve etkili bir anlatıma sahip olmasına da katkı sağlar” (Uzun, 2019: 185). “Dil, ekonomik bir dizgedir. Her durum, her nitelik, her varlık için her zaman ayrı ayrı sözcükler üretmez” (Erkman-Akerson, 2005:102). Eksiltme (hazf), dilde en az çaba kuralına bağlı olarak, bir kelime, kelime grubu veya cümlelerin herhangi bir anlam karışıklığına yol açmayacak şekilde düşürülmesi, silinmesidir (Özmen, 1996: 71). O hâlde eksiltme üç başlık altında değerlendirilebilir: Kelime(de) eksiltme, kelime grubu(nda) eksiltme, cümle(de) eksiltme. Arap gramerinde harf, hareke, nokta eksiltme olarak tanımlanan hazf, sarf bilgisinin konusudur. Bizde de kelimedeki harf eksiltme (ilgi ve belirtme hâli eklerinin düşürülmesi, ünlü ve ünsüz düşmesi vb.) fonetik ve morfolojinin konusu olup tez sınırlarının dışındadır.¹¹⁵ Burada bizi ilgilendiren Arapların belagat düzeyinde hazf olarak adlandırdıkları kelime grubu, cümle ve metin düzeyinde eksiltmelerdir. Bu da kelime grubu düzeyinde kelime eksiltmeyi, cümle düzeyinde kelime veya kelime grubu eksiltmeyi, metin düzeyinde ise cümle eksiltmeyi kapsamaktadır.

Cürcânî, *Delâilü’l-İcâz* adlı belagat kitabında hazfı ikiye ayırır: Açık olan sanatsız hazf, kapalı olan sanatlı hazf. Kapalı olan sanatlı hazfın da birçok türünün olduğunu söyler (2015: 178). Ancak bizim burada üzerinde duracağımız eksiltmeler, meânî ilminde söz dizimi ile ilgili eksiltmelerdir. Mecaz yoluyla eksiltmeden ise kısaca bahsedilecek, ancak bunun detaylarına girilmeyecektir.

¹¹⁵ Kelimeler çekimlenirken, türetilirken ve birleşirken ses düşmesi meydana gelebilir: kaybı, oğlumuz, çağrı, devrik, seyreyle, keşfetti vb...

Ayrıca Eski Anadolu Türkçesi döneminden beri Türkçede belirtme ve ilgi eklerinin düşürüldüğü görülmektedir: “Ya elim [i] al kaldır beni” (Yunus Emre) “Şehâb-ı lütfun[un] âbın[ı] teşne dillerden dirîğ etme” (Bâkî) gibi...

Anma (zikir), okurun zihin ve hayal dünyasına pek bir şey bırakılmayıp ifade edilmek istenenin uygun göstergelerle tam olarak telaffuz edilmesidir. Manalar önce zihinde belirir, ardından telaffuz edilir. Bir başka deyişle mana, mefhum, mevhum ve misdakların zihindeki varlığı, söz varlığından daha mühimdir.¹¹⁶

Aklın delaleti lafzın delaletinden daha güçlüdür. Çünkü akıl, delalet açısından her zaman lafza ihtiyaç duymaz. Lafız ise delalet için akla ihtiyaç duymaktadır. Binaenaleyh bir kelime hazfettiğin vakit, muhabata zayıf olan delilden daha güçlü olan delile intikal ettiğini hayal ettirmiş olursun (Taftazânî, 2019: 204).

Bir kelimada mütekellim, meramını ya anlatacak miktarda kelimeyle ya lafzen yetersiz zihnen eksiksiz bir şekilde ya da maksadını ifade edecek lafızları aşarak daha fazlasıyla anlatır. Araplar bunlardan ilkinde *müsavât*, ikincisine *hazf*, üçüncüsüne *tatvîl* demişlerdir.¹¹⁷ Aslında mütekellim için muhabatın aşına olduğu bir şeyi dile getirmek bazen anlamsız ve gereksiz olabilmektedir. Bu durumda kelimada kısaltmaya gidilerek bazı kelime, kelime grupları hatta cümleler düşürülür. Bazen de bilinen bir şey, bir sebepten ötürü zikredilir. Daha açık bir ifadeyle belagat sahibi biri, anma ile zikir arasında sözü hiç söylememek, bazı kelimeleri düşürerek söylemek, eksiltmeyip tam söylemek yahut tekrarlayarak söylemek arasında bir üslup tercih eder. Dahası söz, zikredilmişse yerini yadırgamakta mıdır yoksa yerine yakışmış mıdır?¹¹⁸ Düşürülmüşse ne derece gizlenmiştir? Her konuşanın dil kaideleri ile fark edebileceği kolaylık ve doğallıkta mıdır? Karmaşık bir kelime örgüsünden ötürü çözümlenmesi zihinsel bir çabanın ürünü müdür? Yoksa mecazlı ve kinayeli anlatımla eksiltilip ancak karineler yardımıyla mı sezilmektedir?

“Belagat, hazfedilen kelimenin söylenmemesini gerektirir. Söylenmesi hâlinde hazfte bulunan bir nükteyi yok eder. Açıklamayı gerektiren kapalı bir ifadeden sonra gelen açık ifadede doğrudan gelen açık ifadede bulunmayan bir incelik ve üstünlük

¹¹⁶ Her bir varlığın vücud-ı hâricî, vücûd-ı zihnî ve vücûd-ı lafzî olmak üzere üç yönü vardır (Muhammed el-Meylânî, 2023: 22-23, Taftazânî, 2021:189-190). Vücud-ı hâricî hakikate, vücûd-ı zihnî mahiyete, vücûd-ı lafzî ise göstergeye karşılık gelir.

¹¹⁷ Bilinen açık ibareden daha ziyade lafız ile istek ifade edildiğinde eğer ziyadesi fayda maksadında ise buna itnâb denilir ve belagatçılar arasında kabul görür. Eger ziyadesi faydasız ise buna tatvîl denir ve belagatçılar arasında reddedilir. Meselâ kizb ve durûg ikisi de aynı manada olduğu hâlde yalan denilecek yerde kizb ve durûg denilse tatvîl türünden olması hasebiyle kabul edilmez (Ahmet Cevdet Paşa, 2016: 148). Ayrıntılı bilgi için bkz. Taftazânî, 2021: 444-452).

¹¹⁸ Bu durum, belagat ilminde za‘f-ı te‘lif olarak adlandırılır. Yani, *kelâmın eczâ-yı mürekkebesinin kâidenin veya tab‘-ı selimin tayin ettiği mevkilerde bulunmamasıdır* (Talim-i Edebiyat, 1299: 91). Bir başka deyişle za‘f-ı te‘lif; evvel söyleneceklerin geriye bırakılması, sonra söyleneceklerin evvel söylenmesi, eksiltilmesi gereken ibarelerin zikredilmesi, zikri icap edenlerin ise eksiltilmesidir. Za‘f-ı te‘lifin abartılı düzeyde olması ise ta‘kîd ile ifade edilir (Tahirü’l-Mevlevî, 2019:232).

vardır” (El-Cürcânî, 2015: 188). Zihinde yer edinmiş, belirli bir kelimeyi metin boyunca tekrar etmek muhataba bıkkınlık ve yorgunluk vereceğinden cümlede anlaşılabilen öğeleri eksiltmek, sözü tamamlamayı muhatabın zihin dünyasına bırakmak gerekir. Bu durumda işiten veya okuyanın zihninde eski bilgi olarak yer edinmiş yahut kelamın siyak ve sibakından anlaşılan kelime, ibare ve ifadeler ya gizlenerek yerine zamir getirilir ya da tamamen düşürülür. Bağlamda tekrarına gerek duyulmayan *bu tür ifadelerin tekrar tekrar kullanılmaları, metnin estetik değerini düşürdüğü gibi etkili bir anlatıma ulaşılmasını da engeller* (Uzun, 2022:956).

Eksiltmede (hazf) amaç; ifadeyi kısaltmak, saklamak, özlü hâle getirmek, söylenmesi gereken her şeyi zikretmeyip anlamlandırmada muhatabın hayal ve zihin dünyasını da sürece dâhil etmektir. Bir başka ifadeyle maksadı duyularla ifade etmeyip duygulara bırakmaktır. Örneğin “Canlandı gözümde hayalin.” ifadesinde iyelik gruplarında yer alan tamlayanlar (senin hayalin, benim gözümde) düşürülmüş olup cümleden iki kelime eksiltiştir. Bir öge daha düşürerek cümleyi “Gözümde hayalin.../Hayalin gözümde...” şeklinde eksiltili hâle getirirsek muhatabın hayal dünyasını biraz daha harekete geçirmiş oluruz. Böyle bir kullanım, belagat açısından daha etkilidir. Zira tamamlanmış cümlede yüklem “canlandı” olup sevgilinin hayalinin bir an için âşığın gözünde canlandığı gibi sönük bir mana söz konusuyken eksiltili cümlede dinleyici veya muhatap, hayal ve zihin dünyasını yorarak “Gözümde hayalin çıkmıyor/ Hayalin gözümde/ Gözümde hayalinden başka bir şey yok” gibi çok daha parlak ve etkili bir anlatımla cümleyi tamamlayabilir. Nitekim yüklemi zikredilmiş bir cümle, muhatap açısından sükûtu gerektirirken eksik bırakılmış cümle, muhatabın duygu, düşünce ve hayallerini harekete geçirir. Duygu, düşünce ve hayallerini harekete geçirmek, gizli ve değerli bir şeyi bulmak da işitene lezzet verir. Konuyla ilgili Cürcânî de “Nice eksiltmeler vardır ki gerdanlık yerindedir ve güzel bir söz inşa etmenin esasıdır” (2015:172) der. Chomsky ise söz diziminde her birimin yüzey yapıya taşınamayacağını, bunun ancak derin yapıda saklı olduğunu ve asıl olanın zihindeki soyut anlamsal bileşenler olduğunu dile getirmektedir (Chomsky, 2001: 49-54).

Hazf (eksiltme), iki şeye ihtiyaç duyar: 1- Makamın hazfe uygun olması. Yani bağlamın kelime eksiltmeye elverişli olması. 2-Kelimenin hazfini zikrine tercih etmeyi gerektiren bir nedenin olması. Ululama, vezin zarureti gibi (Taftazânî, 2019: 203; 2021: 455). Bir kelimenin hazfedilmesini, zikredilmesine tercih etmeyi gerektiren nedenler ise türlü

türlüdür. Bir kelime, ibare veya cümlelerin söz diziminden eksiltilmesinin –umumiyetle Arap belagat kitaplarından¹¹⁹ hareketle tespit ettiğimiz- belli başlı sebepleri şunlardır:

- 1- Kinayeli ve özlü bir anlatım sağlamak,
- 2- Lafzî karinelerin varlığından dolayı muhatabın eksiltilen kelimeyi zihnen biliyor olması yani lafız delilindense daha güçlü olan akıl delilinin tercih edildiğini muhataba hayal ettirmek,
- 3- Gereksiz yere sözü uzatmamak ve abese düşmekten sakınmak,
- 4- Muhatabın dikkatini sınamak,
- 5- Tazim ve övgü maksadıyla dilinden nezih tutmak,
- 6- Tahkir ve küçümseme maksadıyla ağzına almamak,
- 7- Vezin, seci ve kafiyei sağlamak,
- 8- Bağlam gereği vakit darlığından alélacele söylenmesi gereken ögeyle yetinmek,
- 9- Muhatap dışında hâlihazırda bulunan kişilere mevzuu gizli tutmak,
- 10- Failden ziyade mefulün önemsendiği ve ön planda olması gerektiği yani işi yapandan ziyade işten etkilenen ögenin odakta olduğu durumlarda gerçek özneyi eksiltip sözde özne ile yetinmek,
- 11- Tanımlanması, vasfedilmesi mümkün olmayan yahut ucu açık bırakılmak istenen durumlarda, okuyucunun muhayyilesine ve aklına havale ederek ona düşünme, yorumlama ve metni tamamlama imkânı vermek. Bu tür eksiltili cümlelerde oldukça geniş bir anlam yelpazesi söz konusu olup genellikle cümle veya cümlelerin hafî söz konusudur (Taftazânî, 2021:452-460; Taftazânî, 2019:203-207; Cürçânî, 2015: 166-195).

Hazf için bir delil (karine) gerekir. En önemli delil de akıldır. Akıl, hem hazfe hem de hazfedilenin ne olduğuna delalet eder (Taftazânî, 2021:458). Söz diziminde ek, kelime, kelime grubu, cümlecik, cümle hatta paragraf eksiltmeyle¹²⁰ oluşan bu söz dizimsel boşluklar, iletişimde ve algılamada hiçbir aksamaya yol açmadığı gibi etkileyiciliği ve özlülüğü de sağlarlar. Kelimeden metne eksiltmenin birçok çeşidinden bahsetmek mümkündür. Ancak biz burada fonetik ve morfolojiyi alakadar eden ses ve eklerin düşürülmesinden bahsetmeyip konumuz gereği sadece söz dizimsel eksiltmelerden söz edeceğiz. Türkçede eksiltmenin gerçekleştiği belli başlı yerler ve durumlar şunlardır:

¹¹⁹ Bkz. *Muhtasaru'l-Meânî, Mutavvel, Delâilü'l-İ'câz*.

¹²⁰ Hazfedilen ya kelime ya cümlelerin bir parçası ya cümle ya da cümleden fazladır (Taftazânî, 2021:456).

3.1. Zamir Kullanımıyla Eksiltme

Sibeveyh *el-Kitâb* adlı eserinde, Suyûtî ve birçok dil bilimci de eserlerinde izmâr ile hazf aynı anlamda kullanmışlardır. Sonraki dönemlerde izmâr kavramı ile hazf ayırt edilmiş, cümleden düşürülen kelime veya ibarenin izine gramatikal açıdan rastlanıyorsa izmâr, irap açısından eksiltilenin herhangi bir izine rastlanmıyorsa da hazf denmiştir (Ekinci, 2013: 8). Biz de zamir, iyelik ve şahıs eki gibi kullanımları, eksiltme başlığı altında değerlendireceğiz.

Zamirler, özlü ve örtülü bir anlatım sağlayan sözcükler olmakla beraber söz dizisindeki her bir zamir kullanımında hazf da söz konusudur. Zira zamirler, ismin yerine kullanılan kelimeler olup hâliyle yerine geçtiği isim, cümleden eksiltir. Öyle ki bazen zamir kullanımıyla söz diziminde eksiltilen; bir kelimedenden öte kelime grubu, cümle hatta metin olabilmektedir. Mesela biri, muhatabına uzun uzun bir şeyler anlatır. Anlattıkları belki sayfalar dolusudur. Neticede muhatabı ona “Bunları sana kim söyledi?” diyerek bir metin oluşturabilecek kelime, terkip ve cümleleri, özlü bir şekilde “*bunları*” zahirine sığdırır. Zaten dilde cümleden eksiltilen kelime, ibare ve ifadeler yerine ya zamir konulur ya da neyin hazfedildiği karineler aracılığıyla tamamen samiiin algılama yeteneğine bırakılır. Örneğin Bâkî’ye ait “*Ey Bâkî! Riyakârların sohbetinden sakın. Çünkü Yüce Allah’ın rızası bundadır [riyakârların sohbetinden sakınmaktadır]*” anlamındaki beyitte, bir cümle (*sohbet-i ehl-i riyadan ictinâb etmektedir*) özlü bir anlatımla “*bundadır*” zamiri içerisine sığdırılmıştır:

İctinâb it sohbet-i ehl-i riyâdan Bâkiyâ
Kim rızâ-yı Hazret-i Bârî Te’âlâ bundadır
(Bâkî, G.157/7)

Cümlede gâh zamirlerin zikri gâh hazfî zorunludur. Bazen de mütekellim, bunları söylemek ve eksiltmek arasında muhayyerdir. Özgüleme, pekiştirme, abartma ve mukayese maksadıyla kullanıldıklarında zikredilmeleri hatta tekrar edilmeleri esastır. Bu tür kullanımlarda zamiri düşürmek ya anlamı tamamen ortadan kaldırır ya da anlamın etkisini azaltır. Arapların hasr dediği bizim de *özüleme* olarak adlandırdığımız ifadeyi kısma, bir şeyle sınırlama anlamında kullanılan zamirler, cümleden çıkarılamaz. Örneğin Faruk Nafiz Çamlıbel’e ait aşağıdaki mısralarda “*senin*” zahirinin cümleden çıkarılması, şairin vermek istediği mesajı ortadan kaldıracaktır:

Yalnız *senin* gezdiğin bahçede açmaz çiçek,
Bizim diyârımız da binbir bahârı saklar!

(Çamlıbel, 1999: 9)

Manayı sınırlama (kasr) ile ilgili en güzel örneklerden biri de Yahya Kemal Beyatlı'nın *Özleyen* şiirinde geçen “*Ben kaldım*” ifadesidir. Cümleden zamir çıkarıldığında anlam çırılçıplak bir vaziyette ortada kalır:

Akşam, güneş artık deniz ufkunda silindi,
Hulyâ gibi yalnız gezinenler köye indi,
Ben kaldım, uzaklarda günün sesleri dindi,
Gönlümle, hayâlet gibi, *ben kaldım* o yerde.

(Beyatlı, 1995: 145)

Benzer bir kullanım, Arif Nihat Asya'nın *Bayrak* şiirinde geçen “*Senin* destanını okudum, *senin* destanını yazacağım” (Bir Bayrak Rüzgâr Bekliyor, 1975: 22) mısraında da söz konusudur. Zamirin pekiştirme ve sözü etkili kılma amacıyla zikredildiği yerlerden biri de aynı manzumede geçen “Sana *benim* gözümle bakmayanın / Mezarını kazacağım” mısralarıdır. Söz dizisindeki “*benim*” zamiri kaldırılıp “Sana gözümle bakmayanın/ Mezarını kazacağım” dendiğinde ifade sönükleşir.

Naat şairi olarak bilinen Şeyyat Hamza'ya ait aşağıdaki mısralarda ise zamirler ululama (tazim) ve pekiştirme amaçlı kullanılmış olup çıkarılmaları hâlinde yine anlamda bir daralma oluşacaktır:

Senin aşkın kamu derde devâdır yâ Rasûlallâh
Senin katında hâcetler revâdır yâ Rasûlallâh

Senin nûrun gören gözler ne ay gözler ne yıldızlar
Nûrundan gece gündüzler ziyâdır yâ Rasûlallâh

(Özer, 2008: 35)

Kişi, varlık, nesne ve eşyalar birbiriyle kıyaslandığında da zamirlerin zikredilmesi hatta tekrar edilmesi gerekir. Bu durumda da eksiltme mümkün olmaz. Dikkatli bir okuyucu, aşağıda Orhan Veli'nin *Kuyruklu Şiir*'inde, tam altı yerde geçen zamirlerden hiçbirini söz diziminden çıkaramayacağını anlar:

Uyuşamayız, yollarımız ayrı;
Sen ciğercinin kedisi, *ben* sokak kedisi;
Senin yiyeceğin, kalaylı kapta;
Benimki aslan ağzında;
Sen aşk rüyası görürsün, *ben* kemik...

(Orhan Veli, 2021: 136)

Yine belagat ehli biri, “Sen aşk rüyası görürsün, *ben* kemik...” ifadesindeki eksiltmenin sözü güzelleştirdiğini, hafzedilmesi gereken kelimeler kaldırılmadan “Sen aşk rüyası görürsün, ben kemik rüyası görürüm” denildiği takdirde şiirdeki özlü anlatımın ortadan kalkacağını ve okuyana bıkkınlık vereceğini anlar. Önceki bölümde ifade ettiğimiz gibi vezin yahut vurgu gereği de zamirin yerini koruduğu görülür.

Söz diziminde bazen de zamirlerin zikredilmesindenense eksiltilmesi daha büyük bir etki yaratır. Sözü muhtasar bir surette ifade etmek esas olduğundan bu tür durumlarda zamir cümleden çıkarılır. Aşağıda Yunus Emre’ye ait dörtlükte “*adım, odum, maksudum*” ibarelerine nazarıdikkatle bakıldığında ilk mısrada zamirin vezin veya vurgu gereği düşürülmediği, ikinci ve üçüncü mısralarda kullanımının gereksiz olmasından dolayı düşürüldüğü, son mısrada ise öneminden ve zikri lezzet verdiğinden ötürü tekrarlandığı görülmektedir. Ancak burada dikkat edilmesi gereken husus şudur: Zamirin ilk mısrada düşürülmesi, diğer mısralarda ise düşürülmeyip zikredilmesi manaya halel getirmez:

Yunus'dürür *benim adım*
Gün geçtikçe artar *odum*
İki cihanda *maksudum*
Bana seni gerek seni

(Yunus Emre, M. 381/10)

Belagat ehli dikkatli biri, Mehmet Akif Ersoy’a ait aşağıdaki manzumenin birinci ve üçüncü mısralarında zikredilen “*benim*” zamirlerinin hafzedilebileceğini idrak eder. Ancak birinci mısrada zamirin anılmasının eksiltilmesinden, üçüncü mısrada ise eksiltilmesinin anılmasından daha uygun olacağını kavrar. Dahası dördüncü mısrada hafzedilen “*benim*” zamirinin ise zikredildiği takdirde manayı bozacağını bilir.

Hayır, hayal ile yoktur *benim* alışveriğim,
İnan ki her ne demişsem görüp de söylemişim.
Şudur cihanda *benim* en beğendiğim meslek:
Sözüm odun gibi olsun, hakikat olsun tek.

(Ersoy, 2012: 204)

Hazfedilmiş bir isim veya fiille karşılaştığında hazfedilecek yer iyi tutturulmuş ve kelime hazfın yakıştığı bir durumda hazfedilmiş ise o kelimenin orada hazfedilmesinin zikredilmesinden daha güzel olduğunu mutlaka hissedersin. Gizlenmesinin söylenmesinden daha uygun ve kalbe daha sıcak geldiğini görürsün. (El-Cürcânî, 2015:174)

Söz diziminde zamirin zikri de düşürülmesi de aslında bir nevi özlü ve etkili anlatım örneğidir. Zira zamir zikredildiğinde de onun yerini tutan bir isim hazfedilmiştir. Zemahşerî, el-Keşşâf adlı tefsirinde Bakara sûresinin 253. ayetinin tefsirinden bahsederken ayette, Hz. Peygamberin adının açıkça zikredilmeyip müphem bırakılmış olmasında onun faziletinin yüceltilmesine ve değerinin büyüklüğünün ifade edilmesine gayet açık bir vurgu söz konusudur, (1433/2012: 278) der. O hâlde kelimada, herhangi bir kelime veya ibareye yer verilecekse de söz dizisinden eksiltilecekse de bunun akla ve estetiğe uygun bir sebebi olmalıdır. Kelime düşürülmeyip zikredilmişse bunun gereği pekiştirme mi mübalağa mı ululuk ifadesi mi yoksa vezin ve kafiye zarureti midir? Kelamdan eksiltilmişse ihtisar için midir, bir söz veya anlam oyunundan dolayı mıdır? Ayrıca eksiltelen kelimeleri zihne ulaştıran karineler sağlam mıdır? “Sözde hafiflik sağlama, îcâz ve ihtisar başta olmak üzere azamet ifadesi, zaman yetersizliği, fâsılâya riayet gibi sebeplerle yapılan hazfın gerçekleşebilmesi için akıl, nakil, şer‘, âdet-örf, hâl, siyak-sibak, lügat gibi hazfı belirleyen bir delilin ve ipucunun bulunması şarttır” (<https://islamansiklopedisi.org.tr/hazf>, erişim tarihi: 01.07.2024). İşte bir kelime veya ibarenin zikredilmesi yahut kelimadan eksiltilmesi hâlinde, bu ve buna benzer hususlar dikkate alınarak değerlendirilmelidir. Zamirlerle ilgili *Bâkî Divanı*’nda belirlilik bahsi olan ilk bölümde, zamirlere bolca örnek verildiğinden burada, her beytin sonunda yer alan yüklemde eksiltmelerin olduğu bir gazel örneği vererek geçeceğiz:

Var iken kûyuñ ki seyr-i bâg-ı ‘ukbâ *bundadur*
Cennet evsâfin kılur vâ’iz temâşâ *bundadur*

Hûr u Kevserden mey ü mahbûb ise maksûd eger
‘Ayş u nûş esbabı hep hâzır müheyyâ *bundadur*

Mürdeye cânlar virür bîmâra sıhhat lebleri
Hikmet-i Lokmân u i’câz-ı Mesîhâ *bundadur*

Zülfüñ el bir eyleyüp turrañla pinhân itdiler
Hâtem-i dil hâsılı ya andadur ya *bundadur*

‘Âkibet kim ser-fürû kılmaz gedâ vü şâhdan
Bârgâh-ı ‘aşka kim a’lâ vü ednâ *bundadur*

Hây u hûy-i hânkâh u na’re-i mestânen
Hep visâlûñ küncidür maksûd gavgâ *bundadur*

İctinâb it sohbet-i ehl-i riyâdan Bâkiyâ
Kim rızâ-yı Hazret-i Bârî Te’âlâ *bundadur*
(Bâkî, G.157)

3.2. İyelik Eki ve Aitlik Zamiri “ki”nin Kullanımıyla Eksiltme

İyelik grupları, söz diziminde tamlayanı olan zamir ya eksiltilerek ya da zikredilerek kullanılırlar. Tamlayanın düşürülmesi (hazfedilmesi), hem dilin ekonomik oluşu hem de şiir dili açısından gereklidir. Altı şahıstan biriyle kurulan bu tür tamlamalarda eksiltilen birim, dil kaideleriyle kolaylıkla zihinde belirmektedir. Örneğin Fuzûlî’nin;

Göñlüm açılır zülf-i perişânıñı görgeç
Nutkum tutulur gonce-i handânıñı görgeç
(Fuzûlî, G.53/1)

beytinde “*göñlüm ve nutkum*” ibarelerinin aslı “*benim göñlüm, benim nutkum*” olup tamlayan olan birinci teklik şahıs zamiri düşürülmüştür. Bâkî’ye ait aşağıdaki beyitte de “*kâkülûñ, göñlüm, zülfüne, başuma*” iyelik gruplarının tamlayanları da hemen zihne gelip kolaylıkla anlaşıldığından söz dizisinden eksiltilerek daha özlü ve yalın bir anlatım sağlanmıştır:

Kâkülûñ sevdâlarından düşdi *göñlüm zülfüne*
Bir belâ dahi ol oldu *başuma kâkül* gibi
(Bâkî, G.492/4)

“*Sararan yüzümden dolayı beni görenler her ne kadar müflis sansalar da gözyaşım ak akçedir, yaralarım kızıl dinardır benim.*” anlamını içeren aşağıdaki beyitte de “*rûy-ı zerdüm, eşküm, dâgum*” iyelik gruplarındaki zamirler de eksiltilerek özlü ve yalın bir anlatım sağlanmıştır:

Beni müflis sanur gerçi *görenler rûy-ı zerdümden*
Velî ak akçadur *eşküm kızıl dînârdur dâgum*
(Bâkî, G.335/3)

İsme bitişen bu zamirlerin zihinde belirmesi anlık olsa da üçüncü şahıs, hemen anlaşılmayabilmektedir. Enderunlu Vasıf’ın aşağıdaki beytinde hazfe uğramış “*ucu*” ve

“ardınca” ibarelerinden sırasıyla “şalın ucu, sevgilinin ardı”nın kastedildiği ancak dikkatli bir okuyuş ile zihinde belirlemektedir.

O gül endâm bir al şale bürünsün yürüsün
Ucu gönlüm gibi ardınca sürünsün yürüsün

(<https://teis.yesevi.edu.tr>)

Ancak cümledeki farklı anlam ilgilerine göre zamirin düşürülmediği hatta düşürülemediği durumlar da mevcuttur. Önceki bölümde ifade ettiğimiz gibi özgülleme (kasr) ve karşılaştırma yapılması gereken yerlerde anlamsal vurgudan ötürü zamir düşürülemez. O hâlde iyelik gruplarında tamlayan görevinde olup lafzen veya takdiren yer alan zamirlerin zikri ve eksiltilmesi ya zorunlu ya güzeldir. “Bu çeşit tamlayanların düşürülmesi, anlatımı durulaştırdığı için iyi sayılır. Yalnız, söze pekiştirme değeri katmak istenince zamirlerin kullanılması faydalı olur” (Gencan, 1974:132).

3.2.1. Söz Diziminde Hazfi Güzel Olan İyelik Zamirleri

İyelik zamirlerinin söz diziminden eksiltilmesi anlam ve bağlama göre bazen elzem değil evla, mecburi değil müreccaktır. Bu tür durumlarda tamlayan olan zamir, tamlananın aldığı ekten kolaylıkla anlaşıldığından, zikri gereksiz olup özlü anlatım esas alınarak samiin algısına bırakılır. Örneğin Mehmet Akif Ersoy’un “Aczimin giryesidir bence bütün âsârım”(2012: 5) mısraındaki zamirler zikredildiği takdirde “Benim aczimin giryesidir bence benim bütün âsârım” şeklinde gereksiz tekrarlarla özlü anlatımdan uzaklaşılacaktır. Benzer bir örnek, Modern Türk şiirinin en güçlü kalemlerinden Faruk Nafiz’in “Ellerim takılırken rüzgârların saçına/Asıldı arabamız bir dağın yamacına” beytidir. Bağlama göre “benim ve bizim” zamirlerinin hafzedilmesi güzel ve etkili bir anlatım sağlamıştır.

XVII. yüzyılın önemli mutasavvıf şairlerinden Ümmi Sinan’ın dua ve yakarış içeren aşağıdaki mısralarında da peş peşe zikredilen “sözüm, özüm, gözüm” ibarelerinde tamlayan olan zamirler hafzedilmiş olup zikri gereksiz ve anlamsızdır.

Dâ’im sen ol dilde sözüm seni fikreylesün özüm
Gayrıya bakmasun gözüm al gönlümü senden yaña

(Ümmî Sinan, 2014: 65)

Bâkî’ye ait “[Ey sevgili!] Derdinle belim bükülüp dağınık zülüflerinin başındaki çengel tokanın elinde bir kemana döndü” anlamını içeren aşağıdaki beyitte de “kaddüm, derdüñ, zülf-i perîşânuñ,” ibarelerinde tamlayan olan zamirlerin düşürülerek özlü, güzel ve etkili bir anlatımın sağlandığı görülmektedir:

Kaddüm bükilüp derdüñ ile döndi kemâne
Kullâb-ı ser-i zülf-i perîşânuñ elinde
(Bâkî, G.358/6)

Bâkî *Divanı* incelendiğinde iyelik gruplarının büyük oranda zamirlerinin hazfedilerek kullanıldığı görülmektedir. Bu hazf ise daha çok müreccah olan bir hazftir. Aşağıdaki beyitlerde eğik yazıyla işaretlenen zamiri düşürülmüş iyelik grupları, söz dizisinde cümlelerin en önemli ögesi olan özne olup etkili ve güzel bir üslup oluşturmuşlardır. “Ayaklarının bastığı toprağın sürmesi, gözüme geleceksen senin yolunda hizmet etmek başım gözüme üstüne” anlamındaki beyitte, dikkat edilirse hiçbir iyelik grubunun zamiri zikredilmemiştir:

Hâk-i kademüñ kuhlu gelürse gözüme üzre
Küyuñ yolunuñ hidmeti başum yüzüm üzre
(Bâkî, G.462/1)

“*Kan dökücü katil bakışların öldürür beni, yakut kırmızısı dudakların [ise] diriltir. Hasta âşığın ne hâlde olduğunu ve içindeki fırtınaların sırrını kimse bilmez*” anlamındaki beyitte de “kattâl-i gamzeñ ve la’l-i lebüñ” terkiplerinin söz dizisinde zamirlerinin hazfî güzel olup zikri gereksizdir:

Öldürür kattâl-i gamzeñ dirgürür la’l-i lebüñ
Âşık-ı bîmârı bilmez kimse hikmet neydüğün
(Bâkî, G.348/8)

İkinci teklik şahıs iyelik eki, Arap harfli yazmalarda *nazal n*’ye karşılık gelen ك harfiyle gösterildiği gibi telaffuzu da güçlü ve etkilidir. Ancak bu tür ifadeler, Latinize edildiğinde üçüncü teklik şahıs çekimiyle aralarında bir fark kalmaz. Zira imlada dikkatlerden kaçan bir ibarenin telaffuzu da zamanla etkisini yitirir. Aşağıdaki beyitte zikri geçen “*aks-i lebüñ*” iyelik grubu, bu durumun güzel örneklerinden biridir. Arap harfli imlaya göre (عكس لبك) telaffuz edildiğinde son hecenin nazal n’den ötürü şiddet vurgusuyla sesletimi, zamire ihtiyaç bırakmamaktadır. *Cem, [senin] dudaklarının aksini cihanı gösteren kadehte gördüğünden beri kadehi elinden bırakmayıp devamlı içti*” şeklinde Latin harfli Türkçe dil içi çeviride ise anlamın pekişmesi için tamlayan olan zamirin kullanımını gerekli gördük:

Cem komadı elinden içdi müdâm câmı
Aks-i lebüñ görelen câm-ı cihân-nümâda
(Bâkî, G.478/2)

3.2.2. Söz Diziminde Hazfi Zorunlu Olan İyelik Zamirleri

Söz diziminde tamlayan konumunda olan iyelik zamirlerinin eksiltilmesinin zorunlu olduğu durumlar da vardır. Cahit Sıtkı Tarancı'nın "Benim mi *Allah'im* bu çizgili yüz!" mısraında "Bu çizgili yüz benim yüzüm mü benim Allah'ım!" denilmeyip iyelik gruplarının birinde tamlayan diğerinde tamlanan düşürülmüştür. Bu tür kullanımlarda tamlayan olan zamirin zikri anlamsız hatta imkânsızdır. Sınırlı olan bu tür kullanımlara, Bâkî'nin "*Ayrılığında gül bahçesindeki güllerle gönlümü avuturdum. Gül de gitti, gamında iniltilerimle baş başa kaldım*" anlamını içeren aşağıdaki beytinde geçen "*gönlüm*" iyelik grubu da örnek olarak verilebilir. Tamlayanları hazfedilmiş üç iyelik grubunun yer aldığı beyitte diğer iki kullanım ise zamirin hazfinin güzel olduğuna örnek sayılır.

*Fürkatüñde göñlüm eglerdüm gül-i gülzâr ile
Gül de gitdi yalunuz kaldum gamuñda zâr ile*
(Bâkî, G.415/1)

İyelik zamirlerinin söz diziminden eksiltilmesinin zorunlu olduğuna bir örnek de Nedîm'in aşağıdaki beytinde geçen "*cânım, cânânım*" ibareleridir.

Sana kimisi *cânım* kimi *cânânım* deyü söyler
Nesin sen doğru söyle can mısın cânan mısın kâfir
(Nedîm, G.41/5)

"[Ey sevgili!]. *Ayrılığında Bâkî'ye zevk ü sefa etmek için ağlayıp inlemeler ney, gözyaşı mey (şarap), vuslat fikrin de gül bahçesi olarak yeter*" anlamındaki beyitte de dikkatli bir okuyucu, iyelik gruplarının (*hecrüñde, fikr-i visâlün*) tamlayan olan zamirleriyle birlikte zikredilmesi hâlinde hasr anlamının oluşup verilmek istenen anlam ve mesajın bozulacağını anlar:

Bâkîye 'işret ü 'ayş itmege *hecrüñde* yiter
Nâle ney gözyaşı mey *fikr-i visâlün* gülşen
(Bâkî, G.358/6)

3.2.3. Söz Diziminde Zikri Zorunlu Olan İyelik Zamirleri

Belirlilik başlığı altında zamirlerden bahsederken özgüleme, karşılaştırma gibi anlam ilgileriyle söz diziminde yer alan iyelik zamirlerinin terk edilemeyeceğini ifade etmiştik. Kısacası bu tür bağlamlarda zamir, iyelik grubunun zorunlu ögesidir. Böylesi kullanımlarda zamir şiddet vurgusuyla seslendirilerek etkili bir anlatım oluşturulur. Zikri zorunlu olan iyelik zamirlerine *Bülbül* şiirinde geçen aşağıdaki mısralar, güzel bir örnek teşkil etmektedir:

Hayır, matem *senin hakkın* değil matem *benim hakkım*
Asırlar var ki aydınlık nedir hiç bilmez *afakım*
(Ersoy, 2012: 429)

Burada iyelik gruplarının zamirlerini düşürerek mısrayı “*Hayır, matem hakkın değil matem hakkım*” şeklinde ifade edemeyiz. Çünkü manzumede matem, iki varlıktan sadece birine hasredilmek istenmektedir.

Nedîm’in aşağıdaki beytinde geçen tamlayan konumundaki ikinci teklik şahıs zamirler de özgüleme amacıyla kullanılmış olup zikri zorunlu birimlerdir. Peş peşe tekrarlanan zamirin şiddet vurgusuyla telaffuzu, kuşkusuz anlam ve anlatımı daha güçlü kılacaktır:

*Senin lutfun senin feyzin*ledir hep cümle ikbâlîm
Ki ben bir zerreyim sen devlet ile âftâbımsın
(Nedîm, K.18/11)

Ancak -nadir de olsa- tamlananın eksiltilip tamlayan olan zamirin zikrinin zorunlu olduğu da olur. Böylesi kullanımlarda zamirin düşürülmesi hâlinde anlam ortadan kalkar. Nedîm’in aşağıdaki beyti bu duruma güzel bir örnek teşkil etmektedir:

Dögülmeğe sögülmeğe kul olmaya billâh
Hep kâ’îlim ammâ ki efendim *senin* olsam
(Nedîm, G.83/5)

Beyit; “Dövülmeye, sövülmeye, kul olmaya billah razıyım amma efendim *senin kulun* olursam” şeklinde günümüz Türkçesine çevrildiğinde tamlanan olan “*kulun*” kelimesinin hafzedildiği görülecektir. İfadeden “*senin*” kelimesi çıkarıldığında ise geriye ne kul kalır ne de temellendirilmiş bir yüklem kalır.

3.2.4. Söz Diziminde Zikri Güzel Olan İyelik Zamirleri

İyelik zamirlerinin söz diziminde zikri, bazen de vurgu ve anlam yönüyle hazfinden daha belîğ ve güzeldir. Özgüleme (hasr) ve karşılaştırma amaçlı kullanımlarda iyelik zamirinin zikredilmesi zorunlu iken pekiştirme ve ululama (tazim) amaçlı kullanımlarda ise zikri hazfinden evladır. Orhan Seyfi Orhon’un “*Benim gönlüm bir kelebek dolaşıyor çiçek çiçek*” mısraında hasr olmasa da zamirin pekiştirme amacıyla kullanıldığı aşikârdır. Fuzûlî’nin “*Vâiz bize dün duzahı vâsfetti Fuzûlî / Ol vâsf senin külbe-i ahzânın içindir*” (G.79/7) beytinde de “*senin*” zamirinin düşürülmesi anlamın tesirini hissedilir şekilde azaltacaktır. Söz diziminde zikri güzel olan bu zamirlere, bir şahit deYunus Emre’nin şu beytidir:

‘Aceb bu *benüm cânım âzâd* ola mı yâ Rab
Yohsa yidi tamuda yana kala mı yâ Rab
(Yunus Emre, M. 15/1)

Benzer bir durum Nedîm’in “*Senin mest olmuş yarı mahmur gözlerinden naz dökülür. Tebessümün rengi, senin yakut kırmızısı saf dudaklarından utanır*” anlamını içeren aşağıdaki beyti için de söz konusudur. Tamlayan durumunda olan zamirin (senin) tehir edilerek mısra sonunda zikredilmiş olması, ahengi sağlama amacına yönelik olsa da burada söyleyici, telaffuzundan lezzet aldığı kelime grubunu uzatarak¹²¹ sözün etkisini artırmıştır:

Nâz olur dem-beste çeşm-i nîm-hâbından *senin*
Şerm eder reng-i tebessüm la‘l-i nâbından *senin*
(Nedîm, G.67/1)

Bâkî Divanı’nda da zikredilmesi eksiltilmesinden daha güzel ve yerinde olan iyelik zamirlerine örnekler vardır. “*Hey benüm ömrüm! Beni öldürmekten muradın başım ve canımsa eğer, yoluna feda olsun. [Bu konuda] kim seninle çekişir?*” anlamını içeren aşağıdaki beyitte “*benüm*” zamiri, pekiştirme amacıyla zikredilmiştir:

Beni da’vâ-yı katlûñden murâduñ baş u cân ise
Yoluña hey *benüm* ‘ömrüm senüñle kim nizâ’ eyler
(Bâkî, G.82/4)

Aşağıdaki beyitte ise *senüñ*” zamiri, ahengi sağlama amacıyla kullanılmış olup söz dizisinde açıkça zikri eksiltilmesinden yeğdir:

Başını alur giderdi Bâkî *derdüñden senüñ*
N’eylesün ey serv-kad ümmîd-i vasluñ bağlar
(Bâkî, G.176/5)

Bazen de belagat açısından tamlayanın hazfinin mi zikrinin mi etkili ve yerinde olacağı ancak vurgulu okuyuşlar ile belirir. Sadece zevkiselim sahibi kişilerin fark edebileceği bu kullanıma güzel bir örnek, *Bâkî Divanı*’ndaki “*Ey Bâkî! Senin ciğer yakan şiirlerin kaplamıştır cihanı. Bütün şairler gözünü açsın, uyanma vaktidir*” anlamını içeren şu beyittir:

Senüñ nazm-ı ciğer-sûzuñ tutupdur dehri ey Bâkî
Gözün açsun kamu şâ’ir uyanıklık zamânıdur
(Bâkî, G.181/5)

¹²¹ Belagat kitaplarında *telezzüz* yani zikrinden hoşlanıldığı için sözü uzatma olarak ifade edilmektedir. Ayrıntılı bilgi için zikri geçen kitaplara bakınız.

İlk mısradaki özneye mevcut olan iyelik ekini şiddet vurgusu ile okusak da(*nazm-ı ciger-sûzuñ*) tamlayanı eksilterek seslendirdiğimiz takdirde anlamda bir zayıflama meydana gelecektir. Beyitte tamlayanın (*senün*) vurgulu olarak zikredilmesi, cümleye kasr (özüleme) anlamı katacağından kuşkusuz zikri hazfinden evladır.

Sözün özü, iyelik gruplarında tamlayan olan zamir ya eksiltir ya da zikredilir. Zikri ya zorunlu ya güzel; hazfi de yine ya zorunlu ya da güzeldir. Eksiltilmesi tazim ve tayin; zikredilmesi tekit, kasr, vezin, kıyas gibi hususiyetlerden kaynaklanır. Örneğin Bâkî'ye ait aşağıdaki beyitlerin ilk mısralarında zamirin söz dizisinde vezin ve kıyas gereği yer aldığı, ikinci mısralarında ise hafzedildiği görülmektedir. Belagat sahibi bir şair, zamiri hangi bağlamda kullanması ve hangi bağlamda terk etmesi gerektiğini bilir. Bâkî'ye ait “*Taze sümbül, zülfünün Hintli kölesidir senin. Gül bahçeleri [de] gül yüzünün düşküniüdür.*” anlamındaki beytin ilk mısraında tamlayan olan zamirin zikri yerinde ve güzel iken ikinci mısra da eksiltilmesi uygun görülmüştür:

Sünbül-i ter zülfüñüñ Hindî gulâmıdır senüñ
Hâksârıdır gül-i ruhsârüñüñ gülzârlar
(Bâkî, G.85/4)

Yine “*Benim bahtımın yıldızı, hilal burcu üstündedir. Talihimin güneşi [ise] her gün alçalmakta ve batmaktadır*” anlamını içeren aşağıdaki beyitte de ilk mısra da zamirin zikri tercih edilmişken ikinci mısra da terki uygun görülmüştür.

Kevkeb-i bahtum benüm bürc-ı hilâl üstündedir
Âfâtâb-ı tâli'im her gün zevâl üstündedir
(Bâkî, G.168/1)

3.2.5. Aitlik Zamiri ki'den Kaynaklı Eksiltme

İyelik eki kullanımlarında düşürülmüş bir *tamlayan* olabildiği gibi aitlik zamiri ki'nin de kullanımında düşürülmüş bir *tamlanan* vardır. Bunun için hafzedilen ismin söz diziminde önceden zikrinin geçmiş olması yahut herhangi bir karineden anlaşılıyor olması gerekir. Orhan Veli ve Mehmet Akif Ersoy'a ait aşağıdaki mısralarda sırasıyla “benimki” ve rahmetlininki” ibarelerinde eksiltme (hafz) söz konusudur.

Senin yiyeceğin, kalaylı kapta;
Benimki aslan ağzında.
(Orhan Veli, 2021: 136)

Nasıl da kadrini vaktiyle bilemedik, tuhaf iş
Semer değilmiş o rahmetlininki devletmiş!
(Ersoy, 2012:361)

Bazen tamlanan ile birlikte aitlik zamiri -ki de düşürülür. Bu da sözü gereksiz ifadelerden tamamen arındırıp daha veciz hâle getirir. Bâkî'ye ait aşağıdaki beyitte, “*benüm gibi*” denilerek tamlayan eksiltilmiştir. Eksiltilen ögenin “*ruhsâr-ı zerd*” olduğunu, evvel zikri geçen “*Ruhsâr-ı zerdî hâke bulaşmış*” ifadesinden anlamak mümkündür. O hâlde beytin dil içi çevirisi, eksiltelen ögeler parantez içinde gösterilerek şöyle olmalıdır: “*Sararmış yüzü, toprağa bulaşmış benim [sararmış yüzüm] gibi. Anlaşılan/sanki ayağının toprağına ay, yüz sürmüş.*”

Ruhsâr-ı zerdî hâke bulaşmış *benüm* gibi
Beñzer ayağı toprağına sürdi mâh rû
(Bâkî, G.401/3)

Sıfatlaştıran -ki'nin önündeki isim, gönderici ve alıcının zihinlerinde belirli olduğunda, cümlede tasarrufa gidilerek hazfedilir. Bu durumda işaret sıfatlarında olduğu gibi sıfatın önünde yer alan isim hazfedilerek daha özlü bir anlatım sağlanmış olur. Bahsi geçen *Divan*'da örneğine rastlanılmayan bu hususa Modern şiirlerden örnekler verilecektir. Mehmet Akif Ersoy'un *Koca Karı ile Ömer* manzumesinde geçen “*içerdekiler*”, aslında bir tek kelime değil tamlananı hazfedilmiş bir kelime grubudur. Beytin ilk mısraında özne, özel isimle (Ömer), ikinci mısra da ise sıfatlaştıran -ki ile “belirli” kılınmıştır:

Duruyor her evin önünde *Ömer*
Dinliyor, bî-haber *içerdekiler*.
(2012: 83)

Necip Fazıl'ın *Sakarya Türküsü* 'nde geçen aşağıdaki mısralarda da eksiltme yoluna gidilerek anlatımda yalınlık ve özlülük sağlanmıştır. “Ne ağır imtihandır *başındaki imtihan* Sakarya!” denilmeyip okuyucunun rahatlıkla zihnen bulabileceği tamlanan (imtihan) cümleden eksiltilmiştir.

Ne ağır imtihandır *başındaki*, Sakarya!
Binbir başlı kartalı nasıl taşır kanarya?
(Kısakürek, 1997:400)

Tablo 21: *İyelik Gruplarının Zamirinin Söz Diziminde Zikredilmesi/ Hazfedilmesi*

Zikri zorunlu olanlar	Sîm-sîmâ serv-bâlâ meh-likâlar çok velî Kimsede yokdur <i>senüñ</i> evzâ' u etvâruñ gibi (G.485/3) Çâk oldu yakam cevri-i firâvânuñ elinden Sad-pâre iken dâmen-i dil <i>anuñ</i> elinden (G.359/1)
Zikri güzel olanlar	Zerd oldu yüzüm derd ile san kim yerekândur Lutf eyle begüm dökme <i>benüm</i> yok yire kanum (G.319/2) Derd-i çeşmün gördüğümce derd-nâk eyler beni Gözlerüñ derdi senüñ bir gün helâk eyler beni (G.539/1)
Hazfi zorunlu olanlar	<i>Şeb-i zülfüñ</i> nihân eyle <i>ruhuñ</i> rûşen nehâr olsun Gider <i>ebr-i hatuñ</i> yüzden <i>cemâlüñ</i> nev-bahâr olsun (G.352/1) Dilâ <i>âhuñla</i> yakduñ milket-i Rûmı nedür <i>derdüñ</i> Gedâ-yı kûy-ı yâr olmak dilerseñ Mısra sultân ol (K.11/12)
Hazfi güzel olanlar	<i>Ruhuñ</i> gül-berg-i bûstân-ı İremdür <i>Dehânuñ</i> gonca-i bâğ-ı 'ademdür (G.147/1) Peleng-i 'aşk-ı yâruñ bîşesidür <i>mûy-ı jülîdem</i> Diyâr-ı derd ü mihnet kûhsâridur <i>benüm başum</i> (G.322/2)

3.3. Tamlayanı ve Tamlananı Eksiltme

İyelik gruplarında, tamlayan olan zamir düştüğü gibi farklı yapılarla kurulan tamlamalarda bağlamına göre bazen birinci öge (tamlayan), bazen de ikinci öge (tamlanan), okuyucunun algısına bırakılarak düşürülür. Bu durumda eksiltelen ismin ne olduğu söz diziminden anlaşılır. Kısa, özlü ve etkili bir anlatım sağlayan bu tür eksiltmeler, gönlü okşadığı gibi kulağa da hoş gelir. Nazım Hikmet'in *Otobiyografi* başlıklı şiirindeki şu mısralar, tamlananın düşürüldüğüne güzel bir örnektir:

Kimi insan otların kimi insan balıkların çeşidini bilir
Ben ayrılıkların...
Kimi insan ezbere sayar yıldızların adını
Ben hasretlerin...

(Nazım Hikmet, 2022: 103)

Şiirin ilk iki mısraında “otların çeşidini, balıkların çeşidini, ayrılıkların çeşidini” olmak üzere üç isim tamlamasından ikisinin; diğer iki mısra da ise “*yıldızların adını, hasretlerin adını*” tamlamalarından ikincisinin tamlananı düşürülmüştür. 2. ve 4. mısralarda tamlanan ile beraber yüklem de eksiltildiğinden okuyucuya ayrı bir tat vermektedir. “*Şimdi sen söyle, söz senin*” mısraında da tamlanan eksiltilmiş olup sözün eksiksiz hâli şudur: “Şimdi sen söyle, söz senin sözündür.”

XVII. yüzyıl Divan şairi Nâbî’ye ait aşağıdaki beyitte ise ilk mısra da hem...hem bağlacıyla birbirine bağlanan tamlananlardan birinin *tamlayanı*; ikinci mısra da ise da...da bağlacıyla bağlanan tamlayanlardan birinin *tamlananı* eksiltilmiştir. Tamlamaların sonunda yer alan belirtme hâli ekinin de düşürülmesi, ses ahengini de sağlamış, buna mecazlı ve tezatlı kullanımlar da eklenince beyit ölümsüzleşmiştir:

Bâğ-ı dehrin hem hazânın hem bahârın görmüşüz
Biz neşâtın da gamın da rûzigârın görmüşüz
(Nâbî, G.319/1)

Bâkî’ye ait aşağıdaki beyitlerde de tamlayan olan “*anuñ*” ibarelerinden sonra tamlanan okuyucunun zihin dünyasına terk edilmiş olup düşürülmüştür. Hem “*Saadet, eğlencesi yârın hayali olan o kişinin saadettir. Sevinç ve huzur, sevgilinin düşünce ve hayaliyle geçen o demdir*” manasındaki beyitte hem de “*Biz yoksul misafiriyiz, eğer misafiri eşîğinde bir lokma ekmeğe muhtaç edecekse de hüküm onun [hükümüdür]*” anlamındaki beyitte, tamlanan eksiltilmiş ve özlü bir anlatım sağlanmıştır:

Devlet *anuñ* kim hayâl-i yâr ola eğlencesi
Hurrem ol dem kim geçer endîşe-i dildâr ile
(Bâkî, G.415/2)
Biz gedâ mihmânıyuz lâıyk görürse hüküm *anuñ*
İşiginde nâne muhtâc olduğın mihmân eger
(Bâkî, K.13/13)

Söz diziminde Arapların mevsuf olarak adlandırdıkları sıfat tamlamasının ikinci ögesi olan isim de düşürülür. Gramer kaynaklarında işaret zamiri olarak tanımlanan bu tür kullanımlarda aslında işaret edilen isim cümleden eksiltilmektedir. Söylem esnasında “bu, şu, o” dendiğinde gönderici ve alıcının zihninde “bu ağaç, şu ev, o köy” vb. olarak bilinen ancak cümleden eksiltilmiş bir isim söz konusudur. O hâlde zamir kullanımının sözü etkili kılmasının marife olma dışında bir sebebi daha vardır: eksiltme (hazf).

Tablo 22: *İşaret Sıfatlarında Eksiltme ve İşaret Zamiri Kullanımı*

Sıfat tamlaması	İşaret zamiri	Eksiltilen
Gitmesek de <i>o köy</i> bizim köyümüzdür.	Gitmesek de <i>o</i> , bizim köyümüzdür.	Köy
<i>Bu diyarda</i> son fırtına son dalı kırıyordu.	Burada son fırtına son dalı kırıyordu.	Diyar
Bizden evvel bu <i>hana</i> inen üç dört arkadaş	<i>Bizden evvel buraya</i> inen üç dört arkadaş	Han
Şu mezarlar ki uzanmış gidiyor ey yolcu!	<i>Şunlar ki</i> uzanmış gidiyor ey yolcu!	Mezar
<i>Bu zindandan</i> insan mı çıkar, tabut mu?	Buradan insan mı çıkar, tabut mu?	Zindan

Mehmet Akif Ersoy’a ait aşağıdaki beyitlerde de “onu” ifadelerinde tabloda gösterilen eksiltmeye benzer bir durum söz konusudur. İlk beyitte “yara”, ikinci beyitte ise “millet” sözcüğünün söz dizisinden eksiltildiği anlaşılmaktadır:

Kanayan bir yara gördüm mü yanar ta ciğerim,
Onu dindirmek için kamçı yerim, çifte yerim!

Girmeden tefrika bir millete, düşman giremez;
Toplu vurdukça yürekler, onu top sindiremez.

(Ersoy, 2012: 162)

3.4. Adlaşmış Sıfatlarda Eksiltme

Türkçede sıfat tamlamasının önünde yer alan, sıfatın belirttiği veya nitelediği isim de hazfedilir. Bu durumda sıfat olan kelime adlaşmış olur ve söz diziminde adın görevlerini üstlenir. Ayrıca adlaşmış olan sıfat mana bakımından da daha kalıcı hâle gelmiş olur. Adlaşmış sıfat kullanımı, anlatımın etkisini artırır çünkü düşürülen birimler, anlatıcıya özlü anlatımın kapılarını araladığı gibi dinleyiciye de zihnen bu eksikleri bir bulmaca çözercesine bulma ve tamamlama imkânı sağlar. Mesela “Ne gelen var ne giden...” ifadesini sanatlı kılan, cümledeki eksiltmelerdir. Yine “Kırkından sonra azanı teneşir paklar” atasözü de “yaş” kelimesinin düşürülmesiyle özlü ve etkili bir anlatıma bürünmüştür. Yunus Emre’ye ait aşağıdaki dörtlükte ise “dögene, sögene, elsüz, dilsüz, derviş ve gönülsüz” kelimelerin hepsinden sonra hazfedilmiş bir öge¹²² vardır. Bu da şiiri doğal ve özlü bir anlatıma büründürmüştür. Zira dilin tabii yapısı, ekonomik davranmaya yani kelime, ibare ve cümle eksiltmeye meyillidir:

Dervîş gönülsüz gerekdür sögene dilsüz gerekdür
Dögene elsüz gerekdür halka berâber gerekmez

(Yunus Emre, M. 111/2)

¹²² Döven kişiye karşı elsiz olmak gerekir gibi... Ayrıca burada elsiz olmak da yine içerisinde hazf barındıran mecazlı bir ifade olup kastedilen “elini kaldırmamak, dövmemek”tir.

Yahya Kemal'in *Sessiz Gemi* şiirindeki “Birçok gidenin her biri memnun ki yerinden/Birçok seneler geçti, dönen yok seferinden” (1995: 83) mısralarında “giden ve dönen” adlaştırmış sıfatları da özlülüğün yanı sıra ifadeye bir gizem de katmıştır. Aynı şiirin “Rıhtımda kalanlar bu seyahatten elemli” mısraında da “rıhtımda kalanlar” fiilimsi grubu, kinayeli bir anlatımla özlü bir anlatım sağlamıştır.

Bunun yanı sıra Arap gramerinde sıfat-ı müşebbehe ve ism-i fâil olarak bilinen “âşık, câhil, âlim, cömert, kıskanç, zengin, fakir” gibi kalıcı adlar türeten adlaştırmış sıfatlarda da eksiltme (hazf) söz konusudur.¹²³

Bâkî'ye ait aşağıdaki beyitte söz diziminden kolaylıkla tahmin edilebilen fiilimsiden sonraki isim, düşürülerek yalın bir anlatım sağlanmıştır. “Cânâ! O leblerden olan *dua* reddolunmaz, [o hâlde] dârâ-yı cihân Şâh-ı Ferîdûn-fere durma du'â kıl” anlamındaki beyitte, sıfat-fiilden sonraki dua sözcüğü, söz diziminden eksiltilmiştir.

Redd olmaz o leblerden olan turma du'â kıl
Dârâ-yı cihân Şâh-ı Ferîdûn-fere cânâ
(Bâkî, G.1/9)

Tablo 23: *Adlaştırmış Sıfat Kullanımlarında Belirtilen veya Nitelenen İsmi Eksiltilmesi*

Sıfat tamlaması	Adlaştırmış sıfat	Eksiltilen
Bir <i>hasta</i> olan adama vardın ise	Bir <i>hastaya</i> vardın ise...	Adam
Toprağını kahraman askerler bekliyor	Toprağını <i>kahramanlar</i> bekliyor	Asker
Bir <i>güzel</i> kızın derdi beni bitirir.	Bir <i>güzelin</i> derdi beni bitirir.	Kız
Şu benim <i>sevdiğim</i> insan başta oturur.	Şu benim <i>sevdiğim</i> başta oturur.	İnsan
<i>Altmış</i> yaşından sonra mazeret kalkar.	<i>Altmışından</i> sonra mazeret kalkar.	Yaş

Fiilimsi grupları, şiir dilinde umumiyetle nitelediği veya belirttiği isim hazfedilerek adlaştırmış sıfat şeklinde gelirler. Böylece daha özlü ve etkili bir anlatım sağlanmış olur. Zira zihnen malum olan bir şeyi tekrarlamak çoğu zaman yersiz ve gereksizdir. Yunus Emre'ye ait aşağıdaki mısralarda nitelendirilenin “insan, âdemoğlu, kişi” olduğu muhatap tarafından kolaylıkla anlaşıldığından tamlanan, zikredilmeyip eksiltilmiştir. Eksiltmenin (hazf) gerçekleştiği böyle kelimeleri vurgulu okuyup biraz duraklamak sözün etkisini daha da artıracaktır:

¹²³ Aslında bunlardan her biri, zihnen “olan kişi” ibaresi takdir edilerek ifade edilir: âşık olan kişi, cahil olan kişi, cömert olan kişi vb...

Kanı *mülke benim diyen köşk ü saray beğenmeyen*

Şimdi bir evde yatarlar taşlar olmuş üstünleri

(Yunus Emre, M. 368/3)

Adlaşmış sıfatlar, mütekellime söylemde eksiltmeyle özlü bir anlatım imkânı sağladığı gibi örtük ve kinayeli bir anlatımın kapısını da aralar. Zamirlerde olduğu gibi bu tür kullanımlarda da mütekellim ve muhatabın zihnen malumu olan isimler, tekrar edilmeyip hafzedilerek özlü ve örtük bir anlatım sağlanmış olur:

Ders-i aşkın müşkilin *Yahya* nice halleylesin

Söyleyenler kendini bilmez **bilenler** söylemez

(Şeyhülislâm Yahyâ, G.135/5)

Şeyhülislâm Yahyâ'ya ait yukarıdaki beytin ikinci mısraında “*söyleyenler*” ve “*bilenler*” adlaşmış sıfat olup aslında söyleyici ve muhataba malum olan şu parantez içi ifadeler söz dizisinden eksiltilmiştir. “[*Ders-i aşkın müşkili hakkında söz*] **söyleyen**[kişi]**ler** kendini bilmez; [*ders-i aşkın müşkilini*] **bilen**[kişi]**ler** [*ise*] [*bir şey*] söylemez.”

Bâkî'ye ait “*Gözyaşlarım döne döne[senin] semtini dolaşır. Sevgiliye giden mektuptaki [mühür], mühür değildir.*” manasındaki beyitte de “*cânâne giden*” ibaresinden sonraki ismin düşürülmesi, kastedilen varlık veya kavramı yüceltirken aynı zamanda gizlemiştir:

Küyuñ yörenür döne döne eşk-i revânum

Cânâne giden nâmedeki mühür degüldür

(Bâkî, G.319/4)

Bâkî'nin aşağıda yer alan mahlas beytini etkili kılan hususiyetlerden biri, kuşkusuz “*kalan*” adlaşmış sıfatıdır. Burada sıfat-fiilden sonra tamlananın eksiltilmesi, sözü daha etkili kılmıştır:

Âvâzeyi bu ‘âleme Dâvûd gibi sal

Bâkî *kalan* bu kubbede bir hoş sadâ imiş

(Bâkî, G. 218/3)

Adlaşmış sıfatlar, söz diziminde gereksiz tekrarları önleyip özlü ve etkili bir anlatım sağladıkları gibi ifadenin daha külli bir mana içermesini de sağlarlar. Örneğin aşağıdaki beyitte “*okuyan*” adlaşmış sıfatından sonra “*hatip, talebe, derviş, âşık*” vb. adlardan herhangi birinin getirilmesi hâlinde anlamda bir daralma meydana gelecek, aynı zamanda okuyucunun hayal ve zihin dünyasına da bir şey bırakılmamış olacaktır:

Vasf-ı la'lin okı ey hüsn kitâbın *okuyan*
Meded Allâhı severseñ katı zîbâ yiridür
(Bâkî, G.66/7)

Bâkî'nin Sultan Murad Hân'ın cülusu için kaleme aldığı aşağıdaki terciibentte, mısra sonlarında tazim amacıyla redif olarak zikredilen “*gelen*” adlaşmış sıfatı, söz dizisinde anlam ve ahengi sağlayan en önemli öğelerdendir:

Şâd olun kim Pâdişâh-ı dâd-güsterdür *gelen*
Husrev-i ‘âdil şehenşâh-ı muzafferdür *gelen*

Dâver-i Dârâ-haşem Dârâ-yı İskender-kadem
Husrev-i fermân-revâ-yı heft kişverdür *gelen*

Nefha-i müşğîn-nesîm-i hulki tutdı ‘âlemi
Her taraftan şimdi bûy-ı ‘ûd u ‘anberdür *gelen*

Sâhib-i fazl u kemâlûñ virdi hakkın rûzgâr
Ol kemâl-i fazl-ı Hakdan lutfâ mazhardur *gelen*

Devletinde mihnet-i devrândan ey Bâkî ne gam
Hamdû li’llâh Pâdişâh-ı bende-perverdür *gelen*

Tab’-ı pâkûñ gevherinden feyzin eyler mi dirîg
Nûr-bahş-ı çeşme-i hûrşîd-i enverdür *gelen*

Dest-gîr-i ehl-i dil kimdür diyü fâl eyledüm
İşbu beyt-i rûşen ü pâkîze-gevherdür *gelen*

(Berây-ı cülûs-ı Sultân Murâd Hân bin Selîm Hân, 3/IV)

3.5. Ünlem/seslenme Yoluyla Eksiltme

Arap gramerinde ünleme *nida*, ünlenilene *münada* ve genellikle eksilteli olan bu tür cümlelere ünlem cümlesi adı verilir. *Arap nahvinde münada mefulün bih kısmından olup ünlem cümlelerine* “ اقصدا ” veya ادعوا ” *takdir edilir* (Taftazânî, 2019:685, Taftazânî, 1442/2021:384, İbn Hişâm, 1424/2004). “Sana sesleniyorum, seni çağırıyorum, seni kastediyorum” anlamlarına gelen bu fiillerin tümleci de ünlemden sonra gelen isim(münadâ)dir. Türkçede cümle dışı unsur olarak adlandırılan ünlem grupları, aslında bazı öğeleri düşürülmüş birer bağımsız cümledirler. Bağlamları gereği dar bir zamanda, acilen ifade edildikleri için ünlem cümlelerinin söz diziminde, eksiltme yoluna gidilir. “Sana sesleniyorum, seni çağırıyorum” gibi ifadeler her zaman için hazfedilirken, “ey,

ya, hey” gibi ünlemler de bazen düşürülüp sadece ünlemin önündeki isim olan münada (seslenilen) bırakılır ve şiddet vurgusuyla sesletilir.

Ünlemler; “belirli” (marife) olmaları, bünyelerinde eksiltelen kelime veya kelimelerin varlığı (hazfe uğramaları), şiddet vurgusuyla telaffuz edilmeleri vb. sebeplerden ötürü üsluba büyük katkı sağlayan kelimelerdir. Yükleme her zaman için eksiltelen bu tür cümleler, eksilteli olup muhatap, düşürülen öğeleri bağlamdan hareketle anlar. Her biri ayrı bir coşku, heyecan, samimiyet ve duygu durumunu dile getiren ünlem grupları, günlük konuşma dilinde ve edebî metinlerde sıklıkla başvuru bir üslup özelliğidir. Özellikle duygu yoğunluğunun olduğu şiirlerde vurguyla birlikte etkili bir anlatım oluştururlar. Yüklemin hafzedildiği bu kelime gruplarında yukarıda verilen örneklerde görüldüğü gibi ünlemde de (nida edatı) anlam, bağlam, duygu durumu, vezin vb. sebeplerle anma ve eksiltme arasında bir tercih söz konusudur. Dahası muktezâ-yı hâle uygun bir ünlem seçmek, seçilen ünlemi söz diziminde yerini yadırgamayacak bir yere düşürmek gerekir. Bütün bu seçimler, seslenilen varlık veya kişinin uzaklık ve yakınlığı, resmiyet ve samimiyeti, şiirde ahengi sağlama gibi sebeplerden kaynaklanır.

Örneğin Bâkî’ye ait aşağıdaki beytin ilk mısraında ünlem hafzedilmişken ikinci mısraında “behey sûfi” denilerek ünlem zikredilmiştir:

Çemende su gibi *sûfi* şarâb içmek gerek şimdi
Behey sûfi bu mevsimler ne ayıklık zamânıdır
(Bâkî, G.181/2)

3.5.1. Nida Edatı Zikredilen Ünlem Grupları

Ünlem cümleleri, söz diziminde umumiyetle nida edatıyla birlikte yer alır. Bu tür cümlelerde “ey, hey, behey, yâ, eyâ” vb. ünlemlerin zikrinden sonra seslenilen varlık veya şahıs getirilir. Vurgulu, çarpıcı bir anlatımın sağlandığı bu tür ünlem cümleleri, muhatapta coşku ve heyecan uyandırır, zihnen ve bedenen mütekellime yönelmesini sağlar. Bu cümlelerde nida edatı zikredilse de yine eksiltme vardır. Zira cümlelerin temel öğelerinden olan yüklem, dinleyicinin anlayışına bırakılmıştır. Şairlerin coşkulu ve etkili anlatımı sağlamak için sıkça kullandıkları ünlem gruplarının edebiyatımızda sayısız örnekleri mevcuttur. “*Ey Maraşlı Şeyhoğlu*, evliyalar adağı!/*Hey Sakarya*, kim demiş suya vurulmaz perçin? /Övün, *ey Çanakkale*, cihan durdukça övün!/*Hoş geldin eyâ peyker-i hurşîd-i mefâhir*/ *Ey hilâl-ebrû* dilin meyli sanadır doğrusu!/*Ya râb*! Belâ-yı aşk ile kıl âşinâ beni.” vb. nida edatıyla birlikte zikredilen ünlem gruplarındandır. Divan şairlerimiz

de neredeyse her nazım şeklinin son beyit veya bendinde tecrit ve nida sanatları yoluyla ünlemlere yer vermiş, etkili bir üslup sağlamışlardır:

Güzeller mihribân olmaz demek yanlıştır *ey Bâkî*
Olur va'llâhi bi'llâhi hemân yalvarı görsünler
(Bâkî, G.55/5)

Menüm tek hîç kim zâr u perîşân olmasun *yâ rab*
Esîr-i derd-i 'ışk u dâğ-ı hicrân olmasun *yâ rab*
(Fuzûlî, G.24/1)

Divan şiirinde bazen de seslenilen isimlerin sonuna getirilen bir uzun ünlü (â, î) ile seslenme gerçekleştirilir. Bu durumda isim ünlü ile bitiyorsa araya bir yardımcı ünlü “y” sesi girer. Bâkî'nin;

'Ayân itdi bir bir nihân râzumı
Dilâ eşk-i çeşmüm ne gammâz olur
(Bâkî, G.112/3)

mısralarında geçen “dilâ” (ey gönül) ünlem grubu olup nida edatı kelimenin sonundaki “uzun â” ünlüsüdür. *Divan* 'nda yer alan aşağıdaki beyitlerde ise ünlem, sırasıyla söz diziminin ortasında ve başında kaynaştırma ünsüzü “y” ile “*Bâkiyâ*” şeklinde yer almıştır:

Ko şi'ri *Bâkiyâ* dâ'im niyâz it
Du'â'-i devlet-i sultân ehemdûr
(Bâkî, G.147/10)

Ehl-i dil câme-i dîbâ ile zîbâlanmaz
Bâkiyâ 'ârif olan kimseye bir şâl yiter
(Bâkî, G.151/5)

Bâkî'ye ait aşağıdaki beyitte de “*hey*” ünlemi, mısra başında zikredilerek yine içten ve doğal bir anlatım sağlanmıştır:

Nâz ile 'âşîka kılmazsın dâd
Hey elâ gözlüm elüñden feryâd
(Bâkî, G.44/1)

3.5.2. Nida Edatı Hazfedilen Ünlem Grupları

Ünlem cümlelerinde bazen yüklem yanı sıra nida edatı da eksiltilerek daha özlü ve etkili bir anlatım yolu tercih edilir. Şiddet vurgusu ve ezginin söylemin duygusal tonunu belirlediği bu tür ünlem cümlelerinde, “*ey, hey, ya*” vb. nida edatlarının söz diziminden eksiltilmesi, üslubu daha doğal, canlı ve coşkulu kılar. Böylesi durumlarda devreye vurgu girer. Bağlamına göre vurgulu, sert bir söyleyiş ve haykırıyla, duygusal inişler ve çıkışlarla sözün etkisi artırılır. Türk edebiyatında ünlemi hazfedilmiş binlerce ölümsüz mısra mevcuttur. Mehmet Akif Ersoy'un *Kocakarı ile Ömer* manzumesindeki

“*Kadın ne söyledi Abbas, işitmedin mi demin?*” (2012: 85) mısraı, vurgulu bir şekilde okunduğunda işitende çok büyük bir etki uyandıracak muhakkaktır. Bu etki, kelimenin özel ad ve ünlem oluşundan kaynaklandığı gibi söz dizisindeki “ey” ünleminin düşürülmesinin de bunda payı vardır. Yunus Emre’nin “*Dolap niçin inilersin* (m.93/1) *Dertli ne ağlayıp gezersin burda*” mısraları da asırlardır büyük bir coşku ile okunmuş ve ölümsüz mısralar arasındaki yerlerini almıştır. Yine Yunus Emre’nin “Gönül mü yig Kâbe mi yig eyit bana *aklı eren* / Gönül yigdür zira ki Hak gönülde tutar durağı” (Yunus Emre, M. 366/7) mısralarında geçen “*aklı eren*” fiilimsi grubunun aslı “*ey aklı eren kişi*” olup söz diziminden hem ünlem hem de tamlanan çıkarılmıştır. “Aklı eren” ibaresi “belirli” ve güçlü olup vurgulu bir şekilde okunduğunda etkili bir üslup ortaya çıkar. Türk edebiyatında “Kim bilir nerdesiniz *geçen dakikalarım!*” (Kısakürek, 1997: 265), “Sana dün bir tepeden baktım *aziz İstanbul!*” (Beyatlı, 1995: 15), Balkan’ı bildin mi nedir, *hemşeri?* (Ersoy, 2012: 483), “Miskîn **Yûnus!** Gözün aç, bak iki cihân toptolu Hak” (Yunus Emre, M.54/9) mısraları da nida edatı eksiltelen eşsiz ünlem grupları arasındaki yerlerini almışlardır.

Bâkî Divanı’nda da nida edatı hazfedilmiş birçok ünlem grubu vardır. Aşağıdaki beyitlerde sırasıyla “*ömrüm varı* ve *güzelüm*” denilerek muhataba seslenilmiş; canlı, çarpıcı bir üslup ve özlü bir anlatım oluşturulmuştur. Şiddet vurgusuyla belirgin hâle gelen böylesi ünlemlere, vurgu ve tonlamayla farklı duygu, heyecan ve anlamlar yüklemek mümkündür:

Hep senüñ’çündür benüm dünyâ cefâsın çekdüğüm
Yogsa ‘*ömrüm varı*’ sensüz n’eylerin dünyâyı ben
(Bâkî, G.381/4)

Hep derd ü belâdur *güzelüm* ‘aşk u mahabbet
‘Âlemde hemân mihr ü vefâ hüsn-i edâdur
(Bâkî, G.106/5)

Aşağıdaki gazelde ünlemi hazfedilmiş olarak söz dizisinde yer alan “*sâkî*” ve “*sûfî*” isimleri, ünlem cümleleri olup şiddet vurgusuyla sesletilmeleri hâlinde söz dizisindeki anlamı ve etkisi artacaktır:

Sâkî şarâb rûşen imiş çün revân-ı Cem
Câm-ı sabûhı güldürelüm k’ola rûhı şâd

Sûfî safâ-yı câm ile dilden keder gider
Rindân-ı sîne-sâf ile gel eyleme ‘inâd
(Bâkî, G.38/2-3)

Aşağıdaki beyitte ise pekiştirme amaçlı zamirin ve uzun ünlülü kelimelerin kullanımı, nida edatının zikrine ihtiyaç bırakmamıştır:

Kapuñda kullara zulm ü cefâ itme vefâ eyle
Benüm şâh-ı cihân-tâbum kerem eyle vefâ yigdür
(Bâkî, G.186/2)

Tablo 24: *Bâkî Divanı* 'nda Ünlemin Anıldığı ve Düşürüldüğü Örnek Beyitler

Ünlemin anıldığı/zikredildiği örnek mısralar
<i>Ey sâkinân-ı meykede</i> tutmañ gönülde gam <i>Bezm-i safâda câm-ı mey-i ergavân</i> tutuñ (G.281/2)
<i>Cân la'lin</i> eyler ârzû <i>yâr</i> içmek ister kanımı <i>Yâ Rab</i> ne vâdîdür bu kim <i>cân</i> teşne <i>cânân</i> teşnedür (G.69/2)
Nâz ile 'âşıkâ kılmazsın dâd <i>Hey elâ gözlüm</i> elünden feryâd (G.44/1)
Dil-i şûrideye kıl pend ü nasihat geh geh Nefesün gelsün <i>eyâ sûfi-i nâsih</i> dem dem (G.331/5)
Dilâ cihânı şirişkümle pür-şarâb itdüñ <i>Behey harâb olası</i> 'âlemi harâb itdüñ (G.259/1)
Ünlemin düşürüldüğü/hazfedildiği örnek mısralar
Gönül Yûsuf gibi çâh-ı zenahdânuñda kalmışdur Halâs eyle <i>benüm şâhum</i> ki zindânuñda kalmışdur (G.165/1)
<i>Zâhid</i> ol sıklet ile uçmaga hâzırlanma Çıkar ol cübbe vü destârı biraz hıffet bul (G.307/5)
Ne deñlü şerbet ile yaraşursa her ni'met Şarâb-ı telh ile olur <i>begüm</i> kebâb lezîz (G.45/4)
<i>Sâkî</i> mey-i Bâkîyi getür bezme safâ vir Çün kâr-ı cihân 'âkibetü' l-emr fenâdur (G.106/7/2)
Yâr işiginde rakîbüñ yirin umma <i>sûfi</i> Bağlamaz kimse <i>seni</i> ol kapuda har yirine (G.422/4)

Tablo 25: *Bâkî Divanı* 'nda Ünlemin Anıldığı ve Düşürüldüğü Ünlem Grupları

Ünlemin anıldığı/zikredildiği şahit beyitler	
ey serv-i revân 41/4 ey meh-rû 41/2 Ey lebi gonca 46/2 ey nesîm-i sabâ 47/2 ey sanem 85/2, 224/3, 245/2 ey âfitâb-ı hüsn 92/2 ey gönül 96/3, 129/6, 263/3 ey sûfi 105/3, 186/3, 187/4 ey yüzi gülşen 159/3 ey nahl-ı bûstânım 167/2 ey pîr-i mugân 173/5 ey serv-i gül'izâr 180/6 ey gonca 183/6 ey mâh-rû 191/4 ey şûh-ı cihân 204/5 ey bâd-ı subh 210/3 ey 'âşık-ı şürîde 221/3 ey mâh 224/2 ey şûh 248/1 ey sabâ 254/1 ey surâhî 255/3 ey gül-i handân 260/5 ey dil-i zâr 266/2 ey câm-ı mey-i gül-reng 268/4 ey âfet-i devrân 277/3 yâ Şâfi 541/2 yâ Rab 69/2 hey âfet-i devrân 272/5 hey ela gözlüm 44/1 hey benüm ömrüm 82/4 eyâ nahl-ı hırâmân 158/4	ey kaşı yâ 62/3, 177/3 ey yüzi gül 66/3 ey şâh-ı cihân 68/4 ey zâhid 71/6, 72/4, 196/2 ey mihr-i bî-nazîr 91/1 ey gül-çehre 119/5 ey meh 118/3 ey dil 136/3, 151/4, 171/4, 190/2, 214/4, 254/4, 263/4 ey dûst 151/2 ey hâce 165/2 ey cân 167/5 ey serv-kad 176/5 ey kamer 183/2 ey perî 87/2 ey saçı Leyla 207/3 ey sâkî 208/1, 29/1 ey gonca-dehen 247/4 ey lâle-i sîr-âb-ı çemen-zâr-ı cefâ 248/4 ey boyı şimşâd 250/4 ey sipihr-i pîre-zen 258/4 ey nesîm-i seher 259/3 ey şûh-ı dil-ârâ 266/3 ey mutrib 271/6 Ey sâkinân-ı meykede 281/2 Behey harâb olası 259/1 Behey sûfi 181/2 hey müselmânlar 181/3 Hey âfet-i dil ü cân 497/3 eyâ sûfi-i nâsih 331/5 eyâ husrev-i sâhib-dîvân K.2/37
Ünlemin düşürüldüğü veya münadayla kaynaştığı şahit beyitler	
Begüm 165/3, 498/5 <i>Güzelüm</i> 106/5 ömrüm varı 381/4 Bâkî 291/5, 414/7, 209/5, 304/5 <i>benüm</i> şâhum 165/1 Pâdişehüm 100/2 Zâhid 307/5	Sâkî 106/6 Şehâ¹²⁴ 548/4 Zâhidâ 107/4 Dilâ 195/1, 112/3 Sâkiyâ 525/1, 538/2 Cânâ 188/4 Bâkiyâ 195/5, 294/5, 112/5

¹²⁴ Kelime sonlarındaki "â"lar, Farça ünlem edatı olup münadayla kaynaşmıştır.

3. 6. Şartlı Cümlelerde Anma ve Eksiltme

Türkçede cümleler arası anlam ilgisini oluşturan temel unsurlardan biri de şartlı cümlelerdir. “Bir baş cümleyle bağımlı yargı niteliğinde şart kiplerinden bir dış cümleden meydana gelen birleşik cümlelere şart cümlesi denir” (Banguoğlu, 2000: 549). Temel cümle ve şartlı cümle olarak ifade edilen bu kavramlar, Arap nahvinde de cevap ve şart cümlesi olarak adlandırılır. Şart cümleleri, kendisinden sonra sonuç (cevap) cümlesi isteyen bağımlı cümlelerdir. Bu tür cümleler, kendi başlarına tam bir yargı bildirmedikleri için genellikle akabinde yargı bildiren temel bir cümle gelir. Şart cümlelerinden sonra gelen bu cümle, bağlamına göre ya zikredilir ya da hazfedilir. Üslubu sağlam ve güçlü kalemlerce anılması da eksiltilmesi de ayrı incelik ve güzellikleri haizdir.

“Şart cümlesi tek başına hüküm ifade etmez. O yüzden bağımsız bir cümle olarak da kullanılamaz. Ancak istek ve temenni ifade ettiğinde müstakil bir cümle oluşturur ki bu cümlelerde bile bir kısalma ifadesi vardır” (Ergin,2000:405). Ergin’in de ifade ettiği gibi şartlı cümleler, müstakil bir cümle hüviyetine bürünseler de bu cümlelerde muhatabın zihnine havale edilen bir eksiltme söz konusudur. O hâlde şart cümlelerinden sonra gelen temel (cevap) cümleler, zikir ile hazf arasında dört başlık altında değerlendirilebilir: 1- Anılması (zikri) zorunlu olanlar, 2- Anılması (zikri) güzel olanlar, 3- Eksiltilmesi (hazfi) zorunlu olanlar, 4- Eksiltilmesi (hazfi) güzel olanlar.

3.6.1. Zikri Zorunlu Olanlar

Bunlar, cevap cümlesinin zikrinin zorunlu olduğu şartlı cümlelerdir. Bu tür cümlelerde muhatap, şart cümlesinden hemen sonra mütekellimin sonuç cümlesini zikretmesini bekler. İfadeyi kendi zihin ve hayal dünyasında tamamlaması beklenmez. İlhan Berk’in “Ne zaman seni düşünsem/ Bir ceylan su içmeye iner” (1959: 46), Faruk Nafiz’in “Ne zaman yolda bir han *rastlasam* irkilirim” (1999:6), Cahit Sıtkı Tarancı’nın “Hangi resmime *baksam* ben değilim” (1970: 99) ve Mehmet Akif Ersoy’un bir veciz söz mahiyeti kazanmış olan “*Kim kazanmazsa bu dünyada bir ekmek parası / Dostunun yüz karası, düşmanının maskarası!*” (2012: 63) mısraları, temel cümlelerin zikrinin zorunlu olduğu şahit mısralardandır. Birinci cümleleri şart cümlesi, ikinci cümleleri sonuç (cevap) cümlesi olan bu ifadelerde, şart cümlesiyle yetinip temel cümleyi muhatabın zihin ve hayal dünyasına bırakmak mümkün değildir. Cevap cümlesinin zikrinin zorunluğu olduğuna Yunus Emre’nin aşağıdaki dörtlüğü de güzel bir örnek teşkil etmektedir:

Sen anı sanma malundur
Haram ise vebâlundür
Helal ise sualindür
Anadur ölmeği zinhar
(Yunus Emre, M. 36/5)

Fuzûlî'nin *Leylâ vü Mecnûn* mesnevisinde geçen şu beyti de örnek vermeden geçemeyiz:

Ya Rab bana cism ü cân gerekmez
Canân yoğ ise cihân gerekmez
(Fuzûlî, *Leylâ vü Mecnûn*, b. 2979)

Nef'î'ye ait aşağıdaki beyitte ise sonuç cümlesi birinci mısradaki, şart cümlesi ikinci mısradaki zikredilmiştir. Oldukça etkili ve çarpıcı bir telmih sanatı ile dolaylı olarak sevgilinin işve ve nazının dile getirildiği “Yûsuf eğer rüyasında bu cilde ve nazı görseydi Züleyhâ, sonsuza dek ümitsiz olurdu vuslat zevkinden” anlamındaki beyitte şart cümlesinin zikri zorunlu olmakla beraber gayet sanatkarânedir:

Züleyhâ tâ ebed nevmîd olurdu zevk-i vuslatdan
Bu istiğnâ vü bu nâzı göreydi düşde Yûsuf ger
(Nef'î, G. 35/6)

Bâkî Divanı'nda da şartlı cümlelerde zikri zorunlu olan benzer örnekler mevcuttur. Bunlardan biri “Ey güzellik üstadı! Eğer güzelliğinin zekâtını verecek bir hak sahibi istersen işte ben fakir” anlamını içeren aşağıdaki beyittir:

Hüsnüñ zekâtınuñ eger ey hâce-i cemâl
Bir müstehakkın ister iseñ işte ben fakîr...
(Bâkî, G.91/2)

Bâkî'ye ait aşağıdaki beyitte ise şart cümlesi, temel cümleye bağlı bir yan cümlecik olarak düşünüldüğünde ardından sonuç cümlesinin gelmesi gerekli ve zorunludur. Zira mütekellim, Türkçe ifade edecek olursak “Sinemdeki yaranın üstünde, yüzünün hasretiyle ateş yandığında” diyerek meramını dile getirmiş olmaz. Ancak “ateş nur, nûr hûr, hûr pür-envâr olur” sonuç cümlesini getirerek meramını anlatabilir. Böylelikle dinleyicinin sükûtunu da sağlamış olur:

Yansa dâg-ı sînem üzre hasret-i haddüñle nâr
Nâr nûr u nûr hûr u hûr pür-envâr olur
(Bâkî, G.114/3)

Muhibbî'nin meşhur gazeline yapılan aşağıdaki tahmiste ise peş peşe şart cümleleri sıralanmış olup söz dizisinin son mısraında etkili bir bitiriş yapılmıştır:

Âlemi gözden geçürseñ eyleseñ biñ yıl rasad
Devr içinde turmasañ görseñ hezârân nîk ü bed
Her taraftan aksa dünyâ mâlî gelse lâ-yu’ad
Olsa kumlar sagısınca ‘ömrüne hadd ü ‘aded
Gelmeye bu şişe-i çarh içre bir sâ’at gibi

(Bâkî, Tahmîs-i gazel-i Sultân Süleymân Hân/IV)

Şartlı cümleler, şart kipi dışında “eri, ger, eger” vb. sözcüklerle söz diziminde yer aldıklarında umumiyetle sonuç cümlesinin zikri zorunlu olup pekiştirilmiş olurlar. “Eğer, şartlı cümlelerin anlamını pekiştirmeye yarayan bir zarftır” (Gencan, 1974: 82). Bâkî’ye ait aşağıdaki beyitte hem birinci mısradaki şahıs zamiri “ben”, hem de ikinci mısranın başında yer alan “eger” sözcükleri, pekiştirme amacıyla kullanılmış olup sonuç cümleleri de söz diziminde zikredilmiştir:

Mürîd-i ‘aşk oldum *ben* tecerrüd ihtiyâr itdüm
Eger meyl eyler isem bir zen-i dünyâyâ nâ-merdüm
(Bâkî, G. 344/4)

Bir pâre nân-ı huşk ile ‘ömrün geçerse *ger*
Açma bu râzı kimseye ‘arz itme ihtiyâc
(Bâkî, G. 31/3)

Bu zarf, bazen de vezin gereği şairler tarafından söz dizimine dâhil edilir. Örneğin aşağıdaki beyitlerde pekiştirme amacı çok belirgin olmayıp “*ger ve eger*” zarfları, vezin gereği söz diziminde yer almışlardır:

Eger dünyâ vü dîn emrinde nâfi’ bir ‘amel dirseñ
Du’â- yı devlet-i sultân mu’izz- i dîn ü dünyâdur
(Bâkî, G.135/7)
Saña teşbîh itmek olmaz ey meh-i sâhib-cemâl
Âfitâba *ger* hilâl ebrû vü Nâhîd *olsa* hâl
(Bâkî, G.293/1)

Aşağıdaki beyitte ise “*eger*”, ifadeye pekiştirme anlamı katmasının yanı sıra ikinci mısradaki “*değer*” kelimesiyle de kafiyeli bir şekilde kullanılmıştır:

Hançerün sînemi delerse eger
Şöyle bir hayr ider ki câna *değer*
(Bâkî, G.113/2)

Birinci mısranın şart, ikinci mısranın sonuç cümlesi olarak söz dizisinde yer aldığı, dil içi çevirisi “*Eğer kalbine safâ ve huzur vermek istiyorsan, sevgilinin bulunduğu semtin Kâbe’sine var, orayı döne döne tavaf et*” olan aşağıdaki beyitte de birinci mısranın sonunda yer alan “*eger*” zarfı, vezin gereği kullanılmıştır:

*Bâkiyâ ister isen kalbe safâ virmek eger
Ka'be-i kûyına var döne döne eyle tavâf*

(Bâkî, G.231/5)

Divan şiirinde şartlı birleşik cümlelerin temel cümlesi, sıklıkla “n’ola, ne ‘aceb” ifadeleriyle mısra başında zikredilir. Bu durumda çarpıcı ve vurgulu ifade, öncelenmiş olur. Bu durumu örneklendiren Bâkî’nin en güzel matla beyitlerinden biri şudur:

*N’ola dehr içre nişânum yog ise ‘Ankâyem
Ne ‘aceb seyl gibi çağlamasam deryâyem*

(Bâkî, G.315/1)

3.6.2. Zikri Güzel Olanlar

Şartlı cümlelerde temel cümlelerin zikri her zaman zorunlu değildir. Bir istek ve temenni bildiren şartlı cümlelerde, bazen cevap cümlesinin söz diziminde anılması, hazfedilmesinden güzeldir. Güçlü bir mesaj içeren, edebî bir değer taşıyan sonuç cümlelerini, eksiltmek yerine dile getirmek belagat açısından daha uygun bir yoldur. Mehmet Akif Ersoy’un *Çanakkale Şehitlerine* şiiri, bunun güzel örneklerinden biridir:

“Bu, taşındır” diyerek Kâ'be'yi diksem başına;
Rûhumun vahyini duysam da geçirsem taşına;
Sonra gök kubbeyi alsam da, ridâ namıyla,
Kanayan lâhdine çeksem bütün ecrâmıyla;
Mor bulutlarla açık türbene çatsam da tavan
Yedi kandilli Süreyyâ'yı uzatsam oradan;
Sen bu âvîzenin altında, bürünmüş kanına,
Uzanırken, gece mehtâbı getirsem yanına,
Türbedârın gibi tâ fecre kadar bekletsem;
Gündüzün fecr ile âvîzeni lebriz etsem;
Tüllenen mağribi, akşamları sarsam yarana...

Yine bir şey yapabildim diyemem hâtırana.

(Ersoy, 2012: 385)

Manzumenin son mısraı haricindeki mısralar, istek ve temenni ifade eden şart cümleleridir. Son mısra ise sonuç cümlesi olup üslup inceliğiyle adeta muhatabın ruhunu sarsmakta, kalbini titretmektedir. Şart cümlesinden sonra anılması, eksiltilmesinden daha güzel ve yerinde olan örneklerden biri de Yunus Emre’nin güçlü bir mesajla noktaladığı şu dizeleridir:

*Bir hastaya vardın ise bir içim su verdin ise
Yarın anda karşı gele Hak şarabın içmiş gibi*

(Yunus Emre, M. 388/5)

Bâkî Divanı'nda da şart cümlelerinde, cevap/sonuç cümlesinin zikredilmesinin güzel olduğu örnek beyitler vardır. Aşağıdaki beyitlerde “acep degül” ve “n’ola” ifadeleri sonuç cümleleri olup söz dizisinde zorunlu olmasa da anılması daha güzel ve yerindedir.

Gül gülse dâ'im aglasa bûlbûl 'aceb degül

Zîrâ kimine agla dimişler kimine gül

(Bâkî, G.304/1)

Ergavânî câmeñi görüp n'ola kan aglasam

Yaraşur âb-ı revâna karşı zîrâ ergavân

(Bâkî, G.390/2)

3.6.3. Hazfi Zorunlu Olanlar

Temel cümlelerin eksiltilmesinin zorunlu olduğu şartlı cümlelere gelince bunlar, genellikle şart kipinin sonuna bir nida edatının getirilmesiyle oluşmuş cümlelerdir. “Dilek kipleri, sonlarına bir -e ünlemi aldıklarında ısrarlı bir dilek, bir buyuru anlatımı kazanırlar” (Banguoğlu, 1995: 468). Bu tür eksilteli şart cümleleri, muhatabı zihinsel veya fiziksel yönden harekete geçiren, teşvik edici cümlelerdir. Eksik bırakılmış bu tür cümleleri muhatap, bağlamına göre ya buyruk cümlesi, ya olumsuz cümle ya da “...sen iyi olur,istiyorum” şeklinde istek cümlesiyle tamamlar. Nuh Ali Berk'in “Sensiz yürek taş da döndü gelsene” mısraı bu durumu örneklendiren şahit dizeler arasındadır. Bu türlü eksiltmenin en güzel örneklerinden biri Mehmet Akif Ersoy'un *Çanakkale Şehitlerine* şiirindeki “Şühedâ gövdesi, bir baksana dağlar, taşlar...” (Ersoy, 2012: 386) mısraıdır. Aynı şairin “Ey dipdiri meyyit, iki el bir baş içindir / Davransana... Eller de senin, baş da senindir!” (Ersoy, 2012: 185) mısralarında da benzer bir durum söz konusudur.

Bâkî Divanı'nda da bu duruma örnek olarak “*Ey şebnem! Felekten niçin ağladığını bir bilsem. Oysa her zaman güzel bir gülün koynuna giriyorsun.*” anlamındaki aşağıdaki beyit verilebilir:

Niçün aglarsın felekden bilsem ey şeb-nem seni

Çün girürsün her zamân bir verd-i ra'nâ koynına

(Bâkî, G.430/3)

“*Derler ki o parlayan ay, geceleri seyre çıkar. Kimlerin evine ışık saçar, keşke bir bilsem...*” manasındaki aşağıdaki beyitte de benzer bir kullanım söz konusudur. Beyitte sonuç cümlesinin hazfinin yanı sıra öznenin de hazfedilmiş olması daha özlü bir anlatım sağlamıştır:

*Kimleriñ rûşen ider menzilin âyâ bilsem
Giceler seyre çıkar ol meh-i tâbân dirler*

(Bâkî, G.144/4)

Nitelenmesi imkânsız büyük ve olağanüstü olay, durum ve varlıklar söz konusu olduğunda da şart cümlesi hazfedilir. Arap belagat âlimi Taftazânî, *Muhtasaru'l-Meânî* adlı eserinde, “Vasfedilmesi mümkün olmayan durumlarda şartlı cümlelerin cevap cümlesi hazfedilir”, der ve Enam suresi 27. ayeti örnek verir: “Onları, ateşin üzerinde durduğunu bir görsen...” (2021: 455). Benzer bir örnek Bâkî’nin “*Bu halkın kimi kılıçla hüner gösterir oldu kimi canbaz. O (mahşer) gününde insanın hâlini bir görsen, temaşa etsen.*” manasındaki beytidir. Bu beyitte de cevap cümlesi, vasfedilmesi mümkün olmayan bir durum olduğundan hazfedilmiş olup derin ve dokunaklı bir anlatım sağlamıştır:

*Kimi şemşîr-bâz oldu kimi cân-bâz bu halkuñ
Temâşâ eyleseñ ol günde görseñ hâl-i insânı*

(Bâkî, K.14/17)

Benzer bir örnek de yine şairin “ney” kelimesini tevriyeli olarak kullandığı aşağıdaki beytidir:

*Bâkiyâ bezm-i belâda neye döndük görsen
Nây-veş bagrumuzı nâle vü efgân deldi*

(Bâkî, G.501/5)

“*Ey Bâkî! Bela meclisinde neye döndük bir görsen... Ney gibi bağrımızı feryad u figan deldi.*” manasını içeren beyitte, şartlı cümleden sonra aslında bir cümle hazfedilmiş ardından ikinci mısra zikredilmiştir.

3.6.4. Hazfi Güzel Olanlar

Taftazânî, cümlelerin hazfi başlığı altında yine şunları söyler: “*Veya sözü işiten her yöne bir tevil yolu bulsun, çok anlamlılığa, yoruma açık olsun diye cevap cümlesi hazfedilir*”(2021: 455). Türkçede de durum böyledir. Umumiyetle istek ve temenni bildiren bu tür cümlelerde cevap cümlesini zikretmek mümkün olsa da muhatabın muhayyilesine terk edilmesi daha uygundur. Bu yönüyle hazfi güzel olan bu tür şart cümlelerinde geniş bir anlam yelpazesi vardır. Örneğin Ahmet Haşim’in *Bir Günün Sonunda Arzu* adlı şiirinde geçen “*Akşam, yine akşam, yine akşam/ Göllerde bu dem bir kamış olsam!*” (2022: 80) mısraları istek ve temenni ifade etmekte olup sonuç cümlesi düşürülmüştür. Öyle ki söz diziminde şartlı cümleden sonra okuyucu samt u sükûta gömülmek isterken, dinleyici de muhayyilesinde tamamladığı sonuç cümlesinden artık

tek bir kelime dahi işitmek istemez. Necip Fazıl'ın “*Şu geçeni durdursam çekip de eteğinden/Soruversem haberin var mı öleceğinden?*” (Kısakürek, 1997: 138) mısralarında da ifadenin sonuna :“...mak istiyorum, ...sa ne iyi olur” gibi sükûtu sağlayan bir ibare eklenmeyip hükmün tam olarak ifade edilmemesi, zihne de gönle de kulağa da daha hoş gelmektedir. XVI. yy. Divan şairlerinden Emrî'nin aşağıdaki beyti de cevap cümlesinin hazfinin güzel olduğu örneklerdendir:

Bana bir tenhaca yer olsa firâvân ağlasam...
Öyle kim yaşam kurusa kalmasa kan ağlasam...
(Emrî, G.323/1)

Bâkî Divanı'nda da temel cümlelerin eksiltilmesinin güzel olduğu şartlı cümle örnekleri vardır. “*O tatlı ağızlı sevgilinin dudakları ağzımdan düşmese, her daim onu zikretsem... Dostlarıma da yakut gibi kırmızı dudaklarını durmasam, anlatsam...*” anlamındaki aşağıdaki beyitte dikkat edilirse sonuç cümlesi okuyucunun hayal ve zihin dünyasına terk edilmiş, böylelikle eksiltili, etkili ve güzel bir anlatım sağlanmıştır:

Düşmese agzumdan ol şîrîn-dehânuñ lebleri
Vasf-ı la'lin *turmasam zikr eylesem* yârânuma
(Bâkî, G.434/4)

Bâkî'nin aşkın ıstırap boyutuyla beraber bu ıstırap ve elemin verdiği hazzı başarılı bir şekilde dile getirdiği aşağıdaki beyitte de benzer bir kullanım söz konusudur. “*Gönlümün saçlarının bağından ne sıkıntılar çektiğini bir bilsen. Keşke bu sevdâ, başına kâkül gibi düşse...*” manasındaki beyitte şartlı cümle, sonuç cümlesi hafzedilerek etkili ve sanatlı bir söyleyiş sağlanmıştır:

Bend-i zülfünden ne mihnet çekdüğün *bilsen* gönül
Başına kâkül gibi düşse bu sevdâ kâşkî
(Bâkî, G.496/3)

Meclisteki eğlence ortamının tasvir edildiği “*Ey sürahi! Müzisyen çekilince sen, kulkul ederek meclistekileri söyletisen, coştursan*” manasındaki beyitte de iki şart cümlesi olmasına rağmen cevap cümlesine yer verilmemiştir. Adeta bir niyaz içeren bu anlatım tarzında eksiltme yerinde ve güzeldir.

Söyletseñ ey surâhî sen erbâb-ı meclisi
Mutrib ferâgat eyleyicek *kulkul eylesen*
(Bâkî, G.255/3)

Bâkî Divanı'nda cevap cümlesinin hazfinin zorunlu olduğu örnek beyitlere pek rastlanmamış olsa da diğer kullanımları oldukça fazladır.¹²⁵ Şimdi bunları bir tablo hâlinde örneklendirelim.

Tablo 26: *Bâkî Divanı* 'nda Şartlı Cümlelerde Eksiltme ve Anma

Zikri zorunlu olanlar	<i>Ger ölürsem hasret-i kaddiyle ol servüñ beni</i> <i>Bir yire defn eyleñüz kim sâye-i 'ar'ar düşer</i> (G.119/2) <i>Nedür ol gûşe-i bâmındaki âvîzeler dirseñ</i> <i>O zîbâ turraya bir şânedür kim itdiler peydâ</i> (K.27/7)
Zikri güzel olanlar	<i>Yaraşur zülf ü ruhuñ vasfına defter yazsam</i> <i>Kâgıdı berg-i gül ola hat-ı defter sünbül</i> (K.24/41) <i>Girye kılsam ne 'aceb hâk-i rehinden dûram</i> <i>Hep garîb aglamaga hubb-ı vatandır bâ'is</i> (G.28/3)
Hazfi zorunlu olanlar	<i>Niçün aglarsın felekden bilsem ey şeb-nem seni</i> <i>Çün girürsün her zamân bir verd-i ra'nâ koynına</i> (G.430/3) <i>Kimi şemşîr-bâz oldı kimi cân-bâz bu halkuñ</i> <i>Temâşâ eyleseñ ol günde görseñ hâl-i insânı</i> (K.14/17)
Hazfi güzel olanlar	<i>Sîneye çekmege bir serv-i dil-ârâm olsa</i> <i>Ser-keş olmasa iñen 'âşıkına râm olsa</i> (G.435/1) <i>Biz dahi kâ'ilüz insâfa dilâ bûs u kenâr</i> <i>Her gün olmasa hele bâri her ahşam olsa</i> (G.435/2)

Türkçenin en saf ve temiz seslerinden olan Yunus Emre'nin her mısraında sonuç cümlesi hazfedilmiş veya zikredilmiş şart cümlelerinin yer aldığı aşağıdaki manzume, bu başlık altında verilebilecek güzel örneklerdendir:

¹²⁵Şartlı cümle örnekleri için *Bâkî Divanı*'nda yer alan gazellerden 17/5, 18/5, 41/1, 34/5, 46/2, 49/2, 56/1, 63/2, 93/8, 166/2, 167/3, 178/5, 225/3, 315/1, 532/2, 544/4, 98/5, 113/2, 135/7, 205/4, 209/3, 267/4-5, 289/5, 298/3-4, 329/6, 333/4, 369/4, 374/4, 375/4, 426/7, 432/5, 441/5, 460/3, 463/3, 478/1, 495/3 no'lu beyitlere bkz.

N'ola *gelsen* şimden girü fesâdı *terk itsen* gönül
Gâh *ağlasan* günâhuna gâh *kanâ'at itsen* gönül

İşün gücün fesâdıla yakdı beni hırs odıla
İltsen yârı bir ugurdan yanar oda *atsan* gönül

Niçe bir ben sana uyam özümü belâya koyam
N'ola *gelsen* sen de benüm öğüdümü *dutsan* gönül

Dünyâ halkun düşmânıdur maksûd ol cânlar cânıdur
Bilün ki dünyâ fânîdür dünyâyı *terk itsen* gönül

Yûnus miskîn kalmaz câna virür cânını kurbâna
Gelsen sığınsan Sübhân'a togru yola *gitsen* gönül
(Yunus Emre, M.161)

Bâkî'ye ait dil içi çevirileri verilen aşağıdaki beyitler de şartlı cümlelerin sanatlı ve etkili kullanımına şahittir:

Mâh-rûlar bî-'aded 'âşık-ı rûsvâyı ben
Yitmeye *biñ pâre kılsam bu dil-i şeydâyı ben*
(Bâkî, G.381/1)

Dil içi çeviri: *Ay yüzlü güzeller sayısızdır, onların rezil ve rûsya olmuş aşığı da ben. Bu divane gönlümü, ben bin parçaya da ayırsam yitmez.*

Âsitân-ı yârda mesken bulursam Bâkiyâ
Kâfda seyr itdürem Ankâya istignâyı ben
(Bâkî, G.381/6)

Dil içi çeviri: *Ey Bâkî! Eger yârin eşliğinde kendime bir mesken bulursam ben Anka'ya Kaf'da istignâyı gösteririm.*

3.7. Meçhul ve Edilgen Çatılı Eylemlerde Eksiltme

Eksiltmenin en önemli işlevi anlatımda ekonomikliği sağlamaktır. Buna bağlı olarak cümlenin değişik öğelerinden tasarrufa gidilebilir. Bu öğelerin başında fiiller gelmektedir (Akdeniz, 2004:149). Bazen de fiillerin yapısı ve çekimlenmesi ile yükleme bağlı isim unsurundan oluşan öğeler düşürülür. Edilgen çatılı fiillerde özne, bazen de hem özne hem nesne düşürülür. Geçişli fiillerin “-Il, In” ekleri alarak edilgen hâle dönüştürülmesiyle cümlede özne düşer, nesne öznenin yerini alır. Bu tür öznelere de sözde özne denir. “Geçişsiz ve edilgen fiillerde özne bulunmaz. Özneyi bilmiyorsak ya da söylemek istemiyorsak edilgen çatılı fiil kullanırız” (Gencan,1974:175). Öznenen

ziyade yüklem ve nesnenin yahut özne ve nesneden ziyade eylemin önem arz ettiği ve vurgulandığı cümlelerde meçhul fiillere başvurulur ve bu tür cümlelerde bazen hem özne hem nesne bazen de sadece özne söz diziminden eksiltir. “Bazen de fiil, mefule isnat edilip fail hazfedilir. Böylesi bir durumda özne, önemsenmemekte, önemli olan eylemin nesne üzerinde gerçekleşmiş olmasıdır. Örneğin “isyankâr öldürüldü” cümlesinde asıl olan şerlinin şerrinden kurtulmaktır” (Taftazânî, 2019:207).

Yüklemi edilgenlik eki almış geçişsiz fiillerden oluşan cümlelerde, özne görünmez. Bu tür görünmeyen öznelere saklı veya meçhul özne denir. Bu tür cümlelerde özneyi söyleme gereği duyulmaz (Özmen, 2013: 28). Bu durumda özneyi (fail), tazim gereği dilini ondan tenzih etmek, tahkir gereği ağzına almamak amacıyla hazfedebildiğin gibi eylemi gerçekleştiren hakkında bilgi sahibi olmadığın yahut öznenin umumiyet -kim olursa olsun- ifade ettiği durumlarda da hazfedersin (İbn Hişâm, 2014: 106). Sadece üçüncü şahıslarla kullanıma giren, geçişsiz fiillerin edilgen çatıyla sokulmasıyla oluşan meçhul fiillerde ise her iki öge de hazfedilir. Bu tür cümlelerde özne de nesne de bulunmaz. “Yüklemi gereklilik kipinin teklik 3. şahsı olan bazı cümleler de özne almazlar” (Özkan, Sevinçli, 2009:110). Yahya Kemal’in *Endülüs’te Raks* başlıklı şiirinde geçen “*sürmeli, öpmeli*” ifadeleri bunun güzel örneklerindendir:

Gül tenli, kor dudaklı, kömür gözlü, sürmeli...

Şeytan diyor ki sarmalı, yüz kerre öpmeli.

(Beyatlı, 1995: 151)

Geçişli fiillerde, külli bir manayı abartılı olarak ifade etmek için nesne düşürülür. Yani eylem mana bakımından bütünüyle özneye yüklendiğinde, nesne cümleden atılarak gizlenir. “Bazen fiili zikretmekteki kasıt, nesnelerin zikrine ilişmeksizin yalnızca eylemin kim tarafından gerçekleştirildiğini ifade etmektir. “O verir, verdiği de bol verir, ağırlar, azizler.” gibi (El-Cürcânî, 2015:176). Cümlede mana, bütünüyle eyleme odaklı olduğunda yahut eylem külli bir mana ifade ettiğinde hem özne hem de nesne cümleden çıkarılır.

Tablo 27: *Fiillerin Çatı Bakımından Kullanımıyla Oluşan Eksiltme (Hazf)*

Edilgen/Geçişsiz fiil (Gerçek öznesi eksiltilmiş)	Dostlarla da yollar <i>ayrıldı</i> bir bir. <i>Açılırdı</i> rüzgârda kısa eteklerin. Gün <i>çekildi</i> pencerelerden. Nice revnaklı şehirler <i>görülür</i> dünyada. Akşam, güneş artık deniz ufkunda <i>silindi</i> .
Meçhul/Geçişsiz fiil (Özne ve nesne eksiltilmiş)	Delilsiz <i>gidilmez</i> yollar yamandır. Bugün de <i>erişilmez</i> o diyara yarın da. Ne yardan <i>geçilir</i> ne serden.
Etken/Geçişli fiil (Nesne eksiltilmiş)	Allah affedicidir. Ahmet, sever ve sayar. Allah bilir, siz bilmezsiniz. Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?

Bâkî Divanı’nda da edilgen ve meçhul yapıları olup öznesi veya hem özne hem nesnesi eksiltilmiş beyitler mevcuttur. Aşağıda, ikinci mısraının yüklemeleri “*sunıldı ve virildi*” olan beyitte, özne tazim gereği düşürülmüşken yine tazim gereği tümleç ve nesneler (bana, kaside, gazel) ön plana çıkarılmıştır:

Bu devr içinde benem pâdişâh-ı mülk-i suhan
Bana *sunıldı* kasîde bana *virildi* gazel
(Bâkî, Matlalar 13)

Benzer bir kullanım, “*Nice yıldır kederli canımın yeri, gam çölleri. Ey saçı Leyla! Bana verildi Mecnun’un yeri*” manasını içeren şairin aşağıdaki beytinde de söz konusudur:

Nice yıldır deşt-i gamdur cân-ı mahzûnuñ yiri
Ey saçı Leylâ *virildi* bana Mecnûnuñ yiri
(Bâkî, G.548/1)

“*Ey Bâkî! Cana, sevgilinin aşk makamı verildi. Fermanının tuğrası da gönüldeki eliflerin izleridir.*” anlamındaki beyitte ise edilgen çatılı fiil, söz dizisinin en başında zikredildikten sonra ünlem grubu, peşinden de sözde özne görevindeki “*nigâruñ mansıb-ı ‘aşkı*” ibaresi getirilerek merak unsuru mısra sonuna kadar canlı tutulmuştur:

Virildi cânâ ey Bâkî nigâruñ mansıb-ı ‘aşkı
Elifler na’llerdür sînede tuğrâ-yı menşûr
(Bâkî, G.505/5)

Aşağıdaki beyitte de “*Sunmuş sâgar-ı ‘işreti Hak ezelden nergis-i meste*” denilmeyip gerçek özne, tazim gereği söz diziminden hazfedilerek “*Sunulmuş sâgar-ı ‘işret ezelden nergis-i meste*” şeklinde ifade edilmiştir:

Ayagı elde ‘ayş eyler çemende baş kaldurmaz
Sunulmuş sâgar-ı ‘işret ezelden nergis-i meste
(Bâkî, G.445/2)

Edilgen çatılı eylemlerde eylemin kim tarafından yapıldığı ya belirsiz ya önemsizdir. Bu durumda söylemde ilgi, diğer ögeler üzerine çevrilir. Bazen de özne, söz diziminde tamamen silinir, öyle ki muhatabın aklına eylemi kimin yaptığı sorusu dahi gelmez. Aşağıdaki beyitler bu duruma örnek teşkil etmektedir. Nitekim “*saçıl sun, açıl sun, dökildi saçıldı*” eylemlerini işiten biri, eylemin failini değil mefulünü merak eder.

Şeb-nem gibi *saçıl sun* koñ eşk-i firâvânım
Güller gibi *açıl sun* tek gonca-i handânım
(Bâkî, G.338/1)

İzüñ tozına yüzlerin sürmege
Dökildi saçıldı gül ü yâsemin
(Bâkî, G.368/4)

Aşağıdaki beytin ilk mısraında meçhul eylemin yüklem olduğu “*Toyılmaz hân-ı ihsana*” cümlesinde ise hem özne hem de nesne söz dizisinde yer almamaktadır:

Toyılmaz hân-ı ihsâna kanâ‘at gelmez insâna
Kerem gördükçe ey Bâkî gedâlardan recâ artar
(Bâkî, G.64/7)

3.8. Söylemde Ortak Olan Ögeleri Anma veya Eksiltme

Bir kelimada, telaffuz itibarıyla sükûtu sağlayan tek kelimelik söylemler olduğu gibi birçok kelime, terkip hatta cümleden oluştuğu hâlde yarım kalmış söylemler de vardır. Bu tür durumlarda kelam; iç içe geçmiş, birleşik, peş peşe dizilen yahut bir yönüyle birbirine bağlı cümlelerle tamamlanır. Söz dizisinin uzadığı bu tür kullanımlarda dilde eksiltme yoluna gidilir. Sıralı, bağlı ve şartlı cümlelerde ortak olan ögeler önceki veya sonraki cümlede yer alan bir ipucundan dolayı muhatabın algısına bırakılıp düşürülür. Mesela; “Siz mi daha iyi biliyorsunuz yoksa Allah mı?”¹²⁶ ifadesindeki ikinci cümle, yüklemi anılmadığından eksiltilidir. Zira “yüzey yapılarıyla bir cümle bütünlüğünden uzak olan, bazı ögeleri eksiltilerek anlamı, dinleyenin anlayışına bırakılan ve ancak derin

¹²⁶ Bakara 140

yapılarıyla yargı bildiren cümleler, eksilteli cümlelerdir” (Karaağaç,2017:242). Yaygın olarak yüklem hazfedildiği bu tür dizgelerde yüklem dışında özne, nesne ve tümleçler de düşürölür. Eksiltelen öge veya ögeler, söz diziminde gâh başta gâh sondadır. Ancak, dilin yapısı gereği, önce anma sonra belleğe havale edip söz diziminde eksiltme yoluna gidilir. Necip Fazıl’ın “*Buradan insan mı çıkar, tabut mu?*” (Kısakürek, 1997: 421) söz dizisinde “buradan ve çıkar” birimleri ilk cümlede zikredildiğinden ikinci cümlede artık muhatabın anlayışına bırakılıp düşürölmüştür. Düşürölmeyip zikredilse mananın da dizgedeki letafet ve estetiğın de tamamen kaybolacağı aşıkârdır. Mehmet Akif Ersoy’un;

Yumuşak başlı isem, kim dedi uysal koyunum?

Kesilir belki, fakat çekmeye gelmez *boyunum*!

(Ersoy, 2012: 358)

dizelerinde ise ancak şairlerin başvurduğu ince bir üslup özelliğı vardır. Önce eksiltme yoluna gidilmiş, ardından ikinci cümlede “boyunum” denilerek eksiltelen öge dile getirilmiştir. Çoğunlukla eksiltmenin sonda, anmanın başta olduğunu göz önünde bulundurarak ifadeyi “Boynum kesilir belki, fakat çekmeye gelmez” şekline sokarsak dizenin büyüğü ve şiirselliğı ortadan kalkar. Yine millî şairimizin *Kocakarı ile Ömer* manzumesinde “*Ben götüreydim... Verir misin çuvalı?*” (Ersoy, 2012: 85) mısraında da peş peşe gelen iki cümlemin ortak nesnesi olan “çuvalı” kelimesi, hem vezin ve kafiye hem de anlam gereğı sonda zikredilmiştir:

Mesâfe, baktım, uzun; yük yaman; Ömer yaralı;

Dedim ki:

– Ben götüreydim... Verir misin *çuvalı*?

Benzer bir örnek de Yahya Kemal’in “*Gönlümle oturdum da hüznünlendim o yerde*” (1995: 145) şahit mısraıdır. Bağlı iki cümleden oluşın söz dizisinde yer tamlayıcısı olan “o yerde” terkibi, ortak olup ilk cümlede düşürölmüştür. Zikredilen yer tamlayıcısını başa alıp bağlaçtan sonraki cümlede hazfederek “O yerde gönlümle oturdum da hüznünlendim” dersek dizenin hiçbir cazibesi kalmaz. O hâlde söz diziminde bir kelimenin komşu kelimelerle olan uyumu, ifadeden eksiltilmesi, eksiltildiğı yer, zikredilmesi, zikredildiğı yer vb. üslubu etkileyen önemli hususlardandır. Ayrıca belagat ehli biri, yüzey yapıda yer alan kelimeler yerli yerinde mi, derin yapıda gizlenen kelimeler ifadeyi etkili kılmış mı, dizgede olup eksiltilmesi gereken yahut eksiltildiğı hâlde zikredilmesi daha güzel olan kelimeler var mı? vb. sorulara cevap aramalıdır.

Söylemdeki bir cümle veya öge, sonraki cümlede zamir ile ifade edilerek de düşürülebilir. Akif'in *Safahat*'ın hemen başında yer alan aşağıdaki mısralarında “şi'r için “gözyaşı” derler” cümlesi, sonraki cümlede özlü bir şekilde “onu” zamiri ile ifade edilmiştir.

Şi'r için “gözyaşı” derler; *onu* bilmem, yalnız,
Aczimin giryesidir bence bütün âsârım!

(2012: 5)

Özellikle “ya...ya, hem...hem, ne...ne, ister...ister” gibi bağlaçlarla bağlanan cümlelerde ortak olan ögeler ikinci cümlede hazfedilir. Bu kısaltmalar, işitende derin bir etki yaratıp duygularını harekete geçirirken anlatımda da özlülüğü sağlar. Yahya Kemal'in *Rindlerin Akşamı* şiirinde ya...ya bağlacıyla bağlanan ve ikinci cümlelerde yüklemün düşürüldüğü aşağıdaki mısralar, anlatılanlara güzel bir şahittir:

Ya şevk içinde harab ol, ya aşk içinde gönül!
Ya lale açmalıdır göğsümüzde yahud gül.

(Beyatlı, 1995: 86)

Ahmet Haşim gibi Saf şiirin temsilcilerinden sayılan Cahit Sıtkı Tarancı'nın “*Ne yardan geçilir, ne serden*” (Tarancı, 1970: 24) ve Beş Hececilerin en güçlü kalemi Faruk Nafiz'in “*Ne hudut kaldı bugün, ne askerlik, ne savaş...*” (Çamlıbel, 1999: 6) mısraları da bağlı cümlelerde eksiltmenin güzel örneklerindendir.

Bazen de söz diziminde bir ögeyi eksiltmek mümkün olduğu hâlde zikri hatta tekrarı daha güzeldir. Bu durumda sözü kısma, kısaltma yoluna gidilmez aksine önemsenen ve vurgulanmak istenen öge tekrarlanır. Mehmet Akif Ersoy'un *Bülbül* manzumesinde “Işık, yolcu, ses yok” denilmeyip yüklemün her cümlede tekrar edilmesi anlamı pekiştirirken anlatımı da güçlendirmiştir:

Pek ıssız bir karanlık sonradan vâdîyi sarmıştı.
Işık *yok*, yolcu *yok*, ses *yok*, bütün hilkat kesilmiş lâl...

(Ersoy, 2012:429)

Yahya Kemal'in *Süleymaniye'de Bayram Sabahı* şiirinde geçen “*bir*” kelimesi ve *Bir Başka Tepeden* şiirindeki “*sende*” zamiri de hazfedilmeyip sözü pekiştirmek maksadıyla tekrar edilmiştir:

Dili *bir*, gönlü *bir*, imanı *bir* insan yığını
Görüyor varlığının bir yere toplandığını.

(Beyatlı, 1995: 5)

Nice revnaklı şehirler görülür dünyada,
Lakin efsunlu güzellikleri sensin yaratan.
Yaşamıştır derim, en hoş ve uzun rü'yada
Sende çok yıl yaşayan, sende ölen, sende yatan.

(Beyatlı, 1995: 15)

Aynı şairin yine *Süleymaniye'de Bayram Sabahı* adlı şiirinde geçen aşağıdaki mısralarda ise “çok” kelimesi ve ayrılma hâli ekinin tekrarı ahenge katkı sağlarken soru edatının tekrarı kulağa hoş gelmeyip okuyanın gönlünü daraltmaktadır:

Çok yakından mı bu sesler, çok uzaklardan mı?
Üsküdar'dan mı? Hisar'dan mı? Kavaklar'dan mı?

(Beyatlı, 1995: 6)

Sözün özü bir kelimeyi söz diziminde anmak da eksiltmek de tekrarlamak da yerli yerinde olmalıdır.

Hazfedilmiş bir kelimeyle karşılaştığında hazfedilecek yer iyi tutturulmuş ve kelime, hazfin yakıştığı bir durumda eksiltilmişse o kelimenin hazfedilmesinin zikredilmesinden daha güzel olduğunu mutlaka görür ve gizlenmesinin söylenmesinden daha uygun ve kalbe daha sıcak geldiğini hissedersin (El-Cürcânî, 2015:174).

Yine belagat ehli, dili iyi kullanan şairlerin eserlerinde zikredilmiş yahut tekrar edilmiş bir kelime ile karşılaştığında bunların da yerli yerinde olduğunu, söz diziminden çıkarılmasının abes olacağını anlarsın.

Bâkî Divanı'nda da söylemde ortak olan öğeleri eksiltme ile ilgili örnekler vardır. Tespit edilen beyitlerden bazıları paylaşılarak konu izah edilmeye çalışılacaktır: Ne... ne bağlacının yer aldığı “*Ne renk ve kokuya düşkün ol ne gürültü patırtıya ey Bâkî! (Çünkü) Akıllı ve bilgili olan bu fâni dünyadan bekâ temenni etmez*” anlamındaki beyitte ilk cümlede zikredilen “meftun ol” yüklemi, ikinci cümlede söylem gereği eksiltilmiştir:

Ne reng ü bûya meftûn ol ne hây u hûya ey Bâkî
Bu fânîden bekâ itmez temennâ şol ki dâîdur

(Bâkî, G.135/6)

Aşağıdaki beyitte ise “var” yüklemine ikinci cümlede yine söylem gereği eksiltildiği görülmektedir:

Ne sende mihr ü vefâ var ne bende sabr u karâr
O yok bu yok ne ‘aceb bizden ictinâb itdûn

(Bâkî, G.259/3)

Ancak aynı bağlaçla kurulan “*Ne gül renkli şarap kadehine benzeyen bir dost var. Ne de meyhane sofasının başköşesi gibi neşeli bir yer var*” anlamını içeren aşağıdaki cümlede ise vezin ve kafiye gereği yüklem eksiltilmeyip tekrar edilmiştir:

Ne câm-ı bâde-i gülgûna beñzer yâr-i hem-dem var
Ne sadr-ı suffâ-i mey-hâne gibi cây-ı hurrem var
(Bâkî, G.63/1)

Dilde en az çaba ile alıcıya anlam ve anlamlar iletme esastır. Buna binaen gönderici, söylemden anlaşılan ve zikredilmesini gereksiz gördüğü kelime, kelime grubu ve dil kaidelerini düşürür. “*Ey Bâkî! Gönle (sevgilinin) yanağının ısıltısı düşmeyince ne saf şarap dolu kadehte safa buldum ne de sazda yanık bir söyleyiş...*” anlamındaki beytin ikinci cümlesinde söylemden kolaylıkla anlaşılan yüklem (buldum) eksiltilmiştir.

“*Ey Bâkî! Sevgilinin taş kalbi, âşıkların hâline acımasa şaşılır mı? Onun gönlü rakibe çok meyillidir*” anlamını içeren aşağıdaki beyitte ise iki cümle ortasında zikredilen “*dil-i sengîni cânânuñ*” ibaresi, ortak öge olarak zikredilmiştir. Yani bir veya ikinci cümle öznesi, söylemde anlaşıldığından söz dizisinden eksiltilmiştir. Bunlar, dilin doğal yapısı ve dil ekonomisi ile ilgili eksiltmelerdir:

Derûna tâb-ı ruhı düşmeyince ey Bâkî
Ne câm-ı sâfda buldum safâ ne sâzda sûz
(Bâkî, G.198/7)
N’ola rahm eylemezse Bâkiyâ ahvâl-i ‘uşşâka
Dil-i sengîni cânânuñ rakîbe katı mâ’ildür
(Bâkî, G.89/5)

3.9. Söz Diziminde Öznenin Anılması ve Eksiltilmesi

Kelamda en önemli öge, kuşkusuz üzerinde durulan, mevzubahis edilen öznedir. Bu yönüyle anma ve eksiltme başlığı altında özneye ayrı bir yer ayırıp söz diziminde hem zikri hem hazfî ele alınacak, tekrara düşmemek için diğer ögeler ise sadece eksiltme başlığı altında değerlendirileceklerdir. Önceki bölümde belirlilik başlığı altında öznenin söz dizimindeki konumundan ayrıntılı olarak söz edildiğinden burada öznenin zikri, özlü olarak ele alınacaktır.

3.9.1. Söz Diziminde Öznenin Anılması (Zikir)

Arap belagat kitaplarında mûsnedün ileyhin zikri ve hazfî başlığı altında söz diziminde açıkça zikredilen ve eksiltelen öznenen bahsedilir (Taftazânî, 2019:202-210; Taftazânî, 2021:170-175; El-Cürcânî, 2015:166-196). Türkçe gramer kitaplarında ise açık özne, gerçek özne, gizli özne, örtülü özne, dolaylı özne gibi birçok tabir olsa da

bunlar, burada ifade edilmek istenen anlamı tam olarak karşılamamaktadır. Bu yüzden cümlede yerleşik olan özne “*söz diziminde yer alan özne, zikredilen özne*”; söz diziminde lafzen yer almayan özne ise “*eksiltilen özne, hazf*” başlıkları altında değerlendirildi.

Arap belagatinde mûsnedün ileyh, asıl olduğu için, ihtiyat gereği, samiin gabavetinden dolayı, izahı artırmak, tekit ve takrir, tazim, tahkir, teberrük, telezzüz, bastu’l-keîâm, tehvil, taaccüp gibi sebeplerle zikredilir (Taftazânî, 2021: 173-174). Yani özne, üzerinde söz söylenen asıl konu olduğunda, ölçülü ve tedbirli davranmak, açıklamayı artırmak gerektiğinde, işitenin anlayışsız ve ahmak olduğu durumlarda yahut kaynağı pekiştirmek, yüceltmek, aşağılamak, zikriyle bereket ummak veya lezzet almak istendiğinde, şaşkınlık, korku vb. hâllerde söz diziminde açık olarak zikredilir. Şimdi bu anlam inceliklerini Divan şiirinden şahit beyitlerle açıklamaya çalışalım:

Mûsnedün ileyh (özne), asıl/umde olduğunda ve hazfini gerektirecek bir durum da olmadığına (Taftazânî, 2019: 207; Taftazânî, 2021: 173) cümlede zikredilmesi gerekir. Bir başka deyişle özne, cümlede temel birim olup mevzuyu ihtiva ediyorsa ve aklen anlaşılması da mümkün değilse lafzen telaffuz edilmelidir. Nedîm’in aşağıdaki gazelinde “*nezâket, mey, bûy-ı gül, nâzın ucu*” kelimeleri, özne olup zikredilmedikleri takdirde anlaşılma ve anlaşılma için bir karine olmadığından söz dizisinde açık özne olarak yerini almışlardır:

Haddeden geçmiş *nezâket* yâl ü bâl olmuş sana
Mey süzülmüş şîşeden ruhsâr-ı âl olmuş sana

Bûy-ı gül taktir olunmuş *nâzın* işlenmiş *ucu*
Biri olmuş hoy *birisi* dest-mâl olmuş san
(Nedîm, G.2/1-2)

Benzer bir örnek, Bâkî’nin “*Bu pazar içerisinde gözyaşı tanelerim gibi cevher bulunmaz. Gel, ey can ipliği, şu andan itibaren Aden incilerinden vazgeç!*” anlamını içeren aşağıdaki beytidir. Beyitte “*dâne-i eşküm gibi gevher*” ibaresi, benzerlik ilgisiiyle kurulan, cümlenin temel ögesi olup üzerinde durulan, mevzubahis edilendir. Bu da zikrini gerekli kılmaktadır:

Bu bâzâr içre düşmez *dâne-i eşküm* gibi *gevher*
Gel ey cân riştesi şimden girü dürr-i ‘Adenden geç
(Bâkî, G.30/4)

Yine Bâkî’nin tevriyeli bir kullanımla bezediği en güzel mahlas beyitlerinden biri sayılan “*Şükürler olsun Allah’a dünya saadeti son bulsa da âlemin sayfasında adımız*

bâki kalır” anlamındaki makta beyitte de “*devlet-i dünyâ*” ve “*adumuz*” öznelerinin zikri zorunludur:

Minnet Hudâya *devlet-i dünyâ* fenâ bulur
Bâkî kalur sahîfe-i ‘âlemde *adumuz*
(Bâkî, G.192/6)

“*Biz, rüzgâr gibi geçici bir ikbale yönelmeye talibiz. Ömür bahçesinin gül yaprağı ise rüzgârla savrulup gidiyor.*” mealindeki beyitte ise birinci çoğul şahıs zamiri “*biz*”, yüklemdeki şahıs eki düşürüldüğü ve karşılaştırma ilgisiyle kullanıldığı için söz dizisinde asıl ve zorunlu öge durumundadır:

Biz tâlib-i teveccüh-i ikbâl-i rüzgâr
Gül-berg-i bâg-ı ‘ömr ise ber-bâd olup gider
(Bâkî, G.141/5)

Bazen de sıralı cümlelerde, ilk cümlede yüklem olan isim, ikinci cümlede özne olur. Bu durumda peş peşe tekrarlanan kelimeler kulağa hoş gelmese de özne, zorunlu öge olduğundan zikredilir. Bâkî’ye ait “*Bâkî, saçının zincir halkalarının sevdasında. Beyim [o] divanedir, divane mazur [sayılır].*” anlamını içeren aşağıdaki beyitte “*dîvâne*”, cümlede zorunlu öge olduğundan söz dizisinde açıkça zikredilmiştir:

Saçun zencîri sevdâsında *Bâkî*
Begüm dîvânedür *dîvâne* ma’zûr
(Bâkî, G.132/5)

Benzer bir örnek de yine şairin “*Çok olmaz bu tarzda gazel ey Bâkî! [Çünkü] güzel söz cevherdir, cevher de az bulunur*” anlamındaki makta beytidir. Dikkat edilirse burada da “*güher*” ismi, ilk cümlede yüklem, peşi sıra gelen cümlede ise özne olduğundan açıkça zikredilmiştir:

Çog olmaz *bu tarza gazel* Bâkiyâ
Güzel söz güherdür *güher* az olur
(Bâkî, G.112/5)

Önceki bölümde de ifade ettiğimiz gibi bazen de özne kaynağı yüceltmek, zikriyle bereket ummak veya zikrinden lezzet almak için açık olarak söz dizisinde yer alır. Tevhit, naat, methiye, mersiye gibi yüce bir varlık veya şahsın odak olduğu türlerde sıkça bu yola başvurulur. Övgüsü yapılan varlık veya zat, peş peşe sıralanan sıfatlarla anılır. Aslında bu, biraz da kelamı uzatarak matlup karşısında daha fazla kalmak için yapılır. Zira mütekellim, memduh veya mahbûb huzurunda ne kadar çok konuşursa o kadar çok kalacak ve lezzet alacaktır.

Delil çok açık olduğu durumda, mûsnedün ileyhe saygı göstermek veya ismiyle bereketlenme ya da lezzetlenme, yüceliğini ifade etme gibi bir inceliğe bağlı olarak mûsnedün ileyhın anılması gerekli olur. Mesela “Abdülkâhir Cürcânî kimdir?” denildiğinde, malum olan özne tekrar edilerek “Abdülkâhir Cürcânî, ilm-i belâgatın imamıdır,” denilir (Ahmet Cevdet Paşa, 2016: 86).

Hatta bu tür kullanımlarda özne, çoğu zaman bir kelimeyle ifade edilebilecekken *dolaylama yoluyla* birden fazla kelime ile ifade edilir. Keçecizade İzzet Molla’nın naatindeki şu beyit, bu duruma güzel bir örnek teşkil eder:

Yâ Muhammed mîz-bânuñdur *cenâb-ı kibriyâ*
Didi *zâtı zâtuña* ehlen ve sehlen merhabâ
(İzzet Molla, Nu‘ût-ı Risâlet ve Âl-i resul/1)

Beyitte “Ya Muhammed mîz-bânuñdur (ev sahibindir) Allah” şeklinde anlatılmayıp, “*cenâb-ı kibriyâ*” terkibi kullanılmıştır. Bu da hem sesletimsel olarak hem anlam yönüyle şiire yakışmış, verilmek istenen mesajın yüceliğini tam olarak yansıtmıştır.

Bâkî’nin “*Zamanın hâkimi, bu çağın hükümdarı Şâh Süleymân öyle bir padişaktır ki devrin bütün hükümdarları atının ayağına yüz sürer.*” anlamını içeren aşağıdaki methiyesinde de benzer bir durum söz konusudur. Söyleyici şair, tek başına “ol” zamiriyle memduhtan söz edebilecekken dolaylı bir anlatım ve çeşitli nitelemelerle zikrederek devrin padişahını yüceltmıştır.

Dâver-i devr-i zamân Şâh Süleymân ol kim
Yüz sürer pâ-yı semendine *mülûk-i devrân*
(Bâkî, K. 2/13)

Bu durumu örneklendirecek bir başka beyit, Bâkî’nin Mihrümâh Sultân mersiyesinde *Ahmed Paşa*’yı söz dizisinde önceleyerek tazim amacıyla sıfatlarla bezeyip uzattığı “*Vezirlerin yüz akı, Hazret-i Ahmed Paşa, cihân hâkimi padişahın lütfuna mazhar olsun*” anlamını içeren şu beyittir:

Âb-rûy-ı vüzerâ Hazret-i Ahmed Paşa
Mazhar-ı lutf-ı Hudâvend-i cihândâr olsun
(Mersiye-i Mihrümâh Sultân, V/6)

Aşağıdaki beyitte ise tetabü‘-i izâfet¹²⁷ şeklinde yer alan *sâkinân-ı harîm-i kûy-ı habîb* (sevgilinin semtinin mukaddes bölgesindeki sakinleri) özne olup mevzubahis edilenler, söz dizisinde takdim edilip yüceltilmişlerdir:

¹²⁷ Zincirleme tamlama

Sâkinân-ı harîm-i kûy-ı habîb

Dilemezler riyâz-ı Ridvânı

(Bâkî, G.488/6)

Özellikle kasidelerde, mütekellim muhatabı övmek, yüceltmek, zikriyle bereket ummak amacıyla bazen özneyi uzattıkça uzatır. Bâkî'nin devrin şeyhülislamı Ebu's-su'ûd Efendi'yi övdüğü kasidenin “*Cihan faziletlilerinin başı, âlemin müftüsü, fazilet ve olgunluğun zirvesi, ululuk ve azamet güneşi, faziletlilerin safının imamı, keremliler ordusunun emiri, dinin ve devletlerin emini, talihlilerin hocası, ikinci Ebu Hanîfe Ebu Suud odur ki faziletliler içinde en faziletli olanlar bile ona ancak talebe olur.*” anlamını içeren ilk beş mısraı özne olup bu duruma güzel bir örnektir:

Ser-i efâzıl-ı âfâk müftî-i ‘âlem

Sipihr-i fazl u kemâl âfitâb-ı câh u celâl

İmâm-ı saff-ı efâzıl emîr-i hayl-i kirâm

Emîn-i dîn ü düvel hâce-i huçeste-hisâl

Ebû Hanîfe-i sâni Ebu's-su'ûd *ol kim*

Fezâ'il içre efâzıl olupdur aña 'iyâl

(Bâkî, K. 21/13-15)

Özne, cümlede hazf makamında olabileceği hâlde benzetme yoluyla övgü, güzelleme, işitende lezzet ve hoşnutluk yaratma amacıyla da zikredilir. Bâkî'ye ait “*O servi boylu [sevgili], naz ile aldırış etmeden, yolda rast gelse bilmezlenip Bâkî'ye dokunmadan geçer gider.*” anlamını içeren aşağıdaki beyitte “*ol serv-i revân*” tamlaması, bu amaçla kullanılmıştır. Beyitte gizli özne ile yetinilmeyip açık özne kullanılarak benzerlik ilgisiyle özne yüceltilmiştir:

Nâz u istignâ ile Bâkî'ye tokınmaz geçer

Râst gelse yolda *ol serv-i revân* bilmezlenür

(Bâkî, G.73/5)

Benzer bir örnek de yine şairin “*O lale yanaklı [sevgili], yine karşımda allar giyip gül renklilerle [elbise, yanak, dudak] şarap kadehi gibi aklımı başımdan alır.*” anlamındaki beytidir:

Karşımda allar geyüp *ol lâle-ruh* yine

Gülgûnîlerle 'aklüm alır san piyâledür

(Bâkî, G. 84/2)

Bir şahıs, varlık veya nesneyi sınırlamak, özgülemek, sadece bir şeye mahsus kılmak (hasr) amacıyla da öznenin zikri zorunlu hâlde gelir. Zamirler bölümünde ifade

ettiğimiz gibi bazen de öznenin söz diziminde zikredilmesi pekiştirme ve özgüleme amacıyla gerçekleşir. *Pekiştirme* yoluyla kullanımlarda zamirin zikri güzel, *özgüleme* yoluyla kullanımlarda ise zamirin zikri zorunludur. Fuzûlî'nin aşağıdaki beytinde “men” pekiştirmek, “sen” özgülemek maksadıyla söz dizisinde lafzen yer almış öznelerdir. Aynı beytin ikinci mısraındaki “*mana ta'n eyleyen gâfil*” terkibi ise asıl olduğu için cümlede zikredilmiştir:

Degüldüm *men* sana mâ'il **sen** etdün aklımı zâyil
Mana ta'n eyleyen gâfil seni görgeç utanmaz mı
(Fuzûlî, G.256/6)

Nef'î'nin kendisini övdüğü “(Bu bir) duyurudur: Zamanın şiir ve nükte eleştirmenlerine hiçbir lafım yoktur (ancak şu da bilinmelidir ki) canlı, akıcı ve neşeli tarz şiiri ben öğrettim cihana.” anlamındaki fahriye beyitte her iki mısranın öznesi de birinci kişi zamiri olup ilk mısrada özne hafzedilmiş, ikinci mısrada ise *özgüleme* amacıyla cümlelerin zorunlu ögesi olan zamir, söz dizisindeki yerini almıştır. Anlam ilgisinden dolayı ikinci mısrada, ilk mısrada olduğu gibi özneyi hafzedip gizli özneye yetinmek mümkün değildir:

Salâdır nüktesencân-ı zamâne hiç lâf etmem
Ben öğrettim cihâna tarz-ı şûh u şi'r-i hemvârı
(Nef'î, K. 13/45)

Bâkî'nin *Der-vasf-ı sarây-ı Ferîdûn Beg* başlıklı kasidesinde geçen “Cihanda sadece bir kuru adı kalmıştır Hızır çeşmesinin. Sen icra edersin bugün ab-ı hayat hükümlerini.” anlamını içeren aşağıdaki beyitte de “*sen*” zamiri hasr amacıyla kullanılmış bir özne olup hafzedilmesi hâlinde bu anlam, ortadan kalkacaktır:

Cihânda bir kuru adı kalupdur çeşme-i Hızruñ
Sen eylersin bu gün âb-ı hayât ahkâmını icrâ
(Bâkî, K.27/19)

“Belagatte, ben, bu meydanın en usta binicisiyim ve zamanın bütün şairlerini ayaklar altına aldım” anlamını içeren aşağıdaki beyitte ise zamir olan ve *pekiştirme* amacıyla zikredilmiş özne (ben), cümleden eksiltildiğinde anlamda herhangi bir daralma olmasa da sözün gücü ve etkisi zayıflar.

Belâgat içre **ben** ol şeh-süvâr-ı meydânem
Ki eyledüm şu'arâ-yı zamâneyi pâ-mâl
(Bâkî, K. 20/41)

Benzer bir örnek de “*Sen o dünya güzellerinin sultanısın ki eşîğinde nice yakışıklı ve güzeller hatta beyler kulundur.*” manasını içeren aşağıdaki beyittir. Söz dizisinde yükleme bitişik ikinci tekil şahıs eki -özneyi işaret etse de- şahıs zamiri, pekiştirme ve yüceltme amacıyla açıkça zikredilmiştir.

Sen ol sultân-ı hûbân-ı cihânsın kim işigünde
Kuluñdur nice kul oğlu güzeller belki begler hem
(Bâkî, G.343/2)

Özne, *karşılaştırma* ilgisiyle söz dizisinde yer aldığı da zikri zorunludur. Aşağıdaki beyitte şairin *güzellik tahtının şanı yüce sultanı* olarak vasıflandırdığı, ay ve güneşle kıyaslayıp yücelttiği maşuka, hayret ve hayranlığını gizleyemeyip söz başında sen diye hitap etmesi, yerinde, gerekli hatta zikri zorunludur, diyebiliriz. Böylelikle söylemde belirgin bir şekilde muhatap öne alınmış, içten ve samimi bir anlatımla doğrudan yüceltilmiştir.

Sen güzellik tahtınuñ sultân-ı ‘âlî-şânısın
Mihr ü mâh iki kuluñ girmiş kabâ-yı zer-keşe
(Bâkî, G.431/3)

“*Çemende serviler, saf saf selâmına dizilsin. Sen gül bahçesinde şeref ve naz ile salın*” şeklinde dil içi çevirisi yapılabilecek beyitte de âşık, servilerle sevgilisini güzel bir benzetmeyle karşılaştırmış olduğundan özne olarak zikredilen “serv ve sen” kelimeleri söz diziminden eksiltilemezler.

Saf saf çemende *serv* dizilsün selâmuña
Sen sahn-ı gülşen içre salın ‘izz ü nâz ile
(Bâkî, G.477/2)

Tablo 28: *Bâkî Divanı* 'nda Öznenin Söz Diziminde Zikredilme Sebepleri

ASIL (UMDE)	Vaktine mâlik olan dervîşdür sultân-ı vakt <i>İzz u câh-ı saltanat</i> degmez cihân gavgâsına (G.408/5)
YÜCELTME (TAZİM)	<i>Biz</i> müttekâ-yı zer-keş-i câha dayanmazuz Hakkuñ kemâl-i lutfinadur istinâdumuz (G.192/3)
TEBERRÜK VE TELEZZÜZ	<i>Hân Murâd ol pâdişâh-ı suret ü ma 'nâ</i> k'anuñ Saltanat hakkâ kabâ-yı râstdur bâlâsına (G.408/8)
ÖZGÜLEME (HASR)	Gelmeye sen gül-'izârı vâsf ider bülbül-sıfat Gülsitân-ı 'âleme <i>Bâkî gibi bir nükte-dân</i> (G.373/5)
KARŞILAŞTIRMA	<i>Şevk u zevk ehli</i> çekildi <i>biz</i> dahı yâ Hû didük Zevki gitdi 'âlemüñ ehl-i mezâkı kalmadı (G.533/3)

Söz diziminde açıkça yer alan özneler, ya yüklemden önce ya da yüklemden sonra getirilir. Arap belagatinde müsnedün ileyhin takdim ve tehiri başlıkları altında incelenen bu konu, bir sonraki bölümde önceleme-öteleme başlıkları altında ele alınacaktır.

3.9.2. Söz Diziminde Öznenin Eksiltilmesi (Hazf)

Özne, söz diziminde her zaman zikredilmez. Dilin temel prensiplerden biri olan *dilde tutumluluk, dil ekonomisi adlarıyla da bilinen en az çaba ilkesi (least effort)* gereği bazen söz diziminden eksiltir. Bu ilkeye göre konuşma ve yazıda kelime, kelime grubu ya da cümlelerin bazı öğeleri düşürülür ve bu, iletişimde hiçbir aksamaya yol açmaz. (Uzun, 2022:955) Eksiltme, metin akışında daha önce bütüncül bir yapı içinde geçen bir ögenin çıkarılmasıdır. “Metinsel ilişkiler, örneğin, gönderim bağıntısı atılan ögenin alıcı tarafından zihinde tamamlanmasını öngörür. Bu nedenle eksiltme bütünüyle dil içi bağlamın varlığına dayalı bir dilsel düzenlemedir” (Uzun, 2019: 179).

Öznenin cümleden hazfedilmesi, dilde en çok gerçekleşen eksiltmelerdendir. Ancak bu eksiltme lafzen gerçekleşir çünkü özne, cümlelerin en temel ögesi olup aklen muhatabın zihnindedir. “Müsnedün ileyh, söz dizisindeki herhangi bir karine kendisine delalet ettiğinden dolayı abese düşmemek için zahiren hazfedilir” (Taftazânî, 2019: 203, Taftazânî, 2021: 170). Müttekellim, kelamın başında yeni bilgi olarak zikrettiği bir ifade veya kelimeyi, sonraki cümlelerde hazfedebilir. Çünkü bu, okuyucunun zihninde

belirginleşmiştir artık. Nitekim “aklın delaleti lafzın delaletinden daha güçlüdür. Zira akıl, lafzın tersine delalette müstakil olup başka bir şeye ihtiyaç duymamaktadır. Lafız ise delalet için akla ihtiyaç duyar” (Taftazânî, 2019:204, Taftazânî, 2021: 170). O yüzden bağlamından hareketle ipuçları yardımıyla kelimadan anlaşılan özneyi sürekli tekrarlamak yerine, zayıf olan lafız delaletini daha güçlü olan akıl delaletine havale ederek söz diziminden eksiltmek gerekir.

Mütেকellim, konuşmasına mübtedayla başladıktan sonra, yani muhatap konunun o olduğunu bildikten sonra devam eden ifadelerinde te’kid, vurgu gibi özel bir neden olmadıkça, artık mübtedayı tekrar zikretmeye ihtiyaç duymaz. Çünkü artık konu bellidir (Ekinci, 2013: 76).

Örneğin Bâkî’ye ait aşağıdaki beyitte, üç cümle/cümlecik yer almakta olup hepsinin de öznesi Bâkî’dir. Ancak beyitte üç kez bu özel ismi kullanmak abesle iştigaldir. Nitekim özlü anlatımın gereği, söz diziminde akli delillerle anlaşılan bir kelime, ibare veya ifadeyi terk ederek sözü kısaltmaktır. Nitekim dil içi çevirisinde de “*Bâkî, gam Bisütûnu’nda mihnet taşı kesmede öyle bir üstat oldu ki Ferhad’a sanat öğretir*” diyerek tek özne kullanımıyla manayı ifade etmek mümkündür:

Bî-sütûn-ı gamda *Bâkî* seng-i mihnet kesmede
Şöyle üstâd oldu kim Ferhâda san’at gösterür
(Bâkî, G.51/6)

Birleşik, sıralı ve bağlı cümleler şeklinde oluşturulan bir metinde, ilk cümlede yeni bilgi olarak zikredilen özne, sonraki cümle veya cümlelerde eski bilgi hâline geldiğinden zikredilmez, hafzedilir. Bâkî’ye ait “*Senin la’l dudaklarının sâkisi, aşk ehline akla cila, kalbe safâ, ruha gıda olan şu kadehi sunar*” anlamını içeren aşağıdaki beyitte ilk mısra ve cümlede yeni bilgi olup açıkça zikredilen *sâki-i la’lüh ve şol câmı*” ibareleri ikinci mısradaki peş peşe sıralanan cümlelerde ise eski bilgi olup okuyucunun algısına bırakılarak söz diziminden eksiltmiştir. Beyitteki ilk cümlede özne, lafzen zikredilmiş, diğer cümlelerde ise zahiri karinelerden dolayı zikredilmeyip düşürülmüştür:

‘Aşk ehline şol câmı sunar *sâki-i la’lüh*
Kim ‘akla cilâ kalbe safâ rûha gıdâdur
(Bâkî, G.106/4)

Bazen de özne, en az iki cümleden oluşan beyitlerin birinci mısraının sonu veya ikinci mısraının başında zikredilir. Her bir cümlelerin öznesi olduğunu vehmettiren ibare, aslında bir cümlede lafzen diğer cümle veya cümlelerde ise akla havale edilip takdiren yer almıştır. Bâkî’ye ait aşağıdaki beyitlerin her iki mısraını ortalayacak şekilde zikredilen “*cûylar, Bâkî ve dil-i sengîni cânânuñ*” isimleri özne olup bu duruma örnektir.

Beyitlerin dil içi çevirilerini oluştururken de metinlerin özgün hâline uygun olarak anlam ve bağlamı bozmadan özneleri ortalamaya dikkat ettik.

‘Âşık-ı dîdâr-ı pâkûndür meger kim *cûylar*
Cüst ü cû eyler seni ey serv-i bâlâ semt semt
(Bâkî, G.23/2)

Dil içi çeviri: *Ey uzun boylu servi [sevgili]! Meğer ırmaklar, senin pak ve mübarek yüzünün aşığıdır. [O yüzden] semt semt seni arar.*

Âyîne gibi halka mürâ’îlik eylemez
Bâkî safâ-yı hâtır ile geydi bir nemed
(Bâkî, G.44/5)

Dil içi çeviri: *Ayna gibi halka ikiyüzlülük etmez Bâkî, gönül huzuruyla kaba bir keçe giydi.*

N’ola rahm eylemezse Bâkiyâ ahvâl-i ‘uşşâka
Dil-i sengîni cânânun rakîbe katı mâ’ildür
(Bâkî, G.89/5)

Dil içi çeviri: *Ey Bâkî! Şaşılır mı merhamet etmese âşıkların hâline sevgilinin taş kalbi, rakibe çok meyillidir.*

Bazen de ilk cümlede özne verilmez, anlam ve söz dizimindeki bu müphemiyet ikinci cümlede öznenin zikredilmesi ile ortadan kalkar. Fuzûlî’ye ait “*Ey dostlar! (Göz), kanlı gözyaşları döküp beni halka rezil rüsva etti. Ne yazık ki düşman çıktı sonunda kan dolu gözler bana.*” anlamındaki beytin birinci mısraında yer alan cümlede özne zikredilmemiş olup ikinci mısradaki geçen “*dide-i pür-hûn*” terkihiyle özne belirlilik kazanmıştır. Beytin başında geçen “*dostlar*” ibaresi ise özne gibi görünse de dikkatli bir vurguyla seslenme ünlemi olduğu anlaşılabacaktır:

Dostlar kan yaş döküp kıldı beni rüsâ-yı halk
Veh ki düşmen çıktı âhir *dide-i pür-hûn* bana
(Fuzûlî, G.13/4)

Benzer bir durum Bâkî’nin aşağıdaki beytinde de vardır. İki cümleden oluşan beytin ilk cümlesinin öznesi söz diziminde anılmayıp ikinci cümlede ise tehir edilerek, okuyucunun merakı manzumenin sonuna kadar canlı tutulmuştur. Bu tür beyitlerin dil içi çevirisi, anlam karışıklığına mahal vermemek için özne, söz dizisinde başa alınarak yapılır. O hâlde bu beytin dil içi çevirisi de şöyle olmalıdır: “*Destan söyleyen bülbül, ilkbaharın güzel suretlerine canlı ve renkli bir ses vererek saz u söze başladı.*”

Nev-bahârûn nakşına bir savt-ı rengîn bağladı
Başladı sâz u nevâyâ *bûlbûl-i destân-serâ*

(Bâkî, G.8/2)

Özne söz diziminden anlaşılacaksa şairler, şiirde yalın ve özlü bir anlatımın gereği olarak özneyi hiç zikretmeden de eksiltebilirler. Faruk Nafiz Çamlıbel’in “*Ses verir çiğnediğin taşlara seslensen eğer/Nûr olur gözlerinin değdiği bir vaha bile*” (Saraç, 2019: 47) manzumesinin ilk mısraında özne, söz dizimi bağlamında rahatlıkla anlaşıldığından eksiltiştir. Ünlü Divan şairi Bâkî’nin “*Koyalım başı şarap küpü kadehine, gelin! Tutmamak olmaz onun hürmetini, bir uludur*” manasındaki peş peşe sıralı dört cümleden oluşan beytinde de son cümledeki öznenin “hum-ı bâde ayağı” (şarap küpü kadehi) olduğu da söz diziminden anlaşılmaktadır:

Koyalım başı hum-ı bâde ayağına geliñ
Tutmamak olmaz anuñ hürmetini bir uludur

(Fuzûlî, G.93/3)

Yine Bâkî’nin aşağıdaki beytinde “*O ay yüzlü [sevgilinin] yüzünü nasıl göreyim, bilmiyorum. Gün yüzüne bakınca [sevgilinin o gün yüzü] gözümü yaşla doldurur.*” anlamındaki beytin son cümlesinde özne eksiltiştir. Zira bir önceki cümlecikte yer tamlayıcısı olarak zikredilmiştir. Tekrarı hâlinde yalınlık ve özlülükten uzaklaşmış olacaktır:

Bilmezem nice göreyüm *ben* o mâhuñ yüzini
Bakıcak gün yüzine gözümü nemnâk eyler

(Bâkî, G. 188/2)

Benzer bir durum şairin “*Gururlanma, aldanma padişahım dış güzelliğe. [Hüsni suret] bir güneştir ki hızla kaybolup gider*” manasındaki beytinde de söz konusudur. İlk cümlede yer tamlayıcısı olan öge, peşi sıra gelen cümlede tekrara hacet kalmadan özne olarak okuyucunun zihninde hemen yer edinir:

Magrûr olma pâdişehüm *hüsni-i sûrete*
Bir âfitâbdur ki serî’u’z-zevâldur

(Bâkî, G.100/2)

Üç cümleden oluşan “*Ey güzellik güneşi! Gökteki ay, senin yanaklarına öykünse dert değil. O eksiktir, yüzü karadır*” anlamındaki beyitte ise dikkat edilirse özne (mâh-ı sipihr); ilk cümlede eksiltiştir, ikinci cümlede zikredilmiş, üçüncü cümlede zamirde gizlenmiştir:

Öykünse haddüñe ne gam ey âfitâb-ı hüsn
Mâh-ı sipihr kemdür o ne yüzi karadur
(Bâkî, G.92/2)

İşte belagatte esas olan, müellif veya mütekellimin söz diziminde hangi ögeyi zikredeceğini, hangisini düşürüleceğini, hangisini zamirde gizleyeceğini bilmesi yani makama uygun olarak söz sarfetmesidir. Mütekellimin birbirine zıt gayelerle ağzına almaktan iştinap ettiği özne de cümlede anılmaz, muhatabın algısına havale edilir.

Müsnedün ileyh, tazim ve yüceltme maksadıyla onu dilinden nezih tutmayı ya da tam tersini yani onu tahkir ve küçümseme maksadıyla dilinden uzak tutmayı vehmettirmek için de hazfedilir. Yine hazır bulunanlar içerisinde muhatap dışındaki kişilere onu gizleme maksadıyla da hazfedilebilir (Taftazânî, 2019: 205).

Özne, tekrara düşmemek için hazfedildiği gibi önemsenmediği, bilinmediği yahut yüceltme ve aşağılama niyetiyle de söz diziminden eksiltilebilir. Bazen nesne veya tümleçler kelimada özneden daha büyük bir ehemmiyet arz ederler. Bu durumda söz diziminde, özneden ziyade nesne veya tümleçlere yer verilir. Aşağıdaki beytin ilk mısrasında özneler, yüklemde gizlenmişken¹²⁸ ikinci mısrada ise gerçek özne hazfedilmiş olup söz dizisinde tümleçler vurgulanmıştır:

Ayağı elde ‘ayş eyler çemende baş kaldurmaz
Sunılmış sâgar-ı ‘işret ezelden *nergis-i meste*
(Bâkî, G.445/2)

“*Sevgilinin dudaklarını vasfeden renkli ve canlı şiirlerime kimse nazire söyleyemez. [Zira nazım], çok canlı ve parlaktır.*” manasındaki beyitte ise tümleç olarak söz diziminde zikredilen “nazm-ı rengînüme” ibaresindeki mevsuf, sonraki cümlede özne olmuş olup aklî karine ile anlaşıldığından tekrara düşmemek için hazfedilmiştir.

Nazm-ı rengînüme kim vâsf-ı leb-i dil-berdür
Diyemez kimse nazîre katı rengînterdür
(Bâkî, G.189/1)

Özne, cümlede yer almadığında şahıs eki ile işaretlenir ve şahıs ekinin işaret ettiği zamir, cümlelerin gizli öznesi olarak tanımlanır. Bu gizlilik, anlamca değil şeklen bir gizliliktir (Uzun, 2024: 63). Hatta bu şekli gizlilik de sadece emir kipi ve üçüncü teklik şahıs çekimlerinde gizlidir. Örneğin Bâkî’ye ait aşağıdaki beyit, dört cümleden oluşmuş

¹²⁸ Beyit bütünlüğünden öznenin nergis olduğu anlaşılmakta olup üçüncü tekil şahıs fiil çekimlerinde gizlidir.

olup her bir cümleinin öznesi “sen”dir. Ancak bu özne, söz dizisinde hiçbir sözcük birimi ve biçim birimiyle işaretlenmemiştir:

Künc-i ebrûsın *hayâl it* gûşe-i gülzârı *gör*
Halka-i zülfin *kıyâs it* tabla-i ‘attârı *gör*
(Bâkî, G.71/1)

Bâkî Divanı’nda öznenin hafzedildiği veya gizlendiği örnekler oldukça fazladır. Bu bölümde, gramatikal eksiltmelere yer verilmiş olup mecaz yoluyla gerçekleşen eksiltmelere değinilmeyecektir. Divan’da mevcut olan bazı eksiltmeler, aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 29: *Bâkî Divanı*’nda Öznenin Hafzedildiği Örnek Beyitler

Öznenin Hafzedildiği Örnek Beyit	Hazfin Yeri	Hazfedilen özne
Cânâne cefâ kılsa n’ola cânâ safâdur Agyâr elemin çekdüğümüz ya ne belâdur	G.106/1a	cefâsı
Dökilen kanlara bak dîde-i giryânından Dûstum Bâkîye rahm eyleyecek demlerdür	G.108/5b	bu demler
Nükte-i mihr ü mahabbetdür ser-â-ser Bâkiyâ Bulmaya ‘aşk ehli bir eglence eş’âruñ gibi	G.485/7a	eş’âruñ
Ser terkine kâ’ildür dünyâya gönül virmez Terk ehlinüñ ey Bâkî başında sa’âdet var	G.171/6a	terk ehli
Agzumuz şîrîn ider bir nükte-i rengîn ile La’l-i nâbuñ ey yüzi gülşen ne nâzûk cân olur	G.159/3a	la’l-i nâbuñ
Şi’r-i Bâkîye nazîr olmaz hiç Fenn-i ‘aşk içre olupdur üstâd	G.44/6b	Bâkî
Yıllardurur yoluñda senüñ pây-mâldur Miskîn zülfüñ ayaga salma vebâldur	G.100/1a	miskîn zülfüñ
‘Ayân itdi bir bir nihân râzımı Dilâ eşk-i çeşmüm ne gammâz olur	G.112/3a	eşk-i çeşmüm
Reşk itme ‘ömr-i devlet-i dünyâyâ Bâkiyâ Kim hâb-ı gaflet içre hemân bir hayâldür	G.96/5b	ömr-i devlet-i dünyâ

Her bir beytinde “sen ve ben” zamirlerinin ek fiilin düşürülmesiyle yüklem olduğu Bâkî’ye ait aşağıdaki gazelde, özneler ise zikredilmeyip hafzedilmiştir. Zira “işte sen, işte ben” cümlelerinin manen takdiri “işte o sensin, işte o benim” şeklindedir:

Bir lebi gonca yüzi gül-zâr dirseñ işte sen
Hâr-ı gamda ‘andelîb-i zâr dirseñ işte ben

Bir lebi gonca yüzi gül-zâr dirseñ işte sen
Hâr-ı gamda ‘andelîb-i zâr dirseñ işte ben

Lebleri mül saçları sünbül yanagı berg-i gül
Bir semen-ber serv-i hoş-reftâr dirseñ işte sen

Pâyine yüzler sürer her serv-i dil-cünûn revân
Su gibi bir ‘âşık-ı dîdâr dirseñ işte ben

Zülfî sâhîr turrası tarrâr şuh-ı şîvekâr
Çeşmi câdû gamzesi mekkâr dirseñ işte sen

Fürkatûnde teşne-leb hâtır-perîşân haste-dil
Künc-i gamda bî-kes ü bîmâr dirseñ işte ben

Gözleri sabr u selâmet mülkini târâc ider
Bir amânsuz gamzesi Tâtâr dirseñ işte sen

Bâkiyâ Ferhâd ile Mecnûn-ı şeydâdan bedel
Âşık-ı bî-sabr u dil kim var dirseñ işte ben
(Bâkî, G.380)

3.10. Söz Diziminde Yüklemin Eksiltilmesi (Hazf)

Söz diziminde yüklem ya zikredilir ya hazfedilir ya da tümüyle muhatabın muhayyilesine terk edilerek hiç kullanılmaz. Bir başka ifadeyle yüklem, dilde açıklık gereği zikredilirken dilde özlülük gereği hazfedilir, etkileyicilik gereği tekit ve terkar edilir, estetik anlam üretmenin gereği olarak da tamamen terk edilir. Konuyla ilgili dil ve belagat âlimi Taftazânî de şunları söyler:

Müsnedîn cümlede terk edilmesine gelince, müsnedün ileyhî hazfedilmesi konusunda anlatılan aynı nedenlerden dolayı cümlede terk edilebilmektedir. Kazvinî, bir nükteye binaen müsnedün ileyh için hazfedilme tabirini, müsned için ise terk edilme tabirini kullanmıştır. O nükte de şudur ki müsnedün ileyh bir cümledeki en temel ve en büyük rükündür. Bir cümlede ona olan ihtiyaç, müsnede olan ihtiyacın üstündedir. Bir cümlede müsnedün ileyh zikredilmediği vakit, sanki kendisine duyulan aşırı ihtiyaçtan ötürü önce kullanılmış da sonra bir gayeye binaen hazfedilmiş/düşürülmüş olmaktadır. Müsned içinse böyle bir şey yoktur. Zira o, kendisine duyulan ihtiyaç bakımından bu mesabede değildir. Bu açıdan terk edilmesi ve bir gayeye binaen cümlede hiç kullanılmamış olması caiz olmaktadır (2019: 413).

Dilde tasarrufu sağlamak gayesiyle bağlamdan anlaşılan birimler genellikle düşürülür. Türkçede yüklem düşürüldüğü bu tür cümlelere eksiltili cümle denilir. Eksiltili cümle, peş peşe sıralanan veya birbirine bağlanan cümlelerde daha önce metnin bütünsel yapısında geçmiş olan yüklem, muhatabın zihninde eski bilgi olarak mevcut olmasından yahut hiç zikredilmediği hâlde karinelerle anlaşılmasından ötürü, terk edilmesidir. Bu tür durumlarda yüklemi tamamlama okuyucunun hayal ve zihin dünyasına bırakılır ki hayal dünyasına terk edilmiş olan eksiltili cümleler daha etkili ve canlı bir anlatım olanağı sağlar. Mehmet Akif Ersoy’un *Necid Çöllerinde* şiirinde geçen “Tahammül et dediler, hangi bir zamana kadar...” (Ersoy, 2012: 307) mısraı ve yine Faruk Nafiz Çamlıbel’in *Beşikten Mezara Kadar* şiirinde geçen “Bir nefes dinlenmeden yıllarca koşmak sana, aramak her tarafta, bulmamak asla seni...” (Çamlıbel, 1999: 117) mısraları yüklem eksiltildiği güzel örneklerdendir. Dilin doğal yapısında var olan bu düşürmeler, özlü bir anlatımın da gereğidir.

Ayrı ayrı isimler veya isim soyundan kelime ve kelime grupları, tek bir eylemle ilintili oldukları takdirde yüklem yalnız cümlelerin sonunda zikredilir, arada tekrarlanmaz (Bilgegil, 2023: 65). Yüklemdeki bu eksiltmeler, umumiyetle ilk cümlelerin peşi sıra gelen ya da ona bağlanan sonraki cümlelerde gerçekleşir. Bâkî’ye ait aşağıdaki beyitte “ne... ne” bağlacıyla bağlanan cümlede dilin doğal yapısı gereği “var” fiili, ilk cümlede zikredilip sonraki cümlede düşürülmüştür:

Ne sende mihr ü vefâ var ne bende sabr u karâr

O yok bu yok ne ‘aceb bizden ictinâb itdün

(Bâkî, G.259/3)

Benzer bir örnek de şairin aşağıdaki beytinin ikinci mısraında zikredilmiştir. Burada da “ne... ne” bağlacı, “*ne mürekkep istedi ne kalem ne de cetvel*” anlamındaki üç cümleyi bağlamakta olup ilk cümle dışında kalan ifadelerde yüklem hazfedilmiştir:

Yazdı hoş âyet-i Nûn ve’l-Kalem engüştünde

Ne midâd istedi ne hâme ne mistar hâtem

(Bâkî, K.19/29)

Cümlelerin kurucu ögesi olan yüklem, sıralı veya bağlı olan ardışık cümlelerde ortak kullanıldığında gereksiz tekrarlardan kaçınmak adına derin yapıda bırakılabilir (Aydın, 2012: 171). “*Sevgilinin dudakları ölüye canlar verir, hastaya sıhhat. [Sanki] Lokman’ın hikmeti ve Mesih’in mucizesi bu dudaklardadır*” anlamını içeren aşağıdaki beyitte ise özne,

tazim gereği mısra sonuna tehir edilmiş olup “virür” fiili, peş peşe sıralanan cümlelerin ikincisinde hazfedilerek özlü ve etkili bir anlatım sağlanmıştır:

Mürdeye cânlar virür bîmâra sıhhat lebleri
Hikmet-i Lokmân u i’câz-ı Mesîhâ bundadır

(Bâkî, G.157/3)

Yüklemin hazfi bazen de yardımcı eylemde gerçekleşir. “*Önünde hidayet habercisi, sana kılavuz ve rehber olsun. Yanında her daim Hızır aleyhisselam yoldaşın...*” anlamındaki beyitte, “ol-“ yardımcı eylemi, ilk cümlede anılmışken ikinci cümlede zihne havale edilerek eksiltilmiştir:

Önünce peyk-i hidâyet delîl ü reh-ber ola
Yanuñca Hızır ‘aleyhi’s-selâm yoldaşuñ

(Bâkî, Kıta, 4/2)

“*Ey padişahım, Bâkî yolunda ölsün yeter ki sen sağol. Bahtın sürekli olsun, Allah yar ve yardımcın olsun, saadetin daim olsun*” manasındaki beyitte de “ol-“ yardımcı eylemi, söz dizisindeki dört eylemden sadece birinde zikredilirken üç yerde hazfedilmiştir:

Bâkî ölsün yoluna pâdişehüm sen sag ol
Baht pâyende Hudâ yâr sa’âdet bâkî

(Bâkî, G.525/5)

İki cümleden oluşan “*Kadehin [mecliste] devri, Cem’in saltanatından haber verir. Her bir kabarcığı ise gizli bir işaretle taç sahibi bir hükümdardan...*” anlamındaki beytin de ilk mısraında zikredilen yüklem (*haber virür*), ikinci mısraında okuyucunun zihnine terk edilerek hazfedilmiştir:

Devr-i piyâle devlet-i Cemden haber virür
Her bir habâbı remz ile bir tâcdârdan

(Bâkî, G.377/2)

Bazen de yüklem değil sadece yükleme getirilen ek fiil düşürülür. Bu da şiirsel anlatım ve ahenk açısından daha etkili bir yoldur. Bâkî’ye ait aşağıdaki beyitlerde yüklem ve aynı zamanda redif olan “tâze ve senden” kelimeleri yüklem olup “dir” ek fiili söz dizisinden eksiltilerek ifade edilmiştir. Bu da hem ahenge hem de sanatlı söyleyişe katkı sağlamıştır:

Nem-i eşkümle gönül dâğı dem-â-dem tâze
Gül-i ruhsârûñ ile gül-şen-i ‘âlem tâze

(Bâkî, G.454/1)

Meded Allâh meded ‘avn ü ‘inayet *senden*
Bu firak âteşine döymege tâkat *senden*
(Mersiye-i Mihrümâh Sultân, III/8)

Tablo 30: *Bâkî Divanı*’nda *Yüklemin Hazfîne Örnek Beyitler*

Şahit beyit	Eksiltilen	Yeri
Seni hüşyâr yazdılar beni mest Kalem-i sun’da hatâ n’eyler (G.164/5)	yazdılar	164/5a
Derûna tâb-ı ruhı düşmeyince ey Bâkî Ne câm-ı sâfda <i>buldum</i> safâ ne sâzda sûz (G.198/7)	buldum	198/7b
Bâkiyâ tarz-ı şî’r böyle <i>gerek</i> Hem zarîfâne hem levendâne (G.471/7)	gerek	471/7b
<i>Ne reng ü bûya meftûn ol ne hây u hûya</i> ey Bâkî Bu fânîden bekâ itmez temennâ şol ki dânadur (G.135/6)	meftûn ol	135/6a
Kimi ayaguñ öpmege sarkar kimi elüñ Bâkiye besdür ey gül-i handân güler yüzün (G.260/5)	öpmege sarkar	260/5a

Bazı cümlelerde yüklemün düşmesini sağlayacak bir karine bulunduğu hâlde ihtiyat, yüceltme, küçümseme, tehdit, teberrük, övme gibi sebeplerden dolayı yüklem söz diziminde zikredilir (Bilgegil, 2014: 20; 2023: 65). Örneğin bir öğretmenin derste ıslık çalınması üzerine sert bir tonla; “*Kim ıslık çaldı?*” diye sorması üzerine öğrencilerden birinin yüklemi eksilterek “*Ben*” demesi bir mahcubiyet ve pişmanlığı ifade ederken aynı öğrencinin “*Ben çaldım!*” demesi bir meydan okuma ve kararlılığın ifadesidir.

3.11. Söz Diziminde Nesnenin Eksiltilmesi (Hazf)

Nesne, özne ve yüklemden sonra cümlemin en önemli ögesidir. Özne ve yüklem hazfedildiği gibi nesne de cümle bağlamından anlaşılıyorsa hazfedilebilir. Yüklemi geçişli fiil olan cümlelerde, zikri mümkün olduğu hâlde nesne, bağlamdan anlaşıldığı için yahut farklı anlam ilgilerinden dolayı söz diziminde eksiltir. Mehmet Akif Ersoy’un Seyfi Baba manzumesinde yer alan “*Bir fener yok mu, verin.*” mısraındaki gibi bağlamdan anlaşıldığı için nesneler, söz dizisinde terk edilebilir. Bu tür durumlarda nesnenin hazfî, anlatımda ekonomikliği ve özlülüğü sağlar. Farklı bir anlam ilgisi olmadığı sürece zikredilmesi gereksizdir. Zira *belagat hazfedilen kelimenin söylenmemesini gerektirir* (El-Cürcânî, 2015:188). Bağlamdan anlaşıldığı için söz dizisinden eksiltelen güzel bir

örnek de Necip Fazıl'ın *Veda* adlı şiirinin son dörtlüğünün son mısraında düşürülmüş olan “*ümidimi*” ifadesidir:

Ümidim yılların seline düştü
Saçının en titrek teline düştü
Kuru yaprak gibi eline düştü
İstersen rüzgâra salıver gitsin

(Kısakürek, 1997: 201)

Divan şiirinden ve hasseten Bâkî'den örnek beyitler vererek devam edelim. Fuzûlî'ye ait aşağıdaki beyitlerde sırasıyla “*beni*”, *hâl-i dilin*” olarak takdir edebileceğimiz nesneler bağlamdan anlaşıldığı için terk edilmiştir. Birinci beyitte hazfedilen nesneyi beytin son kelimesi olan “bana” zamirinden anlarız. “*Ey bahçıvan! Eğer bahçedeki servine meyletmezsem beni mazur gör. Zira sevgilinin o düzgün endamı bana daha güzel gelir.*” manasındaki beytin ikinci mısraı, hem birinci mısradaki kapalılığı beyan etmekte hem de hazfedilen nesnenin “beni” zamiri olduğunu ortaya koymaktadır. “Böylesi bir üslup, müphemiyetten sonra beyan, ruhta daha çok tesir meydana getirmektedir” (Taftazânî, 2019:549).

Bâğ-bân ger meyl kılman servine ma'zûr tut
Servden yigrek gelir ol kâmet-i mevzûn bana

(Fuzûlî, G.13/3)

Benzer bir örnek Bâkî'nin aşağıdaki beyti için de söz konusudur. “Nûş eylese” diye başlayan beyitte, âşığın neyi nûş eyleyeceği, ikinci mısranın yer tamlayıcısı olan “bezm-i felegûn câmında” ibaresinden anlaşılmaktadır:

Nûş eylese bir ‘âşık tâ haşre dek ayılmaz
Bezm-i felegûn bilmem câmında ne hâlet var

(Bâkî, G.171/4)

Yine Fuzûlî'ye ait aşağıdaki beyitte ilk cümlede zikredilmiş olan nesne, ikinci cümlede de nesnesi olduğundan sözü uzatmaktan¹²⁹ kaçınmak için hazfedilmiştir. “*Fuzûlî! Sen gönlünün hâlini söylemesen nolur ki! El, senin paramparça olmuş yakarı görünce anlar zaten.*” anlamındaki beyitte, dilin doğal yapısı gereği düşürülen bu ikinci nesne (gönlünün hâlini), anlatımda yalınlık ve özlülüğü sağlamıştır:

Sen *hâl-i diliñ* söylemeseñ n'ola Fuzûlî
El fehm kılar çâk-ı giribânıñı görgeç

(Fuzûlî, G.53/7)

¹²⁹ itnab

Bâkî'ye ait “Zülüflerinden ayrı Bâkî, öyle bir hâlde yürür ki (görenler onu) zincirinden boşanmış divane sanırlar.” anlamındaki beyitte takdire yer alan “Bâkî'yi/onu” cümlede nesne olduğu hâlde yalın bir anlatım ve bağlam gereği söz dizisinden eksiltilmiştir:

Zülfünden ayru Bâkî bir hâl ile yürür kim
Zencîrden boşanmış dîvânedür sanırlar

(Bâkî, G.115/5)

Benzer bir örnek de “hâtem-i dili” ibaresinin cümleden eksiltildiği “Zülfün kâkülünle el birliği edip (gönül mührünü) gizlediler. Gönül mührü, velhasıl ya ondadır ya bunda.” anlamını içeren aşağıdaki beyittir:

Zülfün el bir eyleyüp turrañla pinhân itdiler
Hâtem-i dil hâsılı ya andadır ya bundadır

(Bâkî, G.157/4)

Fiilin failine yüklenmesine önem verildiğinde nesne hazfedilir. Bir başka deyişle fiil, mana bakımından bütünüyle faile yüklendiğinde meful hazfedilir (Taftazânî, 2021:181). Türkçe ifade edecek olursak eylem bütünüyle özneye yüklendiğinde nesne, zikredilmeyip cümleden çıkarılır. “Bazen fiil zikretmekteki kasıt, mefullerin zikrine ilismeksizin yalnızca eylemin kim tarafından gerçekleştirildiğini ifade etmektir. Böyle kullanımlarda cümlede ne söylenen ne de söylenmiş sayılan bir meful görülemediği için geçişli fiil geçişsiz gibi olur” (El-Cürçânî, 2015:176). “O verir, ağırlar ve misafir eder. O diriltir ve öldürür. O zengin kılıp memnun edendir. Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?” ayetlerinde olduğu gibi. Mübalağaya bağlı durumlarda söylenen bu husus, mefulün zikredilmesi hâlinde bozulur, ifade edilmek istenen anlam değişir, pekiştirme manası ortadan kaybolur. İşte nesnenin eksiltilmesi konusunda bağlamdan rahatlıkla anlaşılma dışındaki sebepler, anlam ve anlatım açısından çarpıcıdır. O hâlde hazf, konusunda geçişli fiillere dikkat etmeli, nesne eksiltilmişse bunun sebebinin ne olduğu ortaya konmalıdır. Bâkî'ye ait “Kan dökücü katil bakışların öldürür, yakut kırmızısı dudakların ise diriltir. Hasta âşığın ne hâlde olduğunu ve içindeki fırtınaların sırrını kimse bilmez” anlamını içeren aşağıdaki beyitte de “öldürür ve dirgürür” geçişli fiilleri, nesneleri zikredilmeksizin ifade edilmiş olup beyitte hem eylemi gerçekleştirenler (*kattâl-i gamzen, la'l-i lebüñ*) vurgulanmak ve pekiştirilmek istenmiş hem de zikri geçen eylemlerin abartılı bir şekilde gerçekleştiği belirtilmiştir. Söz dizisinde nesnelerin zikredilmesi, yüklem ve öznelerin etkisini azaltacaktır:

Öldürür *kattâl-i gamzeñ* dirgürür *la'l-i lebüñ*
Âşık-ı bîmârı bilmez kimse hikmet neyduğın

(Bâkî, G.348/8)

Geçişsiz fiiller zaten nesne alamadıklarından nesnenin zikri veya hazfî, geçişli fiiller için söz konusudur. Geçişli bir fiilin yüklem olduğu söz dizisinde ise gizli ya da açık en az bir nesne vardır. Zira zan, şek, şüphe ve tasavvur gibi zihinsel kılış fiilleri, bir değil iki nesne alabilen fiillerdir. Örneğin Bâkî'ye ait “sandum” fiilinin yüklem olduğu aşağıdaki beyitte, iki nesne yer almaktadır. İki nesneli bu tür cümleler, günümüz Türkçesine çevrildiğinde tek nesne gibi görünse de aslında “neyi-ne sandım?” soru kalıbıyla iki nesnesinin olduğu âşikârdır. Beytin günümüz dil kaideleriyle tek nesneli ifade şekli, “*Senin o misk kokulu, kara kaşlarının kıvrımını görünce siyah gözlerinin Çin ceylanı olduğunu sandım*” dır. Ancak bu ifade tarzı, dilde açıklık ve yalınlık ilkelerine çok da uymamaktadır. Doğrusu beyti “*Senin o misk kokulu, kara kaşlarının kıvrımını görüp siyah gözlerini Çin ceylanı sandım*” şeklinde iki nesneli olarak çevirmektir:

Görüp çîn-i ebrû-yı müşgînüñi
Siyeh çeşmüñi sandum âhû-yı Çîn

(Bâkî, G.368/2)

İki nesnenin zikredildiği benzer bir örnek de âşıkların feryatlarının gökyüzünü etkileyebilecek güçte olduğunun dile getirildiği aşağıdaki beyittir. “*Felekte geceyle belireni, kayan yıldız sanma.*¹³⁰ *O, aşk ehlinin ahının kılıç yarasıdır.*” anlamındaki beyitte de dikkat edilirse söz dizisinde zikredilen iki nesne vardır:

Şihâb sanma felekde giceyle zâhir olan
Mahabbet ehlinüñ ol tîg-ı âhı yarasıdır

(Bâkî, G.94/2)

Belagat ehli biri, yüklemden hareketle söz dizisinde nesnelerin zikredilip hazfedildiğini fark ettiği gibi bunun gerekçesini de anlar. Bütün bu hususlar, meânî ilminin konusu olup sözün inceliklerini belirlemede oldukça önemlidir. Bu ilmin kurucularından olan Abdülkâhir Cürcânî, *mefulün hazfî* bahsinde şu tespitlerde bulunur: “Geçişli fiillerde eşine az rastlanır, alışılmadık ilginç çarpıcı nesneler söz konusuysa zikredilmesi evladır. *Büyük öneme sahip ve alışılmadık, az rastlanır bir şey olduğunda hazfedilmek yerine zikredilmesi daha güzel olur:* “Başbakan ile buluşmak istesem

¹³⁰ “*Felekte geceyle belireni kayan yıldız olduğunu sanma*” şeklinde nesneler, fiilimsiye bağlanarak da zikredilebilir. Ancak zihinde belirsizlik vehmi uyandıran bu ifade tarzı resmî ve bilimsel metinler için uygun olsa da şiir diline en uygun olan, nesnelerin temel cümlelerin yüklemine bağlanarak ifade edilmesidir.

buluşabilirdim, Allah rızasını istesen ulaşırsın.” gibi... *Dinleyenin büyüksemeyeceği bir şey olduğunda ise hafzedilir.* Dileseydim gelirdim. Yani, gelmeyi dileseydim gelirdim. Allah dileseydi hepinizi doğru yolda toplardı. Yani Allah, sizi doğru yolda toplamayı dileseydi hepinizi o yolda toplardı” (2015:188-190). Alıntıda, Arapça örneklerin Türkçeye çevrildiği göz önünde bulundurulduğunda, bu kaidelerin genel dil bilimi kapsadığı görülecektir. Nitekim *Bâkî Divanı*’nda benzer örneklerle rastlamak mümkündür. Örneğin “*Tûbâ, senin cennet mahalline meyletse yeridir. Gökte Mesîh, eşiğini dilese yeridir.*” anlamını içeren aşağıdaki beyitte, tazim ve yüceltme gereği zikredilen “cennet-i kûyuña ve âsitânuñ” ibarelerinin söz dizisinde zikirlerinin evla olduğu aşikârdır:

Cennet-i kûyuña meyl eylese Tûbâ yiridür

Âsitânuñ dilese gökde Mesîhâ yiridür

(Bâkî, G.66/1)

Tablo 31: *Bâkî Divanı*’nda Nesnenin Hazfîne Örnek Beyitler

Şahit beyit	Eksiltilen	Yeri
<i>Beni ‘ayb eylemeñ dâ’im olursam mest-i lâ-ya’kil</i> <i>Ki bî-hûş olmasam âsûde kılmaz bende bir gam var</i> (G.63/2)	beni	63/2b
<i>Göñül Yûsuf gibi çâh-ı zenahdânuñda kalmışdur</i> <i>Halâs eyle benüm şâhum ki zindânuñda kalmışdur</i> (G.165/1)	gönlümü	165/1b
<i>Dil-i Bâkî nice âbâd olur kim</i> <i>Yıkar ol gamze-i fettân yakar ruh</i> (G.33/5)	dil-i Bâkî’yi	33/5b
<i>Zülfüñden ayru Bâkî bir hâl ile yürür kim</i> <i>Zencîrden boşanmış dîvânedür sanurlar</i> (G.115/5)	onu	115/5b

3.12. Söz Diziminde Zarf Tümlecinin Eksiltilmesi (Hazf)

Tümleçler, daha önce de ifade edildiği gibi cümlelerin zorunlu ögeleri değil tamamlayıcı ögeleridir. Cümleye zaman, durum, sebep, miktar, vasıta gibi anlamlar katan zarf tümlecinin söz diziminde zikri veya terki, zorunluluk değil bir tercihtir. Ancak bu tercih, bağlama ve anlatımın amacına göre değişiklik gösterir. Örneğin kelimada nesnel bir tutum sergilendiğinde yahut bir konu ayrıntılarıyla anlatılmak istendiğinde tümleçlerin zikredilmesi yerindeyken anlam derinliği ve duygu yoğunluğu yaratmak amaçlandığında ise tamamen terk edilmesi yerindedir. Bir başka ifadeyle özne, yüklem, nesne gibi ögelerin vurgulandığı, önemsendiği durumlarda söz diziminde tümleç, ihmal

edilir. Örneğin Bâkî'ye ait aşağıdaki beyitte “*Cemâl-i yâre nazar kıl derûnuñ it rûşen*” mısraında vurgulanan ve üzerinde durulan ögeler, sırasıyla “yönelme tümleci-yüklem, nesne-yüklem”dir ve böylesi bir kelimada zaman, durum, miktar gibi ayrıntılar aranmaz. “*Heman, her daim*” vb. zaman zarflarının söz dizisinde zikri mümkünse de vezin ve özlü bir anlatım gereği terk edildikleri görülmektedir.

Cemâl-i yâre nazar kıl derûnuñ it rûşen
Ki nûr-bahşdur ol tal‘at-i cihân-efrûz
(Bâkî, G.198/6)

Bazen de özlülük ve vezin gereği tümleç olan öge, tamamen değil kısmen söz diziminden düşürülür. Örneğin “*Bâkî, nesim rüzgârı gibi seher vakti hafif ve çabuk olup gaflet gözünü ağır uykudan uyandır.*” anlamındaki beyitte, zarf tümleci olan “*seher*”in hazfe uğramamış hâli “*vakt-i seher*”dir:

Bâkî nesim gibi sebük-hîz olup seher
Gaflet gözünü hâb-ı girândan uyarı gör
(Bâkî, G.122/8)

Yine Bâkî'nin “*Ey cân! Ezelden beri aşk padişahının emir kulu, muhabbet mülkünün şanı yüce sultanıyız.*” anlamını içeren aşağıdaki beytinde “*ezelden*”; “*Ey Bâkî! Şiir mizacından kaynaklanan neşe ve huzur, sana eğlence olarak yeter. Allah'a hamdolsun. Ne diye üzülürsün elinde Cem'in kadehi varken.*” anlamındaki beytinde ise “*eğlence*” kelimesi, kısmen hazfe uğramış olup dil içi çevirilerinde “*ezelden beri ve eğlence olarak*” ibareleriyle ifade edilmiştir:

Ezelden şâh-ı ‘aşkuñ bende-i fermânıyuz cânâ
Mahabbet mülkünün sultân-ı ‘âlî-şânıyuz cânâ
(Bâkî, G.13/1)

Safâ-yı hâlet-i tab’uñ yeter eğlence ey Bâkî
Bî-hamdi’llâh ne gam yirsin elüñde sâgar-ı Cem var
(Bâkî, G.63/5)

Söz diziminde zaman, durum, sebep, miktar vb. manaların vurgulandığı durumlarda ise zarf tümlecinin zikri büyük bir ehemmiyet arz eder. Örneğin Bâkî'ye ait “*Hilal gibi dün doğdu o ay yüzlü nazlı [sevgili]. Şehir içinde şimdi nam salmış gezer.*” anlamındaki beyitte zaman vurgusuyla yer alan “*dün ve şimdi*” ibareleri, sevgilinin bir hilal gibi doğuşunu, gelişimini ve şöhret buluşunu anlatır:

Dün togdı mâh-ı nev gibi ol şûh-ı meh-likâ
Şehr içre şimdi şöhre-i devrân olup gezer
(Bâkî, G.138/3)

Zaman anlamı taşıyan bu ifadeler, söz dizisinden çıkarıldığında¹³¹ kastedilen mana ortadan kalkacak, sevgilinin gelişim süreci vurgusu yerine daha genel olan güzellik unsurlarının dile getirildiği bir beyit hâlini alacaktır.

Zarf tümlecinin zikri, bazen de anlamı pekiştirmek ve mübalağalı bir anlatım oluşturmak içindir. Örneğin “*Aşkın fermanına canla başla boyun eğer, kaderin hükmüne de zerre kadar inat etmeyiz.*” anlamındaki beyitte “vasıta (cân ile) ve miktar (zerre kadar),” manalarını içeren zarf tümleçleri, ifadeye pekiştirme ve abartma anlamı katmışlardır:

Fermân-ı aşka cân ile var inkıyâdımız
Hükm-i kazâyâ zerre kadar yok inâdımız
(Bâkî, G.192/1)

Son derece sade ve açık bir Türkçeyle dile getirilmiş olan aşağıdaki beyitte ise zaman (hep) ve durum (sensüz) manalarını içeren zarf tümleçleri, yukarıdaki örnekte olduğu gibi ifadeye pekiştirme ve mübalağa anlamı katmışlardır.

Hep senüñ’çündür benüm dünyâ cefâsın çekdüğüm
Yogsa ‘ömrüm varı sensüz n’eylerin dünyâyı ben
(Bâkî, G.381/4)

Sebeup bildiren zarf tümleçleri de söz diziminde -özellikle şiirlerde- sanatlı bir şekilde okuyucuda estetik bir zevk yaratmak amacıyla kullanılırlar. Böylesi kullanımlarda umumiyetle hüsניתalil yoluyla özel bir anlam kastedildiğinden sebep tümlecinin zikri esastır. Bâkî’nin sanatsal bir söyleyişe sahip olup birinci mısraı tümleç olan “*Sen işveli yürüyüşün ve servi boyunla bahçeye bir ayak basacaksın diye sonbahar yaprakları yoluna hayli döküldü saçıldı.*” anlamındaki beyti, bu duruma güzel bir örnek teşkil eder:

Bâga sen serv-i revânı bir kadem bassun diyü
Hayli dökildi saçıldı yoluña berg-i hazân
(Bâkî, G. 373/2)

“*Bakıcak gün yüzine*” zaman tümlecisiyle etkili ve sanatlı bir söyleyişin sağlandığı “*Ben o ay [gibi parlak ve güzel sevgilinin] yüzünü nasıl göreceğimi bilmiyorum. [Zira] gün yüzüne bakar bakmaz gözlerim yaşla dolar.*” anlamını içeren aşağıdaki beyitte de sebep ilişkisi zaman vurgusu taşıyan ibareyi zorunlu hâle getirmiştir:

¹³¹ Doğdu mâh-ı nev gibi ol şûh-ı meh-likâ
Şehr içre şöhre-i devrân olup gezer

Bilmezem nice göreyüm ben o mâhuñ yüzini
Bakıcak gün yüzine gözümi nemnâk eyler
(Bâkî, G. 188/2)

3.13. Söz Diziminde Dolaylı Tümlecin Eksiltilmesi (Hazf)

İsmin “-e, -de, -den” durum takılarıyla çekimlenmiş tümleç (Gencan, 1975:100) olarak ifade edilen dolaylı tümleç, söz diziminde yaklaşma, yönelme, bulunma ve ayrılma hâlleriyle yer alan tamamlayıcı öğelerdendir. Dolaylı tümlecin de söz diziminde zikredilmesi veya ihmal edilmesi mütekellimin tercih meselesidir. Ancak bağlamına göre kelamın en önemli öğelerinden olması da mümkündür. Dolaylı tümlecin söz diziminde zikri, bir sonraki bölüm olan önceleme ve öteleme başlığı altında değerlendirileceğinden burada sadece hazfî üzerinde kısaca durulacaktır.

Birleşik yapı, sıralı, bağlı ve eksilteli cümlelerde yan veya temel cümlelerin herhangi bir ögesinden dolaylı tümleç anlaşıyorsa bu öge, bağlamdan hareketle söz diziminde zikredilmeyip düşürülebilir. Zira dil çok anlamlılık ve çok işlevlilik olgusu gereği ekonomik bir dizgedir. Her anlam ve işlev için ayrı bir sözcük ya da ek kullanacak olsaydık bu, dili katlanılmaz bir sistem hâline getirirdi (Akerson, 2016: 144). Aşağıda Fuzûlî’ye ait “*Ey Fuzûlî! Her ne kadar soysuz felek döne döne bana zulüm ve haksızlık ettiyse de âhımın oklarıyla o soysuzdan intikamımı aldım.*” anlamındaki beytin şart cümlesinde “*çerh-i dîn*” özne olarak kullanılmış, temel cümlede ise özlü bir anlatımın gereği olarak “*çerh-i dîndan*” birimi okuyucunun zihnine havale edilip terk edilmiştir:

Ey Fuzûlî nâvek-i âhımla aldım intikâm
Döne döne gerçi bî-dâd etti çerh-i dîn bana
(Fuzûlî, G.13/6)

Bâkî’ye ait “*Hakir görerek bakma dostum! Hasta hâlli âşıkları da Allah yaratır*” anlamını içeren aşağıdaki beyitte de ilk mısra da yönelme hâlindeki dolaylı tümlecin eksiltildiği, peşi sıra gelen ikinci mısra da nesne görevindeki “*uşşâk-ı haste-hâli*” terkibinden anlaşılmaktadır:

Çeşm-i hakâret ile nazar kılma dûstum
‘*Uşşâk-ı haste-hâli* de Allâh yaradur
(Bâkî, G.92/5)

Benzer bir durum, şairin aşağıdaki beyti için de söz konusudur. “*Bâkî! Aşk hevesi, ne püsküllü bela imiş. Benden nasihat istersen [aşka] heves eyleme.*” anlamındaki beyitte ikinci mısra da, dolaylı tümleç bağlamdan anlaşıldığı için hazfedilmiştir:

Bâkî *hevâ-yı ‘aşk* ne müşkil belâ imiş
Benden nasîhat ister iseñ eyleme heves
(Bâkî, G.209/5)

Aşağıdaki beyitte de “*Cihân efsânedür cihâna aldanma Bâkî*” denilmeyip tümleç, dilde ekonomik olmanın gereği olarak söz dizisinden hazfedilmiştir. Zira okur, rahatlıkla ifadeyi tamamlayabilmektedir.

Cihân efsânedür aldanma Bâkî
Gam u şâdî hayâl-i hâba benzer
(Bâkî, G.116/5)

“*Muhabbet gamının yükünü yüklenme ey gönül, muhtemelen sonunda tahammül edemezsin*” anlamını içeren aşağıdaki beytin ilk mısraında da “*yüklenme*” fiilinin nesnesi olan “*bâr-ı gam-ı mahabbeti*” tamlama grubu, ikinci mısra da “*tahammül etmeyesin*” yüklemine düşürülmüş dolaylı tümleci konumunda olup zikrine hacet yoktur.

Bâr-ı gam-ı mahabbeti yüklenme ey gönül
Âhir tahammül etmeyesin ihtimâldür
(Bâkî, G.96/3)

3.14. Soru Cümlelerinde Eksiltme

Dilin bütün sözlük ve söz dizim birimleri, hem bildirilebilir hem de sorulabilir. Muhatabı aktif düşünmeye sevk eden soru cümleleri de soru yoluyla bilgi almayı amaçlayan bildirimlerdir (Karaağaç, 2017: 251). Genel anlamda tasdik ve tasavvur ifade eden soru edatları ve soru cümleleri, işlevleri bakımından çok değişik kullanımlara sahiptir. Meânî ilmi açısından değerlendirildiğinde her bir soru cümlesinde eksik bırakılan ya da hazfedilen bir ibare veya ifade vardır. Bu eksiklik veya boşluk da bağlamdan hareketle zihinsel bir süreç sonunda aydınlığa kavuşur. Zira soru cümleleri, muhatabı bir müddet düşünmeye ve peşi sıra zikri geçen soruyu düşünerek ya lafzen cevaplamaya ya da zihnen tamamlamaya yöneltir. Böylece ya merak edilen olay veya olgu muhatap tarafından yanıtlanmış olur yahut hazfedilen söz dizimindeki o boşluk, kısa bir tasavvur sonucu zihnî bir buluşla keşfedilerek meram giderilmiş olur. O hâlde soru cümleleri, söyleme lafzın ötesinde bir anlam derinliği katan, cevabı ve mesajı bünyesinde barındıran, okuyucuda duygu ve heyecan yaratan, ona estetik bir zevk veren etkili ifadelerdir. Günlük konuşmalarda ve şiir dilinde sıkça kullanılan bu ifade tarzı, doğal ve dinamik bir anlatım tarzının oluşmasını sağlar. “*Kanı ve kime*” soru birimleriyle muhatabı derin bir tasavvura sevk eden Yunus Emre’ye ait aşağıdaki beyit, bu duruma güzel bir örnek teşkil etmektedir:

Kanı atan kanı anan ogul kız
Kime vefâ kılısardur zamâne
(Yunus Emre, M. 346/3)

Dikkat edilirse her bir cümleden sonra hazfedilen, okuyucunun muhayyilesine havale edilen bir söylem vardır: *Kanı atan...*(öldü, dünyadan göçtü) *Kanı anan ogul kız?* (Onlar da kalmadılar, hep gittiler) *Kime vefâ kılısardur zamâne?*.. (Hiç kimseye. Bana da vefa kılacak değil). Okuyucuyu zihinsel bir maceraya sürükleyen böylesi bir anlatım, daha önce de ifade ettiğimiz gibi ona lezzet verir. Benzer örnekler *Yunus Emre Divanı*’nda hayli fazladır. Bu, lafzen bir cevap gerektirmeyen okuyucudan hayalen bir cevap takdir etmesi ve bunun üzerinde derinlikli bir şekilde düşünmesi arzu edilen coşkulu bir ifade tarzıdır. İşte Yunus’tan okuru, ölüm ve ötesi hakkında derin düşüncelere ve kendi iç muhasebesini yapmaya sevk eden birkaç beyit:

Kanı Muhammed Mustafâ hüküm itdi Kâf’dan Kâf’a
Dünye *kime* kıldı vefâ aldanuban kalanı gör
(Yunus Emre, M. 22/5)

Kanı enbiyâ vü evliyâ geldi geçdi cümle velî
Kanı Dâvud u Süleymân Kâf’dan Kâf’a dutmuş iken
(Yunus Emre, M. 273/7)

Bâkî Divan’ında da sözde soru yoluyla benzer bir anlam ve üslubu yansıtan manzumeler vardır. “*Hani, senin şeker saçan dudağın gibi tatlı sözlü [kimse]? Tuti, senin yüzün gibi bir aynayı nerde gördü ki?*” manasındaki beytin her iki mısraı da sözde soru cümlelerinden oluşmakta olup nefy yani olumsuzlama anlamı taşımaktadır. Okuyucu, bu olumsuzlamayı kendi zihin dünyasında yaparak doğrudan ve lafzen olumsuzlanan bir ifadeden daha büyük bir etki ve lezzet duyar:

Kanı bir şîrîn-suhan la’l-i şeker-bâruñ gibi
Kanda gördi tûtî bir âyîne ruhsârûñ gibi
(Bâkî, G.485/1)

Bâkî’nin *Mersiye-i Mihrümâh Sultân* başlıklı kasidesinde biçimce olumlu olup anlamca olumsuzlanan aşağıdaki beyitler de bu duruma örnektir. Manzumede hem “*kanı*” soru biriminin tekrarı hem de bu tekrarların ardından gelen söylemdeki boşluk ve eksiltmeler (yok, görünmüyor, öldü), etkili ve coşkulu bir anlatım sağlamıştır:

Kanı ol küngüre-i tâc-ı sa’âdet güheri
Kanı ol bârgeh-i lutf u kerem sultânı

Kanı ol dürr-i dil-efrûz-ı sehâ deryâsı

Kanı ol gevher-i nâ-yâb-ı mürüvvet kânı

(Bâkî, Mersiye-i Mihrümâh Sultân, I/6-7)

Benzer bir durum cinaslı bir ifadeyle süslenen aşağıdaki beyit için de söz konusudur. Şair “*Zulüm ile terk eder mi kişi yârin yurdunu? Layık mıdır ki terk ede kul padişahını.*” anlamını içeren aşağıdaki beyti, doğrudan olumsuz bir ifadeyle eksiltme ve soru yoluna başvurmadan “*Cevr ile terk itmez kişi şehr-i yârini/ Lâyık degüldür terk ide kul şehriyârini*” şeklinde ifade etseydi elbette aşağıda istifham ve hazf içeren dolaylı ve doğal anlatım tarzını yakalayamazdı:

Cevr ile terk ider mi kişi şehr-i yârini

Lâyık mıdır ki terk ide kul şehriyârini

(Bâkî, G.517/1)

Bâkî’ye ait aşağıdaki beyitte ise “nice” sözcüğüyle kurulan soru cümlesi, hemen ilk mısradaki etkili, derin ve zengin bir anlatım oluşturmuştur. “*Gönlümdeki aşk yarısı nasıl tazelenmesin? Gül harmanına ateş vuran ilkbaharı gör(sen).*” manasındaki beyitte, doğrudan zikredilmeyip okuyucunun zihin ve hayal dünyasına terk edilen anlamlar da kuşkusuz anlatımın etkisini artıran hususlardandır.¹³²

Dâg-ı derûn-ı sîne nice tâzelenmesün

Gül hirmenine âteş uran nev-bahârı gör

(Bâkî, G.122/6)

3.15. Söylemde Bağlaç Eksiltme

Bağlaçlar; kelimeleri, kelime gruplarını, cümleleri ve kimi zaman da paragrafları şekil ve anlam bakımından birbirine bağlayan ve yükledikleri işlevler ile bağlandıkları sözler arasında türlü anlam ilişkileri kuran gramer öğeleridir (Korkmaz, 2007: 24). İsim ve fiiller gibi tek başına herhangi bir anlam taşımazlar da bağlam içerisinde birçok anlam bağıntıları kurarlar. Sözün muktezâ-yı hâle uygunluğunu denetleyen meânî ilmine göre de bağlaçlar, söylemde büyük bir ehemmiyet arz ederler. Zira cümleler bütünü olan söylemin de belli bir düzeni vardır. Bağlaçlar da söz diziminde diğer sözcük birimlerde olduğu gibi bağlamına göre ya zikredilir ya da gizlenir. Zikredilmişse anlam ve bağlama uygunluğu yahut daha elverişli ve etkili bir bağlaç olup olmadığı üzerinde durulur. Örneğin Bâkî’ye ait aşağıdaki beyitlerde söz diziminde “*zîrâ, gerçi, ammâ*” bağlaçları kullanılmıştır. İşte belagat ehli biri, bunlar, muktezâ-yı hâle mutabık bağlaçlar mıdır?

¹³² Benzer örnekler için G.5/5, G.548/2, G.64/2, G.276/1, G.506/6, G.206/1, G.261/1, G.365/3, G.474/6, G.247/5, K.6/17, K.19/49 bakınız.

Bağlacın söz dizimindeki yeri anlama göre mi vezne göre mi şekillenmiştir? Söz dizisinde bağlacın zikri mi terki mi yoksa yerine eş değer başka bir bağlacın konulması mı uygundur? vb. soruların cevaplarını arar.

Bülbül nevâ-yı nâleme kılmaz mu'âraza
Zîrâ götürmez ey yüzi gül her makâm bahs
(Bâkî, G.25/4)

Dil içi çeviri: *Ey gül yüzlü! Bülbül, benim inlemelerime itiraz etmez. Çünkü her makam ve konu hakkında konuşulmaz.*

Gerçi hâl u hatuñ âşüftesi çokdur ammâ
Benî dîvâne kılan silsile-i gîsûdur
(Bâkî, G.46/3)

Dil içi çeviri: *Gerçi benlerinin ve ayva tüylerinin düşkününü çoktur ama beni deli eden saçlarının örgüsüdür.*

Ruhuñ bâğın rakîb-i dîv-sîret seyr ider her gün
Yüzüñi göremez yıllarca ammâ bunda âdem var
(Bâkî, G.63/4)

Dil içi çeviri: *Yüzünün bahçesini şeytan görünümlü rakip her gün seyrederek ama burada bulunan insan, yıllarca yüzünü göremez.*

Kelamda bağlaçların yerinde ve doğru kullanımı kadar hazfedilmesi de etkili bir anlatım yoludur. Bu durumda cümleler arasında bağlaç zikredilmez ancak okuyucu söylemdeki bu boşluğu sezer ve cümleler arasındaki bağı, bağlacı kendi zihninde kurar. Bağlacın hazfine en güzel ve etkili örneklerden biri kuşkusuz Sait Faik Abasıyanık'ın Havuzbaşı hikâyesinde geçen şu satırlardır: “Bu selam yerine geçen gülümsemeye neden cevap vermedim? Sizi bekliyordum. Hâlâ sizi bekliyordum. Belki de bugün, bu saatte buradan çıkmayacaktınız... Yoksa hasta mıydınız?” (Abasıyanık, 2018:2). Okuyucu, hikâyeyi okurken “*Bu selam yerine geçen gülümsemeye neden cevap vermedim?*” cümlesinden sonra bir müddet duraksayıp içinden “*çünkü*” bağlacını söz dizisine ekler ve ardından vurgulu bir söyleyişle “*Sizi bekliyordum.*” der. Bağlacın zikredilmeyip eksiltildiği böylesi bir kullanım, şüphesiz anlatımın etkisini ve içtenliği daha da artırmıştır. Şiir dilinde de bağlacın eksiltildiği örnekler hayli fazladır. Örneğin Ziya Paşa'nın *Terkib-i Bend*'inde geçen aşağıdaki beyitte de “*çünkü/zira*” bağlacı söz dizisinden hazfedilmiştir:

Âsûde olam dersen gelme cihana
Meydana düşen kurtulamaz seng-i kazâdan
(Ziyâ Paşa, Terkib-i Bent IV/2)

Bâkî Divanı’nda da bağlacın hazfine örnekler mevcuttur. “*Bâkî, vefâ beklemez, cefadan yüz çevirmez (çünkü) o âşıktır. Ey sevgili! Niyaz etmek ona, sana (ise/da) nazlanmak yaraşır*” manasındaki beytin dil içi çevirisine bakıldığında aslında söylemde eksiltelen iki bağlaç olduğu görülecektir:

Vefâ ummaz cefâdan yüz çevürmez Bâkî ‘âşıkdur
Niyâz itmek ana cânâ yaraşur sana istiğnâ
(Bâkî, G.6/5)

“*Semtinde salınan, o yasemin yüzlü servi boylu [sevgili] mudur (yoksa) cennet bahçesindeki Tûbâ ve Sidre ağaçlarının şahı mıdır?*” manasını içeren aşağıdaki beyitte ise özlü anlatım ve ahenk gereği iki cümle arasında zikredilmesi beklenen “yoksa” bağlacı okuyucunun hafızasına terk edilerek düşürülmüştür.

Salınan kûyında ol serv-i semen-sîmâ mıdur
Gülşen-i cennetde şâh-ı Sidre vü Tûbâ mıdur
(Bâkî, G.120/1)

“*Ey Bâkî! O sevgiliden bir öpücük iste, yürü. [Eğer bir şey] söylemezse hemen ağzını öp [zira] sükût ikrârdur*” manasındaki beyitte de “*eğer ve zira*” bağlaçlarının söylemden hafzedildiği görülmektedir. Bu da anlatımı hem daha yalın hâle getirmekte hem de şiirde ahengi sağlamaktadır.

Ol sanemden Bâkiyâ bir bûse da’vâ kıl yürü
Söylemezse öp hemân ağzın sükût ikrârdur
(Bâkî, G.58/7)

3.16. Mecaz Yoluyla Eksiltme (Mecaz-ı hazfî)

Dilde eksiltme (hazf) yollarından biri de kastedilen anlamı gösteren kelimenin ibareden düşürülmesidir. Mecazlı kullanımla gerçekleşen bu eksiltmede, söz dizimindeki kelime veya kelimeler gerçek anlamının dışına çıkar. “Hazf sebebiyle bir kelime gerçek anlamının dışında kullanılıyorsa bu hazf, mecaz kapsamına girer” (<https://islamansiklopedisi.org.tr/mecaz>, erişim tarihi: 18.07.2024). Aklî mecaz türü içerisinde değerlendirilen bu mecaz, mecaz-ı hazfîdir. Bu, kastedilen anlamı gösteren kelime veya kelimelerin düşürülerek yapıldığı mecazdır. “Bu adresi bir de kahveye sor” cümlesinin takdiri, kahvedeki insanlara sor’dur. Mecazın bu çeşidi ile hazf yoluyla yapılan icaz arasında yakın bir ilişki vardır (Saraç, 2018:110). Mecaz-ı mürsel yoluyla gerçekleştirilen

bu tür eksiltmeleri günlük hayatımızda istem dışı da çokça kullanırız. Mesela “sobayı yak”, bugün okul yok”, “cebin çalışıyor” gibi dilimize doladığımız konuşmalarda dilde tasarrufa gidilerek sırasıyla “odun, ders, telefon” kelimeleri söylemden düşürülmüştür. Yine günlük hayatta kullandığımız “mumu söndür, lambayı kapat” ifadelerinin de aslı “yanan mumun ışığını söndür, yanan lambanın ışığını kapat”tır.

Abdülkâhir Cürcânî, *Delâilü'l-İ'câz* adlı eserinde açık ve kapalı hazf olmak üzere hazfî ikiye ayırdıktan sonra açık olan hazfe “*Ona uzattım*”, *Ona kapattım*” örneklerini verir ve birinci cümlede kastedilen mananın “*kulağımı uzattım, kulak verdim*”; ikinci cümlede ise “*gözümü kapattım*” olduğunu söyler. Kapalı hazfın daha özel ve değerli olduğunu, burada kastedilen anlamı çözümlemenin çok daha zor olduğunu, tabiri caizse şairlerin bildiklerini kendilerinden bile sakladıklarını ifade eder (2015:178). Gramer bakımından bir cümle veya metinde gerçekleşen ek, kelime, kelime grubu ve cümle eksiltmelerini dil becerisi olan herkes hemen anlar. Mecaz yoluyla gerçekleşen eksiltmelerin de bir kısmı yüzey yapıda olup söylemden düşürülen ibare veya ifadenin ne olduğu kolaylıkla anlaşılır. Ancak mecaz ve imgelerle donatılmış, karineleri açık olmayan dolaylı ve örtük bir anlatımın hâkim olduğu, en uzak veya zıt anlamın kastedildiği bir söz dizimini çözümlemek ciddi bir zihinsel çabanın ürünüdür. Yüzey yapı bir cümlenin üretilmiş ve gramer bakımından düzenlenmiş son şeklidir. Derin yapı ise, yüzey yapının karşıt durumu olup bir cümlenin arka plandaki anlam bilimsel boyutudur. Bu yapı, cümlenin görünürdeki biçim veya anlam görüntüsünün aksine görünmeyen fakat algılanabilen seviyesidir (Daşkiran,2018:365). Cümlelerin derinlerinde saklı olan bu farklı anlamlar, söz dizisinde hazfedilip okuyucunun kavrayışına terk edilir.

Tablo 32: Mecaz Yoluyla Gerçekleştirilen Eksiltme (Mecaz-ı Hazfî)

Mecazlı kullanım	Kastedilen anlam	Eksiltilen
Köye sor	Köy halkına sor	Halk
Rabbin geldi (89/22)	Rabbinin emri geldi	Emir
Atlarımız çözüldü, girdik handan içeri.	Atlarımızın yularları çözüldü, girdik hanın kapısından içeri.	Yular ve kapı

Sanatlı ve mecazlı dil kullanımlarının gerçekleştiği şiir cümlelerinde mana çoğunlukla derin yapıdadır.

İnşa edilen bir metnin söz dizimi doğru ve düzgün olduğunda lafız kulağına varır varmaz anlam da kalbine varır söz dizimi olması gerekeninin aksine olduğunda ise lafız kulağına varır ama sen anlamı araştırmaya devam eder, bunun için kendini yorarsın söz diziminin bozukluğu çok aşırı olduğunda ise düğümlemeye (takide) yol açar ki bu gibi ifadeler, anlamı yok eder (El-Cürcânî, 2015: 314).

O hâlde mecazlı eksiltmelerde karinelerin sağlam ve tutarlı olması gerekir ki muhatap, mecazdan hakikate ulaşabilsin. Aksi hâlde söz, faydasız olur ve kişiye yorgunluktan başka bir şey sağlamaz.

Türk edebiyatından ve *Bâkî Divanı*’ndan birkaç şahit dize ve beyit ile mecaz-ı hazfiyi örneklendirip hazf konusunu noktalayacağız. Zira mecaz, başlı başına bir konu olup tezimizin sınırlarını aşmaktadır.

Yahya Kemal’in *Süleymaniye’de Bayram Sabahı* şiirinde, “Süleymaniye”nin zikri ile kastedilen aslında Süleymaniye camiidir. Dilde tasarruf ve özlü anlatımın gereği olarak “cami” kelimesi söz dizisinden eksiltilmiştir.

Tanrının mabedi her bir tarafından doluyor,
Bu saatlerde *Süleymaniye* tarih oluyor.

(Beyatlı, 1995: 4)

Yunus Emre’ye ait aşağıdaki dörtlükte ise “ecel” ile “ecel meleği Azrail veya ecel vakti” kastedilmiştir.

Niçe bu derdile yanam
Ecel ire birgün ölem
Meger ki sinümde bulam
Şöyle garîb bencileyin

(Yunus Emre, M. 224/5)

Bâkî’ye ait “*Bin yücelik perdesi ardında göstermez yüzünü, o güzeller sultanı, kendini gözlerden gizlemiş.*” manasındaki beyitte ise “gözlerden” kelimesiyle aslında cüz-küll ilişkisi çerçevesinde “göz sahibi insanlar” kastedilmiştir. Böylece mecazlı ve özlü bir anlatım sağlanmıştır.

Biñ hicâb-ı kibriyâ ardında göstermez yüzün
Kendüyi *gözlerden* ol sultân-ı hûbân gizlemiş

(Bâkî, 224/5)

“*Ey sâkî! Meclisinde daima kadeh çeken, [sanki] gam ordusunun yağmasına içtiği her yudumla bir ordu salar*” manasındaki beyitte ise “sâgar” kelimesiyle kadehteki şarap kastedilmiştir.

Meclisünde şol ki dâ'im sâkiyâ *sagar* çeker
Hayl-i gam tâlânına her cür'ası leşger çeker
(Bâkî, 183/1)

“*Senin ayrılığının acısıyla gözümün ne demler geçirdiğini ayrılık gecesinde bir ben bilirim bir de Allah*” manasındaki beyitte parça-bütün ilişkisi çerçevesinde aslında dide değil dide sahibi âşık kastedilmiştir.

Hecrûn gamıyla *dide* ne demler geçürdüğün
Fûrkat şebinde ben bilürin bir Hudâyıla
(Bâkî, 465/3)

Bağlaç eksiltmenin de söz dizisinde etkili bir anlatım sağladığı “*Ayrılığın kılıcı, Bâkîyi kalem eyledi. [Yine de] bir kerecik olsun o parmaklarını öpmek nasip olmadı*” manasındaki beyitte ise parmaklar söylenmiş fakat bütün olarak el veya sevgili kastedilmiştir.

Bâkîyi kalem eyledi *şemşîr-i firâkuñ*
Bir kerre nasîb olmadı *takbîl-i enâmîl*
(Bâkî, 298/5)

Böylelikle belagati sağlayan önemli unsurlardan biri olan hazf konusu da tamamlanmış oldu. Bölüm boyunca zikredilen, başlıklar hâlinde sınıflandırılan hazfin çeşitleri elbette ki bunlarla sınırlı değildir. Sınırsız bir söylem gücüne sahip olan dil, farklı bağlam ve durumlarda başka eksiltmelere de açık olan canlı ve dinamik bir yapıdır. Belagat âlimi Abdülkâhir Cürcânî'nin sihirli ve mucizevi bir dil kaidesi olarak ifade ettiği hazf (eksiltme), gerçekten üzerinde derin düşünülerek farkına varılacak bir konudur. Cürcânî, konuyla ilgili peş peşe örnekler sıraladıktan sonra hazf ile ilgili şunları söyler:

Şimdi bütün bu beyitler üzerine düşün, birer birer tara, kelime eksiltelen yerlere rastlayıp hissettiğin duyguyu gözden geçirerek bunun üzerine biraz daha dikkatli düşündüğünde sende oluşturduğu etkiye ve hissettiğin inceliğe bak. Sonra şairin hazfettiği ifadeyi yerine koyarak söylemeye ve kulağınla duymaya çalış. O zaman anlayacaksın ki iş tam da benim söylediğim gibidir (2015:172).

Kelimenin sözden düşürülmüş olması hoşuna gidiyor. Bunu söylemeye yeltendiğinde sözün tatlılığı uçup gidiyor. Yahut kelimenin zikri veya tekrarı hoşuna gidiyor, bunu söz diziminden eksilttiğinde ise söylem garip ve zavallı bir vaziyette

kalıyor. Sözüñ özü Arap belagatinde icaz kültürünün bir gereği olan hazf (eksiltme), bütün dillerde vardır. Konuyla ilgili ünlü belagat âlimi Câhız, “Acemiyle Arabıyla yeryüzü toplulukları, îcâzı ve hazfî tercih etmeyi; çok konuşmayı, sözü uzatmayı ve tekrarı ise yermeyi kendilerine gelenek hâline getirmişlerdir (Câhız, 2009: IV/28.) der.





IV. BÖLÜM

BÂKÎ DÎVÂNI'NDA ÖNCELEME-ÖTELEME (TAKDİM-TEHİR)

ÖNCELEME-ÖTELEME (TAKDİM-TEHİR)

Önceleme ve öteleme başlıkları altında ele alacağımız takdim ve tehir konusu, belagatin inceliklerinden biri olup aslında başlı başına bir tez konusu teşkil edecek, hakkında kitaplar yazılacak kadar önemli bir konudur. Cürcânî, Taftazânî gibi ünlü Arap belagat âlimleri, takdim ve tehir üzerinde büyük bir ehemmiyetle durmuşlar, söz diziminde yer alan kelimelere hiçbir ekleme ve çıkarma yapmadan sadece onları sıralayarak yani tercih edilen söz dizimi ile anlamın artırıldığını ve derinlik kazandığını ifade etmişlerdir (El-Cürcânî, 2015: 334).

Esas olan, cümle kurulurken bütün gramer unsurlarının ve cümle öğelerinin yerli yerinde olmasıdır. Yani öznenin yüklemde, sıfatın mevsuftan, tamlayanın tamlanandan, ünlemin ünlenenden önce gelmesidir. Ancak anlamın, duygunun, vurgunun, coşkunun ve edebî zevkin amaçlandığı durumlarda bu klişeleşmiş söz dizimi ters yüz edilir. Zira söz dizimi, anlamları değil anlamlar söz dizimlerini oluşturur. Hatta söz dizimi demek, *kelimeler arasında nahiv kurallarının gerektirdiği anlamları ve anlam farklılıklarını arayıp bulmaktır* (El-Cürcânî, 2015: 600). Öyle ki cümlede kullanılan kelimeler için gramerin gerektirdiği uygun anlamlar aranıp bulunmadıkça bu kelimeler, birbirine uygun biçimde eklenip yerini bulmazlar. Bir başka ifadeyle lafızlar birbiri ardınca dizilmekle telif yani anlamlı bir söz dizimi oluşmuş olmaz (El-Cürcânî, 2015: 426).

Takdim, Arapça bir kelime olup lügatte “öne geçirme, arz etme, ileriye sürme, bir şeyi diğerinden evvel bulundurma, bir kelime veya ibarenin bazı yerlerini yukarıya alıp diğerlerini aşağıya atarak tağyir ve tashih etmek” (Şemseddin Sâmî, 1317/1996: 425), “bir adamı ileri sürüp öne geçirmek ve birinin önüne vazetmek, kemal-i tazim ile arz etmek” (Hüseyn Remzî, 1296: I/312), “öne geçirmek, ileri geçirmek, bir şeyin, zatın yahut kelimenin diğerine takdimi” (Muallim Nâcî, 1322: 238)” anlamlarındadır. Istılâhî olarak da cümledeki herhangi bir birimi, söylemde ilk olarak telaffuz etmek yahut olması gereken yerde kullanmayıp diğer birimlerin önüne almaktır. Arap edebiyatında adını duyuran İbn Fâris ise (ö. 395/1004), *Fıkhu'l-Luga* adlı eserinde takdim ve tehiri şöyle tanımlamıştır: “Takdim, hakkı tehir olan bir lafzı öne almak; tehir ise, anlam bakımından önde olan bir lafzı sonraya bırakmaktır” (Tekin, 2017: 32). Sözün özü yüceltmek, belirgin hâle getirmek, dikkat çekmek, aşırı sevinç, heyecan, korku, tehdit, tehlike vb. durumları hemen ifade etmek maksadıyla bir kelime veya ibareyi yerinden önce arz etmek, zikretmektir. Bir kelimenin yeri de dilden dile değişmektedir. Arapçada fiilin yeri cümle

başı iken Türkçede durum bunun tam tersi olup cümle sonudur. Türkçede cümle başında fiil yani yüklem zikredilmesi takdim olarak değerlendirilirken Arapçada fiil cümlelerinde, cümle başında öznenin yer alması takdimdir.

Tehir lügatte, “sonraya, geriye bırakmak, geciktirmek” (Muallim Naci, 1322: 185), *ertelemek* (GTS) manalarında. İstilahî anlamı ise “cümlelerin önce gelmesi gereken herhangi bir ögesinin bazı özel şartlardan dolayı sonraya bırakılmasıdır” (Haşimî, *Cevâhiru'l-Belâğa fi'l-Me'ânî ve'l-Beyân ve'l-Bedi'* 136, aktaran Akçakoca, 2019:271). Bir başka ifadeyle söz diziminde bir kelime veya ibareyi yüceltmek, merak uyandırmak, dikkat çekmek, kafiyei sağlamak vb. sebeplerle sona bırakmak, zikrini ertelemektir. “Türkçe soldan dallanan bir dildir. Yüklem, tümcenin yöneticisidir ve en sağda yer alır. Yüklem yönettiği her birim, ister tek üyeli olsun ister öbek ya da yan cümle olsun hep yüklem soluna dizilir” (Akerson, 2016:224). Ancak bu genel söz dizim kuralları ve ögelerin olağan sıralanışı her zaman sabit değildir. Öneme ve bağlamına göre bir ögenin konumu değiştirilebilir, söz dizim esnetilebilir. Mütakellim, hangi kelime veya öbeği odağa almak ve vurgulamak istiyorsa onu ya yükleme yaklaştırır ya da söz diziminde etkili bir yere konuşturur.

Kelimeler, söz dizimi içerisinde komşu sözcüklerle kurdukları ilişkiye göre farklılaşır. Yeri değişen her bir kelime, cümleye binbir deyiş ve anlam inceliği katar. O hâlde bir kelimenin güzelliği, ses özellikleri ve lügat anlamından ziyade cümlede kullanıldığı yer ve kazandığı anlamla ilgilidir. Cürcânî kelime ve ögelerin söz dizimsel güzelliğini şöyle ifade eder:

Bu; çok faydalı, birçok güzelliği içeren, söz üzerinde tasarrufta bulunmaya imkân veren ve sınırları çok geniş olan bir konudur. Her zaman sana özgün bir ifadenin kapısını aralar ve anlatımda güzel bir üslup bulmanı sağlar. Nice şiiri dinlemekten zevk alır ve güzelliğinden çok etkilenirsin. Sonra araştırınca bir öge, öne alındığı veya bir lafız olması gereken yerden başka bir yere taşındığı için beğendiğini fark edersin (2015: 121-122).

Türkçede kurallı bir cümlede esas olan; önce öznenin, peşi sıra nesne ve tümleçlerin, son olarak da yüklem gelmesidir. Ancak her bağlamda bu kurallara uyulmadığı özellikle doğal konuşma dilinde ve sanatlı anlatımlarda söz dizimindeki bu kuralların çiğnendiği, her ögenin bulunması gereken yerde olmadığı görülür. Bu, dilin zafiyetinden kaynaklanan bir durum olmayıp aksine dilin canlılığının, zenginliğinin ve sınırsız sayıda söylem üretebilen kıvrak bir yapıya sahip olmasının ürünüdür. Söylemde bir kelimenin yerinin değiştirilmesi, tekrarlanması, söz diziminden düşürülmesi, belagat

ve fesahati bozan bir durum değil aksine yerinde kullanıldığında anlama da ahenge de katkı sağlayan önemli bir edim bilimi kaidesidir. O hâlde Türkçe fiil cümlelerinde özne + nesne ve tümleçler + yüklem; isim cümlelerinde ise umumiyetle özne + yüklem olan dizilişin ters yüz edilmesi, nahiv ve gramer kurallarına aykırı olsa da bir kelam kusuru ve anlam zaafiyeti oluşturmayıp anlam bilimi ve belagat açısından önemle üzerinde durulması gereken bir konudur.

Özne için önceleme, olması gereken yerde yani başta yer alması; öteleme ise başta olmamasıdır. Yüklem için durum bunun tam tersidir. İsim cümleleri genellikle iki ögeden oluştuğu için takdim ve tehir için özne ve yüklem yer değiştirmesi yeterlidir. Mesela; “Yunus Emre, Anadolu sahasının ilk mutasavvıfıdır.” cümlesini “Anadolu sahasının ilk mutasavvıfıdır Yunus Emre.” şeklinde ters yüz edersek yüklemi takdim, özneyi tehir etmiş oluruz. Burada dikkat edilmesi gereken bir incelik vardır. O da, sadece ekfili değiştirerek “Anadolu sahasının ilk mutasavvıfı Yunus Emre’dir”, diyerek özneyi yüklem, yüklemi özne yapabilmemizdir. Basit bir değişiklik gibi görünse de anlam olarak iki cümle arasında fark vardır. Arap gramerinde mübteda ve haber, Türkçede özne ve yüklem olarak ifade edilen ögelerin görev değişikliği cümlelerin anlamını da değiştirir. Ağızdan ilk çıkan veya yazıda ilk sırada yer alan öge olan mübteda, daha önce de ifade edildiği gibi eski bilgi; özneyi tamamlayan yüklem (haber) ise yeni bilgidir. Ayrıca bu tür cümlelerde, yüklem başa alınıp özne kılındığında, yüklem hasredilmiş olunur. Örneğin “sen ahmaksın”, sen güzelsin” cümleleri göndericiden alıcıya bir haber verirken “ahmak sensin”, güzel sensin” cümleleri muhatabı, nitelenen yönlerden hasretmekte ve bu niteliklerde başka bir varlık bırakmamaktadır.

Fiil cümleleri, öge sayısı artırılabilen söz dizimi genişliğine açık cümlelerdir. Sarf ilminde (binâ), harflerin çokluğu mananın çokluğuna delalet ettiği (İbn Hişâm, 2014: 70) gibi nahiv ilminde de kelimelerin çokluğu ve söz dizisindeki değişimi, manaları çoğaltır. Bir başka ifadeyle “cümleye yeni bir öge eklendiğinde anlam başkalaşır ve özünde değişime uğrar.” (El-Cürcânî, 2015: 612). Bu, genel bir dil kuralı olup bu durumda ögelerin öncelenmesi veya ötelenmesi de derece derecedir. Örneğin 5 ögeden oluşan bir cümlede Türkçe söz dizimi kaidelerine göre öznenin birinci, yüklem beşinci sırada yer almaları gerekirken bu ögeler kaçınıcı sıradadır? Bir öge öncelenmiş veya ötelenmişse bunun sebebi nedir? Zira dilde hiçbir söz dizimi hareketi sebepsiz değildir. Başarılı bir

şair, manayı en iyi ifade eden kelimeleri bulduğu gibi bu kelimeleri en doğru ve etkili şekilde sıralar da.

Aşağıdaki tabloda aynı kelimelerden örülü ancak farklı dizgelerle kurulu 10 farklı cümle verilmiştir. Bu cümleler, aşağı yukarı aynı manayı haiz olsalar da muhatapta aynı etki ve duyguyu uyandırmazlar. Kanaatimizce bu cümleler incelendiğinde en tesirli olanının 7. cümle olduğu görülecektir. Çünkü “Er ve padişah” karşıt kavramları üzerine kurulan cümlenin en önemli ve vurgulanması gereken ögeleri “olsan da padişah” ile “er kişi niyetine” dir. Cümlenin temel ögeleri olan özne ve yüklem, zarf tümleci ve nesne olan bu ögeler yanında silikleşmiştir. Söz diziminde -özellikle şiir dilinde - anlamın odaklandığı kelimeler başta veya sonda yer alır. “Er” kelimesinin söz dizimi itibarıyla sonda yer alması mümkün değildir. Ayrıca sona alınabilse bile “padişâh” kelimesi ses özellikleri yönüyle sonda yer almaya daha layıktır.¹³³

Tablo 33: Öncelenen ve Ötelenen Ögelerin Söz Dizimine Etkisi

1.	Padişah olsan da er kişi niyetine, derler.	Yüklem sonda
2.	Olsan da padişah er kişi niyetine derler.	
3.	Padişah da olsan er kişi niyetine, derler.	
4.	Padişah olsan da derler: Er kişi niyetine.	Yüklem ortada
5.	Padişah da olsan derler: Er kişi niyetine.	
6.	Er kişi niyetine derler padişah olsan da.	
7.	Er kişi niyetine derler olsan da padişah.	Yüklem başta
8.	Derler er kişi niyetine olsan da padişah.	
9.	Derler er kişi niyetine padişah da olsan.	
10.	Derler padişah da olsan er kişi niyetine.	

Dil kaideleri çerçevesinde belli başlı kurallar tayin edilmiş olsa da anlatılanların muhatapta türlü anlam ve duygular çağrıştırması, değişik etkiler uyandırması için bu dilsel düzen örnekte görüldüğü üzere değiştirilebilmektedir. “Nitekim etkileyiciliği üst düzeyde tutmaya çalışan bir edip, lafızların edebî düzenini önemseyip, dil bilgisel cümle

¹³³ “Padişah” kelimesinin ilk hecesi patlamalı sert ünsüz ve geniş ünlü olan “a” ünlüsü ile son hecesi iki sürekli sert ünsüzün arasında yine geniş “a” ünlüsünün girmesiyle oluştuğu için işitende, telaffuz bakımından diğer kelimelere göre daha büyük bir etki bırakmaktadır.

düzenini göz ardı edebilmektedir. Bu da takdîm ve te'hîr gibi edebî üslupların meydana gelmesine vesile olur" (Maral, 2019:8).

İfadeyi canlı ve etkili kılan, çok anlamlılığı sağlayan en önemli özellik, kuşkusuz söz dizimi kıvraklığıdır. Bir dilde yer alan sınırlı sayıdaki sözcükler, cümle içerisinde çok farklı anlam, tür, görev ve hâllerde kullanılır. Yazar, vermek istediği mesaja göre kelime veya kelime grubundan oluşan bu öğelerden dilediğini önceler, dilediğini de öteler. Bu düzenlemelerin büyük bölümünün anlamlı cümleler oluşturmadığı zannedilse de aslında kelime grupları ve tamlamalar müfret kabul edildiğinde tamamı anlamlı çok zengin bir söz dizimi çeşnisi ortaya çıkmaktadır. Zira dil, *sözün sonsuz bir çeşitlilikle gerçekleştirdiği salt soyut bir kendilik, bireylerin üstünde yer alan bir kural, temel türlerin oluşturduğu bir bütündür*. Kurum ve dizge niteliğinde olan dil, özü bakımından bireysel bir seçme ve gerçekleştirme edimi olup sözün sonsuz çeşitliliğine göre birleşir (Barthes, 2005: 31-32). Örneğin beş öğeden oluşan "*Yunus Emre odunları dün dergâhın kenarına dizdi.*" cümlesini $5 \times 4 \times 3 \times 2 \times 1 = 120$ farklı dizge ile anlamlı olarak ifade etmek mümkündür. Bütün bu farklı söz dizilerini tek tek aşağıya yazacağız ki dilin kullanımında söz diziminin nelere kadir olduğu bilinsin. Dikkatli bir okuyucu vurgu ve tonlamaya dikkat ederek kullanımların tamamının az çok farklı anlamlar ortaya çıkardığını, dahası bu birleşimlerin hiç birinin anlamsız olmadığını, her birinin günlük konuşma ya da şiir dilinde kullanıldığını fark edecektir. Zira dildeki öğelerin dizge içerisinde yer değiştirmesi satrançtaki taşların yer değiştirmesine benzer. Taşın yer değiştirmesi oyunun bütününe yansır. Bu etki hiçbir değişikliğe yol açmayacağı gibi çok büyük ya da orta derecede bir değişiklik de yaratabilir. Bazen bir taş, oyunu baştan aşağıya da değiştirebilir. Dilde de durum tıpkı böyledir (Saussure, 1985: 95).

"*Yunus Emre odunları dün dergâhın kenarına dizdi.*" veya "*Beklenen çiftler bugün sarmaş dolaş ormana geldiler.*" cümlelerinin her birini $6 \times 5 \times 4 \times 3 \times 2 \times 1 = 120$ farklı anlamlı dizilimle ifade etmek mümkündür. Öge sayısı arttıkça korelasyon kat sayısı da artmaktadır. Mesela "*Cemile, sabah erkenden annesiyle abisi kaza geçirdiği için bulabildiği en erken uçak ile apar topar İstanbul'a gitti.*" cümlesini 8 öğeden (Kim-ne zaman-kiminle-niçin-ne ile- nasıl- nereye-gitti) oluştuğu için kelime gruplarının yer değiştirebileceği dahi hesaba katılmadan $8 \times 7 \times 6 \times 5 \times 4 \times 3 \times 2 \times 1 = 40320$ farklı dizge ile söylemek mümkündür. Sanırım burada, sözü çok uzatmadan sadece ilk cümlelerin bütün dizge olasılıklarını vermek yeterli olacaktır:

No:	Söz Dizimi Çeşitliliğiyle Oluşturulabilecek Cümleler
1.	Yunus <i>Emre</i> odunları dün dergâhın kenarına dizdi.
2.	Yunus Emre odunları dergâhın kenarına dün dizdi.
3.	Yunus Emre odunları dergâhın kenarına dizdi dün.
4.	Yunus Emre odunları dizdi dergâhın kenarına dün.
5.	Yunus Emre odunları dizdi dün dergâhın kenarına.
6.	Yunus Emre odunları dün dizdi dergâhın kenarına.
7.	<i>Yunus Emre dün dergâhın kenarına odunları dizdi.</i>
8.	<i>Yunus Emre dün odunları dergâhın kenarına dizdi.</i>
9.	<i>Yunus Emre dün odunları dizdi dergâhın kenarına.</i>
10.	<i>Yunus Emre dün dizdi odunları dergâhın kenarına.</i>
11.	<i>Yunus Emre dün dizdi dergâhın kenarına odunları.</i>
12.	<i>Yunus Emre dün dergâhın kenarına dizdi odunları.</i>
13.	Yunus Emre dergâhın kenarına dün dizdi odunları
14.	Yunus Emre dergâhın kenarına dün odunları dizdi.
15.	Yunus Emre dergâhın kenarına dizdi dün odunları
16.	Yunus Emre dergâhın kenarına dizdi odunları dün.
17.	Yunus Emre dergâhın kenarına odunları dün dizdi.
18.	Yunus Emre dergâhın kenarına odunları dizdi dün.
19.	<i>Yunus Emre dizdi dergâhın kenarına odunları dün.</i>
20.	<i>Yunus Emre dizdi dergâhın kenarına dün odunları.</i>
21.	<i>Yunus Emre dizdi odunları dergâhın kenarına dün.</i>
22.	<i>Yunus Emre dizdi odunları dün dergâhın kenarına.</i>
23.	<i>Yunus Emre dizdi dün dergâhın kenarına odunları</i>
24.	<i>Yunus Emre dizdi dün odunları dergâhın kenarına.</i>
6x4=24	Türkçenin öge dizimine uygun olarak özne olan “<i>Yunus Emre</i>” ismi öncelendi.

No:	Söz Dizimi Çeşitliliğiyle Oluşturulabilecek Cümleler
1.	Dergâhın kenarına Yunus Emre dün dizdi odunları.
2.	Dergâhın kenarına Yunus Emre dün odunları dizdi.
3.	Dergâhın kenarına Yunus Emre odunları dün dizdi.
4.	Dergâhın kenarına Yunus Emre odunları dizdi dün.
5.	Dergâhın kenarına Yunus Emre dizdi odunları dün.
6.	Dergâhın kenarına Yunus Emre dizdi dün odunları.
7.	<i>Dergâhın kenarına odunları Yunus Emre dün dizdi.</i>
8.	<i>Dergâhın kenarına odunları Yunus Emre dizdi dün.</i>
9.	<i>Dergâhın kenarına odunları dün Yunus Emre dizdi.</i>
10.	<i>Dergâhın kenarına odunları dün dizdi Yunus Emre.</i>
11.	<i>Dergâhın kenarına odunları dizdi dün Yunus Emre.</i>
12.	<i>Dergâhın kenarına odunları dizdi Yunus Emre dün.</i>
13.	Dergâhın kenarına dün odunları Yunus Emre dizdi.
14.	Dergâhın kenarına dün odunları dizdi Yunus Emre.
15.	Dergâhın kenarına dün Yunus Emre odunları dizdi.
16.	Dergâhın kenarına dün Yunus Emre dizdi odunları.
17.	Dergâhın kenarına dün dizdi odunları Yunus Emre.
18.	Dergâhın kenarına dün dizdi Yunus Emre odunları.
19.	<i>Dergâhın kenarına dizdi dün Yunus Emre odunları</i>
20.	<i>Dergâhın kenarına dizdi dün odunları Yunus Emre.</i>
21.	<i>Dergâhın kenarına dizdi Yunus Emre odunları dün.</i>
22.	<i>Dergâhın kenarına dizdi Yunus Emre dün odunları.</i>
23.	<i>Dergâhın kenarına dizdi odunları dün Yunus Emre.</i>
24.	<i>Dergâhın kenarına dizdi odunları Yunus Emre dün.</i>
6x4=24	Türkçenin öge diziminde farklılığa gidilerek cümlede dolaylı tümleç olan “<i>dergâhın kenarına</i>” ibaresi öncelendi.

No:	Söz Dizimi Çeşitliliğiyle Oluşturulabilecek Cümleler
1.	Odunları dergâhın kenarına dün Yunus Emre dizdi.
2.	Odunları dergâhın kenarına dün dizdi Yunus Emre.
3.	Odunları dergâhın kenarına Yunus Emre dün dizdi.
4.	Odunları dergâhın kenarına Yunus Emre dizdi dün.
5.	Odunları dergâhın kenarına dizdi dün Yunus Emre.
6.	Odunları dergâhın kenarına dizdi Yunus Emre dün.
7.	<i>Odunları Yunus Emre dergâhın kenarına dün dizdi.</i>
8.	<i>Odunları Yunus Emre dergâhın kenarına dizdi dün.</i>
9.	<i>Odunları Yunus Emre dün dergâhın kenarına dizdi.</i>
10.	<i>Odunları Yunus Emre dün dizdi dergâhın kenarına.</i>
11.	<i>Odunları Yunus Emre dizdi dergâhın kenarına dün.</i>
12.	<i>Odunları Yunus Emre dizdi dün dergâhın kenarına.</i>
13.	Odunları dün Yunus Emre dergâhın kenarına dizdi.
14.	Odunları dün Yunus Emre dizdi dergâhın kenarına.
15.	Odunları dün dergâhın kenarına Yunus Emre dizdi.
16.	Odunları dün dergâhın kenarına dizdi Yunus Emre.
17.	Odunları dün dizdi Yunus Emre dergâhın kenarına.
18.	Odunları dün dizdi dergâhın kenarına Yunus Emre.
19.	<i>Odunları dizdi Yunus Emre dün dergâhın kenarına.</i>
20.	<i>Odunları dizdi Yunus Emre dergâhın kenarına dün.</i>
21.	<i>Odunları dizdi dergâhın kenarına Yunus Emre dün.</i>
22.	<i>Odunları dizdi dergâhın kenarına dün Yunus Emre.</i>
23.	<i>Odunları dizdi dün dergâhın kenarına Yunus Emre.</i>
24.	<i>Odunları dizdi dün Yunus Emre dergâhın kenarına.</i>
6x4=24	Türkçenin öge diziminde farklılığa gidilerek cümlede nesne olan “odunları” kelimesi öncelendi.

No:	Söz Dizimi Çeşitliliğiyle Oluşturulabilecek Cümleler
1.	Dün Yunus Emre dergâhın kenarına odunları dizdi.
2.	Dün Yunus Emre dergâhın kenarına dizdi odunları.
3.	Dün Yunus Emre odunları dergâhın kenarına dizdi.
4.	Dün Yunus Emre odunları dizdi dergâhın kenarına.
5.	Dün Yunus Emre dizdi dergâhın kenarına odunları.
6.	Dün Yunus Emre dizdi odunları dergâhın kenarına.
7.	<i>Dün dergâhın kenarına Yunus Emre odunları dizdi.</i>
8.	<i>Dün dergâhın kenarına Yunus Emre dizdi odunları.</i>
9.	<i>Dün dergâhın kenarına odunlarıYunus Emre dizdi.</i>
10.	<i>Dün dergâhın kenarına odunları dizdi Yunus Emre.</i>
11.	<i>Dün dergâhın kenarına dizdi Yunus Emre odunları.</i>
12.	<i>Dün dergâhın kenarına dizdi odunları Yunus Emre.</i>
13.	Dün odunları Yunus Emre dergâhın kenarına dizdi.
14.	Dün odunları Yunus Emre dizdi dergâhın kenarına.
15.	Dün odunları dizdi Yunus Emre dergâhın kenarına.
16.	Dün odunları dizdi dergâhın kenarına Yunus Emre.
17.	Dün odunları dergâhın kenarına Yunus Emre dizdi.
18.	Dün odunları dergâhın kenarına dizdi Yunus Emre.
19.	<i>Dün dizdi Yunus Emre dergâhın kenarına odunları.</i>
20.	<i>Dün dizdi Yunus Emre odunları dergâhın kenarına.</i>
21.	<i>Dün dizdi dergâhın kenarına Yunus Emre odunları.</i>
22.	<i>Dün dizdi dergâhın kenarına odunlarıYunus Emre.</i>
23.	<i>Dün dizdi odunlarıYunus Emre dergâhın kenarına.</i>
24.	<i>Dün dizdi odunları dergâhın kenarına Yunus Emre.</i>
6x4=24	Türkçenin öge diziminde farklılığa gidilerek cümlede zarf tümleci olan “dün” kelimesi öncelendi.

No:	Söz Dizimi Çeşitliliğiyle Oluşturulabilecek Cümleler
1.	Dizdi Yunus Emre odunları dergâhın kenarına dün.
2.	Dizdi Yunus Emre odunları dün dergâhın kenarına.
3.	Dizdi Yunus Emre dergâhın kenarına odunları dün.
4.	Dizdi Yunus Emre dergâhın kenarına dün odunları.
5.	Dizdi Yunus Emre odunları dergâhın kenarına dün.
6.	Dizdi Yunus Emre odunları dün dergâhın kenarına.
7.	<i>Dizdi odunları dergâhın kenarına Yunus Emre dün.</i>
8.	<i>Dizdi odunları dergâhın kenarına dün Yunus Emre.</i>
9.	<i>Dizdi odunları Yunus Emre dergâhın kenarına dün.</i>
10.	<i>Dizdi odunları Yunus Emre dün dergâhın kenarına.</i>
11.	<i>Dizdi odunları dün dergâhın kenarına Yunus Emre.</i>
12.	<i>Dizdi odunları dün Yunus Emre dergâhın kenarına.</i>
13.	Dizdi dergâhın kenarına Yunus Emre odunları dün.
14.	Dizdi dergâhın kenarına Yunus Emre dün odunları.
15.	Dizdi dergâhın kenarına odunlarıYunus Emre dün.
16.	Dizdi dergâhın kenarına odunları dün Yunus Emre.
17.	Dizdi dergâhın kenarına dün Yunus Emre odunları.
18.	Dizdi dergâhın kenarına dün odunlarıYunus Emre.
19.	<i>Dizdi dün dergâhın kenarına Yunus Emre odunları.</i>
20.	<i>Dizdi dün dergâhın kenarına odunlarıYunus Emre.</i>
21.	<i>Dizdi dün Yunus Emre odunları dergâhın kenarına.</i>
22.	<i>Dizdi dün Yunus Emre dergâhın kenarınaodunları.</i>
23.	<i>Dizdi dün odunları dergâhın kenarına Yunus Emre.</i>
24.	<i>Dizdi dün odunlarıYunus Emre dergâhın kenarına.</i>
6x4=24	Türkçenin öge diziminde farklılığa gidilerek cümlede yüklem olan “dizdi” eylemi öncelendi.
TOPLAM	Böylece 24x5= 120 farklı anlamlı dizge oluşturuldu.

Görüldüğü üzere cümledeki her bir kelime veya birim, öne alınabildiği gibi sona da bırakılabilmektedir. Cümledeki kelime sayısı ve birim sayısı arttıkça söz dizimi çeşitliliği de artacaktır. Hatta söz dizimi içerisinde yer alan tamlamanın birimleri yer değiştirilerek; “Yunus Emre odunları dün dizdi kenarına dergâhın” veya “Yunus Emre kenarına dün dizdi odunları dergâhın” vb. şekillerde kullanıldığında, bu cümledeki dizge sayısının 120’den $6.5.4.3.2.1=720$ ’ye çıktığı görülecektir. Kurulan bu son cümlemin anlamsız ve söz dizimi açısından imkânsız olduğu düşünülmemelidir. Zira şairler, söz dizimini ve dilin kurallarını hem nahiv hem anlam açısından alt üst eden nice ölümsüz mısralar kaleme almışlardır. Bunlardan biri tam da söz dizimindeki çeşitliliğin örneklendirildiği son cümle yapısına benzeyen Faruk Nafiz Çamlıbel’in “Gönlümü Maraşlının yaktı kara haberi” (1999: 8) dizesidir. Tamlama arasına yüklem girdiği bu cümleyi “Kara haberi yaktı gönlümü Maraşlının” şeklinde ifade etmek de mümkündür. Bu ölümsüz mısralardan biri de Necip Fazıl’ın *Geçen Dakikalarım* şiirindeki “Yıldızların korkarım düştüğü yerdesiniz.” (Kısakürek, 1997: 265) mısraıdır. Fıtnat Hanım’ın şu berceste mısraı da söz diziminin ne kadar oynak olduğunu açıkça ortaya koymaktadır: “Olmayınca hasta kadrin bilmez âdem sıhhatin.” (Fıtnat Hanım, Kurnaz, 1986: 234). Yine Ahmet Haşim, “Bir Günün Sonunda Arzu” başlıklı şiirinde “Tekrarını ömrün eder i’lân” (2022: 80) mısraını, söz dizimi kombinasyonları yönünden belki de akla en son gelecek dizilişiyle ustaca kullanmıştır. Şair burada şiirin ilk iki bendinde geçen “nümayân” ve “nâlân” kelimeleri ile “i’lân” kelimeleri arasında başarılı bir ses uyumu da sağlamıştır. Ancak mısradaki asıl üstünlük ses uyumu değil söz dizimi kıvraklığıdır. Bu dize, “ilan eder” birleşik fiili ve “ömrün tekrarını” isim tamlaması müfret olarak alındığında iki ögeli bir cümledir ve bunlarla sadece iki farklı ($2 \times 1 = 2$) cümle kurulabilecekken kelime grubu olan ögelerin söz dizimi oynaklığına açık olması kurulabilecek cümle sayısını 24’e ($4 \times 3 \times 2 \times 1 = 24$) çıkarmaktadır. Şair, mana yönünden önemseydiği kelimeleri önceleyerek etkili bir anlatım sağlamıştır. O hâlde bağlam ve mütekellimin niyeti farklılaştıkça söz dizimsel düzen de farklılaşacaktır. Şiir dilinde hatta Kur’an dilinde bu tür takdim ve tehirlerin sadece kafiye ve seciden kaynaklandığını iddia etmek yanlıştır. Maalesef, özellikle ilahiyat alanında yazılan bilimsel çalışmalarda birçok araştırmacının, bu konuda yanılğı içerisinde olduğu görülmektedir.¹³⁴ Zira şiir olmadığı açıkça dile getirilmiş olan¹³⁵ Allah kelimindeki takdim ve tehirlerin salt seci ve ses uyumundan kaynaklanmadığı, birçok anlamı ve mesajları havi olduğu aşikârdır. Nitekim ünlü tefsir âlimi Fahrettin Râzî de konuyla ilgili

“Şâir, mâna değışse bile, seci ve kafiye için takdîm-te’hîr yapabilir. Fakat Kur’ân, sırlarla dolu belîğ bir hikmettir. Onda mana da lafız da sahih olup anlamsız bir şekilde takdim veya te’hîr caiz olmaz” (1420: 232), der.

Dikkat edilirse konuşma dilinde de şiir dilinde de öncelenen veya ötelenen bir kelime, umumiyetle bir anlam ilgisinden dolayı söz diziminde bulunması gereken yerden başka bir yere kaydırılır. Zaten beyan yani söz, başlı başına bir hikmettir. Allah, insanı yaratmış ve ona beyanı öğretmiştir. Kur’an’ın i’câzı ve yüceliği kelimelerin takdir, tertip, tanzim ve terkibinden kaynaklandığı gibi fesahat ve belagat niteliklerini taşıyan bir beşer kelamı da kelimelerin insicamından kaynaklanır, diyebiliriz. Söz dizimini ters yüz eden bu tür kullanımlar, cümleyi farklı bir yönden vurgulamak, bir söz ve anlam oyunu yaratmak, etkileyiciliği sağlamak, kafiye uyumunu yakalamak vb. amaçlar taşır ve daha çok şiir dilinde görülür. Bu şiirlerden biri, Faruk Nafiz Çamlıbel’in “çiçekli bir sahnede bir beyaz kelebeğin raksına”, dağ gibi bir zeybeğin toprağa diz vuruşu” ve “ruhumuzun en büyük zevkini” isim tamlamalarını devrik bir yapıyla anlam, vurgu ve kafiye uyumunu ustaca yansıttığı *Sanat* adlı şiiridir:

Sen *raksına* dalarken için titrer derinden
Çiçekli bir sahnede bir beyaz kelebeğin
Bizim de kalbimizi kımıldatır derinden
Toprağa diz vuruşu dağ gibi bir zeybeğin

Sen anlayan bir gözle süzersin uzun uzun
Yabancı bir şehirde bir kadın heykelini,
Biz duyuyoruz *en büyük zevkini ruhumuzun*
Görünce bir köylünün kıvrılma belini...

(Çamlıbel, 1999: 10)

¹³⁴ “... Dolayısıyla bu iki kelime arasında (نذر / عذابي) takdim ve tehirin yapılmış olmasının nedeni ayet sonlarındaki seciyi/fasılâyı dengeleme ve benzeştirme çabasından başka bir şey değildir. Çünkü “müddekir, nüzür, müstemir, nüzür, munkair” kelimeleriyle biten fasıla/seci lafızlarına bakıldığında, bu kelimelerin “ر /ra” fasıla/uyak harfiyle, birbirlerine yakın vezinlerle, ritmik bir ses yapısıyla bittiği görülür. Yine pek çok ayette Musa ve Harun isimleri şeklinde üstünlük/metbu-tabî, öncü-izci sırasına göre ard arda geldiği hâlde Tâhâ, 20/70. ayette Harun ismi Musa’ya yani üstün ve öncü olan, daha üstün olana takdim edilmiş, öncelik ve sonralık bozulmuştur. Bunun da nedeni, Kur’an’da o dönem Arapların özellikle de Mekkelilerin edebî zevkine uygun vezinli, ölçülü (secili) kelam söyleme, maktaları eşitleme hassasiyetinin hesaba katılmış olmasıdır” (Dindi, 2023:152).

¹³⁵ وَمَا عَلَّمْنَاهُ الشِّعْرَ وَمَا يَنْبَغِي لَهُ إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ وَقُرْآنٌ مُبِينٌ (Yasin, 36/69). “Biz, o Peygamber’e şiir öğretmedik. Bu, ona yaraşmaz da. O(na verdiğimiz) ancak bir öğüt ve apaçık bir Kur’an’dır”. <https://kuran.diyaret.gov.tr/> (erişim tarihi: 02.05.2025).

Edebiyatımızda söz diziminin ters yüz edildiği, tamlayanla tamlananın yer değiştirdiği sayısız şiirlerden biri de Ahmet Hamdi Tanpınar'ın *Bursa'da Zaman* adlı şiiridir. “Yaşıyor sihri geçmiş zamanın/ Belki de rüyâsı bu cetlerin /Beyaz bahçesinde su seslerinin /Şanlı hikâyesi binlerce erin/ Serin hülyasıyla çeşmelerinin/ Başındayım sanki bir mucizenin” (2020: 52) vb. ibareler, şiirdeki devrik yapılanmaya örnek verilebilir. Bâkî'ye ait aşağıdaki beyitte de söz dizimi ve anlam yönüyle “Beratların tuğrası genelde altınla yazılır” şeklinde düz cümleyle ifade edilebilecek ilk mısra, hiçbir öge veya kelime, olması gereken yerde değildir:

Tuğrası berâtun yazılır ekseri altun
Rûyunda kaşun zerd olur ise n'ola şâhâ
(Bâkî, G.5/3)

Bâkî'nin aşağıdaki beytinin ikinci mısraında yer alan “*Dir, Bâkiyâ oldum aña ben de gulâm*” (Der, Ey Bâkî!. Oldum ben de ona köle) cümlesinde de birimler ters yüz olmuş vaziyettedir.

Kime vasf eylesem şehâ seni dir
Bâkiyâ oldum aña ben de gulâm
(Bâkî, G.329/7)

Ancak dilin doğal yapısı bazı kelime gruplarında bu değişime kapalıdır.¹³⁶ *Kelimelerin birleşimi özgür olsa da bunların yararlandıkları ve sözü oluşturan özgürlük denetimli bir özgürlüktür* (Barthes, 2005: 69). Örneğin Ahmet Muhip Dıranas'ın *Fahriye Abla* şiirinde geçen “Bilmem, şimdi hâlâ *bu ilk kocanda mısın?*” (1992:55) mısraındaki sıfat tamlaması “ilk bu kocanda mısın”, kocanda mısın bu ilk” yahut “kocanda mısın ilk bu” gibi söz dizimi esnekliğine imkân vermeyecek bir yapıdadır.

Sıfat tamlamalarında, tamlayanla tamlanan yer değiştirdiğinde söz dizisi, tamlama olmaktan çıkıp ekseriyetle cümleye dönüşür. Örneğin “karanlık oda” tamlamasını “oda karanlık” şeklinde ifade ettiğimizde bitmiş, yargı bildiren bir cümle kurmuş oluruz. Bazen şairler, sıfat tamlamasını da devrik bir yapıda kullanmış gibi görünseler de söz dizimi iyi incelendiğinde sıfat olarak düşünülen kelimenin aslında sıfat olmadığı görülecektir. Necip Fazıl'ın *Kaldırımlar* şiirinde geçen “Üstüme camlarını hep simsiyah dikeyor”

¹³⁶ Kelime gruplarının tamamı müfret olarak kabul edilir ve bir bütün olarak ayrılmadan cümlelerin bir ögesi olurlar. Ancak söz diziminde bu tamlama ve ögelerin bazıları yer değiştirebilirken sıfat tamlaması, edat grubu, ünlem grubu vb. dizgelerde dilin yapısı bu değişime izin vermez. Örneğin “*ağaran vakte kadar*”, “*O afyon ruhu gibi baygın mahalleden, ey Bâkî*” örneklerinde dilin doğal yapısı “*ağaran kadar vakte*”, “*afyon o gibi ruhu mahalleden baygın, Bâkî ey*” gibi kullanımlara kapalıdır.

mısraında, muğlak olan ibareyi sıfat tamlaması kabul edersek “simsiyah camlarını”, zarf varsayarsak da “simsiyah diyor”, olur. Fakat sıfat tamlamaları söz dizisi serbestliğine sahip olmadığından birinci seçeneği geçersiz sayarız. İkinci seçenek olarak “simsiyah” sözcüğünü, “diyor” fiilini durum yönüyle tamamlayan bir zarf olarak düşünebiliriz. Bu durumda zarftan sonraki birimlerin söz dizisinden eksiltildiği (*simsiyah olarak/bir şekilde diyor*) anlaşılır. Burada söz dizimi bakımından üçüncü bir seçenek daha vardır: O da “hep simsiyah” ifadesinin ikinci mısradaki “devler”, üçüncü mısrada geçen “camlar” yahut dördüncü mısradaki “evler” sözcüklerinden birinin açıklayıcısı, ara cümlesi oluşudur ki ışıksız, karanlık bir sokakta yürüyen şairin vehim âleminde gözüne mil çekilmiş bir âmâ gibi gördüğü evlerin camları için “hep simsiyah” demiş olması kuvvetle muhtemeldir.

İçimde *damla damla* bir korku birikiyor;
Sanıyorum, her sokak başını kesmiş devler...
Üstüme camlarını, hep *simsiyah*, diyor;
Gözüne mil çekilmiş bir âmâ gibi evler.

(Kısakürek, 1997: 155)

Sıfat tamlamalarındaki tamlayan gibi söz diziminde ötelenemeyen, eylem ve yüklemden sonraya bırakılamayan öğelerden biri de soru sözcüklerdir. Yüklemden önceki sözcükler arasında geçiş esnekliğine sahip olan soru sıfatları, zamirleri ve zarfları, dizge sonunda yer alamazlar.¹³⁷ “*Kim* verdi bu parayı sana?”, “*Niçin* ağlarsın bülbül hey?”, “Oraya vardığımızda *hangi* gündü?” vb. cümleler, söz dizimi kurallarına uygunken “Sana verdi bu parayı *kim*?”, “Hey bülbül, ağlarsın, *niçin*?”, “Oraya vardığımızda gündü *hangi*?” cümleleri, söz dizimi ilkelerine aykırıdır. Aşağıda Mehmet Akif Ersoy’un *Bülbül* şiirinde ve Şeyhülislâm Yahyâ’nın bir beytinde soru ifade eden sözcüklerin yüklemden önce geldiği görülmektedir:

Dönüp mâzîye tırmandım, *ne* hicranlar, *neler* andım!
Neden öyleyse mâtemlerle eyyâmın perîşandır?
Niçin bir damlacık göğsünde bir umman hurûşandır?

(Ersoy, 2012: 429)

Aşkdan kurtulmadan Yahyâ ölüm yegdür bana
Kangî âşıkdur ki derd-i aşka dermân eyledi

¹³⁷ “Neden, Niçin, Hangisi, Kim” vb. kendi başlarına bağımsız bir cümle gibi kullanıldıkları zannedilse de daha önce ifade edildiği gibi bir cümle en az iki kelimedenden oluşur. Yani bir sözcüğü başka bir sözcüğe yüklemekten söz oluşmaz. Bu tür kullanımlar ancak belli bir bağlamda dinleyicinin zihninde tamamladığı sözcüklerle anlam kazanır.

(Şeyhülislâm Yahyâ, G.396/5)

Türkçede soru anlamı taşıyan sözcüklerden biri de şüphesiz “mI” soru edatıdır. Bu edat, soru anlamı taşıyan diğer sözcüklerden daha işlek olup vurgulanan ve sorgulanan sözcüğün sonuna eklenir. Mütekellim, hangi öge ile ilgili tereddüt içerisinde ise muhataptan o öge hakkında bilgi talep eder ve soru edatı da o sözcüğün peşi sıra gelir. Soru anlamı taşıyan diğer sözcükler tehir edilemezken soru edatı da takdim edilemez. Ancak bu edat, birlikte kullanıldığı sözcükle beraber söz dizimi oynaklığına sahip olup cümlelerin başında, ortasında veya sonunda yer alabilir.

Tablo 34: *Soru Edatının Söz Dizimsel Çeşitliliği ve Cümleye Kattığı Anlamlar*

YERİ	SORU CÜMLESİ	SÖZ DİZİMSEL MANASI
Sonda	Sen, bu soruyu bugün öğretmene <i>sordun mu</i> ?	Soran, eylemin gerçekleşip gerçekleşmediğinden tereddüttedir.
Başta	<i>Sordun mu</i> sen, bu soruyu bugün öğretmene?	
Ortada	Bugün bu soruyu <i>sordun mu</i> sen öğretmene?	
Sonda	Bu soruyu bugün öğretmene <i>sen mi</i> sordun?	Soran, sorunun kim tarafından sorulduğunu merak etmektedir.
Başta	<i>Sen mi</i> bu soruyu bugün öğretmene sordun?	
Ortada	Bu soruyu bugün <i>sen mi</i> öğretmene sordun?	
Sonda	Sen, bugün öğretmene <i>bu soruyu mu</i> sordun?	Soran, sorulandan sorulan şeyin ne olduğunu öğrenmek istemektedir.
Başta	<i>Bu soruyu mu</i> sen bugün öğretmene sordun?	
Ortada	Sen bugün <i>bu soruyu mu</i> öğretmene sordun?	
Sonda	Sen, bu soruyu bugün öğretmene <i>mi</i> sordun?	Soran, sorunun kime sorulduğunu merak etmektedir.
Başta	<i>Öğretmene mi</i> sen, bugün bu soruyu sordun?	
Ortada	Sen bugün <i>öğretmene mi</i> bu soruyu sordun?	
Sonda	Sen, bu soruyu öğretmene <i>bugün mü</i> sordun?	Soran, sorunun ne zaman sorulduğuyla ilgili şüphededir.
Başta	<i>Bugün mü</i> sen, bu soruyu öğretmene sordun?	
Ortada	Sen, bu soruyu <i>bugün mü</i> öğretmene sordun?	

Tablodaki örnek cümleler, söz dizimi hareketliliği ile bunlara eklenebilecek diğer cümleler dahası “mI” edatının soru anlamı dışında zaman, pekiştirme, koşul, rica, şaşma, küçümseme, olumsuzlama, onaylama vb. cümlede kazandığı diğer manalar üzerinde uzun uzun konuşacak olsak -yani bahsi geçen her konuyu detaylandırsak- tezi tamamlamaya ne ömrümüz yeter ne de kitap sayfaları bu ağırlığı kaldırır. Ancak dil zevkine sahip,

belagat ehli bir okuyucu ve araştırmacı farklı cümle yapıları ve dizilişleri üzerinde kafa yorarak daha güzel ve şaşırtıcı sonuçlara ulaşabilir. Konuyla ilgili Cürcânî şunları söyler:

Bütün âlimler, söz dizimine çok önem vermişler ve söz dizimi bulunmadığında konuşulan sözün anlam bakımından ne kadar özgün olursa olsun herhangi bir değer ve üstünlük taşımayacağı ve söz dizimine uyulmadan söylenen sözün mükemmel olamayacağı konusunda ittifak etmişlerdir. Akli başında bir insan, bir ilmin üstünlüğünü anlayabilecek ve buna dair delilleri derleyebilecek imkâna sahipse bundan yüz çevirip ilgilenmemeyi kendine yakıştırmaz ve kendi adına bir görüş sahibi olmayan, bir konuyu enine boyuna araştırmayan, kafasına takılan hususları çözmeye çalışmayan bir taklitçinin durumuna düşmeyi kendine yediremez (2015: 92).

Türkçede söz dizimi esnekliğine sahip olmayan diğer birimler ise edat grupları ve ünlem gruplarıdır. Örneğin “Yollar bir şerit gibi ufka bağladı bizi” veya “Ne kadar gamlı bu akşam vakti” mısralarında edat grupları; “Ey Maraşlı Şeyhoğlu, evliyalar adağı”, “Hey Rıza kederin başından aşkın” mısralarında ise ünlem grupları kendi içerisinde söz dizimi hareketliliğine kapalıdır. Hâlbuki bütün bu kelime grupları (sıfat tamlamaları, edat ve ünlem grupları, soru eki ve soru sözcükleri), cümle içerisinde söz dizimi hareketliliğine sahip olup başta, ortada veya sonda yer alabilirler. İsim tamlamaları, bağlama ve fiilimsi grupları ise umumiyetle hem birim hem de söz dizimi içerisinde esnekliğe sahiptir.

Bir kelimenin cümledeki konumu basit, sıradan ve faydasız bir mesele değildir. Önceki bölümde de ifade ettiğimiz gibi söz diziminde her bir ögenin konumu, aldığı değer ve kazandığı anlam dizilişten dizilişe farklılaşır. Belagat ilminin kurucularından Abdülkâhir Cürcânî, *Delâilü'l-İ'câz* adlı eserinde kelimeler, kelimelerin dizilişi ve söz diziminde kazandıkları değer ile ilgili şunları söyler:

Öyle sözler vardır ki bir resimdeki boya fırçaları gibi ancak cümleler birbirine eklenip biraz çoğaldığı zaman diziminde bir seçkinlik ve güzellik olduğunu fark edersin. Öyle sözler de vardır ki duyar duymaz çarpılırsın. Güzelliğiyle gözünü ve gönlünü doldurur. Kısacası kimi sözlerin güzelliği söz diziminde değil lafzındadır kiminki lafzında değil söz dizimindedir. Kimi sözler ise her iki açıdan da güzeldir. Problem, bu üçüncüsü ile ilgili olup genellikle bu türden sözlerin güzellik sebebini tespit hata edilir (2015: 114).

Abdülkâhir Cürcânî, kitabın devamında takdim ve tehirle ilgili, nahivcilerin önem ve büyüklüğünden dolayı bir ögenin öne alındığını zikrettiklerini, ancak neden önemli olduğu üzerine kafa yormadıklarını dile getirir.¹³⁸ Ona göre takdim edilen her cümlede

¹³⁸ “Kimileri, takdim edilen ögeye neden önem verildiği belirtilmeksizin “bu lafız, kendisine önem verildiği için takdim edildi” denilmesinin yeterli olduğunu sanıyorlar. Bu yüzden takdim ve tehir konusunu küçümseyip gereken önemi vermiyorlar. Hatta bunların çoğu, bir metindeki takdim ve tehir üzerine eğilip

takdimi gerektiren anlamın tespit edilmesi ve takdim edilen ögenin neden önemli olduğunun açıklanması gerekir (El-Cürcânî, 2015:124). Biz de bu başlık altında her bir ögenin takdim ve tehir edilmesini sebepleri ve söz dizisindeki anlam ilgileri ile birlikte izah etmeye çalışacağız. Beyitlerin dil içi çevirilerini yaparken de ögelerin özgün sıralanışını göz önünde bulundurarak, anlamı, vurguyu ve duyguyu korumaya gayret edeceğiz. Zira şairler, eğer türlü söz dizimsel incelemeler açısından beytin söz dizimini belli bir amaca yönelik olarak düzenlemişse, metnin taşıdığı düzenin ve yapının dil içi çevirilerde olabildiğince korunmasına çalışılmalıdır. Bilindiği gibi söz dizimsel incelemelerde başka bir deyişle devrik cümle yapılarında anlamın vurgulanmasıyla duygusallığın da öne çıkarılması amaçlanmıştır (Dilçin, 2011:233).

Sonuç olarak bir söz diziminin işitende hayret ve hayranlık uyandıracak derecede üstün nitelikler taşımasının, meânî ilminin önemli konularından biri olan takdim ve tehir ile doğrudan ilişkili olduğu nazarıtibara alınmalıdır.

4.1. Söz Diziminde Özne (Takdim-Tehir)

Anlamına göre özneler bölümünde, içerdiği anlam itibarıyla özneyi “belirli” ve “belirsiz” olmak üzere değerlendirdik. Gönderici ve alıcının zihninde mahiyeti ve hüviyeti belli, sınırlandırılmış, hususi bir varlığa işaret eden özneler belirliken zihinde müphem olup zikri geçen varlıkların tümüne, belirsiz bir zümresine yahut ferdine işaret eden özneler belirlidir. Söz dizimine göre hâlleri ise öznenin cümledeki konumu ve bağlamdaki yeridir. Özne, söz diziminde ya açıkça telaffuz edilir ya da gönderici ve alıcının zihninde malum olduğundan düşürülür. Zikredilmişse takdim mi yoksa tehir mi edilmiştir? Yani yüklemnin önünde mi sonunda mıdır? Öznenin takdim veya tehiri, kelama belagat yönüyle ne katmıştır? Eksiltilmişse bu,¹³⁹ dilin hangi inceliğinden kaynaklanmaktadır? İşte bu bölümde öznenin bu hâlleri üzerinde durulacaktır.

Türkçe söz diziminde ögelerin konumu, yükleme göre belirlenir. Bir cümle birimi yükleminden önce gelmişse öncelenmiş, yükleminden sonra zikredilmişse ötelenmiş sayılır. Bu yüzden Türkçe cümle yapısındaki her bir ögeyi inceleme (takdim) ve öteleme (tehir) başlıkları altında ele aldık. Öge, söz diziminde yüklemnin önüne alınmış yahut ardına

bu konuya kafa yormanın gereksiz bir çaba olduğunu düşünüyorlar. Sahibini bundan daha fazla küçük düşüren bir yanlış görmezsin” (El-Cürcânî, 2015:124).

¹³⁹ “Öznenin eksiltimesi, bu eksiltme” şeklinde ifade edilecek olan özne, sadece “bu” zamiri ile özlü ve örtük bir anlatımla dile getirilmiştir. Dikkatli bir okuyucu, konu izah edilirken kullanılan ifadenin de açıklamaya örnek teşkil ettiğini anlar.

bırakılmışsa bunun anlam ve belagata etkisi nedir? Hangi saiklerle cümle birimi bulunduğu bağlamdadır? Yüklemin sağ ve solunda bütünlüğü bozulmuş olarak yer alan ögeleri ise tez boyunca “parçalı özne, parçalı yüklem, parçalı nesne...” başlıkları altında inceledik. Her bir başlık altında Bâkî’den onlarca şahit beytin sıralandığı çalışmada, ögelerin takdim, tehir edilmesi ve parçalı olarak söz dizisinde yer alması gibi hususlar izah edilmeye çalışıldı.

4.1.1. Yüklemden Önce Getirilen Özne (Takdim)

Özne, cümlede bir ad veya ad öbeğinden oluşan ve iletişimin odağında yer alan ögedir. Cümlenin temel birimi olan bu öge, umumiyetle belirli olup cümle başında yer alır. Zira cümleye konu olan birimdir. Nitekim dilimizde söze, mevzubahis edilen ibareyle başlamak, ardından alıcıya bununla ilgili haber veya nitelikleri aktarmak esastır. Tümcedeki “kurucu birimlerin dizimi açısından bakacak olursak, özne olan ad öbeğinin dil bilgisel ve anlam bilimsel rol hiyerarşilerinde öncelikli durumda olduğunu kolayca gözlemleyebiliriz. Bu da, insanların en önemli bilgiyi tümcenin genellikle ilk ögesi ve dil bilgisel bir rol taşıyan kurucu öge ile yani özne yardımıyla sunduklarının bir kanıtıdır” (Aksan Yeşim, 1996: 69).

Türkçe kurallı bir cümlede özne, daima yüklemden önce gelir. “İster isim cümlelerinde ister fiil cümlelerinde olsun öznenin (müsnedün ileyh) Türkçedeki yeri kelamın başıdır. Bu yer, ancak hususi bir maksatla değişebilir” (Bilgegil, 2023: 78). Bu durumda da özne ile yüklem arasına ya “mütemmimat-ı kelimat” denilen tamamlayıcı ögeler girer ya da girmez. İsim cümleleri, genellikle özne ve yüklem olmak üzere iki ögeden oluştukları için bu tür cümlelerde özne ile yüklem arasına herhangi bir tümleş girmez. Yüklem haber ve yargı bildiren öge olduğundan ondan evvel kendisinden haber verilecek olan ögenin zikredilmesi gerekir. Nitekim Arap gramerinde de “söze konu olan şey, yüklemün önüne alındığında haberi yani bildirilecek yargıyı pekiştirir. Haber, muhatabın dikkati çekilip dinlemeye hazır olduğunda verilirse kuşkusuz tekrar edilmiş gibi olur” (El-Cürcânî, 2015:154).

Bir ibareyi sebepsiz öne almak yanlışır. Öne alınmışsa bunun bir sebebi olmalıdır. Dilde bir öge, umumiyetle öneminden dolayı öncelenir. Ancak belagat ehli birinin bu inceleme ve önemsemenin neden kaynaklandığını bilmesi gerekir. Yoksa basmakalıp bir tabirle önemli görüldüğü için takdim edilmiştir, demek yeterli değildir. “Bu konular basit, sınırlı, dar ve faydası az idiyseler niye bir söz dizimi, diğerinden daha değerli oldu? Söz

dizimleri arasındaki fark niye böylesine büyüdü ve bir söz dizimi (Kur'an-ı Kerîm) dili üst seviyede kullananları aciz bırakacak ve susturacak bir dereceye nasıl yükseldi" (El-Cürcânî, 2015:126). Tabii ki burada söz diziminde bir ögenin takdim edilme gerekçelerinin tamamını sıralamamız mümkün değildir. Zira daha önce de ifade ettiğimiz gibi kelimeler sınırlı ancak kelam sınırsızdır. Çeşitli belagat ve dil bilimi kaynaklarından yaptığımız araştırmalar ve *Bâkî Divanı*'nda öznelerin öncelendiği beyitler üzerindeki incelemeler neticesinde Türkçede özne, belli başlı şu gerekçelerle söz diziminde öne alınmaktadır:

1. Öznenin asıl olması ve bundan dönecek bir durumun olmaması,
2. Muhatabın dikkatini eylemden önce eylemi gerçekleştirenlere çekmek için,
3. Haberin muhatabın zihninde iyice yer edinebilmesi ve hükmü takviye etmek için,
4. Hususen bir varlık veya şahsı zikretmek, tahsis etmek için,
5. Bir eylem, durum ya da niteliği özneye mahsus kılmak, hasretmek için,
6. Bir şahıs veya varlığı övmek ve yüceltmek için. "Ali, cesaretle aslan gibidir" vb...
7. Sözü pekiştirmek ve vurgulu bir şekilde ifade etmek için,
8. İyimserlik, uğur kastıyla sevindirici bir haberi yahut kötümserlik ve uğursuzluk kastıyla üzücü bir haberi hemen vermek için,
9. Öznenin hatırdan hiç çıkmayan ya da zikrinden lezzet alınan bir şey olduğunu vehmettirmek için,
10. Vadetme, kefil olma durumlarında da özne öncelenir. "**Ben** sana yardım ederim." gibi...
11. Haberin yüceliğine ya da bina edilme veçhine imada bulunmak, özneyi pekiştirmek için (Taftazânî, 2019:301; Taftazânî, 2021: 214-224; El-Cürcânî, 2015:152-158).

Cürcânî, *Delâilü'l-İ'câz* adlı eserinde takdim ve tehirin gerekçelerinin önemi ile ilgili şunları söyler:

Kimileri takdim edilen ögeye neden önem verildiğini açıklamaksızın "bu lafız önem verildiği ya da mühim olduğu için takdim edildi" denilmesinin yeterli olduğunu sanıyorlar. Bu yüzden takdim ve tehir konusunu önemseyip gereken önemi vermiyorlar. Hatta bu konular üzerine kafa yormanın gereksiz bir çaba olduğunu düşünüyorlar. Sahibini bundan daha fazla küçük düşüren bir yanlışlı göremezsin (2015:124).

Hatta o, anlamın göz ardı edilip tümüyle şiirde kafiye, nesirde seciyi tutturmak için takdim ve tehire başvurulmasının da mümkün olmadığını ifade eder. Biz de bu

ciddiyet ve hassasiyetle *Bâkî Divanı*’ndan seçtiğimiz örnek beyitlerdeki söz dizimsel değişimleri, gerekçeleriyle açıklamaya gayret ettik.

Bâkî’ye ait her bir mısraı özne ve yüklem olmak üzere iki cümleden oluşan “*Sen, tazelik bağının gülen bir goncasısın. (Üzerine) çiğ düşmüş taze gül ise ağlamış bir yüzdür.*” anlamını içeren aşağıdaki beyitte, özneler takdim edilmiştir. Zira beyitte özneler, kendisinden haber verilen, kendisiyle ilgili bir niteliğin dile getirildiği öğelerdir. Öncelenmeleri de okuyucunun işiteceği habere hazır hâle gelmesini sağladığı gibi anlam, vurgu ve kaynakla ilgili verilecek haber veya hükmün etkisini de artırmıştır:

Sen tarâvet bâğının bir gonca-i handânısın
Jâle düşmüş tâze gül bir ağlamış sûretlüdür
(Bâkî, G.60/3)

Bir şeyin önce zamirinin söylenip ardından açıklanması zamiri zikredilmeksizin doğrudan söylenmesinden daha vurgulu ve etkilidir (Cürcânî, 2015:152). Kuşkusuz bu zamir, cümle başında olursa etkisi daha fazla olacaktır. Örneğin “*Çıktı*”, “*Çıktı o.*”, “*O çıktı.*” cümleleri içerisinde muhatapta kuşku ve tereddüde yer bırakmayan en açık ve belirgin cümle, öznenin takdim edilerek zikredildiği üçüncü cümledir. Yukarıdaki beytin ilk mısraı ile aşağıdaki beytin ilk mısraı da bu duruma güzel bir örnek teşkil etmektedir. Her iki cümlede de özne olan zamir başta zikredilmiş, ardından yücelttiği şahıs ile ilgili nitelermelerle etkili ve vurgulu bir anlatım sağlanmıştır. Öznenin söz dizisinden eksiltilip gizlenmesi hâlinde muhatap, habere karşı bir iştiyak duymayacak, yüklemle zikredilen hüküm ve nitelik, pekiştirilmemiş olacaktır:

Sen güzellik tahtının sultân-ı ‘âlî-şânısın
Mihr ü mâh iki kuluñ girmiş kabâ-yı zer-keşe
(Bâkî, G.431/3)

Bâkî’ye ait “*Gül bahçesi şarap meclisi ve şarap kadehi güldür bana. Sürahinin ağzındaki şırıltılı kulkul sesi ise bülbül sesidir bana.*” anlamındaki beyitte, isim cümlelerine yer verilmiş olup özneler önce zikredilerek hem benzerlik anlamı pekiştirilmiş hem de bir varlık, durum ya da niteliği özneye mahsus kılmak, hasretmek amaçlanmıştır. Gül bahçesi, şarap meclisiyle; şarap kadehi gülle; sürahinin ağzından çıkan şırıltılı ses (kulkul) ise bülbül sesiyle mukayese edilerek dış dünyadaki güzellikler, şairin iç dünyasındaki zevk ve neşeyle özdeşleştirilmiştir:

Gül-sitân bezm-i şarâb u câm-ı mey güldür baña
Kulkul-ı halk-ı surâhî savt-ı bülbüldür baña
(Bâkî, G.12/1)

İsim cümlesinde öznenin başta yer aldığı aşağıdaki beytin ikinci mısraında da benzetme ve yüceltme gayesiyle özne (tab'ı bülendüñ), önce zikredilmiş, peşi sıra gelen haberle güçlü bir anlatım sağlanmıştır. Şair, tecrit yoluyla kendisine seslenmiş “*Ey Bâkî, bugün söz söylemede sana denk biri yok. Yüksek sanat kabiliyetin, belagat zirvesinin hümasıdır.*” diyerek şiir kabiliyetini övmüştür:

Bâkî *suhende* saña bu gün hem-cenâh yok
Tab'ı bülendüñ evc-i belâgat hümasıdır

(Bâkî, G.80/4)

Usta şairin “*Şiirlerimde sevgilinin dudaklarının vasfı, sanki berrak bir su içinde yatan yakut parçasıdır*” diyerek sevgilinin dudaklarını ve kendi şiir sanatını övdüğü tek cümleden oluşan aşağıdaki beyitte de başta zikredilen müsnedün ileyh, müşebbeh (benzeyen); ikinci mısrada zikredilen müsnet ise müşebbehün bih (benzetilen) olup güzel bir benzerlik ilgisi kurulmuştur:

Eş'ârüm içre *vasf-ı leb-i yâr* gûyiyâ
Âb-ı zülâl içinde yatur la'l-pâredür

(Bâkî, G.92/4)

Ancak fiil cümlelerinde söz dizimi biraz daha kıvrak ve çeşitlidir. Bu tür cümlelerde özne, ya vurgulu olarak yüklemde hemen önce gelir ya da yükleme aralarına başka öğeler girer. Anlam kapalılığı ve söz dizimsel bulanıklığın fazla olduğu metinlerde özne, parçalı olarak da yer alabilmektedir. “Belirsiz” (nekre) olan özneler, daha çok yüklemde hemen önce getirilirken “belirli” (marife) özneler, genellikle cümle başında yer alır. Zira dikkat çekilen, hakkında haber verilen öge, ekseriyetle marife olup takdim edilir. “Dikkat çekme ise ancak bilinen bir şey için söz konusu olur. Belirsiz bir ögeyi öne almak demek, muhatabın hakkında hiçbir bilgiye sahip olmadığı bir şeye dikkatini çekmek demektir. Bunun ise anlamsız olduğu konusunda kuşkuyla yer yoktur” (El-Cürcânî, 2015:166).

“*Ey Bâkî! (Sevgilinin) zülüflerinin örgüsü, sana çok tuzak kurmuştur. Fakat sen (asıl) kan dökücü yan bakışını zulmün olarak gör. Diğer tuzakları unut.*” mealindeki beyitte, iyelik grubu ve şahıs zamiri olarak belirli özne konumunda olan “*kemend-i zülfi ve sen*” ibareleri, söz dizisinin başında yer almakta olup hususen bir varlık veya şahsı zikretmek, muhatabın zihninde haberin iyice yer edinebilmesi ve hükmü takviye etmek amaçlanmıştır. “Zira mübtedanın müsnedün ileyhin takdiminde habere karşı bir iştiaak hâsıl etme durumu vardır” (Taftazânî, 2019:301, 2021: 214).

*Kemend-i zülfi ey Bâkî saña çok bend geçmişdür
Velî sen gamze-i hûn-rîzi cevrin gör geçenden geç
(Bâkî, G.30/5)*

“Yanağının hevesiyle çektiğim ahının dumanı, bulut olup dünyaya gülsuyu yağdırır.” manasındaki beyitte de şair, bir yandan âhının büyüklüğüne dikkat çekerken diğer yandan sevgilinin yanaklarını gül yaprağına benzetmek suretiyle övmektedir. Müthiş bir duygu ve hayal zenginliği içeren beyitte, sevgilinin gül gibi yanağının heva ve hevesiyle yanık olan âşığın ağzından çıkan ahın dumanı, göklere çıkıp yeryüzüne gül suyu yağdırmaktadır. Bu beyitte öznenin öncelenmesinin sebebi ise haberin yüceliğine veya bina edilme veçhine imada bulunmak, özneyi yüceltmek ve pekiştirmektir.

*Dûd-ı âhum ruhuñ hevâsıyla
Ebr olur yagdurur cihâna gül-âb
(Bâkî, G.19/2)*

Bâkî’ye ait “*Kan ağlattığın ciğerler hep paramparça olup yere düştüğünden semtinin mukaddes ve korunaklı toprağı bir lale bahçesine dönmüş.*” anlamındaki beyitte ise tamlama yoluyla belirlilik kazanarak özne olmuş ibareler (hâk-i harîm-i kûyuñ, hûn itdügüñ ciğerler), kelamın başında yer alarak söz dizisinde daha vurgulu ve şüpheden uzak bir ifade ediş tarzı sağlamıştır. Zira mütekellim, *hâk-i harîm-i kûyuñ* diye söze başladığında, muhataba sevgilinin eşiğinden bahsedeceğini sezdirmiş olur. Oysaki yüklem takdim edildiğinde, bu anlamı elde etmek mümkün olmayacaktır. “Bu söyleyiş biçimi, eylemin gerçekleştiğini ifade etmede kesinlikle daha vurgulu, şüpheyi daha bertaraf edici ve engelleyicidir” (El-Cürcânî, 2015:152). Sözün özü bir şeyi muhatabın hiç haberi yokken aniden bildirmek, muhatabın dikkat ve ilgisini çektikten sonra haber vermek gibi değildir. Çünkü bu, vurgu açısından haberi tekrarlamak yerindedir

*Hâk-i harîm-i kûyuñ bir lâlezâre dönmiş
Hûn itdügüñ ciğerler hep pâre pâre düşmüş
(Bâkî, G.216/4)*

Marife kelimeler gibi çağrışım değeri yüksek, duygu ve anlam değeri zengin olan kelimeler de söz diziminde başta yer almaya daha layıktır. Örneğin “*Aşkın arzu ve hevesi, esti seher yeli gibi. Gözyaşlarım döküldü ayaklarına taze gül yaprakları gibi.*” anlamındaki beyitte “*aşk ve eşk*” kelimeleri, diğerlerine nazaran daha geniş bir anlam, duygu ve çağrışım gücüne sahip olup söz dizisinde öncelenmişlerdir:

*Aşkuñ hevâsı esdi nesîm-i seher gibi
Eşküm dökildi pâyüñe gül-berg-i ter gibi*

(Bâkî, G.503/1)

Sevgilinin yanaklarının suya doymuş gül yaprağına, dudaklarının saf ve katışıksız şaraba benzetildiği “*Yanağın suya doymuş gül yaprağına benzer. Yakut kırmızısı dudakların saf şaraba benzer.*” anlamındaki beyitte de “*ruhuñ ve leb-i la ‘lũñ*” iyelik grupları, asıl özne olmaları ve bundan dönecek bir durumun olmayışından dolayı söz dizisinde zikredilmiş olup duygu ve çağrışım derinlikleri, dahası önem ve yüceliklerinden ötürü başta yer almışlardır:

*Ruhuñ berg-i gül-i sîr-âba benzer
Leb-i la ‘lũñ şarâb-ı nâba benzer*

(Bâkî, G.116/1)

Bazen de özne, yüklemden önce gelse de anlamsal öncelik ve vezin gibi zaruretlerden ötürü başka öğeler öne alındığından tehir edilmiş gibidir. Bâkî’ye ait “*Cihanda bir başıma sultan iken hür ve kayıtsız, beni aşkının zinciri, boynu bağlı bir esir etti.*” anlamını içeren aşağıdaki beyitte özne, -zarf tümleci ve nesne vezin gereği öncelendiğinden- söz dizisinde yüklemden önce gelmiş olsa da geciktirilmiştir. Zira öznenin yeri kelamın başıdır:

*Cihânda başıma sultân iken âzâde vü fâriğ
Beni zencîr-i ‘aşkun boynı baglu bir esîr itdi*

(Bâkî, G.523/5)

İyimserlik, uğur kastıyla sevindirici bir haberi yahut kötümserlik ve uğursuzluk kastıyla üzücü bir haberi hemen vermek yahut bir varlığı tahkir etmek için de özne takdim edilir. Bâkî’ye ait aşağıdaki beyitlerden ilkinde iyimserlik ve uğur kastıyla, ikincisinde kötümserlik ve uğursuzluk kastıyla söz dizisinde öznelere takdim edilmiştir. “*Adaletli sultanın saadet ve devletine dua etmek bizden, himaye etmek ise yerin ile göğün sahibi ve koruyucusu olan [Allah] üzerindedir.*” anlamındaki beyitte ilk mısranın hemen başında yer alan terkip, iyimserlik ve uğur kasdıyla öne alınmıştır:

*Du’â-yı devlet-i sultân-ı ‘âdil bizden ey Bâkî
Himâyet ol nıgehdâr-ı zemîn ü âsmân üzre*

(Bâkî, G.419/8)

“*Sevgili canıma eziyet etse ne olur ki? [Cânânenin cefâ kılması], cana neşe ve huzur verir. Yabancıların elemi çekmemiz beladır [sevgiliden gelen cefa değil]*” anlamındaki

beyitte ise ikinci mısranın başında zikredilen iyelikli fiilimsi grubu, uğursuzluk kasti taşımaktadır:

Cânâne cefâ kılsa n'ola câna safâdur
Ağyâr elemin çekdüğümüz ya ne belâdur
(Bâkî, G.105/1)

*Dünya saadeti, uykuda görülen bir rüyaya benzer bir şeydir. Bahtına uyanıklık düşmesini isteyenlerin uykuyu terk etmesi gerek.*¹⁴⁰ denilerek dünya saadetine küçümsenip horlandığı, bir rüyaya benzetildiği aşağıdaki beyitte de özne, tahkir gereği takdim edilmiştir:

Devlet-i dünyâ hayâl-i hâba beñzer nesnedür
Baht-ı bî-dâr isteyenler terk-i hâb itmek gerek
(Bâkî, G.256/3)

4.1.2. Yüklemden Sonra Getirilen Özne (Tehir)

Türkçe söz diziminde esas unsur olan öznenin cümlede ilk sırasında yer alması gerektiğini ifade edip önceki başlık altında bununla ilgili *Bâkî Divanı* 'ndan örnekler de verdik. Ancak öznenin kelam başında zikredilerek kullanımı, her zaman muhafaza edilmez. Cümle başında yer alması gereken özne, çeşitli nedenlerden dolayı yüklemden sonraya ya da cümlede en sonuna ertelenir. Nahiv ve belagat ilminde “*tehir*” olarak ifade edilen bu durumu, biz de “*öteleme*” olarak adlandırdık. Birden gelen tehlike karşısında, şiddetli korku, duygu, coşku ve heyecan anlarında zihin, tasarlamaya, anlamları ve söz dizimini düzenlemeye vakit bulamaz. İlk doğanı söyler, eksik kaldığını anladıkça ekleyerek düşüncesini tamamlar (Gencan, 1974: 64). Bunun yanı sıra yüklemde içerdiği haberin veya duygu hâlinin önemsendiği, hemen söylenmesi gerektiği durumlarda yüklem başa alınır. Yüklemde takdim edildiği bu tür cümlelerde, açık özne varsa hâliyle yüklemden sonraya kalır. Kelamda bir kelime veya kelime grubunun geciktirilmesi, muhatabın zihninde muayyen olmasından yahut muhatabın merak ve dikkatini cümle sonuna kadar uyanık tutmaktan da kaynaklanır. Bu da iki şekilde gerçekleşir: Özne, ya yüklemde hemen sonra gelir ve okuyucu mevzuyu anlar. Ya da yüklemde sonra diğer öğeler bir bir sıralanır, okuyucu merakta bırakılır, sonunda özne söylenir. Böylece okuyucuda merak ögesi mısra veya beyit sonuna kadar canlı tutulmuş olur. Ahengi

¹⁴⁰ Dil içi çeviride, “*Bahtına uyanıklık düşmesini isteyenlerin uykuyu terk etmesi*” şeklinde ifade etmek zorunda kaldık. Çünkü “*Bahtına uyanıklık düşmesini isteyenler, uykuyu terk etmek gerek*” şeklindeki ifade tarzı günümüz dil kaidelerine uymamaktadır. Hâlbuki yalın ve doğal hâli çok daha etkili ve güzeldir.

sağlama ve vezni tutturma niyetiyle de özne, söz diziminde olması gereken yerden başka bir konuma kaydırılabilir:

Geciktirim, gerilmenin kuşkusuz ayrıcalıklı ya da terim yerindeyse yoğunlaşmış biçimidir. Bir yandan bir kesiti geciktirme ve yeniden başlatma gibi abartmalı yöntemlerle açık tutarak okurla bağlantıyı güçlendirir. Açıkça bir ilişki işlemini üstlenir, öte yandan onu bitmemiş bir kesitle, açık bir dizi tehlikeyle yani mantıksal bir bulanıklık ile karşı karşıya getirir. İç sıkıntısıyla, heyecanla ve haz alınarak tüketilen de işte bu bulanıklıktır (Barthes 2005:133).

Fuzûlî'ye ait “kıldı” ifadesiyle başlayan “*Kaldırdı benden namaz yükümlülüğünü sarhoşluk. Saldı Hak, gül renkli bir şarap kadehinin neşesini bana.*” anlamını içeren aşağıdaki beyitte, okuyucu; “ne, neyi kıldı?” ve “kim, kimden ref kıldı?” sorularının cevabını merak ederken şair, mevzuyu söylemeyi erteleyip “kimden, ne ve neyi” sorularının cevabını vererek muhatapın merakını daha da artırmıştır. Çünkü ref kılınan namaz yükümlülüğüdür. Mısraın sonunda “mestlik” diyerek konuyu ele vermektedir. İkinci mısrada da bu sarhoşluğun haram olan şaraptan kaynaklanmadığını, ilahi aşk sarhoşluğu olduğunu ifade etmek için “Saldı Hak” diyerek yüklemden hemen sonra özneyi getirmiştir:

Kıldı benden ref tekli-i namâzı *mestlik*
Saldı Hak bir neş'e-i câm-ı mey-i gül-gûn bana
(Fuzûlî, G.13/2)

Müsned, müsnedün ileyhin zikrine karşı bir iştiyak hâsıl etmek için müsnedün ileyhe takdim edilebilmektedir (Taftazânî, 2019: 526). Türkçe ifadeyle öznenin zikrine karşı muhatapta bir merak ve arzu uyandırmak için de özne, yüklemden sonraya bırakılabilmektedir. “*Ey bahçıvan! Eğer bahçedeki servilere ilgi duymuyorsam beni mazur gör. Çünkü bana servilerden daha güzel gelir o sevgilinin ölçülü ve düzgün boyu*” şeklinde günümüz Türkçesiyle ifade edebileceğimiz aşağıdaki beyitte üzerinde durulan, övgüsü yapılan, konu olan özne (*kâmet-i mevzun*), beytin sonunda zikredilerek alıcının dikkati, merakı ve heyecanı beytin sonuna kadar canlı tutulmuştur:

Bâğ-bân ger meyl kılman servine ma'zûr tut
Servden yîğrek gelir *ol kâmet-i mevzûn* bana
(Fuzûlî, G.13/4)

Benzer bir anlam ve söz dizim özelliği, Bâkî'nin aşağıdaki beyti için de söz konusudur. “*Bâkî! Vücudumun hanesini sele verir gözümün yaşı. Dayanaksız ve dayanıksız olan hanemin yıkımına hep bu su, sebep olur.*” anlamındaki beyitte yer alan cümlelerde odakta olan, önem arz eden, mevzubahis edilen ögeler “gözüm yaşı ve bu âb”

olup her ikisi de öznedir. Özne için asıl makam, kelamın başı olmasına rağmen her iki mısırda da zikri geciktirilmiştir. Sami'in merakını celbetmek için tehir edilen bu özneler, şiddet vurgusuyla telaffuz edildiği takdirde çok güçlü bir anlatım oluşacaktır:

Vücûdum hânesin seyle virür Bâkî **gözüm yaşı**
Fenâ-yı dâr-ı bî-bünyâduma **bu âb** olur bâ'is
(Bâkî, G. 29/5)

“Bir bakış ile anında bin kişiyi öldürür/ insan avcısı kanlı, katil ceylan gözün” manasını içeren ve *zarftümleci* + *nesne* + *yüklem* + *özne* olarak sıralanan aşağıdaki beyitte de özne dışında kalan ögeler, mübalağalı bir söyleyişle dile getirilmiş olup işitende eylemi gerçekleştirene karşı bir merak ve iştihak uyandırmakta, tamamı özne olan ikinci beyit ile bu kapalılık ortadan kaldırılmaktadır:

Bir gamze ile lahzada biñ âdem öldürür
Hûnî gözün ki âhû-yı merdüm-şikârdur
(Bâkî, G.90/2)

Tablo 35: *Yüklemden Önce ve Sonra Zikredilen Öznenin Üslup Özelliklerine Örnek*

Devrik cümle yapısı (Öteleme): Bir gamze ile lahzada biñ âdem öldürür Hûnî gözün ki âhû-yı merdüm-şikârdur (Bâkî, G.90/2)	<i>Sonuçtan sebebe bir diziliş söz konusu olup önce olay verilerek muhatapta merak uyandırılmış, ardından gerekçesi sanatlı ve etkili bir söyleyişle dile getirilmiştir.</i>
Düz cümle yapısı (Önceleme): Hûnî gözün ki âhû-yı merdüm-şikârdur Bir gamze ile lahzada biñ âdem öldürür	<i>Sebepten sonuca bir diziliş söz konusu olup hemen ilk mısırda gözün etkileyiciliği söylenmiş olup ikinci mısırda örneklendirilmiştir. Estetik yönü biraz zayıf olup didaktik yönü ağır basmaktadır.</i>

Cümlede kelimelerin bağlamı; anlam, vurgu ve etkileyicilik açısından oldukça önemlidir. Yeri değişen bir öge, aynı duygu ve etkiyi uyandırmadığı gibi şiir dilindeki letafet ve tılsım da kaybolmaktadır. Örneğin Fuzûlî'ye ait aşağıdaki beytin ikici mısırda tehir edilen özneler (göz, dil-i mahzun), cümle başında gelmiş olsa beyitteki şiiriyet, duygu değeri ve ahenk ortadan kaybolacaktır. Öznenin başta ve sonda yer aldığı cümlelerin her iki hâli aşağıdaki tabloda üslup yönüyle mukayese edilmiştir.

Olmazam her kanda kim olsam giriftâr olmadan
Bir belâdır göz bir âfettir *dil-i mahzûn* bana
(Fuzûlî, G.13/5)

Tablo 36: *Yüklemden Önce ve Sonra Zikredilen Öznenin Üslup Özelliklerine Örnek*

Devrik cümle yapısı (Öteleme): Bir belâdır göz bir âfettir dil-i mahzûn bana	<i>Duygusal yönü ağır basan, sanat ve estetik yönü güçlü, şiirsel, muhatapta daha çok heyecan ve etki yaratan, şiddet vurgusu daha baskın olan bir ifade tarzıdır.</i>
Düz cümle yapısı (Önceleme): Göz bir belâdır dil-i mahzûn bir âfettir bana	<i>Açıklayıcı, nesnel, durağan ve sıradan, şiirselliğin daha az hissedildiği, his ve heyecanın ikinci planda olduğu, duygusal yükselmelerden uzak, yumuşak bir ifade tarzıdır.</i>

Özne önemsizmemesi hâlinde de söz diziminde yüklemden sonraya ötelenebilmektedir. Bu tür durumlarda ya nesne ve tümleçler ya da yüklem, cümlede anlam değeri yüksek öğeler konumunda olup öne çıkarılır. Bâkî'nin "*Kadr u kıymetini musalla taşında bilip Ey Bâkî! Karşında durup el bağlayalar dostlar saf saf.*" anlamını içeren aşağıdaki beytinde özne "*yârân*" olup dünyadayken şairin kadr u kıymetini bilmeyen dostlarını ifade etmektedir. İşte usta şair Bâkî de kendisini önemsemeyenlere ihtimam göstermeyip söz diziminde "*yârân*" ögesini beytin sonunda alçalan bir vurguyla zikretmiştir:

Kadrini seng-i musallada bilip ey Bâkî
Durup el bağlayalar karşına *yârân* saf saf
(Bâkî, G.229/9)

Benzer bir örnek şairin "*kıskananlar, hasetçiler*" anlamında söz dizisinde özne olarak beytin sonunda zikrettiği "*hussâd*" kelimesidir:

Beni yâd eyledün ihyâ itdün
Öldiler gitdiler ammâ *hussâd*
(Bâkî, G.37/2)

"Zamanın *hâkimi*, bu çağın *hükümdarı* Şâh Süleymân öyle bir padişaktır ki devrin bütün hükümdarları atının ayağına yüz sürer." anlamını içeren Bâkî'nin Kanûnî Sultan Süleyman'a övgüler yağdırdığı kasideden alınan aşağıdaki beyitte, övülen ve yüceltilen devrin padişahı Şâh Süleyman, söz dizisinde takdim edilirken yan cümlelerin öznesi olan ve tahkir edilen devrin hükümdarları (*mülûk-i devrân*) ise tehir edilmiştir:

Dâver-i devr-i zamân Şâh Süleymân ol kim
Yüz sürer pâ-yı semendine *mülûk-i devrân*
(Bâkî, K. 2/13)

Divan şiirinde özneyi mısra veya beytin sonuna bırakmak, sanatsal anlatımı zirveye çıkardığından, oldukça yaygındır. Bu, muhatabın zihin ve gönül dünyasında anlamın yavaş yavaş çözülmesini sağlar, ahengi ve etkiyi artırır, şairane anlatımı derinleştirir. İşte Bâkî'nin ölümsüz beyitlerinden bir örnek:

Bâga sen serv-i revânı bir kadem bassun diyü
Hayli dökildi saçıldı yoluña *berg-i hazân*
(Bâkî, G. 373/2)

“Sen *bahçeye işveli yürüyüşün ve servi boyunla bir ayak basacaksın diye yoluna hayli döküldü saçıldı sonbahar yaprakları.*” anlamındaki beyitte, “*berg-i hazân*” özne olup söz dizimdeki hakkı, kelamın başı olmasına rağmen sonda telaffuz edilmiştir. Vezin ve kafiyeyle birleşerek müzikal bir etki de yaratan özne unsuru, anlam ve ahenge önemli bir katkı sağlamıştır. Benzer bir örnek de yine öznenin (*âfitâb*), en sonda zikredildiği “*Sevgilinin aşk kadehiyle öylesine sarhoş ve perişan olmuş ki kendisini duvardan duvara vurmuş güneş.*”¹⁴¹ anlamındaki beyittir.

Şöyle olmuş câm-ı ‘aşk-ı yârdan mest ü harâb
Kendüsin dîvârdan dîvâra urmuş *âfitâb*
(Bâkî, G. 20/1)

Cümle, devrik bir yapıya bürünmese bile öznenin kelamın başında yer almadığı durumlar da vardır. Bu durumda yüklem değil tümleçler öncelenir. Konuyla ilgili güzel ve çarpıcı bir örnek, Bâkî'nin “nem ve gül” gibi söyleyişi son derece dile rahat gelen kelimeleri “eşk” ve ruhsar” gibi çağrışım gücü yüksek kelimelerle terkip hâlinde takdim ettiği “*Gözyaşlarımın nemiyle gönül yaraları her dem taze. Senin gül yüzünle de âlemin gül bahçesi hep taze.*” anlamındaki beytidir:

Nem-i eşkümler gönül dâğı dem-â-dem tâze
Gül-i ruhsârûn ile gülşen-i ‘âlem tâze
(Bâkî, G.454/1)

Şair, bu beyitte de sebepleri başta zikrederken sonuçları söz dizisinin sonuna ertelemiştir. Vurgu ilk mısrada, devamlı akan gözyaşları üzerindeyken ikinci mısrada sembolik bir yüceltme ile sevgilinin gül yüzündedir. Bu dizilişle şiirdeki lirizm ve coşku da artırılmıştır. Hâlbuki öznelere başta yer aldığında -aynı anlamı içerse de- doğrudan ve

¹⁴¹ *Bâkî Divanı*’ndan seçtiğimiz beyitlerin dil içi çevirilerini, günümüz dil kuralları el verdiği müddetçe söz dizisini bozmadan vermeye gayret ettik. Dikkatli bir okuyucu, sadece son iki beytin (373/2 ve 20/1) dil içi çevirisine baktığında, böylesi bir tercihin daha belîğ ve fasîh olduğunu rahatlıkla anlayabilir. Ayrıca geniş bir kültür ve zengin bir dil dağarcığına sahip bir okurun anlayabileceği kelimelere de dokunmamaya, beyti tevil değil tercüme etmeye çalıştık.

açıklayıcı bir anlatım tarzı oluşacak, duygusal söyleyiş zayıflayacaktır. Vurgu, sevgilinin yüz güzelliği ve âşğın gözyaşları üzerindeyken birden gönül yarası ve âlemdeki dış güzelliğe kayacaktır.

Özellikle isim cümlelerinde özne ile yüklem yer değiştirip öznenin sona alınması, yüklemi özneye hasretmek gayesine matuftur. Arap belagatinde mûsnedin, mûsnedün ileyhe takdimi başlığı altında ele alınan konuyla ilgili Taftazânî, şunları söyler: “Mûsned, mûsnedün ileyhe tahsis etmek yani mûsnedün ileyhi mûsned üzerine hasretmek düşüncesiyle mûsnedün ileyhe takdim edilebilmektedir” (2019: 522; 2021: 299). İsim cümlelerinde Türkçe cümle dizilişi de Arap gramerinde olduğu gibi özne + yüklem (mûsnedün ileyhe + mûsned) şeklinde olduğundan öznenin tehir edilip yüklem başa alınması, aynı anlam ilgisini doğurur. Bâkî’ye ait isim cümlesi olan aşağıdaki beytin ikinci mısraında, öznenin tehir edilip yüklem takdim edilmesi, hasr (özüleme) amacını taşımaktadır. İfade düz cümle hâlinde “*Tevekkülümüz i’timâdumuz Allâhadur*” olarak zikredilmiş olsa mütekellim sadece bir haber vermiş olacaktır. Ancak “*Allâhadur tevekkülümüz i’timâdumuz*” şeklinde ifade edildiğinde yüklem özneye hasredilmiş olacak ve mana; “*tevekkülümüz ve i’timâdumuz sadece Allah’adır, başkasına değil*” olarak değişecektir:

Baş egmezüz edânîye dünyâ-yi dûn için
Allâhadur *tevekkülümüz i’timâdumuz*
(Bâkî, G.192/1)

Şaire ait aşağıdaki beytin de ikinci mısraı, isim cümlesi olup özne tehir edilmiştir. Yüklem takdim edilip öznenin tehir edilmesi burada da özüleme amacı taşımaktadır. “*Ey sevgili! Senin yanaklarını görmesem gözüme âlem görünmez. [Çünkü] yanaklarının aynasıdır*¹⁴² *âlemi gösteren ayna.*” anlamındaki beyitte, şair hasr ilgisiyle “*âlemi gösteren sadece senin yanaklarının aynasıdır, onlar olmadan gözüme âlem görünmez*” demiştir.

Gözüme ‘âlem görünmez görmesem ruhsârûnı
‘Ârızuñ mir’âtıdur *âyîne-i âlem-nümâ*
(Bâkî, G.15/4)

Birinci mısraının yüklem, ikinci mısraının özne olduğu aşağıdaki beyitte de benzer bir anlam ilgisi söz konusudur. “*Senin sevgi ve muhabbetinin madenidir âlemi*

¹⁴² Anlamda radikal değişimler yaratan vurgulu ifade ve ibareleri, mümkün olduğunca kalın yazı görünümüyle yansıtmaya çalıştık. Belagat ehli dikkatli bir okuyucu, bu tür cümleleri telaffuz ederken bu sesletime dayalı inceliği gözden kaçırmamalıdır.

aydınlatan güneşin özü ve cevheri”, denilerek, sevgi ve muhabbetin membaı, sevgiliye hasredilmiştir:

Kân-ı mihr ü mahabbetüñdendür
Güher-i âfitâb-ı ‘âlem-tâb
(Bâkî, G.19/3)

Tümleçlerden birinin vurgulandığı ve yükleme hasredildiği durumlarda da tümleçler öncelendiğinden özne, ötelenebilir. “*Kapında elde etti bu devasız derdi hep gönlüm. Hasta gönlüme bakıp ne derde mübtela olduğumu görsünler*” anlamındaki beyitte özne; dolaylı tümleç, yüklem, nesne ve zarf tümlecinden sonra zikredilmiştir:

Kapuñda hâsıl itdi bu devâsuz derdi hep gönlüm
Ne derde mübtelâ oldı dil-i bîmârı görsünler
(Bâkî, G.55/2)

Korku, merak, heyecan, sevinç, hayret ve hayranlık, sitem, hasret vb. duygu durumlarında soru cümlelerine yer verildiğinde aceleyle ve heyecanla önemsenen, merak konusu olan soru ögesi, cümle başına alınırken söz dizimsel değer bakımından arka planda kalan özne, geciktirilir. Bâkî’ye ait aşağıdaki beyitler bu duruma örnek olarak verilebilir. Sevgiliye duyulan özlemin alelacele dile getirilmek istendiği “*Ey sevgili! Karşılaştır mı seninle beni bir yerde kader yoksa bu hasret, mahşer gününe mi kalır?*” anlamını içeren aşağıdaki beyitte “*haşr ide mi*” soru ibaresi, cümle başında zikredilirken özne olan “*devrân*”, mısra sonundadır. İkinci mısradaki ise tevriyeli bir kullanımla “*hasret kala mı?*” ibaresi, özne + yüklem veya sadece yüklem olarak yorumlanabilmektedir:

Haşr ide mi bir yirde senüñle beni *devrân*
Hasret kala mı yogsa dem-i mahşere cânâ
(Bâkî, G.1/3)

Bir hayret, hayranlık ve sitemin dile getirildiği “*Ne bilsinler karanlıkta onun göz kırptığını eller? Gece, yanağndaki benle sohbet için gelmiş meğer yıldızlar.*” anlamını içeren aşağıdaki beyitte de sözde soru cümlesinde, benzer bir durum söz konusudur. Soru anlamı taşıyan yüklem, kelamın başında yer alırken her iki mısradaki da özne, sondadır:

Ne bilsünler karañuda anuñ göz kıpdugın *iller*
Gice hâl-i ruhuñla bahs için gelmiş meger *kevkeb*
(Bâkî, G.17/3)

Bir hayret, heyecan ve hayranlık hâlinin dile getirildiği “*Nedir bu gülüşler, bu işveler bu naz ve kayıtsızlık? Nedir bu cilveler, bu zarifedalar, bu uzun endam?*” anlamını

içeren aşağıdaki beyitte de soru zamirleri, hemen söz başında yer alırken özneler, peşi sıra zikredilmiştir:

Nedür bu handeler bu 'işveler bu nâz u istiğnâ
Nedür bu cilveler bu şiveler bu kâmet-i bâlâ
(Bâkî, G.6/1)

Tehir edilen öznelerden bazıları, söz diziminde sonda değil ortada yer almaktadır. Bu durumda özne ya yüklem ile yardımcı ögelerden biri arasına girer ya da yardımcı eylemden oluşan birleşik yapı bir yüklemi yararak ortasında konumlanır. Bu, tümüyle vezin ve kafiye zaruretinden kaynaklanmayıp bağlamın gerektirdiği anlam ve doğal söyleyişten kaynaklanır. İşte Bâkî'den öznenin iki öge arasında yer alarak ortalığı "Eğer güneş, gözünü ve kaşını, Hintli esmer beninle büyüleyici zülüflerini"¹⁴³ bir arada bulsaydı o aklımı başımdan alan zamanın baştan çıkarıcı güzeline öykünürdü." anlamında örnek bir beyit:

Çeşm ü ebrû hâl-i Hindû zülf-i câdû bulsa ger
Öykünürdi âfitâb ol âfet-i devrânuma
(Bâkî, G. 434/3)

Divan şiirinde yardımcı eylemlerle kurulmuş birleşik fiiller çok yaygındır. Bu tür fiiller, söz diziminde çoğu kez parçalı olarak yer alır. Bu durumda parçalanmış yüklem arasına bazen özne girer. Aşağıdaki beytin ikinci mısraında, yardımcı eylemle yüklem olan "âzâd olmadı" ifadesinin arasına özne olan "serv-i hırâmân" ibaresi girmiştir. Burada şairin söz dizimindeki bu değişimi, sadece vezin ve kafiye gereği uyguladığını söylemek, şairin sanat ve edebiyat anlayışına bir hakaret sayılır. Zira beyitte azat olma/olmama eşiği olan "kâmetüñ kullugına düşmeyicek" (boyunun kulluğuna düşmeyene kadar) ifadesinden hemen sonra "olmadı" eyleminin getirilmesi belagatin gereğidir. Bu yüzden ikinci mısranın "serv-i hırâmân" kelime grubuyla başlaması verilmek istene manaya hâlel getirecektir. Ancak beyitte "serv-i hırâmân ve âzâd" unsurları arasındaki değişkenlik vezin ve kafiye zaruretinden kaynaklanmış olabilir. Bir başka deyişle ikinci mısra vezin ve kafiye zaruretinden dolayı "Olmadı âzâd serv-i hırâmân" söz dizisiyle de kullanılabilir.

Kâmetüñ kullugına düşmeyicek
Olmadı serv-i hırâmân âzâd
(Bâkî, G.37/5)

¹⁴³ Saç anlamına gelen "zülûf" kelimesi, ses ve çağrışım değeri daha yüksek olduğundan dil içi çevirilerde umumiyetle muhafaza edildi.

Tablo 37: *Yüklemden Sonra Gelen Özneye Bâkî Divanı'ndan İki Örnek*

Dolaylı Tümleç	Yüklem	Nesne	Zarf Tümleci	Özne
Kapıñda	hâsıl itdi	bu devâsuz derdi	hep	gönlüm

Yüklem	Özne	Dolaylı tümleç
Öykünürdi	âfîâtâb	ol âfet-i devrânuma

Yüklem (Yrd. eylem unsuru)	Özne	Yüklem (İsim unsuru)
Olmadı	serv-i hırâmân	âzâd

Belirlilik bahsinde iyelik gruplarının tazim gereği söz dizisinin başında kullanıldığını ifade etmiştik. Kelamda iyelik grubuyla yüceltilen varlık veya şahıs, her zaman söz dizisinin başında yer almaz. Bâkî'ye ait aşağıdaki örneklerde, tazim gereği zikredilen iyelik gruplarının söz dizisinin sonunda özne olarak yer aldığı görülmektedir:

Tûtî gibi hoş nükteler öğretti *dehânuñ*

Bâkî gibi üstâd-ı suhan-pervere cânâ

(Bâkî, G.1/7)

Ben âb-ı revân itmek cân üzre gözüm yaşın

Tek meyl-i kenâr itsün *ol serv-i hırâmânum*

(Bâkî, G.338/2)

Sen gül gibi gülşende gülmekde açılmakda

İñler kafes-i tende *murg-ı dil-i nâlânım*

(Bâkî, G.338/5)

4.1.3. Söz Diziminde Parçalı Özne

Şairler, bazen dil kurallarının kendilerine tanıdığı imkânların dışına çıkıp dilin olağan yapısını kırarak devrik cümleden de öte bir söz dizimi oluştururlar. Bu durum, çoğu zaman duygu, heyecan, coşku, farklı ses perdeleri, anlam incelikleri ve vezinden kaynaklanmaktadır. Bir kelime grubu şeklinde olan öznelere arasına bazen diğer öğelerden biri veya cümle dışı unsurların girdiği görülür. Bu durumda özne, dağınık bir biçimde mısralara yayılabilir. Genel dil kurallarını aşan, söz dizimini çözmek için daha çok zihinsel çaba harcamayı gerektiren bu tür kullanımlar, günümüz Modern şiir anlayışında yaygın olduğu gibi Divan şiirinde de çok yaygındır. Örneğin Nâilî'ye ait “*Saçlarının gölgesinin düştüğü yerleri Nâilî gören, fark edemez Çin diyarı mı Hıta memleketi midir*” anlamındaki beyitte, fiilimsi grubu yapısında olan öznenin cümle dışı bir unsur olan “Nâilî” nidasıyla bölündüğü görülmektedir:

Sâye-i zülfi düşdüğü yerleri Nâ'îlî gören
Fark edemez diyâr-ı Çîn memleket-i Hıtâ mıdır
(Nâîlî, G.53/5)

Fuzûlî'ye ait “*Cefayı gönlümdür çeken, gözdür gören yüzünü. Allah Allah zevk alan kimdir çeken kimdir zahmet*” anlamını içeren aşağıdaki beyitte ise özne (cevri çeken), yüklem (gönlümdür) araya girdiği için parçalıdır:

Cevri gönlümdür çeken gözdür gören ruhsârını
Allah Allah kâm alan kimdir çeken kimdir ta'ab
(Fuzûlî, G.33/5)

Bâkî Divanı'nda da söz diziminde parçalı özne örnekleri mevcuttur. Örneğin bir anlam inceliği ve söz oyunu yaratmayı amaçlayan aşağıdaki beyitte, tevriyeli bir kullanımla özne olan “*terk ehlinüñ başı*” tamlama grubunun arasına ünlem ve miktar bildiren bir zarf girmiştir:

Her tâc olamaz fakr u fenâ şâhına ser-tâc
Terk ehlinüñ ey hâce biraz başı kabadur
(Bâkî, G.106/2)

Benzer bir kullanım, yine zincirleme isim tamlamasının özne olarak yer aldığı aşağıdaki beyittir. Şair, kelimeleri öyle bir dizilişle dizmiştir ki öznenin arasına “*gül devri gibi*” edat grubunun girmesi, farklı anlamlara da kapı aralamıştır. Bu kelime grubu, isim cümlesinin zarf tümleci olarak düşünüldüğünde “*Gâfil geçirme fırsatı ki âlem bağının saadeti, gül devri gibi geçicidir.*” anlamı; ek fiili düşürülmüş bağımsız bir cümle olarak okunduğunda “*Gâfil geçirme fırsatı ki âlemin bağı gül devri gibidir, saadeti de geçicidir.*” anlamı; devlet kelimesini niteleyen sıfat olarak vurgulandığında ise “*Gâfil geçirme fırsatı ki âlem bağının gül devri gibi olan saadeti geçicidir.*” anlamı ortaya çıkmaktadır.

Gâfil geçürme fırsatı kim bâğ-ı 'âlemüñ
Gül devri gibi devleti nâ-pâydârdur
(Bâkî, G.152/3)

Aşağıdaki beyitte ilk bakışta şairin nahiv kurallarını bilmediğinden karmaşık bir söz dizisiyle öznenin arasına ünlem grubunu yerleştirdiği (şi'ri ey gül-çehre anuñ) düşünülse de mazmun ve benzetmelerle sağlanan anlam inceliği göz önünde bulundurulduğunda ünlem grubunun hiç de yerini yadırgamadığı görülecektir. “*Bâkî her ne zaman yanaklarını ve yüzünü vasfetse ey gül çehreli, onun şiiri hep böyle hoş ve renkli hâle gelir*” anlamını içeren beyitte şair, kendi şiirinin latif, güzel ve renkli oluşunu gül

yüzlü ve gül yanaklı olan sevgilisinin vasıflarına bağlamıştır. Söz dizisinde de “*anun şii*ri” tamlamasının arasına “*ey gül-çehre*” ünlemini alarak bu anlam ve imayı, şekilsel olarak da gözler önüne sermiştir.

‘Ârız u ruhsârûnı vasf itse Bâkî her kaçan
Şi’ri **ey gül-çehre** *anun* böyle rengînter düşer
(Bâkî, G.119/5)

Söz dizisinde öznenin parçalı olarak yer aldığı güzel örneklerden biri de yine Bâkî’nin “*Üslubu güzel, manası parlaktır Bâkî’nin şii*rlерinin. *Şii*r erbabını ona karşı hasede düşüren de hep bu manadır.” anlamındaki beytidir. Burada da şair; ahengi, şii

Edâsı hûbdur ma’nâsı ra’nâ şii’r-i Bâkînün
Aña reşk itdüren erbâb-ı nazmı hep bu ma’nâdur
(Bâkî, G.127/5)

Yukarıdaki devrik söz dizisi, özneleri ve diğer öğeleri yerli yerinde kullanılarak hatta matla beyit hâline getirilerek aşağıdaki şekilde değiştirildiğinde bile şii

Şii’r-i Bâkînün edâsı hûb ma’nâsı ra’nâdur
Erbâb-ı nazmı hep aña reşk itdüren bu ma’nâdur
(Bâkî, G.127/5)

Tablo 38: *Bâkî Divanı* 'nda Öznenin Söz Dizimindeki Yerine Göre Örnek Beyitler

ÖNCELENEN ÖZNE	<i>Safâ-yı hâlet-i tab'uhn</i> yiter eglence ey Bâkî Bî-hamdi'llâh ne gam yirsin elûnde <i>sâgar-ı Cem</i> var (G.63/5) <i>Bâkî-i dil-hasteye cevri-firâvân itmeden</i> <i>Kasduñ</i> öldürmek mi yogsa nâz u istignâ mıdur (G.120/5) <i>Mevzûn kaddi şî'r-i bülendüm misâlidür</i> <i>Nâzûk miyânı</i> anda bir ince hayâldür (G.100/4) <i>Ser-i nîzeñe irgüren başını</i> Cihân halkı içre ser-efrâz olur (G.112/2)
ÖTELENEN ÖZNE	Cemâlûn âfitâbından alup nûr Meh-i tâbâna döndi <i>câm-ı billûr</i> (G.132/1) Dünyâda çeker mihneti <i>erbâb-ı mahabbet</i> Ey sûfî bugün baña ise ırte sanâdur (G.105/3) Gayrı dermân istemez <i>Bâkî kuluñ</i> Zahmına <i>derdüñ devâsı</i> hoş gelür (G.148/6) Fermân-ı aşka cân ile var <i>inkıyâdımız</i> Hükm-i kazâya zerre kadar yok <i>inâdımız</i> (G.192/1)
PARÇALI ÖZNE	Sad hezârân nev-bahâr olsa bu fânî bâğda <i>Bir gül-i bî-hâr</i> açılmaz Bâkiyâ <i>sâgar gibi</i> (G.499/5) Neden bu menzil-i hâkîde ârâm ihtiyâr itmek <i>Senüñ cândur yirüñ</i> ey tîr-i dil-ber sen bedenden geç (G.30/3) Gül yüzüñ vâsfında bülbül kılsa elhânı dürüst Bâğda <i>bir goncanuñ</i> kalmaz <i>girîbânı</i> dürüst (G.22/1) Giceler <i>kâküli sevdâsı</i> ile <i>dildâruñ</i> <i>Haddi pââyânı</i> mı var <i>dûr u dirâz efkâruñ</i> (G.276/1)

4.2. Söz Diziminde Yükleme (Takdim-Tehir)

“Cümlede iş, oluş ve yargıyı bildiren çekime girmiş kelimenin söz dizimindeki adı; haber, müsnet, mahmul” (GTS) olarak nitelenen yükleme, bir cümlede özneye yüklenen isim veya fiil çekimlerinden oluşan hükmî veya talebî olarak cümleyi tamamlayan temel ögedir. Arapların müsnet diye tanımladığı yükleme, fiil cümlelerinde fiil çekimiyle; isim cümlelerinde ise ek fiillerle çekimlenmiş isimlerle kullanılmaktadır. “Cümlelerin temel

ögesi olan yüklem, cümledeki diğer ögelerin de belirleyicisidir.” Bir cümlede yapı ve anlam itibarıyla iki tür yüklem bulunmaktadır: çekimli fiil ve çekimli isim (Delice, 2016: 134). Yükleme isim olan cümlelerde ek fiille çekimli ismin temel işlevi, hudus (oluş) olup yinelenmeyi gerektirmeksizin bir şeyde bir niteliğin bulunduğunu ifade etmek iken fiil cümlelerindeki fiilin temel işlevi, var olduğu ifade edilen niteliğin azar azar gerçekleşmesi ve yinelenip yenilenmesini ifade etmektir.¹⁴⁴ O hâlde isim cümlelerinde yer alan yüklem, sabit ve durağan bir gerçekliği doğururken muhatapta bir derinlik hissi de uyandırır. Fiil cümlelerinde yer alan yüklem ise olay ve zaman gerçekliğini doğururken muhatapta devamlılık ve sonsuzluk hissi uyandırır.

Söz dizimi başlığı altında değindiğimiz gibi bir cümle veya mısra kelime bağlamı değıştikçe manaları da değışir. Bazı dizimlere dilin doğal yapısı müsaade etmese de vurgu da hesaba katıldığında bir söz dizimi çok çeşitli biçim ve anlamlarla ifade edilebilir.¹⁴⁵ Söz dizimine göre cümleler, Türkçe gramer kitaplarında yüklem cümle sonunda yer alıp almamasına ve eksiltilmesine göre değerlendirilmiş olup üçe ayrılmaktadır: düz cümle, devrik cümle, eksiltili cümle. Yüklem hazfi, önceki bölümde ele alındığından burada sadece düz ve devrik cümleler üzerinde durulacaktır. Yükleme sonda olan cümlelere düz cümle denilirken yükleme sonda olmayan cümlelere de devrik cümle denilmektedir. Her ne kadar Türkçe cümle yapısında yüklem yeri kelamın sonu ise de şiir dilinde ve günlük söylemlerde yüklem, daha çok başta yer alır. Dolayısıyla öznenin cümle başında yer alması için *takdim*, yüklem sonda zikri için de *tehir* ifadesini kullanacağız.

4.2.1. Söz Diziminde Öncelenen Yüklem (Takdim)

Türkçe dil mantığına göre yüklem için önceleme (takdim), söz diziminde hakkı olan yerde yani sonda olmayıp başa alınmasıdır. Cümle ögelerinin dizilişindeki en çarpıcı değışiklik, şüphesiz yüklem takdimidir. Duyguların yoğun olarak hissedildiği emir ve ünlem cümlelerinde, etkili ve güçlü bir anlatımın sağlandığı soru cümlelerinde, edebî zevk taşıyan coşku ve heyecana bağlı ifadelerde yüklem, umumiyetle söz diziminin

¹⁴⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. *Delâilü'l-İ'câz, Muhtasarü'l-Meânî*.

¹⁴⁵ Vurgu ile bazen söz dizimi değışmeden de anlam ve duygu farklılaşabilmektedir. Örneğin; “Yarın bu iş bitecek.” Cümlesinde zaman ögesinin her iki hecesi şiddet vurgusu ile telaffuz edildiğinde buyruk cümlesi olurken, sadece ilk hecesi vurgulu telaffuz edildiğinde “Bu iş bugün değil, yarın ancak biter” anlamında bir haber cümlesi olur. Zaman ögesi ve diğer ögeler, doğal bir ses akışı içerisinde söylendiğinde ise “Bir süredir devam eden iş, yarın bitecek” anlamında bir haber cümlesi kurulmuş olur. Dahası, alay ve soru karışımı bir ton ve ezgi ile zaman ögesi vurgulandığında “Bu işin yarın bitmesi mümkün değil” gibi bir anlam doğar.

başında yer alır. Vurgulu yüklem olarak da ifade edilen bu duruma, daha çok dilin tabii hâli olan konuşma dilinde ve içten, etkili bir söyleyişin hâkim olduğu sanat metinlerinde rastlanır. Türkçede devrik cümle olarak adlandırılan ve gönülde hoş bir tesir bırakan bu üslup özelliği, bilhassa şiirlerde yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Öyle ki şiir dilinde düz cümle yapısından çok yüklem takdim edildiği devrik cümle yapısı kullanılır.

Zihinsel süreçler ve düşünceler, belli bir sıralanışın ve mantık kaidelerinin izinden giderken duygular, heyecanlar, aceleyle ve aniden gerçekleşen durum ve olaylar hiçbir kalıba sığmaz. Bu yüzden duyguların aktarımı ancak söz dizimindeki radikal ve köklü değişikliklerle gerçekleşir. İşte yüklem cümle başında yer alması, bu ani ve tabiri caizse patlayarak ortaya çıkan duygu ve durumların ifadesinde etkili bir anlatım yoludur. Cümle başında gelen bu tür yüklem, manayı tamamlayan en mühim unsurlardan özneyi de çoğunlukla içinde barındırır. “Devrik tümce, zihnin doğal işleyişinin göstergesi sayılabilecek anlık konuşmalarda, duygu iniş çıkışlarında, çokça kullanılan yapılardır. Devrik yapının oluşumu; şaşma, sevinç, öfke, korku, telaş, heyecan gibi değişik ruhsal durumları açığa çıkaran süreçleri içerebilmektedir” (Sebzecioğlu, Ekdi; 2015: 224-236).

Cem Dilçin, “*Divan Şiirinde Stilistik Açıdan Öncelemeler*” başlıklı yazısında şiirdeki devrik yapının cümledeki herhangi bir ögeyi takdim etmek yani öncelemekten kaynaklandığını, bunun sadece vezin, kafiye, redif gibi zaruriyetlerden kaynaklanmadığını ifade eder. Dilçin’e göre devriklemeler, usta şairler elinde estetik bir kaygıyla bilinçli olarak yapılmış düzenlemelerdir. Pek çok dize, vezin ve kafiyesi bozulmadan farklı söz düzenlemeleri ve kelime dizilişleri içerisinde söylenebilse de anlam ve duygunun büyük ölçüde yok olduğu görülecektir, der. Yine Dilçin’e göre devrik cümleler, düz cümlelerden daha vurgulu ve dokunaklı söylenmeye elverişli olup daha derin duygular ve zengin manalar içerebilmektedir (2011:336-338). Devrik bir cümlede yüklem bazen başta, bazen ortada, bazen de söz diziminde parçalı olarak görülür. Yüklem cümle veya mısra başında gelmesi, duygu ve heyecanı artırır, vurguyu daha da pekiştirir. İncelediğimiz gazellerde aşkın verdiği ıstırap, gönül coşkunu, maşuka karşı hayret, hayranlık ve sitem gibi hissiyatların ifade edildiği cümleler çoğunlukla devrik yapı cümlelerdir.

Şiir dilindeki her çeşit öncelemenin, beytin içeriğiyle yani beyitte ne söylendiğiyle doğrudan ve yakından bir ilgisi vardır. Bunun sonucunda ortaya çıkan beytin söz yapısında içeriğin “nasıl söylendiği” konusu da büyük bir önem kazanır. Beyitte “ne söylendiği” insanı hayrette bırakabilecek ne kadar yüce bir düşünce olsa da bunun şiirsel bir etki yaratabilmesi ancak “nasıl

söylendiği” ile sağlanabilir. Şiirde amaç öncelikle bilgilendirmek değil duygulandırmaktır. Bunun için beytin gelişigüzel değil belli bir söz düzeni ve yapısı içerisinde söylenmesi gerekir (Dilçin, 2011:336-346).

Türkçe cümle yapısında yüklemın kelamın başında yer almasının belagat ve anlam bilimi açısından belli başlı sebepleri şunlardır:

- 1- Yüklemin öneminden dolayı vurgulamak ve zikredilen haber veya inşaya dikkat çekmek,
- 2- Yaşanılan heyecan, üzüntü, şaşkınlık gibi ruhsal durumlar neticesinde cümleyi zihnen tasarlamadan ve üzerinde düşünmeden ifade etmek,
- 3- Müsnedün ileyhi müsnede tahsis edip hasretmek,
- 4- Anlatımda tekdüzeliği ve durağanlığı kırıp canlı ve etkili bir üslup sağlamak,
- 5- Manzumelerde ahengi yani vezin ve kafiye düzenini tanzim etmek,
- 6- Muhatapta, müsnedün ileyhın zikrine karşı bir iştıyak hâsıl etmek,
- 7- Kelamın hemen başında muhatapta iyimserlik, gönül ferahlığı ve sevinç yaratmak,
- 8- Bir olayı, durumu veya duyguyu muhatabın haberi yokken aniden bildirerek coşku ve heyecan yaratmak
- 9- Dinleyici sarsan ve uyaran yüksek bir ses tonuyla, kelama dikkat çekici ve etkileyici bir giriş yapmak. (Taftazânî, 2021: 299-302; Taftazânî, 2019:522-535; El-Cürcânî, 2015: 152, Bilgegil, 2023: 74; Saraç, 2018: 65).

Bir şiirin, bir beytin ya da bir mısraın hangi sözle başlayacağı dil kaidelerinin yanı sıra şairin duygu durumu, niyeti, vermek istediği mesajla da alakalıdır. Coşkun duyguları, uçsuz bucaksız hayalleri ve zengin düşünce dünyası, dil gereçleri olan kelimelerle anlam kazanan sanatçı, seçimini yapar ve buna bağlı olarak da uygun gördüğü cümle ögesini önceler. Öncelediği bu öge, bir yandan kulağa hoş gelip dinleyende hemen estetik bir haz uyandırırken diğer yandan anlam ve duyguyu pekiştirir. Örneğin Yunus Emre'nin “*Sensin dün ü gün endişem/ Bana seni gerek seni*” (Yunus Emre, M.381/4) mısralarında, marife bir isim olan yüklemın öncelenmesi, söz dizisinde güçlü bir vurgu ve duygu yoğunluğu oluştururken yüceltilen varlık da şiirin merkezine oturtulmuştur. Ahmet Muhip Dıranas'ın “*Kardır yağan üstümüze gecedem.*” (1992: 47) mısraında da yüklem olan ve insanın muhayyilesinde umudu, neşeyi, huzuru, aydınlığı, rahmeti, sükûneti, sadeliği, sonsuzluğu çağrıştıran “*kardır*” biriminin takdim edilmesi, anlatımı oldukça canlı ve etkili kılmıştır.

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere isim cümlelerinde yüklemün takdimi, bir varlığı öne çıkarmayı ve onu özneye hasretmeyi amaçlamaktadır. Fiil cümlelerinde yüklemün takdimi ise muhatabı çabucak harekete geçirmeyi yahut kelamın başında verilen haberle muhatabın zihninde bir belirsizlik yaratıp tedricen o belirsizliği diğer öğelerle ortadan kaldırmayı hedefler. Bu belirsizlik durumu, muhatapta, müsnedün ileyhın zikrine karşı bir iştiyak da hâsıl eder. “Mütekellim, muhatabın dikkatini her şeyden önce yüklem üzerine çekmek istediğinde, kelamın diğer unsurlarını yüklem etrafında ehemmiyetsiz, gerekirse feda edilebilecek türden sayar” (Bilgegil, 2023: 74). Bu hâl, bilhassa heyecana bağlı ifadelerde göze çarpar. Bazen zamanın ifadeye yetersiz sayılması da eylemi alelacele söylemeye yol açar. Arap belagatinde “ضيق الوقت” *“vaktin darlığı”* olarak ifade edilen bu durum, mütekellimi hazfe olduğu gibi ekonomik davranmaya, önce söylenmesi gereken ibareleri alelacele söylemeye iter.

Yüklemi sonda olan cümleler, daha çok mantıksal bir bilgi aktarımı sağlarken yüklemi başa alınmış cümleler, aniden gelişen bir duygusal patlamayı şiddet vurgusuyla bir anda telaffuz ederek edimsel ve duygusal bir etki yaratırlar. Bu da anlam ve duygunun oluşumunda sadece sözcüklerin değil, söz dizimi ve vurgunun da ne kadar etkili olduğunu göstermektedir. Doğrudan bir emir içeren buyruk cümlelerinde, yükselen bir ses tonuyla dinleyiciyi sarsan ünlem cümlelerinde, çoğu zaman cevabı gerçekte aranmayan şaşkınlık, hayret, sitem, alay, yadırgama, itiraz gibi duyguların dile getirildiği soru cümlelerinde ve olumsuzluk ifade eden cümlelerde yüklemün kelamın başında gelmesi anlamı pekiştirirken anlatımı da daha güçlü kılar. Şimdi *Bâkî Divanı*’ndan beyitlerle, yüklemün takdiminin anlamı nasıl etkilediğini ve üsluba katkısını değerlendirelim.

Doğrudan bir emir, hatta bir uyarı ile (magrûr olma) başlayan dilin yargı bildirmekten öte yaratıcı ve alıcıyı harekete geçirme işleviyle kullanıldığı “*Mağrur olma padişahım, geçici dış güzelliğe. Bir güneştir ki hızla kaybolup gider.*” manasındaki aşağıdaki beyitte, hemen muhatabı saran ve sarsan bir üslup göze çarpmaktadır. İkinci mısranın da yine doğrudan yüklem olan “*bir âfitâbdur*” ibaresiyle başlaması, benzetmeyi sıradanlıktan çıkarıp okuyucunun dikkatini hemen bu etkili mecaz üzerine çekmektedir:

Magrûr olma pâdişehüm hüsn-i surete
Bir âfitâbdur ki serî’u’z-zevâldur
(Bâkî, G.100/2)

Benzer bir üslup özelliği, emir, olumsuzluk ve soru anlamı taşıyan “*aldanma, kalmaz, n’eyledi*”¹⁴⁶ yüklemelerinin takdim edildiği “*Aldanma makam ve talihine kalmaz bu rüzgâr. Bağ u baharı neyledi hazan rüzgârı, gör*” manasını içeren aşağıdaki beyitte de söz konusudur:

*Aldanma câh u bahtına kalmaz bu rüzgâr
Bâg u bahârı n’eyledi bâd-ı hazânı gör*
(Bâkî, G.77/4)

Muhatabı doğrudan bir emir kipiyle uyararak başlayan “*Sakin, riyakârların sohbetinden Ey Bâkî! Çünkü Yüce Allah’ın rızası bundadır*”¹⁴⁷ anlamındaki beyitte de canlı ve etkili bir üslup sağlanmıştır:

*İctinâb it sohbet-i ehl-i riyâdan Bâkiyâ
Kim rızâ-yı Hazret-i Bârî Te’âlâ bundadır*
(Bâkî, G.157/7)

“*Parça parça etsin beni gamzelerinin kılıcı ki sonunda tarak gibi zülfüne nail olmak, nasip olsun*” manasını içeren aşağıdaki beyitte, yüklem mısra başında dinleyiciyi sarsan ve uyaran yüksek bir ses tonuyla başlaması, aşkın ıstırap yönünü öne çıkarmakla beraber şiire dramatik bir hava da katmakta, muhatapta adeta bir sahne repliği hissi uyandırmaktadır:

*Çâk çâk itsün beni şemşîr-i gamzeñ şâneveş
Zülfüne tek ‘âkıbet olsun müyesser dest-res*
(Bâkî, G.211/2)

Gafletten uyandırma ve seherlerde Mevlâ’yı zikretme çağrısı yapan aşağıdaki beyitte de anlamın duygusal şiddeti “*uyandır*” emir fiilinin güçlü ve hemen duyulur biçimde başta olmasıyla sağlanmıştır. “*Uyandır can gözünü gaflet uykusundan seher vakti. O çemen bülbülleriyle sabahleyin zikreyle Mevlâ’yı.*” anlamındaki beyit, özneyi de içeren güçlü bir yüklem ve peşi sıra kapalılığı gideren güçlü bir nesnenin getirilmesiyle etkili bir şekilde sonlandırılmıştır:

¹⁴⁶ “*n’eyledi*” yüklemindeki takdim, bağımsız olan “*bâg u bahârı n’eyledi*” cümlesinde değil, hazfedilmiş bir bağlacın olduğu “*bâd-ı hazânı gör*” cümlesiyle olan bağlantısıyla belirlemektedir. Cümlelerin düz ve birleşik hâli şöyle olmalıdır: “*Bâd-ı hazânı gör ki bâg u bahârı n’eyledi*”.

¹⁴⁷ Tezde iki kez kullanılan beyitlerin dil içi çevirileri, konu başlıklarına göre yer yer değiştirilerek verildi. Yüklem takdimi başlığı altında ele alınan beyitlerin de dil içi çevirileri mümkün oldukça devrik yapıda oluşturuldu. Aynı beyit, zamir kullanımıyla eksiltme başlığı altında şöyle tercüme edilerek ifade edilmişti: “*Ey Bâkî! Riyakârların sohbetinden sakın. Çünkü Yüce Allah’ın rızası bundadır (riyakârların sohbetinden sakınmaktadır)*”

Uyandır çeşm-i canı hab-ı gafletten seherhiz ol
Çemen bülbülleriyle subh-dem zikreyle mevlâyı
(Bâkî, K.15/2)

Yüklemleri takdim edilip doğrudan, doğal ve karşı konulmaz bir çağrı ile (gel, getir) başlatılan “**Gel** ey sâkî, bulunmaz böyle gönül açıcı, yüce bir meclis. **Getir** saf kadehi ki neşeyle dolsun meclis.” anlamını içeren aşağıdaki beyte de etkili bir seslenişle içten ve güzel bir başlangıç yapılmış olup edimsel bir söyleyiş hâkimdir:

Gel ey sâkî bulunmaz böyle ‘âlî dil-güşâ meclis
Getir câm-ı musâffâyı kim olsun pür-safâ meclis
(Bâkî, G.208/1)

Yüklemi isim olan “Acayip bir şifahanedir sevgilinin mahalli [aşk ehline]. Oraya hasta ve nahoş varan âşıklar, gayet hoş ayrılır.” anlamındaki beyitte ise kelamın hemen başında “bir ‘aceb dârü’ş-şifâdur” denilmek suretiyle muhatapta iyimserlik, gönül ferahlığı ve sevinç yaratmak ve müsnedün ileyhin zikrine karşı bir iştiyak hâsıl etmek gayesiyle yüklem, öznenen önce zikredilmiştir:

Bir ‘aceb dârü’ş-şifâdur kûy-ı yâr
Haste varan mübtelâsı hoş gelür
(Bâkî, G.148/3)

İsim cümlelerinde yüklemün özneye takdimi, özgüleme (hasr) amacı da taşıyabilmektedir. Aşağıdaki beytin ikinci mısraında böyle bir anlam ilgisi söz konusudur. Şair, ikinci mısra da, “Nişân-ı âteş-i endûh-ı ‘aşk-ı yârdur dâgum” diyerek söyleyici âşığın vücudundaki yaraların sevgiliye olan aşk gamının ateşinin nişanelerinden başka bir şey olmadığını dile getirmiştir:

Şirâr-ı nâr-ı hirmen-sûz-ı gamdan sîne yanmışdur
Nişân-ı âteş-i endûh-ı ‘aşk-ı yârdur dâgum
(Bâkî, G.335/4)

Bir olayı, durum veya haberi aniden bildirerek muhatapta öznenin ne olduğuy la ilgili bir merak ve istek uyandırmak, mısra ya da beyit sonunda öznenin zikredilmesiyle bu kapalılığı ortadan kaldırmak amacıyla yüklemün başta zikredildiği aşağıdaki beyitte de etkili bir söyleyiş söz konusudur:

Sildi gubâr-ı gussayı dilden nesîm-i subh
İrdi yitişdi himmet-i merdân-ı rüzgâr
(Bâkî, G.130/2)

Tablo 39: *Yüklemin Takdimiyle Oluşan Söz Dizimsel Belirsizliklere Örnek*

YÜKLEM	NESNE	TÜMLEÇ	ÖZNE
Belirsiz	Neyi sildi?	Nereden sildi?	Kim sildi?
<i>Sildi</i>	<i>gubâr-ı gussayı</i>	<i>dilden</i>	<i>nesîm-i subh</i>
Sildi	keder tozunu	gönülden	sabah yeli

Yukarıdaki beytin ilk mısraında, yüklem takdimiyle “sildi” denilerek olay duyurulmuştur. Nesne ve dolaylı tümleç olan ikinci ve üçüncü öğelerin zikriyle de “neyi sildi, nereden sildi?” sorularına cevap verilmiştir. Böylece işiten, mısra sonuna kadar özneye bir iştihak duyar, “nesîm-i subh” tamlamasıyla bu müphemiyet ortadan kalkmış olur. İkinci mısra da benzer bir durum vardır.

Bâkî’ye ait “*Paramparça olmuştur ney gibi ah etmekten bağrum. Demek ki aşk meclisinin ey sâkî, buymuş kanunu.*” anlamını içeren aşağıdaki beyit de yukarıdaki beyte paralel bir anlam ilgisiyle kaleme alınmıştır. Şair, beytin hemen başında “olupdur (olmuştur)” diyerek yüklemi zikretmiştir. Buradaki eylem, yardımcı eylem olduğundan işitende daha büyük bir zihinsel belirsizlik oluşturur. Yukarıdaki örnekte olduğu gibi iştihak duyulan ve gönle hoş gelen özne (bağrum), mısranın sonunda zikredilerek bu belirsizlik giderilmiştir. İkinci mısra da zincirleme tamlama olan öznenin (bezm-i ‘aşkuñ kânûnı) söz dizisinde ünlem grubu ve yüklemle parçalanması, etkileyiciliği daha da artırmıştır.

Olupdur çâr-pâre ney gibi âh itmeden bağrum
Meger kim bezm-i ‘aşkuñ sâkiyâ bu oldı kânûnı
 (Bâkî, G.538/2)

Tablo 40: *Yüklemin Takdimiyle Oluşan Söz Dizimsel Belirsizliklere Örnek*

Y. EYLEM	İSİM UNSURU	ZARF TÜMLECİ	SEBEP TÜMLECİ	ÖZNE
Belirsiz	Nasıl olmuştur?	Ne gibi?	Neden dolayı?	Kim, ne?
<i>Olupdur</i>	<i>çâr-pâre</i>	<i>ney gibi</i>	<i>âh itmeden</i>	<i>bağrum</i>
<i>Olmuştur</i>	<i>paramparça</i>	<i>ney gibi</i>	<i>âh etmekten</i>	<i>bağrum</i>

Anlık bir tepki, karşı çıkış, hayret, hayranlık ve çaresizlik gibi duyguların iç içe geçtiği bağlamlarda kelamın başında sözde soru cümlelerine yer verilmesi, anlatımı tekdüzelikten uzaklaştırıp canlı ve etkili bir üslubun oluşmasını sağlar. Bâkî’ye ait “*Ömrüm oldukça güzel sevmeyeyim derdim fakat nedeyim bu divane gönül beni yalancı*

çıkardı” anlamındaki beytin ikinci mısraında yer alan “*n’ideyin*” soru ifadesi, bu duruma örnek verilebilir:

Ömrüm oldukça güzel sevmeyeyin dirdüm lîk
N’ideyin bu dil-i şeydâ beni yalan itdi
(Bâkî, Kıta 16/1)

“*Var mıdır halktan uzaklaşıp çöllerde dolaşmayan, bir gam evi istemeyen dîvâne?*” anlamını içeren aşağıdaki beyitte de devrik söz dizimi, Farsça -ki’li cümle yapısı ve yüklemnin takdimi, etkili bir anlatım sağlamıştır:

Var mı bir dîvâne kim geşt-i beyâbân istemez
‘Uzlet idüp halkdan bir beyt-i ahzân istemez
(Bâkî, G.206/1)

Telmih ve mübalağa sanatlarıyla mana yönünden süslenen aşağıdaki beyit de soru cümlelerinin yüklemlerinin takdimine güzel bir örnek teşkil eder. “*Kıyas edilir mi benim Yûsuf yüzlü sevgiliye döktüğüm gözyaşım, Mısır’daki Nil nehriyle?*” Yaşımın bir ölçüsü yoktur; o su, durmaz, daima artar.” anlamını içeren beyitte ise yüklemnin başta yer alması hem olumsuzluk ve inkâr işlevini pekiştirmiş hem de lirizm yönünü artırmıştır:

Kıyâs eyler mi Nîl-i Mısra ol Yûsuf-likâ yaşum
Anuñ mikyâsı yokdur turmaz ol mâ dâ’imâ artar
(Bâkî, G.64/2)

Divan şiirinde doğal ve içten bir anlatım sağlayan, yüklemle başlayıp doğrudan bir etki yaratan mısra ve beyitler, hayli fazladır. *Bâkî Divanı*’nda da bu durumun örnekleri tez sınırlarımızı aşacak kadar fazladır. İncelenen gazellerde yüklemnin takdim edilerek beyit ya da mısra başında yer aldığı, öncelendiği birkaç örnek daha vererek konuyu noktalayalım:

Kılma ‘alâka ‘âleme rûh-ı mücerred ol
Ya’nî mukayyed olma kuyûd-ı cihât ile
(G.418/3)

Gelmeye sen gül-’izârı vasf ider bülbül-sıfat
Gülsitân-ı ‘âleme Bâkî gibi bir nûkte-dân
(G.373/5)

Gark ider ‘âlemleri bir katre âb-ı mağfiret
Var kıyâs it vüs’at-i deryâ-yı rahmet neydüğün
(G.348/6)

Olmadı müyesser baña bir serv-i revânuñ
La’lini öpüp beline bir pâre sarılmak
(G.247/2)

Gelüñüz yüz tatalum bârgeh-i Gaffâra
Cân u dilden geelüm tevbe vü istiğfara
(G.426/1)

İrdüm figân u zâr ile ol âsitâne ben
Çıkdu kemend-i nâle ile âsmâne ben
(G.357/1)

4.2.2. Söz Diziminde Ötelenen Yüklem (Tehir)

Bir cümlede, söz dizim kıvraklığına sahip öğelerin başında yüklem gelir. Bununla birlikte Türkçe kurallı bir cümlede yüklem hakkı söz dizisinin en sonunda bulunmasıdır. “Yüklem yani belâgat ilmindeki adıyla mûsned, Türkçede asıl unsurun yardımcı unsurdan önce gelmesi ve dilin tabii, mantıkî sırası prensibine uygun olarak cümlelerin sonundadır” (Saraç, 2018: 65). Mütakellimin niyeti, metni yazış ve dili kullanım amacına göre yüklem yeri değişir. Bilimsel ve öğretici metinlerde, haber metinlerinde, resmî yazışmalarda, gönderici ile alıcı arasında mesafe içeren uyarılarda genel itibarıyla nesir dilinde daha çok yüklemi sonda olan düz cümleler ağırlıkta iken şiir dilinde, doğal konuşma dilinde, coşku ve heyecan içeren metinlerde ise yüklemi başta ve ortada olan devrik cümleler yaygındır.

Yüklemi sonda olan kurallı cümlelerde anlamın tamamlanmasının kelamın sonuna bırakılması, okuyucunun zihinsel belirsizliğini uzatırken merakını da canlı tutar. Zira bu tip cümlelerde mananın eksiksiz olarak tamamlanması gecikir. Belâgat ehli bir şair, hangi bağlamda yüklemi hemen söylemesi gerektiğini bildiği gibi hangi bağlamda yüklemi erteleyeceğini de bilir. Bâkî’ye ait “[Sevgilinin] amber saçan güzel kokulu kâkülüne ve siyah benine bak da Ahir zaman fitnelerinin zuhurunu evvelden gör” anlamını içeren aşağıdaki beytin her iki mısraında da anlamın oluşması, yüklem olup söz dizisinin en sonuna eklenen “bak ve gör” fiillerinin zikriyle sağlanmıştır. Yüklemden önce anlam ve çağrışım değeri yüksek tümleş ve nesnelere yer verilmişse de mûsnet olmadan isnat gerçekleşmemekte ve cümle sonuna kadar okuyucudaki zihinsel belirsizlik ve merak devam etmektedir:

Hatt-ı siyâh u turra-i ‘anber-feşâna bak
Evvel zuhûr-ı fitne-i Âhir zamânı gör
(Bâkî, G.77/2)

Arap nahvine göre, muhatabın hakkında kuşku duymadığı bir durum ve inkâr etmediği bir mevzuda cümleye doğrudan eylemle başlanır. Türkçede ise durum bunun tam tersidir. Örneğin Türkçede “Çıktı o.” cümlesi, kuşku ifade ederken “O çıktı.”

cümlesi, gerçekleşmiş bir haber vermektedir. Yani yüklemi sonda olan cümleler yüklemle başlayan cümlelere nazaran daha gerçekçi ve inandırıcıdır. Çünkü yüklemi başta olan cümlelerde bir duygu ve heyecan durumu, acelecilik, üzerinde düşünülmeden telaffuz etme gibi hususiyetler söz konusu olabilmektedir. Bu da muhatapta ister istemez bir belirsizlik ve tereddüt oluşturur. “Bir şeyi muhatabın hiç haberi yokken aniden bildirmek, muhatabın dikkat ve ilgisini çektikten sonra haber vermek gibi değildir. Çünkü bu¹⁴⁸, vurgu açısından haberi tekrarlamak yerindedir” (El-Cürcânî, 2015: 152). Örnek verecek olursak Bâkî’ye ait “*Göñül, inler gamından, her an ruhum ağlar. Bu bağın çeşmesi, hep benim akan gözyaşlarımdır*” anlamını içeren aşağıdaki beyitte, toplam üç cümle olup hepsinin de yüklemeleri sondadır. Özne olan “*göñül, rûh-ı revân ve bu bâguñ çeşmesârı*” kelime ve kelime gruplarının yüklemden önce gelmiş olması, verilecek habere ve nitelenecek duruma bir ön hazırlık teşkil ettiğinden yüklem, daha etkili ve inandırıcıdır.

Göñül inler gamuñdan dem-be-dem rûh-ı revân ağlar
Bu bâguñ çeşmesârı hep benüm eşk-i revânumdur
(Bâkî, G.128/2)

Benzer bir durum, özne ile yüklem arasında benzetme ilgisinin kurulduğu “*Yanakların bir içim saf sudur sanki. Çene çukurun da su üzerindeki hava kabarcığı sanki.*” anlamındaki beyitte de söz konusudur.

‘Ârızuñ âb-ı nâbdur gûyâ
Zekânuñ bir habâbdur gûyâ
(Bâkî, G.14/1)

Yüklemi sonda olan kurallı cümlelerin yer aldığı şiirlerde amaç, coşku ve heyecan yaratmaktan ziyade bir haber vermek, bir varlığı nitelemek ya da hikemî ve ahlaki bir düşünce tarzı ortaya koymaktır. “*Aşkın müridi oldum ben, dünyadan el etek çektim. Eğer dünyalık bir kadına meyledersem nâmerdim*” anlamını içeren aşağıdaki beyitte, yüklem sonda olup didaktik bir tonda ve dolaylı bir anlatımla dünyevî heveslere yönelmenin namertlik olduğu dile getirilmiştir.

Mürîd-i ‘aşk oldum ben tecerrüd ihtiyâr itdüm
Eger meyl eyler isem bir zen-i dünyâya nâ-merdüm
(Bâkî, G. 344/4)

Yine düşüncenin ön planda olup duygunun araç olduğu aşağıdaki beyitte de tasavvufi bir derinlik ve irfani bir boyut söz konusudur. “*Gönül aklın bağından kurtulalı*

¹⁴⁸ Yüklemi sona almak, muhatabın dikkat ve ilgisini çektikten sonra konuyla ilgili haber vermek.

hocasından kurtulmuş bir çocuk gibi sevinç içindedir.” denilerek gönlün ancak akıl gibi dünyevi sınırlamalardan ve kayıtlardan kurtulunca özgürleşip huzur bulacağı ifade edilmiştir.

Dil kayd-ı ‘aklı selb ideli *şâd olup gider*
San *tıfldur ki hâceden âzâd olup gider*
(Bâkî, G.141/1)

Vezin ve kafiye zaruretinden dolayı da yüklem cümle sonunda yer alabilmektedir. Divan edebiyatında yüklemi redif olan şiirlerde ahengi sağlamak için yüklem, her bir mısranın sonunda yer alır. Bâkî’ye ait “*öldürür*” redifli gazelden alınan “*Binlerce âşığı ıstırapla her an öldürür. Gönül alıcı güzel, uysal olmayınca insan öldürür.*” anlamını içeren aşağıdaki matla beyit, bu duruma örnektir:

Biñ mübtelâyı mihnet ile her dem *öldürür*
Dil-ber mülâyim olmayıcak âdem *öldürür*
(Bâkî, G.133/1)

Benzer bir örnek de yine Bâkî’nin “deldi” redifli gazelinin “*Gönül hazinesini sevgilinin hançeri (hançer gibi bakışları) deldi. Bu gün o gönül süsleyici işveli sevgili, yine bir maden ocağı deldi.*” anlamındaki matla beytidir.

Sîne gencînesini hançer-i cânân *deldi*
Bu gün ol şûh-ı dil-ârâ yine bir kân *deldi*
(Bâkî, G.501/1)

Doğrudan bir öğüt içeren cümlelerde yüklem, Türkçe dil kurallarına göre olması gereken yerde olup genellikle sondadır. Bu durumun en güzel örnekleri, Divan şiirindeki hikemi şiirlerde karşımıza çıkar. Bâkî’nin muhataba, doğrudan bir anlatımla tavsiyelerde bulunduğu “*Cemâlullaha talip isen kalbinin aynasını saflaştır. Hatırına cennet ve cehennem düşüncesi gelmesin.*” anlamını içeren aşağıdaki beytidir:

Tâlib-i dîdâr iseñ mir’ât-ı kalbün *sâf tut*
Hâtırâ endîşe-i cennet cehennem *gelmesün*
(Bâkî, G.355/3)

Divan şiirinde anlam genellikle beyit bütünlüğüyle tamamlanır. Bu şiir geleneğinde, yükleme başlayıp doğrudan bir etki yaratan mısra ve beyitler olduğu gibi olağan söz dizimi yapısıyla yüklem sona alındığı mısra ve beyitler de vardır. *Bâkî Divanı*’nda bu durumun örnekleri de tez sınırlarımızı aşacak kadar fazladır. İncelenen gazellerde yüklem tehir edilerek beyit ya da mısra sonunda yer aldığı, ötelendiği birkaç örnek daha vererek konuyu noktalayalım:

Teşne-diller vâdî-i hicrânda sensüz *yandılar*
Hızırveş ey la'l-i nâbî âb-ı hayvânım *yetiş*
(G.217/3)

Bâkî şarâb-ı 'aşk ile rüsvây olup *gezer*
Anı gerekse yahşî gerekse yaman *tutuñ*
(G.281/6)

Terk-i dünyî-i denî halka tedennî *görinür*
Çeşm-i 'uşşâka ne dünyî vü ne 'ukbî *görinür*
(G.74/1)

'Âlem-i 'ulve urûc it mele'-i a'lâ *gör*
Kalma şol pâyede kim anda edânî *görinür*
(G.74/5)

Kalem-i sun'-ı Hakda sehv *olmaz*
Öyle idrâk idenler *ahmakdur*
(G.162/5)

4.2.3. Söz Diziminde Parçalı Yükleme

Söz diziminde kelime grubu hâlinde yer alan ögeler, şairler tarafından düz, devrik ve parçalı bir şekilde kullanılırlar. Anlamca kaynaşmış birleşik fiillerden ya da bir yardımcı eylem ve isim unsurundan oluşan yüklem, öncelenerek ve ötelenerek söz diziminde yer alabildiği gibi parçalı bir şekilde de yer alabilirler. Parçalı yükleme, gramer yönüyle tek bir yüklem çeşitli parçalara bölünerek cümlede farklı yerlerine serpiştirilmesiyle oluşur. Bazen vezin ve kafiye gerekliliğinden bazen de daha bilinçli olarak söz dizimsel bir belirsizlik ya da anlam oyunu yaratmak için bu yola başvurulur. Anlam ve duygunun karmaşık ve aşamalı olarak inşa edildiği bu tür yapılarda, okuyucu manayı çözümlemek için zihnî bir çabanın içerisine girer ve adeta bir pazılın parçalarını birleştirir gibi anlamı tamamlar.

Divan şiirinde, yardımcı eylemle kurulmuş birleşik fiil kullanımı oldukça yaygındır. Bu şiir geleneğinde, “etmek, eylemek, kılmak, olmak vb. yardımcı fiiller, genellikle Arapça veya Farsça bir isim unsuruyla birleşerek kullanılırlar. İsim unsurunun “belirsiz” ve nakıs olan yardımcı eylemden haber verdiği bu tür kullanımlar, azımsanmayacak kadar çoktur. Arap gramerinde nâkıs fiil olarak adlandırılan bu belirsiz fiiller, ancak bir başka kelime ile birleşerek tamamlanmış bir anlam ifade ederler.¹⁴⁹ Şiirde müphemiyeti artıran bu kullanımlar, Divan şiirinde çok farklı söz dizileri içerisinde

¹⁴⁹ Arap nahvinde كان ve kardeşleri olarak bilinen bu yapıda, كان nâkıs fiil, isim unsuru ise كان'nin ismidir.

görülmektedir. Bu tür söz dizilerinde isim unsurunu nesne, yardımcı fiili yüklem olarak almak doğru olmaz. Kelime grubunun tamamı yüklem olarak alınmalıdır.¹⁵⁰

Sebk-i Hindî'nin önemli temsilcilerinden Nâilî'nin “*Yâ Rab! Dergâhında yere sürülmüş bu alnı, meyhane kapısı gibi bir yüce makamdan ümitsiz eyleme*” manasındaki beytinde, “*nevmîd eyleme*” birleşik eylemi, her bir birimi bir mısrada olmak üzere parçalı bir şekilde söz dizisinde yer almıştır:

Cebîn-sûde-i dergâhun *eyleme* yâ Rab
Der-i mugân gibi bir bâr-gâhdan *nevmîd*
(Nâilî, G.33/4)

Fuzûlî'ye ait “*Yâda eyler sebepsiz yere binlerce iltifat o şirin dudaklı. İltifat etmez bana asla, bilmem nedir sebep*” anlamını içeren aşağıdaki beyitte ise “*iltifât etmek*” birleşik eyleminin ilk mısrada parçalı, ikinci mısrada takdim edilerek isim + fiil unsuru şeklinde geldiği görülmektedir:

Gayre *eyler* bî-sebeb *biñ iltifât* ol nûş-leb
İltifat etmez bana mutlak nedir bilmem sebep
(Fuzûlî, G.33/1)

Bâkî Divanı'nda yapılan incelemelerde de yardımcı eylemle kurulmuş parçalı yüklemlere çokça rastlanmıştır. “*Sevgilinin gamzesi, Rum padişahının küffara kılıç çektiği gibi [süzgün bakışının] hançeriyle düşmana hücum etti.*” anlamını içeren ve sevgilinin bakışlarının bir savaş aleti gibi hayal edildiği Bâkî'ye ait aşağıdaki beyitte yüklem olan “*hücum kıldı*” ibaresi, vezin ve kafiye bütünlüğünü sağlamak için parçalı olarak yer almaktadır:

Agâyâra *kıldı* hançer ile gamzesi *hücum*
Küffâra çekdi tîgını san pâdişâh-ı Rum
(Bâkî, G.326/1)

Yine Bâkî'ye ait “*Oldu bir genç ve taze güzelin zülüflerinin örgüsüne canlar esir. Ağzında hâlâ süt kokusu varken gamzesinden kan damlar.*” anlamındaki beyitte “*esir oldu*” yüklemine yardımcı eylemi başta, isim unsuru mısra sonunda zikredilmiştir:

¹⁵⁰ Leyla Karahan da cümle tahlillerinde ögelere ayırmada böyle bir ayırım yapmıştır. Örnek: Gönلümü/ Bingöl çobanlarına/ yayla yaptım. Kış,/ Haliç etrafında/ İstanbul'dakinden daha sert, daha sisli olur (Karahan,2010: 112).

Oldı bir tıfluñ kemend-i zülfine cânlar esîr
Gamzesinden kan tamar agzında ammâ bûy-ı şîr
(Bâkî, G.145/1)

“*Cihanda sadece bir kuru adı kalmıştır Hızır çeşmesinin. Sen eylersin bugün ab-ı hayat hükümlerini icra.*” anlamını içeren aşağıdaki beyitte ise hem özne hem de yüklem parçalı olarak söz dizisinde yer almaktadırlar. İlk mısırda parçalı özne olan “*çeşme-i Hızruñ bir kuru adı*” yüklemle bölünürken ikinci mısırda da “*icrâ eylersin*” yüklemi tümleç ve nesnelerle bölünmüştür.

Cihânda bir kuru adı kalıpdur çeşme-i Hızruñ
Sen eylersin bugün âb-ı hayât ahkâmını icrâ
(Bâkî, K.27/19)

Söz diziminde bazen birbirine çok daha uzak olup ayrı mısralarda yer alan parçalı yüklem, anlama bir derinlik ve gizem kattığı gibi, ahenk ve söyleyiş zenginliğiyle de şiirin estetik değerini artırır. Örneğin “*Ey kerem sahibi, cömertlik madeni! Bugün, [başta] Allah’ın lütfu ve ihsanıyla ve senin şerefli şan ve itibarınla nice iyilik ve erdemler ayan oldu.*” anlamındaki beyitte, “oldı” yardımcı eylemi, ilk mısırda zikredildikten sonra ünlem grubu, özne ve dolaylı tümleç öğeleri zikredilmiş, ikinci mısranın sonunda yüklem ismi unsuru olan “ayân” kelimesi getirilmiştir.

Lutf-ı Hakk ile bugün oldı eyâ kân-ı kerem
Bir nice fazl senüñ şân-ı şerîfünde ‘ayân
(Bâkî, K.2/26)

Şairin “*Ey sevgili! Vuslat (kavuşma) anında yüzünü görüp ölmek, tıpkı bahar günleri seherlerdeki tatlı bir uyku gibi hoştur.*” diyerek ölümü acı değil, bir bahar sabahındaki tatlı bir uyku kadar hoş ve lezzetli gördüğü aşağıdaki beyitte de “*lezziz olur*” yüklemi parçalı bir dizilişle cümledeki yerini almıştır.

Dem-i visâlde hoşdur yüzüñ görüp ölmek
Bahâr günleri olur seherde hâb lezziz
(Bâkî, G.45/2)

Divan şiiri geleneğinde, söz dizisinde parçalı olarak yer alan yüklem de vardır. *Bâkî Divanı*’nda bu durumun örnekleri de tez sınırlarımızı aşacak kadar fazladır. İncelenen gazellerde yüklem parçalı bir şekilde söz dizisinde yer aldığı birkaç örnek daha vererek konuyu noktalayalım:

Lûle-i hâme ile çeşme-i dilden Bâkî
Eyledi kâ’ide-i Âb-ı hayâtı icrâ
(G.9/7)

Bâkiyâ ser-nahl-bend-i gül-şen-i ebyâtsın
Eyledi nazm-ı bülendüñ hâsılı Selmânı pest
(G.24/5)

Câm-ı şarâbı içmez elinde tutar turur
Aşkuñ meyinden oldu meger bî-mecâl gül
(G.308/4)

Ayrıldı dil sadeğ gibi sen dürr-i pâkden
Şemşîr-i hecrüñ eyledi bî-çâreyi dü-nîm
(G.334/2)

Gördiler ol bî-vefâyı terk ider her dem beni
Özlerine eylediler nâleler hem-dem beni
(G.536/1)

4.2.4. Söz Diziminde Cümle Öbeği Olan Yükleme

Belirli yüklemler konusunda isim tamlaması, fiilimsi grupları gibi birden fazla kelimenin bir araya gelmesiyle oluşan yükleme öbeklerinden söz ettik. O hâlde bir cümlede yükleme, tek kelimelik fiil ya da isimden oluşmayabilir. Söz diziminde cümle öbeği hâlinde yer alan yüklemler de vardır. Uzatılmış bu yükleme yapıları, şiirin derinliğini artırdığı gibi şairin özne ile yükleme arasında teşbih ve mecaz gibi yollarla sanatlı bir anlatımdan yararlanma imkânı da sağlar. Umumiyetle Farsça -ki’li yapılarla kurulan bu yükleme yapıları, Divan şiirinde oldukça yaygındır. Bâkî’ye ait “*Mağrur olma padişahım, geçici dış güzelliğe. [Dış güzellik] Bir güneştir ki hızla kaybolup gider.*” anlamındaki beyitte, iki cümleden oluşan ikinci mısra, aslında benzetme ilgisiyle hazfedilmiş bir öznenin (hüsn-i suret) cümle öbeğinden oluşmuş (*hızla kaybolup giden bir güneştir*) yüklemidir:

Mağrûr olma pâdişehüm hüsn-i surete
Bir âfitâbdur ki serî’u’z-zevâldur
(Bâkî, G.100/2)

“*Senin vasıflarının incileriyle süslenen divanım, arifin bir umman misali koynuna gizlediği bir sadeftir.*” anlamındaki beyitte de ikinci mısra, peş peşe sıralanan iki cümle görünümündedir. Cümle öbeği şeklindeki bu yapıyı, günümüz Türkçesine yukarıda görüldüğü üzere fiilimsilerden yararlanarak çeviririz:

Bir sadeftür dürr-i evsâfuñla dîvânum benüm
Ârif almış koynuna mânend-i ‘ummân gizlemiş
(Bâkî, G.214/5)

Aşağıdaki beyitte ise ünlem (cânâ) ve özne (âkil) dışında kalan bütün birimler yükleme öbeğini teşkil etmektedir. İstek kipiyle çekimlenmiş iki cümlemin Farsça -ki’li

cümle yapısıyla yüklem olduğu görülmektedir. Bunu da yine günümüz Türkçesine çevirecek olursak fiilimsiler aracılığıyla şöyle çevirebiliriz: “*Ey sevgili! Akıllı, gonca gibi altın saklamayıp gül gibi olan akçeyi kadehe/şaraba yatırandır*”.

*Altın saklamaya gonca gibi âkil odur ki
Gül gibi olan akçeyi koya kadehe cânâ
(Bâkî, G.1/5)*

Divan şairleri, birleşik yapıllı zincirleme ad tamlamalarıyla yüklem öbeklerini diledikleri gibi uzatabilmektedirler. Hatta özneyi gizleyerek ya da hazfederek mısra ve beytin tamamını yüklemden oluşturdıkları da görülür. Bâkî’nin “*Ben, sevgilinin aşk derdinin hastası, ayrılık belasının mübtelasıyım*” anlamını içeren aşağıdaki beyti, bu duruma güzel bir örnektir. Öznesi gizli “ben” zamiri olan beytin tamamı yüklemidir:

*Haste-i derd-i ‘aşk-ı cânânem
Mübtelâ-yı belâ-yı hicrânem
(Bâkî, G.330/1)*

Divan şiiri geleneğinde, söz dizisinde cümle öbeği olarak yer alan ve günümüz Türkçesine fiilimsiler aracılığıyla çevrilen yüklemeler de hayli fazladır. *Bâkî Divanı*’ndan bu durumu da birkaç örnek sıralayarak konuyu noktalayalım:

*Gûş tutup münâfika cevri ko yâr-i sâdika
Dil-ber odur ki âşık müşfik ü mihrbân ola
(G.404/3)*

*Merd iseñ dehr-i denî mekrine meftûn olma
Er odur kim vire bu pîre-zen-i dehre talâk
(G.232/4)*

*Bir âbdur ki akduğı yir lâlezâr olur
Tîgun ki gülsitân-ı safâ cûybârıdur
(G.99/2)*

*Bâkî ‘izâr-ı yârda hat sanma görinen
Zerrâtdur ki mihr-i münîr itdi aşikâr
(G.111/5)*

*Tâvûsdur ki ravzada cevlâna başlamış
Ruhsârûñ üzre zülf-i semen-bû degüldür ol
(G.295/2)*

Belagat ehli bir şair, yüklemi gizleme, eksiltme, zikretme tercihlerinde muhayyerdir. Ancak bütün bunların bağlama, anlama, anlatıma, ahenge uygun olup katkı sağlaması gerekir. Yüklemi zikretme tercihinde ise yine birçok söyleyiş imkânı önünde durmaktadır. Yüklemi doğal ve doğrudan tek bir kelimeyle ifade edebileceği gibi cümle öbeği hâlinde genişletip süsleyerek dolaylı ve sanatlı bir şekilde de ifade edebilir. Aynı

şekilde söz diziminde başta, ortada, sonda yahut parçalı bir biçimde anlamın, söyleyişin ve ahengin tonunu belirleyebilir.

Böylece cümlelerin temel öğeleri olan özne ve yüklem söz dizimindeki kullanımlarını, anlam ve üslup inceliklerini tamamladık. Taftazânî, *Mutavvel* ve *Muhtasaru'l Meânî* adlı eserlerinde müsnet ve müsnedün ileyhin hâllerini sayıp döktükten sonra şunları söyler:

Marife, nekre, zikir, hazf, takdim, tehir gibi ismi geçen hâllerin çoğu, sadece müsnet ve müsnedün ileyhe has hâller değildir. Zeki biri, müsnedün ileyh ve müsneide ait bu tür hâllerin kullanımını iyi öğrendiği takdirde bunların dışında kalan mefuller, bunlara mülhak olan öğeler, izafet gibi konularda da bunları kullanmak ve nazarıitibara almak zor olmayacaktır (2019:535; 2021: 302).

Biz de okuyucuyu sıkmamak, fazlaca tekrara düşmemek için nesne ve tümleçlerin hâllerini de yine başlıklar hâlinde fakat ayrıntıya inmeden vermeye çalışacağız. Zira her mevzuda özne ve yüklem için dile getirdiklerimiz, aşağı yukarı yardımcı öğeler için de geçerlidir.

Tablo 41: *Bâkî Divanı 'nda Yüklemin Söz Dizimindeki Yerine Göre Örnek Beyitler*

ÖNCELENEN YÜKLEM	<i>Mağrûr idüñ vefâsına bir şûhuñ ey gönül</i> <i>Rüsvây-ı 'âlem eyledi şimdi cefâyı gör</i> (G.129/6) <i>Gam degül gelse dile Bâkî pey-â-pey derd ü gam</i> <i>Eksük olmaz tekyedür mihmân mihmân üstine</i> (G.438/5) <i>Dökme yaşuñ katresin hercâyî dil-ber yolına</i> <i>Yüzi açılmış güzel gül gibi ter-dâmân olur</i> (G.159/4) <i>Açıl bâguñ gül ü nesrîni ol ruhsârî görsünler</i> <i>Salın serv ü sanavber şîve-i retfârî görsünler</i> (G.55/1)
ÖTELENEN YÜKLEM	<i>Bu gice leşker-i hâb ile hayli ceng oldı</i> <i>Fezâ-yı dîde sipâh-ı sirişke teng oldı</i> (G.489/1) <i>Dil beste-i kemend-i ser-i zülf-i yârdur</i> <i>Cân haste-i kirişme-i çeşm-i nigârdur</i> (G.90/1) <i>Seyr-i deryâya ne hacet dem-i sahrâ geldi</i> <i>Güyyâ sahn-ı çemen şimdi yem-i ahdardur</i> (G.175/3)
PARÇALI YÜKLEM	<i>Kıldı mürgân-ı çemen kadd-i nihâl-i servi ham</i> <i>Mutrib-i bezm-i bahâra güyyâ çeng itdiler</i> (G.121/2) <i>Mülk-i 'ayş u 'işretüñ olsak n'ola İskenderî</i> <i>Oldı elde câmumuz âyîne-i 'âlem-nümâ</i> (G.3/3) <i>Şemşîr-i tâbnâk u ziyâ-bahşî güyyâ</i> <i>Âhendür oldı Hazret-i Dâvûd elinde mûm</i> (G.326/3) <i>Ne deñlü şerbet ile yaraşursa her ni'met</i> <i>Şarâb-ı telh ile olur begüm kebâb lezîz</i> (G.45/4)
CÜMLE ÖBEĞİ OLAN YÜKLEM	<i>Dil kayd-ı 'aklı selb ideli şâd olup gider</i> <i>San tıfldur ki hâceden âzâd olup gider</i> (G.141/1) <i>Cânân odur ki meyl ide anı görünce cân</i> <i>Esbâb-ı hüsnî hûb ola ammâ be-şart-ı ân</i> (G.362/1) <i>Âkil odur ki şimdi koyup pend-i nâsihi</i> <i>Ayş u tana'um eyleye kavl-i hakîm ile</i> (G.403/3) <i>Âkil odur kim cihânda yâd idüp 'isyânını</i> <i>Dûd-ı âhından dem-â-dem gözlerin nem-nâk ide</i> (Kıtalar, 20/1)

4.3. Söz Diziminde Nesne (Takdim-Tehir)

Nahiv ilminde mûsnet ve mûsnedün ileyh dışında kalan unsurlar, mütemmimât-ı kelimât başlığı altında değerlendirilen mefuller, hâl, zarf ve temyizdir. Bunlardan mefuller, müteallikât-ı fiil (fiille ilinti olanlar); hâl, zarf ve temyiz ise mütemmimât-ı cümel (cümleyi tamamlayanlar) başlıkları altında ele alınmışlardır. Arapçada mefuller, sarîh ve gayr-ı sarîh olmak üzere iki kısma ayrılır.

Önceki bölümde geçişsiz fiillerin nesne almadıklarını, geçişli fiillerin ise bir veya iki nesne alabildiklerini ifade etmiştik. Geçişsiz ve meçhul fiillerde gerçek özne hazfedildiğinden nesne öznenin yerine geçerek sözde özne adını alır. Hâliyle bu başlık altında bizi ilgilendiren, yüklemi geçişli olan fiillerdir. “Yüklemi geçişli fiil olan bir cümlede, yüklemen etki alanını ifade eden kelime veya kelime grubu, nesneyi teşkil eder. Buna düz tümleş de denir” (Bilgegil, 2009: 33). Türkçe söz dizimi yapısında, anlam ve içerik yönünden belirtili ve belirtisiz olmak üzere iki tür nesne vardır. Cümle birimlerinden belirtili nesne söz dizimi oynaklığına sahipken belirtisiz nesne, genellikle yüklemden önce gelir ve kolay kolay yerinden edilemez.

Türkçe söz dizimindeki karakteristik özne-tümleş-yüklem sırasına rağmen cümle ögeleri, bazı genel eğilimler yanında cümlenin anlamını çeşitli oranlarda etkileyebilecek bir hareketliliğe, bir esnekliğe sahiptir. Yer değiştiren bir öge, bazen özel bir anlam vurgusuna, bazen bir belirliliğe veya belirsizliğe işaret eder, bazen de cümlenin anlamını tamamen değiştirir. Cümle ögeleri içinde yer değiştirmeye en fazla direnen ögelerden biri de belirtisiz nesnedir (Karahana, 2004:1615).

Belirsiz nesneler söz dizimi hareketliliğine kapalı olduğundan bu başlık altında daha çok belirtili nesneler üzerinde durulacaktır.

4.3.1. Söz Diziminde Öncelenen Nesne (Takdim)

Cümlenin bütün ögeleri, söz dizimi oynaklığına sahiptir. Nesne için de benzer bir durum söz konusudur. Ancak belirtili ve belirtisiz nesneleri ayrı tutmak gerekir. Belirtili nesnelerin kendilerine özgü gramer ve yapı özelliklerinden dolayı özneye karıştırılma ihtimalleri yoktur. Bu durum, belirtili nesne ögesinin cümledeki hareket alanını genişletir. Ancak belirtisiz nesneler, özneye karıştırılabileceğinden bu genişlik ve serbestliğe sahip olmayıp -istisnalar hariç- takdim de edilemezler.¹⁵¹ Nesnenin öncelenmesi (takdim) ile

¹⁵¹ Ancak bağlı bir yapının içinde öne alınabilir. Örneğin; “İki kitap sana vereyim, üç kitap da arkadaşına vereyim” (Karahana, 2004:1619). “Bir elma şimdi yedin bir tane de sabah.” gibi. Geldiler beklenen çiftler ormana Duruyor iki genç ne hoş yan yana

kastettiğimiz, söz dizimindeki olağan yeri olarak bilinen yüklem öncesinden daha öne alınması, başta veya başa yakın bir yerde olmasıdır. Hiç şüphesiz cümlede her olagaüstü sıralama, anlam ve vurguyu etkilediği gibi nesnenin takdimi de anlamı, vurguyu ve üslubu etkiler. Anlam ve vurgusu farklılaşan bir söylemin ister istemez üslubu da değişir. İşte nesnenin kelimada takdimi de sadece yapısal bir tercih olmayıp adeta ifadeye güçlü ve sanatsal bir dokunuştur.

Nesnenin takdimi de özne ve yüklem takdiminde olduğu gibi, birçok gayeye matuftur. Buraya kadar zikredilen anlam ilgileri ve dilin kullanım gerekçelerinden hareketle akıl sahibi biri, nesne ve tümleçlerin de hangi gayelerle öncelenip ötelendiğini anlar. Dikkat çekmek, ehemmiyetine imada bulunmak, tazim ve övgüde bulunmak, özgülemek, zikriyle bereketlenmek ve lezzet almak, ahengi sağlamak, bir hatadan dönmek, bir söz ve anlam oyunu yaratmak ve buna benzer gayeler için nesne, söz diziminde başa alınır. “Devrikleme ve öncelemelerin bir işlevi de metin içerisinde arka planda görünen bir ögeyi öne çekerek duygusal veya düşünsel yönden ona bir güç kazandırmaktır” (Dilçin, 2011:338). Yani çağrışım yönü güçlü olan bir kelimeyi kelimada önceleyerek duygu ve etkiyi artırmak için nesne takdim edilir. Mütakellim bazen, bir fiilin bir varlık, nesne ya da şahıs üzerinde gerçekleştiğini anlatmak ister, fiili yapanı ise önemsemez. Bu durumda önemsenen öge, özne değil nesne olur ve mütakellim, dikkat çekmek için nesne unsurunu takdim edebilir. “Nesnenin takdimi, bir hatayı düzeltme veya tahsis için yapılır” (Taftazânî, 2019:561; 2021: 316). Muhatabın yüklem mütakallık ile ilgili yanlış bir zannı varsa bu yanlış anlaşılmayı ortadan kaldırıp nesneyi tekit etmek veya tazim için de takdim yapılır.

Örneğin Ümmi Sinan’ın “**Seni** fikreylesün özüm” mısraında nesnenin takdimi, eylemi nesneye hasretmek (özgülemek) amacını taşır. “**Seni** bekliyor muhtar” cümlesinde de benzer bir anlam ilgisi söz konusudur. Ancak muhtarın Selim’i beklediğini zanneden birine “**Ali’yi** bekliyor muhtar” dediğimizde, muhatabı bir hatadan döndürmek için nesneyi öncelemiş oluruz. Türkçede bu, söz dizisini bozmadan vurgu ile de sağlanabilmektedir.¹⁵² Fuzûlî’ye ait dört öğeden oluşan “*Aşk etvârîñ müselleme eyledi gerdûn bana*” (G.13/1a) mısraında ise çağrışım, duygu ve anlam değeri en yüksek öge kuşkusuz nesnedir. Buradada nesne, ehemmiyetine binaen yahut tazim için öne alınmıştır,

Bir kurşun kadına bir de çobana
Çınlasın yıllarca orman be Ali (1999: 17)

¹⁵² Muhtar, **Ali’yi** bekliyor.

denilebilir. Tazim ve övgü kasdıyla söz dizisinin başında zikredilen nesnelere güzel bir örnek de Bâkî'nin “*Ayağının toprağını özler gökte yer bulurken yıldızlar. Eşiğinin yanını gözler ne hoş, yüce bakışlı yıldızlar!*”¹⁵³ anlamını içeren aşağıdaki beytidir. Tezat ve mübalağa sanatlarıyla çarpıcı bir anlatım sağlayan şair, yücelttiği varlıkları (*ayaguñ toprağın, işigüñ cânibin*) başa alarak anlatımın gücünü daha da artırmıştır:

*Ayaguñ toprağın özler bulurken gökde yir kevkeb
İşigüñ cânibin gözler zehî ‘âlî-nazar kevkeb
(Bâkî, G.17/1)*

“*Aşkınin gamıyla akan gözyaşlarımın sırrını, ancak sevgiliyi arayan ve yüzünü görmeye âşık olan bilir*” manasındaki beyitte, “*aşk, sır, gam, eşk*” gibi çağrışım gücü yüksek olan kelimelerle duygusal bir derinlik kazanan nesne, başa alınarak vurgulanmıştır. Söz dizisinde özne ise yükleme yaklaştırılarak hasır anlamını içerecek şekilde yine vurgulu olarak kullanılmıştır:

*‘Aşkuñ gamıyla sırrını eşk-i revânumuñ
Cûyâ-yı yâr u ‘âşık-ı dîdâr olan bilür
(Bâkî, G.83/2)*

“*Feleğin gül bahçesinde rüzgârın (zamanın) felaketini, senin gibi gül yüzlü, servi boylu birine âşık olan bilir. Can acısını, ayrılık derdinin hastası olup zalim ve vefasız bir sevgiliye gönül veren bilir. Yârin zülüflerinin sevdasıyla Bâkî'nin neler çektiğini, aşk tuzağının kemendine yakalanmış olan bilir.*” anlamını içeren gazelin diğer beyitlerinde de nesneler öncelenmiş olup cümle öğelerinin diziliş sırası, Nesne + Özne + Yükleme şeklindedir:

*Âsîb-i rüzgârı gülistân-ı dehrde
Sen serv-i gül-’izâra hevâdâr olan bilür*

*Cân acısını haste-i derd-i firâk olup
Dil-dâde-i nigâr-ı sitemkâr olan bilür*

*Sevdâ-yı zülf-i yâr ile Bâkî ne çekdügin
Bend-i kemend-i ‘aşka giriftâr olan bilür
(Bâkî, G.83/3-5)*

Bâkî'nin kendi şiir sanatını ve sevgiliyi övdüğü “*Ey sevgili! Bâkî'nin sözünü, senin dudaklarının vasfı, saf bal eyler. Şirin sözü onun için böyle şanlıdır*” anlamındaki beyitte

¹⁵³ Söz dizimini bozmadan oluşturmaya çalıştığımız bazı beyitlerin dil içi çevirilerini layıkıyla anlamak, ancak telaffuz esnasında vurgu ve tonlamaya dikkat etmekle mümkündür. Nitekim Türkçede vurgu ve tonlamayla farklı anlam ve duygular elde edilebilmektedir.

de nesne yüceltme kasdıyla başa alınırken özne de yükleme yaklaştırılarak ona hasredilmiştir:

*Bâkî sözünü vâsf-ı lebûñ şehd-i nâb ider
Şîrîn kelâmı anuñ içün böyle şânludur
(Bâkî, G.102/6)*

Teşbih ilgisiyle sevgilinin yüzünün güneşe benzetildiği “*Gün yüzünü hem gösterir hem de göz yaşarmasın, der. Göz pınarından nasıl sürekli gözyaşı akmasın ki?*” anlamını içeren aşağıdaki beyitte ise “*gün yüzün*” ifadesi, işitilir işitilmez muhatabın gönlüne hoş gelen, kalbini ferahlatan bir nesne olup yine mısra başında zikredilmiştir:

*Gün yüzün hem gösterür hem dir göze nem gelmesün
Çeşme-i çeşme nice eşk-i dem-â-dem gelmesün
(Bâkî, G.355/1)*

Benzer bir anlam ilgisi şairin “*Yanaklarının övgüsünü başlattı Bâkî bağda. Düştüler hep yanına bülbüller, ona eşlik ettiler.*” anlamındaki aşağıdaki beyitte de vardır. Tazim ve övgü amacıyla takdim edilen nesne (*ruhlaruñ medhin*), işitende hemen bir heyecan ve coşku uyandırmaktadır:

*Ruhlaruñ medhin ser-âgâz itdi Bâkî bâgda
Düşdiler hep yanına bülbüller âheng itdiler
(Bâkî, G.121/5)*

“*Ey sevgili! Parlayan yüzüne sarık indiğinde beyaz bir bulutun ayın pençesini kapladığını zannedersin*” anlamını içeren aşağıdaki zarif beyitte, eğretileme (izâfet-i istiariye) ilgisiyle kullanılan “*pençe-i mâhî*” terkininin takdim edilerek mısra başında zikredilmesi, bir söz ve anlam oyunundan kaynaklanmaktadır. Zira şair, beyitte “*çihre-i tâbân*” terkihiyle “*pençe-i mâh*”, “*ebr-i sefid*” ile de “*destâr*” kelimeleri arasında leff ü neşr sanatı oluşturmuştur:

*Pençe-i mâhî sanasın kapladı ebr-i sefid
Çihre-i tâbânuñuñ kim indi destâr üstüne
(Bâkî, G.482/3)*

Aşağıdaki beyitte ise nesnenin takdimi, muhatabın dikkatini sele verilip yıkılan bir vücut hanesine çevirirken hadisenin failiyle ilgili merakını da canlı tutmaktadır. Bunun yanı sıra mısranın yüklem takdim edilerek (*Seyle virür vüçûdum hânesin Bâkî gözüm yaşı vb...*) daha etkili ve vurgulu bir dizilişle söz dizisinde yer almaması, vezin ve kafiye zaruretiinden kaynaklanmaktadır. Zira Divan şiiri, hecelerin açıklık ve kapalılığına dayanan aruz ölçüsüyle kaleme alınmıştır:

Vücûdum hânesin seyle virür Bâkî gözüm yaşı
Fenâ-yı dâr-ı bî-bünyâduma bu âb olur bâ'is
(Bâkî, G. 29/5)

Bâkî, aşağıdaki beyitte ise yüklem ve nesneyi bir arada takdim ederek etkili bir söz ve anlam oyunu yaratmıştır. Hasta gönle, derman eyleyecek olan “*la'lini*” (sevgilinin dudağı) kelimesini, yardımcı eylemle kurulan birleşik yüklem (dermân eylesün) her bir unsuru arasına alarak hem sevgilinin dudağının bizatihi derman olduğu imasını yaratmış hem de Divan şiirindeki dudak-şifa mazmununu şiirin yapısında görünür kılmıştır:

Eylesün la'lini dermân dil-i bîmâra meded
Dûstlar işte ben öldüm baña bir çâre meded
(Bâkî, G.40/1)

Bâkî, sevgili ve âşık ile ilgili varlık ve kavramları yüceltmek için umumiyetle mevzubahis edilen varlıkları kelamın başında zikreder. Aşağıdaki beyitlerde takdim edilmiş olan ve eğik yazıyla işaretlenen nesneler bu duruma örnektir:

Eşk-i çeşmüm yâre 'arz itdüm didi
Bâkiyâ ma'lûm oldu mâ-cerâ
(G.11/5)
Künc-i ebrûsın hayâl it gûşe-i gülzârı gör
Halka-i zülfin kıyâs it tabla-i 'attârı gör
(G.71/1)
Bir kez tavâfin itmegi bin 'ömre virmezsin
Ey hâcî Ka'be saña baña kûy-ı dil-rübâ
(G.10/3)

4.3.2. Söz Diziminde Ötelenen Nesne (Tehir)

Mütemmimât-ı kelimât olan nesnenin söz diziminde ertelenmesi, beklenmedik bir durum değildir. Bununla beraber, nesnenin bu kullanımının anlam ve üslup açısından kelama önemli etkileri vardır. Zira Türkçede vurgu genellikle sondadır. Yani sona alınan öge aslında vurgulanmış olur. Aynı zamanda ötelenen nesne, okuyucuda beklenti yaratıp merak uyandırırken duygusal yoğunluğu da artırır. Örneğin Bâkî'ye ait aşağıdaki mısra da beytin odağında nesne olduğu hâlde, mısranın sonunda zikredilerek muhatapta önce bir belirsizlik, merak ve beklenti uyandırılarak nesnenin zikrine karşı bir iştihak oluşturulmuştur. Tabii ki beyitte yüklem takdimi de bir hayret, şaşkınlık ve çaresizlik hâlini ortaya koymaktadır:

Bilmezem nice göreyüm ben o mâhuñ yüzini
Bakıcak gün yüzine gözümü nemnâk eyler
(Bâkî, G. 188/2)

Tazim amacıyla nesne, daha çok takdim edilirken tahkir kasdıyla da genellikle söz diziminin sonuna bırakılır. Zira önemsenen, vurgulanan, duygusal bir etki yaratmayı amaçlayan kelime ve terkipler umumiyetle söz diziminin başında yer alırlar. Ancak bu genel bir kural değildir. Örneğin Bâkî'ye ait “*Nerdesin, ey âfet-i devrân! Gel de görelim. Sarılıp gerdanlığını ve kemer belini nice bir öpelim, kucaklayalım.*” anlamındaki beyitte nesne olan “*tavk u kemerüñ*” (gerdanlık ve bel bağı) bağlama grubu, marife olup ehemmiyet verilmesine rağmen söz dizisinde sondadır:

Kandasın biz de gel ey âfet-i devrân görelüm
Nice bir öpe kuca görişe *tavk u kemerüñ*
(Bâkî, G.277/3)

Söz diziminde -az da olsa- zikrinden lezzet alma, yüceltme maksadıyla da nesne tehir edilmiştir. Aşağıdaki beytin ilk mısraında nesne olan ve telaffuzu işitenin hoşuna giden “seni” zamiri, cümlelerin etkili ve vurucu bir sonla bitirilmesini sağlamıştır:

Cevr ü cefâñı çekmege sevdi gönül *seni*
Derd ü belâya geldüm efendi cihâne ben
(Bâkî, G.357/5)

Nesne, tahkir, küçümseme ve aşağılama gibi gayelerden ötürü de söz diziminde geciktirilir. Bunun örnekleri *Bâkî Divanı*’nda oldukça fazladır. “*Ey gönül! O gonca dudaklı sevgilinin yanında yabancıların dikenlerini hoş gör. Bal toplayan ekseriyetle arının iğnesini de tadar.*” anlamını içeren aşağıdaki beytin her iki mısraının sonunda yer alan isim tamlamaları, nesne olup tahkir ve küçümseme kasdıyla zikredilmişlerdir:

O gonca-leb yanında hoş gör ey dil *hâr-ı ağyârı*
Asel cem’ eyleyen nûş eyler ekser *nîş-i zenbûrı*
(Bâkî, G.547/4)

“*Ey Bâkî! Gider dünya endişesini gönlünden. Bu kadar rağbete değmez bu fani dünya*” anlamındaki beyitte geçen “*endîşe-i dünyâyı ve bu menzil-i fânî*” ibareleri de mütekellim tarafından hafife alınan ve tahkir edilen varlıklar olup söz dizisinin sonunda yer almışlardır:

Bâkî gider *endîşe-i dünyâyı* gönülden
Degmez bu kadar ragbete *bu menzil-i fânî*
(Bâkî, G. 545/5)

“Ey ay yüzlü sevgili! Ahımın tokadı, güneşin suretini gömgök etti. Eğer inanmazsan gökyüzüne bak.” manasını içeren aşağıdaki beyitte de özne (sille-i âhum) tazim ve övgü gereği kullanılmışken nesne (sipihrüñ suretin) tahkir ve küçümseme amacıyla kullanılmıştır:

Gömgök itdi sille-i âhum sipihrüñ sûretin
Gök yüzine bak inanmazsañ eger ey meh-likâ
(Bâkî, G.15/3)

Tahkir ilgisiyle nesnenin tehir edildiği örneklerden biri de aşağıdaki beyittir. İç açıcı bir bahçeye benzetilen sevgilinin yüzü, cennet bahçeleriyle kıyaslanmış; âşıklar için sevgilinin yüzü karşısında cennet bahçelerinin övülmeye değer olmadığı vurgulanmıştır:

Ögmesün ‘âşıklara vâ’iz riyâz-ı cenneti
Bâğ-ı hurrem olmaz ehl-i ‘aşka dîdâruñ gibi
(Bâkî, G.485/5)

Telmih ilgisiyle Leyla ve Mecnûn kıssasının okuyucuya anımsatıldığı aşağıdaki beyitte de söyleyici âşık, sevgilisine hitaben; “Saçının sevdası beni hüüzün ve kedere boğup deli divane edeli dünya âlem, Leylâ vü Mecnûn kıssasını unuttu”, diyerek kendi aşkını yüceltirken meşhur olan Leylâ vü Mecnûnı tahkir etmiştir. Küçümsenen bu aşk hadisesi, nesne olarak söz dizisinde yer almakta olup beytin sonundadır:

Saçuñ sevdâsı şeydâ ideli ben zâr u mahzûnı
Unutdu halk-ı ‘âlem kıssa-i Leylâ vü Mecnûnı
(Bâkî, G.538/1)

Benzer bir örnek de şairin Farsların efsanevi hükümdarı “Behrâm-ı Gûr”u telmih yoluyla yine mısra sonunda küçümseyerek zikrettiği aşağıdaki beytidir:

Cihân mülkinden ey Bâkî ne hâsıl
Bilürsin behre-i Behrâm-ı Gûr
(Bâkî, G.511/5)

Bir söz oyunu meydana getirmek yahut vezin ve kafiye zaruretiyle de nesne tehir edilebilir. Örneğin sevgilinin süzgün bakışının bir afete, boyunun ise kıyamete benzetildiği aşağıdaki beyitte, “gamzeñ âfet/ ol kâmet kıyâmet” kelimelerinin yan yana dizilişi teşbih unsurunu daha etkili ve canlı kılmaktadır. Ayrıca beyitte nesne olan unsurlar, kafiye ve redifi de oluşturmaktadır:

Şimdi bildürdi cihâna gamzeñ âfet neydügin
Âleme gösterdi ol kâmet kıyâmet neydügin
(Bâkî, G.348/1)

Yine Bâkî'nin "dürüst" redifli gazelinin "*Ey Bâkî! Kimse şiir sanatında senin noksanını tutamaz. Allah'a hamdolsun, tabiatın ve şairlik yeteneğin düzgün, aklının terazisi dürüştür*" anlamındaki makta beytinde "*noksânun senün*" kelime grubu, belirtili nesne olup tamlayan olan zamir, mısra sonunda zikredilmiştir. Burada zamirin sonda zikri, ahengi sağlamanın yanı sıra övgü ve kaynağı yüceltme maksadını da taşımakta olup yerinde ve güzeldir:

Bâkiyâ fennünde tutmaz kimse *noksânun senün*

Hamdû li'llâh tab' mevzûn 'akl mîzânı dürüst

(Bâkî, G.22/6)

"*Bir damla mağfîret suyu bile âlemleri kaplar, içine alır. Var, sen kıyas et rahmet denizinin genişliğinin nelere kadir olduğunu*" anlamını içeren şağıdaki beyitte ise şair, mağfîret suyunun bir damlasının dahi âlemleri gark edeceğini dile getirdikten sonra rahmet deryasının genişliğinin nelere kadir olacağını var, sen kıyas et" diyerek beyitte, Allah'ın rahmetinin büyüklüğünü, yine övgü ve yüceltme kasdıyla dile getirirken nesneyi sona almıştır:

Gark ider 'âlemleri bir katre âb-ı mağfîret

Var kıyâs it vüs'at-i deryâ-yı rahmet neyduğin

(Bâkî, G.348/6)

4.3.3. Söz Diziminde Parçalı Nesne

Parçalı nesne, gramer yönüyle söz diziminde kelime grubu şeklinde yer alan tek bir nesnenin arasına diğer öğelerden biri veya birkaçının girmesiyle oluşur. Farklı anlam incelikleri ve söz dizimsel belirsizlikler yaratmak, aşırı duygu ve heyecan gereği kelimelerin dizilişinde mantıklı sıralamaya riayet edememek, vezin ve kafiye zarureti gibi sebeplerle nesnenin cümlede dil kaidelerine aykırı bir tarzda parçalı olarak yer aldığı görülebilmektedir. Bu tür cümleleri doğru anlamlandırabilmek ve parçalı birimlerin yer aldığı beyitleri çözümleyebilmek için dikkatli bir okuyuş ve anlayışla öğeleri ayrıştırmak gerekir. Fuzûlî'ye ait aşağıdaki beyitlerin her ikisinde de söz öbeği hâlinde kullanılmış olan nesne, araya yüklem girmesinden dolayı, parçalı hâle gelmiştir. "*Ey Fuzûlî! Fakr hâlin dostun kabulüdür. Senin gibi, sultanların bile beğendiği bir dervîşi hiç görmedim.*" anlamındaki beyitte, "*görmedim*" fiili nesne unsuru arasına getirilerek nesne, devrik kılınmıştır:

Ey Fuzûlî sûret-i fakrın kabûl-i dosttur

Hiç dervîşi seniñ tek görmedim sultan-pesend

(Fuzûlî, G.63/7)

“Çin miski ayrı düşmüştür vatandan ben gibi. [Şimdi] Hangi edalının bilmem dağınık saçlarını sever” anlamını içeren aşağıdaki beyitte ise nesne unsuru olan “*hansı şûhuñ zülf-i perişânın*” (hangi edalının dağınık saçlarını) zincirleme tamlama, “*bilmezem*” yüklemi ile bölünmüştür. Telaffuzu kolaylaştıran bu devrik kullanım, Arapların tetabü‘-i izâfet dediği ve peş peşe gelen kelimelerle anlam ve ahengin bozulduğu, bu tür ifadeleri fesahat ve selasete (açıklık ve akıcılığa) uygun bir şekilde söz dizisine yerleştirmek büyük bir ustalık ister. Fuzûlî bu ustalığı, nesnenin arasına yüklemi koyarak sağlamıştır:

Müşg-i Çin âvâre olmuştur vatandan ben kimi
Hansı şûhuñ bilmezem zülf-i perişânın sever

(Fuzûlî, G.83/3)

Bu tür zincirleme tamlamalarda tamlayan eki ile beraber tamlanan ekinin de düşürüldüğü görülür. Ancak çalışma, söz dizimi ile sınırlandırıldığından harf, hece ve eklerin eksiltilmesi konusuna değinilmedi. Dilde ekonomiyi sağlayan bu eksiltmeler, tetabü-i izâfet ve ta’kîd adı verilen dildeki anlam ve telaffuz bozukluklarını da ortadan kaldırmaktadır. Örneğin “*Gönülde, senin yakut kırmızısı mührünün parlaklığını gizlemiş rakip*.”¹⁵⁴ *Devin bir zamanlar Süleyman’ın mührünü gizlediğini işittik*” anlamını içeren aşağıdaki beytin ikinci mısraının dil içi çevirisinde (Devin bir zamanlar Süleyman’ın mührünü gizlediğini işittik) iki tamlayan, iki tamlanan ve iki de belirtme hâli eki kullanmak zorunda kalırız. Ancak özgün beyitte, bu eklerden hiçbiri görünmemekte ve telaffuz edilmemektedir. Hâsılı biçim birimlerin hazfiyle özgün metinde daha yalın ve özlü bir anlatım söz konusudur:

Dilde mihr-i hâtem-i la’lün nihân itmiş *rakib*
Dîv işitdük bir zaman mühr-i Süleymân gizlemiş

(Bâkî, G.214/3)

Bâkî’ye ait aşağıdaki beyitte ise nesne görevindeki “*benüm ‘âşık-ı şeydâlıgum*” tamlama unsuru, yüklem ve öznenin araya girmesiyle parçalı bir hâl almıştır. Mısrada “*hergiz, kimse, ‘âşık, bilmezdi*” gibi anlam ve vurgu yönüyle güçlü kelimeler varken beytin parçalanmış bir nesne ile başlamış olması vezin zaruretinden kaynaklanmaktadır. Çünkü şaire ilk hecesi açık bir ünlü gerekmektedir. Mısrada bu özellikleri taşıyan tek kelime ise “*benüm*”dür.

¹⁵⁴ Başkalarının menfaatine mani olarak kendi menfaatine çalışan kimseler. Edebiyatımızda engel, düşman, ağyar, yabancı, hasûd, şeytan anlamlarında kullanılmıştır (Onay, 2021:305).

*Benüm bilmezdi kimse ‘âşık-ı şeydâlıgum hergiz
Tenümde tâze tâze yakmasam dâg-ı mahabbetler*

(Bâkî, G.166/2)

Zan, şek, şüphe ve tasavvur gibi zihinsel kılış fiilleri birden fazla nesne alan fiillerdir. Bu tür fiillerin yer aldığı manzumeler, günümüz Türkçesine çevrildiğinde iki ayrı nesne, parçalanmış bir nesne gibi görünse de gerçekte bunlar iki nesneli yapılardır. Bunlar, günümüz dil içi çevirilerinde, genellikle fiilimsiler aracılığıyla tek nesneli yapılar hâlinde söz diziminde yer alırlar. Bâkî’ye ait aşağıdaki beyitte “*Mecnûnı*” birinci nesne, “*ehl-i ‘aşkuñ ihtiyâridur*” cümlesi ikinci nesne olup yüklem ise özneyi içinde barındıran “*sanmañ*” çekimli fiilidir:

*Sakın Mecnûnı sanmañ ehl-i ‘aşkuñ ihtiyâridur
Güzel sevmekde zîrâ kimseye hîç ihtiyâr olmaz*

(Bâkî, G.195/2)

Dil içi çevirisini yapıldığında iki nesneli yapı korunabilmekle beraber birleşik yapı tek nesneye de dönüşebilmektedir.

İki nesneli yapı: *Sakın, Mecnûn’ı aşk ehlinin ihtiyarı sanmayın.*

Tek nesneli yapı: *Sakın, Mecnûn’un aşk ehlinin ihtiyarı olduğunu sanmayın.*¹⁵⁵

Yüklemi zihinsel kılış eylemi (san-) olan “*Nağmaler söylemeye başladı sanma onu sen. Aşk ehlinin, ey sevgili, ateşini üfler neyzen.*” anlamını içeren aşağıdaki beytin birinci mısraında iki ayrı nesne, ikinci mısraında ise ünlemle bölünmüş parçalı bir nesne (*ehl-i sûzûñ âteşin*) yer almaktadır:

*Nagamât eylemege başladı sanma anı sen
Ehl-i sûzûñ sanemâ âteşin üfler ney-zen*

(Bâkî, G.358/1)

İki nesneli yapı: *Sen onu, nağmaler söylemeye başladı sanma.*

Tek nesneli yapı: *Sen onun nağmaler söylemeye başladığını sanma.*

İki nesne alabilen *bilmek* fiili ise aşağıdaki beyitte, takdim edilerek iki nesne ile söz dizisinde yer almıştır. Dikkat edilirse iki nesneli yapıdaki ifadeler daha doğal ve etkilidir. Konuşma rahatlığındaki bu tür ifadeler, şiir dilinde yaygın olduğu gibi Bâkî’nin gazellerinde de hayli fazladır:

¹⁵⁵ Modern Türkçede sıklıkla kullanılan tek nesneli bu tür yapılarda aslında nesne zinciri gramer bakımından bozuk, anlam yönünden ise bulanıktır. Hâlbuki “yüklem + iki nesne” yapısıyla kurulan cümleler, anlamı da grameri de doğru ve eksiksiz verir.

Bildüñ mi *sen de kendüñi ey bî-vefâ nesin*

Âşûb-ı dehr ü âfet-i devr-i zamânesin

(Bâkî, G.382/1)

İki nesneli yapı: *Ey vefâsız! Sen kendini bildin mi, nesin?*

Tek nesneli yapı: *Ey vefâsız! Sen kendinin ne olduğunu bildin mi?*

“*Ey aşağılık ve değersiz dünyanın talibi! Gaflet uykusu, nasıl bir şeyse bu zahmet evini rahat yeri sandın.*” anlamını içeren aşağıdaki beyitte de “*neyi ne sandın*” sorularına cevaben “*bu mihnet-hâneyi râhat yiri sandın*” denilmek suretiyle iki nesneli bir anlatım sağlanmıştır. Ayrıca beyitte tahkir gayesi taşıyan birinci nesne (*bu mihnet-hâneyi*), söz dizisinde sona alınmıştır.

Hâb-ı gaflet nice bir *ey tâlib-i dünyâ-yı dún*

Var ise *râhat yiri sandun bu mihnet-hâneyi*

(Bâkî, G.509/5)

Tablo 42: *İki Nesneli Zan ve Şek Fiillerine Bâkî Divanı’ndan Örnekler*

Zan ve şek fiilleri	Birinci Nesne (Neyi)	İkinci Nesne (Ne)	Yeri
Sanma	iklîm-i tene hâkim olan	cânumdur	G.118/1
Sanma	Ol âhûyı	saña sayd ola	G.195/5
Sanmañ	Mecnûnı	ehl-i ‘aşkuñ ihtiyârıdır	G.195/2
Bildüñ mi	sen de kendüñi	nesin	G.382/1

4.3.4. Söz Diziminde Cümle Öbeği Olan Nesne

Yüklemli bir yan cümlelerin temel cümleye nesne olduğu yapılardır. Nesne, sadece bir kelime ya da kelime grubundan oluşan bir birim olmayıp bazen bir cümle öbeği de olabilir. Doğal ve doğrudan bir anlatıma sahip olan şiir dilinde, nesnenin cümle olarak söz diziminde yer aldığı örnekler yaygındır. Özellikle iç içe birleşik cümle yapılarında nesne görevindeki öge, bazen cümle şeklinde olup tam bir yargı taşır. Temel cümlelerin yan cümlecîği veya iç cümlesi sayılan bu tarz nesnelerin dil içi çevirisi ya aynen bırakılır ya da fiilimsi grubu şeklinde çevrilir.

Nâilî’ye ait “*Yok kirpiklerde hareket, gamzesi tek başına cengâver. Bilmeyiz o zalimin askerleri kafasında mıdır?*” anlamındaki beyitte, ikinci mısranın yüklem dışında kalan kısmı, bir soru cümlesi olup söz dizisinde nesne görevindedir:

Yok müjelerde türktâz gamzesi yeke-tâz-ı tâz

Bilmezüz ol sitem-gerün leşgeri der-kafâ mıdur

(Nâilî, G.53/2)

Yine Nâilî'ye ait aşağıdaki beyitte söz diziminde cümle öbeği olarak yer alan nesne, dil içi çeviri açısından hayli karmaşıktır:

Zâhid ne bilür *mezheb-i rindânı ki anda*
Hûşryârî-i âzînedür ancak güneş-i mest
(Nâilî, G.23/3)

Beyitte, müsnet ve müsnedün ileyh dışında kalan söz dizimi unsurlarının tamamı nesneyi oluşturmaktadır. Farsça -ki'li bir yapının da yer aldığı, anlam sınırlarının ve dil kaidelerinin zorlandığı beytin günümüz Türkçesine çevirisi “*Zahit, sarhoşluk günahının onda ancak cuma gününün ayıklığı sayıldığı rindlerin mezhebini ne bilir.*”¹⁵⁶ şeklinde olmalıdır.

Arap nahvinde “*قال* dedi” fiiliyle oluşturulan ve *مَقُولُ الْقَوْل* (mekulu'l-kavl) olarak adlandırılan, Türkçede ise iç içe birleşik cümlelerde karşımıza çıkan doğrudan alıntılara yer veren cümle yapılarında da yüklemli nesnelere yer verilir. Bir temel cümle ve tırnaklanmış olarak temel cümlelerin içinde geçen bir iç cümleden oluşan bu dil yapıları, başkasına ait bir sözün doğrudan aktarılmasını sağlar. Bu yapı, anlatıma açıklık, içtenlik, doğallık ve canlılık kazandırırken muhataba, anlatılanların inandırıcı ve gerçekçi olduğunu hissettirir. Bâkî'ye ait doğal bir halk söyleyişiyle dile getirilmiş aşağıdaki beyit, anlatılanlara güzel bir şahittir. Beyitte “*dimedün*” yüklemine nesnesi, “*Aceb ol derde mübtelâ n'eyler*” cümlesidir:

Düşdi Bâkî belâlara dimedün
'*Aceb ol derde mübtelâ n'eyler*
(Bâkî, G.164/6)

Benzer bir örnek şairin “*Çemende bir zevk sahibi, goncaya bakıp o yârin ağzına nispetle goncanın bir tazeliği ve canlılığı yoktur, demiş*” anlamını içeren aşağıdaki beytidir. Bir ehl-i nazarın çemende goncaya bakıp sevgili hakkında söylediklerinin doğrudan aktarıldığı ikinci mısra, bir cümle öbeği olup temel cümlelerin nesnesidir:

Çemende goncaya bakup demiş bir ehl-i nazar
O yâruñ agzına nisbet tarâveti yokdur
(Bâkî, G.169/5)

Cümle içinde cümlelerin yer aldığı bir başka örnek de yine Bâkî'nin “*Servi fidanı gibi ince ve uzun boyunun aksini suda görenler (su), ayağını öpmeye düşmüş, sana*

¹⁵⁶ Beyitte “mezheb-i rindân” terkiibinden hemen sonra gelen “anda” işaret zamirinin meknunu anlaşılmaktadır. Ancak Türkçe söz dizimine çevrildiğinde zamir, “mezheb” kelimesine uzak düştüğü için ister istemez bir anlam belirsizliği meydana gelmektedir.

düşkündür, derler.” anlamındaki beytidir. Beytin ikinci mısraında yer alan “*Ayaguñ öpmege düşmiş saña üftâdedür*” sıralı cümlesi temel cümlenin nesnesi konumundadır.

Nihâl-i serv-i bâlâñuñ görenler ‘aksini suda
Ayaguñ öpmege düşmiş saña üftâdedür dirler
(Bâkî, G.185/2)

Söz diziminde cümle şeklinde yer alan nesneler, iç içe birleşik ve yüklemi “de-” fiili olan cümlelerle sınırlı değildir. Divan şairleri cümle içinde cümle yapılarına, doğrudan anlatım ve doğal dilin gereği olarak çokça başvurmuşlardır. Aşağıdaki beytin her iki mısraında da cümle hâlinde nesneye yer verilmiştir. İlk mısrada dolaylı bir anlatımla “*hançerüññ zahmının câna hayât verdiğini*¹⁵⁷ (gördüler)” denmemiş, doğrudan bir anlatım tarzı tercih edilerek daha gerçekçi ve inandırıcı bir anlatım sergilenmiştir. İkinci mısradaki cümlenin nesnesi ise ek fiili düşürülmüş bir isim cümlesi olan “*bir içim su*” ifadesidir:

Gördiler *hançerüññ zahmı virür câna hayât*
‘Âşık-ı teşne-cigerler *bir içim su* didiler
(Bâkî, G.184/5)

Doğrudan bir ifadeyle nesnenin canlı ve açık bir şekilde dile getirildiği bir örnek de “*bilürsin*” yüklemine anlam yönüyle tamamlayan “*âb-rûy-ı milket-i ‘Osmânîyüz*” cümlesidir. Burada da fiilimsiyle dile getirilecek bir ifade (Osmanlı topraklarının iftihar vesilesi olduğumuzu bilirsin), anlam ve üslup açısından beyitteki ifadenin çok gerisinde kalacaktır:

Mükedder kılmasun gerd-i küdüret *çeşme-i cânı*
Bilürsin *âb-rûy-ı milket-i ‘Osmânîyüz cânâ*
(Bâkî, G.13/4)

¹⁵⁷ Dikkatli bir okuyucu, “*hançerüññ zahmının câna hayât verdiğini gördüler*” ifadesi ile “*hançerüññ zahmı virür câna hayât* gördüler” ifadesi arasında, anlam ve üslup farkı olduğunu kavrar. Zira ilk cümlede tamamlanmış bir gözlem aktarılırken, ikinci cümlede sürekli tekrar eden olağanüstü bir durumdan söz edilmekte olup sevgilinin hançerinin her daim cana hayat verdiği canlı, açık, doğrudan ve içten bir anlatımla dile getirilmiştir.

Tablo 43: *Bâkî Divanı* 'nda Nesnenin Söz Dizimindeki Yerine Göre Örnek Beyitler

ÖNCELENEN NESNE	<i>Ma'mûre-i derûnı</i> harâb itdi gam velî Mahrûsa-i mahabbetüñ âbâd olup gider (G.141/2) <i>Sehâb-ı lutfuñ âbın</i> teşne-dillerden dirîg itme Bu deştüñ bagrı yanmış lâle-i Nu'mâniyuz cânâ (G.13/2) <i>Şarâb-ı la'l-fâm u zevrâk-ı zerrîni</i> terk itdüm Ben ol keştî ile ol âb-ı âteşnâkden geçdüm (G.316/2) <i>Sîne gencînesini</i> hançer-i cânân deldi Bu gün ol şûh-ı dil-ârâ yine bir kân deldi (G.501/1)
ÖTELENEN NESNE	Ruhlaruñ şevkiyle pür-dâg itdi Bâkî <i>sînesin</i> Bir avuç berg-i gül-i ter koydı gûya koynına (G.430/5) Dikkat itdüm şol kadar vasf-ı miyânuñ kılmaga Bulmadum <i>aña münâsib hiç bir nâzûk hayâl</i> (G.293/3) Gîsûlaruñ firâkı helâk eyledi <i>bizi</i> Boynuña alma <i>ey saçı Leylâ vebâlümüz</i> (G.207/3)
PARÇALI NESNE	Zîr-i zülfünde görenler hattıñı <i>ebr-i bahâr</i> <i>Sâye salmış</i> sandılar <i>sahn-ı gülistân üstine</i> (G.438/5) Her kim ki meyl ider zen-i dünyâyâ Bâkiyâ <i>Merdâneler içinde anı</i> sanma <i>er geçer</i> (G.62/5) Şi'r-i Bâkiye kulak tutmasa zâhid ne 'aceb Söz güherdür ne bilür <i>kadrini nâ-dân güherüñ</i> (G.277/ 5)
CÜMLE ÖBEĞİ OLAN NESNE	Kime vasf eylesem şehâ seni dir <i>Bâkiyâ oldum aña ben de gulâm</i> (G.329/7) Bilmezem <i>nice göreyüm ben o mâhuñ yüzini</i> Bakıcak gün yüzine <i>gözümü</i> nemnâk eyler (G. 188/2) Kimlerüñ rûşen ider menzilin âyâ bilsem <i>Giceler seyre çıkar ol meh-i tâbân</i> dirler (G.144/4) Gözeden 'âlemi müjgânuñ ile gamzeñdür Dime <i>ey şâh-ı cihân tîg u sinânum gözedür</i> (G.68/4)

4.4. Söz Diziminde Dolaylı Tümleç¹⁵⁸

Cümlelerde anlamı genişletmek, muhataba daha fazla ayrıntı vermek için özne ile yüklemden başka ögeler de kullanılır. Nesneyi kısmen de olsa zaruri ögeler arasında zikrettikten sonra, şimdi de kelimayı süsleyen dolaylı tümleç ve zarf tümlecini söz dizimindeki konumundan bahsedeceğiz. Ancak dolaylı tümlecin cümlede varoluşuna geçmeden önce bu öge hakkında kısaca bir bilgi verelim. Yönelme, ayrılma ve bulunma tümleçleri olarak bilinen bu tümlecin son yıllarda yer tamlayıcısı terimiyle de karşılandığı görülmektedir. Bu durum, aslında biraz da bu kavram adlandırmasında geçen “*dolaylı*” kelimesinin anlaşılmasında ve zihinde yer edinmemesinden kaynaklanmaktadır.

Dolaylı tümleç, cümlede yüklem bildirdiği iş, oluş ya da hareketin yerini ve yönünü bildiren ögedir. Başka bir deyişle eylemin “nereye, neye, kime” yöneldiğini; “nerede, neyde, kimde” geçtiğini ve “nereden, neyden, kimden” ayrıldığını gösteren cümlelerin ögesidir (Özkan, Sevinçli, 2009: 128). O hâlde cümlede yer tamlayıcısı, ismin -e (yönelme/dative), -de (bulunma/location) ve -den (ayrılma/ablative) hâllerinden birini alarak cümlede yer alır. Arap gramerinde mefulün fih¹⁵⁹ olarak bilinen bu öge, yüklem gerçekleştiği ya da gerçekleşmediği, öznenin de eylemi gerçekleştirdiği veya gerçekleştirmedeği mekânı ifade eder.

Bir fiil doğrudan tümleç üzerinde vaki¹⁶⁰ oluyorsa bunlara sarîh meful (mefulün bih/düz tümleç/nesne), tümleç üzerinde dolaylı olarak vaki oluyorsa da gayr-ı sarîh meful (dolaylı tümleç) denir (Er-Râcih, 2004: 218). Bir başka ifadeyle Arap nahvinde sarîh meful olarak bilinen tümleçler, Türkçede nesne olarak adlandırılırken gayr-ı sarîh meful olan tümleçler ise dolaylı tümleç olarak adlandırılır. Kısacası geçişli bir fiil veya yüklem tümlediği ögeye doğrudan bağlanıp etkilediği, üzerinde gerçekleştiği tümleçler

¹⁵⁸ Bugünkü Türkçe gramer kitaplarında genel olarak dolaylı tümleç/yer tamlayıcısı çatısı altında toplanan ve yönelme/bulunma/çıkma bildiren unsurlar, Osmanlı Türkçesiyle yazılmış gramer kaynaklarında birbirinden ayrılarak her biri için farklı bir terim kullanılmıştır (meful-ı ileyh, meful-ı fih, meful-ı anh). Yine bugünkü gramer kaynaklarında zarf tümleci olarak tanımlanan ve tek çatı altında toplanan sebep/amaç/araç/birliktelik bildiren unsurlar, Osmanlı Türkçesine ait gramerlerde birbirinden ayrılmış, her birini adlandırmada ayrı bir terim (mefulün leh, mefulü ma’a) kullanılmıştır (Ertürk, 2023:726). Bergamalı Kadri’nin Müyessiretü’l-ulûm adlı kitabı başta olmak üzere kaleme alınan gramer kitaplarında tasnifler noktasında tam bir uyum olmasa da işlevsellik açısından günümüz gramer çalışmalarından daha faydalı oldukları söylenebilir.

¹⁵⁹ Mefulün fih, Arap gramerinde, fiilin gerçekleştiği zaman ve mekânı ifade ederken Türkçe gramer kitaplarında eylemin gerçekleştiği zaman ve mekân farklı tümleçlerle ifade edilmektedir.

¹⁶⁰ Bir fail, yaptığı iş veya hareketle bir varlık, kavram, nesne veya şahıs üzerinde etkide bulunuyor yahut kendisi bundan etkileniyorsa hâsılı bir etkilenme meydana geliyorsa mef’ûle vaki olmuş olur. “Can, camı kırdı, Babam evi sattı, Allah’ı andım” gibi...

(belirtili ve belirtisiz nesne) olduğu gibi fiile doğrudan değil dolaylı olarak bağlanan¹⁶¹ tümleçler de vardır. İşte dolaylı tümleç, söz diziminde tamamlayıcı bir öge olup yüklem veya fiile ancak hâl ekleri (yönelme, bulunma ve ayrılma hâlleri) aracılığıyla bağlanabildiğinden dolayı böyle adlandırılmıştır.

Belirtisiz nesne dışındaki bütün ögeler gibi dolaylı tümleç de söz dizimi hareketliliğine sahiptir. Cümlede yüklemden önce veya sonra gelebilir. Hatta Farsça -ki’li yapılarla kurulan, söz diziminde cümle hâlinde yer alan parçalı dolaylı tümleçler de vardır. Bu da dilin canlılığının, zenginliğinin ve hesapsız cümle türetme özelliğinin açık göstergesidir.

4.4.1. Söz Diziminde Öncelenen Dolaylı Tümleç (Takdim)

Ögelerin öne alınması daha önce de ifade ettiğimiz gibi makam darlığı, tahkir, tazim (yüceltme), övgü, özgüleme, dikkat çekme, zikrinden lezzet alma, tekit, tahsis, vezin ve kafiye zarureti, tenasüp, leff ü neşr gibi söz ve anlam paralellikleri oluşturma vb. sebeplerle gerçekleşir. Bu durum dolaylı tümleç için de geçerlidir. Cümlelerin temel ögesi olmayan bu ögenin öncelenmesi, mütekellimin eylem ve eylemin müsebbibinden ziyade eylemin gerçekleştiği (yöneldiği/bulunduğu/ayrıldığı) yeri odağa almak istemesinden kaynaklanır. Örneğin Bâkî’ye ait “*Dermansız bedenimde kaburga kemiklerim sayılır bir bir. Beni görmeyen dostlar, musîkârî¹⁶² görsünler.*” anlamını içeren aşağıdaki beyitte “*ten-i zârumda*” terkininin takdimi, şairin okuyucunun dikkatini ağılayıp inlemekten, aşkın ıstırapından bir deri bir kemiğe dönmüş olan vücuduna çekmek istemesiyle açıklanabilir:

Ten-i zârumda pehlûm üstühânı sayılır bir bir
Beni seyr itmeyen ahab mûsîkârî görsünler
(Bâkî, G.55/4)

Özne ile yüklem arasındaki isnadı yönelme(me) ve yaklaşma(ma) itibarıyla tamamlayan yönelme tümlecinin yer aldığı aşağıdaki beyitte ise mütekellim, muhatabına “*bâr-ı belâ-yı ‘aşka (aşk belasının yüküne)*” heves etmemesini dile getirmiştir:

*Bâr-ı belâ-yı ‘aşka heves kılma Bâkiyâ
Zîrâ tahammül itmeyesin ihtimâldur
(Bâkî, G.100/5)*

¹⁶¹ Bu, Arap nahvinde harf-i cerlerle gerçekleşirken Türkçede hâl ekleriyle sağlanır.

¹⁶² 1. İrili ufaklı on beş yirmi kamış parçasını bir ucundan diğer ucuna kadar kısaltmak suretiyle bağlayarak ve fişenklik şeklinde yapılan bir çeşit düdükten ibaret saz. 2. Güya gagasındaki birçok deliklere rüzgâr vurdukça sesler çıkaran mevhum bir kuş (Onay, 2021: 273).

Özne ile yüklem arasındaki isnadı, içinde bulunma(ma) ve yerde kalma(ma) itibarıyla tamamlayan bulunma tümlecinin öncelendiği aşağıdaki beyitte ise eylemin gerçekleşmesinin bir mekâna hasredildiği görülmektedir. Yani dolaylı tümlecini (kapunda) takdimi, özgülleme amacını taşımaktadır:

*Kapuñda hâsıl itdi bu devâsuz derdi hep gönlüm
Ne derde mübtelâ oldu dil-i bîmârı görsünler*
(Bâkî, G.55/2)

Aşağıdaki beyitte bulunma ve yönelme ilgisiyle mısra başında yer alan tümleçler de yine hasr niyetiyle söz dizisinde takdim edilmişlerdir:

*Bu devr içinde benem pâdişâh-ı mülk-i suhan
Bana sunuldu kasîde bana virildi gazel*
(Bâkî, Matlalar 13)

“Zülûflerinin esaret bağının belasından kurtar bu zavallı canımı. Senin aşk ıstırabının esiri olan, ne bağ ne zincir ister.” anlamındaki beyitte ise özne ile yüklem arasındaki isnadı ayrılma(ma), çıkma(ma), uzaklaşma(ma) itibarıyla tamamlayan “belâ-yı bend-i zülfünden” zincirleme terkihi, birinci mısranın hemen başında zikredilmiş olup okuyucunun ilgisi doğrudan “belâ ve zülf” gibi güçlü imge ve kavramlara yöneltilmiştir.

*Belâ-yı bend-i zülfünden halâs it cân-ı miskini
Esîr-i mihnet-i ‘aşkuñ ne bend ü ne kemend ister*
(Bâkî, G.143/2)

Aşağıdaki beyitte de her mısranın başında dolaylı tümleçlere yer verilerek bir söz ve anlam oyunu olan leff ü neşr sanatı oluşturulmuştur. “İzinin tozuna sürmüş sararan yüzünü çılgın âşık. Yokluk ehli katında toprak ile altın birdir.” manasındaki beyitte, “rûy-ı zerd” ile zer”, “izüñ tozu ile hâk” kelimeleri arasında anlamca bir uygunluk söz konusu olup leff ü neşr-i mürettep vardır:

*İzüñ tozına urmuş rûy-ı zerdin ‘âşık-ı şeydâ
Fenâ ehli katında hâk ü zer ya’nî ber-â-berdür*
(Bâkî, G.149/4)

Leff ü neşr sanatının yer aldığı aşağıdaki beytin ikinci mısraında da dolaylı tümleç olan “figân-ı ‘andelîbe” tamlaması öncelenmiştir. Ancak söz dizimindeki bir takdim ve tehiri, sadece vezin ve kafiye zaruretiyle ya da bir söz sanatıyla açıklamak doğru değildir. Bağlam ve anlam da zikri geçen ögenin o yerde olmasını gerektirir. Zira cümlede özne, yükleme yaklaştırılarak vurgulanmıştır. İkinci mısranın söz dizisini “Çün gül-i sîr-âb

figân-ı ‘andelîbe olur bâ’is” olarak değiştirdiğimiz takdirde öznenin söz dizisindeki etkisi azalacaktır:¹⁶³

Sürâhî nâlesin artursa n’ola câm-ı sahbâdan
Figân-ı ‘andelîbe çün gül-i sîr-âb olur bâ’is
(Bâkî, G.29/3)

Bir varlık veya şahsı küçümseme, tahkir etme amacıyla da dolaylı tümleç, öne alınabilir. “*Şuna bak*” gibi... Parlak ve canlı tasvirlerle bahar mevsiminin anlatıldığı aşağıdaki beyitte, geniş kırlarda ve ovalarda gezinti vaktinin geldiği, geniş çimenlik yerlerin adeta yemyeşil bir denize döndüğü ifade edilerek denizi seyretmenin şimdilerde lüzumsuz olduğu dile getirilmiştir:

Seyr-i deryâya ne hacet dem-i sahrâ geldi
Gûyiyâ sahn-ı çemen şimdi yem-i ahdardur
(Bâkî, G.175/3)

Aşağıdaki beyitte şair, karşıtlıklardan yararlanmak suretiyle hitap ettiği cihânı aydınlatan padişahın kapısındaki kullara zulüm ve cefa etmemesini, cömert davranarak vefa göstermesini istemiştir. Burada, takdim edilen dolaylı tümleç, (*kapuñda kullara*) her ne kadar küçümseme anlamındaymış gibi görünse de Klasik Türk şiirinde “kul” kelimesi, tevazu, saygı, sadakat ve bağlılığın ifadesidir.

Kapuñda kullara zulm ü cefâ itme vefâ eyle
Benüm şâh-ı cihân-tâbum kerem eyle vefâ yigdür
(Bâkî, G.186/2)

Bir söz diziminde temel öğeler olan özne ve yüklem, anlam ve vurgu bakımından arka planda kaldığında tamamlayıcı öğelerden biri söylemin merkezine oturtulur. Örneğin Bâkî’ye ait aşağıdaki beyitte, ehemmiyet verilen, üzerinde durulan, vurgulanan en temel öğe, ilk mısradaki takdim edilen dolaylı tümleçtir. “*Dünyanın gösteriş ve debdebesinden el çekmeye niyet var. Çünkü yakında yokluk dedikleri bir şehre azîmet (yolculuk) var.*” anlamını içeren, uzaklaşma ve yönelme tümleçlerinin başarılı bir şekilde kullanıldığı beyitte, güçlü ve etkili bir anlatım vardır:

Âlâyiş-i dünyâdan el çekmege niyyet var
Yakında ‘adem dirler bir şehre ‘azîmet var
(Bâkî, G.171/1)

¹⁶³ Türkçenin vurgu yönü güçlü bir dil olduğu, söz dizisini değiştirmeden de anlam ve vurgunun hatta duygunun farklı birimler üzerine alınabildiği de unutulmamalıdır. Örneğin yukarıdaki mısradaki özneyi vurgulayarak da (*Çün gül-i sîr-âb figân-ı ‘andelîbe olur bâ’is*) öne çıkarmak mümkündür.

“Dert ve gamdan ölmüş olana, bir yudumu canlar bağışlar. Ey saki, Allah aşkına şu kızıl şarap, İsa’nın nefesi midir?” anlamındaki beyitte de dolaylı tümleç, kelamın başındadır. Tezat sanatının başarılı bir şekilde kullanıldığı ilk mısra da şair, cana ve hayata muhtaç olan ölüyü ön plana çıkarmış peşi sıra canlar bağışlayan bir yudum kadehi zikrederek etkili bir anlatım oluşturmuştur:

Mürde-i derd ü gama cânlar bağışlar cür’ası
Sâkiyâ bi’llâh mey-i hamrâ dem-i ‘Îsâ mıdur
(Bâkî, G.120/3)

“Padişahın dergâhının tozuna yüz yerde yüz sürer Bâkî. Seyredin karıncayı, Süleyman’a yakın olmak ister.” anlamını içeren beyitte ise dolaylı tümleç, tazim ve övgü gereği söz başında zikredilmiştir:

Gubâr-ı der-geh-i şâha sürer yüz yirde yüz Bâkî
Süleymâna mukârin olmag ister seyr idüñ mûrı
(Bâkî, G.547/5)

Tazim ve övgü kasdıyla öncelenen tümleçlerden biri de Bâkî’nin kendi gönül yaralarını, aşk ıstıbabını ve güzellerin tasvirini merkeze aldığı “Bâkî’nin yaralarla dolu göğsünde gezer okların.”¹⁶⁴ Servi boylu güzeller, gonca ağızlı sevgililer gül bahçesine girdiler.” anlamını içeren aşağıdaki beytidir:

Sîne-i pür-dâğ-ı Bâkîde gezer nâveklerüñ
Serv-kadler gonca-femler gülsitâne girdiler
(Bâkî, G.182/5)

Mısra başında “benden” zamirinin yer aldığı aşağıdaki beyitte ise dolaylı tümlecin öncelenmesi etkili ve özel bir vurguyla hasr (özüleme) anlamını taşır. Yani şair, “Ey yâr, gel hakikat yolunu **benden** öğren, başkasından değil. Gam beni günde bin kez öldürürken ben (yine de o yolu) terk etmem.” demek istemektedir:

Benden öğren gel hakikat yolını ey yâr kim
İtmezem terk günde biñ kez öldürürken gam beni
(Bâkî, G.536/4)

¹⁶⁴ Ok gibi bakışların. Bu ifadeyi dil içi çeviride parantez içinde vermememizin sebebi, sözün sanatlı ve orijinal etkisini yitirmemesidir. Zira teşbih unsurlarından sadece birinin zikri, müşebbeh ve müşebbehün bihin her ikisinin zikrinden daha tesirlidir. Dahası beyitte, “nâvek” ile kastedilen, bakış değil, bakışla göze ve gönle giren servi boylu güzeller de olabilir.

4.4.2. Söz Diziminde Ötelenen Dolaylı Tümleç (Tehir)

Ötelenen dolaylı tümleç, söz diziminde olması gereken yerden sonra kullanılan tümleçtir. Önemli ve vurgulu ögeler genellikle ya takdim edilerek ya da yükleme yaklaştırılarak ifade edilir. Söz dizisinde başa alınmayan, yüklemden hemen önce vurgulu olarak da yer almayan dolaylı tümleçler, umumiyetle cümle veya mısra sonuna kaydırılır. Tümleçleri tehir edilen cümlelerde genellikle etkili bir söyleyiş sağlama, eylemi vurgulama, makam darlığı gibi sebeplerle yüklem takdim edilir. Örneğin Fuzûlî'ye ait dua ve yakarış içeren aşağıdaki beyitte “*reh-nümâ kıl ve gösterme*” fiilleri, duygu yoğunluğundan dolayı başa alınmış, “*bana*” dolaylı tümleçleri ise mısra sonlarında olup hem ahenk ve redifi sağlama hem de söyleyici âşığın yüce yaratıcı karşısında benliğini geri planda tutması ve acziyetini dile getirmesi yönüyle manidardır:

Yâ Rab hemîşe lutfunu kıl reh-nümâ *bana*
Gösterme ol tarîki ki yetmez saña *bana*
(Fuzûlî, G.3/1)

“*Tabibim, ehl-i derd (hasta olanın) hâinden öyle kayıtsız ve umarsızsın ki kapında ağlayıp inleyen hastayı duymazsın*” anlamını içeren beyitte de tümleç olarak sonda yer alan “*ehl-i derd hâinden*” ifadesi, söyleyicinin dertlilerin hâlini önemsemeyen muhababa yönelik sitemini ve bu kimselerin çaresizliğini yansıtır:

Tabîbüm eyle müstagnîsin *ehl-i derd hâinden*
Ki kapuñda figân u zâr iden bîmârı tuymazsın
(Bâkî, G.396/3)

“*Vaktine malik olan dervîştir, vaktin sultanıdır. Saltanat makamı ve itibarı için değmez cihan kavgasına*” manasındaki aşağıdaki beytin ikinci mısraında da benzer bir durum söz konusudur. Önemsenen ve vurgulanmak istenen yüklem (değmez), tümlecin önüne alınmış, iletilen mesaj yönüyle değersiz ve anlamsız görülen “*cihân gavgâsına*” ise sona bırakılmıştır:

Vaktine mâlik olan dervîşdür sultân-ı vakt
İzz u câh-ı saltanat degmez *cihân gavgâsına*
(Bâkî, G.408/5)

Bazen anlam bakımından güçlü ve çarpıcı olan dolaylı tümleç; vurgulanmak, duygusal bir etki yaratmak, okuyucuda merak uyandırmak, bir beklenti oluşturmak maksadıyla geciktirilir. Bâkî'ye ait aşağıdaki beyitte nesnenin takdimiyle “*Eşkümün gevherlerin dizdüm*” denilerek etkili bir giriş yapılmış ve mısra, âşığın gözyaşlarını dizdiği maşukun “eşiği taşına” tümleciyle çarpıcı bir şekilde sonlandırılmıştır:

Eşkümün gevherlerin dizdüm işigi taşına
Yâre ‘arz idem diyü silmiş rakîb-i bed-likâ
(Bâkî, G.15/2)

“Güneş; eğer göz ve kaş, Hintli bir ben ve büyüleyici bir saç bulsa, özenirdi benim o devranı alt üst eden dünya güzeli sevgilime.”¹⁶⁵ anlamındaki beyitte, kuşkusuz “ol âfet-i devrânuma” ibaresi, kendisinde tüm güzellik unsurları birleşse bile güneşin öyküneceği varlık olarak beyitteki en önemli unsurdur. Ses ve anlam yönü güçlü olan bu tamlama, beytin sonuna bırakılarak dinleyende hayret ve hayranlık duygusu uyandırmaktadır:

Çeşm ü ebrû hâl-i Hindû zülf-i câdû bulsa ger
Öykünürdi âfitâb ol âfet-i devrânuma
(Bâkî, G. 434/3)

Her iki mısranın sonunda yer alan aşağıdaki tümleçler ise, bir söz ve anlam sanatı /oyunu meydana getirmek, şiirde ahengi sağlamak amacını taşımaktadır. Zira “Nakşettin şiirini, girdin sevgilinin gönlüne. Ey Bâkî! Bu nakş ile sen ince bir nükte kazdın memere.” anlamındaki beyitte “şiir ve nakş” ile “nigârûn göñline ve mermere” kelimeleri arasında leff ü neşr sanatına başvurulmuştur:

Sûret itdün şi’rûni girdün nigârûn göñline
Bâkiyâ bu nakş ile sen nükte kazdın mermere
(Bâkî, G.481/5)

“Ey Bâkî! Parlak ve renkli gazellerinin letâfet ve güzelliğini gerçek budur ki saf suda bile görmedik” anlamını içeren aşağıdaki beyitte de dolaylı tümleç (âb-ı zülâlde), beytin en sonundadır:

Bâkî letâfet-i gazel-i âbdârûnı
Hakkâ budur ki görmedük âb-ı zülâlde
(Bâkî, G. 451/6)

4.4.3. Söz Diziminde Parçalı Dolaylı Tümleç

Şairler, karmaşık söz dizimi yapılarıyla eserlerinde anlam derinliği yaratırlar. Vezin zarureti, kafiye ve redif, söz ve anlam oyunlarına başvurma, anlamda belirsizlikler yaratma, anlam derinliği olan yapılara yer verme, şiir çözümlemeyi zihnî bir uğraş hâline getirme vb. amaçlar doğrultusunda söz diziminde alışılmadık yapılara başvururlar.

¹⁶⁵ “Benim o devranı alt üst eden dünya güzeli sevgilime özenirdi.” şeklinde ifade edildiğinde kime özenirdi? sorusunun cevabı olarak dolaylı tümleç; “Benim o devranı alt üst eden dünya güzeli sevgilimi taklit ederdi” denildiğinde ise “kimi taklit ederdi?” sorusunun cevabı olup nesne olmaktadır.

Şiiri adeta bir bulmaca hâline getiren Sebk-i Hindî şairlerinde bu tür söz dizimi kırılmaları çok daha fazladır. Nâilî'ye ait dolaylı tümleci parçalı olan aşağıdaki beyitte, ikinci mısra Farsça -ki'li bir yapı olup birinci mısradaki yer alan “*mazmunına*” kelimesinin tamlayanıdır. Muğlak ve parçalı söz dizimi kurallı dil içi nesir çevirisiyle şöyle olmaktadır: “*Nâilî! Fitneyle sırları bana ifşa eden bakışların manalarına, Cibril'i [bile]mahrem eylemem.*”

Eylemem *mazmûnına* Cibrîli mahrem Nâ'îlî
Gamzeler kim *fitneden ifşây-ı râz* eyler bana
(Nâilî, G.3/5)

Bâkî'ye ait “*Feleğin, ey gönül bekleme bu sırça sarayından kararlılık! Zira nicelerinin mirasa girdiği harap olmuş bir hanedir*” anlamını içeren aşağıdaki beyitte de tahkir amacıyla zikredilen “*çarhuñ bu sırça sarâyından*” tamlamasının arasına vezin gereği ünlem grubu ve yüklem girmiştir:

Çarhuñ ey dil umma *bu sırça sarâyından* sebât
Kim nice mîrâsa girmiş hâne-i vîrânedür
(Bâkî, G.136/3)

“*Beni günahkâr sanma vâiz, sarhoş gördünse de! Senin meclisin gibi ben nice temiz makamdan geçtim*” anlamındaki beyitte ise yine ahengi sağlama; güçlü, etkili bir anlam ve vurgu oluşturma gayesiyle “*senüñ bezmüñ gibi nice cây-ı pâkden*” tamlamasının arasına özne olan “*ben*” zamiri girmiştir. Zira söz dizisinde öznenin ortaya alınmasıyla küçümseme, alaya alma ve sıradanlık anlamları vurgulanmış olur. Ancak cümle “*Ben, senüñ bezmüñ gibi nice cây-ı pâkden geçdüm*” şeklinde olsa vurgu, konuşan kişiye yöneldiği gibi tahkir ve küçümseme anlamı da zayıflar:

Beni âlûde-dâmen sanma vâ'iz mest gördünse
Senüñ bezmüñ gibi ben nice cây-ı pâkden geçdüm
(Bâkî, G.316/4)

Dolaylı tümlecin yüklemele parçalandığı aşağıdaki beyitte, yine ahengi sağlamanın yanı sıra daha doğal bir söyleyiş oluşturmak, belirsizlik ve hayret duygusunu daha fazla hissettirmek amaçlanmıştır. Bu tür zincirleme tamlamalarda, araya başka bir öge eklemenin sebep ve faydalarından biri de tetabü'-i izâfet adı verilen, okumayı ve anlamayı zorlaştıran engelleri ortadan kaldırmaktır:

Nûş eylese bir ‘âşık tâ haşre dek ayılmaz
Bezm-i feleküñ bilmem *câmında* ne hâlet var
(Bâkî, G.171/4)

Tablo 44: *Bâkî Divanı* 'nda *Parçalı Dolaylı Tümlecin Anlam ve Üsluba Etkisine Örnek*

Parçalı Dolaylı Tümleç	Anlam ve Üslup Yönü
<i>Senüñ bezmüñ gibi ben nice cây-ı pâkden geçdüm</i>	Güçlü bir vurgu, tahkir ve alay
<i>Bezm-i feleküñ bilmem câmında ne hâlet var</i>	Doğal, duygusal, belirsiz
Parçalı Olmayan Dolaylı Tümleç	Anlam ve Üslup Yönü
<i>Ben senüñ bezmüñ gibi nice cây-ı pâkden geçdüm</i>	Vurgu zayıf, sade ve doğrudan
<i>Bilmem bezm-i feleküñ câmında ne hâlet var</i>	Açık, doğrudan, anlatımsal

Mısra başında dolaylı tümleçlerin yer aldığı aşağıdaki beyitte ise ikinci mısranın başındaki tümleç, ünlem grubuyla bölünerek söz dizisinde yer almıştır:

Ser terkine kâ'ildür dünyâya gönül virmez
Terk ehlinüñ ey Bâkî başında sa'âdet var
 (Bâkî, G.171/6)

4.4.4. Söz Diziminde Cümle Öbeği Olan Dolaylı Tümleç

Yüklemli bir yan cümlelerin temel cümleyi yer-yön bakımından tamamladığı yapılarıdır. Dolaylı tümleç de, söz diziminde diğer ögeler gibi bir cümle öbeği olabilir. Doğal ve doğrudan bir anlatıma sahip olan şiir dilinde ve klasik Türk şiir geleneğinde bu tür yapılar oldukça yaygındır. Divan şiirinde umumiyetle Farsça -ki'li cümlelerle temel yükleme bağlanan cümleciklerin dolaylı tümleç görevinde kullanıldığı da görülmektedir. Bâkî'ye ait aşağıdaki beyitte, sade ve doğal bir söyleyişle dile getirilen -ki'li cümle yapısı, temel cümlelerin dolaylı tümlecidir. Bu tür cümlelerin günümüz Türkçesine filimsiler aracılığıyla çevrildiğini daha önce de ifade etmiştik. Baharın gelişinin tasvir edildiği beytin günümüz Türkçesine çevirisi şöyle olmalıdır:” *Jâleler, yine kış ordularını taşa tutup gülistan mülkünü almaya (ele geçirmeye) kastettiler.*”

Cünd-i şitâyı taşa tutup yine jâleler
Kasd itdiler ki milket-i gülzârı alalar
 (Bâkî, G.103/1)

Aşağıdaki beyitte ise ilk mısradaki “*aña*” denilerek zikredilen dolaylı tümleç, ikinci mısradaki tefsir edilmiş böylece anlamdaki kapalılık ortadan kaldırılmıştır. Bu da Divan şairlerinin sıkça başvurduğu bir üslup özelliğidir.

Ben şâh-nazar rind-i cihân aña direm kim
Nergis gibi göz dikmeye sîm ü zere cânâ
 (Bâkî, G.1/6)

Beytin dil içi çevirisi, dilin doğal yapısı korunarak ve günümüz standart Türkçe söz dizimi esas alınarak iki farklı şekilde yapılabilir:

Doğal dil yapısı: *Ey sevgili! Ben şah bakışlı, cihan hâkimi ona derim ki nergis gibi altın ve gümüşe göz dikmeye.*

Standart Türkçe söz dizimi: *Ey sevgili! Ben nergis gibi altın ve gümüşe göz dikmeyene şah bakışlı cihan hâkimi, derim.*

Tablo 45: *Bâkî Divanı'nda Dolaylı Tümlecin Söz Dizimindeki Yerine Göre Örnek Beyitler*

ÖNCELENEN DOLAYLI TÜMLEÇ	Tutalum Ka'be-i tevfik-i ilâhî yolını <i>Bu beyâbânda 'abes gezmeyelüm âvâre</i> (G. 426/2) <i>Ser-menzile 'uşşâk irişür cümleden evvel</i> <i>Ol mertebeye sa'y ile zühhâd yitişmez</i> (G.138/4) <i>Katlüme engüşt-i yâr itsün işaret gam degül</i> Kangı nâ-dândur o kim hükm-i kalemden incinür (G.76/2) <i>Cemâl-i yâre nazar kıl derûnuñ it rûşen</i> Ki nûr-bahşdur ol tal'at-i cihân-efrûz (G.198/6)
ÖTELENEN DOLAYLI TÜMLEÇ	Dikkat itdüm <i>şol kadar vasf-ı miyânuñ kılmaga</i> Bulmadum aña münâsib hiç bir nâzûk hayâl (G.293/3) Mübtelâ oldu gönül <i>câm-ı şarâb-ı nâba</i> Âh kim zevrak-ı dil düşdi yine <i>gird-âba</i> (G.436/1) Dökme yaşuñ katresin <i>hercâyî dil-ber yolına</i> Yüzi açılmış güzel gül gibi ter-dâmân olur (G.159/4)
PARÇALI DOLAYLI TÜMLEÇ	<i>Dökilen kanlara bak dîde-i giryânından</i> Düstum Bâkîye rahm eyleyecek demlerdür (G.108/5) Hân Murâd ol pâdişâh-ı suret ü ma'nâ k'anuñ Saltanat hakkâ kabâ-yı râstdur <i>bâlâsına</i> (G.408/8) Ger ölürsem hasret-i kaddiyle ol servüñ beni <i>Bir yire defn eyleñüz kim sâye-i 'ar'ar düşer</i> (G.119/2)
CÜMLE ÖBEĞİ OLAN DOLAYLI TÜMLEÇ	<i>Bir yirde ki pertev sala envâr-ı tecellî</i> Hâcet mi kalur <i>mihr ü meh-i envere cânâ</i> (G.1/2) <i>Nazm-ı rengînüme kim vasf-ı leb-i dil-berdür</i> Diyemez kimse nazîre katı rengînterdür (G.189/1)

4.5. Söz Diziminde Zarf Tümleci (Takdim-Tehir)

Zarf tümleci de dolaylı tümleş gibi cümlelerin asli ögesi olmayıp kelamın tamamlayıcılarından. Muhatabın zihnindeki zaman, durum, sebep, şart, miktar vb. yönden belirsizlikleri ortadan kaldıran, cümleyi daha belirli ve açık hâle getiren ögedir. Söz dizimi yönünden esnek bir nitelik taşıyan bu öge, yüklemden önce veya sonra, cümle başında yahut sonunda gelebilir. Zarflar, cümlede yalın ve eksiz hâlde olabileceği gibi çeşitli yapım ve çekim ekleri de alabilirler. Yine zarflar cümlede tekrar grupları, bağlama grupları, edat grupları, fiilimsi grupları, isim ve sıfat tamlamaları, isnat grupları, kısaltma grupları, cümle vb. (Korkmaz, 2007:474-490) şeklinde kullanılırlar.

4.5.1. Söz Diziminde Öncelenen Zarf Tümleci (Takdim)

Türkçe söz diziminde öncelenen ögelerden biri de zarf tümlecidir. Zarf tümlecinin de beyit, mısra veya cümle başına alınmasının diğer ögelerde olduğu gibi farklı birçok sebebi vardır: Odak ve önemsenen öge olması, kelamda müphemiyeti ve okuyucuda merakı celp etmesi, düşülen bir hatayı düzeltme yahut muhatabın bekleyip durduğu, cevabını aradığı bir makam, durum olması (makam darlığı), tazim (yüceltme), tekit, tahsis, kafiye, vezin ve söyleyişe uyum, tenasüp, leff ü neşr gibi anlam paralellikleri oluşturma vb...

Dillerin sentaks yapısında zarf tümlecinin başa alınması çok rastlanan bir durum olmasa da şairler, bunu başarıyla dile getirmişlerdir. Duygusal ya da dramatik bir etki yaratılacaksa, hâl, zaman, sebep, şart, vasıta gibi bir hususiyet vurgulanacaksa, edebî bir sanat ve estetik bir zevk oluşturulacaksa zarf tümleci takdim edilir. Örneğin Yahya Kemal, “artarak” tümleci ile başladığı *Süleymaniye’de Bayram Sabahı* adlı şiirinde etkili, vurgulu ve coşkulu bir söyleyiş yakalamıştır:

Artarak gönlümün aydınlığı her saniyede
Bir mehâbetli sabah oldu Süleymaniye’de (1995: 3)

Burada diziliş “Gönlümün aydınlığı her saniyede artarak.” yahut “Gönlümün aydınlığı artarak her saniyede” şeklinde olsaydı, şairin gönlündeki aydınlık ve coşkunun giderek arttığı anlamı bu denli güçlü vurgulanamazdı.

“Çalgıcı, ağlatma nağmelerinle Fuzûlî hastanı/Gözyaşı selinden sakın kopmaya binası eğlencenin” anlamını içeren Fuzûlî’ye ait aşağıdaki beytin ikinci mısraında ise sebep bildiren zarfın takdim edildiği görülmektedir. Dikkatle bakıldığında mübalağalı olarak vurgulanmak istenen gözyaşı seli, cümlelerin en önemli ögesidir. Cümlede odak öge oluşu ve gözyaşını tazim için başa alınmıştır, denilebilir:

Mutrib ağlatma sürûdunla Fuzûlî hastenî
Seyl-i eşkinden sakın kopmaya bünyâd-ı tarab
(Fuzûlî, G.33/7)

Bâkî'ye ait aşağıdaki beyitte, ses ve musiki yönü güçlü, söyleyene lezzet verip işitenin kulağına hoş gelen ve gönle huzur veren bir tamlama (temâşâ-yı gül ü gülşende), beytin başında tümleç olarak kullanılmıştır. Böylece okurun zihninde önce bir huzur beklentisi oluşturulmuş ardından beklenen bu huzurun aslında gül bahçesinde olmadığı, sevgilinin semtinde olduğu vurgulanmıştır. Ayrıca söz dizisini aruz veznine uydurmanın yanı sıra “temâşâ-yı gül ü gülşende” ve “ser-i kûyında cânânun” terkipleri alt alta sıralanarak karşılaştırma ve benzerlik ilişkisiyle etkili ve güzel bir anlatım da sağlanmıştır:

Temâşâ-yı gül ü gülşende ârâm eylemez cânım
Ser-i kûyında cânânun garaz ârâm-ı cânumdur
(Bâkî, G.128/3)

Zarf tümlecinin takdim edilmesi, bazen de hasretme yani eylemi belli bir zaman, şart, vasıta, sebep vb. ile sınırlamak amacını taşır. Bu anlam ilgisini belirgin hâle getirmek Türkçe gramer yapısında biraz da vurgu ve tonlamaya bağlıdır. “O güzellik Mısır’ının Yusuf yüzlü güzeli şevkine gözyaşı selim, Nil gibi günden güne artar.” anlamını içeren aşağıdaki beyitte, sebep zarfıyla başlayan cümlede vurgulu bir okuyuşla gözyaşı selinin akması, “güzellik Mısır’ının Yusuf yüzlü güzeli şevkine” tahsis edilmiştir:

Ol melâhat Mısırınun Yûsuf-cemâli şevkine
Seyl-i eşküm Nîlveş günden güne efzûn olur
(Bâkî, G.142/2)

“İnci dişlerinin ayrılığıyla akmaktadır gözlerimin yaşı. Bu uçsuz bucaksız denize, o eşsiz inci olur sebep.” anlamını içeren aşağıdaki beyitte ise gözyaşlarının akması, bu kez eylemin gerçekleşme sebebini bildiren vasıta zarfıyla sınırlandırılmış olup yine özgüleme (hasr) anlamı taşımaktadır:

Firâk-ı dürr-i dendânunla cârî gözlerüm yaşı
Bu bahr-i bî-kerâna ol dürr-i nâ-yâb olur bâ’is
(Bâkî, G.29/4)

Benzer bir durum şairin “Sevgilinin gam oklarıyla bu ten yara yara, zulüm kılıcıyla da bu gönül paramparçadır.” anlamındaki beytinde de söz konusudur. Beyit her iki mısranın başında yer alan tümleçlerin vurgulu okunuşuyla hasr anlamı taşıırken anlamı güçlendiren vurgulu okuyuştan uzak monoton bir okumayla da ihbar anlamı taşır.

*Tîr-i gam-ı nigâr ile ten yara yaradur
Şemşîr-i cevr-i yâr ile dil pâre pâredür
(Bâkî, G. 92/1)*

Zaman ve vasıta tümleçlerinin söz dizisinin başında yer aldığı “*Geceleri, kâkülünün sevdasıyla sevgilinin, haddi hesabı mı var uzak ve uzun fikirlerin.*” anlamını içeren aşağıdaki beyitte ise takdim, zaman vurgusunu ve zikri geçen efkârın kaynağını öne çıkararak okuyucunun dikkatini doğrudan sevgilinin perçemenin sevdasıyla uzak, uzun ve sonsuz düşüncelere dalan âşığa çeker.

*Giceler kâküli sevdâsı ile dildârûñ
Haddi pâyânı mı var dûr u dırâz efkârûñ
(Bâkî, G.276/1)*

Zarf tümlecinin öneminden dolayı tazim gereği öncelendiği örneklerden biri de “*Ayın ondördü, senin semtinin toprağına secde ederek (yüz sürerek) sararmış yüzünü, toza toprağı bulamış bir zelildir.*” anlamındaki beyittir. Zira Divan şiirinde, sevgilinin semti kutsal olup semtinin toprağı hatta köpeğı dahi değerli ve takdire şayandır.

*Secde-i hâk-ı ser-i kûyunla mâh-ı çâr-deh
Çihre-i zerdin gubâr-âlûde kılmış bir zelil
(Bâkî, G.285/2)*

Ehemmiyet ve yüceliğinden ötürü, sevgilinin güzellik unsurlarının (miyân u leb) söz başında zaman tümleci olarak zikredildiği güzel örneklerden biri de “*O peri gibi güzel sevgilinin belini ve dudaklarını vasf edeli, nazik hayal ile anılır oldu söz ve şiirlerimiz.*” manasındaki beyittir.

*Vasf ideli miyân u lebin ol perîveşüñ
Nâzûk hayâl ile anılır kıl ü kâlümüz
(Bâkî, G.207/4)*

Divan’da sevgilinin güzellik unsurlarının tazim ve övgü gereği zaman, sebep, şart, vasıta tümleci olarak söz diziminin başında yer aldığı örnekler oldukça fazladır. Bunu, bazen ikinci mısradaki teşbih unsurlarıyla birleştiren şair, hayal dünyasının zenginliğini etkili ve sanatlı bir ifadeyle ortaya koyar. Henüz genç bir şairken yazıp remilci dükkânına gelerek Zâtî’ye gösterdiği “*Her na zaman gönlüme sevgilinin yanaklarının hayali düşse sanki aynaya sabah güneşinin yansıması düşer.*” anlamındaki beyit, bunlardan biridir:

*Her kaçan gönlüme fıkri ‘ârız-ı dil-ber düşer
Gûyiya mir’âta ‘aks-i pertev-i hâver düşer
(Bâkî, G.119/1)*

Mısra başında peş peşe zaman, vasıta ve miktar zarflarının yer aldığı “*Bu gece uyku askerleriyle hayli savaş oldu. Gözümün çukuru, gözyaşı ordularına dar geldi*” manasını içeren aşağıdaki beyitte ise şair, uykusuzluk ve gözyaşı imgelerini bir savaş formatında ele almıştır. Geceyi özel olarak vurguladıktan sonra, çarpıcı bir benzetmeyle uyku askerleriyle hayli savaştığını, göz çukurlarının gözyaşı askerlerine dar geldiğini etkili ve mecazlı bir şekilde dile getirmiştir:

Bu gice leşker-i hâb ile hayli ceng oldu
Fezâ-yı dîde sipâh-ı sirişke teng oldu
(Bâkî, G.489/1)

İçerisinde zarf tümleci bulunan hâl cümlelerine doğrudan fiille başlanması, soğuk ve tatsız bir tarzdır. Bu gibi cümlelerde belagate uygun kullanım, önce tümleç olan bir isim ya da belirli bir özneye başlanıp ardından fiilin getirilmesidir. Örneğin “Çıktı erkenden evden. Döndü gece yarısı eve.” gibi ifadeler duygu ve vurgu açısından yetersiz ve durağan cümlelerdir. Bunun yerine cümleye zarf tümleci ile veya belirli bir özne ile başlanması(Erkenden evden çıktı, Gece yarısı eve döndü, Hatice, sabah erkenden uyandı), anlam ve vurguyu daha belirli kılar. Dikkatli bir okuyucu, yüklemle başlayan ifadelerin sönük, hissiz ve estetik zevkten yoksun; tümleç veya belirli bir özneye başlayan cümlelerin ise etkili, vurgulu ve sanatlı olduğunu anlar. Örneğin Bâkî’ye ait aşağıdaki beyti, mısraların yerlerini değiştirerek ifade edersek¹⁶⁶ doğrudan fiille başlamış oluruz. Bu da beyitteki zaman vurgulu atmosferin ve betimsel ifadenin etkisiz kalmasına sebep olup beytin edebî değerini düşürecektir:

Saçuñ sevdâsı şeydâ ideli ben zâr u mahzûnı
Unutdu halk-ı ‘âlem kıssa-i Leylâ vü Mecnûnı
(Bâkî, G.538/1)

“*Ne zaman ki naz ile yürürler servi boylu güzeller, kopar âşıkların başına o saatte kıyametler.*” anlamındaki beyitte de benzer bir durum söz konusudur. Tümleçle başlayan cümle, okuyucuyu önemli bir haberin gelişine hazırlamaktadır. Ancak beyit ters yüz edilip mısraların yeri değiştirildiğinde¹⁶⁷ ifade, yüklemle başlayacağından haber doğrudan verilip muhatabın merakı giderilmiş olacak ve tümlecin etkisi sönük kalacaktır:

¹⁶⁶ Unutdu halk-ı ‘âlem kıssa-i Leylâ vü Mecnûnı
Saçuñ sevdâsı şeydâ ideli ben zâr u mahzûnı

¹⁶⁷ Kopar ‘âşıkların başına ol demde kıyametler
Kaçan kim nâz ile refîâr iderler serv-kâmetler

Kaçan kim nâz ile reftâr iderler serv-kâmetler
Kopar ‘âşıkların başına ol demde kıyâmetler
(Bâkî, G.166/1)

İlk mısraı şart ve zaman bildiren bir zarf tümleci olan “*Bâkî her ne zaman yanaklarını ve yüzünü vasfetse ey gül çehreli, onun şiiri hep böyle hoş ve renkli hâle gelir*” anlamındaki beyitte de tümlecin öncelenmesi, anlamı derinleştirip duyguyu zenginleştirirken anlatımı da güzelleştirmiştir:

‘Ârız u ruhsârûnı vasf itse Bâkî her kaçan
Şi’ri ey gül-çehre anuñ böyle rengînter düşer
(Bâkî, G.119/5)

“*Dopdohuyken sevgilinin yanaklarının hayaliyle Kays’ın gözleri, neye nazar kılsa Leyla’nın sureti görünür.*” anlamındaki beyitte de zaman zarfının öncelenmesi betimsel ve sanatsal bir ifade tarzı oluşturmuştur:

Pür-hayâl-i ruh-ı ma’şûka iken dîde-i Kays
Neye kim kılsa nazar sûret-i Leylî görünür
(Bâkî, G.74/3)

Beliğ ve fasih bir ifade tarzı da hüsn-i talil sanatına başvurularak sebep bildiren zarfın özgülendiği ve öncelendiği “*Seni seyretmek için gül bahçesinin yolunda, iki yanda durur salınan serviler saf saf*” anlamındaki beyittir:

Seni seyr itmek için reh-güzer-i gülşende
İki cânibde turur serv-i hırâmân saf saf
(Bâkî, G.229/2)

4.5.2. Söz Diziminde Ötelenen Zarf Tümleci (Tehir)

Türkçede zarf tümlecini tehir edilmesi, diğer tümleçlerde ifade ettiğimiz gibi ögenin söz diziminde alışılmış yerinde olmayıp yüklemden sonraya bırakılmasıdır. Şiirsel bir etki yaratmak, vurguyu değiştirmek, anlam veya duyguyu geciktirmek, söylemi beklenmedik bir sonla bitirmek, anlam çeşitliliği ve derinliği meydana getirmek, vezin ve kafiyei sağlamak, anlatımda tekdüzeliği kırmak, leff ü neşr gibi söz ve anlam oyunlarına yer vermek vb. gayelerle zarf tümleci tehir edilebilir. *Bâkî Divanı*’ndan beyitlerle konuyu örneklendirmeye çalışalım. Şairin “*saf saf*” redifli gazelinin “*Kirpik ordularını dizer saf saf, o cilveli ve baştan çıkarıcı bakış. Sanki cenge gider saf saf dizilen süngülü askerler*”

anlamını içeren matla beytinde, mısra sonunda tekrarlanan ikilemeler, vezin ve ahengi sağlamayı amaçlamaktadır:

Müje haylin dizer ol gamze-i fettân *saf saf*
Gûyiyâ cenge turur nîze-güzârân *saf saf*
(Bâkî, G.229/1)

Aşağıda yer alan “bâkî” redifli gazelin “*Ey sâkî! Kalmazmış madem bu sohbet bâkî. Gül renkli şarap içelim, cennet kadehi bâkî.*” anlamını içeren matla beytinde de benzer bir durum söz konusudur. Burada ilk mısrada yer alan “*bâkî*” kelimesi, “*kalmaz imiş*” yüklemine durum yönüyle tamamlayan bir zarf tümleci iken ikinci mısradaki “*bâkî*”, peş peşe sıralanan cümlelerden ikincisinin yüklemi olup isimdir. Yani yazılışları ve anlamları aynı olsa da cümledeki görevleri ve türleri birbirinden farklıdır:

Sâkiyâ kalmaz imiş çünkü bu sohbet *bâkî*
Mey-i gül-gün içelüm bâde-i cennet bâkî
(Bâkî, G.525/1)

Yalın ve anlaşılır bir Türkçeyle dile getirilen aşağıdaki beyitte ise duyguyu geciktirmek, söylemi beklenmedik bir sonla bitirmek amaçlanmıştır. Duygunun yoğunlaştığı ikinci mısranın sonunda bulunan durum belirteci (günde biñ kez öldürürken gam beni), mübalağalı ve mecazlı ifadelerle okuyucuyu derinden sarsmaktadır:

Benden öğren gel hakikat yolını ey yâr kim
İtmezem terk *günde biñ kez öldürürken gam beni*
(Bâkî, G.536/4)

Bazen de etkili ve vurgulu bir giriş yapılır. Ancak haber verilen durumun sebebi, şartı, zamanı vb. ötelenir. Geciktirilen bu tür zarflar, bir yandan okuyucuda merak unsurunu canlı tutarken diğer yandan zaman, hâl, sebep, şart vurgusunu sona taşıyarak sözün etkisini artırır. Örneğin Bâkî’ye ait aşağıdaki beyitte, “*Bend-i belâdan olmaduk âzâd*” denilerek etkili bir giriş yapılmış, ardından “bir nefes” tümleciyle bu etkili anlatım daha da pekiştirilmiştir. İkinci mısrada ise şair, bela tuzağından niçin ve ne zamandan beri kurtulamadığını zarif ve marife yönü güçlü bir tümleçle açıklamaktadır:

Bend-i belâdan olmaduk âzâd *bir nefes*
Zülfün hevâsı olalı dilde hayâlümüz
(Bâkî, G.207/2)

Benzer bir durum aşağıdaki beyit için de söz konusudur. Şair, şartlı cümlelerin sonuç cümlesini doğrudan zikrederek yine etkili bir giriş yapmış, ardından kesinlik belirteciyle (hergiz) anlamı daha da pekiştirmiştir. İkinci mısra ise okuyucu için hâlâ gizli kalan şart yönü, ince ve etkili bir söyleyişle ortaya konmuştur:

Benüm bilmezdi kimse ‘âşık-ı şeydâlığum *hergiz*
Tenümde tâze tâze yakmasam dâg-ı mahabbetler
(Bâkî, G.166/2)

4.5.3. Söz Diziminde Parçalı Zarf Tümleci

Söz diziminde parçalı zarf tümleci, diğer öğelerin parçalı oluşu kadar yaygın değildir. Ancak bir cümlede şart, sebep, durum, zaman, vasıta, miktar vb. birçok zarf bir arada bulunabilmektedir. Örneğin bir şart ve iki durum zarfının yer aldığı aşağıdaki beyitte, ahengi sağlamak için durum zarfının parçalı olarak ilk mısra da yer aldığı görülmektedir:

Dikkatler ile seyr iderüz yâri ser-â-pâ
Görmez mi idük biz de eger olsa vefâsı
(Bâkî, G.508/5)

Yüklem dışında kalan bütün birimlerin zarf tümleci olduğu aşağıdaki beyitte ise “*Bâkî’nin şiirleri yedi iklimi dolaştıkça*” anlamındaki ilk mısra, durum zarfıyken ikinci mısra da şart anlamı taşıyan “*Bu parlak şiirler, semt semt okunursa*” anlamını içeren kelime grubu, cevap cümlesiyle (yiridür) bölünmüştür. Burada da anlatımda tekdüzeliği kırmak, şiirsel bir etki yaratmak, vezin ve kafiye yi sağlamak amaçlanmıştır:

Şi’r-i Bâkî seb’a-i iklimde oldukça revân
Okunursa yiridür bu nazm-ı garrâ semt semt
(Bâkî, G. 23/6)

“*Hasta gönül yâre sarılmak isterse şaşılır mı? Yaralanınca yaranın sarılması gerekir.*” anlamını içeren aşağıdaki beyitte de ilk mısra da anlatımda tekdüzeliği kırmak ve mısra sonlarında söz sanatlarından cinasa yer vererek şiirsel etkiyi artırmak gayesiyle şart cümlesi, devrik ve parçalı bir hâl almıştır:

İsterse n’ola haste gönül yâre sarılmak
Mecrûh olıcak lâzım olur yara sarılmak
(Bâkî, G.247/1)

4.5.4. Söz Diziminde Cümle Öbeği Olan Zarf Tümleci

Zarf tümleci de diğer ögeler gibi kelime, kelime grubu olarak söz diziminde yer aldığı gibi tamamlanmış bir cümle hâlinde de yer alabilir. Bu yapıyı sağlayan da daha önce ifade edildiği gibi Farsça -ki’li cümle yapılarıdır. Cümle öbeği olan zarf tümleçleri, ilgi çekici ve mecazlı ifadelerle anlama derinlik kazandırma, anlatımda ayrıntıları belirtme, ifadenin estetik değerini artırma ve bağlamını daha belirgin kılma işlevlerini üstlenirler. Örneğin Fuzûlî’ye ait “*Ey baht, medet kıl! Yoksa o gönül alıcı güzel dertsiz, ben dertli oldukça gönlün arzusu mümkün değil*” anlamındaki beyitte, ikinci mısra, cümle öbeği olup gönül arzusunun muhal oluşu, ayrıntılı bir şekilde ifade edilmiştir:

Kıl meded ey baht yoksa kâm-ı dil mümkün değil
Böyle kim ol dil-rübâ bî-derddir ben derd-mend
(Fuzûlî, G.63/2)

“*Ne zaman ki gamın cana sırdaş olur, gözyaşım ah u feryadıyla arkadaş olur.*” anlamındaki beyitte de ilk mısra cümle öbeği hâlinde bir zarf tümleci olup sanatlı ve coşkulu bir anlatımla dile getirilen zaman unsuru, anlama derinlik kazandırmıştır:

Ne dem kim gamuñ câna hem-râz olur
Yaşum âh u nâlemle dem-sâz olur
(Bâkî, G.112/1)

Benzetme ilgisiyle zikredilen aşağıdaki beytin ilk mısraı bir cümle öbeği olup temel cümlelerin zarf tümlecidir. Cümle öbeği olan zarf tümleci, “*Sudan ayrılıp toprağa düşmüş şu balık gibi, sevgilinin kılıcının gölgesinden ayrı cismimde can titrer*” manasındaki beyte ilgi çekici benzetmelerle estetik bir değer ve anlamsal bir derinlik katmıştır:

Şu mâhî gibi kim hâk üzre düşmüş sudan ayrılmış
Zülâl-i tîg-ı dil-berden cüdâ cismümde cân ditrer
(Bâkî, G.139/4)

Tablo 46: *Bâkî Divanı 'nda Zarf Tümlecinin Söz Dizimindeki Yerine Göre Örnek Beyitler*

ÖNCELENEN Z.TÜMLECİ	<i>Muttasıl şî 'rüm yazarken hâme turmaz deprenür</i> Neydür anı gûyiyâ lerzân ider âb-ı revân (K. 22/32) <i>Nice yıldır deşt-i gamdur cân-ı mahzûnuñ yiri</i> Ey saçı Leylâ virildi bana Mecnûnuñ yiri (G.548/1) <i>Derûna tâb-ı ruhi düşmeyince ey Bâkî</i> Ne câm-ı sâfda buldum safâ ne sâzda sûz (G.198/7) <i>Dil-i divâne senüñ görmeyeli zülf ü ruhun</i> Sanma cânâ giceden gündüzi idrâk eyler (G.188/4)
ÖTELENEN Z.TÜMLECİ	<i>Aşkuñ hevâsı esdi nesîm-i seher gibi</i> Eşküm dökildi pâyüñe gül-berg-i ter gibi (G.503/1) <i>Bâkiyâ tarz-ı şî'r böyle gerek</i> <i>Hem zarîfâne hem levendâne</i> (G.471/7) <i>Leşger-i eşk-i firâvân ile ceng itmek için</i> Gönderür mevclerin lücce-i 'ummân <i>saf saf</i> (G.229/3)
PARÇALI Z.TÜMLECİ	<i>Bâkî 'acûz-ı dehre zebûn olma key sakın</i> <i>Merdâne bas ayaguñı meydâne er gibi</i> (G.503/5) <i>Sürâhî nâlesin artursa n'ola câm-ı sahbâdan</i> Figân-ı 'andelîbe çün gül-i sîr-âb olur bâ'is (G.29/3) <i>Derd-i mahabbet eylese cismi 'aceb mi zerd</i> İksîr-i 'aşk-ı pâk ile altun olur cesed (G.44/4)
CÜMLE ÖBEĞİ OLAN Z.TÜMLECİ	<i>Kapuñda hâk-i râh olmak baña va'llâhi rif'atdûr</i> <i>Egerçi kim beni düşkün sanup üftâdedür dirler</i> (G.185/4) <i>Gözlerüñ sabr u karâr u 'aklı târâc itdiler</i> <i>Şol harâmîler gibi kim kârbâna girdiler</i> (G.182/2) <i>Güzeller mihri-bân olmaz dimek yañlıştır ey Bâkî</i> Olur va'llâhi bi'llâhi <i>hemân yalvarı görsünler</i> (G.55/5)

4.6. Söz Diziminde Ünlem Grupları

Önceki bölümde hazf başlığı altında, ünlemlerin anlam yönü üzerinde durulduğundan burada ünlemlerin söz dizimindeki yerleri ve bunun anlam ve üsluba yansımaları üzerinde durulacaktır. Türkçe söz diziminde ünlemler, cümle dışı unsur

sayılırlar ve umumiyetle kelamın başında yer alırlar.¹⁶⁸ “Seslenmeler, gerçekte cümlede alıcıyı uyaran, mesajın/bilginin iletilebilmesi için onu iletişim ortamına çeken cümle ögeleridir” (Alyılmaz, 2015: 36). Mütakellim, seslendiği kişi veya varlığı¹⁶⁹ iletişim ortamına çektikten sonra, alıcıyı harekete geçiren ve fayda içeren mesajını iletir. Bu, kurallı bir söz diziminde böyleyken devrik şiir dilinde, duyguların ve heyecanın karmaşık bir hâl aldığı bağlamda değişmektedir. Ünlemin hakkı, umumiyetle kelamın başı da olsa bazen daha evvel zikredilmesi gereken ögeler, söz diziminde birtakım aykırılıkları da beraberinde getirir. Hemen hatırlatılması ve yerine getirilmesi gereken bir emir, önemli olan bir konu, şiirdeki kelime oyunları, duygu yoğunluğu, ahengi sağlama vb. sebeplerden ötürü ünlem, başta değil ortada, sonda yer alabilir. Hatta ünlem grubunun parçalı olduğu yani araya başka ögelerin girdiği durumlar da vardır. Duygu yoğunluğu ve telaşın hâkim olduğu *Kocakarı ile Ömer* manzumesinin “*Bu yavrular niçin ey teyze ağlıyor söyle*” mısraında, dikkat edilirse ünlem, söz dizisinde en olmadık yerdedir. Mehmet Akif Ersoy’a ait aşağıdaki bir başka beyitte ise seslenme amacıyla zikredilen ünlem, söz dizisinde eylemden sonra yer almaktadır. Çünkü beyitte duygu ve vurgu “gitme” fiili üzerinde olup bir an evvel yolcunun gidişinin engellenmesi amaçlanmaktadır:

Gitme *ey yolcu*, berâber oturup ağlaşalım!

Elemim bir yüreğin kârı değil, paylaşalım.

(Ersoy, 2012: 179)

Söz diziminde değişikliğe gidilerek “*Ey yolcu! Gitme, berâber oturup ağlaşalım!*” şeklinde ünlem grubu başa alındığı takdirde anlam, vurgu ve üslup değişecektir. Bu durumda önce muhataba dikkat çekilmiş, ardından “*gitme*” fiiliyle talep dile getirilmiş olunur. Yani ilk cümlede doğrudan yalvarış ve rica hitaptan önceyken, ikinci cümlede duygusal talep hitabın ardından gelmektedir.

¹⁶⁸ Seslenmeler, bazı araştırmacılar tarafından yardımcı cümle ögesi veya cümle dışı öge olarak kabul edilse de diğer tümleçler gibi cümlelerin bir parçası hatta sıralama bakımından da ilk ögesini oluştururlar. O yüzden mesajın iletilebilmesi için alıcıyı uyarıp onu iletişim ortamına çeken seslenmeler için cümle dışı öge terimi kullanmak doğru değildir (Alyılmaz, 2015: 45). Önceki bölümde, seslenme ünlemlerinin başlı başına bir cümle olduğu, cümlede “*kastediyorum, çağırıyorum*” manasındaki bir yüklem hâzfedildiği, ünlenilen isim unsurunun ise cümlelerin nesnesi olduğu ifade edilmişti. Kısacası ünlemler, özne, nesne, tümleç, gibi bir cümlelerin parçası değil, kendi başına bir cümle sayılırlar.

¹⁶⁹ İnsan dışındaki bir varlığa seslenilmesi durumunda teşhis (kişileştirme) sanatına başvurulmuş olup mecazın etkisiyle daha canlı ve etkili bir üslup özelliği oluşmaktadır.

Cümlede ünlemler, söz dizimi oynaklığına sahip olsalar da nidâ ile münâdânın yeri değiştirilemez. Türkçe cümle yapısında da önce ünlem, ardından hitap edilen kişi, varlık veya nesne yani ünlenen isim unsuru getirilir. Ancak bazı seslenmelerde isim unsurunun başta, ünlemin uzun ünlülü bir harf şeklinde sonda geldiği de görülür. Değiştirilemezden kastımız, ünlem ve isim unsurundan oluşturulan bu kelime grupları, müfret sayılırlar ve söz diziminde sıfat tamlamalarında olduğu gibi kendi aralarındaki değişime kapalıdırlar.

Tablo 47: *Bâkî Divanı'nda Söz Dizim Yönüyle Ünlem Gruplarına Örnekler*

Ünlem/Nidâ	Ünlenen/Münâdâ	Yeri
ey	sipîhr-i bî-vefâ	G. 15/1
ey	nahl-ı bâlâ	G. 30/2
hey	müselmânlar	G. 181/3
hey	âfet-i dil ü cân	G. 497/3
behey	harâb olası	G. 259/1
eyâ	sûfi-i nâsih	G. 331/5
eyâ	husrev-i sâhib-dîvân	K.2/37
yâ	Şâfi	G. 541/2
yâ	Rab	G. 69/2
Φ	begüm	G. 165/3
Φ	güzelüm	G. 106/5
Φ	ömrüm varı	G. 381/4
Ünlenen/Münâdâ	Ünlem/Nidâ	Yeri
zâhid	â = zahidâ	G. 107/4
sâkî	yâ = sâkiyâ	G. 525/1
şeh	â = şehâ	G. 548/4

Söz diziminde ünlem grupları başta, ortada, sonda hatta parçalı olarak yer alabilirler. Divan şairlerinin neredeyse her gazelde, birkaç kez yer verdikleri ünlemler, lirizm yönü güçlü aşıkâne gazellerde çok daha fazladır. Rindâne gazelleriyle tanınan Bâkî'nin de *Divan*'ında ünlemler, yaygın bir şekilde görülmektedir. Şairin *Divan* boyunca en çok seslendiği kişi ve varlıklar; başta tecrit yoluyla kendisi (Bâkî, dil, cân, gönül vb.), dua ve yakarış yoluyla tanrı, tahkir yoluyla aşktan nasibini almayan şekilci dindarlar (zâhit, sûfi vb.) ve tazim yoluyla sevgilidir. Hitap edilen sevgili, bağlamına göre Allah, peygamber olurken bağlamına göre padişah, vezir; bağlamına göre de yüzü, yanağı, beni, saçları, boyu ve endamıyla hayalî bir güzellik veya gerçek bir güzel olabilmektedir.

Tablo 48: *Bâkî Divanı* 'nda Anlam İlişkisi Yönüyle Kullanılan Örnek Ünlem Grupları

Dua ve yakarış	Tazim ve yüceltme	Tahkir ve alay	Tecrit
yâ Şâfi yâ Rab yâ Allah Meded Allah Allah'ım yâ ilâhî	ey kaşı yâ ey yüzi gülşen ey şâh-ı cihân ey âfîât-ı hüsn eyâ nahl-ı hırâmân eyâ husrev-i sâhib-dîvân ey mihr-i bî-nazîr	eyâ sûfî-i nâsîh behey sûfî zâhidâ ey hâce ey vâ'iz ey zâhid Ey hâcî	Bâkiyâ ey dil-i zâr ey cân ey gönül dilâ hey benüm ömrüm ey Bâkî-i bî-çâre

4.6.1. Söz Diziminde Öncelenen Ünlem

Kelamda ünlemin takdim edilmesinden kastımız, söz diziminde bütün öğelerden önce getirilmesi yani cümle veya mısra başında yer almasıdır. Bu söz dizimsel tercihin anlama, vurguya ve üsluba önemli katkıları vardır. Öncelikle söze duygusal ve çağrışımsal bir giriş yapılarak doğal bir atmosfer oluşturulur. Etkili bir vurgu ve tonlamayla doğrudan hedef alınan muhatabın dikkati ve yönü ünlem cümlesinin hemen ardından zikredilecek olan temel cümleye çevrilmiş olur. Sert ve yüksek bir tonla başlayan kelam, dinleyeni adeta silkeleyerek ona etkili bir uyarı, öğüt veya çağrıda bulunur. Sözün özü seslenme, pişmanlık, hüzn, sitem, dua, yakarış, hayret, hayranlık vb. duyguların yansıtılmasında önemli bir anlatım aracı olan ünlemler, ifadeye duygusal bir derinlik kazandırmanın yanı sıra doğal ve canlı bir etki de katarak ifadeyi sıradanlıktan kurtarırlar.

Yakarış şairi Yunus Emre, “*Hüdâyâ*” nidasıyla başladığı aşağıdaki beytinde, dinleyiciyi de hemen sözün başında pişmanlık ve tevbe ile günahlarını itiraf ederek Allah’a yönelmeye, el açıp duaya çağırmaktadır:

Hüdâyâ çok günah ettim adetsiz çok günâhım var
Günâhım çok ise ne gam senin gibi Allah'ım var
(Yunus Emre M. 32/ 1)

Fuzûlî'ye ait “*Çalgıcı, ağlatma nağmelerinle Fuzulî hastanı. Gözyaşı selinden sakın yıkılmaya neşe (meclisinin) temelleri.*” anlamındaki beyit ise sitem yüklü ve içli bir yalvarışla başlamış olup nida edatı hafifedilmiş olsa da vurgu ve işlev yönüyle ünlem olduğu anlaşılmaktadır. Her iki hecesinde patlayıcı ünsüzlerin yer aldığı (p,b) münâdâ, sert bir söyleyiş ve duraklama ile şiirdeki duygu hâlini de desteklemektedir:

Mutrib, ağlatma sürûdunla Fuzûlî hasteni
Seyl-i eşkinden sakın kopmaya bünyâd-ı tarab
(Fuzûlî, G.33/7)

Divan şairlerinin neredeyse bütün şiirlerinde defalarca yer verdikleri ünlem grupları, umumiyetle beyit veya mısra başında takdim edilerek kullanılırlar. Bâkî’de de bu böyledir. “*Ey zâhit!*¹⁷⁰ *O ağırlık ile uçmaya hazırlanma. Çıkar o cübbeyle sarığı da biraz sade ve hafif ol.*” anlamını içeren aşağıdaki beyitte, nida edatı söz dizisinden eksiltilmiş olup şiddet vurgusuyla ünlem olarak seslendirilen “*zâhid*”, tahkir ve uyarı amacıyla takdim edilmiştir:

Zâhid ol sıklet ile uçmaga hâzırlanma
Çıkar ol cübbe vü destârı biraz hıffet bul
(Bâkî, G.307/5)

Söyleyici âşığın aşk vadisindeki şaşkınlığını dile getirdiği “*Can, dudaklarını arzular, yâr ise kanını içmek ister. Ya Rab, bu ne vâdidir ki can susamış, canan susamıştır*” anlamındaki beyitte de ikinci mısranın başında ünlem grubuna yer verilmiştir:

Cân la’lin eyler ârzû yâr içmek ister kanımı
Yâ Rab ne vâdîdür bu kim cân teşne cânân teşnedür
(Bâkî, G.69/2)

Her iki mısramda, ünlemlerin yer aldığı aşağıdaki beyitte ise âşık, tecrit ve sitem yoluyla kendi gönlüne seslenmiş, doğal bir dille dile getirilen ünlemlere tezat sanatının da eklenmesiyle etkili ve güzel bir anlatım sağlanmıştır:

Dilâ cihânı sirişkümle pür-şarâb itdûñ
Behey harâb olası ‘âlemi harâb itdûñ
(Bâkî, G.259/1)

Yine doğal ve sade bir dille kaleme alınan, ikinci mısralarında ünlem grupları (*ey sûfî ve ey hacı*) kelamın başında yer alan aşağıdaki beyitlerde de bağlam ve anlam gereği ünlemler, tahkir ve küçümseme amacını taşımaktadır:

Dünyâda çeker mihneti erbâb-ı mahabbet
Ey sûfî bugün baña ise ırte sanâdur
(Bâkî, G.105/3)

¹⁷⁰ Kaba sofı, zahit. Allah’ın buyruklarını yerine getirmekle birlikte şüpheli şeylerden de kaçınan kişi. Bunlar; dinî konularda anlayışı kıt, her işin ancak dış kabuğunda kalabilen, derinlere inmeyi beceremeyen, ilim ve imanı dış görünüşüyle anlayan, bunu da ısrarla başkalarına anlatan kişilerdir. Daracık dünya görüşü içine sıkışıp kalmışlardır. İmandan hakikate bir türlü ulaşamamışlardır ve samimiyetleri yoktur. Divan şairleri daima zahidin karşısında âşığı görürler. Zahidler, aşkı inkâr ederler ve tek emelleri cennete kavuşmaktır. Güzellikleri göremezler. Bu bakımdan alaya alınırlar. Ellerinden tespih eksik olmaz (Pala, 2018: 488).

Bir kez tavâfin itmegi bin ‘ömre virmez
Ey hâcî Ka’be saña baña kûy-ı dil-rübâ
(Bâkî, G.10/3)

Teşbih ilgisiyle sevgilinin güzellik unsurlarının dile getirildiği “*Yanaklarından şaşılır mı bir öpücük istesem. Ey gonca dudaklı! Yanağın şeftali çiçeğidir.*” anlamını içeren aşağıdaki beyitte de ünlem grubu, ikinci mısranın başında tazim ve övgü maksadıyla kullanılmıştır:

Ruhlaruñdan ne ‘aceb bûse temennâ kılsam
Ey lebi gonca ‘izâruñ gül-i şeftâlûdur
(Bâkî, G.46/2)

“*Ey gönül! Gerekse sana ebedî saadetin vasıtası, olmaz sevgilinin eşiğinin taşı gibi bir senet.*” anlamındaki beyitte de tecrit yoluyla şair, gönlüne seslenmiştir.

Ey dil gerekse vâsita-i devlet-i ebed
Olmaz nigâruñ işigi taşı gibi sened
(Bâkî, G.43/1)

4.6.2. Söz Diziminde Ötelenen Ünlem

Kelamda ünlemin tehir edilmesinden kastımız, söz diziminde yüklemden sonraya bırakılması, özellikle de cümle veya mısra sonunda yer almasıdır. Bu söz dizimsel tercihin de anlama, vurguya ve üsluba önemli katkıları vardır. Söylem boyunca hitabın kime yöneldiği konusunda bir belirsizlik oluşur. Bu da dinleyenin merakını sözün bitimine kadar canlı tuttuğu gibi mütekellimin duygularını etkili bir bitirişle ifade etmesini de sağlar. O hâlde ünlemin takdimi, etkili bir girişe zemin hazırlarken tehiri de söz diziminde taşkın ve coşkulu bir son meydana getirir. Tazim ve övgü amacıyla da ünlem ötelenebilir zira bütün sözlerin ardından zikredilen varlık ya da şahıs -ki bu Tanrı veya sevgili olabilir- cümlenin en sonunda şiddet vurgusuyla zikredilerek değeri ve yüceliği vurgulanmış olur. Bu durum dinleyende, mısra veya beyit sonuna kadar saklanan duyguların sonunda adeta patlayarak gün yüzüne çıktığı izlenimini uyandırır. Bunun yanı sıra şiirde vezin ve kafiye tutturma yani ahengi sağlama gayesiyle de ünlem geciktirilebilir.

Fuzûlî’ye ait “*Perde çek çehreme*” denilerek güçlü bir sadayla başlayan aşağıdaki beytin ilk mısraı, yine anlam ve ses yönü güçlü bir nidayla (ey kanlı sirişk) bitirilerek etkili bir anlatım sağlanmıştır. Beyitte gözyaşına hitap edilerek tecrit ve teşhis sanatlarına başvurulması, anlatımı sıradanlıktan çıkarıp canlı ve duygusal bir atmosfere büründürür:

Perde çek çehreme hicran günü **ey kanlı sirişk**
Ki gözüm görmeye ol mehlîkâdan gayrı
(Fuzûlî, 265/3)

Bâkî'ye ait “*Gençlik ve güzellik devri gitti ne vakit doğrulam ya Rab! Eğildim, yârin aşk yükü belimi büktü, yaşlandırdı beni.*” itirafıyla âşığın acziyet ve çaresizliğini dile getirdiği aşağıdaki beyitte ise ünlem grubunun yer aldığı mısranın sonuna doğru, yükselen bir ses tonu ile güçlü bir sitem ve yakarış söz konusudur.

Cevânlık ‘âlemi gitdi ne vaktin togrılam **yâ Rab**
Egildüm bâr-ı ‘aşk-ı yâr kaddüm bükdi pîr itdi
(Bâkî, G.523/4)

Divan şairleri “*zâhit, sûfî, hâce, vâiz*” vb. aşkı ve aşk erbabını önemsemeyen şekilci dindarları, şiirlerinde alaycı ve aşağılayıcı bir dille eleştirmişlerdir. Bâkî'nin de “*Aşkta men eden öğütlerini sağlam sanma ey zâhid! Kırar çelik zinciri deli gönül, katlanmaz.*” anlamını içeren aşağıdaki beytin birinci mısraının sonunda tahkir ve küçümseme kasdıyla zâhide seslendiği görülmektedir:

Hevâdan men’ider pendüñi muhkem sanma **ey zâhid**
Kırar zencîr-i pûlâdı dil-i dîvâne katlanmaz
(Bâkî, G.196/2)

Divan’da benzetme, teşhis, istiare, mübalağa, telmih, tezat, tenasüp, leff ü neşr vb. söz ve anlam oyunları ile sevgiliye hitap edilen ünlemler, çoğunluktadır. *Bâkî Divanı*’ndaki bu mecaz içeren tazim ve taltif amaçlı sanatlı ünlem kullanımları, detaylı bir çalışmayı gerektirecek kadar kapsamlıdır. Burada birkaç örnek üzerinde durup geçeceğiz. Tazim ve övgü amaçlı ünlem grupları, takdim edilebildiği gibi tehir de edilebilmektedir. Mütekellimin servi boylu sevgilisinden iştîyak ile gül bahçesine ayak basmasını talep ettiği aşağıdaki beyitte, makam darlığından, duygu ve heyecanın baskın olmasından ötürü “*Ey serv-kad! Gel gülşene, lutf ile bir kadem bas.*” şeklinde olması gereken mantıksal söz dizisinin dışına çıkmıştır. Aynı zamanda beyitte, ünlem sona alınarak dinleyende hitap edilen varlığa karşı bir arzu ve merak da uyandırılmak istenmiştir:

Bir kadem bas lutf ile gel gül-şene **ey serv-kad**
Bileler eksüklüğün her serv-i bâlâ semt semt
(Bâkî, G.23/5)

Bâkî'nin “*eyâ husrev-i sâhib-dîvân*“ diyerek Sultan Süleyman’a seslendiği, lütuf ve cömertliğini umduğu; “[Bâkî’nin]Sözü ve şiiri olgunluğa erişip Selman¹⁷¹’inkine yetiştirtik. Senin lütuf ve ihsanına kaldı ey divan sahibi padişah!” anlamını içeren aşağıdaki beyitte de ünlem, yüceltme gayesiyle zikredilmiştir. Beyitte “eyâ” ünleminin kullanılması da önceki bölümde ifade ettiğimiz gibi dinleyende bir uzaklık ve ulaşılmazlık hissi uyandırmaktadır:

İrdi Selmâna sözi şi’ri kemâlin buldı
Lutfuña kaldı *eyâ husrev-i sâhib-dîvân*
(Bâkî, K.2/37)

Divan şairleri, her manzumenin sonundaki mahlas beyitlerde umumiyetle ünleme başvurarak kendilerine seslenmişlerdir. Tecrit yoluyla gerçekleşen bu kullanımlarda vezin ve kafiye uydurmak, duygu durumunu en iyi yansıtabilmek için mahlasların söz diziminde farklı formatlarla yer aldığı görülür. Örneğin Bâkî, *Divan* boyunca mahlas beyitlerde anlam, duygu ve ahenk gereği “Bâkî, Bâkîyâ, ey Bâkî” nidalarıyla kendisine seslenmiştir. Bu üç kullanım içerisinde sesletimsel açıdan en güçlü olanı “Bâkîyâ” gibi görünse de bağlamına göre değişebilmektedir. “*Görünüşte her ne kadar dilenci kılıklı olsam da Bâkî, manalar hazinesinin deposu benim harap olmuş gönlümdür.*” manasını içeren aşağıdaki beytin ötelenen ünleminde, dikkatli bir okuyuşla, vurgu yönünün zayıf olduğu anlaşılmaktadır. Ünlemdeki bu cılız ton, anlama da uygun düşmüştür:

Zâhirâ gerçi gedâ-sûretem ammâ *Bâkî*
Mahzen-i genc-i ma’ânî dil-i vîrânumdur
(Bâkî, G.118/5)

Zirveye çıksak bu devirde şaşılır mı ey Bâkî! Biz, [şarap dolu] sürâhi gibi bugün renkli ve parlak bir üsluba sahibiz.” anlamındaki beyitte ise verilmek istenen mesajla paralel olarak ünlem de tazim gereği üst perdeden yüksek bir tonla dile getirilmiştir:

Ser-firâz olsak bu devr içre ‘aceb mi *Bâkiyâ*
Biz sürâhîveş bu gün rengin edâya mâliküz
(Bâkî, G.191/7)

Anlamı açık olan, duygu yönü ağır basmayan aşağıdaki beyitte ise ünlem, yine ilk mısranın sonunda “ey” nidasıyla yer almıştır:

¹⁷¹ Selmân-ı Saveci(1309-1376) olup kasideleriyle ünlü İran şairidir. Divan şairleri yer yer kendilerini bu şairle kıyas yoluna gitmişlerdir(Pala, 2018: 398).

Saçı kelâmın o deñlü uzatdun ey Bâkî
İki sahîfe yiri başka bir kitâb itdün
(Bâkî, G.259/5)

Ünlem grubu, mısra veya beyit sonunda olmasa da yüklemden sonra zikredilmişse, tehir edilmiş sayılır. Söz dizim yönüyle başta yer almayı hak eden ünlemin tehir edilmesi, anlatımdaki tekdüzeliği de kırar. Örneğin “*Sevgilinin canlar bağışlayan yakut kırmızı dudaklarının kadehinin dolaşma devridir. Döndü, ey gül renkli şarap kadehi, artık talihin senin.*” anlamını içeren aşağıdaki beyitte, ilk mısra, kurallı bir cümle yapısıyla (Sâgar-ı la’l-i leb-i cân-bahş-ı dil-ber devridür) zikredilmiş olup ikinci mısra da aynı cümle yapısına başvurulduğu takdirde (*Ey câm-ı mey-i gül-reng! Senün devrânun döndi*) beytin şiirsel etkisi kaybolacaktır:

Sâgar-ı la’l-i leb-i cân-bahş-ı dil-ber devridür
Döndi ey câm-ı mey-i gül-reng devrânun senün
(Bâkî, G.268/4)

Aşağıdaki beyitte ise anlama, vurguya ve bağlama bakıldığında ünlem grubu, cümle dışı unsur olarak değil, tamlananı düşmüş bir isim tamlaması olup söz dizisinde tehir edilmiş özne olarak (Bu gönül hastasının virdidir yâ Şâfi ismi) kullanılmıştır:

Lebünün şâfiyesi vire diyü sâfi cevâb
Bu gönül hastesinün virdidür¹⁷² yâ Şâfi
(Bâkî, G.541/2)

4.6.3. Söz Diziminde Ortalanan Ünlem

Ünlem grubunun diğer ögeler gibi söz diziminde parçalı bir şekilde yer aldığı örnekler yok denecek kadar azdır. *Bâkî Divanı*’nda rastlayamadığımız parçalı ünleme, *Nedîm Divanı*’ndan bir örnek vererek bu başlık altında söz diziminde mısra veya beyit ortasında yer alan ünlem gruplarına değinilecektir. Nedîm’e ait aşağıdaki beyitte, ünlem grubu ikinci mısradaki “*hey sen*” olup parçalı olarak kullanılmış olabileceği gibi ünlemle yetinilip hitap edilen isim unsurunun hazfedildiği de düşünülebilir. Cümledeki ögelerin bu şekilde parçalı kullanımı, daha çok duygu birikimi, vezin ve kafiye zaruretinden kaynaklanmaktadır. Zira bu tür durumlarda mütekellimin ifadeyi, düzenli ve mantıklı bir cümle yapısı içinde ilerletmesi zordur:

¹⁷² Küçük, Sabahaddin (2011). *Bâkî Dîvânı*’nda “Bu gönül hastesinün virdi düer” şeklinde transkribe edilmiş olan ifadenin doğru şekli, anlam gereği “Bu gönül hastesinün virdidür” olmalıdır.

Âkıbet gönlüm esîr etdin o gîsûlarla sen
Hey ne câdûsun ki âteş bağladın mûlarla sen
(Nedîm, G.103/1)

Meclisteki şarap kabı olan sürahiye seslenme yoluyla “*Ey sürahi! Müzisyen çekilince sen, kulkul ederek meclistikileri söyletisen, coştursan*” denilerek sürahinin kişileştirildiği aşağıdaki beyitte ünlem, birinci mısranın ortasında yer almaktadır. Mısra “*Ey surâhî! erbâb-ı meclisi sen söyletisen*” şeklinde öznenin hasrı ve ünlemin takdimiyle daha etkili bir anlatıma kavuşacaksa da şair, aruz veznini sağlamak için böyle bir dizilim tercih etmiş olabilir:

Söyletseñ ey surâhî sen erbâb-ı meclisi
Mutrib ferâgat eyleyicek kulkul eylesen
(Bâkî, G.255/3)

“*Bağrımı kan eyledin naz ve işve kılıcıyla. Neyledin ey âfet-i devrân yine kan eyledin*” anlamını içeren aşağıdaki beyitte de ünlem grubu, iki cümle arasında yer almaktadır:

Bagrumı hûn eyledüñ şemşîr-i istignâ ile
N’eyledüñ hey âfet-i devrân yine kan eyledüñ
(Bâkî, G.272/5)

Semtinin yolunda çoğu kez ey eşsiz güneş, gece yürüyen [hırsız/eşkıyadır] diye tutulup alıkonuldu geceyle yürüyen parlak ay.” anlamını içeren aşağıdaki beyitte, tazim ve yüceltme gereği zikredilen ünlem, her ne kadar sonda gibi görünse de beyit tek cümleden oluşmuş olup ünlem grubu, cümleyi ortalayacak şekilde söz dizisindeki yerini almıştır:

Kûyuñ yolında nice kez ey mihr-i bî-nazîr
Şeb-rev diyü tutuldı giceyle meh-i münîr
(Bâkî, G.91/1)

4.6.4. Söz Diziminde Cümle Öbeği Olan Ünlem

Yüklemi hazfedilmiş bağımsız bir cümle sayılan ünlemler, söz diziminde tek kelimeyle ifade edilebildiği gibi uzun bir cümle şeklinde de ifade edilebilmektedirler. Diğer öğelerin söz diziminde cümle öbeği oluşu, umumiyetle Farsça -ki’li yapılarla sağlanmaktadır. Ünlem grubunda ise bu, az rastlanan bir durumdur. Nedîm’in Sadrazam İbrahim Paşa’yı övdüğü kasidesinin aşağıdaki beytinde “ey ki” ibaresinden sonra gelen söz dizisi, özne ve yüklemden oluşan bir cümle olup aslında ünlenilen şahıstır. Günümüz Türkçesiyle beyti şöyle ifade edebiliriz: ““*Ey kıymeti göğe denk hükümdar, ey Cem tabiatlı [hükümdarın] Asaflı! Ey devri, bencil feleğin bile tevbe sebebi olan [padişah]!*”

Âsaf-ı Cem-menişâ dâver-i gerdun-kadrâ
Ey ki devrin sebeb-i tevbe-i çarh-ı hod-kâm

(Nedîm, K. 10/36)

Bâkî'ye ait aşağıdaki beyitte de benzer bir durum söz konusudur. Birinci mısraya hemen “ey ki” nidasıyla başlanmış, ardından “*deryâ-yı gam-ı ‘aşkuña hîç kenâr yok*” cümlesi, hazfedilmiş münadânın sıfatı olarak zikredilmiştir. Bu beyti de günümüz Türkçesine “*Ey aşk gamının denizine sınır olmayan [sevgili]! [Madem gam/keder, gözyaşı] durulmayacak bari bir öpücük lütfeyle.*” şeklinde çevirmek mümkündür:

Ey ki deryâ-yı gam-ı ‘aşkuña yok hîç kenâr
Bûse lutf eyle hele bârî kenâr olmayacak

(Bâkî, G.233/2)

Bazen de mısra, beyit veya dörtlüğün tamamı ünlem olur. Bu da şiirdeki coşku ve heyecanı artırır. Yakarış ve dua içeren tevhit, naat, ilahi ve kasidenin dua bölümlerinde çokça görülen bu ifade özelliğine Nef'î'nin Sultan Murad Han'ı övdüğü kasidesinden alınan aşağıdaki beyti güzel bir örnek teşkil eder:

Eyâ sultân-ı âdil ki zamân-ı adl ü dâdında
Gazâl-ı mâde hahergîr-i şîr-i şerze-i nerdir

(Nef'î, K.19/32)

Günümüz Türkçesine çevirecek olursak beyit, “*Ey adalet ve hükümlerinin devrinde dişi ceylanın, savaşçı ve öfkeli erkek aslanla kardeş olduğu adil sultan!*” şeklinde tamamıyla bir ünlem grubu olmuş olur. Beyte sadık kalarak -ki’li yapıyı bozmadan çevirecek olursak da “*Ey adil sultan ki senin hükümlerinin devrinde dişi ceylan, savaşçı ve öfkeli erkek aslanla kardeştir.*” diyebiliriz.

Bu kullanımlar dışında, tam bir cümle olmasa da fiilimsi yapılarıyla cümlecikler şeklinde zikredilen ünlem grupları da vardır. Adlaşmış sıfat şeklinde gelen bu tür ünlem gruplarında ekseriyetle münâdâ söz dizisinde yer almayıp eksiltilir. Aşağıdaki beytin “*ey yârin yüksek işve ve ciltelerinin mübtelası olan (âşık¹⁷³)*” anlamındaki ilk mısraı, ünlem grubu olup hitap edilen kişi, hazfedilmiştir:

Ey mübtelâ-yı şîve-i bâlâ-yı yâr olan
Sevdâ-yı zülfi başuña düşün belâyı gör

(Bâkî, G.129/5)

¹⁷³ “*Âşık, mübtelâ, tutkun, düşkün, fakir, zengin*” vb. kelimeler de aslında sıfat olup Arap nahvinde sıfat-ı müşebbehe olarak ifade edilmektedirler. Bu tür sıfatların özellikleri geçici olmayıp kalıcı olduğundan Türkçe ad gibi kullanılmaktadırlar. Aksi takdirde “âşık kişi” dememiz gerekirdi.

Tablo 49: *Bâkî Divanı 'nda Ünlem Gruplarının Söz Dizimindeki Yerine Örnek Beyitler*

ÖNCELENEN ÜNLEM	<i>Ey sâkinân-ı meykede tutmañ gönülde gam</i> <i>Bezm-i safâda câm-ı mey-i ergavân tutuñ</i> (G.281/2) <i>Ey 'âşıkân-ı gam-zede 'ayş u safâyı koñ</i> <i>Kûy-ı belâda her biriñüz bir mekân tutuñ</i> (G.281/4) <i>Nâz ile 'âşka kılmazsın dâd</i> <i>Hey elâ gözlüm elüñden feryâd</i> (G.44/1)
ÖTELENEN ÜNLEM	<i>Mağrûr idüñ vefâsına bir şûhuñ ey gönül</i> <i>Rüsvây-ı 'âlem eyledi şimdi cefâyı gör</i> (G.129/6) <i>Ayak basmak ne lâzım meclis-i 'uşşâka ey sûfî</i> <i>Rakîb-i bed-likâ ile ırakdan merhabâ yigdür</i> (G.186/3) <i>Gömgök itdi sille-i âhum sipihruñ sûretin</i> <i>Gökyüzüne bak inanmazsañ eger ey meh-likâ</i> (G.15/3)
ORTALANAN ÜNLEM	<i>Meded Bâkîye ey pîr-i mugân bir cür'a himmet kıl</i> <i>Elin alup ayaklandur ki ol bî-çâre düşmişdür</i> (G.173/5) <i>Sîm-i eşküñ yolına hârc eylemekden aglama</i> <i>Yâ nedür ey 'âşık-ı şûride dünyâdan garaz</i> (G.221/3) <i>Kimi ayaguñ öpmege sarkar kimi elüñ</i> <i>Bâkîye besdür ey gül-i handân güler yüzüñ</i> (G.260/5)
CÜMLE ÖBEĞİ OLAN ÜNLEM	<i>Teşne-diller vâdî-i hicrânda sensüz yandılar</i> <i>Hızrveş ey la'l-i nâbî âb-ı hayvânım yetiş</i> (G.217/3) <i>Mısr-ı dilde şâh olur yüzüñ görüp olan esîr</i> <i>Hüsni ey Yûsufdan ahsen ey güzellerden güzel</i> (Musammat, 5/II-5)

Böylece Arap belagat âlimlerinin takdim ve tehir dediği Türkçede önceleme ve öteleme olarak adlandırılan söz diziminin en önemli konularından biri daha tamamlamış oldu. Mecaz ve kasr gibi sözü güzelleştiren çok mühim başka hususlar varsa da burada son olarak eski belagat kitaplarında tekit ve tekrar olarak bilinen çalışmada yineleme ve pekiştirme olarak adlandırılan bölümle tezi noktalayacağız.



V. BÖLÜM

BÂKÎ DÎVÂNI'NDA YİNELEME ve PEKİŞTİRME (TEKRİR ve TEKİR)

YİNELEME VE PEKİŞTİRME (TEKRİR ve TEKİT)

Kelamın letafetini ve kuvvetini artıran hususlardan biri de pekiştirme ve tekrarlardır. Eksiltme (hazf) ve anma (zikir) bahsinde de ifade edildiği gibi yerine göre sözü kısaltmak etkiliyken bağlam gereği bazen de sözü uzatmak etkili olur. Önemli olan muktezâ-yı hâle uygun söz söylemektir. Kelamda nasıl ki zamir, hazf, mecaz gibi dilsel araçlarla bazı kelime, ibare ve ifadeleri gizlemek ya da düşürerek muhatabın muhayyilesine bırakmak etkili oluyorsa aynen öyle bazen de kelime, ibare ve ifadeleri pekiştirmek yahut muhatabın kulağına ve zihnine vura vura tekrarlamak etkilidir. Bu, sanat metinlerinde -özellikle şiir dilinde- sözün etkisini, duygu ve coşkunluğu artırmak için izlenen bir yoldur. Zira bir söz, bazen öge eksiltmekle bazen her birimi zikretmekle bazen de dizgede yer alan öge ve öbekleri tekit veya tekrarlamakla güzelleşir. Yani gâh sözcüğü gizlemek gâh zikretmek gâh tekrarlamak dile daha hoş gelir.

Söz varlığımızda ikilemeler/yinelemeler olarak kavramlaşan sözcük birimsel kategori, Türkçenin tarihsel dönemlerinden bu yana yaygın bir kullanımla karşımıza çıkmaktadır. Aynı zamanda söz konusu biçim birimler son derece sağlam bir yapıya ve kurallara bağlıdır (Tuna, 1949:432). Bir dizgede yapı yönünden ses, biçim birim ve sözcük birimlerin tekrarıyla, anlam yönünden de eş, yakın veya karşıt anlamlı sözcüklerin tekrarıyla oluşan pekiştirme ve yinelemeler, ifadenin etkisini artıran unsurlardır. Anlatımın gücünü artıran bu yinelemeli yapıların sahip oldukları anlam özellikleri de oldukça çeşitlidir (Özkan, 2011:1629).

Osman Nedim Tuna, *Türkçede Tekrarlar* adlı makalesinde, dilimizde birçok tekrar kipi ve türü olduğunu, sözlerin belli kurallara bağlı olarak yan yana kullanılmaları, tekrar edilmeleri, pekiştirilmeleri, fiilli şekillerin zenginliği vb. birçok anlam özelliği ortaya koyarken, suların şırıl şırıl akışı, kuşların cıvı cıvı ötüşü, dalların çatır çutur kırılışı gibi tekrarların ise dile tasvir özelliği ve güzelliği kattığını ifade eder. Tekrar kiplerinden şöyle söz eder: Koşan koşana deyince gözümüzün önüne telaşlı bir sahne gelir, herkesin koştuğunu anlarız. Bu kipe belli bir fiil kümesinin bütün fiillerini yerleştirebiliriz: ağlayan ağlayana, gülen gülene, bağırان bağırana, düşen düşene vb... Yapsa yapsa dediğimiz zaman da birisinin yapacağı iş hakkında tahmine girişiyoruz demektir (Tuna, 2012:432).

Pekiştirme ve tekrarların farklı anlam özelliklerine örnek teşkil edecek kullanımlarından bazıları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 50: *Pekiştirme ve Tekrarların Farklı Anlam İlgileriyle Kullanımı*

Anlam İlgisi	Örnek pekiştirme ve Tekrarlar
Pekiştirme	<i>Çırılçıplak, un ufak, özbeöz, karmakarışık, yemyeşil</i>
Genelleme	<i>Ağlayan ağlayana, gülen gülene, düşen düşene, seven sevene</i>
Eşitleme, Üleştirme	<i>Üçer üçer, dörder dörder, onar onar, ellişer ellişer</i>
Sınırlama ve Tahmin	<i>Yapsa yapsa, olsa olsa, gitse gitse, bilse bilse</i>
Devamlılık, Alışkanlık	<i>Gittin gideli, geldin geleli, oldum olası, yıllar yılı,</i>
Eş zamanlılık	<i>Gelir gelmez, ölür ölmez, biter bitmez, batar batmaz</i>
Vurgulama, Pekiştirme	<i>Güzel mi güzel, temiz mi temiz, tatlı mı tatlı, zarıf mı zarıf</i>
Abartma ve Yüceltme	<i>Güzeller güzeli, beylerbeyi, şahlar şahı, hocaların hocası</i>
Abartma ve Çokluk	<i>Kucak kucak, demet demet, deste deste, çuval çuval, sepet sepet</i>
Birliktelik, Yer-yön	<i>Baş başa, yüz yüze, göz göze, yan yana, alt alta</i>
Aşamalı durum	<i>Günbegün, anbean, yavaş yavaş, ağır ağır, okuya okuya</i>
Ölçülülük, Uygunluk	<i>Boylu boyunca, yerli yerince, tam tamına,</i>
Kabullenme	<i>Ölen ölür, giden gitsin, alan almış, satan satmış</i>
Küçümseme, Alaya Alma	<i>Ev mev, kitap mitap, para mara, tatil matil</i>
Yansıma, Ahengi sağlama	<i>Şırıl şırıl, fokur fokur, hışır hışır, horul horul, tak tak</i>

Lügatte; “tekrarlama, tekrar etme, yeniden söyleme, bir sözü yineleme” (GTS) manalarında kullanılan *tekrir*, ıstilahî olarak da manaları ve lafızları aynı olan kelime, ibare ve cümlelerin bir söylem veya metinde tekraren zikredilmesidir. Bunda “asıl maksat, ifadeyi pekiştirmek, muhatabın dikkatini çekmek ve sözün tesirini artırmaktır. Tekrar, bu amaçlara hizmet ederken ses ve ahenge de olumlu katkısı olur” (Saraç, 2018: 195). Tekrarlar, mana bakımından anlatıma açıklık, etkileyicilik ve inandırıcılık kazandırırken ses ve ahenk yönünden de selaseti yani akıcılığı sağlarlar. Ancak tekrar eden bu kelimelerin söz dizimine anlam ve ahenk bakımından uygun olması, kulağı tırmalamaması gerekir. Aynı söz diziminde defaten zikredilen söz, dile rahat olup tat vermeli ve gönle hoş gelmelidir. Aksi hâlde tekrar değil tekrar olmuş olur. Şemsettin Sâmî, tekrar için; “Tekrardan farkı yok gibidir fakat bazı kütüb-i edebiyede tekrar, hüsn-i tekrar manasında kullanılmıştır ki bu hâlde tekrar gayr-ı makbul, tekrar ise makbul olmuş olur” (Şemseddin Sâmî, 1317/1996: 329) der. Tahirü’l-Mevlevî de *Edebiyat Lügatı* adlı

eserinde tekrar için; “bir sözün bir ibarede lüzumu olmadığı hâlde tekrar edilmesidir.” der ve Nâbî’nin aşağıdaki beytini örnek olarak verir:

*Hüsn-i tâhir verir mâniya hüsn-i diğer
Şevket-i hüsne çok imdâdı olur üslûbun*

Devamında ise tekrirden söz eder: “*Bir de tekrar vardır ki sözü kuvvetlendirmek, ifadeye şiddet vermek için yapılan tekrardır*, dedikten sonra Ali Canib’in şu beytini örnek verir:

*Her zulmü, kahrı boğmaya bir parça kan yeter
Ey şark uyan yeter, Ey şark uyan yeter.*

Verdiği bu iki örneği kıyaslayarak “*tekrar sözün fesahatini bozduğu hâlde tekrar, bilakis manaya kuvvet, söze kıymet verir*,” der (2019: 201-202).

Nesir türünden de bir örnek vererek konuya daha da açıklık kazandırılabilir. Haldun Taner’in *Şişhane’ye Yağmur Yağmıyordu* hikâyesinden alınan aşağıdaki bölümde “*sanki*” kelimesi dört yerde geçmekte olup anlam ve ahengi olumlu yönde etkilemiştir: “Süheyl’le Serap *sanki* Şişhane’de değillerdi. *Sanki* yağmur yağmıyordu. *Sanki* üç adım ötelerinde kümelenmiş insanlar yoktu. Sokak gürültülerini *sanki* hiç duymuyorlardı.” (2005: 32). Ancak *Karınca Kaya* adlı bir başka hikâyede “*vardı*” kelimesinin ikinci kez zikredilmesi bile anlam ve ahengi bozmuş, tekrar değil tekrara sebep olmuştur. Dikkatli bir okuyucu, yinelenen “*vardı*” yüklemine gönlünü daralttığını hisseder: “Güngörmezin şanssızlığı yalnızca güneşsizlik değildi. Kentten kasabadan uzakta kuş uçmaz kervan geçmez dağların ardında unutulmuş gitmişti. Ne yolu vardı ne okulu vardı.” (Anonim)¹⁷⁴ O hâlde zikir ve hazfin bağlama uygun düşmesi, yerini yadırgamaması gerektiği gibi tekrar ve tekidin de önünde ve ardında gelen kelimelerle uyumlu olması, yerini yadırgamaması gerekir.

Tekrar, ilk bakışta lafızla ilgili gibi görünse de heyecan mahsulü olması sebebiyle manaya bağlıdır. Mütakellim, bazen şiddetli heyecan ve derin duygularını ifade ederken duygularının merkezi olan ve ayrılmadığı kelimeleri, arka arkaya veya fasılalarla tekrarlar (Küleççi, 2016:187). Yapılan bu tekrarlar, anlama da ahenge de önemli katkılar sağlar. Örneğin Yunus Emre’ye ait aşağıdaki mısralarda söyleyici, duygunun odağı olan “sen” zamiri ile ondan ayrılmayan “yarattın” fiilini tazim ve ululama gayesiyle tekrar etmiş, bu da şiiri daha etkili ve canlı kılmıştır.

¹⁷⁴ Bir kayanın kahraman anlatıcı bakış açısıyla kendi başından geçenleri anlattığı bu hikâye, 2012 yılında okutulan MEB onaylı Türk Dili ve Edebiyatı ders kitabında yer almakta olup, anonim bir efsane niteliği taşımaktadır.

*Sen yarattın cism ü canı
Sen yarattın bu cihanı
Mülk senindir kerem kanı
Kimsenin olmaz Allahım
(Yunus Emre, 82/3)*

Tekrirden asıl maksat, okurun duygularını harekete geçirmek, bir kavram, olay, durum, duygu ve heyecanı öne çıkarmak, tekrarlanan birimleri vurgulamak, ahengi, üslubu ve estetiği güçlendirmektir. Dikkatle okunduğunda Mehmet Akif Ersoy'un *Gitme Ey Yolcu* şiirinden alınan aşağıdaki mısralarda "tükürün" kelimesi, muhatabın kulağına sert ve yüksek sesle çalınmıştır. Tekrar eden bu kelime, şiddet vurgusuyla telaffuz edildiğinde son derece etkili bir anlatım yolu sağlanmış olacaktır:

Tükürün cebhe-i lâkaydına Şark'ın, ***tükürün!***
Kuşkulansın, görelim, gayreti halkın, ***tükürün!***
Tükürün milleti alçakça vuran darbelere!
Tükürün onlara alkış dağıtan kahbelere!
Tükürün Ehl-i Salîb'in o hayâsız yüzüne!
Tükürün onların aslâ güvenilmez sözüne!
Medeniyet denilen maskara mahlûku görün:
Tükürün maskeli vicdânına asrın, ***tükürün!***
(Ersoy, 2012: 180)

İkinci Yeni çizgisinde şiirler kaleme alan günümüz şairlerinden Necat Çavuş'un *Buket* başlıklı aşağıdaki şiirinde ise tamamı mısra başında olup gönle hoş gelen "gülümse" eyleminin tekrarı, etkili bir anlatım sağlamıştır:

Gülümse çözülür hayretten gümüş bulutlar
Gülümse yeryüzü kuş tüyü hafifliğinde
Gülümse ayça güller açılır ruhumun atlasında
Gülümse şimşek uysal bir kavis parmaklarında
Gülümse mevsimlerimi bahar kanıyla tazele
Gülümse işarettir avare bilgenin gelişine
Gülümse yanaklarda gözyaşı gerdanı inci ve yakut tane tane
Gülümse bahçemde eğilir matem çiçekleri
Gülümse çoğalır ağzının hazineleri
Gülümse toplanır canlar buketi
Gülümse ölümlere merhaba dirilere merhaba
Gülümse öyle daha güzel ölüyor dünya
(Çavuş, 2015: 98)

Tekrarların bir nevi olan ikilemeler ve pekiştirmeler de ifadeyi güçlendirip güzelleştiren hususiyetlerdendir. Hem nesirde hem de nazımda sıklıkla kullanılan ikilemeler, ifadeyi canlı ve etkili kılmamanın önemli yollarından biridir. Nâîlî'nin “*Kadem kadem gece teşrifî Nâîlî o mehin / Cihân cihân elem-i intizâra değmez mi?*” (1990: 368/6) beyti bu duruma güzel bir örnek teşkil etmektedir. Bâkî'ye ait aşağıdaki beyitte de zarf tümleci olarak zikredilen “*bir bir*” ikilemesi, anlatımı olumlu yönde etkilemiştir:

Ten-i zârûmda pehlûm üstühânı sayılır *bir bir*
Beni seyr itmeyen ahab mûsikârı görsünler
(Bâkî, G.55/4)

Bâkî'ye ait “*Sabah yeli canlar bağışlayıp eser âheste âheste. Cihanda böyle can vermiş değildir hiçbir hasta.*” anlamını içeren bir diğer beyitte, yine zarf görevi gören “*âheste âheste*” ikilemesi, hem anlatımı daha etkili kılmış hem de mısra sonundaki kafiyei sağlamıştır:

Nesîm-i subh eser cân-bahş olup *âheste âheste*
Cihânda böyle cân virmiş degüldür dahi bir haste
(Bâkî, G.445/1)

İkilemelerin mübalağa anlamıyla etkili bir anlatım oluşturduğu “*Taze taze yaralarla kanlı kanlı kesikler, bin parça olmuş yamalı Hint hırkasına döndürdü tenimizi.*” anlamını içeren aşağıdaki matla beyit de tekrarların söz dizimindeki gücünü ortaya koyması bakımından dikkate değerdir:

Tâze tâze dâğlarla kanlu kanlu şerhâlar
Hirka-i Hindûya döndürdü ten-i sad-çâkimüz
(Bâkî, Matlalar/5)

Sözün i‘câzına ve belagatine etki eden birimlerden biri de pekiştirmelerdir. Mehmet Akif Ersoy'un bülbüle seslenerek, sitem içeren duygularını dile getirdiği *Bülbül* şiirinden alınan aşağıdaki mısralarda şair, hem pekiştirmelere hem de tekrarlara başvurarak etkili bir anlatım sağlamıştır:

Bugün bir *yemyeşil* vâdi, yarın bir *kıpkızıl* gülşen,
Gezersin, hân mânânın *şen*, için *şen*, kâinatın *şen*.
(Ersay, 2012: 429)

Günümüzde yaygın olarak kullanılan “*yemyeşil, simsiyah, kapkara, tertemiz, büsbüyük*” gibi pekiştirmeler, Divan şiiri geleneğinde örneğine rastlanmayacak derecede sınırlıdır. *Bâkî Divanı*'nda sadece iki yerde “*kıpkızıl*” sözcüğüne rastlanmış olup bu şiir

geleneğinde anlatımı güçlü kılmak için mübalağa, teşbih, tekrar gibi sanatlardan yararlanıldığı görülmektedir:

Hasret-i câm-ı lebûñ şol deñlü te'sîr itdi kim
Kıpkızıl dîvâne mey baş açuk abdâluñ habâb
(Bâkî, G.18/4)

Şiirin musiki yönünü güçlendiren yineleme ve pekiştirmeler, Divan şiirinde de Modern Türk şiirinde de ahengi sağlama noktasında önemli bir rol oynar. Ancak Modern şiirde vezin ve kafiye zarureti olmadığından Divan şiirine nazaran ses, kelime ve cümle tekrarları, şiirin ahenk ve yapı bütünlüğünü sağlamada daha çok ön plana çıkar. Divan şiirinde ise daha çok mısra sonlarında redif olarak yinelenen kelimeler ve müzdeviç musammatlarda nakarat olarak yinelenen cümleler şeklinde karşımıza çıkar. İncelenen *Bâkî Divanı*'nda cümle tekrarlarına neredeyse hiç yer verilmemiş, rediflerden oluşan kelime tekrarlarına ise çokça yer verilmiştir.

5.1. Belirli (Marife) Kelimelerin Tekrarı

Taftazânî, *Muhtasaru 'l-Meânî* adlı eserinde söylemde yeni bir şey zikretmeyi, yeni bir anlam oluşturmaya *te'sîs*, aynı manayı yineleyip pekiştirerek ifade etmeyi de *te'kid* olarak zikreder ve tesisin tekide tercihinin, yani yeni bir mana ifade etmenin tekrardan hayırlı olduğunu ifade eder (Taftazânî, 2021:227-28). Aynen öyle marife bir kelimenin tekrarı nekre kelimenin tekrarından, umde olan özne ve yüklemnin tekrarı da nesne ve tümleçlerin tekrarından daha evla ve etkilidir, denilebilir. Zira belirlilik bölümünde, marife kelimelerinin zikrinin işitende daha derin duygu ve anlamlar çağrıştırdığını, anlatımdaki etkisinin daha güçlü olduğunu ifade etmiştik. Dolayısıyla zikri, “belirsiz” kelimelerden daha tesirli olan “belirli” bir kelimenin tekrarı ve tekidi de daha tesirli olacaktır. Bu etkinin oluşumunda kuşkusuz seçilen kelimelerin söz dizimindeki görev ve konumu da önemli bir etkindir.

“Belirli” (marife) kelimelerin tekrarına edebiyatımızın belagatteki zirve şairlerinden örnekler vererek konuyu izaha çalışalım. Şiirlerini adeta bir kuyumcu hassasiyetiyle işleyen Yahya Kemal'in, *Mohaç Türküsü*'nde en güçlü marifelerden (zamir) olan yüklemi takdim ederek tekrarlaması, anlatıma bir coşku ve heyecan katmıştır:

Bizdik o hücumun bütün aşkıyla kanatlı.

Bizdik o sabah ilk atılan safta yüz atlı.

(Beyatlı, 1995: 18)

Nedîm'in aşağıdaki müstezat gazelinde peş peşe yüklem olarak tekrarlanan zamirler de etkili bir anlatım sağlamıştır. Bunda yüklem "belirli" olmasının yanı sıra "*senin*" tamlayanından sonraki tamlanan ismin eksiltilmesinin de payı vardır.

Neylersen edüp bir iki gün bâr-ı cefâyâ
Sabreyle de sonra
Peymâne *senin* hâne *senin* yâr *senindir*
Ey dil tek ü tenhâ

(Nedîm, Müstezat G.2/3)

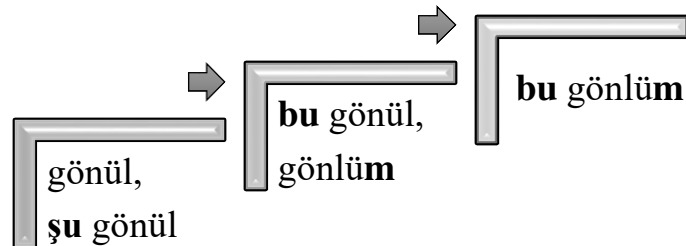
Hacı Bayram Veli'nin aşağıdaki ilahisinde de marife olan "*bu gönlüm*" ibaresinin tekrarı, alıcının gönül dünyasını galeyana getirmekte, ifadeyi tatlılaştırmaktadır. Cümlelerin temel ögesi olan öznenin tekrarının yanı sıra dörtlükte yine temel öge olan "yandı ve doldu" yüklemlerinin de tekrar edilmesi, anlatımdaki bu coşku ve lirizmi zirveye taşımıştır:

Noldu *bu gönlüm* noldu *bu gönlüm*
Derd ü gamınla doldu *bu gönlüm*
Yandı *bu gönlüm* yandı *bu gönlüm*
Yanmada derman buldu *bu gönlüm*

(Hacı Bayram-ı Veli, 2018: 589)

Manzumede ahenk ve üslubun etkisinde, kuşkusuz yinelenen tamlamanın özne olması, en güçlü marifelerden olan "bu" işaret sıfatıyla belirtilmesi, önündeki ismin de yine en güçlü marifelerden birinci şahıs iyelik eki almasının önemli bir payı vardır. Örneğin kelime tercihleri "bu" yerine "şu", "gönlüm" yerine "gönül" olarak seçilmiş olsaydı bu etkiyi yaratmayacaktı. İşte bu denli belirli ve etkili bir ibarenin yinelenmesi elbette sıradan bir tekrar olmaktan öte, tekrar sanatının en güzel ifadesi olacak ve muhatabı derinden etkileyecektir.

Şekil 6: Belirli Kelimelerin Anlatıma Etkisiyle İlgili Bir Örnek



“Belirli” olan “bu, şu, o” işaret zamiri ve sıfatlarının tekrarının anlam ve ahenge katkısı büyüktür. Şairler tarafından redif olarak da kullanılan bu marife kelimelerin yinelenmesi, hem sesletimsel açıdan hem de mana yönünden anlatımı pekiştirmektedir. Cahit Sıtkı Tarancı’nın “*Nerde o günler, o şevk, o heyecan?*” (1970: 98) ve Arif Nihat Asya’nın “*Şu mihrap Sinanüddin, şu minâre Sinan’dır*” (Bir Bayrak Rüzgâr Bekliyor, 1975: 181) mısralarında “belirsiz” (nekre) olan “günler, şevk, heyecan, mihrap ve minare” kelimelerinin başına gelen “o ve şu” işaret sıfatları, terkibi “belirli” kıldığı gibi tekrarı da gönle hoş gelmektedir. İşaret sıfatlarıyla etkili bir söyleyişin sağlandığı örneklerden biri de saf şiirin önemli temsilcisi Ahmet Haşim’in *O Belde* başlıklı şiiridir. Şiirin hemen başında üç yerde geçen “bu” işaret sıfatları, şiirden çıkarılarak bir de aslı korunarak okunduğunda, işaret sıfatlarının anlam ve vurguya etkisi gün gibi ortaya çıkacaktır:

Denizlerden
Esen *bu ince* hava saçlarınla eğlensin.
Bilsen,
Melal-i hasret ü gurbetle ufk-ı şama bakan
Bu gözlerinle, bu hüznünle sen ne dilbersin!
(Ahmet Haşim, 2022:149)

Bâkî’ye ait “*Cilve baharının bulutudur, kaş değildir o. Güzellik yağmurlarının çisentisidir, saç teli değildir o.*” anlamını içeren aşağıdaki beyitte de “belirli” isimlerden biri olan “ol” zahirinin özne göreviyle tekrarına yer verildiği gibi yüklem görevli “*degüldür*” kelimesinin tekrarı da anlatıma ve ahenge katkı sağlamıştır.

Ebr-i bahâr-ı ‘işvedür ebrû *degüldür ol*
Bârân-ı hüsn riştesidür mû *degüldür ol*
(Bâkî, G. 295/1)

Etkili anlatım yollarından biri de “belirli” kelimeler olan özel isimlerin tekrarıdır. Daha önce de ifade edildiği gibi özel isimler, zamirlerden sonra marife yönü en güçlü isimlerdir. Bu güçlü isimlerin söz diziminde tekrar edilmesi, manayı ve ifadeyi daha güçlü kılar. Hele de telmih yoluyla muhatabın zihninde farklı çağrışımlar yaratan ve fonetik açıdan etkili özel bir isim olursa şiirdeki ahenk ve lirizm zirveye çıkar. Örneğin Mehmet Akif Ersoy’un *Kocakarı ile Ömer* manzumesinde peş peşe zikredilen Ömer ismi, anlatıma büyük bir heyecan ve coşku katmıştır:

Kenâr-ı Dicle’de bir kurt aşırır bir koyunu,
Gelir de adl-i ilâhî sorar *Ömer*’den onu!
Bir ihtiyar kan bî-kes kalır, *Ömer* mes’ûl!

Yetîmin, giry-e-i hüsrân alır, *Ömer* mes'ûl!
Bir âşiyân-ı sefâlet bakılmayıp göçse:
Ömer kalır yine altında, hiç değil kimse!
Zemîne gadr ile bir damla kan dökünce biri:
O damla bir koca girdâb olur boğar *Ömer*'i!
Ömer duyulmada her kalbin inkisârından;
Ömer koğulmada her mâtemin civârından!
Ömer halife iken başka kim çıkar mes'ûl?
Ömer ne yapsın, İlâhî, beşer zalûm ü cehûl!
Ömer'den isteniyor beklenen Muhammed'den...
Ömer! Ömer! Nasıl aldın bu bârı sırtına sen?

(Ersoy, 2012: 82)

Bâkî'nin Sultân Murâd Hân'ın cülûsu için yazdığı övgü dolu terciibendin aşağıdaki vasıta beytinde de *Murâd* özel isminin tekrarı, kastedilen manaya da uygun olup anlatımı pekiştirmiştir.

Sâye-i Yezdan penâh-ı dîn ü devlet *Hân Murâd*
Dâver-i devrân mu'izz-i saltanat *Sultân Murâd*
(Tercî'-bend berây-ı cülûs-ı Sultân Murâd Hân, I/8)

Bazen de şairler, sevgili(si)nin adını gönle hoş geldiği ve dile lezzet verdiği için tekrar ederler. Anadolu sahasının ilk mutasavvıflarından olan Yunus Emre'nin *Adı Güzel Kendi Güzel Muhammed* ve günümüz şairlerinden Ümit Yaşar Oğuzcan'ın *Milyon Kere Ayten* şiiri, maşukun özel adının tekrarıyla terennüm edilmiş güzel örneklerdendir. Ancak kanaatimce âşğın sevgilisinin adını diline dolayarak saadet bulduğu Ayten şiiri, söyleyicinin gönlüne huzur ve diline tat veren Ayten kelimesiyle bitmeliydi. Mesela şiir, “İki kere iki dört elde var Ayten/ Bundan böyle dünyada/Aşkın adı Ayten olsun” (Oğuzcan, 1992: 135) şeklinde değil de şöyle bitirilebilirdi:

İki kere iki dört elde var *Ayten*
Bundan böyle dünyada
Aşkın adı Leyla değil *Ayten*...

Tekrar, kimi zaman da metnin tamamında değil vurgulanmak istenen kelimelerde olur. Bu da anlamı güçsüzken güçlü, güçlüyken daha güçlü kılar. Atilla İlhan'ın “*Ben sana mecburum sen yoksun*” mısraında “*mecburum ve yoksun*” ibarelerinde gizli zamirler zaten mevcut iken “*ben ve sen*” zamirlerinin beyanı, anlamı pekiştirmiş ve sözün etkisini artırmıştır. Zamirlerin pekiştirilmesini örneklendirecek benzer bir kullanım da Fuzûlî'nin aşağıdaki beytidir:

Değildim **ben** sana mâil **sen** ettin aklımı zâil
Bana ta'neyleyen gâfil seni görgeç utanmaz mı?

(Fuzûlî, G.256/6)

Şekil 7: Açık Zamirlerin İfadeyi Tekrar ve Tekit Etmesine Örnek İki Mısra

Açık zamirle ifade (Daha Güçlü)

Sana mecburum, yoksun.
Değildim sana mail.

Ben sana mecburum, sen yoksun.
Değildim ben sana mail.

Gizli zamirle ifade (Güçlü)

Bazen de hazfedilen öğeler hesaba katıldığında görünenden çok daha fazla kelime tekrarı olduğu anlaşılır. Hacı Bayram Veli'nin aşağıdaki dörtlüğünde beş yerde “*sen*” zamiri tekrarlanmış, beş yerde ise ikinci tekil şahıs fiil çekimleri içerisinde olup gizlenmiştir. “*Sen*” zamirindeki bu gizlilik, iletilmek istenen manayla da örtüşmektedir. Zira Yunus’un da “bir ben vardır bende benden içeri” mısraında “*ben*” zamiriyle ifade ettiği gibi, benin senin ötesinde bir öz kimlik vardır ve bu, ulaşılması güç derinliklerdedir.¹⁷⁵

Bilmek istersen *seni*
Can içre ara anı
Geç canından bul anı
Sen seni bil sen seni

(Hacı Bayram Veli, 2018: 594)

Bir başka mutasavvıf Yunus’un dilinden, birinci kişi “ben” zahirinin tekrarıyla ahenkli bir anlatım ve anlam derinliğinin sağlandığı görülmektedir. Tekrarlar kulağı tırmalamakta aksine gönle ve kulağa hoş gelmektedir. Zira şair, tasavvufi bir bakış açısıyla *benden bana* bir yolculuğu¹⁷⁶ tasvir etmektedir.

Beni bende demen, bende degülem
Bir ben vardır bende, benden içerü

(Yunus Emre, M. 290/4)

¹⁷⁵ Yalın halde, ismin belirtme, yönelme, bulunma ve ayrılma hallerinde kullanılan bu zamirlere dikkatle bakıldığında derin manalar içerdiği görülecektir. Bir dış ben veya sen olarak seslenilen şahsa, iç benliğinde bir başka ben veya sen olduğu hatırlatılmakta; bulmak üzere yola revan olup durağa ulaştığında, orada (bende veya sende) da o özü bulamayıp benden/senden içeri olduğu; tabiri caizse kişinin iç dünyasına yapacağı derin ve sonsuz bir yolculukla ancak O’na ulaşabileceği ifade edilmektedir.

¹⁷⁶ (DİŞ) Ben → Bana → Bende → Benden içeri → BEN (İÇ)

5.2. Belirsiz (Nekre) Kelimelerin Tekrarı

Tekrarlar, “belirsiz” kelime ve yardımcı öge olarak kullanıldıklarında anlam ve anlatıma etkisi sınırlıdır. Yukarıda da örneklendirildiği gibi elbette bilinen, işitildiğinde kalbi kımıldatan kelimelerin tekrarı ve tekidi daha latiftir. Bunun yanı sıra cümlede önemli bir görev üstlenen özne ve yüklem gibi temel ögelerin tekrarı da umumiyetle nesne, tümleç gibi ögelerin tekrarından daha güçlüdür. “Belirli” kelimelerin “belirsiz” kelimelerden daha büyük bir etki yarattığına Necip Fazıl ve Abdurrahim Karakoç’un “yağmur” sözcüğünü “belirli” ve “belirsiz” olarak kullandıkları manzumelerinden birer örnek verelim. Necip Fazıl, *Bu Yağmur* başlıklı şiirinde kelimenin başına “bu” işaret sıfatını getirip “belirli” kıldırdığı bu kelimeyi tekrarlar:

Bu yağmur, bu yağmur, bu kıldan ince
Nefesten yumuşak yağın bu yağmur...
Bu yağmur, bu yağmur... Bir gün dinince.
Aynalar yüzümü tanımaz olur.

(Kısakürek, 1997: 299)

Abdurrahim Karakoç ise “*Bir Yağmur Bekliyorum*” başlıklı şiirinde kelimenin başına “bir” belirsizlik sıfatını getirip “belirsiz” olarak tekrarlar:

Bir yağmur bekliyorum, kuruyanı ıslatsın
Bir yağmur bekliyorum, tohumlara can katsın
Bir yağmur bekliyorum, silsin kirlerimizi
Bir yağmur bekliyorum, bizi bize anlatsın.

(Karakoç, 2021: 15)

Anlam ve vurguya katkısı, anlatımın okur üzerindeki etkisi yönüyle bu iki tekrar kıyaslandığında “belirli” olarak tekrar edilen “*bu yağmur*” ibaresinin “belirsiz” olan “*bir yağmur*” ibaresinden daha vurgulu ve güçlü olduğu aşikârdır. Cümlelerin temel ögesi olmayan yardımcı unsurların tekrarının genellikle özne ve yüklemlemin tekrarı kadar etkili olmadığına gelince, Orhan Veli’nin *Bedava* başlıklı şiiri bu duruma güzel bir örnektir:

Bedava yaşıyoruz, bedava;
Hava bedava, bulut bedava;
Dere tepe bedava;
Yağmur çamur bedava;
Otomobillerin dışı,
Sinemaların kapısı,
Camekânlar bedava;
Peynir ekmek değil ama
Acı su bedava;

Kelle fiyatına hürriyet,
Esirlik *bedava*;
Bedava yaşıyoruz, *bedava*.

(Orhan Veli, 2021: 126)

Şiirde geçen sözcüklerin %32,5'i “bedava” olmasına rağmen düz bir okuyuşla bu tekrar sıkıcı, gönül daraltıcı bir mahiyette olup -tabiri caizse- okur, şiirin ne zaman biteceğini beklemektedir.¹⁷⁷ Bunun bir sebebi “bedava” sözcüğünün cümlelerin temel unsurlarından biri olmamasıdır. Okuyucuya usanç veren bir başka sebep de anlam yönüyle şiirin aslında tek bir mısradan oluşuyor olmasıdır. Zira şiirin ilk mısraı olan “*Bedava yaşıyoruz, bedava*” farklı örneklerle şiir boyunca tekrar edilmiştir. Oysa Ahmet Muhip Dıranas’ın *Fahriye Abla* şiirinin birinci bendinde sadece üç yerde özne olarak geçen (%7,5) ancak en güçlü marifelerden biri olan “sen” zamiri, şiire çok güçlü bir ses ve duygu değeri katmıştır:

Hava keskin bir kömür kokusuyla dolar
Kapanırdı daha gün batmadan kapılar
Bu afyon ruhu gibi baygın mahalleden
Hayalimde tek çizgi *bir sen* kalmışsın *sen!*
Hülyasındaki geniş aydınlığa gülen
Gözlerin, dişlerin ve ak pak gerdanıyla
Ne güzel komşumuzdun *sen* Fahriye abla

(Dıranas, 1992: 55)

“Belirsiz” (nekre) kelimelerin etkisi her zaman sınırlı değildir. Bilinmeyen, belirsiz ve genel bir mana ifade eden kelimeler de yerine ve kullanım maksadına göre etkili ve vurgulu olabilir. Bu kelimeler, cümlelerin temel ögesi olduklarında yahut genelleme ve ululama (umumiyet ve azamet) niyetiyle tekrar edildiklerinde ifade sönük kalmaz aksine parlak. Ahmet Haşim’in *Bir Günün Sonunda Arzu* adlı şiirinin son bölümünde yinelenen “akşam” ibareleri, her ne kadar belirsiz olsalar da okuru hayalen, an-ı seyyalenin parçalanmaz akışında sonsuz akşamlarla yoldaş kıldıktan sonra içinde bulunduğu akşamda uyandırmaktadır.¹⁷⁸ Şair, ses tekrarlarını anlam tekrarına girmeden sağladığı için her mısradaki akşam ifadeleri, insanda farklı bir çağrışım yapmaktadır. İlk bentte akşam, “*sırma kemer, semâ, kavs-i mutalsam*” ifadelerinden de anlaşılacağı üzere sınırsız

¹⁷⁷ Şiir, ironik ve alaylı bir şekilde “bedava” kelimelerinin uzatılarak Orhan Veli’nin kendi sesinden veya Cem Karaca’nın yorumuyla dinlendiğinde tekrar eden bu kelime de kulağa hoş gelmektedir.

¹⁷⁸ Şiirde muazzam bir ses uyumu (aliterasyon) da vardır. Dudak ünsüzü olan ve çift dudağın birbiriyle buluşmasıyla sesletilen “akşam” sözcüğünün sonundaki “m” ünsüzü, çok dikkatli bir okuyucuya, güneşin guruba kavuşmasıyla hâsıl olan akşam vakitlerinin sükûnetini çağrıştırmaktadır.

bir hayal içinde külli olarak; ikinci bentte ise “*bu dem*” karinesinden, üzerine doğan günlerin veya o günün akşamını okuyucuya huzur, sükût ve sükûnet hissettirircesine cüzi olarak dile getirilmiştir.

Akşam, yine akşam, yine akşam
Bir sırma kemerdir suya baksam;
Üstümde semâ kavs-i mutalsam!

Akşam, yine akşam, yine akşam
Göllerde bu dem bir kamış olsam! (2022: 80)

Yukarıdaki örnekten de anlaşılacağı üzere “belirsiz” kelimelerin zikri ve tekrarı anlamda da belirsizliklere, farklı yorumlara kapı aralar. *Bâkî Divanı*’ndan da birkaç örnek vererek konuyu noktalayalım. “*Her güzel ve zarîf sözde, senin la’l dudaklarının hayali gizlidir. Her hayale de emsalsiz belinin kıvrımları karışmıştır.*” anlamını içeren aşağıdaki beyitte, “*her latife, her hayâl ve miyân-ı bî-bedel*” tamlamaları belirsiz olup beyitte dolaylı, derin ve kapalı bir söyleyiş oluşturmuştur:

Muzmer hayâl-i la’l-i lebûn *her latîfede*
Müdgam miyân-ı bî-bedelün *her hayâlde*
(Bâkî, G. 451/2)

“*Kanda ve şem*” kelimelerin tekrarıyla oluşturulan aşağıdaki beyitte de meclisi aydınlatan “*şem*” (mum), “belirsiz” olup redif olarak yer almıştır. Söyleyici âşığın “*Mecliste yanağın parlarken kimse mumdan bahsetmesin. Geceyi aydınlatan ay ışığı nerde mum nerde?*” diyerek sevgilinin güzelliğini dile getirdiği beyitte anlam belirsizliğini ve duygunun dağılmasını engelleyen, kuşkusuz “belirli” olan “*izâruñ*” iyelik grubudur.

Bahs itmesün ‘*izâruñ* ile encümende *şem*’
Kanda çerâg-ı mâh-ı şeb-efrûz *kanda şem*’
(Bâkî, G. 224/1)

“*Gayrı ve yok*” ibarelerinin tekrarıyla oluşturulan “*Kadehten başka dudaklarını öpen yok. Kemerden başka belini saran yok.*” anlamındaki beyitte ise “belirsiz” kelimeler, ifadeye hasr (özüleme) anlamı katmıştır. Bu yönüyle beyitteki belirsizlik, aslında sınırlama ve belirli bir varlığa tahsis etme manasındadır. Beyitteki asıl belirsizlik ve yadsıma ise “*kadeh ve kemer*” kelimeleri üzerindedir.

Kadehden *gayrı* bir la’lün öper *yok*
Kemerden *gayrı* bilüni kucar *yok*
(Bâkî, G. 246/1)

5.3. Yinelenen ve Pekiştirilen Yükleme

Sanatlı ve etkili bir üslup ortaya koymanın yollarından biri de söz dizimindeki yüklemi yinelemektir. Yüklemin odağa alındığı yahut mütekellimin eylemde ısrarcı olduğu cümlelerde, yükleme tekrarlanır. Anlatımda coşkuyu, eylemde mübalağa ve sürekliliği sağlayan bu tür tekrarlar, aynı zamanda muhatapı harekete geçirerek edimsel bir rol de oynarlar. *Bâkî Divanı*’nda umumiyetle mısra sonlarında redif olarak yinelenen yüklemeler, vezin ve kafiyei sağladığı gibi şiirin anlam ve üslubuna da önemli katkıda bulunurlar. İşte Divan’da yer alan ve her bir mısraı yüklemele başlayıp yine yüklemele biten “Görsünler” redifli gazelin matla beyti:

Açıl bâguñ gül ü nesrîni ol ruhsârı görsünler
Salın serv ü sanavber şîve-i retfârı görsünler
(Bâkî, G.55/1)

Bâkî, Mihrümâh Sultân’ın ölümü üzerine kaleme aldığı mersiyein aşağıdaki beytinde ise “ağlayın, ey garipler ve yetimler zümresi ağlayın. Sultan’ın nimetini yâd edip çok çok ağlayın” diyerek mesajın yüklü olduğu yüklemi tekrar edip söylemdeki vurgu ve duyguyu artırmıştır. Böylelikle mütekellim, bir yandan muhatapla arasında gönül bağı kurarken diğer yandan duygunun eyleme dönüşmesini amaçlamıştır:

Aglañ ey hayl-i yetimân u garîban aglañ
Yâd idüp ni’met-i Sultânı firâvân aglañ
(Mersiye-i Mihrümâh Sultân, 2/8)

Divan edebiyatında dramatik yönü güçlü mersiye, methiye, münacaat gibi türlerde tekrarlara ve ünlemlere sıkça yer verilir. Aynı mersiyein aşağıdaki bölümünde de soru yoluyla takdim edilen yüklemelerin mısra başlarında tekrar edildiği görülmektedir:

Kanı ol küngüre-i tâc-ı sa’âdet güheri
Kanı ol bârgeh-i lutf u kerem sultânı

Kanı ol dürr-i dil-efrûz-ı sehâ deryâsı
Kanı ol gevher-i nâ-yâb-ı mürüvvet kânı

(Mersiye-i Mihrümâh Sultân, 1/7-8)

“Taze” redifli gazelden alınan “Gözyaşlarımın nemiyle gönül yaraları, senin gül yüzünle de âlemin gül bahçesi sürekli taze. Ayrılık günlerinin sıkıntısı, gönül derdini tazeler. Âşıkların yaralarını Muharrem ayı tazeler.” anlamını içeren aşağıdaki beyitlerin ilkinde yüklemeler, ek fiili düşürülmüş isim olarak zikredilirken ikinci beyitte ise *tazele-* anlamında fiil olarak zikredilmişlerdir:

*Nem-i eşkümle gönül dâğı dem-â-dem tâze
Gül-i ruhsârûñ ile gülşen-i ‘âlem tâze*

*Tâzeler derd-i dili mihnet-i eyyâm-ı fîrak
Dâğın abdâluñ ider mâh-ı Muharrem tâze
(Bâkî, G.454/1,2)*

Bazen de yüklem, redif olarak mısra sonunda olmayıp cümle içerisinde eylemi pekiştirmek ve öznelere ayrı ayrı vurgulamak için tekrar edilir. Şairin “*Ey cân! Kavuşma gölgesini yabancılar da umar âşıklar da umar. Rahmet bulutlarının suyuna kâfir de Müslüman da hasrettir.*” manasındaki beyti, bu duruma örnektir:

*Cânâ zülâl-i vasluñı agyâr umar ‘uşşâk umar
Âb-ı sehâb-ı rahmete kâfir müselmân teşnedür
(Bâkî, G.69/5)*

Bâkî Divanı’nda yüklemelerin yinelenmesine, tam bir gazel örneği vererek konuyu noktalayalım. Zira Divan şiirinde yüklemelerin tekrarı, genellikle mısra sonlarındaki ses uyumuyla karşımıza çıkmaktadır. Gazelde mısra başında ve ortasında olmak üzere 3 yerde “*gel*” emir fiili, mısra sonlarında redifi sağlamak üzere 6 yerde de “*geç*” emir fiili yüklem göreviyle yinelenmiştir.

*Gel ey dil halka-i müşğîn-i zülf-i pür-şikenden geç
Düşersin dâm-ı tezvîre reh-i mekr ü fitenden geç*

*Saňa cây-ı hırâm ey nahl-ı bâlâ gül-şen-i cândur
Nesîm-i nev-bahârî gibi gel sahn-ı çemenden geç*

*Neden bu menzil-i hâkîde ârâm ihtiyâr itmek
Senüñ cândur yirüñ ey tîr-i dilber sen bedenden geç*

*Bu bâzâr içre düşmez dâne-i eşküm gibi gevher
Gel ey cân riştesi şimden girü dürr-i ‘Adenden geç*

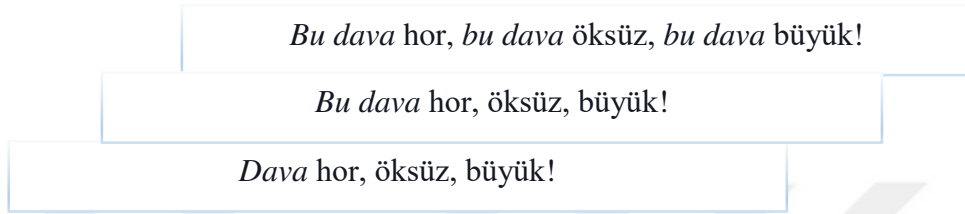
*Kemend-i zülfî ey Bâkî saňa çok bend geçmişdür
Velî sen gamze-i hûn-rîzi cevrin gör geçenden geç
(Bâkî, G. 30)*

5.4. Yinelenen ve Pekiştirilen Özne

Cümlelerin temel ögesi olan öznenin söz diziminde yinelenmesi de ifadeyi anlam, vurgu ve üslup yönünden etkiler. Anlamı pekiştirmek, duygu ve coşkuyu artırmak, bildirilen haber veya nitelikleri daha güçlü bir şekilde ve ayrı ayrı vurgulamak vb.

gayelerle özne tekrar edilir. İşaret sıfatlarıyla “belirli” kılınan öznenin tekrar edildiği Necip Fazıl’a ait “*Bu dava hor, bu dava öksüz, bu dava büyük!*” (Kısakürek, 1997: 400) mısraında her nitelik, özneye ayrı ayrı yüklenerek ifade edilmiştir. İfadenin tesiri, umumiyetle belirsizlikten belirliliğe ve zikirden tekrara doğru artan bir grafik gösterir. Örnek dizede de tekrar eden kelime grubunun “belirli” oluşu anlamı daha da pekiştirmiş, ifadenin gücünü artırmıştır.

Şekil 8: *Belirsizlikten Belirliliğe, Zikirden Tekrara İfadenin Gücü*



İşaret sıfatlarının pekiştirme amacıyla yinelenerek kullanımına Bâkî’ye ait aşağıdaki gazel de güzel bir örnektir. Gazelde tekrarlanan “nedür” kelimeleri dışında kalan bütün kelime grupları, söz dizisinde yakın bir varlığı gösteren işaret sıfatıyla kurulmuş özneler olup duyularla şahit olunan güzellik ve çekiciliği tasvir etmekte ve pekiştirmektedirler:

Nedür bu handeler bu ‘işveler bu nâz u istiğnâ
Nedür bu cilveler bu şiveler bu kâmet-i bâlâ

Nedür bu pîç pîç ü çîn çîn ü ham-be-ham kâkûl
Nedür bu turrallar bu halka halka zülf-i müşgâsâ

Nedür bu ‘ârız u hadd ü nedür bu çeşm ü ebrûlar
Nedür bu hâl-i Hindûlar nedür bu habbetü’s-sevdâ
(Bâkî, G.6/1,2,3)

Bâkî’ye ait aşağıdaki beyitte ise hem pekiştirme amacıyla hem de vezin ve kafiye zaruretinden dolayı özne tekrar edilmiştir.

İrdüm figân u zâr ile ol âsitâne ben
Çık dum kemend-i nâle ile âsmâne ben
(Bâkî, G.357/1)

Aşağıdaki beyitlerde ise “kimi” belirsizlik zamiri, belirsiz özne göreviyle yinelenerek zikredilmiştir. İnsan hâllerinin çeşitliliğini evrensel bir bakış açısıyla ortaya koyan gazelde, tekrar eden her bir özne başka bir haber vermekte, farklı bir niteliği belirtmektedir:

Hâl-i ‘âlem ezeli böyle perîşân *ancak*
Kimi handân kimi giryân kimi nâlân *ancak*

Kimisi bülbül-i nâlân-ı gül-i ârız-ı yâr
Kimi pervâne-i şem’-i ruh-ı cânân *ancak*

Bu cihân kimine kasr-ı tarâb u ayş u safâ
Kiminüñ mihnet ile başına zindân *ancak*
(Bâkî, G.238/1,2,3)

5.5. Yinelenen ve Pekiştirilen Tümleç

Tümleçlerin tekrarı, temel öğeler olan özne ve yüklemnin tekrarı kadar tesirli olmasa da bağlamına göre anlatımı etkiler. *Bâkî Divanı*’nda tümleçlerin söz diziminde yinelenmesine az rastlanmaktadır. İkilemeler, edat grupları, zarf fiil grupları şeklinde yer yer şiirlerde tekrarlanan tümleçler varsa da bunların sayısı da anlatıma etkisi de sınırlıdır. Bâkî’ye ait aşağıdaki matlada özgüleme anlamıyla tekrarlanan “*bana*” zamiri, söz dizisinde dolaylı tümleç görevindedir. Beyitte yinelenen bu tümleçlerden birini çıkardığımızda kastedilen anlam sönükleşir:

Bu devr içinde benem *pâdişâh-ı mülk-i suhan*
Bana sunuldu kasîde *bana* virildi gazel
(Bâkî, Matlalar 13)

Bâkî’ye ait aşağıdaki muhammeste ise redif olarak mısra sonunda yinelenen “her gün” belirsizlik sıfatı, zarf tümleci görevindedir:

Görem diyü seni a’yân-ı erbâb-ı nazar *her gün*
Kapuñdan halka-i der gibi gitmez çeşm-i ter *her gün*
Tolanur peyk-i âhum kûyuñı şâm u seher *her gün*
Ruhuñ bâğın rakîb-i dîv-sîret seyr ider *her gün*
Yüzüñi göremez yıllarca ammâ bunda âdem var
(Bâkî, Musammatlar, 9/IV)

İkilemeler ve edat gruplarının da zarf tümleci olarak şiirlerde çokça kullanıldığı görülmektedir. *Kıpkızıl gonca ağzında, sanki yer yer çiğ taneleri oluşmuştur. Ey gönül! Sevgilinin dudaklarında yer yer, uçuklar oluşmuştur.*” anlamını içeren aşağıdaki beyitte ikilemeler, zarf tümleci olarak söz dizisinde tekrar edilmiştir.

Dehân-ı gonca-i hamrâda gûyâ jâleler *yir yir*
Olupdur la’l-i dil-berde dilâ tebhâleler *yir yir*
(Bâkî, G.190/1)

Aşağıdaki beyitte ise durum zarfı, edat grubu olup söz dizisinde tekrar edilen teşbih edatı, anlam ve ahenge katkı sağlamıştır.

Aşkî *bûlbûl gibi* beyân idelüm
Hâlümüz *gül gibi* ‘ayân idelüm

(Bâkî, G.328/1)

Miktar zarfı olarak kullanılan ve mısra sonlarında ahengi de sağlayan “biraz” sözcüğü de “*Kızarır şaraptan o nergis gibi mahmur gözleri biraz. Saf şarap içse gözü kana meyleder biraz*” anlamını içeren aşağıdaki beyitte yine zarf tümleci olarak yinelenmektedir.

Kızarur bâdeden ol nergis-i mestâne *biraz*
Mey-i nâb içse gözi mâ’îl olur kana *biraz*

(Bâkî, G. 205/1)

“*Nakşetti kaderin nakkaşı, bahar levhalarına bir nakış. Ekledi bûlbûl de nevrûzda bir ustaca nakış.*” anlamındaki beyitte ise bir yandan “*nakş ve nakkâş*” kelimelerin zikriyle iştikak sanatına yer verilmişken diğer yandan nesne göreviyle tekrarlanan mısra sonlarındaki “*nakş*” sözcükleri, anlam ve ahenge katkı sağlamıştır.

Yazdı *nakkâş-ı kazâ* levh-i bahâristâne *nakş*
Bagladı nev-rûzda bûlbûl bir üstâdâne *nakş*

(Bâkî, G. 213/1)

Son olarak *Bâkî Divanı*’ndan söz diziminde zarf fiil grubu olarak tekrarlanan “Olmadan” redifli gazele yer vererek tümleçlerin yinelenmesi bahsini de noktalayalım. Gazelde redif olan “*olmadan*” yardımcı eylemi, manzume boyunca yinelenmiştir:

Çarha baş egme gönül hergiz dahi *ac olmadan*
Yigdür ölmek merd olan *nâ-merde muhtâc olmadan*

Pâdişehseñ terk-i tâc u kisvet itmekdür yoluñ
Pâdişâh olmaz kişi *başında bir tâc olmadan*

Zahm-ı tîğından o mâhuñ sanma ten âzürdedür
Hazz ider cân tîr-i müjgânına *âmâc olmadan*

Var ise ol dil-ber-i serrâc sayd itmek diler
Müdde’înüñ sâğıdur maksudı *serrâc olmadan*

Pîre-zâl-ı dehre Bâkî kimse muhtâc olmasun
Saklasun Hak kulların *nâ-merde muhtâc olmadan*

(Bâkî, G. 394)

5.6. Yinelenen Bağlaç

Söz diziminde yinelenerek ahengi, vurguyu, anlamı ve anlatımı güçlendiren birimlerden biri de tekrarlı bağlaçlardır. Birden fazla durumu, niteliği, haberi yahut özneyi ifade etme imkânı veren bu tür bağlaçlar, söz diziminde karşıtlık, çeşitlilik, değişkenlik, genişlik, kapsayıcılık gibi anlam ilgileriyle kullanılırlar. Bu da anlamı ve anlatımı zenginleştirirken ahengin oluşmasına da katkı sağlar. İncelenen *Bâkî Divanı*’nda “gâh...gâh, hem...hem, gerek...gerek, ne...ne, ya...ya” vb. tekrarlı bağlaçların, çoğu zaman ikili bazen de üçlü, dörtlü tekrarlarla anlamı ve ahengi zenginleştirdikleri görülmektedir. Gâh...gâh bağlacının ikinci mısra da dört kez yinlendiği “*Bir acayip hâldir bu aşk, sabit olmaz. Bazen sıkıntı bazen hasret bazen ayrılık bazen neşe ve sevinç.*” anlamındaki beyitte, aşkın ve âşığın farklı hâlleri anlatılmaktadır:

Bir ‘aceb hâletdurur bu ‘aşk olmaz müstemîr
Gâh mihnet gâh hasret gâh fûrkat gâh şevk
(Bâkî, G.237/2)

Bu bağlaç, vezni sağlama noktasında esnek bir yapıya sahiptir. Manzumelerde, aruz vezninin kalıbına göre bir buçuk heceli şekli olan “gâh” kullanılabildiği gibi tek heceli ve hafifletilmiş şekli olan “geh” de kullanılabilmektedir. Bâkî’ye ait “*Fitneye başlayalı büyüleyici bakışların bazen görünür bazen görünmez hilal kaşların.*” anlamını içeren aşağıdaki beyitte, bağlacın vezin gereği “geh...gâh” şeklinde ikili olarak karşıt durumları ifade etmek için kullanıldığı görülmektedir:

Fitneye âgâz idelden gamze-i câdûlaruñ
Geh görünür gâh görünmez hilâl ebrûlaruñ
(Bâkî, G.253/1)

Farklı durum ve niteliklerin olumsuzlama bağlacı olan “ne...ne” ile dile getirildiği “*Ne sıkıntılarını hatırla ne gözyaşından bahset. Ne geçmişin fikri olsun ne yaşadıklarının zikri olsun.*” anlamındaki beyitte de bağlacın dört yerde tekrarının yanı sıra “olsun” eyleminin de tekrarı anlatımda canlılığı sağlamıştır:

Ne yâd eyle geçen cevriñ ne yaşuñdan dem ur hergiz
Ne fikr-i mâ-mezâ olsun ne zikr-i mâ-cerâ olsun
(Bâkî, G. 350/2)

Söyleyişi kulağa hoş gelen, anlam bütünlüğüne ve ahenge katkı sağlayan tekrarlı bağlaçlardan biri de “hem... hem”dir. Bâkî, aşağıdaki beyitte, “*Sözüm, senin yakut dudaklarının vasfıyla hem renkli hem de şirindir. Düşmanlar, nükteyi anlamayıp sadedir der, geçerler.*” diyerek tekrarlı bağlaçla, bir yandan şiirini över, diğer yandan şiirinin

kıymetini bilmeyenlere sitem eder. Dolaylı olarak da sevgilinin yakut dudaklarının özelliklerini vasfeder:

Sözüm vâsf-ı leb-i la'lûnle *hem* rengîn ü *hem* şîrîn
'Adûlar nükteyi fehm eylemezler sâdedür dirler
(Bâkî, G. 185/3)

Bâkî'ye ait, tasavvufi derinliği olan ve “*Ya şan ve şöhreti terk et ya aşkı bırak gönül, gel. Şan ve şöhret aşk ile bir arada olmaz.*” anlamını içeren aşağıdaki beyitte ise “ya...ya” bağlacının tekrarı, muhatabı iki durumdan birini tercihe, diğerini terk etmeye mecbur kılan bir anlam ilgisi taşımaktadır. Beyitte yinelenen bağlaçların yanı sıra “*nam u neng ve aşk*” kelimelerinin tekrarı da anlam ve ahenge katkı sağlamıştır:

Yâ terk-i nâm u neng it *yâ* 'aşkı ko gönül gel
Neng ile nâm sığmaz 'aşk ile bir arada
(Bâkî, G. 478/3)

5.7. Yinelenen Ünlem

Belirlilik ve eksiltme bahsinde, ünlemlerin anlam ve vurguya etkisini ifade etmiştik. Sesletim yönü güçlü ve belirli olan bu ünlemlerin söz diziminde tekrar edilmesi durumunda bu etki daha da pekişir. Hele de dua, yakarış, kahramanlık ve coşku temalı epik ve lirik metinlerde ünlemlerin yinelenmesi, anlatımın duygu derinliğini, sözün etkileyciliğini ve ifade kudretini daha da artırır. Âşıkâne gazelleriyle bilinen Fuzûlî'nin aşağıda sadece “*Benim gibi hiç kimse ağlayıp perişan olmasın ya Rab! Ayrılık yaralarının ve aşk derdinin esiri olmasın ya Rab!*” anlamındaki matla beytini verdiğimiz “*olmasun yâ Rab*” redifli gazelinde yinelenen ünlemler, şüphesiz anlatımın coşkusunu zirveye taşımıştır:

Menüm tek hiç kim zar u perişan olmasun *ya Rab*
Esîr-i derd-i 'ışk u dağ-ı hicran olmasun *ya Rab*
(Fuzûlî, G. 24/1)

Nedîm'e ait yine sadece matla beyti alınan “*kâfir*” redifli gazelde de ünlemin eksiltilmesi, ünlenenin tekrarıyla, söz ve anlam oyunları, telmih ve mecazlarla çarpıcı bir anlatıma başvurulmuştur:

Tahammül mülkünü yıkdın Hûlagu Han mısın *kâfir*
Aman dünyâyı yakdın âteş-i sûzân mısın *kâfir*
(Nedîm, G. 41/1)

Bâkî de “Gül gibi sevinç ve neşeyle dolu olmak istersen ey gönül! Lale gibi elden düşürme kadehi bir dem ey gönül!” anlamını içeren matla beytine yer verdiğimiz “ey gönül” redifli gazelinde, tecrit ve tekrar yoluyla etkili bir anlatım oluşturmuştur:

Gül gibi olmak dilerseñ şâd u hurrem **ey gönül**

Lâleveş elden düşürme câmı bir dem **ey gönül**

(Bâkî, G.300/1)

Divan şiirinde en çok tekrarlanan ünlemler “ey ve yâ”dır. *Bâkî Divanı*’nda büyük oranda “ey” ünlemi zikredilirken yer yer bu ünlemlerin tekrarlanarak daha büyük bir etki yarattıkları görülür. Bâkî’ye ait “Güzelliği ey Yusuf’tan güzel, ey güzellerden güzel! Gönül Mısır’ına padişah olur senin yüzünü görüp esir olan.” anlamındaki beytin ikinci mısraında yinelenen ünlemler, çağrışım gücü yüksek isim unsurlarıyla birlikte etkili ve güzel bir üslup oluşturmuştur:

Mısır-ı dilde şâh olur yüzüñ görüp olan esîr

Hüsni ey Yûsufdan ahsen ey güzellerden güzel

(Musammat, 5/II-5)

Ünlemler dışında hitap, seslenilen şahıs ve varlıkların sonuna uzun ünlü getirilerek de gerçekleştirilir. Bu tür ünlemlerin söz diziminde tekrarı durumunda aynı ünlülerin peş peşe sıralanmasıyla asonans adı verilen ve ahengi artıran ses sanatı oluşur. Nef’î’ye ait methiye içerikli aşağıdaki beyit, bu duruma güzel bir örnek teşkil eder:

Vezîrâ kâmkârâ safderâ sâhibkırân sadrâ

Eyâ leşkerküş ü kişvergüşâ-yı adel ü ekrem

(Nef’î, K.38/38)

Beyit günümüz Türkçesine; “Ey vezir! Ey ikbâl sahibi! Ey düşman saflarını yarıp geçen kahraman! Ey uğurlu hükümdar! Ey sadrazam! Eyâ ordu yürüten, ülkeler fetheden adil ve büyük devlet adamı!” şeklinde açık ve söz başı ünlemleri yinelenerek çevrildiğinde dil içi çeviri de okuyucu üzerinde derin bir etki bırakacaktır. Şairin Sultan Murad Han’ı övdüğü “Ey cihanı süsleyen, ey padişahlar padişahı, ey vezir, ey büyük hükümdar, ey padişah! Ey zamanın hükümdarları içinde şöhret ve kudrette en seçkini!” anlamını içeren aşağıdaki beyit de ünlemlerin kelime sonunda uzun ünlüyle tekrarına güzel bir örnektir:

Cihânpîrâ şehenşâhâ hıdîvâ husrevâ şâhâ

Eyâ şâhân-ı dehrin şevket ü şân ile mümtâzı

(Nef’î, K.22/23)

Son olarak Bâkî'nin “yetiş, imdat ve yardım eyle” anlamındaki “*meded*” kelimesini redif olarak tekrarladığı gazelini hatırlatarak bu konuyu da noktalayalım:

Eylesün la'lini dermân dil-i bîmâra *meded*
Dûstlar işte ben öldüm baña bir çâre *meded*

Zahm-ı sînemden okuñ pârelerin hep alma
Tursun Allâhı severseñ hele bir pâre *meded*

Güher-i câmı yitürdük bizi gam öldürüyor
Sâkıyâ gel bulı vir kanda ise ara *meded*

İhtirâz itmedüñüz aldılar elden câmı
Vâkıf itmeñ sakınuñ kimseyi esrâra *meded*

Gice tenhâ işigi hâkine yüzler süreyin
Sakınuñ kimse haber virmesün agyâre *meded*

Mededüñ kalmadı feryâd u figân eyleyecek
Saña kimden ire ey Bâkî-i bî-çâre *meded*
(Bâkî, G.40)

5.8. Yinelenen Cümle (Nakarat/Kavuştak)

Söz diziminde tekrarlar, bazen de tam bir cümle şeklinde karşımıza çıkar. Vurgulanmak istenen bir düşünce, artırılmak istenen bir duygu, altı çizilmesi gereken bir ifade, bazen manzume boyunca düzenli aralıklarla cümle hâlinde yinelenir. Divan şiirinde müzdeviç mısra, nakarat, vasıta beyit; Halk şiirinde kavuştak adı verilen bu tür tekrarların anlam ve ahenge etkisi büyüktür. Şarkı ve müzdeviç musammatlarda görülen bu üslup özelliğinin Divan şiirindeki en önemli ismi Nedîm'dir. Aşağıda ilk bendi verilen verilen şarkının her bendinin sonunda “*Gidelim serv-i revânım yürü Sa'd-âbâda*” mısraı tekrarlanarak anlam ve vurguyu pekiştirdiği gibi metne melodik bir tını da katmıştır:

Bir safâ bahş edelim gel şu dil-i nâ-şâda
Gidelim serv-i revânım yürü Sa'd-âbâda
İşte üç çifte kayık iskelede âmâde
Gidelim serv-i revânım yürü Sa'd-âbâda
(Nedîm, Musammatlar, 40/1)

Divan şiirinin son büyük temsilcisi Şeyh Gâlib'e ait müzdeviç müseddesten alınan aşağıdaki bentte de Hz. Peygamberi yüceltmek ve övmek amacıyla “*Sen Ahmed ü*

Mahmûd u Muhammedsin efendim/Hakdan bize sultân-ı müeyyedsin efendim”
mısralarının coşkulu bir söyleyişle tekrar edildiği görülmektedir:

Hutben okunur minber-i iklîm-i bekâda
Hükmün tutulur mahkeme-i rûz-ı cezâda
Gülbang-ı kudûmûn çekilir arş-ı Hudâ’da
Esmâ-i şerîfin ânılır arz ü semâda
Sen Ahmed ü Mahmûd u Muhammedsin efendim
Hakdan bize sultân-ı müeyyedsin efendim
(Şeyh Gâlip, Müseddes-i Na’t-ı Şerîf-i Nebevî)

Bâkî’ye ait *Tercî’-bend berây-ı cülûs-ı Sultân Murâd Hân bin Selîm Hân* başlıklı şiirde de Sultan Murad Han’ı tazim ve övmek amacıyla her bendin sonunda vasıta beyti aynen tekrarlanmaktadır. *Divan*’da müzdeviç başka herhangi bir mısraya rastlanmadığından bu örnekyle yetinilmiştir:

Sâye-i Yezdân penâh-ı dîn ü devlet Hân Murâd
Dâver-i devrân mu’izz-i saltanat Sultân Murâd
(Bâkî, Musammatlar III, V/8)

5.9. Ortak Kök Yönüyle Yinelemeler (İştikak)

Sanat metnilerindeki tekrarlardan biri de kökteş kelimelerin bir arada kullanımıyla oluşan ve iştikak sanatı olarak da adlandırılan kelimelerin yapısal benzerlikleriyle gerçekleşen tekrarlardır. İştikak, *bir kök ile o kökten türeyen, asli manaları aynı köke bağlı bulunan yahut harflere ait şekil benzerliğinden dolayı aynı kökten türemiş gibi görünen sözlerin bir ifadede toplanmasından doğan sanattır* (Bilgegil, 2023:302). Arapça, Farsça veya Türkçe yapıda olan ve kendi dil kurallarıyla türetilen kelimelerin bir arada kullanımı şeklinde karşılaşılan bu sanat, vurgu ve ahenk açısından tekrar kadar etkili olmasa da anlama farklı boyutlar kazandırması ve ifadeyi pekiştirmesi bakımından etkilidir. Bâkî’ye ait aşağıdaki beyitte, Arapça aynı kökten türeyen “*nakş* ve *nakkâş*” kelimeleri bir arada kullanılarak kök yönüyle tekrar edilmişlerdir.

Sûret-i zîbâya meyl itsem baña ta’n eyleme
Var su’âl it böyle dil-keş *nakş* iden *nakkâşına*
(Bâkî, G.421/3)

“*Dilersen ki kalbin cam gibi saf ola, çekegör sofî safa ile saf şarabı.*” anlamını içeren aşağıdaki beyitte ise Arapça kökenli “saf” kelimesinden türeyen “sâfî, sofî, safâ” kelimelerinin bir arada kullanımı, ahenge katkı sağladığı gibi beyte tasavvufî bir derinlik de kazandırmıştır:

Câm gibi diler isen k’ola kalbũñ *sâfi*
Çekekör *sofi safâ* ile şarâb-ı *sâfi*
(Bâkî, G. 541/1)

Mısra sonunda nesne görevindeki kelimelerin tekrar edildiği aşağıdaki beyitte de “*kâmet* ve *kıyâmet*” kelimeleri arasında iştikak sanatı olup şair, sevgilinin gamzesinin cihana afetin ne olduğunu bildirdiğini ve yine endamının da âleme kıyametin ne olduğunu gösterdiğini sanatlı ve etkili bir anlatımla dile getirmiştir:

Şimdi bildürdi cihâna gamzeñ âfet *neydügin*
Âleme gösterdi ol *kâmet kıyâmet neydügin*
(Bâkî, G.348/1)

Benzer bir durum, “*kıyâm* ve *kâmet*” kelimeleri arasında gerçekleşen aşağıdaki beyit olup iştikak sanatı aracılığıyla yinelemelere yer verilmiştir:

Kıyâmı kâmet-i bâlâña eyler
Anuñ’çün mescide girmez menâre
(Bâkî, G. 468/6)

Bazen kelimeler türetilmeden de -sadece çekimlenerek- aynı mısra veya beyit içerisinde tekrarlanabilir. Bâkî’ye ait aşağıdaki beyitte “*gül, gülse*” ile “*ağla, ağlasa*” kelimelerinin tekrarı, hem iştikak ve tezat sanatlarını oluşturmuş hem de “l” ünsüzlerinin tekrarıyla etkili bir ahenk sağlanmıştır:

Gül gülse dâ’im ağlasa bûlbûl ‘aceb degül
Zîrâ kimine ağla dimişler kimine *gül*
(Bâkî, G.304/1)

Tablo 51: *Bâkî Divanı* 'nda Tekrar Gruplarının Söz Dizimindeki Yerine Örnek Beyitler

YİNELENEN YÜKLEM	<i>Yüri ey serv-i ser-efrâz yüri</i> <i>Kad-i bâlâña irişmez şimşâd</i> (G.44/3) <i>Bâkî hecrüñ gamıyla cân virdi</i> <i>Dâd ey pâdişâh-ı âlem dâd</i> (G.36/5)
YİNELENEN ÖZNE	<i>Aşkuñla kılup kâmetini dâl karanfûl</i> <i>Arz itdi saña mûy-ı sefid âl karanfûl</i> (G. 284/1) <i>Bulmadum câna gamuñ gibi muvâfık mahrem</i> <i>Çok olur yâr velî yâr-ı vefâdâr olmaz</i> (G. 194/2)
YİNELENEN TÜMLEÇ	<i>Eşküm gibi gamuñla kılup terk-i hân mân</i> <i>İtdüm yoluñda varumı çeşmüm gibi telef</i> (G.228/6) <i>Ey dil bu demde sensin olan baña hem-nefes</i> <i>Gel nây gibi inleyelüm bârî zâr zâr</i> (Musammatlar, IV/7)
YİNELENEN BAĞLAÇ	<i>Leb-i la'lin hayâl it gûşe-i 'uzletde pinhân ol</i> <i>Dilâ hem kân-ı gevher kıl özüñ hem gevher-i kân ol</i> (G.11/1) <i>Zamâne eylemez hürmet âmân virmez dem-i fursat</i> <i>Gerek dervîş-i dil-rîş ol gerek şâh-i cihân bân ol</i> (G. 11/6)
YİNELENEN ÜNLEM	<i>Bir kez tavâfin itmegi bin 'ömre virmezsin</i> <i>Ey hâcî saña Ka'be baña kûy-ı dil-rübâ</i> <i>Evvel vefâya va'deler itmişken ey sanem</i> <i>Cevr itdün âhir eylemedün va'deye vefâ</i> (G.10/3-4)
YİNELENEN CÜMLE	<i>Sâye-i Yezdân penâh-ı dîn ü devlet Hân Murâd</i> <i>Dâver-i devrân mu'izz-i saltanat Sultân Murâd</i>¹⁷⁹ (Musammatlar III, V/8)
YİNELENEN KÖK	<i>Nîzesi cânuma vü nîzesine cân dîtrer</i> <i>Yâr kim togru ola üstine yârân dîtrer</i> (G.70/1)

¹⁷⁹ Divan'da cümle olarak tekrarlanan başka bir müzdeviç mısra veya beyte rastlanmamıştır.

Böylece belagat unsurlarından biri olarak düşünölen yineleme ve pekiştirme konusu da tamamlanmış oldu. Sözüñ özü bir kelimenin anlam ve çağrışım değeri, “belirli” veya “belirsiz” oluşu, söz dizmindeki konumu, takdim veya tehiri, zikri, hazfi veya tekrarı anlam ve anlatımı etkileyen en önemli faktörlerdir. Bir söz, kulağa hoş geliyor, kalbi heyecanlandırıyor ve ruhu okşuyorsa bir başka ifadeyle muhataba duyusal, duygusal ve ruhsal haz veriyorsa bunun nesnel ölçütlerle değeriendirilebilecek güzellik unsurları vardır. İşte çalışma boyunca bu güzellik unsurları üzerinde durulmaya çalışıldı. Daha önce de ifade edildiği gibi sözü güzelleştiren hususlar, bölüm bölüm sıralanan bu niteliklerden ibaret değildir. Vasl, fasl, hasr, mecaz gibi tez sınırlarını aşan daha başka belagat unsurları da vardır. Meânî, nahiv, söz dizimi, dil bilimi, dil bilgisi, belagat gibi birçok disiplinden yararlanılarak hazırlanan çalışma, sonuna bir “*Söz Dizimi ve Anlam Bilgisi Terimleri Sözlüğü*” eklenerek noktalanacaktır. Kullanılan hangi kavram ile neyin kastedildiği anlaşılın diye her bir terim ve kavramın çerçevesi çizilerek tanımlanacaktır. Zira yerleşik görünen dil bilimsel terim ve kavramların netleştirilmediği, kullanımlarında belirsizlikler ve farklılıklar olduğu bilinen bir gerçektir.

SONUÇ

Anlamanın ve anlatmanın, insanlar ve toplumlar arasında etkileşim ve haberleşmenin temel aracı, kültürel birikimin nesilden nesile taşıyıcısı olan dil, belli kuralları olup ve bu kurallar çerçevesinde gelişen, değişen canlı bir varlıktır. Bu kurallar, dillerin kendine özgü ayırt edici hususiyetleri olabileceği gibi genel geçer kaideleri de olabilir. İşte dillerin bu ortak yönlerinden biri de meânî ilmidir. Çalışmamızda, meânî ilmi çerçevesinde söz dizimi esas alınarak *Bâkî Divanı*, disiplinler arası bir yaklaşımla değerlendirilmiş; klasik belagat geleneği verileriyle modern dil bilimi verileri bir arada kullanılmıştır. Ulaşılan kuramsal bulgular ve metin odaklı sonuçlar şunlardır:

Çalışmanın teorik çerçevesinin çıkış noktasını oluşturan meânî ilmi, mantık ve dil felsefesiyle irdelenmiş, anlam bilimi ile ilişkilendirilmiş, söz dizimiyle kurduğu derin ilişki teorik bir çerçeveye oturtulmuş, sonuçta bu ilmin çağdaş dil teorileri ve Türkçe söz dizimiyle dikkate değer bir düzeyde kesiştiği görülmüştür. Meânî ilmi; söz dizimi, vurgu ve bağlam ilişkisini merkeze alan sistematik bir inceleme imkânı sunduğu gibi modern dil bilim yaklaşımlarıyla örtüşen işlevsel bir çerçeve de sağlamaktadır. Sözcük, sözce ve söylem düzeyinde üslup incelemelerini mümkün kılan bu ilim, şiir dilinin çözülmesi için köklü ve sağlam bir araçtır. Meânî ilminin sağladığı imkânlardan istifade edilerek Türkçedeki canlılık ve çok anlamlılık, duyguyu ve etkiyi artıran söz dizimsel hareketlilik, örneklerle izah edilmiş; dahası söz dizisinde yer alan kelime ve kelime gruplarının “belirli/belirsiz” oluşları, öncelenmeleri, ötelenmeleri, zikredilmeleri, cümleden eksiltilmeleri yahut tekrar edilmeleri gibi hususların cümlenin anlam örgüsünü, duygu değerini ve üslubunu önemli derecede etkiledikleri sonucuna ulaşılmıştır. Bir başka ifadeyle Türkçede söz dizimi, dilin sadece gramer yapısıyla ve cümlenin öğeleriyle değil anlam, duygu ve estetik yönüyle de değerlendirilmiş; ifadeyi güzelleştiren hususiyetlerin bilimsel veriler ve nesnel ölçütlerle izah edilebileceği sonucuna ulaşılmıştır. Bir sesin bile yeri geldiğinde nice anlamlar ifade ettiği düşünüldüğünde sesteki metne birçok dil inceliği ve anlam zenginliği olduğu vurgulanmıştır. Bir kelimenin bağlamına göre kazandığı farklı farklı anlamlar, bir cümlenin vurgusu değiştirilerek kazandığı yeni yeni anlamlar, başa alınan, yükleme yaklaştırılan veya gizlenen öğeler, şahit mısra ve beyitler ışığında izah edilmiştir. Dilin doğasında var olan bu yaratıcılık ve kıvraklık, klasik belagatin dilimizdeki yansımaları, Türk şiiri ve *Bâkî Divanı* örneklemeyle genelden özele doğru

ifade edilmiş; meânî ilminin Arap gramerine özgü olmadığı, Türkçeye de uygulanabilirliği ortaya konulmuştur.

Türkçede “belirli” olan kelime ve kelime grupları; zamirler, iyelik grupları, özel isimler, işaret sıfatları, isim tamlamaları, fiilimsi grupları, ünlem grupları, belirtme hâli almış isimler başlıkları altında sıralanmış; her başlık altında da önce Türk şiirinin genelinden daha sonra *Bâkî Divânı*’ndan örnekler verilmiştir. Marife (belirli) denilen kelimelerin nekre (belirsiz) olarak adlandırılan kelimelerden umumiyetle daha güçlü oldukları ve dinleyende daha büyük bir etki uyandırdıkları ifade edilmiştir. Ayrıca “belirli” isimlerin küçültme, yüceltme, karşılaştırma, pekiştirme, özgüleme, ahengi sağlama, benzetme, hatırlatma, yalvarma vb. farklı anlam ve bağlamlarda kullanımı bol örneklerle ve tablolar halinde ortaya konulmuştur. Ardından “belirsiz” kelimeler ve bunların cümle içerisinde hangi anlam ilgileriyle kullanıldıkları üzerinde durulmuştur. Söylemde “belirli” kelimelerin rolünün “belirsiz” kelimelerden önde olduğu, iletişimde zihinde kayıtlı ve belirli olan varlık ve kavramların genellikle önce; bunlarla ilgili haber, nitelik ve hususiyetlerin ise sonra dile getirildiği vurgulanmıştır. Belirlilik ve belirsizliğin isimlere özgü olduğu, Türkçe gramer kitaplarında sadece nesneye hasredilen bu niteliklerin aslında özne, dolaylı tümleç ve zarf tümleci hatta yüklemi de kapsadığı belirtilmiştir. Yine dilde belirlilik bakımından en güçlü kelimelerin ismin yerini tutan zamirler olduğu ve bunların özlülüğü ve kinayeli bir anlatımı sağladıkları ifade edilmiştir. Marifeliği güçlü zamirlerin birinci ağızdan üçüncü ağza doğru sıralandığı, zamirlerden sonra belirlilik derecesi en güçlü isimlerin muhatapta yakınlık ve tanışıklık hissi uyandıran iyelik grupları ve özel isimler olduğu örneklerle sıralanmıştır. Ayrıca işaret sıfatlarının gönderici ile işaret edilen varlık arasındaki mekânsal, duyusal ve duygusal ilişkiyi dile getirdikleri; özne için asıl olanın belirlilik, yüklem için de belirsizlik olduğu vurgulanmıştır. Türüne, söz dizimine ve bağlamına göre zamirlerin belirlilik derecelerinin değişebildiği; “belirsiz” kelimelerin de söz dizimi içerisinde “belirli” kılınabileceği izah edilmiştir. Dahası “belirli” öznelerde kaynağı muayyen hâle getirme, özgüleme, sınırlandırma, zihinde somut ve gerçekçi kılma söz konusu iken “belirsiz” öznelerde müphem hâle getirme, genelleme, belirsizleştirmenin söz konusu olduğu; nekre isimlerin külli bir mana ifade etmeleri yönüyle okuyucuya daha geniş bir pencereden bakma ve düşünme imkânı sağladıkları sonucuna ulaşılmıştır.

Daha sonra belagat ve dil âlimi Abdülkâhir Cürcânî'nin sihirli ve mucizevi bir dil kaidesi olarak ifade ettiği, îcaz kültürünün bir gereği olan hazf (eksiltme) konusu ele alınmıştır. Türkçede eksiltmenin gerçekleştiği belli başlı yerler; zamir kullanımıyla eksiltme, iyelik eki ve aitlik zamiri -ki'nin kullanımıyla eksiltme, tamlayanı ve tamlananı eksiltme, adlaşmış sıfatlarda eksiltme, ünlem yoluyla eksiltme, şartlı cümlelerde eksiltme, meçhul ve edilgen çatılı eylemlerde, söylemde ortak olan öğeleri eksiltme, soru cümlelerinde eksiltme, söylemde bağlaç eksiltme ve mecaz yoluyla eksiltme başlıkları altında incelenmiş ve örneklerle izah edilmiştir. *Divan*'da tespit edilen anma ve eksiltmelerin türleri ve hangi anlam ilgilileriyle kullanıldıkları da beyitlerin dil içi çevirileriyle birlikte değerlendirilmiştir. Bu bölümde kuramsal çerçevede elde edilen sonuçlar da şunlardır: Gönderici, anma ile zikir arasında sözü hiç söylememek, bazı kelimeleri düşürerek söylemek, eksiltmeyip tam söylemek yahut tekrarlayarak söylemek arasında bir üslup tercih eder. Meânî açısından kelimenin sözden düşürülmüş olması hoşta giderken, zikredilmesi sözün esrarını ve tatlılığını ortadan kaldırır. Bazen bilinen bir şey bir sebepten ötürü zikredilirken bazen de hafzedilir. Özgüleme ve karşılaştırma gibi anlam ilgileriyle söz diziminde yer alan iyelik zamirleri terk edilemez. Pekiştirme ve ululama amaçlı kullanımlarda ise zamirin zikri hafzinden daha uygundur. Şartlı cümlelerde de muhatabın zihnine havale edilen bir eksiltme söz konusudur. Sonuç cümlesinin zikredilmesinin güzel ve zorunlu olduğu hâllerinin yanı sıra hafzedilmesinin güzel ve zorunlu olduğu hâller de vardır. Özneden ziyade yüklem ve nesnenin önem arz ettiği cümlelerde meçhul fiillere başvurulup bu tür cümlelerde özne söz diziminden eksiltir. Kısacası cümledeki bütün öğelerin zikredilip hafzedilmesi, gelişigüzel olmayıp belli bir sebebe bağlıdır.

Sonraki bölümde ise belagat âlimlerinin takdim ve tehir dediği Türkçede önceleme ve öteleme olarak adlandırılan, mütekellime sınırsız ifade imkânı tanıyan söz dizimsel hareketlilik konusu ele alınmış; öncelenen, ötelenen, ortalanan, parçalanın, yükleme yaklaştırılan veya ondan uzaklaştırılan öğeler, *Bâkî Divanı*'ndan örnek beyitlerle izah edilmiştir. *Bâkî Divanı*'nda Önceleme ve Öteleme başlıklı bu bölümde de kuramsal çerçevede ulaşılan ve vurgulanan sonuçlar şunlardır: Kelimeler, söz dizimi içerisinde komşu sözcüklerle kurdukları ilişkiye göre farklılaşırlar. Güzellik ve etkileyicilik kelimelerin ses özellikleri ve lügat anlamlarından ziyade cümlede kullanıldığı yerde kazandığı anlamla ilgilidir. Türk dili, sınırsız sayıda söylem üretebilen kıvrak bir yapıya

sahiptir. Önceleme, söz dizimi ilkelerinin ters yüz edilerek bir ögenin olması gereken yerden kaydırılarak başa alınması, öteleme ise tersi bir durum olup ögenin olağan yerinden alınarak sonda kullanılmasıdır. Her bir ögenin söz diziminde öne ve sona alınması rastgele olmayıp belli gerekçelere bağlıdır.

Son olarak sözü güzelleştiren belagat unsurlarından biri sayılabilecek yineleme konusuna değinilmiş olup bu bölümde de “belirli” ve “belirsiz” kelimelerin tekrarı, özne, tümleç ve yüklem tekrarı, yinelenen ünlem ve cümleler, yinelenen bağlaçlar ve ortak kök yönüyle yinelemeler, başlıklar hâlinde ele alınmıştır. Son bölümde ise kuramsal çerçevede şu sonuçlara ulaşılmıştır: Yinelemeler, ikilemeler ve pekiştirmeler ifadeyi canlı ve etkili kılmamanın, okurun duygularını harekete geçirmenin önemli yollarındandır. “Belirli” bir kelimenin tekrarı “belirsiz” bir kelimenin tekrarından, umde olan özne ve yüklem tekrarı, nesne ve tümleçlerin tekrarından daha evla ve etkilidir. Cümlede önemli bir görev üstlenen özne ve yüklem gibi temel öğelerin tekrarı, umumiyetle nesne, tümleç gibi öğelerin tekrarından daha güçlü bir anlatım sağlar. Belirsiz ve genel bir mana ifade eden kelimelerin tekrarı da yerine ve kullanım maksadına göre etkili ve vurgulu olabilir. Mütetekellimin eylemde ısrarcı olduğu cümlelerde, yüklem tekrarlanır. Anlatımda coşkuyu, eylemde mübalağa ve sürekliliği sağlayan bu tür tekrarlar aynı zamanda muhatabı harekete geçirerek edimsel bir rol de üstlenir. Söz diziminde yinelenerek ahengi, vurguyu, anlamı ve anlatımı güçlendiren birimlerden biri de tekrarlı bağlaçlardır. Sözün özü bir kelimenin anlam ve çağrışım değeri, “belirli” veya “belirsiz” oluşu, söz dizimindeki konumu, takdim veya tehiri, zikri, hazfi veya tekrarı anlam ve anlatımı etkileyen en önemli faktörlerdir. Bir söz, kulağa hoş geliyor, kalbi heyecanlandırıyor ve ruhu okşuyorsa bir başka ifadeyle muhataba duygusal, duygusal ve ruhsal haz veriyorsa bunun nesnel ölçütlerle değerlendirilebilecek güzellik unsurları vardır. Çalışmada bu güzellik unsurları üzerinde durulmuştur. Tezin sonuna ise okuyuculara kolaylık sağlayacağı düşünüldüğünden *Söz Dizimi ve Anlam Bilgisi Terimleri Sözlüğü* eklenmiştir.

Çalışmamızda *Bâkî Divanı*’nda belirlilik, eksiltme, önceleme ve yineleme bölümlerinde zikredilen her bir alt başlıkla ilgili örnek beyitler tespit edilmiş olup bu beyitler, söz diziminde kazandığı anlamlar yönüyle sınıflandırılarak tablolar halinde gösterilmiştir. Beyitlerin tamamını teze almak mümkün olmadığından benzer beyitler, gazel ve beyit numarası belirtilerek dipnotla ifade edilmiştir. *Divan*’ın belirlilik-belirsizlik, anma-eksiltme, önceleme-öteleme bakımından oldukça zengin olduğu;

yorumlanan beyitler, hazırlanan tablolarla da anlaşılmaktadır. Ayrıca hazf ve îcâzın Bâkî'nin şiir dilinde anlamı, duyguyu ve estetiği sağlamada temel araçlarından biri olduğu, böylelikle anlamın okuyucu tarafından tamamlanmasına imkân tanıyan bir söylem geliştirildiği sonucuna varılmıştır. Ancak yineleme-pekiştirme yönünden Divan'da yeteri kadar örnek olmadığı görülmektedir. Bu durum, söz konusu divanda anlamın kurulmasında yineleme ve pekiştirmeden ziyade belirlilik-belirsizlik, anma-eksiltme ile önceleme-öteleme gibi söz dizimsel tercihlerin daha belirleyici bir rol üstlendiğini göstermektedir. Tezde, meânî ilmi perspektifinden söz dizimsel incelemenin, klasik Türk şiirinin anlam dünyasını çözümlemede güçlü bir yöntem olduğu sonucuna varılmıştır. Bâkî Divanı'ndaki söz dizimi tercihlerinin rastlantısal olmayıp anlatımın etkisini artırmak, anlamı, duyguyu ve vurguyu belirlemek amacıyla bilinçli olarak kullanıldığı tespit edilmiştir. Farklı bir yöntem kullanılarak şiir dili üzerine yapılan bu çalışma, Bâkî başta olmak üzere Divan şairleriyle ilgili yapılacak üslup incelemelerinde araştırmacılara rehberlik edecektir. Gelecek çalışmalarda, Türk edebiyatının farklı şahsiyetleri, edebî türleri ve metinleri üzerine yapılacak meânî merkezli çözümlemelerin, Türk dilinin ifade imkânlarını daha derinlemesine açığa çıkaracağı muhakkaktır. Çalışmanın başarılı çevirilere kapı aralayacağı, şerh çalışmalarına katkı sağlayacağı ve üslup incelemelerine yeni bir zemin hazırlayacağı umulmaktadır.

KAYNAKÇA

- Abasıyanık, Sait Faik (2018). *Havuz Başı*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Ağaç, Şule (2023). “Kelâm Kavramı Açısından Müsned ve Müsned İleyhin Hâlleri”. *Kilitbahir*, (23), s.25-50.
- Ahmet Cevdet Paşa (2016). *Belâgat-ı Osmaniyye*, Hzl. Mehmet Gümüşkılıç. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Ahmet Haşim (2022). *Ahmet Haşim Bütün Şiirleri: Piyale, Göl Saatleri ve Kitapları Dışındaki Şiirler*. Hzl. İnci Enginün, Zeynep Kerman. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Ahmet Haşim (2009). *Piyale*. İstanbul: Parıltı Yayıncılık.
- Ahmed Vefik Paşa (H. 1293- M. 1876). *Lehçe-i Osmânî*. İstanbul: Tab-hâne-i Âmire Matbaası.
- Ak, Coşkun (2001). *Bağdatlı Rûhî Divânı (Karşılaştırmalı Metin)*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları.
- Akçakoca, Yusuf (2019). *Arap Dili Sözdiziminin Anlambilim Boyutu-Cümle Ögeleri, Kurgusu ve Anlam*. Erzurum: Doktora Tezi.
- Akdeniz, Safiye. (2010). “Ziya Osman Saba'nın Nefes Almak Adlı Şiir Kitabında Eksilti (ellipsis) Sanatının (figür) Kullanımı”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 11(24), s.145-156.
- Akın, Cüneyt (2007). “Türkiye Türkçesinde Cümlede Tümleçler Üzerine”. *Sosyal Bilimler Dergisi*, C. IX, S. 2, s.205-220.
- Akın, Mehmet (2016). Rusçuklu M. Hayrî'nin Belâgat'i İnceleme - Metin - Terimler Dizini. Malatya: Yüksek Lisans Tezi.
- Akkuş, Metin (1993). *Nefî Divânı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Akyüz, Kenan (1990). *Fuzûlî Divânı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Aksan, Doğan (2007). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aksan, Doğan (2016). *Şiir Dili ve Türk Şiir Dili*. İstanbul: Bilgi Yayınları.
- Aksan, Yeşim (1996). “Türkçe Metinlerde Tümce Konusu-Metin Konusu Etkileşimi”. *Dilbilim Kurultayı Bildirileri*, Bornova: Ege Üniversitesi, s.67-76.
- Aktaş, Şerif (2014). *Edebiyatta Üslup ve Problemleri*. Ankara: Kurgan Edebiyat Yayınları.

- Alyılmaz, Semra (2015). “Türkçenin Söz Diziminde Seslenmeler ve Seslenme Öbekleri”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* (54), s.31-50.
- Andrews, G.Walter (2017). *Şiirin Sesi, Toplumun Şarkısı*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Arat, Reşit Rahmeti (2005). *Kutadgu Bilig/Yusuf Has Hacip*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Asya, Arif Nihat (1975). *Bir Bayrak Rüzgâr Bekliyor*. İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- Aydın, Hasene (2012). “Dilde Sıfır Birim ve Sıfır Biçimbirimin Kullanımı”. Ankara: *Elektronik Turkish Studies*, 7/2, s.169-181.
- Aydoğan, Saliha (2007). *Sa'id Paşa, Mîzânü'l-Edeb, İnceleme- Metin-Dizin*. Ankara: Yüksek Lisans Tezi.
- Bakiler, Yavuz Bülent (2003). *Harman*. İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları.
- Banarlı, Nihat Samî (1972). *Türkçenin Sırları*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.
- Banguoğlu, Tahsin (2000). *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Barthes, Roland (2005). *Göstergebilimsel Serüven*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Başaran, M.Ali (2013). “Şiir Çevirisinde Söz dizimsel Eşdeğerlik”. *International Journal of Language Academy*, (1), s. 91/105.
- Bayraktar, Nesrin (2004). *Türkçede Fülîmsiler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Belli, Handan, & Mum, Cafer (2021). “Klasik Türk Şiirinde Terkiplerdeki Somutlaştırma ve Duygu Aktarımı”. *Bilig*, (97), 79-108.
- Berk, İlhan (1959). *Güneşi Yakanların Selamı*. İstanbul: Varlık Yayınları.
- Beyatlı, Yahya Kemal (1985). *Eski Şiirin Rüzgârıyla*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları.
- Beyatlı, Yahya Kemal (1995). *Kendi Gök Kubbemiz*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Bilgegil, Kaya (2014). *Türkçe Dil bilgisi*. Erzurum: Salkımsöğüt Yayınları.
- Bilgegil, Kaya (2023). *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*. Erzurum: Salkımsöğüt Yayınları.
- Bilkan, Ali Fuat (1993). *Nabi'nin Türkçe Divanı (Karşılaştırmalı Metin)*. Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi.
- Börekçi, Muhsine (2005). “Türkçede Vurgu-Tonlama-Ölçü-Anlam İlişkisi”. Erzurum: *Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, (12), s. 187-207.
- Börekçi, Muhsine (2015). “Söz Dizim Kuramları Bağlamında Türkçe Söz Dizimi”. *Electronic Turkish Studies*, 10 (16), s. 355-365.

- Boyalık, Mehmet Taha (2014). *Abdülkâhir Cürcânî'nin Sözdizimi Teorisi ve Tefsir Geleneğine Etkisi*. Doktora tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.
- Bulak, Şahap (2013). "Özne Türleri Üzerine". *Electronic Turkish Studies*, 8(1), s.1101-1127.
- Bulut, Ali (2024). *Belâgat-i Müyessera: Meânî - Beyân - Bedî'*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Cebeci, Dilaver (2001). *Divan Şiirinde Kadın*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Chomsky Noam (2001). *Dil ve Zihin*, Ankara: Ayraç Yayınevi.
- Chomsky Noam, Pinker Steven, Loftus Elizabeth (2023). *Dil, Düşünce ve Bellek*. Ankara: Gece Kitaplığı Yayınları, Hızlı: Carter Black.
- Coşkun, Mustafa Volkan (2009). "Ana Dili Eğitiminde Parçalarüstü Birimlerin Önemi ve Teknoloji Destekli Olarak Kavratılması". *Türk Dili*, S. 584, s.126-130.
- Cevher, M. & Müftüoğlu, A. H. (2024). "Kur'an-ı Kerîm'de Hazf Sanatı ve Manaya Delaletinin İncelenmesi". *Kalemname*, 9 (18), 331-340.
- Çakır, Mustafa Sefa (2018). *Yahya Nazım Divanı, İnceleme-Tenkitli Metin*. Doktora Tezi, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi.
- Çaldak, Süleyman (2004), "Belagat", *Felsefe Ansiklopedisi*, C.2, ed. Ahmet Cevizci, İstanbul: Etik, s. 245-252.
- Çalışkan, Adem (2015). "Üslûp ve Üslûpbilim Üzerine-2: Üslûp ve Üslûpbilimin Tarihçesi". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.8, S.36, s.27-80.
- Çamlıbel, Faruk Nafiz (1999). *Han Duvarları*, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Çamlıbel, Faruk Nafiz (1938). *Akıncı Türküleri*, İstanbul: Kanaat Kitabevi.
- Çavuş, Necat (2015). *Küçük Okyanuslar*, İstanbul: Mevsimler Kitap.
- Çiçek, Ali (2022). "İsim-fiil ve Sıfat-fiil Yapılarının Türk Dili ve Fransız Dili Açısından Karşılaştırmalı Olarak İncelenmesi". *Uluslararası Anadolu Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 (2), 692-700.
- Daşkiran, Yaşar (2018). "Arapça Dil Yapısı Açısından Üretici Dönüşümsel Dil Bilgisi". *Ekev Akademi Dergisi*, S. 74, s.359-374.
- Delice, Hacı İbrahim (2007). "Yüklem Özne ve Nesne İlişkisi". *Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 31(2), s. 141-145.

- Delice, Hacı İbrahim (2016). *Türkçe Sözdizimi*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Demirci, Kerim (2014). *Zamirler Dilbilimsel Bir Yaklaşım*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Derleme Sözlüğü, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. <https://sozluk.gov.tr>.
- Devellioğlu, Ferit (1997). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Yayınları.
- Dıranas, Ahmet Muhip (1992). *Şiirler*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Dilçin, Cem (1997). *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Dilçin, Cem (2000). “Divan Şiirindeki Paralel ve Ortak Söz Yapılarından Metin Eleştirisinde Yararlanma”. *Türkoloji Dergisi*, 13(1), s.33-66.
- Dilçin, Cem (2003). Cumhuriyetin 80. Yılında Divan Şiiri Üzerine Düşünceler. *Türkoloji Dergisi*, 16(2).
- Dilçin, Cem (2008). “Stilistik Açından Öncelemeler ve Fuzûlî’nin Şiirlerinde Yüklem Öncelemesi”. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, s. 41-94.
- Dilçin, Cem (2011). *Divan Şiiri ve Şairleri Üzerine İncelemeler*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Dindi, Emrah (2023). “Kur’an’ın Takdim ve Tehirli Söz Yapılarının Edebî Değeri ve 7. Yüzyıl Arapların Dili Kullanım Zevk ve Âdetleriyle İlişkisi”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi*, 7(1), s. 142-167.
- Doğan, Enfel (2020). “Türk Söz Diziminin Bir Sorunu: ki’li Cümleler Birleşik Cümle midir Yoksa Bağlı Cümle mi?”. *Türkoloji Dergisi*, 24(2), s.177-188.
- Doğan, Nuh (2015). “Türkiye Türkçesi Söz Diziminde Özne Sorunu-Dilbilimsel Bir Yaklaşım”. *Electronic Turkish Studies*, 10(12), s. 295-314.
- Ekinci, Kutbettin (2013). *Kur’an’da Hazf*. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri (Tefsir) Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi.
- El-Câhız, Ebu Osman Amr b. Bahr (2009). *El-Beyân ve’t-Tebyîn*. Beirut, Lebanon: Dar Al-Kotob Al-İlmiyah.
- El-Câmî, Nûre’d-din Abdu’r-rahman, Sa’dî’d-din Mes’ûd b. Ömer (H. 1435- M.2014). *El-Fevâidü’z-Ziyâiyye fî Şerhi’l-Kâfiye*. Beyrut-Lübnan: Dar Al-Kotob Al-İlmiyah.
- El-Cürcânî, Abdülkâhir (2015). *Delâilü’l-İ’câz, Sözdizimi ve Anlambilim*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- El-Ebheri, Esiri’d-din (2016). *İsagoji*. İstanbul: Şefkat Yayınları.

- El-Kayseri, Davud (2015). *Aşk Şarabı ve Hayat*. Çev. Turan Koç, Mehmet Çetinkaya, İstanbul: İnsan Yayınları.
- El-Muğnisi, Mahmud Hasan (2016). *Muğni't-Tullâb*. İstanbul: Şefkat Yayınları.
- Emrî, (2002). *Emrî Divânı*. Hzl. Mehmet Ali Yekta Saraç. İstanbul: Eren Yayınları.
- Erkman-Akerson, Fatma (2005). *Göstergebilime Giriş*. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Erkman-Akerson, Fatma (2016). *Türkçe Örneklerle Dile Genel Bir Bakış*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Er-Râcih, Abduh (2004). *Et-Tatbîku'n-Nahviyyi*. Beyrut, Lübnan: Dâru'n-nahdatu'l-Arabiyye.
- Ersoy, Mehmet Akif (2012). *Safahat*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Ertuğrul, Osman (2015). “Belâgatte Meânî İlmi”. *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (5), s. 155-180.
- Fakhr al-Dîn Râzî, (1420). *Mafâtîh al-ghayb*. Bayrût: Dâr İhyâ' al-Turâth al-'Arabî.
- Gemalmaz, Efrasiyap (1996). “Türkçede İsim Tamlamalarının Derin Yapısı”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 4, s. 165-172.
- Gencan, Tahir Nejat (1974). *Dil Bilgisi Lise I-II-III*. İstanbul: Kanaat Yayınları.
- Gibb, Elias John Wilkinson (1943). *Osmanlı Şiiri Tarihi*. İstanbul: C.1, Kitap I, Bürhaneddin Matbaası.
- Gökyay, Orhan Şaik (1994). *Bu Vatan Kimin*. TC. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Güncel Türkçe Sözlük. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. <https://sozluk.gov.tr>.
- Hacı Bayram-ı Veli (2018). Hzl. Mustafa Demirci, Fatih Koca. İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Eserleri Dizisi 603.
- Hacıeminoğlu, Necmettin (1992). *Türk Dilinde Edatlar*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Haşim, Ahmet (2012). *Piyale, Şiir Hakkında Bazı Mülâhazalar*. Hzl. Kadriye Yılmaz. İstanbul: Lacivert Yayınları.
- Hızlı, Mefail (2008). “Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler”. *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, C. 17, S. 1, s. 25-46.
- Hirik, Seçil (2019). “Türkçe Söz Diziminde Taşıma ve Taşımanın Dönüşüme Etkisi”. *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası - Journal of Turkology*, 29, 2/ s.403-418
- Hüseyin Remzi (H. 1296). *İlâveli Müntahabât-ı Lügât-ı Osmâniyye*. Hacı Hüseyin Efendi Matbaası, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi. 51217.

- Hüseyin Remzi (2018). *Lügat-ı Remzi*. Hzl. Ali Birinci. Türkiye Yazma Eserler Başkanlığı Yayınları, İstanbul.
- İbn Haldun (2024). *Mukaddime*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- İbn Hişâm (M.2004-H.1424). *Katru'n-Nedâ ve Bellü's-Sadâ*. Beyrut-Lübnan: Mektebu'l-Buhûs ve'd-Dirâsât, Dâru'l-Fikr Neşriyât.
- İbn Hişâm (2014). *Tedricü'l-Edânî 'ala Şerhi't-Taftazânî*. Urfa: Seyda Yayınları.
- İbn Hişâm, (M. 2023- H. 1445). *Muğni'l-Lebib 'an Kutubi'l-A'ârîb*. İstanbul: Daru'l-lubab Yayınları.
- İpekten, Haluk (1990). *Nâilî Divânı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- İpekten, Halûk (2010). *Bâkî Hayatı-Sanatı-Eserleri*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kanık, Orhan Veli (2021). *Orhan Veli Bütün Şiirleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Karahan, Leyla (2004). “Belirtisiz Nesnenin Söz Dizimdeki Yeri Üzerine”. V. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I*, 20–26 Eylül. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 1615–1624.
- Karahan, Leyla (2007). “Vurgulama İşlevli Dil Birimleri Üzerine”. *İstanbul Kültür Üniversitesi Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi*, UTEK İstanbul, 27-28 Ağustos 2007, C.1, s.313-322.
- Karahan, Leyla (2010). *Türkçede Söz Dizimi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Karaağaç, Günay (2017). *Türkçenin Söz Dizimi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Karakoç, Abdurrahim (1997). *Dosta Doğru*. Ankara: Ocak Yayınları.
- Karakoç, Abdurrahim (2021). *Bir Yağmur Bekliyorum, Gerdanlık 4: Bütün Şiirleri 13*. Ankara: Altınordu Yayınları.
- Kavruk, Hasan (2001). *Şeyhülislâm Yahyâ Divânı: Tenkitli Metin*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Kaya, İbrahim (2016). “Klasik Metinlerin Doğru Okunup Anlaşılması İçin Söz Dizimin Dikkate Alınması Gereği: Gülistan Şerhi Örneği”. *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*, C.2, S.1, s.281-300.
- Keçecizâde İzzet Molla Dîvânı*, metinbankası.com. yazmalar.gov.tr. (erişim tarihi:10.01.2022).
- Kemikli, Bilal (2016). *Mevlid Külliyyâtı, Süleyman Çelebi, Vesîletü'n-Necât ve Tercümeleri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

- Kerimoğlu, Caner (2021). *Kuram ve Uygulamalarla Dilbilim, Göstergebilim ve Türkoloji/Genel Dilbilime Giriş*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Kıran, Zeynel & Eziler, Ayşe (2023). *Dilbilime Giriş*. Ankara: Seçkin Yayınları.
- Kısakürek, Necip Fazıl (1997). *Çile*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı.
- Korkmaz Zeynep (2003). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Zeynep (2007). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kolcu, Ali İhsan (2011). *Edebiyat Kuramları Tanım-Tenkit-Tahlil*. Erzurum: Salkımsöğüt Yayınları.
- Kur'ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir* (2007). Hzl: H. Karaman & İ. Kâfi Dönmez & M. Çağrııcı & S. Gümüş. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meali* (2007). Hzl: H. Karaman & A. Özek & M. Çağrııcı & İ. Kâfi Dönmez & S. Gümüş & A.Turgut. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Küçük, Sabahaddin (2011). *Bâkî Dîvânı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Külekçi, Numan (2016). *Açıklamalar ve Örneklerle Edebî Sanatlar*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kültürel, Zuhâl (2018). *Türkiye Türkçesi Cümle Bilgisi*, Konya: Palet Yayınları.
- Levend, Agâh Sırrı (2018). *Divan Edebiyatı, Kelimeler ve Remizler, Mazmunlar ve Mefhumlar*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Nedîm (2016). *Nedîm Divânı*. Hzl. Muhsin Macit. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Maral, Cüneyt (2019). “Taberî Tefsirinde Belağî Üsluplar (istifhâm, nidâ, takdîm, tehir, itnâb ve icâz)”. *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6 (11), s.1-18.
- Mehmed Bahâeddin (1924). *Yeni Türkçe Lügat*. İstanbul: Evkaf-ı İslamiye Matbaası.
- Mehmed Salâhî (2019). *Kâmûs-ı Osmânî*. Hzl. Ali Birinci. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Başkanlığı Yayınları.
- Mengi, Mine (2007). “Metin İncelemesi Aşamaları, Terimleri ve Bunlardan Biri: Metin Tahlili”. *Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları* 2/3, s.407-417.
- Moran, Berna (2018). *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Muallim Nâci (H.1322). *Lügat-ı Nâcî*. İstanbul: Asr Matbaası.
- Muhammed b. Abdu'r-rahîm b. Hüseyin b. Ömerü'l-Meylânî (2023). *Şerhu'l-Muğnî fi'n-Nahv*. İstanbul: Şifa Yayınları.
- Mum, Cafer (2018). "Bâkî'nin Sevgiliyi Adlandırma Tercihlerinde Bağlam Faktörü". *Türkbilig*, S.35 s. 245-266.
- Mum, Cafer (2018). "Koca Râgıp Paşa'nın "Söyler" Redifli Gazeli Üzerine Üslûp İncelemesi". *Türk Dünyası Araştırmaları*, 118(233), s.105-122.
- Mutçalı, Serdar (2008). *El-Mu'cemü'l-Arabiyyü'd-Dirasiyy*. İstanbul: Dağarcık Yayınları.
- Nahîfî Süleyman Efendi (1992). *Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği ve Divân'ının Tenkitli Metni*. Hzl. A. İrfan Aypay. Konya: Doktora Tezi.
- Nesîmî (1990). *Nesîmî Divânı*. Hzl. Hüseyin Ayan. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Oğuzcan, Ümit Yaşar (1992). *Acılar Denizi*. İstanbul: Özgür Yayınevi.
- Okcu, Naci (2023). *Şeyh Gâlib Dîvânı*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Onan, Necmettin Halil (1927). *Çakıl Taşları*. İstanbul: Devlet Matbaası.
- Onay, Ahmet Talat (2021). *Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü*. Hzl. Cemal Kurnaz. İstanbul: Bilge Kültür-Sanat Yayıncılık.
- Özer, Ahmet (2008). *Türk Edebiyatında Naatler*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Özkan, Bülent (2020). "Türkiye Türkçesinde Fiilimsiler Üzerine İleri Uygulamalar". *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21 (39), s.1321-1371.
- Özkan, Bülent (2011). "Türkiye Türkçesinde İkili Tekrarlar". *Electronic Turkish Studies*, 6(1), 1625-1648.
- Özkan Mustafa, Sevinçli Veysi (2009). *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi*. İstanbul: Akademik Kitaplar Yayınları.
- Özkan Abdullah, Durbaş Refik (1999). *Türk Şiiri Antolojisi*. İstanbul: Boyut Yayınları.
- Özmen, Mehmet (1996). "Bir Eksilteli Cümle Tipi Üzerine". Ankara: *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.4 S.4, s.71-82.
- Özmen, Mehmet (2013). *Türkçenin Sözdizimi*. Adana: Karahan Kitabevi.
- Özsoy, Bekir Sami (2006). *Dede Korkut Kitabı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Öztürk, Furkan (2007). *Bâkî Divânı Sözlüğü*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora tezi.
- Pala, İskender (2018). *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*. İstanbul: Kapı Yayınları.

- Ran, Nazım Hikmet (2022). *Henüz Vakit Varken Gülüm*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Recâizâde Mahmut Ekrem (H.1299/ M. 1882). *Ta'lim-i Edebiyât*. İstanbul: Mihran Matbaası.
- Ruşuklu Hayrî (1308). *Belâgat*. İzmir: Aydın Vilayet Matbaası.
- Sa'id Paşa (2007). *Mîzânü'l-Edeb, İnceleme-Metin-Dizin*. Hzl. Saliha Aydoğan. Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Safa, Peyami (2018). *Dokuzuncu Hariciye Koğuşu*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Saraç, Mehmet Ali Yekta (2018). *Klasik Edebiyat Bilgisi, Belâgat*. İstanbul: Gökkuşbu Yayınları.
- Saraç, Mehmet Ali Yekta (2019). "Eski Türk Edebiyatına Giriş, Söz Sanatları". Eskişehir: Açıköğretim Fakültesi Yayınları.
- Saussure, Ferdinand (1985). "Genel Dil Bilim Dersleri". Çev. Berke Vardar. Ankara: Birey ve Toplum Yayınları.
- Sebzecioğlu Turgay, Ekdi Sibel (2015). "Türkçede Devrik Tümce ve Sezgisel Temellendirme". *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi /The Journal of Turk&Islam World Social Studies* Yıl: 2, S. 2, s. 224-236.
- Sekkâkî (M. 1987, H. 1407). *Miftâhu'l-'Ulûm*. Beirut, Lebanon: Dar Al-Kotob Al-İlmiyah.
- Seyyid Şerîf el-Cürcânî (M. 2018- H. 1439). *Kitabu't-Ta'rîfât*. Beirut-Lebanon: Dar An-Nafaes.
- Şahinoğlu, M.Nazif (1997). *Farsça Grameri Sarf ve Nahiv*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Şatıroğlu, Âşık Veysel (1991). *Dostlar Beni Hatırlasın, Bütün Şiirleri*. Derleyen: Ümit Yaşar Oğuzcan, İstanbul: Özgür Yayın-Dağıtım.
- Şemseddin Sâmî (1889). *Kâmusu'l-a'lâm*. İstanbul: Bâb-ı âli Caddesi Mihran Matbaası.
- Şemseddin Sâmî (H.1317-M.1996). *Kâmûs-ı Türkî*. Dersaadet: İkdâm Matbaası.
- Taftazânî, Sa'dî'd-din Mes'ûd b. Ömer (2019). *El-Mutavvel*. Tercüme: Zekeriya Çelik. İstanbul: Litera Yayınları.
- Taftazânî, Sa'dî'd-din Mes'ûd b. Ömer (2021). *Muhtasarü'l-Me'ânî, Şerhü Telhîsî'l-Miftâh (Arapça metin)*. Dimeşk-Şam: Dâru't-takvâ Yayınları.
- Tahirü'l-Mevlevî (2019). *Edebiyat Lügatı*. İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları.
- Taner, Haldun (2005). *Şişhaneye Yağmur Yağıyordu*. Ankara: Bilgi Yayınevi.

- Tanpınar, Ahmet Hamdi (2020). *Bütün Şiirleri*. Hzl. İnci Enginün. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tarama Sözlüğü. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. <https://sozluk.gov.tr>.
- Tarancı, Cahit Sıtkı (1971). *Seçmeler, 1000 Temel Eser*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Tarlan, Ali Nihat (1945). *Hayâlî Bey Dîvânı*. İstanbul: Bürhaneddin Erenler Matbaası.
- Tekin, Ahmet (2017). “Kur’ân’da Takdîm-Tehîr’in Gerekçeleri”. *Batman Üniversitesi İslami İlimler Hakemli Dergisi*, 1(1), s.30-44.
- Timurtaş, Faruk Kadri (1996). *Osmanlı Türkçesine Giriş*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Timurtaş, Faruk Kadri (1999). *Tarih İçinde Türk Edebiyatı*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Toklu, M.Osman (2003). *Dilbilime Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Toprak, Bedirhan (2008). *Turgut Uyar, Göğe Bakma Durağı*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Tökel, Dursun Ali (2005). “Bağlam ve Bireyselleşme Kıskaçında Modern Şiir”. *Hece Dergisi* S. 108, s. 90.
- Turan, Ümit Deniz (2018). *Genel Dilbilim I*. Eskişehir: Açıköğretim Fakültesi Yayınları.
- Turan, Ümit Deniz (2018). *Genel Dilbilim II*. Eskişehir: Açıköğretim Fakültesi Yayınları.
- Tuna, Osman Nedim (1949). “Türkçede Tekrarlar-1”. *Kowalski Özel Sayısı*, C. III, No: 3-4, İstanbul, s. 429-477.
- Tuna, Osman Nedim (1950). “Türkçede Tekrarlar-2”. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. IV, İstanbul 1950, s.35-82.
- Ulutaş, İsmail (2018). “Cümlede Özne ve Fail Konusuna Bir Bakış”. *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1), s.1-12.
- Uzun, Gülsün Leylâ (2019). “Genel Dilbilim II”. Eskişehir: Açıköğretim Fakültesi Yayınları.
- Uzun, Muzaffer (2024). “Özne Eksiltisine Eleştirel Bir Bakış”. *Dil Araştırmaları*, 18 (34), s.59-76.
- Uzun, Muzaffer (2022). “Bir Üslup Belirleyicisi Olarak Yüklem Eksiltili Cümleler”. *Karadeniz Araştırmaları*, (75), s.953-964.
- Ümmi Sinan Halvetî (2014). *Divân-ı İlâhiyât*, Hzl. Sadık Yalsızuçanlar. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

- Üstünova Kerime, Aydın Hasene (2017). “Söz Diziminde Zaman Bilgisini Vurgulama”. *IX. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu*, İnönü Üniversitesi Malatya 02-04 Kasım.
- Üzgör, Tahir (1990). *Türkçe Divan Dîbâceleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Yılmaz, Hilal (2023). “Tonyukuk Abidesi’nde Cümle Ögelerinin Eksiltilmesi”. *Journal of Modern Turkish Studies*, 20(3), s.590.
- Yunus Emre (1997). *Yunus Emre Divânı I, II, III, IV*. Hzl. Mustafa Tatçı. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Yunus Emre (1997). *Risaletü’n-Nushiyye*. Hzl. Mustafa Tatçı. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Zemahşeri (M. 2012 - H. 1433). *El-Keşşâf an Hakâiki’-Tenzil ve ‘Uyûnu’t-Te’vîl fi Vucûhi’t- Te’vîl*. Kâhire: Dâru’l-Hadîs.
- Ziya Paşa (1967). *Ziya Paşa’nın Şiirleri: Tercüibent, Terkiibent, Gazeller, Zafername, Harabat Mukaddimesi*. İstanbul: Edebiyat Yayınevi.

İNTERNET KAYNAKLARI

- <https://lehccei.cagdasozluk.com/osmanlica-turkce-sozluk-> (erişim tarihi: 30.11.2022).
- <https://ekitap.yek.gov.tr/> (erişim tarihi: 25.08.2025).
- <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/vasif-osman-bey> (erişim tarihi: 18.11.2025).
- <https://sozluk.gov.tr/derlemesozlugu> (erişim tarihi: 30.12.2023).
- <https://sozluk.gov.tr/taramasozlugu> (erişim tarihi: 17.02.2023).
- <http://lugatim.com/kubbealti>. (erişim tarihi: 28.12.2022).
- <https://islamansiklopedisi.org.tr/tusi-nasiruddin> (erişim tarihi: 07.01.2023).
- <https://kuran.diyanet.gov.tr/> (erişim tarihi: 02.05.2025)
- <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir> (erişim tarihi: 23.05.2024)
- <https://www.kuranmeali.com.tr> (erişim tarihi: 15.11.2023)
- <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr> (erişim tarihi: 10.02.2024)
- <https://vajehyab.com/motaradef> , (erişim tarihi:25.11.2024).
- <https://www.youtube.com/reultssearch-eylemaktaş+kömürgözlerin> (erişimtarihi 15.11.2024)



EKLER

(Söz Dizimi ve Anlam Bilgisi Terimleri Sözlüğü)

Söz Dizimi ve Anlam Bilgisi Terimleri Sözlüğü

A

Ahenk: “Edebî metinlerde sözcüklerin sıralanışından veya birbirleriyle ilişkisinden doğan ve kulağa hoş gelen ses düzeni, uyum.” (GTS).

Ahd-i zihnî: 1. Bir göstergenin (kelimenin) konuşan (mütekellim) ve dinleyenin (muhatap) zihninde ortak bir bilgi olarak mevcut olması, kelime işitildiğinde dış dünyadaki belirli bir varlığın her iki tarafça da aynı şekilde bilinir ve tanınır olması, zihinsel belirlilik, ma’hûd. 2. İletişim bağlamında sözlük anlamından bağımsız olarak özel bir varlığa işaret eden, taraflar arasındaki ortak tecrübe ve bilgi birikimine dayanan zihinsel belirliliği, iletişime geçenler arasındaki ortak bilinenleri ifade eder.

Alem (Özel isim): Tek ve özel varlık veya kavramlara vazedilmiş gösterge.

Alıcı (Muhatap): 1. İletişimde iletiyi alan, anlamaya ve yorumlamaya çalışan kişi veya varlık, 2. Kendisiyle konuşulan, sözün yöneltildiği kimse, 2. Sözün ifade ediliş tarzını, içeriğini belirleyen kişi. Bir başka ifadeyle neyin, nasıl, neden ve ne şekilde kurulduğunu belirleyen, mesajı alan, algılayan ve yorumlayan mütekellimden sonra iletişimin en önemli unsuru.

Alışılmamış bağdaştırma: 1. Anlam ve mantık kuralları çerçevesinde bir araya gelmeleri yadsınan kelimelerin derin bir hayal gücü, imge, ironi, mecaz gibi hususiyetler çerçevesinde meydana gelen sıra dışı birlikteliği. 2. Genelde istiare-i tahliliye veya izafet-i itibariye olarak adlandırılan yapıları kapsar. Buna bid‘at-i kelâm diyenler de vardır.

Âmil: 1. Bir kelimenin ref‘, cer veya nasbını mûcib olan kelimeye denilir (Hüseyin Remzî, 1296: I/815). 2. Arapça kelimelerin son harekesinin yani irabının özel bir veçh üzere olmasını gerektiren belirleyici unsur. (Seyyid Şerîf el-Cürcânî, 1439/2018: 222).

Anma: Cümle kuruluşunda olmasa da bağlamdan anlaşılacak bir kelime veya kelime grubunu, bir belirsizliği önlemek, bir varlık veya şahsı özgülemek, anlatımı güçlendirmek, ahengi sağlamak gibi gerekçelerle zikretme, söz diziminde eksiltmeyip açıkça dile getirme, eksiltmenin zıddı.

B

Bağdaşıklık: Bir cümle veya metnin birimlerinin anlam ve konu bütünlüğü çerçevesinde mantık kurallarıyla birbirine uyumu, anlamsal tutarlılık.

Bağdaştırma: En az iki kelimenin anlamlı ve mantıklı bir ilişki içerisinde, gramer kurallarına da uygun olarak yeni bir anlam ifade edecek şekilde bir araya getirilmesi.

Bağlam: 1. Kelime veya cümlelerin göndericinin niyeti, muhatabın zihniyeti, çevresel koşullar ve söz dizimindeki yerine göre kazandığı anlam. 2. Bir sözün manasını oluşturan dil ve dil dışı etkenlerin tümü.

Bağlaşıklık: Bir cümle veya metnin birimlerinin yapı ve dil bilgisi kaideleri çerçevesinde birbirine bağlanması, ifadeyi oluşturan sözcük ve sözcük birimler arasındaki yüzeysel uyum.

Bedi': 1. Muktezâ-yı hâle mutâbık, vâzıh olan kelâmın sanâyi'-i ma'neviye ve lafziye ile tezyini. İlm-i me'ânî ve beyâna ait kavâ'id-i esâsiyeye mutâbık olan bir sözü daha ziyâde süsleme (Mehmed Salâhî, 2019: II/113) 2. Belagat ilminin söz ve mana sanatlarından, sözün süslenmesi ve güzelleştirilmesinden bahseden bölümü.

Belagat: 1. Bir duygu, düşünce, olay veya durumu hâlin gereğiğine en uygun şekilde, etkili ve güzel olarak ifade etme. 2. Fesâhate riayet etmekle beraber muktezâ-yı hâle mutâbık tertib-i kelâm etmek (Rusçuklu Hayri, 1308: 12). 3. Sözü hâlin gereğine uygun olarak düzgün, açık, etkili ve güzel söyleme 4. "Bir düşünce ve duygunun yerinde ve zamanında manası en açık şekilde ve akıcı bir dille ifade edilmesi" (Saraç, 2018: 33).

Belirleme: Anlamı sınırlandırmak, özel kılmak, tanıtmak, nitelemek veya işaret etmek amacıyla bir kelime veya cümle ögesini, muhatabın zihninde netleştirme, tayin etme.

Belirlilik: İşitildiğinde zihinde belirli, özel ve tikel bir varlık, nesne veya kavramı karşılayan kelimeler. 2. Bir kavramın zihnimizde oluşturduğu hüviyetine ve vücut-ı haricideki belirli hakikatine verilen ad.

Belirli özne: İşitildiğinde muhatabın zihninde belirgin bir kişi veya varlığı karşılayan özne.

Belirli tümleş: Söz diziminde açık ve belirgin bir zaman ve mekânı karşılayan tümleş.

Belirli yüklem: Telaffuz edildiğinde muhatabın zihninde belli bir varlığı karşılayan isim cinsinden yüklem.

Belirli zamir: Telaffuz edildiğinde muhatabın zihninde belli bir şahıs veya varlığı karşılayan zamir. Belirli zamirler, dönüşlülük zamiri, şahıs zamirleri, iyelik zamirleri ve işaret zamirleridir.

Belirsizlik: 1. Bir kavramın zihnimizde oluşturduğu mahiyetine ve vücud-ı haricideki belirsiz hakikatlerine verilen ad. 2. İşitildiğinde zihinde belirsiz, genel ve tümel bir varlık, nesne veya kavramı karşılayan kelimeler.

Belirsiz zamir: Anlam yönüyle belirsiz olan zamirler, belgisiz zamirler ve soru zamirleridir.

Belirsiz belirli: Arapların ahd-i zihnî diye adlandırdıkları mütekellim ve muhatap arasında zihnen belirli, şeklen belirsiz olan kelime ve göstergeler.

Belirsiz özne: Söz diziminde bilinmeyen, belirsiz bir varlığı karşılayan özne.

Belirsiz tümleç: İsmın başına getirilen “*bir, hiçbir, her*” gibi belirsizlik sıfatlarıyla sağlanan tümleç.

Belirsiz yüklem: İsim cümlelerinde yargının kapsama ve genelleme manasıyla kullanıldığı yüklem.

Belirtili nesne: Muhatabın zihninde belirli olan ve bilinen bir varlığı gösteren nesne.

Belirtme Hâl eki: Türkçede adın gösterdiği şeyin belli bir nesne, bilinen bir varlık olduğunu açıklamaya yarayan (Aksan, 2007: 91) genellikle isim ve isim soylu sözcüklerin sonuna gelerek belirliliği sağlayan ek.

Beyit: Aynı vezinde iki mısradan teşekkül eden söz (Tâhirü'l-Mevlevî, 2019: 38). 2. Anlam bakımından birbirine bağlı iki dizeden oluşmuş şiir parçası (GTS).

Biçim birimi: 1. Dilde parçalanabilen anlamlı veya işlevli en küçük birim (GTS). 2. Bir kelimenin anlam ve görev yönüyle bir parçası olan, tek başına ya da kelimeye eklendiğinde anlam kazanan, kelimenin türünü ve görevini değiştirebilen dilin anlamlı en küçük yapılarıdır. 3. Kök ve eklerden oluşan dilin bağımlı ya da bağımsız anlamlı en küçük birimi.

Beyân: 1. İrap edilmiş açık ve fasih konuşma, içte olanın dışavurumu, öncesinde gizli olanın izhar ve izahı (Seyyid Şerîf el-Cürcânî, 1439/2018: 80). 2. Teşbih, mecaz, kinâye, istiâre gibi sanatlarla farklı ve etkileyici anlatım yollarını inceleyen belagatin dalı.

C

Ceza cümlesi: Şart ve cezadan oluşan cümle-i şartiyenin sonuç cümlesi, şartın sonucu olarak gerçekleşen olay veya durumu bildiren cümle.

Cümle: 1. Biri diğerine dayandırılmış iki kelimedenden oluşan ibare (Seyyid Şerîf el-Cürcânî, 1439/2018: 141) 2. Bir yargıyı dinleyende soruya yer bırakmayacak şekilde bildirme ve dilek yoluyla ifade eden, çekimli bir fiille veya sonuna cevheri fiil getirilen bir isimle kullanılan kelimeler dizisidir (Delice, 2016:131) 3. Geleneksel dil bilgisine göre cümle, anlam açısından eksiksiz sayılan, bir kesinti ya da duraklama ile sınırlanan sözcük dizisi, psikolojik açıdan düşüncenin anlatımı, bağımsal dil bilgisine göre bir eylem öbeği, Aristo mantığıyla bakıldığında ise bir özne ve yüklemden oluşan birimdir (Toklu: 2003: 70-71). 4. Hakiki veya itibari en az iki kelimenin bir duygu, fikir, olay, durum, emir ve isteği tam bir şekilde karşılamak üzere belli kurallar çerçevesinde oluşan anlamlı söz dizisidir.

Cümlecik: Genellikle fiilimsi ve bazı kiplerle kurulmuş olup temel bir cümleye bağlı olan yan cümle, cümlemsi.¹⁸⁰

Cümle dışı öge: 1. Cümlelerin herhangi bir yerinde bulunan ancak kuruluşuna katılmayan ve dolaylı olarak cümlelerin anlamına yardımcı olan öge (Karahana, 2010: 36). 2. Yüklemle doğrudan ilişkisi olmayan, cümlelerin temel ve yardımcı ögelerinden de olmayıp cümleye duygu, seslenme, pekiştirme, uyarma, hatırlatma, açıklama gibi ek anlamlar katan ibare.

Cümle-i haberiye: 1. Sıdk ve kizbe ihtimali ve harice nisbeti olan cümle. 2. Üç zamandan biriyle sınırlandırılmış, doğru veya yalan bir haber bildiren cümle.

Cümle-i inşâiye: 1. Sıdk ve kizbe ihtimali ve harice nisbeti olmayan cümle. 2. Üç zamandan biriyle sınırlandırılmamış emir, istek, şart ve gereklilik ifade eden cümleler.

Cümle Öbeği Olan Tümleç: Yüklemli bir yan cümlelerin temel cümleye tümleç olduğu yapılarıdır.

Cümle Öbeği Olan Özne: Yüklemli bir yan cümlelerin temel cümleye özne olduğu cümle yapılarıdır.

Cümle Öbeği Olan Yüklem: Yüklemi, söz öbekleri ve cümleden oluşan yapılarıdır.

Cüz’ü: Lafzında ortaklık kabul etmeyen özel ve somut kavram, ferdî, tikel.

¹⁸⁰ Arap nahvinde ibare olarak ifade edilen bu kavramın gramer yönüyle karşılığı zarf, hal, şart ve sıfat cümleleridir.

Cüz’: Küllün eczaları, bir bütünü oluşturan her bir birim, parça. Bir cümleyi oluşturan her bir kelime gibi.¹⁸¹

D

Delalet: 1. Bir ses, harf, işaret veya resmin kendisi dışında bir varlık, nesne ya da kavrama göndermede bulunması, onu temsil etmesi. Gösteren ile gösterilen arasındaki anlam ilişkisi. 2. “Herhangi bir söz, durum ve hareketin belli bir anlam ve hükümle bağlantısını ifade eden kavram” (Saraç, 2018: 99). 3. Lafız ile mana arasındaki münasebet (Tâhirü’l-Mevlevî, 2019: 48).

Dil: 1. Duyma, düşünme ve hayal etmeyi sağlayan bir vasıta, insanlar arasında iletişimi ve anlaşmayı temin eden bir ara bulucu; ses, harf, kelime ve göstergelerden kurulu doğal ve toplumsal bir müessese. 2. Sesten metne belli kuralları olan, sınırlı sayıda kelimeyle sınırsız cümle ve metin üretebilen, sonsuz anlam incelikleri olan karmaşık ve canlı bir yapı. 3. “İnsanlar arasında anlaşmayı sağlayan tabii bir vasıta, kendine mahsus kanunları olan ve ancak bu kanunlar çerçevesinde gelişen canlı bir varlık, temeli bilinmeyen zamanlarda atılmış gizli bir antlaşmalar sistemi, seslerden örülmüş ictimai bir müessesedir” (Ergin, 2000:4).

Dolaylı tümleç: Yüklemin anlamını çeşitli yönlerden tümleyen ve yönelme, kalma, çıkma durumlarından birinde bulunan tümleç; yer tamlayıcısı (GTS).

E

Edim bilimi: Dili, kullanıcı ve bağlam açısından ele alan dil bilimi dalı (GTS). Bir söylemi, icra edildiği yer ve zaman, göndericinin niyeti, alıcının hazır bulunma düzeyi, açık ve örtük anlamlar vb. yönlerden inceleyen dil bilimi dalı.

Eksiltme: Cümle kuruluşunda olmasa da bağlamdan anlaşılabilecek bir kelime veya kelime grubunu, anlatımda özlülük ve duruluğun gereği olarak söz dizisinden düşürme, hazfetme. 2. Muhatabın zihninde hazır olan, söz dizisinden kolaylıkla anlaşılan, zikri gereksiz olan kelime ve ibareleri telaffuz ve tahrir etmeme, söylemde anmama.

El takısı (ٲ): Arapça bir kelimada mütekellim ile muhatabın zihinlerinde hazır ve ortak olan belirli varlık ve kavramların imlâda başına getirilen takı, harf-i tarif.

¹⁸¹ Ancak kelime bağlamında düşünüldüğünde kelime küll, her bir harf ise cüz olur.

Eski bilgi: 1. İletişimden önce mütekellim ve muhatabın zihinlerinde var olan, belirli, bilinen bilgi. 2. Dinleyicinin bilişsel bağlamında bulunan bilgi, konu.

F

Faide-i haber: 1. Arap belagatinde haber veren kişinin muhataba ifade etmeyi kastettiği hüküm. 2. Bir işin yahut bir hükmün vukuunu diğer bir kimseye anlatmak (Rusçuklu Hayri, 1308: 15).

Fâil: Fiili yapan ya da olan unsur, özne, müsnedün ileyh.

Fasl: Kelime ve cümleleri arada bağlaç, edat veya fiilimsi olmadan bir araya getirip sıralamak, sıralama.

Fesâhat: 1. Kelimeleri yekdiğerine mütenafir olmayacak şekilde düzgün ve pürüzsüz söz söyleme (Rusçuklu Hayri, 1308: 10). 2. Kelamın garip, vahşi ve telaffuzu zor kelimelerden, anlam kapalılığından ve gramer hatalarından uzak olup kolay anlaşılır, açık, duru, akıcı ve güzel olması.

Fiilimsi: Fiil kök ve gövdelerinden belirli eklerle türetilen, şahıs eki alarak çekime girmeyen, ad gibi kullanılarak ad, sıfat ve zarf görevi üstlenen çekimsiz fiil şekilleridir (Korkmaz, 2007: 863).

G

Garâbet: 1. Me'nus olmayan, yani manası herkesçe bilinmeyen bir kelimenin söz arasında kullanılması (Tahirü'l-Mevlevi, 2019: 63). 2. Bir ibarede alışılmamış sözlerin kullanılmasından doğan fesâhat arızası (Bilgegil, 2023: 41). 3. Dilde işlek olmayan, ender kullanılan ve söz dizisinde kullanıldığı takdirde garipsenen, az kullanılmış, alışılmamış söz. 4. Vahşi yani çok kullanılmayan ve manalarının anlaşılması için lügat kitaplarını araştırmak lazım gelen ve hâsılı kulağa yabancı ve mehcûr ve metrûk olan kelimelerin istimalidir (Rusçuklu Hayri, 1308: 4).

Gönderici: İletiyi oluşturup iletişimi başlatan kişi veya varlık, mütekellim.

Gönderge: Anlatım ve içeriğin ötesinde, bir göstergenin belirttiği nesne veya varlığın hakikatini yani bizzat kendisini ifade eder.

Gösterge: Bir varlık veya kavramı gösterenle gösterilenin kaynaşmasıyla zihinde anlamlı ve belirli kılan dil birimi veya işaretler.

Gösteren: Göstergenin ses, harf, işaret, resim gibi somut hâli yani anlatım düzlemini ifade eder.

Gösterilen: Göstergenin zihinde anlam bulmuş soyut hâli yani içerik ve anlam düzlemi ifade eder.

Göstergebilimi: İletişim amacıyla kullanılan her türlü gösterge dizgesinin yapısını, işleyişini inceleyen bilim (GTS). 2. Dil başta olmak üzere her türlü iletişim aracının yapısını ve nasıl anlam ürettiğini inceleyen bilim.

H

Hâl: 1. Fiil veya mefulün keyfiyetini, heyetini açıklayan şey, unsur (Seyyid Şerîf el-Cürçânî, 1439/2018: 145). 2. Eylemin gerçekleşmesi esnasında özne ve yüklemnin içerisinde bulunduğu geçici durumu ifade eden lafız.

Hakikat: “Bir lafzın tahsis edildiği mevzûa delâletidir” (Bilgegil, 2023: 126).

Harf-i cer: Arap nahvinde bir ismin başına gelerek o ismin son harekesini esreye çeviren, bağlamına göre Türkçedeki hâl ekleri gibi farklı anlam ilgileri oluşturan edat türü, harf.

Hasr: 1. Bir hüküm, nitelik veya eylemi, yalnız belli bir varlığa, şahsa ya da gruba tahsis etme, onunla sınırlama, diğerlerini o hükmün dışında tutma, özgülleme. 2. Bir niteliği şiddetle vurgulayarak etkili bir ifadeyle sadece belli bir şeye ait kılma, ona ayırma.

Hazf: Cümle kuruluşunda olmasa da bağlamdan anlaşılabilecek bir kelime veya kelime grubunu, anlatımda özlülük ve duruluğun gereği olarak söz dizisinden düşürme, eksiltme. 2. Muhatabın zihninde hazır olan, söz dizisinden kolaylıkla anlaşılan, zikri gereksiz olan kelime ve ibareleri telaffuz ve tahrir etmeme. 3. Söylenilmesi icab etmeyen sözün ibarede irad olunmamasıdır (Tâhirü'l-Mevlevî, 2019: 70).

Hüviyet: Bir varlığın başkalarından ayrılan kendine özgü varlığı, kim ve ne olduğu, kimliği.

İ

İbare: İfadeyi meydana getiren cümle ya da cümleciklerden oluşan söz veya söz dizisi.

İcâz: Sözü kısa ve özlü söyleme, az sözle çok mana ifade etme, lafzı az manası çok olan bir başka ifadeyle göstergeleri az göndermeleri çok olan söz söyleme. 2. Bir maksadı anlatmak için sahifelerce yazı yazmak mümkün iken sözü bir veya birkaç mısraya sığdırarak kısaltmaktır (Bilgegil, 2023: 114).

İ‘câz: Mucize kâbilinden olan, başkasının yapamayacağı şeyi yaparak muhatabı ‘âciz ve zayıf kılma. Kur’ân, bütün büleğâ-yı Arabî i‘câz etti (Mehmed Bahâeddin, 1924: 53).

İfade: Bir duygu, düşünce, olay veya durumu zihinde tasarlayıp söz ya da yazı ile anlatma.

İlgi eki: Bir varlık veya şahsı, başka bir varlık veya şahısla ilişkilendiren ek.

İnşâ: Nisbet-i hâriciyesi olmayan, yani sıdka ve kizbe delalet etmeyen söz, (Tahirü'l-Mevlevi, 2019: 85) dilek cümleleri. 2. Seci ve edebî sanatlara yer veren sanatlı, süslü düz yazı türü.

İsm-i mevsul: Kendinden önce gelen sıra cümlesiyle anlam kazanan, belirsizliği ortadan kaldırmak için kullanılan bağlayıcı isim.

İyelik Grubu: İsm-in kendine tabi olan unsurlarla yahut kendisinin ilgili bulunduğu kelimelerle bağlılık, aidiyet, mülkiyet vb. yönlerden münasebeti (Ergin, 2000:129).

İrap: 1. “Lafzi ve takdiri amillerden ötürü Arapça kelimelerin sonunun değişmesi” (Seyyid Şerîf el-Cürcânî, 1439/2018: 88). 2. Cümle kurma ilkelerine göre kelimelerin aldığı şekildir.

İsim tamlaması: En az iki ismin gramer ve anlam ilgileriyle bir araya gelerek oluşturduğu tamlama.

İsnat (Yükleme): 1. Bir kelimeyi gramer kuralları ve anlam bütünlüğü içerisinde diğerine dayandırma 2. Bir kelimenin dil bilgisi kuralları ve anlam bütünlüğü içerisinde bir diğerine bağlanarak tam bir yargı oluşturmasıdır. Bir ismin bir isme (isim cümlesi) veya bir ismin bir fiile (fiil cümlesi) yüklenmesiyle müsnet ve Müsnedün ileyh arasında oluşan bu ilişki, özne ile yüklem arasındaki anlamsal ve söz dizimsel bağı ifade eder. 3. Muhataba fayda verecek şekilde sükûtu gerektiren iki cüzden birinin diğerine nisbeti, nahivcilerin örfünde ise tam bir ifade sağlamak amacıyla yani ifade üzerinde güzelce sükûtu gerektirecek şekilde iki kelimedenden birinin diğeriyile birleşmesi (Seyyid Şerîf el-Cürcânî, 1439/2018: 80). 3. Meânî tabirlerindendir. İki şey arasındaki nisbetin beyanı demektir. O nisbet varlığa delalet ederse isnat, sübûtî, yokluğu gösterirse selbî olur (Tahirü'l-Mevlevi, 2019: 95)

İşaret zamiri: 1. Varlık veya nesneleri bir yer içinde işaret etmek, göstermek suretiyle karşılayan kelime (Ergin,2000: 273). 2. İşaret yoluyla, örtülü olarak adların yerini tutan sözcük.

İştikak: “Bir kök ile o kökten türemiş bir veya daha fazla kelimenin aynı ibarede bulunması” (Saraç, 2018: 252).

İtnâb: İcazın zıddı olup çok sözle az şey ifade etme, lafzı çok manası az olan söz sarfetme, bir başka ifadeyle göstergeleri çok göndermeleri az olan söz söyleme. 2. “Çok lafızla az mana ifade etmek, kısacası lakırdıyı uzatmak demektir ki icazın zıddıdır. İtnâbı “mümil” ve “makbul” diye ikiye ayırmışlardır. Hiçbir faide gözetilmeyerek sözün uzatılmasına “itnâb-ı mümil” yani usandıran itnâb; bir faide düşünülerek tatvîl-i makale de “itnâb-ı makbul” demişlerdir. Haşv-i kabîhler ve tekrarlar itnâb-ı mümil, haşv-i melîhler ile tekrarlar itnâb-ı makbul cümlesinden sayılır” (Tahirü’l-Mevlevî, 2019: 101).

İzafet: 1. Bir ismin başka bir isimle anlam ve gramer kaidelerine uygun olarak bir araya gelip kaynaşarak yeni bir mana kazanması, tamlama. 2. Hususi bir mana ile bir ismin başka bir isme bağlanması, bir ismin öbürünü tamamlaması (Timurtaş, 1996:161). 3. Birinin ancak diğeriyle bağlantılı olarak anlaşılabilceği şekilde yinelenen göreceli bir durum” (Seyyid Şerîf el-Cürcânî, 1439/2018: 85) 2. Bir ismin başka bir isimle anlam ve gramer kaidelerine uygun olarak bir araya gelip kaynaşarak yeni bir mana kazanması, tamlama.

K

Kaf-ı nunî: Türkçeye mahsus olup genizden gelen ve sağır kef olarak da bilinen, kelime başında bulunmayan, umumiyetle ilgi hâli ve ikinci şahıs iyelik eklerini karşılayan Arap harfli yazmalardaki ك harfi.

Kasr: Meânî tabirlerindendir. Bir şeyin başka bir şeye tahsisi demek, yani bir şeyin başkalarında bulunmayıp ancak bir şeyde bulunduğunu söylemektir (Tahirü’l-Mevlevî, 2019: 115).

Kavuştak: “Türkülerin her bendinin sonunda yinelenen nakarat, bağlama” (Dilçin, 1997: 289). Türkülerde ahengi sağlamak için aynen tekrarlanan dizelerdir.

Kaynak: İletişimde söze başlayan, mesajı üreten ve gönderen kişi, mütekellim, gönderici.

Kelam: 1. Muhatabın merakını ve meramını gideren, sükûta sebep, tatmin edici; gramer, anlam ve bağlama göre biri diğere dayandırılmış müphem veya sarîh kelime dizisi, söz, ifade. 2. Bir nisbet-i tâmmeyi ifade eden cümle (Ruşuklu Hayri, 1308: 13). İki kelimenin isnadıyla oluşmuş, muhataba tam bir fayda sağlayan, üzerinde sükûtu gerektiren lafız (El-Câmî, 2014: 42). 3. İşitene tam bir mana ifade eden sözdür. İfadenin tam olması, kelimeler arasındaki nisbetin tam olmasından husule gelir (Tahirü’l-Mevlevî, 2019: 116).

Kelime: Müfret bir manaya konulmuş lafız, sözcük.

Konu: Bir sözcede hakkında konuşulan, yorum yapılan ya da hakkında bir şey sorulan varlıktır (Turan, 2018:143)

Küll: Parçalardan oluşan bütün, bir şeyin tamamı, tümü. Kelimelerden meydana gelmiş bir cümle gibi.¹⁸²

Küllî: Bütün ferdlerini ve türlerini ihtivâ eden soyut ve genel kavram, kapsamlı, tümel.

L

Lafız: Kendi başına anlamlı olsun ya da olmasın ağızda çıkan ses veya ses birlikleri.

Lafzî âmil: Kelimelerin sonundaki irabın belirli bir veçh üzere olmasını, cümlede açıkça bulunan bir unsurun gerektirdiği âmil. Nahiv ilminde kelimelerin sonunun merfû, mansub ve meczûm olarak gelmelerini sağlayan isim, fiil veya harfin söz diziminde mevcut ve görünür olması.

Lamu't-tarif: Arap gramerinde başına geldiği belirsiz ismi, belirsizlikten çıkarıp belirli (marife) kılan ل takısı, Arap gramerinde isimlerin başına getirilen belirlilik lamı, harf-i tarif.

Lazım-ı faide-i haber: 1. Haber veren kişinin hükmü biliyor olması, yani hükmün suretinin kişinin zihninde hâsıl olması. 2. Bir işin yahut bir hükmün vukuuna vukûf ve malumatı olduğunu diğer bir kimseye bildirmek (Ruşuklu Hayri, 1308: 15).

Leff ü neşr: Evvelce zikredilen kelimelerin münasip ve mütemmimi olacak elfâzı sonra îrâd etmektir. Evvelki ve sonraki kelimeler, sırasıyla zikr ve îrâd edilmişse “mürettep leff ü neşr”, tertibe riâyet olunmamışsa “gayr-ı mürettep leff ü neşr” denilir (Tahirü'l-Mevlevi, 2019: 121)

M

Mahiyet: Zihinde tasavvur edilen bir varlığın değişmeyen ve onu o yapan temel özellikleri, cevheri, hakikati, özü, kendisi.

Mahlas: Bir şairin asıl adı dışında eserlerinde kullandığı müstear isim, takma ad.

Mahlas beyit: Gazel ve kasidelerin umumiyetle sonunda şairin takma adının geçtiği beyte verilen ad.

¹⁸² Ancak metin bağlamında cümle cüz, metin küll'dür.

Makam: Konuşanın niyeti, muhatabın bilgi ve kavrayış düzeyi, ortam, çevresel koşullar gibi kelamın oluşumunu sağlayan etkenler. Bir başka ifadeyle konuşmanın nasıl şekilleneceğini belirleyen ve anlamlı kılan koşulların tümü, bağlam.

Makta beyit: “Bir manzumenin ale’l-husus gazel ve kasidenin son beyti” (Tahirü’l-Mevlevî, 2019: 125).

Marife: 1. Bir kavramın zihnimizde oluşturduğu hüviyetine ve vücut-ı haricideki belirli hakikatine verilen ad. 2. “Aynıyla bir şeye delalet etmesi için bırakılan göstergedir” (Seyyid Şerîf el-Cürcânî, 1439/2018: 308). 3. Anlamı belirli isim, göstergesi belli bir varlığa özgü olan, olduğu gibi bir şeye delalet eden kelime.

Matla: “Kaside veya gazellerin veya alelittlak her manzumenin birbiriyle kafiyeli birinci beyti” (Tâhirü’l-Mevlevî, 2019:127).

Meânî: Dil biliminin bir alt dalı olan söz dizimini içeren, cümleyi sadece gramer yönünden değil mecaz, kinaye, istiare vb. yönlerden de inceleyen, mantık kuralları çerçevesinde dilin türlü kullanım yollarını ortaya koyan, belagat ve söz dizimi açısından cümlenin öğelerini ve bu öğelerin anlama etkisini konu alan dahası cümlelerin birleşme ilkelerini belirleyen ilim dalı.

Mecaz: 1. Bir göstergeyi gerçek anlamının dışında kullanma 2. Bir kelimeyi bir münasebetle gerçek anlamında kullanmayıp hakiki manasını düşünmeye bir engel olacak şekilde başka bir manaya nakletme. 3. “Lafzın kendisine tahsîs edilen mana dışındaki bir tasavvura delâleti” (Bilgegil, 2023: 129).

Mecaz-ı hazfî: Cümlede kastedilen anlamı gösteren kelimenin mecaz yoluyla düşürülerek sağlandığı hazf, aklî mecaz: “Sobayı yak, cebin çalıyor, tabağını bitir” gibi...

Meçhul fiil: Türkçede geçişsiz fiillere “l veya n” eki getirilerek kurulan, kim tarafından yapıldığı söylenmeyen fiil çatısı: “Gürültüden durulmuyor. Bu söze gülünür.” gibi... (GTS).

Mef‘ûl: Fiilin bildirdiği işten etkilenen, yüklemnin tesirinde kalan öge, nesne.

Mevzûn: “Tartılmış, vezinli, vezne muvafık” (Muallim Nâcî, 1322: 861). Bir şiirde seçilen vezne uygun ve ölçülü söz söyleme.

Mısra: “Kendisiyle bahren mütesâvî diğer bir parçaya mukarenetinden bir beytin teşkil edildiği mevzun şiir parçası (Muallim Nâcî, 1322: 786). “Tam bir vezin ölçüsüne göre tanzim edilmiş söz” (Tâhirü’l-Mevlevî, 2019:131).

Misdak: Bir şeyin doğruluğuna ve hakikatine delalet eden şey.

Morfoloji: Yapı bilimi, biçim bilgisi.

Muhatap: bkz. alıcı.

Mukaffâ: Kafiye, secili olan. Nesirde iki cümle, şiirde iki mısranın nihâyetlerinde vâkı‘ kelimelerin hecelerinden aşağıdan yukarıya doğru bir veya birden ziyade heceleri bir siyâkte olan kelâm veya beyte ıtlak olunur (Hüseyin Remzî, 1296/II: 652).

Muktezâ-yı hâl: 1. Durumun gereğine uygun söz söyleme, ifadenin yerindeligi. 2. Belagat ilminde mütekellimin içinde bulunduğu duruma, zamana, mekâna, muhataba ve maksada uygun kelime ve terkipler seçerek söz söylemesi.¹⁸³ 3. “Mütekellimin muhatap için özel olarak seçtiği üslup; sözü uzatması, kısa kesmesi, pekiştirme yapması, açık veya kinayeli konuşması gibi o andaki duruma özel bir söz dizimi” (Ekinci, 2013: 24).

Mustatir fail: Üçüncü teklik haber kipi çekimlerinde ve ikinci teklik emir çekimlerinde yüklem ya da fiilin üzerinde lafzen bitişik veya ayrı (muttasıl veya munfasıl) hiçbir şahıs eki olmayan, kendisine söz söylenen yahut sözü edilen özne, gizli özne, zamir-i gaip. “Uyuyorφ, gelφ” gibi...

Muzmer: Bir söylemde doğrudan söylenmeyip ima edilen, lafzen ve açıkça zikredilmeyip mana olarak bulunan, gizlenmiş.

Müellef: Anlam ve yapı yönüyle bir araya getirilmiş, tam cümle hâlindeki lafız, dil kurallarına göre oluşturulmuş söz dizisi.

Müfret: Kendi içinde anlam parçalarına ayrılamayan ve lafzının bir cüzü manasının bir cüzüne delalet etmeyen lafız, birim.

Münâdâ: Ünlem cümlelerinde seslenilen, çağrılan varlık veya şahıs. Ünlemden sonra getirilen isim unsuru, seslenilen.

Müsâvât: 1. Lafzı ve manası birbirine eşit olma, bir başka ifadeyle söylemde göstergeleri ve göndermeleri birbirine denk olan söz söyleme. 2. Bir ibarede kullanılan kelime ve kelime gruplarının maksadı ifadeye yetecek ölçüde bulunması, eşitlik (Bilgegil, 2023: 113).

Müsned: Bir cümlede müsnedün ileyhe/özneye yüklenen haber veya fiil, yüklem, mahmul.

Müsnedün ileyh: Bir cümlede yükleme (müsned) konu olan, yani bildirilen işin, oluşun ya da durumun isnat edildiği öge, kendisine dayandırılan, özne.

¹⁸³ Bu kavram, tarifi, muhtevası ve işlevi açısından dikkate alındığında Türkçe dil bilimi terimlerinden *edim bilimi* ile ifade edilebilir.

Mütekellim: Kelamı tertip edip konuşmayı başlatan kişi, gönderici, kaynak.

Mütemmimât-ı kelimât: Bir cümlede özne ve yüklem dışında kalan ve yükleme anlamca katkıda bulunan tamamlayıcı ve yardımcı unsurlar, tümleçler.

N

Nahiv: 1. “İrap (diziliş), bina (yapı) ve diğer yönlerden Arapça cümle kurma ilkelerinin kendisiyle bilindiği bir ilimdir” (Seyyid Şerîf el-Cürcânî, 1439/2018: 329). 2. Arapça cümle yapısını inceleyen dil bilimi dalı, sentax, söz dizimi.

Nakarât: Şarkılarda her kıtadan sonra tekrarlanan ve bestesi değişmeyen parça, kavuştak (GTS).

Nazım: 1. “Aklın gerektirdiği şekilde anlam çağrışımları ile kelime ve cümleleri bir araya getirme, düzenleme, sıralama” (Seyyid Şerîf el-Cürcânî, 1439/2018: 333). 2. Kelime veya cümlelerin belli bir kompozisyon dâhilinde bir araya getirilmesiyle oluşmuş söz dizimi.

Nekre: 1. Bir kavramın zihnimizde oluşturduğu mahiyetine ve vücud-ı haricideki belirsiz hakikatlerine verilen ad. 2. “Aynıyla bir şeye delalet etmeyen göstergedir.” (Seyyid Şerîf el-Cürcânî, 1439/2018: 337). 3. Anlamı belirsiz bir isim, göstergesi tıpatıp bir varlığa özgü olmayan kelime.

Nesne: Fiilin bildirdiği işten etkilenen, yüklem tesirinde kalan öge, meful. 2. “Geçişli fiili tümleyen, yalın veya belirtme durumunda bulunan tümleç; düz tümleç” (GTS).

Nidâ: “İnşâ ıstılahlarındandır. Kendisine hitap edilen kimsenin yani münâdânın dönüp bakmasını talep etmektir. Şu talep için kullanılan edatların her biri “seni çağırıyorum” manasındadır” (Tahirü’l-Mevlevî, 2019: 154). 2. “Zaptolunmayan heyecanların kendilerini çığlıklar hâlinde dış dünyaya dökmesi” (Bilgegil, 2023: 213).

Nida edatı: Arapçada “*ey, hey, ya*” vb. seslenme ünlemlerine verilen ad. Çağırıcı sağlayan kalıp söz, nidâ.

O

Odak: Söylem bağlamı kapsamında en yeni bilgi (Turan, 2018:143).

Ortak kök: Ses ve şekil yönüyle eş olan, aralarında anlam koşutluğu olan anlamlı en küçük birim. “Yazgı, yazar, yazıcı, yazılı, yazıt” aynı kökten türemiş kelimelerdir.¹⁸⁴

¹⁸⁴ Anlamca koşut eş sesli iki kelime aynı zamanda hem ad hem fiil kökü olamaz. Bunlar, ayrı iki kök olarak ele alınmalıdır (Korkmaz, 2007: 14). Örneğin “yazdırdı” ile “yazlık”, “kıvrık” ile “kırsal” kelimelerinin kökleri arasında anlam bakımından hiçbir ilişki yoktur.

Ortalanın Yüklem: Söz dizisinde başta veya sonda olmayıp diğerkmle unsurlarının arasında yer alan yüklem.

Ortalanın nlem: Cümle veya mısranın başında veya sonunda değıl ortasında yer alan, söz dizisinde diğerkgeler tarafından çevrelenen nlem.



nceleme: Vurguyu artırmak, anlamı güçlendirmek, muhatabın ilgi ve dikkatini bir manaya ve yöne çekmek gibi gayeler doğırlutusunda cümledeki bir ögeyi, telaffuz ederken yahut diziliş esnasında geri bırakmadan, ertelemekten takdim ederek hemen zikretme, ne alma, takdim etme.

ncelenen zne: 1. Söz diziminde anlam, vurgu ve bağılam gereğı ne alınan özne, konu ve odak durumunda olan ge olup mütekellimin söylemde ilk olarak telaffuz ettiğı kelime ve kelime grubu. 2. Söyleme mevzubahis edilen ibareyle başlamak, ardından alıcıya bununla ilgili haber veya nitelikleri aktarmak, hkm takviye, tahsis veya hasretmek, haberin yceliğıne imada bulunmak vb. sebeplerle cümle başında gelen özne.

ncelenen yüklem: Türkçe söz diziminde hakkı olan yerde yani sonda olmayıp başa alınan yüklem. Umumiyetle duygusal vurgu, şaşkınlık, zamansal darlık, doğıllık, estetik ve ahenk durumunda; emir, nlem ve soru cümlelerinde mütekellimin ilk olarak telaffuz ettiğı ge.

ncelenen nesne: Söz dizimindeki olağıan yeri yüklemden önce olmasına rağımen vurgu, ahenk, yüceltme, eylemden etkileneni ne çıkarma vb. sebeplerle dizilişte başa alınan nesnedir.

ncelenen tümleç: Hl, zaman, mekn, sebep, şart vb. anlam özelliklerini vurgulamak, duygusal bir etki yaratmak, ahenk ve estetiğı sağılamak, vb. gayelerle söz diziminde olağıan yerinden önceye alınarak takdim edilen tümleç.

teleme: : Cümlede önce gelmesi gereken bir ögeyi, telaffuz ederken yahut diziliş esnasında geri bırakıp erteleyerek zikretme, geciktirme, sona alma, tehir etme.

telenen zne: Cümledeki olağıan yerinden sonraya bırakılan, yüklemden sonra zikredilen zne. Birden gelen tehlike karşısında, şiddetli korku, duygu, coşku ve heyecan anlarında, haberin veya duygu hlinin nemsendiğı, hemen söylenmesi gerektiğı durumlarda yüklemden sonraya bırakılan özne.

telenen nesne: Okuyucuda beklenti yaratıp merak uyandırmak, anlam ve duygu yoğıunluğıunu artırmak vb. sebeplerle cümle veya mısra sonuna getirilen nesne.

Ötelenen tümleç: Şiirsel bir etki yaratmak, vurguyu değiştirmek, anlam veya duyguyu geciktirmek, söylemi beklenmedik bir sonla bitirmek, anlam çeşitliliği ve derinliği meydana getirmek, ahengi sağlamak, anlatımda tekdüzeliği kırmak, söz ve anlam oyunlarına yer vermek, makam darlığı gibi sebeplerle cümle veya mısra sonuna kaydırılan tümleç.

Ötelenen yüklem: Okuyucudaki zihinsel belirsizlik ve merakı canlı tutmak, inandırıcılığı sağlamak, bir haber veya bilgi vermek vb. sebeplerle cümle sonuna getirilen yüklem.

Özel isim: Benzerleri bulunmayan, yaratılıştaki tek olan ve bir tek varlığa karşılık gelen belirli ad (Korkmaz, 2007: 199).

Özelleme: Bir şeyi bir kimseye veya yere ayırma, tahsis.

Özgüleme: 1. Bir hüküm, nitelik veya eylemi, yalnız belli bir varlığa, şahsa ya da gruba tahsis etme, onunla sınırlama, diğerlerini o hükmün dışında tutma, özgüleme. 2. Bir niteliği şiddetle vurgulayarak etkili bir ifadeyle sadece belli bir şeye ait kılma, ona ayırma.

Özne: 1. “Cümlede yüklem belirtiği işi yapan veya bir oluşa konu olan öge; fail, süje” (GTS). 2. Belagatte müsnedün ileyh olarak bilinen, yüklem bildirdiği iş, oluş veya harekete konu olan öge, müsnedün ileyh.

P

Parçalı özne: Gramer yönüyle söz diziminde kelime grubu şeklinde yer alan tek bir öznenin arasına diğer öğelerden biri veya birkaçının girmesiyle oluşan özne.

Parçalı tümleç: Gramer yönüyle söz diziminde kelime grubu şeklinde yer alan tek bir tümlecin arasına diğer öğelerden biri veya birkaçının girmesiyle oluşan tümleç.

Parçalı yüklem: Gramer yönüyle söz diziminde kelime grubu şeklinde yer alan tek bir yüklem arasına diğer öğelerden biri veya birkaçının girmesiyle oluşan yüklem.

Pekiştirme: Bir kelimede veya metinde zikredilen bir husus hakkında herhangi bir inkâr, şüphe veya tereddüdün oluşmaması, muhatabın ikna olması, daha canlı, etkili ve inandırıcı bir anlatımın sağlanması gibi gerekçelerle sözü sağlamlaştırma, bir daha bildirme, tekit.

R

Retorik (rhetoric): Bir duygu, düşünce, olay veya durumu hâlin gerekliliğine en uygun şekilde, etkili ve güzel olarak ifade etme.

S

Sarf: “Kelimâtın tebeddülâtından bahseden ilim” (Muallim Nâcî, 1322: 510). “Bir lisânı terkîb eden kelîmelerin tebeddülâtından ve birbirinden çıkmalarından yani tasrif ve iştikaktan bahseden ilim” (Şemseddin Sâmî, 1317/1996: 825).

Selâset: 1. Kelâmın kolay ve anlaşılır olmakla beraber takılmadan, hiçbir engele çarpmadan telaffuz edilebilmesi ve kulağa hoş gelmesi. 2. Fasih kelimelerin birbiriyle uyumundan oluşan ifadedeki açıklık ve akıcılık. 3. Lisân üzre suhûletle cereyân ve sem‘î telziz eden kelimât-ı fasihadan mürekkep kelimedeki hâldir (Rusçuklu Hayri, 1308: 9).

Sentax: 1. Bir kelimenin veya kelime grubunun diğer bir kelime veya kelime grubuyla birleşmesini inceleyen dil bilimi, nahiv, söz dizimi (Bilgegil, 2014: 15). 2. Dilin cümle kurma ilkelerini ve tümel anlamda cümle yapısını konu edinen dil bilimi dalı, nahiv, söz dizimi. 3. Türkçe cümle kurma ilkelerinin kendisiyle bilindiği ilim.

Sentence: “Biri diğerine dayandırılmış iki kelimedenden oluşan ibare” (Seyyid Şerîf el-Cürcânî, 1439/2018: 141). Hakiki veya itibari en az iki kelimenin bir duygu, fikir, olay, durum, emir ve isteği tam bir şekilde karşılamak üzere belli kurallar çerçevesinde oluşan anlamlı söz dizisidir.

Seslenme ünlemi: Bilinen bir kişiye ya da belirli bir varlığa seslenmek amacıyla kullanılan ünlem. Önüne geldiği ismi belirli kılan ünlemler de bu tür ünlemlerdir.

Sıfat-ı müşebbehe: Arapça değişmeyen, devamlı sabit bir vasfı, bir hâl ve keyfiyeti bildiren kelimeler (Timurtaş, 1996: 143).

Sıla cümlesi: İsm-i mevsûlden sonra gelen, onun anlamını açıklayarak ve niteleyerek tamamlayan yan cümlecik.

Somutlama: Duyularımızla algılayamadığımız varlıkları görülen bir varlık gibi kılmak yahut soyut işareti somut/hissi işaret konumuna indirmek. Bir başka ifadeyle bir düşünceyi, kavramı veya duyguyu, duyularla algılanabilir bir örnek veya nesne ile açıklamak. Özgürlüğü kartal, barışı güvercin, gayret ve azmi karınca ile dile getirmek gibi...

Soyutlama: “Bir nesnenin özelliklerinden veya özellikleri arasındaki ilişkilerden herhangi birini tek başına ele alan zihinsel işlem, gerçeklikte ayıramaz olanı düşüncede ayırma; tecrit” (GTS).

Söz: 1. Muhataba tam bir fayda sağlayan, kelimelerden örülü anlamlı bir tüm. 2. Zihinde canlanan tasavvur ve hakikatlerin birbiriyle ilişkili ve peş peşe sıralanan kelimeler ile ifadesi. 3. En az iki sözcüğün birbirine dayandırılması ile oluşturulmuş, anlamlı, faydalı, üzerinde sükûtu gerektiren deyiş. 4. Dille sağlanan bireysel bir seçme ve gerçekleştirme edimidir (Barthes, 2005: 31).

Söylem: Dil yoluyla üretilen ve birden çok cümleden oluşan anlamlı ifadeler bütünü, ifade, söz.

Söz Dizimi: 1. Bir kelimenin veya kelime grubunun diğer bir kelime veya kelime grubuyla birleşmesini inceleyen dil bilimi, nahiv, syntax (Bilgegil, 2014: 15). 2. Dilin cümle kurma ilkelerini ve tümel anlamda cümle yapısını konu edinen dil bilimi dalı, nahiv, sentax. 3. Türkçe cümle kurma ilkelerinin kendisiyle bilindiği ilim.

Söz Dizisi: 1. Sözcük ve sözcük gruplarının cümle içerisindeki konumlarını tikel olarak inceleyen irap ilmi. 2. Belirli bir cümle kuruluşunda kelimelerin statüsünü inceleyen dil bilimi dalı.

Sözce: Tüm olan sözden biraz daha az bir ibare. Belirli bir bağlamda üretilen yazılı veya sözlü olan somut söylem ve anlatım birimi.

Sözcük: Tek bir varlık, kavram, eylem veya niteliği karşılayan anlamlı ses ya da ses birlikleri, sözden de sözceden de az anlamlı en küçük birim, kelime.

Sözcük birim: İçerisinde bir veya birden fazla biçim birim barındıran, kendi başına anlamı olan dilin bağımsız anlamlı en küçük birimi, kelime.

Ş

Şahıs zamiri: 1. Özlü ve örtülü bir şekilde şuur sahibi varlıkların yerini tutan sözcüklerdir. 2. “Varlıkları kişi olarak temsil eden ve kişi adlarının yerine geçen zamirlerdir” (Korkmaz, 2007: 405).

Şart cümlesi: 1. Bir yargının belli bir kayda bağlı olarak gerçekleştiğini ifade eden cümle. 2. Şart cümlesinde koşul anlamı içeren, genellikle bağımsız olmayıp temel cümleyle anlam kazanan yan cümle, şart.

Şiir: Muhayyile hükümlerinden oluşan, insanın gönlüne dokunan, ruhunu okşayan, canını besleyen, hayal damarından insana etki eden (El-Ebheri, 2016: 164-165), onu

tahrik eden ve kalbinde güzel duygular, zihninde belirgin hayaller vücuda getiren ölçülü veya ölçsüz, kafiyeli veya kafiyesiz sözlerdir. Bir başka deyişle, ince hayaller ve coşkun duyguların zengin sembollerle, hoş giden sözlerle, seslerin uyumlu kullanımıyla insanı derinden etkileyen anlatım biçimidir.

T

Tahallüs: Şairlerin manzumelerinin son bölümünde takma ad kullanmaları, mahlaslarını zikretmeleri, mahlas kullanma.

Ta‘kîd: 1. “Anlatılmak istenen maksada söylenen sözlerin bihakkın delalet etmemesidir.” (Ruşçuklu Hayri, 1308: 7). 2. “İfadenin kasdolunan manaya nüfuz edebilme imkânından uzak olması” (Bilgegil, 2023: 50). 3. Sözde ne demek istenildiğinin kolayca anlaşılmaması, ifadenin adeta kördüğüm edilmiş ve mananın sökülemez hâle getirilmiş olması (Tâhirü’l-Mevlevî, 2019: 184).

Takdim: Vurguyu artırmak, anlamı güçlendirmek, muhatabın ilgi ve dikkatini bir manaya ve yöne çekmek gibi gayeler doğrultusunda cümledeki bir ögeyi, telaffuz ederken yahut diziliş esnasında geri bırakmadan, ertelemeyen önceleyerek hemen zikretme, öne alma, önceleme.

Takdîrî âmil: Kelimelerin sonundaki irabın belirli bir veçh üzere olmasını, cümlede mahzuf olup anlam ve nahiv gereği zihnen var sayılan bir unsur aracılığıyla gerektiren âmil.

Tamlama: Mantık ve nahiv kuralları çerçevesinde tamlayan ve tamlanandan oluşan kelime grubu; terkip, izafet.

Tamlanan: Tamlamada anlamı belirtilen, açıklanan ad; belirtilen, mevsuf (GTS), tümlenen, baş.

Tamlayan: Tamlamalarda temel olan bir adın anlamını açıklayan ad, zamir veya sıfat; belirten, tamlayıcı (GTS), tümleyen, tümleç.

Tecrit: Mütakellimin kendisini başka birinin yerine koyup kendinde olan bir özelliği veya duyguyu zihninde oluşturduğu bu hayalî kişiye nisbet ederek hitap etmesi sanatı. 2. Söz söyleyenin kendisini bir başka insan veya varlık yerine koyarak gönlüne, kendisine söz söylemesi (Saraç, 2018:191). 3. Bir şairin nefsinin mücerret bir şahıs yani ayrı bir adam farz ederek kendine hitap etmesi (Tâhirü’l-Mevlevî, 2019: 262).

Tehir: Cümlede önce gelmesi gereken bir ögeyi, telaffuz ederken yahut diziliş esnasında geri bırakıp erteleyerek zikretme, geciktirme, sona alma, öteleme.

Tekit: Bir kelam veya metinde zikredilen bir husus hakkında herhangi bir inkâr, şüphe ve tereddüdün oluşmaması, muhatabın ikna olması, daha canlı, etkili ve inandırıcı bir anlatımın sağlanması gibi gerekçelerle sözü sağlamlaştırma, bir daha bildirme, pekiştirme.

Tekrar: Bir sözün bir ibarede lüzumu olmadığı hâlde tekrar edilmesi (Tâhirü'l-Mevlevî, 2019:201).

Tekrir: Manaları ve lafızları aynı olan kelime, ibare ve cümlelerin ifadeyi pekiştirmek, muhatabın dikkatini çekmek, sözün tesirini artırmak, ahengi sağlamak, dinleyicide güçlü bir izlenim bırakmak gibi gayelerle bir söylem veya metinde tekraren zikredilmesi, yineleme.

Telmih: Söz arasında meşhur bir vaka yahut maruf bir fıkra ya işaret etmek (Tâhirü'l-Mevlevî, 2019:259). İfade içinde zikretmeksizin herhangi bir kıssaya, geçmişteki bir olaya, meşhur bir hikâye, efsane ya da malum bir şahsa işaret etme sanatı (Külekçi, 2016:195).

Tenafür-i kelimât: Kelimelerin asvâtını yekdiğeriyle imtizâc edemeyerek esnâ-yı telaffuzda lisana sıklet ârız olmaktır (Rusçuklu Hayri, 1308: 5).

Terkip: İki ya da daha çok lafzı, yeni bir anlam ifade edecek şekilde bir araya getirme, birleştirme, tamlama.

Tetabü'-i izâfet: 1. Üçten fazla elfazın mütevaliyen ve bir nev' izâfetle yekdiğerine muzaf kılınması (Rusçuklu Hayri, 1308: 6). 2. Zincirleme isim tamlaması veya tamlamalar zinciri.

Tümleç: Cümlelerin anlamını yer, yön, zaman, durum, vasıta, sebep, miktar vb. yönlerden tamamlayan öge; mütemmimât-ı kelimât.

U

'Umde (Temel öge): 1. Belagat ilminde cümlelerin temel ögeleri olan müsned (yüklem) ve müsnedün ileyh (özne) için kullanılan bir kavram, cümlelerin dayandığı temel ögeler. 2. Kelamın asıl rükünleri olan müsned ve müsnedün ileyhtir. Umde mâadâsına yani cümlelerin mütemmimâtına fazla adı verilir (Tâhirü'l-Mevlevî, 2019: 116).

Uyum: bkz. Ahenk.

Ü

Ünlem: Söz içinde konuşanın çeşitli duygu ve heyecanlarını etkili ve kısa bir biçimde anlatmaya, karşısındakilere seslenmeye, cevap vermeye, göstermeye, sormaya, onları onaylamaya, redde ve tabiattaki sesleri taklit yoluyla oluşmuş sözcük türü (Korkmaz, 2007: 1140).

Ünlenen: Arap nahvinde münâdâ olarak bilinen, ünlem cümlelerinde seslenilen, çağrılan varlık veya şahıs. Ünlemden sonra getirilen isim unsuru, münâdâ.

Üslup: 1. Sanatçının görüş, duyuş ve anlayışındaki kendine özgü anlatış biçimi, biçem (GTS). 2. Zihnin hareket ettiği farklı yollar, belirli kural, kanun ve şartlarla oluşmuş özel bir düşünme ve ifade disiplini. Zihinde ve hayalde beliren suretleri kelime ve terkip kalıplarına dökme tarzı, dokuma biçimi, onlardan özgün bir yapı oluşturma yöntemi (İbn Haldun, 2024: 916). 3. “Bir kimsenin düşüncesini, duygusunu, kuruntusunu yani tefekkürünü, tahassüsünü, tahayyülünü anlatmak için seçtiği şahsî ifade tarzı, tarz-ı beyan” (Tahirü'l-Mevlevi, 2019: 228).

V

Vasl (Bağlama): Kelime veya cümleleri bir edat, bağlaç veya fiilimsi yardımıyla bir araya getirmek, bağlamak, bağlama. (Bilgegil, 2023: 106).

Vurgu (nebr): 1. Bir hece veya kelimenin diğer hece veya kelimelerden daha baskılı söylenişi (GTS). 2. Bir kelime veya cümlede, anlamın odaklandığı ve mütekellimin muhatabın dikkatini yöneltmek istediği birimlerden birini yüksek ses tonuyla seslendirmesi.

Y

Yardımcı öge: Yüklemdeki anlamı çeşitli yönlerden belirginleştirip sınırlayarak anlatılmak istenenin tam olarak ifade edilmesini sağlayan, fakat bazen cümlede bulunması cümle kuruluşu açısından zorunlu olmayan öğelerdir (Akın, 2007:216).

Yeni bilgi: Dinleyicinin bilişsel bağlamında bulunmayan ve eski bilgi bağlamda paylaşılan bilgi (Turan, 2018:163), odak. 2. İletişim esnasında doğan ve muhatabın henüz öğrendiği bilgi.

Yineleme: Manaları ve lafızları aynı olan kelime, ibare ve cümlelerin ifadeyi pekiştirmek, muhatabın dikkatini çekmek, sözün tesirini artırmak, ahengi sağlamak,

dinleyicide güçlü bir izlenim bırakmak gibi gayelerle bir söylem veya metinde tekraren zikredilmesi, tekrar.

Yüklem (Haber, müsnet, mahmul): Cümlede iş, oluş ve yargıyı bildiren çekime girmiş kelimenin söz dizimindeki adı. (GTS).

Yükleme (İsnat): 1. Bir kelimeyi gramer kuralları ve anlam bütünlüğü içerisinde diğerine dayandırmak, bir ismin yine bir isme yahut bir ismin bir fiile bağlanması, yüklenmesi ile müsnet ve müsnedün ileyh arasında oluşan nisbet, bir başka ifadeyle yüklemle özne arasındaki ilişki, isnat.

Z

Za‘f-ı te’lif: 1. “Kelâmın eczâ-yı mürekkebesinin kâidenin veya tab‘-ı selimin tayin ettiği mevkilerde bulunmamasıdır” (Talim-i Edebiyat, 1299: 91). 2. “Kelam veya onu meydana getiren terkiplerin müşevveşlik hâlidir” (Bilgegil, 2023: 48). 3. Tamlama veya cümle unsurlarının dil kuralları ve doğal dil zevkinin belirlediği yerlerde olmaması, karmaşık olması.

Zamir: Belirli ya da belirsiz bir varlık veya şahsın yerini tutan sözcüklerdir.

Zamir-i fi‘li: Yüklem veya eylemin içine gizlenmiş, özneyi belli eden bitişik (muttasıl) şahıs zamiridir. Türkçede gel-di-**m**, gel-di-**n**, gel-di-**k** gibi fiiller üzerinde bulunan “m, n, k” ekleri gibi...

Zamir-i nisbî: Fiil dışında kalan isim veya isim soylu kelimelere eklenen ve cümlede özne, nesne gibi ögeler üzerinde bulunan iyelik zamiri. Babası ölen çocuk ağlıyordu, Babası ölen çocuğu teselli ediyordu.” cümlelerindeki “-sı” eki gibi...

Zihinsel belirlilik: bkz. ahd-ı zihnî

Zikir: Cümle kuruluşunda olmasa da bağlamdan anlaşılabilecek bir kelime veya kelime grubunu, bir belirsizliği önlemek, bir varlık veya şahsı özgülemek, anlatımı güçlendirmek, ahengi sağlamak gibi gerekçelerle anma, söz diziminde eksiltmeyip açıkça dile getirme, hazfin zıddı.